

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

SH.Z. ABDULLAEVA, U.O‘. AZIZOV

BANK ISHI

I QISM

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus
ta‘lim vazirligi tomonidan darslik sifatida
tavsiya etilgan*

**TOSHKENT
“IQTISOD-MOLIYA”
2019**

UO‘K: 336.71(075)=512.133

KBK: 65.262.1ya7

Taqrizchilar: *i.f.d., prof. N. Jumayev;*

i.f.d., prof. A. Omonov

A 15 Bank ishi: Darslik / Sh.Z. Abdullaeva, U.O‘.Azizov; – T.:
«Iqtisod-Moliya», 2019. – 540 b.

Unda banklar faoliyati turli jihatlardan mujassamlashtirilgan bo‘lib, bank tizimi va uning bo‘g‘inlari, Markaziy bank va tijorat banklari faoliyatini tashkil qilishning huquqiy va iqtisodiy asoslari, tijorat banklari faoliyatining Markaziy bank tomonidan muvofiqlashtirilishi, shuningdek, tijorat banklarining passiv va aktiv operatsiyalari, ularning resurslari, kapitali, aktivlari va ularning sifati, tijorat banklarining valyuta va qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari, daromadlari va xarajatlari, ularning foydasi kabi mavzular o‘z ifodasini topgan. Darslikda tijorat banklari tomonidan kreditlashni tashkil etish, mijozning kreditga layoqatliligini aniqlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni kreditlash, kreditlarning ta‘minlanganligi, tijorat banklarining lizing, faktoring, forfeyting operatsiyalari, foiz siyosati, tijorat banklarining likvidligi va to‘lovga layoqatliligi, bank risklari, banklarning yangi xizmatlari kabi mavzular ham yoritilgan. Mazkur darslikdan bankirlar, moliya, buxgalteriya hisobi va audit yo‘nalishi bitiruvchilari, magistrlar va doktorantlar hamda bank xodimlari foydalanishlari mumkin.

Mazkur «Bank ishi» darsligi kadrlar tayyorlash bo‘yicha Davlat ta‘lim standarti talablariga muvofiq ishlab chiqilgan namunaviy o‘quv dasturi asosida yaratilgan.

Ushbu daslik 2 qismdan iborat bo‘lib, 1-qismi I bobdan X bobgacha o‘z ichiga oladi.

UO‘K: 336.71(075)=512.133

KBK: 65.262.1ya7

ISBN 978-9943-13-812-4

© Sh.Z. Abdullaeva,

U.O‘. Azizov, 2019

© “IQTISOD-MOLIYA”, 2019

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasining “Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari”da¹ mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini saqlab qolish hisobiga yalpi ichki mahsulotning yuqori o‘shish sur‘atlarini ta‘minlash, ilg‘or xalqaro tajribada qo‘llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek, valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash, bank tizimini isloh qilish, banklar depozit bazasining kapitalizatsiyasini chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligini va ishonchliligini mustahkamlash, istiqbolli investitsiyaviy loyihalar hamda kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarini kreditlashtirishni yanada kengaytirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish borasida qator muhim vazifalar belgilab olingan.

Bozor munosabatlarining muhim bo‘g‘inlaridan biri bo‘lgan bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish zamirida iqtisodiyotni rivojlantirish, xalqaro bank tizimi talablariga mos keluvchi mahalliy banklar faoliyatini tashkil qilish va ular faoliyatini yanada takomillashtirish bugunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. Yaxshi taraqqiy etgan bank tizimi va banklar faoliyatiga ega bo‘lgan jamiyat sog‘lom rivojlanishi mumkin .

O‘zbekistonda bank ishi, kredit munosabatlari yildan yilga rivojlanib bormoqda. Xalqaro moliya tashkilotlarining ma‘lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston “Biznesni yuritish”, “Kredit olish” indeksi bo‘yicha 2012-yilda 154-o‘rin, 2014-yilda 105-o‘rinni egallagan bo‘lsa, 2015-yilda 42-o‘ringa chiqdi. “Kredit axboroti” indeksi bo‘yicha O‘zbekiston 8 ballik baholash tizimidan 7 ballga ega bo‘lgani respublikada kredit munosabatlarini tez sur‘atlarda rivojlanib borayotganligidan dalolat beradi. 2018-yilning boshida Buyuk Britaniya nashri bo‘lgan **Financial Times** tomonidan e‘lon qilingan reyting ma‘lumotlariga ko‘ra O‘zbekiston MDH davlatlari ichida ishchanlik muhitini yaxshilash,

¹ O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida PF-4947-son.T., 2017.7 fevral.

“Biznesni yuritish” indeksi bo‘yicha yetakchi o‘rinlarni egallamoqda. 2017-yilda O‘zbekistonda ishchanlik muhiti 23,59 punktga oshib u 63,03 foizni tashkil qilib mamlakatimiz Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra bu borada 2- o‘rinni egallamoqda.

1-жадвал

Jahon bankining “Doing Business” hisobot materiallariga asosan reyting ma’lumotlari. (2010 y.ga nisbatan 0-100 masshtabida)²

№	Mamlakatlar	2010-yil	2017-yil
1	Ukraina	39,69	63,9
2	O‘zbekiston	39,44	63,03
3	Belarus	51,88	74,13
4	Qozog‘iston	56,81	75,09
5	Rossiya	54,93	73,19
6	Makedoniya	65,78	81,74
7	Polsha	62,96	77,81
8	Serbiya	57,67	72,29
9	Tojikiston	41,07	55,34
10	Moldaviya	58,59	72,75
11	Chexiya	63,19	76,71
12	Sloveniya	62,75	76,14

Ko‘rinib turibdiki, Ukraina 2010-2017 yillarda ushbu reytingni 24,21 punktga yoki 39,69 dan 63,9 foizga oshirgan. Keyingi o‘rinlarni Belorussiya, Rossiya, Qozog‘iston kabi davlatlar egallamoqda. Shuningdek, Makedoniya, Polsha, Serbiya, Tojikistan, Moldaviya, Chexiya, Sloveniya kabi davlatlar ham ishchanlik muhitini yaxshilashga erishishganini ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida³ mamlakatimiz bank tizimining barqarorligini ta‘minlash, ularning kapital yetarliligini xalqaro talablarga moslashtirib borish, banklarda risk-menejmentini takomillashtirish masalalariga ham alohida e‘tibor qaratilmoqda va sohada qator vazifalarni amalga oshirish rejalashtirilmoqda.

² World Bank, FT Research.

³ O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida PF-4947-son.T., 2017.7 fevral.

Shu bois, iqtisodiyotni samarali boshqarish, uning muhim subyekti bo'lgan banklar faoliyatini o'rganishni, ularning ishlash usullari, funktsiya va operatsiyalarini chuqur bilishni taqozo qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 9-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni tijorat banklari faoliyati, boshqaruvi, banklarda risk-menejment mexanizmlarini takomillashtirish banklar faoliyatiga turli ma'muriy aralashuvlarni cheklash, banklar faoliyatiga taalluqli bo'lmagan vazifalarni yuklashib bartaraf qilish vazifalarini belgilab berdi⁴.

Kadrlar tayyorlash bo'yicha ta'lim standartlari asosida ishlab chiqilgan namunaviy o'quv dasturi asosida yaratilgan. «Bank ishi» darsligi «Pul, kredit va banklar» nazariy fanining davomi bo'lib, bu fanda mavzularni nazariy jihatdan yoritish bilan birgalikda ko'proq mavzularni amaliy jihatdan o'rganishga e'tibor qaratilgan. Mazkur darslikda davr talablarini inobatga olgan holda Rivojlangan davlatlarda bank ishini tashkil etish va amalga oshirishning zamonaviy jihatlarini, bu borada xorijiy davlatlarda ta'lim jarayonida qo'llaniladigan darslik va xorijiy olimlar tomonidan yaratilgan turli adabiyotlarning asosiy jihatlarini talabalarga yetkazishga ham e'tibor qaratildi.

Bu fan yosh bankirlarga va bank ishiga qiziquvchilarga mutaxassislik bo'yicha bilim berishga, jumladan, banklar faoliyatini tashkil qilish va olib borish, banklarning turli bozor subyektlari bilan munosabatlarini va umuman bank ishini tashkil etish asoslarini o'rgatishga mo'ljallangan.

Bank maxsus muassasa sifatida o'ziga xos bo'lgan funktsiya va operatsiyalarni bajaradi. U bajaradigan funktsiya va operatsiyalar banklar faoliyatining qator boshqa bozor munosabati subyektlari faoliyatidan ajralib turishiga asos bo'ladi. Banklarning ish predmeti bo'lib pul mablag'lari hisoblanadi va ular bozor munosabatining boshqa subyektlari faoliyatida yuzaga keladigan pul munosabatlarining amalga oshirilishida vositachi sifatida maydonga chiqadilar. Pul doimo o'zi bilan ehtiyotkorona muomalada bo'lishni va saqlashni, uni ko'paytirishga harakat qilishni, iqtisod bilan samarali va oqilona ishlatishni talab qiladi. Pulni tejab-tergab ishlatadigan subyekt doimo

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5296-son farmoni. 2018. 9-yanvar.

pulga ega bo'lishi, pulini hisobsiz sarflaydigan kishi undan tezda ajralib qolishi va nochor ahvolga tushishi mumkin.

Bank bozor munosabatlarining boshqa subyektlaridan farqli o'laroq, pul bilan ishlovchi, vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini o'zida yig'uvchi, uni pul zarur bo'lgan subyektlarga vaqtincha foydalanishga berib turuvchi va bu pul mablag'larini samarali ishlatish asosida o'z faoliyatini olib boruvchi muassasa hisoblanadi.

Bank ishini qonun va qoidalar asosida aniq va samarali olib borish, nafaqat, bank faoliyatini samarali qiladi, balki butun jamiyatning ravnaq topishiga, iqtisodiyotning rivojlanishiga va jamiyat a'zolarining ham boyishiga, turmush farovonligining oshishiga olib keladi.

Odatda, iqtisodiyotning holati banklar faoliyati bilan aniqlanadi. Banklar bozor munosabatlarining boshqa subyektlaridan farqli ravishda iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi muassasa hisoblanib, moddiy ishlab chiqarishni tashkil qilish va olib borishda vositachi sifatida, kapital aylanishining uzluksizligini ta'minlash, bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni pul zarur bo'lgan subyektlar o'rtasida taqsimlash bo'yicha faoliyat olib boradi. Banklar faoliyatining boshqa subyektlardan farqli yana bir tomoni shundaki, ular asosan jalb qilingan mablag'larga tayanib ishlaydilar. Bu esa, o'z navbatida, bank ishining risklilik darajasini oshiradi. Chunki, bank bir tomondan unga o'z jamg'armalarini ishonib topshirgan yuridik va jismoniy shaxslar oldida majburiyatga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, bank o'z aksiyadorlari oldida majburiyatga ega. Shu sabab banklar mablag'larni doimo iqtisod qilib ish olib boradilar. Banklar faoliyatidagi bunday ehtiyotkorlikni mashhur yozuvchi Mark Tven «Bankir shunday odamga o'xshaydiki, u quyosh chiqib turganda sizga soyabonini berib turadi-yu, yomg'ir yog'ishi bilan uni sizdan tortib oladi» deb ta'riflagan edi⁵. Bu iborani qiyosiy o'xshatish orqali quyidagicha ifodalash mumkin, ya'ni bank mijozga mablag'larni ma'lum maqsadga, undan to'g'ri va samarali foydalanishga beradi, ammo mijoz undan noto'g'ri foydalansa bank mablag'larini shu zahotiyiq undan qaytarib oladi. Nega endi shunaqa degan savolga Siz mazkur darslikdan javob topasiz.

Bank ishi bozor munosabatlarining o'zgarishiga qarab o'zgarib boradi, lekin ular tarixiy rivojlanishning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarni, klassik funksiyalar va operatsiyalarni saqlab qolganlar. Qadimdan ham banklar bo'sh turgan pul mablag'larini yig'ish, ularni

⁵ Mark Twain's Speeches. New York, 1910.

saqlash, pul zarur bo'lgan subyektlarga vaqtinchalik, qaytib berish va to'lovlilik sharti bilan mablag'larni berib turishi kabi operatsiyalarni bajarganlar. Hozirgi kunda ham bank faoliyati ko'lami, mijozlari va operatsiya turlari ko'paygan bo'lsada, aynan bankka tegishli bo'lgan yuqoridagi xususiyatlar saqlanib qolgan bu funksiyalar yanada mustahkamlanmoqda.

Bank ishi faniga ilmiy-amaliy taraqqiyotni o'zida mujassamlashtiruvchi fan sifatida qarash mumkin. Hozirgi kundagi banklar oldingi banklardan ko'ra, ilg'or, yangi shakllarda va yangi texnologiyalar asosida iqtisodiyotning talablariga mos keluvchi operatsiyalar qo'llash orqali faoliyat olib bormoqdalar. Bu, o'z navbatida fanni o'qitishda uning mazmunini boyitish, unda banklar faoliyatining yangi usul va uslublarini ifodalashni zarurat qilib qo'yadi.

Jahon amaliyotida banklar mijozlarga 300 dan ortiq turli xil operatsiyalarni tavsiya qiladilar.

O'zbekiston Respublikasida ham bank tizimini erkinlashtirish va isloh qilish amalga oshirilayotganda shu bosqichda asosiy maqsad-banklarimiz faoliyatini xalqaro bank amaliyoti andozalariga yaqinlashtirishdan, banklarning kapitalini ko'paytirgan holda, ularni xususiylashtirish, banklar faoliyatida yangi zamonaviy texnologiyalar qo'llash va umuman banklar faoliyatining samaradorligi orqali iqtisodiyotning samaradorligi va barqarorligiga erishishdan iborat.

Mazkur «Bank ishi» darsligi banklar faoliyatini turli jihatlarini o'zida mujassamlashtirgan.

Darslikda dastavval «Pul, kredit va banklar» nazariy fanining oxirgi bo'limlarida ko'rib o'tilgan bank tizimi va uning bo'g'inlari Markaziy bank va Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilishning huquqiy asoslari, banklarning faoliyat ko'rsatishiga bo'lgan talablar, ularning faoliyatiga ruxsat berish va litsenziyani bekor qilish, Tijorat banklarining asosiy maqsad, vazifalari va funksiyalari bilan bog'liq savollar, Tijorat banklari faoliyatining Markaziy bank tomonidan muvofiqlashtirilishi bilan bog'liq mavzular yoritilgan. Banklar faoliyatini tashkil qilish va olib borish to'g'risidagi qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlarga izoh berilgan.

Darslikda, shuningdek, tijorat banklari faoliyatining iqtisodiy asoslari – banklarning passiv va aktiv operatsiyalari, tijorat banklari resurslarini tashkil qilish, ularning tarkibi va manbalari, bank kapitali, uning tarkibi, tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lari, tijorat banklarining aktivlari va ularning sifat darajasi tahlili, tijorat

banklarining valyuta va qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari, daromadlari va xarajatlari, ularning foydasi kabi mavzular o'z ifodasini topgan, shuningdek, tijorat banklari tomonidan kreditlashni tashkil etish, aylanma aktivlar, mijozlarning kreditga layoqatliligini aniqlashda qo'llaniladigan moliyaviy koeffitsiyentlar, qisqa muddatli kreditlash asoslari, alohida kredit turlari va ularni qo'llash imkoniyatlari, banklar tomonidan berilgan kreditlarning ta'minlanganligi, ta'minlanganlik turlari, iqtisodiyot tarmoqlarini kreditlash xususiyatlari bayon qilingan.

Kredit munosabatlarining asosi bo'lgan kredit shartnoma, uning bajarilishi, Tijorat banklarining lizing, faktoring, forfeyting operatsiyalari ko'rib chiqilgan.

Darslikda shu kun iqtisodiyotining dolzarb sohasi bo'lgan kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini kreditlash asoslari, tijorat banklarining likvidligi va to'lovga layoqatliligi, Bankning likvidligiga ta'sir qiluvchi omillar kabi masalalar ham keng yoritilgan. Bu bo'limda yana tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari, banklarning foiz siyosati, bank risklari va ularni boshqarish masalalari, banklarning yangi innovatsion texnologiyalari va xizmatlari bilan bog'liq mavzular yoritilgan.

Mazkur "Bank ishi" darsligi bir necha bor o'quv qo'llanma sifatida nashr etilgan va unda mahalliy iqtisodiyot va banklarimiz faoliyatining bayon qilinishi bilan birgalikda xorijiy banklar, jumladan AQSh, Yaponiya, qator Yevropa davlatlari amaliyoti, ularning xususiyatli va farqli tomonlari ham ko'rib o'tilgan va xorijiy amaliyot bilan bog'liq jihatlar asosan "kursiv" bilan keltirilgan, bank amaliyotida mavjud ba'zi muammolar to'g'risida ham fikr yuritilgan. Darslikda har bir mavzuning oxirida talabalar bilimini mustahkamlash uchun "tayanch so'zlar" va o'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar tavsiya qilingan. Qo'yilgan savollarga to'liq javob bera olish imkoniyatidan tashqari, talabalarga ba'zi mavzular bo'yicha, yoki unga qo'yilgan muammolar bo'yicha o'z mustaqil fikrini bayon qilishga imkon beruvchi esselar yozma xulosalar va boshqalar yozish vazifasi yuklatiladi.

«Bank ishi» fani to'liq hajmda davlat ta'lim standartining «Bank ishi» ta'lim yo'nalishida o'qitiladi. Bu fan o'quv jarayonining VI, VII, VIII semestrlarida o'rganiladi. O'qish jarayoni ma'ruza, amaliy darslardan tashqari ish o'yinlari, aniq masalalar yechish, amaliy holat va masalalarni muhokama qilishni o'z ichiga oladi.

Mazkur fan bo'yicha kelgusida talabalar bitiruv malakaviy amaliyotini o'taydi va kurs ishi, fanni o'rganishning oxirida bitiruv

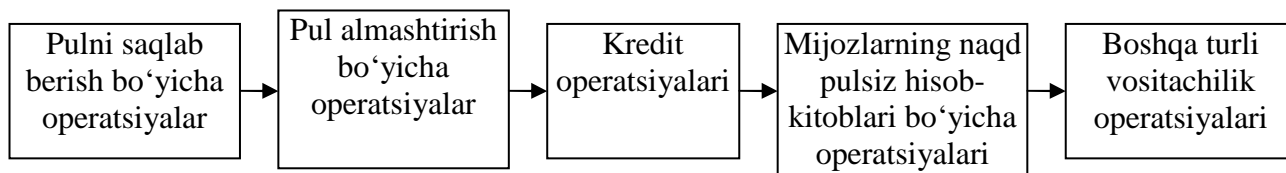
malakaviy ishlarini tayyorlaydilar. Ushbu darslikdan nafaqat kelgusi bankirlar, balki moliya, buxgalteriya hisobi va audit yo‘nalishi bitiruvchilari, magistrlar va doktorantlar hamda bank xodimlari foydalanishlari mumkin. Shuningdek, darslik kadrlar malakasini oshirish, ularni qayta tayyorlashni tashkil qilish kurslarida malaka oshiruvchilar uchun ham foydali bo‘lishi mumkin.

Darslikni tayyorlashda mavzuning nazariy tomoni bilan birga banklar va mijozlarning amaliy materiallaridan, bank amaliyotida foydalaniladigan normativ va me‘yoriy hujjatlardan, xorij amaliyoti va olimlarining asarlaridan keng foydalanilgan. Darslikda respublikada bank ishini tashkil qilishning asosiy yo‘nalishlari bilan birgalikda alohida mavzular bo‘yicha amaliy materiallar, bank ishining muhim terminlarining izohli lug‘ati keltirilgan bank amaliyoti ham bayon qilingan. Darslik bo‘yicha fikr-mulohazalaringiz bo‘lsa, Toshkent shahri, A.Temur shox ko‘chasi, 60-A uy, Toshkent moliya instituti, “Bank ishi” kafedrasiga yuborishingiz mumkin.

I BOB. BANKLAR, BANK TIZIMI VA BOSHQA KREDIT MUASSASA LARI

1-§. Banklar, bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlari

Dastlabki banklar qachon va qanday paydo bo‘lganligi to‘g‘risida aniq bir vaqt va xulosani aytish ancha ilmiy tadqiqotlar olib borishni talab qiladi. Gap shundaki, hozirgi davrda banklar faoliyati xususiyatidan kelib chiqib turlicha bo‘lgan operatsiyalarni bajaruvchi universal moliyaviy tashkilotlarni o‘zida namoyon qiladi. Masalan, birinchi darajali toifaga kiruvchi chet el banklari o‘z mijozlariga 300 dan ortiq turli xil xizmatlarni ko‘rsatadilar. Bu operatsiyalar va xizmatlarning barchasi bir vaqt va bir joyda paydo bo‘lmaganligi sababli ham Bank ishining “boshlang‘ich” nuqtasini aniqlash aniq tadqiqotlar olib borishni va ular asosida ma‘lum bir fikrlarni mujassamlashtirishni talab qiladi. Banklarning paydo bo‘lishi tarixi bo‘yicha ba‘zi bir fikrlar to‘g‘risida siz tushunchaga egasiz. *Qadimiy Vavilonda arxeologlar tomonidan qarz majburiyatlari yozilgan toshdan yasalgan jadvalchalar topilishiga qaramasdan (eramizdan oldingi 2700-yillarda Yegiptda bank operatsiyalari amalga oshirilgan. Vavilion va Assiriining Xammurapi qonunlar to‘plami (eramizdan oldingi 1704–1662 y.)da chek, veksel to‘g‘risida fikrlar yuritilib, ssuda operatsiyalari qonun bilan muvofiqlashtirilishi eslatilgan)* zamonaviy tijorat banklarining kelib chiqishi Vavilonda emas, balki pul va boshqa qimmatliklarni saqlab berish bo‘yicha ko‘proq xizmatlarni amalga oshirgan Yevropa davlatlari shakllangan⁶. Bank ishi rivojlanishini bankning alohida operatsiyalari miqyosida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, bank ishining tarixiy rivojlanishi quyidagicha borganini ko‘rishimiz mumkin:



1-rasm. Bank ishining rivojlanish bosqichlari

⁶ David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey: John Wiley & Sons, 2003. 352-353 p.

Haqiqatda ham banklar faoliyatini eng “qadimgi” operatsiyalari bo‘lib, pullarni saqlab berish bo‘yicha operatsiyalar hisoblanadi. Ma’lumki, eng qadimgi davlatlarda ham omonatlarni qabul qilish operatsiyalari mavjud bo‘lgan. Ilk bor bunday ish bilan ma’lum obro‘ga va ishonchga ega bo‘lgan puldor shaxslar, yevropa mamlakatlarida cherkov muassasalari shug‘ullanganlar. Masalan, mashhur grek ehromlari (masalan, Delfiya, Efes ehromlari) bir paytning o‘zida o‘ziga xos bank muassasalari bo‘lib xizmat qilgan.

O‘rta asrlardayoq o‘z ish joyiga va u yerda qimmatliklarni saqlash imkoniyatiga ega bo‘lgan ko‘pgina zargarlar boshqa qimmatliklar (aksariyat hollarda oltin tangalar)ni o‘zida ma’lum to‘lov olish evaziga saqlab berish orqali ham katta daromad olish imkoniyati mavjud ekanligini tushunib yetganlar. Zargarlar esa qimmatliklarni o‘zida saqlab berish uchun qabul qilganligi to‘g‘risida mijoziga depozit tilxatini bergan. Mijoz tovarlar sotib olishda zargardan qiymatliklarini olib tovar uchun to‘lagan bo‘lsa, tovar sotgan tomon olgan daromadini zargarda saqlashga topshirgan⁷. Yillar o‘tishi bilan o‘sha qadimgi davrlardan boshlab, ayrim hollarda qo‘yilgan pul yoki mulk bo‘yicha foizlar ham hisoblana boshlangan.

Zargarlar va ehromlarda qimmatliklarni saqlash berish bo‘yicha jarayonlarning keng rivojlanishi va ishonchli darajaga chiqishi keyinchalik zargarlar tomonidan berilgan depozit tilxatlarining to‘lov vositasiga aylanishiga zamin yaratgan. Endi tovar sotuvchi xaridordan oltin tanga o‘rniga depozit tilxatlarini bimalol qabul qilgan. Chunki u zarur vaqtda ushbu tilxatlarni zargarlardan erkin qimmatliklarga almashtira olish imkoniga ega bo‘lgan. Endi zargarlar ko‘proq mijozlarni o‘ziga jalb qilish maqsadida o‘z tilxatlarini shunchaki ixtiyoriy qog‘ozda emas, balki ma’lum rangdagi va shakldagi qog‘ozda qimmatliklar miqdorini ko‘rsatgan holda berishga odatlana boshlashgan. Bular mijozlarning zargarlarga bo‘lgan ishonchini oshira borgan. Shunday qilib endi zargarlar nafaqat oltin tanga va boshqa qimmatliklarni saqlab bergan, balki endi ular depozit tilxatlarni chiqarishga ham moslasha borgan⁸. Bu jarayonlar banklar paydo bo‘lishining muhim bosqichlaridan hisoblanadi. Banklarning kelib chiqishiga bag‘ishlangan mavjud adabiyotlarning tahlili shuni

⁷ David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, 2003. 353 p.

⁸ David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, 2003. 353 p.

ko'rsatadiki, banklarning paydo bo'lishining asosiy yoki boshlang'ich zamini birinchidan, pul mablag'larini saqlab berish bo'lsa, ikkinchidan, pul mablag'larini vaqtincha foydalanishga berish yoki keyinchalik ularni almashtirib berishdan iborat ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Banklarning paydo bo'lishi va faoliyat ko'rsatishining asosi – bu pul ayirboshlash bo'yicha ehtiyojning yuzaga kelganligidadir. Bunda evropani yorqin misol qilib ko'rsatish mumkin. O'rta asrlarda (pul) tangalarning yagona tizimi mavjud bo'lmagan. Savdo turli mamlakatlar, shaharlar, hatto alohida shaxslarning tangalari orqali olib borilgan. Barcha tangalar turli vazn, shakl va nominalga ega edilar. Shuning uchun tangalar bilan shug'ullanuvchi va ayirboshlashni olib bora oladigan mutaxassislar o'z ayirboshlash stollari bilan qizg'in savdo ketayotgan joylarga joylashishgan. Shu bois, "bank" so'zi italyanacha "banco" ayir boshlovchining oldidagi stol degan ma'noni anglatuvchi so'zdan kelib chiqqan. Bunga o'xshash operatsiyalar nafaqat Rimda, balki Gretsiya kabi Yevropaning boshqa mamlakatlarida, shuningdek, qator Sharq mamlakatlarida ham amalga oshirilgan.

Pulni saqlash va ayirboshlash bo'yicha operatsiyalar bilan shug'ullanuvchi shaxslar yig'ilgan boyliklar – pullar samarasiz, harakatsiz yotganini tushunishar va agar mavjud mablag'larning hech bo'lmaganda bir qismini bo'lsa ham vaqtinchalik foydalanishga berilsa, sezilarli foyda olish mumkinligini bilishar edi. Shunday qilib, pul mablag'iga ehtiyoj sezgan odamlarga garov asosida pullarni ma'lum muddatga qaytarish va foiz to'lash shartlari bilan berish asosida ssuda (kredit) operatsiyalari paydo bo'lgan. Bunda garov sifatida uylar, kemalar, qimmatli buyumlar, chorva mollari, hattoki qullar qabul qilingan.

Pul mablag'larini saqlab beruvchi shaxs xizmatlaridan bir-biri bilan o'zaro hisob-kitoblar bilan bog'langan bir necha shaxslar foydalanishi mumkin bo'lgani uchun, asta-sekin mijozlarga hisob-kitob xizmatini ko'rsatish operatsiyalariga ehtiyoj paydo bo'la boshladi. Dastavval ular quyidagicha amalga oshirilar edi. Har bir omonatchi pulni saqlab beruvchida uning ismi yozilgan jadval shaklidagi o'z hisobvaraqa-siga ega bo'lgan. Bu jadvalda pullarning harakati (kirim yoki chiqim) aks ettirilgan. Barcha operatsiyalarni pulni saqlab beruvchi omonatchining og'zaki yoki yozma buyrug'i bilan amalga oshirilgan. Bunda mos o'zgarishlar o'zaro hisob-kitoblarda ishtirok etuvchi shaxslar jadvallariga kiritilar edi. Bu eng sodda xizmatlar ya'ni naqd pulsiz

hisob-kitoblarning dastlabki shakllarini yuzaga kelishiga zamin yaratgan.

Zargarlar faoliyatining savdo-sotiq jarayonlaridagi ishtiroki ular tomonidan mijozlarning vaqtincha bo‘sh, ishlatilmaydigan mablag‘larini pul zarur bo‘lgan insonlarga berib turish orqali ham o‘z daromadini oshirishi mumkinligi to‘g‘risida xulosani shakllantirishga asos bo‘lgan. Endi zargarlar mijozlarining o‘zida saqlanayotgan mablag‘larining bir qismini pul zarur bo‘lgan insonlarga ularning qarz majburiyatlari asosida vaqtincha foydalanishga bera boshlagan. Zargardan qimmatliklarni olgan tomon bu qimmatliklarni kelishilgan muddatda qaytarishi bilan birgalikda undan foydalanganlik evaziga zargarga ma‘lum miqdorda mukofot to‘lab berish majburiyatini olgan. Shunday qilib aholining ba‘zi bir guruhlarida pul mablag‘larini vaqtincha foydalanishga berish orqali daromad olish imkoniyati yuzaga kelgan va zargarlar bankirlarga aylana boshlagan⁹. “Zargar – bankir” lar tomonidan bajarilgan operatsiyalar daftarlarda aks ettirila boshlagan. Buni biz quyida ko‘rishimiz mumkin.

Zargar tomonidan ssuda berilgunga qadar:

<i>Aktivlar</i>	<i>Passivlar</i>
<i>Oltin, 1000</i>	<i>Tilxatlar, 1000 (pul)</i>
<i>Jami 1000</i>	<i>Jami 1000</i>

Zargar tomonidan ssuda berilib boshlagandan keyin:

<i>Aktivlar</i>	<i>Passivlar</i>
<i>Oltin, 1000</i>	<i>Tilxatlar, 5000 (pul)</i>
<i>Ssudalar, 4000</i>	
<i>Jami 5000</i>	<i>Jami 5000</i>

Bu yerda zargar-bankir oldin o‘zida mavjud bo‘lgan 1000 birlik oltin bo‘yicha 1000 birlikka teng miqdorga tilxat bergan bo‘lsa, endi u o‘sha 1000 birlik oltin tanga ta‘minoti ostida mijozga yana 4000 birlik qimmatlik uchun, jami 5000 birlik qimmatlikga o‘z tilxatini bermoqda¹⁰.

Bu misolning o‘zi banklar paydo bo‘lish jarayonining qanchalik mukammal ekanligini va banklar amalga oshiradigan operatsiyalarda

⁹ David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, 2003. 353 p.

¹⁰ David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey: John Wiley & Sons, 2003. 354 p.

o‘zaro ishonchning kuchli ekanligini ko‘rsatadi. Yuqorida keltirilgan misolda ikki muhim jihat ko‘zga tashlanadi. Bunda, birinchidan, zargar – bankir qo‘shimcha 4000 chiqarish orqali “pul” yaratadi, muomalaga qo‘shimcha pul chiqaradi. Ikkinchidan, unda qisman bo‘lsada oltin zaxirasi mavjud bo‘lgani uchun ham u yuqoridagi operatsiyani amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘la oldi. Odatda zargar 100 % oltin zaxira (1000\$)ga ega bo‘lganda 100% yoki 1000 \$ uchun tilxat berishi mumkin edi. Ammo, u bankir sifatida o‘z bank zaxirasini 100 %dan 20%gacha tushirgan holda 1000 \$ asosida 5000 \$ ga tilxat bermoqda. Bugungi kunda ham bank tizimi tomonidan pulni muomalaga chiqarish jarayoni uzoq o‘tmishdagiga o‘xshab banklarning qisman bo‘lsada zaxiralash konsepsiyasiga tayanadi¹¹.

Barcha yuqoridagi operatsiyalar dastlab alohida mavjud bo‘lgan va keyinchalik ular biz bank deb nomlashga odatlangan bir xil tashkilotlar chegaralarida birlashganlar. G‘arbiy Yevropada oddiy ayirboshlash idoralaridan bank uylariga o‘tish jarayoni XVI-XVII asrlarda ro‘y berdi. Ko‘pchilik iqtisodchilar bank mohiyatini ssuda (kredit) operatsiyalarida ko‘rishga moyildirlar. “Bank” yirik moliyaviy institutlarning muhim bo‘g‘ini sifatida pul mablag‘larini jamg‘arish, kredit va qarzar berishga ixtisoslashgan muassasalardir¹².

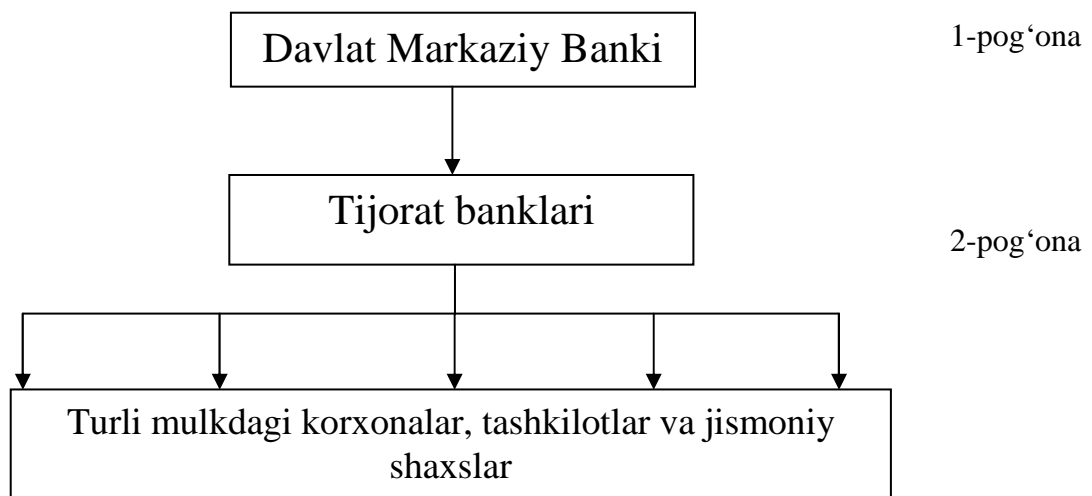
Shuni hisobga olish kerakki, har bir davlatda bank faoliyatining qonuniy ta‘riflarining o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Masalan, bank ishining bir necha asrlik an‘analariga ega bo‘lgan Angliyada bank atamasining ta‘rifiga alohida e‘tibor berilgan. Britaniyalik qonun chiqaruvchilar bank ta‘rifini ancha soddalashtirganlar, ya‘ni ular bank deganda Angliya Davlat Banki bank deb tan olgan har qanday kompaniya tushunilishi mumkinligini qayd etganlar. To‘g‘ri, o‘z navbatida Angliya Banki jahon tajribasi nuqtayi nazaridan umumtan olingan bank xususiyatlariga ega bo‘lgan mezonlarni o‘rnatgan. Xususan, bank maqomiga da‘vo qiluvchi kompaniya omonatlar qabul qilayotgani, kreditlar berayotgani, eksport-import va boshqa moliya operatsiyalarini amalga oshirayotganligi, valyuta ayirboshlayotganligi, investitsion xizmat ko‘rsatayotganligi va moliya bilan bog‘liq masalalar bo‘yicha maslahatlar berayotganligini isbot qilishlari ham kerak.

¹¹ David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey: John Wiley & Sons, 2003. 354-355 p.

¹² Shelagh Heffernan. Modern Banking. Ltd. Great Britain. John Wiley & Sons, 2012.

Uzoq yillar davomida jamiyatning rivojlanishi va unga mos tovar-pul munosabatlarining o'sib, takomillashib borishi banklarning operatsiyalari va ko'rsatadigan xizmatlari ko'laminig kengayib borishiga, jamiyat a'zolarining pulga bo'lgan talabining oshib borishiga olib kelgan. Davlat, jismoniy va yuridik shaxslarning manfaatini muvofiqlikda olib borish, davlat va jamiyat a'zolarining pul mablag'lariga bo'lgan talablarini qondirgan holda davlatning iqtisodiy jihatdan o'sishi va barqarorligini ta'minlash maqsadida banklar o'rtasida bajariladigan funktsiya va operatsiyalar ko'lami taqsimlana borgan, ya'ni davlat nomidan, davlat manfaatlarini himoya qilgan holda faoliyat ko'rsatuvchi banklar va alohida jamiyat a'zolari bilan ishlovchi banklar yoki yuqoridagi ikki yo'nalishni ham o'zida mujassamlashtirgan banklar (oxirigisiga sobiq Ittifoq davridagi Davlat bankini kiritish mumkin) shakllana borgan.

Hozirgi vaqtda jahonda banklar faoliyatida umum qabul qilingan tizim **ikki pog'onali** bank tizimi hisoblanadi va u davlat Markaziy banki hamda tijorat banklari tarmog'ini o'z ichiga oladi.



2-rasm. **Jahonda umumqabul qilingan bank tizimi**

Jahon amaliyotida har bir mamlakatning **Markaziy banki banklarning banki** sifatida bank va moliya muassasalari faoliyatining barqarorligini ta'minlaydi. Birinchi navbatda, u ko'pchilik moliya institutlari, banklarning faoliyatida moliyaviy jihatdan muammolar yuzaga kelganida, banklar omonatchilar oldidagi o'z majburiyatlarini bajara olmay qolgan holda moliyaviy sarosima paydo bo'lishining oldini olishi kerak. Bu masalani hal qilish uchun Markaziy bank, avvalo, ikkinchi pog'onada – tijorat banklarga nisbatan tartibga solish va nazorat qilish funksiyalarini bajaradi. Markaziy bank Tijorat banklarining

harkunlik faoliyatiga aralashmasligi lozim. Markaziy bank Tijorat banklari faoliyatining me'yoriy jihatdan boshqarilishi, ularning to'lovga qobiliyatligi va likvidligini ta'minlanishini kuzatib borishi va omonatchilar manfaatlarini himoya qilishi zarur. Buning uchun Markaziy bank tomonidan nazorat me'yorlari ishlab chiqiladi va amalga oshirilishi uchun Tijorat banklariga yetkaziladi. Markaziy bank pul siyosatini o'tkazish yo'li bilan muomaladagi pul massasi ustidan nazoratni amalga oshiradi va inflyatsiya, ishsizlikning past darajasini ta'minlash hamda iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratishi lozim. Bunda Markaziy bank emission bank vazifasini bajaradi, ya'ni muomalaga pul belgilarini chiqarish va ularni muomaladan olish huquqiga ega bo'ladi. Markaziy bank yana Tijorat banklari o'rtasidagi hisob-kitoblarni olib borish imkoniyatiga ega.

Bank tizimining ikkinchi pog'onasi – bu iqtisodiyot tarmoqlari va aholiga xizmat ko'rsatishda bosh bo'g'in bo'lgan mustaqil tijorat banklarning tarmog'idir. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga shartnoma asosida turli hisob-kitob, kredit va investitsiya operatsiyalarini hamda boshqa turli bank xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiradilar. Har bir mamlakatda Tijorat banklarining soni turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, Shvetsiyada Davlat banki 40 ga yaqin tijorat banki faoliyatini nazorat qiladi, xolos, AQShda 13 mingga yaqin Tijorat banklari mavjud, Shveysariyada esa har 10 ming aholiga bittadan moliya muassasasi to'g'ri keladi. Rossiyada 1995-yil boshiga kelib, Rossiya Markaziy banki tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirish litsenziyasiga ega bo'lgan 2486 ta tijorat banki qayd qilingan bo'lsa, hozirgi kunda 3000 dan ortiq banklar faoliyat ko'rsatmoqda.

Bank tizimining rivojlanish tarixi to'g'risida fikr yuritganda O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin tashkil qilingan va takomillashib borayotgan respublikamizning mustaqil bank tizimi to'g'risida alohida to'xtalib o'tishni maqsadga muvofiq deb bilamiz.

1991-yilning 1-sentabrida Respublikamiz mustaqilligining e'lon qilinishi butun dunyo mamlakatlari tomonidan tan olingan bozor iqtisodiyoti dastklarini bizning respublikamizga ham kirib kelishiga zamin yaratdi. Shuning uchun ham respublikamizdagi bozor iqtisodiyoti talablariga mos keluvchi zamonaviy bank tizimini yaratish zaruriyati tug'ildi.

Mustaqillikka erishilgunga qadar O'zbekiston bank muassasalari Sobiq Ittifoq bank tizimi tarkibiy qismiga kirar va bu banklar sobiq

Ittifoq bank tizimi doirasidan tashqarida faoliyat ko'rsata olmasdilar. Sobiq Ittifoq bank tizimi 3 turdagi banklarni: SSSR davlat banki, SSSR qurilish banki va SSSR tashqi savdo bankini va davlat Mehnat omonat-jamg'arma kassalarini o'z ichiga olardi. Mazkur bank tizimida davlat banki monopol mavqega ega bo'lib, u bir vaqtning o'zida emissiya instituti, qisqa muddatli kreditlashtirish, xo'jaliklarga hisob-kitob operatsiyalari bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi markaz hisoblanardi. Mazkur bankning mijozlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha barcha funksiyalarni bajarishga monopollashuvi davlat bankini davlat boshqaruv va nazorat organiga aylantirgan edi.

Ma'muriy buyruqbozlik davrida kredit munosabatlari iqtisodiyotni boshqarishda shaklan yuzaki xarakterga ega edi. Kredit va pul resurslari harakatini ham boshqarish, ham nazorat qilish davlat bankining monopol ta'siri ostida edi. Bular o'z navbatida Sobiq Ittifoq bank tizimining biryoqlama rivojlanishiga olib keldi. Markazlashtirilgan bank boshqaruvi asosida faoliyat ko'rsatgan respublika banklari tor doirada pul resurslari harakatini boshqarar, lekin uni boshqaruvchiligini nazorat qilish Sobiq Ittifoq davlat banki qo'lida edi.

Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilgan usulidan voz kechish va bozor iqtisodiyoti tomon dastlabki qadamlar qo'yilishi bilanoq markazlashtirilgan bank tizimini qator kamchiliklari ro'yobga chiqdi. Bu esa, bank tizimida tub o'zgarishlarni amalga oshirishni talab etardi.

Bank tizimini qaytadan tashkil etish 1987-yilda boshlandi. Bu jarayonda bank tizimining tashkiliy tuzilmasini o'zgartirish, banklarning rolini oshirish, iqtisodiy tizimning rivojlanishiga ularning ta'sirini kuchaytirish, kreditni harakatdagi iqtisodiy dastaklarga aylantirish ko'zda tutilgandi. Qayta tashkil etish jarayonining birinchi bosqichi davlat bankining yangi tuzilmasini tashkil etish bilan boshlandi.

Qayta tashkil etish modeli quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish;
- Markaziy emission bank va bevosita xo'jaliklarga xizmat ko'rsatuvchi ixtisoslashgan davlat banklariga ajratish;
- Ixtisoslashtirilgan banklarni to'laligicha xo'jalik hisobiga va o'z-o'zini moliyalashga o'tkazish;
- Iqtisodiy tizim doirasida yuridik va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan kredit munosabatlari, uslublari va shakllarini takomillashtirish va boshqalar.

Bank tizimini takomillashtirish jarayoni davomida davlat banki o'zining kredit tizimidagi markaziy o'rnini saqlab qolgan holda korxonalar

va tashkilotlarga kredit berish va ular bilan hisob-kitoblarni olib borish funksiyasini maxsus ixtisoslashgan banklarga topshirdi. Ya'ni Bankning emission faoliyatini kreditlash faoliyati bilan birga olib borish funksiyasiga chek qo'yildi. Davlat banki ixtisoslashgan banklar faoliyatini boshqaruvchi, barcha banklar uchun bir xil pul-kredit siyosatini olib boruvchi muassasaga aylandi. Bank tizimining takomillashtirilishi natijasida vujudga kelgan maxsus ixtisoslashgan banklar: Sanoat qurilish banki, uy-joy qurilish va ijtimoiy rivojlanish banki, Agrosanoatbanki, Tashqi iqtisodiy faoliyat banki, mavjud jamg'arma kassalar o'rniga Jamg'arma banki tashkil qilinib xo'jaliklar bilan banklar o'rtasidagi aloqalar tobora yaqinlashtirildi. Ixtisoslashtirilgan davlat banklari o'zlarida ma'lum darajada boshqaruvchilik rolini saqlab qoldilar. Bank tizimini takomillashtirish jarayonida juda muhim natijalarga erishildi, lekin tashkil qilingan banklar iqtisodiy munosabatlarning xususiyatlarini to'liq ifoda qilolmasdi, shuning uchun ham bank tizimini yanada takomillashtirish obyektiv zaruriyatga aylandi.

1988-yildan boshlab, ikki bosqichli bank tizimi tashkil etila boshlandi. Lekin bu davrda, markazlashtirilgan rejalashda Markaziy Bankning roli hali ham yuqori, sohalarning deyarli hamma qismi davlat tasarrufida edi.

O'zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimini tashkil etishga real asos 1991-yil 15-fevralda "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni asosida yuzaga keldi. Bu qonunga asosan davlat boshqaruv organlari respublika Markaziy banki faoliyatiga aralashmasliklari kerak edi. U faqat Respublika Oliy majlisiga hisobot beradi. Bu qonunni amalga tatbiq etish, asosan, Respublikamiz mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng boshlandi. O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichma-bosqich yo'lini tanlaganligi bois, mamlakatimizda bank tizimini shakllantirishning birinchi bosqichida pul-kredit siyosatini muvofiqlashtirish borasida asosiy vazifalar belgilab olindi. Bular:

- Markaziy bank boshchiligida keng tarmoqli mustaqil tijorat va xususiy banklarni o'zida mujassamlashtirgan ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish, respublika hududida yirik chet el banklarining bo'limlari va vakolatxonalarini ochish uchun qulay sharoit yaratish;
- Barqaror pul muomalasini ta'minlash;
- Kredit va naqd pul massasining asossiz o'sishini keskin cheklash;

– O‘zbekiston Respublikasining milliy pulini muomalaga kiritish zarur iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar hamda imkoniyatlarini yaratish va boshqalar.

Shunday qilib, O‘zbekistonda mustaqil bank tizimini yaratishning **birinchi bosqichi**, milliy valyutani muomalaga kiritish uchun iqtisodiy asos yaratish va ikki pog‘onali bank tizimining poydevorini qurish jarayonlari bilan bog‘liq 1991-yildan 1994-yilgacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Bu davrda mamlakatimizning mustaqil bank tizimini yaratish bo‘yicha olib borilgan tadbirlar 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risidagi» qonuni asosida amalga oshirildi. Mazkur qonun bozor munosabatlariga o‘tish davri vazifalariga mos keluvchi bank muassasalari shakllanishining huquqiy asoslarini belgilab berdi.

Ushbu qonunga muvofiq, sobiq SSSR davlat bankining respublika muassasasi asosida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tuzildi va unga respublikada pul muomalasini tartibga solish, tijorat banklari tizimini vujudga keltirish va to‘lov tizimini shakllantirish vazifalari yuklatildi. Iqtisodiyotning turli sohalarini kreditlash va ularni investitsiyalash funksiyalari yangidan tashkil qilingan ixtisoslashtirilgan tijorat banklariga berildi.

Mustaqil pul va bank tizimini yaratishning **ikkinchi bosqichi** milliy valyuta (so‘m) muomalaga kiritilgan va ikki pog‘onali bank tizimining huquqiy asoslari yaratilgan 1994–1996-yillarni o‘z ichiga oladi. 1994-yilda milliy valyuta so‘mning muomalaga kiritilishi mamlakatimizda mustaqil pul va bank tizimi shakllanishining poydevoriy bosqichi hisoblanib, bu bosqichda banklar oldida turgan vazifalarga yanada aniqlik kiritildi. Bu davrda Markaziy bank asosiy e‘tiborini makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashga va shu asosda iqtisodiy o‘shish uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratdi, mamlakatda sifat jihatidan butunlay yangi to‘lov tizimini yaratish bo‘yicha chora-tadbirlar belgilandi.

Ixtisoslashgan tijorat banklari faoliyatini rivojlantirishda Vazirlar Mahkamasining “Bank tizimini takomillashtirish va pul-kredit munosabatlarini barqarorlashtirish bo‘yicha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1994-yil 18-martdagi qarori muhim ahamiyatga ega bo‘lib, unda banklarning axborot infratuzilmasini yaratish va xalqaro bank amaliyotining ilg‘or usullarini respublika bank amaliyotida qo‘llash orqali bank tizimini takomillashtira borish bo‘yicha yo‘l-yo‘riqlar belgilab berildi. 1994-yildan boshlab yangi buxgalteriya hisobi

tizimini ishlab chiqish va ularni banklarga tatbiq qilish jarayoni boshlandi.

1996-yilda Respublika Prezidentining “Bank auditi tizimini rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoniga asosan bank tizimida buxgalteriya hisobining xalqaro andozalarini joriy qilish jarayoni yanada takomillashtirildi va jahonning nufuzli auditorlik kompaniyalaridan «Artur Andersen», «Deloyt end tush», «Key Pi emJi-(KRMG)», «Ernest end Yang», «Kupers end Laybrand» kabi kompaniyalar yetakchi tijorat banklari faoliyatini audit qilishga taklif qilindi. Mazkur davrda bank tizimini rivojlantirishning yana bir xususiyatli tomoni shundaki, bank tizimining huquqiy asoslarini mustahkamlash va zamon talablariga moslashtirish maqsadida “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi va “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunlarning yangi loyihasi ishlab chiqildi.

1995-yil 21-dekabrda bank faoliyatining huquqiy va me‘yoriy tartibga solish qoidalarini belgilovchi “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida” va 1996-yil 25-aprelda “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunlarning qabul qilinishi bank tizimini jahon andozalariga yaqinlashtirish sohasida mustahkam qonuniy poydevor yaratdi.

1996-yildan boshlab O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki monitar boshqaruv va bank nazoratining to‘la huquqli organiga aylandi hamda tijorat banklarining huquqiy asoslari mustahkamlandi, bank aktivlarini diversifikatsiyalash, xorijiy kapitalni jalb qilish asosida universal tijorat banklarini shakllantirishning prinsiplari mustahkamlanganligi mazkur bosqichning xususiyatli jihatlari hisoblanadi.

Bank tizimini shakllantirishning **uchinchi bosqichi** 1997-2000 yillarni o‘z ichiga olib, unda banklarni xususiylashtirish va aksiyadorlik – tijorat banklarda boshqaruvning sifatini oshirish, banklar faoliyatida nazoratni kuchaytirish ko‘zda tutildi. Bu jarayon O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 24-apreldagi “Xususiy tijorat banklari tashkil qilishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonning qabul qilinishi bilan yanada faollashdi. Mazkur farmonga ko‘ra, ustav kapitalida jismoniy shaxslarning ulushi 50 foizdan kam bo‘lmagan holda tijorat banklarini ochish uchun bir qator imtiyozlar belgilangan edi. Natijada so‘nggi yillar ichida xususiy banklarning soni keskin ko‘paydi. Hozirgi paytda respublikada faoliyat ko‘rsatayotgan tijorat banklarining deyarli yarimini xususiy banklar tashkil etadi.

Bank tizimiga xususiy kapitalni jalb etish bilan birga, banklarni korporativ boshqarish tizimini yanada mustahkamlashga doir chora-tadbirlar ham amalga oshirildi. Xususan bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aksiyadorlik Tijorat banklarini faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1998-yil 2-oktabrdagi farmonining qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Mazkur farmon tijorat banklarini boshqarishda aksiyadorlarning va bank kengashining rolini oshirishga doir chora-tadbirlar majmuini belgilab berdi.

Ushbu farmon asosida amalga oshirilgan islohotlar natijasida mamlakatimizda har tomonlama mustahkam bank tizimi, xalqaro andozalarga mos keluvchi zamonaviy bank nazorati va banklar faoliyatini tartibga solishning samarali mexanizmlari yaratildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Bank tizimini isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1999-yil 15-yanvardagi qaroriga asosan bank tizimini barqarorligini oshirish, iqtisodiyotni kredit bilan ta‘minlashda banklarning ishtirokini kengaytirish, bank xizmatlari sohasida raqobat muhitini rivojlantirish sohasida vazifalar belgilab berildi.

1991-2000-yillar mobaynida yuzaga keltirilgan bank tizimini yanada xalqaro andozalarga yaqinlashtirish maqsadida bank tizimini erkinlashtirish va isloh qilish chora-tadbirlarining boshlanishi bank tizimi rivojlanishining **to‘rtinchi bosqichini** belgilab berdi. Bu bosqich O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2000-yil 21-martdagi farmoni va Vazirlar Mahkamasining “Bank tizimini isloh qilishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2000-yil 24-martdagi qarori qabul qilinishi bilan boshlandi.

Bu hujjatlarga asosan quyidagilar **mazkur bosqichning asosiy vazifalari** qilib belgilandi:

– Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish, tijorat banklari mustaqilligini oshirish;

– Bank tizimi va uning bo‘g‘inlari rivojlanishini rag‘batlantirish;

– bo‘sh turgan mablag‘larni bankka jalb qilish va omonatchilarning manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirish;

– banklar tomonidan iqtisodiyotning real sektori korxonalari, xususan dehqon, fermer xo‘jaliklari hamda kichik va o‘rta biznes subyektlarini kreditlash jarayonini kengaytirish;

- banklarning investitsiya jarayonlarini faol ishtirokchilariga aylantirish;
- banklarning mijozlar bilan o‘zaro manfaatli sheriklik munosabatlarini shakllantirish;
- aholining bank-moliya tizimiga bo‘lgan ishonchini oshirish;
- xorijiy banklar va boshqa moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish, valyuta munosabatlarini erkinlashtirish va kengaytirish kabi vazifalar belgilandi va mazkur vazifalarni amalga oshirishning me‘yoriy va huquqiy asoslari yaratildi.

2006-yildan boshlab respublika bank tizimini rivojlantirishning **beshinch** bosqichi boshlandi. Bu bosqich banklar tomonidan aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarga xizmat ko‘rsatish ko‘lamini kengaytirish va bu sohani yangi bosqichga ko‘tarishga me‘yoriy va huquqiy asos solganligi bilan xususiyatlidir. Bu bosqichda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va uni kreditlash, aholining iste‘mol ehtiyojlarini va uy-joy qurilishini ipotekaviy kreditlash, mikro kredit tashkilotlari va mikro moliyalash tizimini takomillashtirishning qonuniy asoslari shakllantirildi. “Mikro moliyalash to‘g‘risida”gi, “Mikro kredit tashkilotlari to‘g‘risida”gi, “Iste‘mol krediti to‘g‘risida”gi, “Ipoteka to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari qabul qilindi.

Ayniqsa, mamlakatda kichik biznes, xususiy tadbirkorlik va fermerlikni rivojlantirish, yakka tartibdagi mehnat faoliyatini, oilaviy biznes va kasanachilikni faollashtirish yo‘li bilan yangi ish o‘rinlar yaratish, qishloq joylarida aholining keng tabaqalarini mikromoliyaviy xizmatlarga bo‘lgan talablarini qondirishga moliyaviy mablag‘lar ajratish tizimini takomillashtirish maqsadida 2006-yil 5-mayda O‘zbekiston Prezidentining “Mikrokreditbank aksioner tijorat bankini tashkil etish to‘g‘risida”gi farmoniga asosan OAT Mikrokreditbankning tashkil qilinishi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Aynan mazkur bosqichda kreditning ijtimoiy ahamiyati ortdi. 2008-yilda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining boshlanishi bank tizimi barqarorligini sinovdan o‘tkazdi.

- ◆ yirik rivojlangan mamlakatlarning ko‘p yillar davomida davlat byudjeti taqchilligi va salbiy tashqi savdo balansiga egaligi;
- ◆ davlat tashqi qarzi miqdorini YAIMga nisbatan o‘shirish sur‘atlarining jadallashishi;

◆ noratsional pul-kredit siyosati hamda qayta moliyalash stavkasining surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida qarzga yashash kundalik odatga aylanishi;

◆ ipoteka kreditlari berish talablarining asossiz bo'shashtirib yuborilganligi va uy-joy bozorida narxlarning qisqa muddat ichida keskin o'sishi jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozining yuzaga kelishiga olib keldi.

Aynan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi va uning salbiy ta'siridan himoyalaniş borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar va jarayonlar bank tizimini rivojlantirishning **oltinchi bosqichini** boshlab berdi. Jahon moliya miqiyosida iqtisodiy inqirozi tufayli jahon iqtisodiyotida yuzaga kelgan o'zgarishlar, albatta, O'zbekiston iqtisodiyotiga ham ta'sir ko'rsatishi muqarrar edi. Shu bois O'zbekistonda mazkur inqirozning oldini olish choralari ko'rildi hamda ushbu choralarda asosiy e'tibor mamlakat bank tizimini mustahkamlash, banklarning kapitallashuvi, resurs bazasi, likvidligi, to'lovga qobiliyati va ularning kreditlash imkoniyatini oshirish masalalariga ustuvorlik berildi. Inqirozning salbiy ta'siridan himoyalash maqsadida Prezident farmoni asosida yangidan tashkil etilgan "Mikrokreditbank"ning ustav kapital miqdori 72 mlrd so'mga oshirilib uning hajmi 150 mlrd so'mga yetkazildi. Xuddi shunday davlat tijorat banklari Asaka bank va Xalq bankiga, Aksioner tijorat banklar – Sanoatqurilish bank, Paxtabank kabilarning kapital bazasini mustahkamlash maqsadida byudjetdan mablag'lar ajratildi. Mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturining asosiy yo'nalishlarida banklar ishini yanada takomillashtirish, aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning bo'sh mablag'larini tijorat banklaridagi depozitlarga jalb qilishni rag'batlantirish vazifasi belgilandi. Mazkur yo'nalishda respublika bank-moliya tizimining barqarorligini ta'minlashning quyidagi tamoyillari:

◆ Respublikamiz moliya bozoriga qisqa muddatli spekulyativ kapital kirishiga yo'l qo'ymasdan xorijdan to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish;

◆ Iqtisodiyotning ustuvor sohalarini moliyalashtirishda davlat kafolati ostida olingan kreditlarni faqat uzoq muddatlarga, ya'ni 20 yildan 40 yilgacha hamda imtiyozli stavkalarda, xususan 0,5 foizdan 2 foizgacha bo'lgan miqdorlarda jalb qilish;

◆ Banklar kredit siyosatini belgilashda ipoteka kreditlari berish me'yoriga va tartibiga alohida e'tibor qaratildi;

◆ O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va Taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘larini shakllantirish;

◆ Respublika yetakchi banklarining kapitallashuv darajasini keskin oshirish vazifalari belgilab berildi.

Banklarning kapitallashuv darajasini oshirish, resurs bazasini takomillashtirish, ular faoliyatining barqarorligini ta‘minlash, chakana xizmatlarni rivojlantirish, iqtisodiyotning real sektori, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni kreditlashni kengaytirish va takomillashtirish borasidagi ishlarni yanada jadallashtirish bilan ahamiyatlidir. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasida belgilab berilgan vazifalardan kelib chiqib demokratik bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish borasida belgilab berilgan vazifalarni amalga oshirish, bank tizimini rivojlantirish, tijorat banklarining kapitallashuv darajasini oshirish, pul-kredit munosabatlari-ning qonuniy asoslarini yanada takomillashtirish, kreditlash mexanizmini soddalashtirish, aholining kam ta‘minlangan qatlamlarining tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashni imtiyozli kreditlash mexanizmlarini takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan ishlar **yettinchi bosqich**ning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

Mazkur bosqichda 2011–2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlarida respublika moliya-bank tizimini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, banklar va butun moliya-bank tizimi faoliyatiga yondashuvlarni hamda baholash tizimini tubdan o‘zgartirish, xalqaro normalar, standartlar va baholash ko‘rsatkichlariga muvofiq bank faoliyatini tashkil etishning yanada yuqoriroq darajasiga chiqishni ta‘minlash borasida vazifalar belgilab olindi.

O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning 2017–2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasining qabul qilinishi va 2017-yil sentabr oyidan boshlab mamlakatimizda valyuta siyosatining erkinlashtirilishi, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan erkin almashuvining joriy etilishi, pul-kredit siyosati va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish borasidagi ishlarning yangi pog‘onaga olib chiqilishi respublikamizda bank tizimini rivojlantirishning yangi bosqichini boshlab berdi desak xato qilmagan bo‘lamiz.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda mamlakatimizda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshchiligida 29 ta tijorat banklari,

shundan 5 tasi davlat tijorat banki, 13 tasi aksiyadorlik tijorat banki, 6 tasi xususiy bank va 5 ta chet el kapitali ishtirokidagi banklar va 6 ta chet el banklari vakolatxonalarini (1-ilovaga qarang) o'z ichiga oluvchi bank tizimi yuqorida belgilangan vazifalarni amalga oshirib, bozor islohotlarining faol qatnashchilari sifatida faoliyat olib bormoqda.

2-§. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining vazifalari va funksiyalari

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki – bank tizimining bosh banki bo'lib, pul-kredit siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi va milliy pulning barqarorligini ta'minlovchi muassasa hisoblanadi. Markaziy bank o'z faoliyatini 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan “O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonuni asosida olib boradi. Markaziy bank maqomi va maqsadlari “O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 1-moddasida belgilangan: O'zbekiston Respublikasi **Markaziy banki yuridik shaxs** bo'lib, faqat davlat mulki hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki – iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa, o'z xarajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiradi. Qonunning 2-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yuridik shaxs sifatida ko'chmas mulk va moliyaviy resurslarga egalik qiladi. Bu hol uning moliyaviy mustaqilligini mustahkamlaydi va mustaqil pul-kredit siyosatini samarali o'tkazish imkoniyatini siyosat sohasi hisoblanadi. Mustaqil siyosat esa pul va valyuta bozorida yuzaga kelayotgan vaziyatni, ichki bozordagi makroiqtisodiy shart-sharoitni, tashqi omillarni tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Bu holat qonunning 6-moddasida Markaziy bank o'z vakolatlari doirasida qarorlar qabul qilish borasida mustaqildir deb belgilab berilgan.

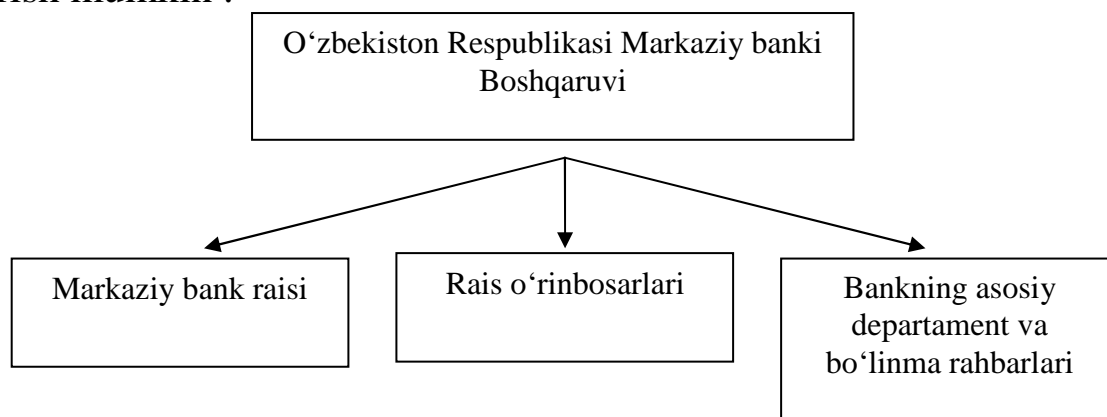
Davlat Markaziy Bankning majburiyatlari yuzasidan, Markaziy bank esa davlatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi. QONUNNING 8-moddasida Markaziy bank faoliyatining tashkiliy jihatlariga e'tibor qaratilgan bo'lib, Markaziy bank yagona markazlashtirilgan boshqaruv tizimiga ega ekanligi, Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun tegishli xizmatlar va muassasalar tashkil etilishi mumkinligi, jumladan, bu borada Qoraqalpog'iston Respublikasi poytaxti, viloyatlarning markazlari va

Toshkent shahrida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan o'zining bosh boshqarmalarini tuzishi mumkinligini huquqiy asoslari keltirilgan.

Markaziy bank raisi bank boshqaruvning raisi hisoblanadi.

Markaziy bank raisi Markaziy bank va uning Boshqaruvi faoliyatiga rahbarlik qiladi, Bankning fondlarini tasarruf etadi va Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan vazifalar bajarilishi uchun javobgar bo'ladi. Markaziy bank faoliyati masalalarini hal qiladi, Markaziy bank faoliyati va joriy operatsiyalarini operativ tarzda boshqarish bo'yicha harakatlarni amalga oshiradi.

Markaziy Bankning boshqaruv tarkibini quyidagi rasmda aks ettirish mumkin .



3-rasm. Boshqaruv tarkibi

Oliy Majlisda, hukumatda, vazirliklar va idoralarda, sudlarda, banklar va muassasalarda, xalqaro va chet el tashkilotlarida bank faoliyatiga doir barcha masalalar bo'yicha Markaziy bank nomidan ish ko'radi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki departament, boshqarma va bo'limlardan tashkil topgan. (2-ilovaga qarang). Shuningdek, qonunning 9-moddasida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki xalqaro moliya-kredit va valyuta munosabatlariga oid faoliyatni amalga oshirishda boshqa davlatlarning Markaziy banklari, xalqaro banklar va boshqa moliya-kredit muassasalarida O'zbekiston Respublikasi manfaatlarini himoya qilishga, moliya operatsiyalarini bajarishga, shu jumladan chet el hukumatlari, chet el Markaziy banklari va pul-kreditni tartibga solish organlariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi a'zo bo'lgan xalqaro tashkilotlarga bank xizmati ko'rsatish, xorijiy davlatlarda vakolatxonalar ochish, O'zbekiston Respublikasida chet el banklarining vakolatxonalarini akkreditatsiya qilishga haqli ekanligi belgilab berilgan.

Markaziy bank o'z faoliyatida foyda olishni maqsad qilib qo'ymaydi, ammo har bir moliya yil davomida olingan daromadlardan ishonchsiz, shubhali qarzlarni va boshqa aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash rezervlari shakllantirilgandan so'ng, barcha daromadlar va chiqimlar hisoblanganidan, shuningdek, aktivlar va passivlar amalda baholanganidan so'ng bank faoliyatining natijasi (foydasi) aniqlanadi. Markaziy Bankning foydasi boshqaruv belgilagan tartibda, yillik hisobotnitasdiqlash bilan bir paytda taqsimlanadi. Shuningdek, bank boshqaruvining qaroriga muvofiq foyda hisobidan aniq maqsadli rezervlar va fondlar ham tashkil etilishi mumkin. Aniq maqsadga yo'naltirilgan rezervlar va fondlar tashkil qilinganidan yoki to'ldirilganidan keyin foydaning qolgan qismi respublika byudjeti daromadini to'ldirishga yo'naltiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga hisobot beradi. Markaziy Bankning hisobot davri 1 yanvar – 31 dekabr qilib belgilanadi. Yillik hisobot 15 maydan kechiktirilmay Oliy Majlis Senati ko'rib chiqishi uchun taqdim etilishi lozim.

Markaziy Bankning oliy organi uning Boshqaruvidir. Boshqaruv Markaziy bank siyosati va faoliyatining asosiy yo'nalishlarini belgilab beradi, bankni boshqaradi. Oliy Majlis O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tavsiyasi bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki raisini tayinlaydi va lavozimidan ozod qiladi. Qonunda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga vakolatlar berish bilan bir qatorda, uning uchun ta'qiqlangan faoliyat turlari ham aniq belgilab berilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga tijorat faoliyati bilan shug'ullanish, muassasa yoki tashkilotlarga moliyaviy yordam ko'rsatish ta'qiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga korxonalar va tashkilotlar faoliyatida bank hamda yuridik shaxslar sifatida ishtirok qilishga ruxsat etilmaydi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank o'z vakolatlaridan foydalanishda barcha yuridik shaxslarni baravar ko'rishi lozim. Rivojlanishning bugungi bosqichida Markaziy bankning asosiy vazifalari qilib milliy valyuta, baholar va bank tizimining barqarorligini ta'minlash belgilangan. Buning uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qator muhim vazifalarni hal etadi. Ulardan eng **asosiy vazifalar** sifatida quyidagilarni keltirish mumkin. Bular:

– monetar siyosatni hamda valyutani tartibga solish sohasidagi siyosatini shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish;

– O‘zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil etish va ta‘minlash;

– banklar, mikro kredit tashkilotlar, lombardlar va kredit byurolar faoliyatini litsenziyalash hamda tartibga solish;

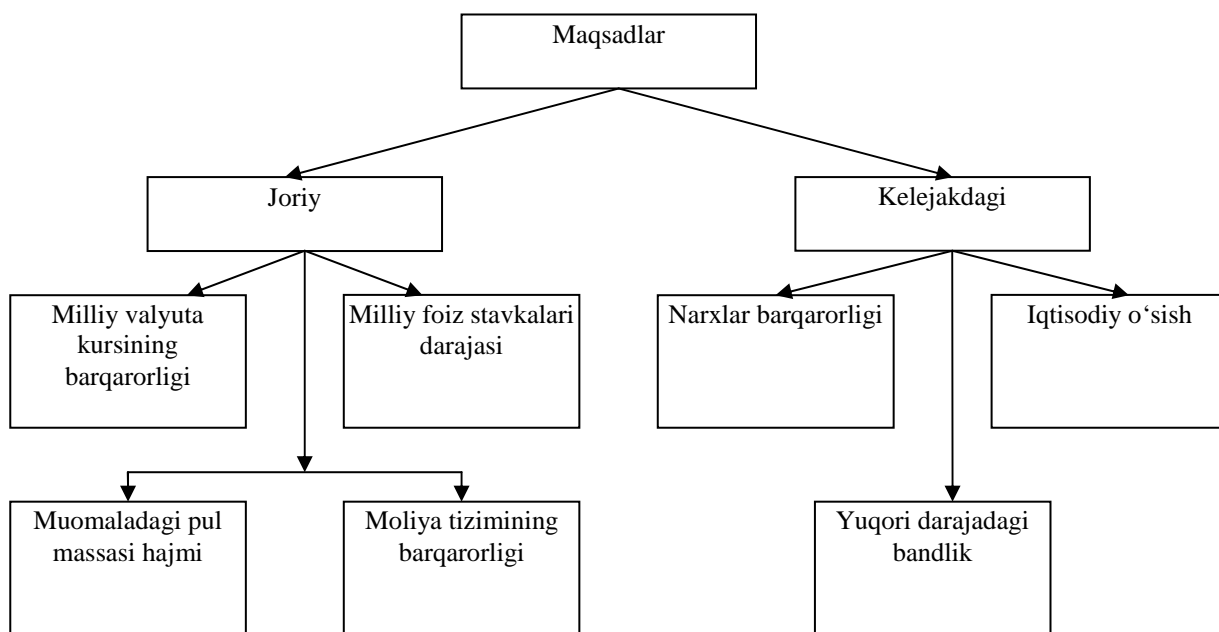
– banklar, mikro kredit tashkilotlar, lombardlar va kredit byurolari faoliyatini nazorat qilish, qimmatli qog‘ozlar blankalari ishlab chiqarishni litsenziyalash;

– O‘zbekiston Respublikasining rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini kelishuvga binoan hukumat rezervlariga qo‘shgan holda saqlash va tasarruf qilish;

– Davlat byudjetining kassa ijrosini Moliya vazirligi bilan birgalikda tashkil etishdan iborat.

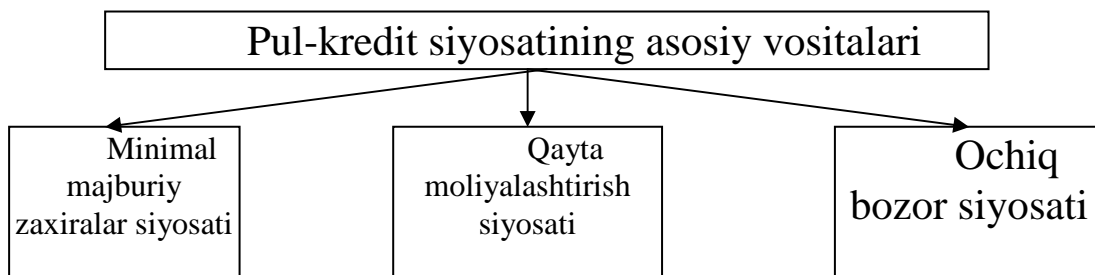
Mazkur vazifalarni bajarish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki iqtisodiyotni pul-kredit vositasida boshqarish, avvalambor kelgusi yil uchun O‘zbekiston Respublikasi monetar siyosatining asosiy yo‘nalishlari bo‘lgan iqtisodiy konyunkturaning tahlili va istiqbol ko‘rsatkichlarini, muomalada bo‘lgan pul massasining iqtisodiy jihatdan asoslangan chegaralarini, pul massasining yillik o‘shish sur‘atini aniq maqsadli ko‘rsatkichlarini, shu jumladan, Markaziy bank ichki aktivlarining o‘zgarishini, valyuta hamda foiz siyosatining asosiy yo‘nalishlarini ishlab chiqadi va har yili keyingi moliya yili boshlanishidan kamida o‘ttiz kun oldin Oliy Majlisning Senatiga bu haqda axborot beradi.

Markaziy bank pul taklifi hajmini o‘zgartirib, ishlab chiqarishning umumiy hajmiga, bandlik darajasiga va korxonalar faoliyatining o‘shish sur‘atlariga ta‘sir ko‘rsatadi. Iqtisodiyotdagi tanglik davrida pul taklifi hajmining oshirilishi iste‘mol va sarmoyaga bo‘lgan talabning o‘shishiga, binobarin, bandlik, ishlab chiqarish hajmi ortishiga yordam beradi. Pul yuqori sur‘atlarda qadrsizlanayotgan sharoitda Markaziy bank ularni sekinlashtirish zarurligidan kelib chiqib muomaladagi pul miqdorini cheklash siyosatini o‘tkazadi, natijada iqtisodiyotda unga bo‘lgan talab kamayadi, pul bozorlaridagi foiz stavkalari o‘zgaradi, pulning qadrsizlanishi kamayadi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki monetar siyosatining asosiy yo‘nalishlari, pul massasi o‘zgarishining aniq maqsadli mo‘ljallari va pul muomalasini tartibga solish vositalari ham qonunda yoritilgan bo‘lib, unda Markaziy Bankning pul-kredit operatsiyalari belgilab berilgan. Sxema tariqasida pul-kredit siyosatining strategik maqsadlarini quyidagicha ifodalash mumkin (4-rasm).



4-rasm. Pul-kredit siyosatining strategik maqsadlari

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosatining asosiy yo‘nalishlarini bir yilga ishlab chiqadi. Bu dastur iqtisodiy vaziyatni tahlil qilish va oldindan aytishni, pul miqdorining yillik o‘shish sur‘atlarining maqsadli ko‘rsatkichlarini, kredit, foiz va valyuta siyosatini amalga oshirish yo‘nalishlarini o‘z ichiga oladi.



5-rasm. Pul-kredit siyosati vositalari

Umumiy iqtisodiy tahlilning zarurligiga sabab shuki, monetar siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish barcha muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar, pulning qadrsizlanishi, milliy ishlab chiqarishning umumiy hajmi va mehnat resurslarining bandligi, to‘lov balansi bilan chambarchas bog‘langan. Pul muomalasini boshqarib borish vositalarini quyidagi rasmdan ko‘rish mumkin. Undan tashqari, Markaziy bank foiz (diskont) siyosatini, targetlash va boshqa usullardan foydalanib pul massasini boshqarib borishi mumkin.

Muomaladagi pul massasining hajmini, banklarning likvidligini muvofiqlashtirish va inflyatsiya sur'atlarini tushirish maqsadida Markaziy bank Tijorat banklari uchun majburiy zaxiralar me'yorini o'rnatib berish siyosatini amalga oshiradi. Minimal zaxiralar bu tijorat banklari resurslarining Markaziy bankda majburiy saqlanishi zarur bo'lgan qismidir. Majburiy zaxira miqdori tijorat bankining yig'ilgan resurslariga nisbatan foizda belgilanadi. Bu zaxira bevosita banklarning kreditlash imkoniyatini chegaralasa-da, ularning minimal likvidligini ta'minlash omili bo'lishi mumkin.

2-jadval

**Majburiy rezervlar me'yorlari to'g'risida ma'lumot
(2018-yil yanvar holatiga, foizlarda)**

Amal qilish muddati	Yuridik shaxslarni talab qilib olinguncha va 1 yildan ortiq bo'lmagan muddatli depozitlari uchun	Yuridik shaxslarni muddati 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan muddatli depozitlari uchun	Yuridik shaxslarni 3 yildan oshiq muddatli depozitlari uchun	Yuridik shaxslarni chet el valyutasidagi depozitlari uchun
1994-yil 1-maydan			10	30
1995-yil 1-yanvardan	30		10	25
1995-yil 1-yanvardan	25		10	
1997-yil 1-dekabrda	25		10	
2000-yil 1-maydan	20	20		
2005 yil 1 fevraldan		15		5
2005-yil 1-avgustdan		15		8
2007-yil 1-sentabrdan		13		Chet el valyutasidagi depozitlar uchun ham shu me'yorlar o'rnatilgan
2007-yil 1-noyabrdan		15	10.5	
2009-yil 1-sentabrdan	15	12		

Majburiy zaxira me'yori hozirgi kunda resurslarning tashkil topish manbai va muddatiga qarab shakllantiriladi. Markaziy bank tomonidan zaxira miqdori ba'zi bir omillarni hisobga olgan holda o'zgartirilishi

mumkin, u omonatlarning hajmi, turi, muddatiga, banklarning boshqa majburiyatlariga bog'liq bo'ladi.

Banklar Markaziy bankda majburiy rezervlarni deponentlash tartibiga rioya qilinishi uchun javobgardir. Markaziy bank o'zi belgilagan eng kam miqdorda rezervlar saqlash to'g'risida banklarga ko'rsatma beradi. Markaziy bankda depozitga o'tkaziladigan majburiy rezervlarning eng kam miqdori Markaziy bankning normativ hujjatlari bilan belgilanib, u omonatlarning hajmi, turi, muddatiga, banklarning boshqa majburiyatlariga bog'liq bo'ladi. Majburiy rezervlarning miqdorlari jalb etilgan mablag'lar va omonatlarning har bir toifasi bo'yicha barcha banklar uchun bir xildir.

Majburiy rezervlar Markaziy bankda naqd pul yoki omonatlar ko'rinishida, Markaziy bank belgilaydigan tartibda depozitga o'tkaziladi.

2018-yilda pul-kredit siyosati bozor instrumentlarini joriy qilish uchun sharoit yaratish maqsadida tijorat banklarining majburiy rezerv talablariga o'zgartirishlar kiritildi. Bunda ilg'or xalqaro tajribadan kelib chiqib, banklarning uzoq muddatli resurs bazasini kengaytirish, milliy valyutadagi depozitlar jozibadorligini oshirish va iqtisodiyotdagi dollarizatsiya darajasini pasaytirish tamoyillariga asoslanildi. Majburiy rezervlar normativlariga o'zgartirish kiritish hamda deponentlash tartibini takomillashtirish 2 bosqichda amalga oshirildi. 2018-yil 1-iyundan boshlab tijorat banklarining Markaziy bankda rezerv shakllantiriladigan majburiyatlari normativlariga quyidagi o'zgartirishlar kiritildi:

– tijorat banklari tomonidan majburiy rezervni shakllantirish jalb qilingan majburiyat va depozitlar valyutasidan kelib chiqib mos ravishda milliy hamda xorijiy valyutada amalga oshirilishi belgilandi;

– majburiy rezervga tortiladigan bazaga jismoniy shaxslar depozitlari kiritildi;

– majburiy rezervlar miqdoriga nisbatan 0,1 o'rtachalash koeffitsiyenti o'rnatildi.

Bundan tashqari, depozitlarning muddatlari bo'yicha majburiy rezerv normativlari qayta ko'rib chiqilib, muddatlari 1 yildan 2 yilgacha, 2 yildan yuqori bo'lgan depozitlar hamda boshqa majburiyatlar uchun ularning valyuta turiga qarab normativlari tabaqalashtirildi.

Majburiy zaxiralash instrumentini takomillashtirishning ikkinchi bosqichida, 2018-yil 1-oktabrdan boshlab:

- majburiy rezervlar faqat milliy valyutada shakllantirilishi joriy qilindi;

- majburiy rezervlar miqdoriga nisbatan o'rtachalash koeffitsiyenti nol qilib belgilandi;

- yuridik va jismoniy shaxslarning depozitlari bo'yicha me'yorlari bixillashtirildi;

- yuridik shaxslarning milliy valyutadagi depozitlari uchun majburiy zaxira me'yori pasaytirildi;

- jismoniy shaxslarning chet el valyutasidagi depozitlari bo'yicha majburiy zaxira me'yorlari oshirildi. Mazkur o'zgarishlar tijorat banklarining Markaziy bankda depozitga o'tkaziladigan milliy valyutadagi majburiy rezervlar miqdoriga sezilarli ta'sir ko'rsatmagan bo'lsa-da, milliy valyutadagi depozitlar jozibadorligini oshirishga xizmat qildi. Bundan tashqari, majburiy zaxiralash faqat milliy valyutada shakllantirilishi bank tizimidagi likvidlikni samarali boshqarishga imkon bermoqda. Bugungi kunda **1-oktabr 2018-yildan boshlab** quyidagicha tasniflanadi¹³:

3-jadval

Majburiy rezervlar me'yorlari to'g'risida ma'lumot

(1-oktabr 2018-yil holatiga, foizlarda)

Majburiyat turi	Muddati	Majburiy rezerv normativlari
Milliy valyutadagi majburiyatlar	2 yildan ortiq	0%
	1 yildan 2 yilgacha	2%
	boshqa majburiyatlar	4%
Chet el valyutasidagi majburiyatlar	2 yildan ortiq	0%
	1 yildan 2 yilgacha	7%
	boshqa majburiyatlar	14%

Majburiy rezerv talablarining normativlari yoki tarkibi belgilangani yoki o'zgartirilgani to'g'risidagi ko'rsatmalarda kamida bir oylik muddat ko'rsatiladi, rezervlarning tarkibi yoki miqdoriga doir yangi normativlarni banklar ana shu muddatgacha bajarishlari shart.

Markaziy bank majburiy zaxiralar bo'yicha foizlarni to'lash to'g'risida qaror qabul qiladi. Zaxira talablarini hisob-kitob qilishda chet el valyutasidagi mablag'lar, jismoniy shaxslar depozitlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari, ipoteka obligatsiyalari chiqarish yo'li bilan jalb etilgan mablag'lar hisobga olinmaydi. Majburiy zaxiralarni

¹³ www.cbu.uz

deponentlash bank vakillik hisobvarag‘idan pul mablag‘larini o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Majburiy zaxiralarni turli foyda keltiruvchi aktivlar bilan qoplashga ruxsat etilmaydi. Bank majburiy zaxira talablarining eng kam miqdorini saqlab turish to‘g‘risidagi 28-modda qoidalarini bajarmagan taqdirda Markaziy bank qat‘iy tartibda bu bankda yetishmayotgan mablag‘ summasini, shuningdek, qayta moliyaviy ta‘minlashning ikki barobar foizidan oshmaydigan miqdorda jarima undirib oladi.

Markaziy Bankning hisob (diskont) siyosatining mohiyati shundaki, u tijorat banklardan veksellarni sotib oladi. Markaziy bank qiymati to‘lanishini banklar kafolatlagan qisqa muddatli xazina veksellari, shuningdek tijorat veksellari hisobini yuritishi mumkin. Hisob operatsiyalarini o‘tkazish shartlarini, shu jumladan-hisob stavkasi miqdorlarini Markaziy bank belgilaydi. Markaziy Bankning hisob stavkasi tijorat banklari o‘rnatadigan hisob stavkaning eng past chegarasi hisoblanadi. Odatda, tijorat banklarining hisob stavkasi Markaziy Bankning hisob stavkasidan yuqori bo‘ladi. Markaziy bank o‘z operatsiyalari bo‘yicha foiz stavkalarini mustaqil belgilaydi.

Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalashtirish siyosati bu to‘g‘ridan to‘g‘ri kreditlash, veksellarni hisobga olish, qimmatli qog‘ozlarni garovga olgan holda kreditlar berish va kredit auksionlarini o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Bundan kelib chiqqan holda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib borilishi mumkin:

- tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo‘li bilan kreditlash;

- tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatli qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan kreditlar berish. Bunday kreditlar **lombard kreditlar** deyiladi.

- to‘g‘ridan to‘g‘ri kredit berish usuli.

- kredit tashkilotlari faoliyatida moliyaviy qiyinchiliklar bo‘lgan hollarda ular Markaziy bankka kredit olish uchun murojaat qilishi va Markaziy bank kreditidan foydalanishi mumkin. Qayta moliyalashtirishning asosiy maqsadi, pul muomalasi va kredit munosabatlarining holatiga ta‘sir ko‘rsatishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalash stavkasi

Amal qilish muddati	%
25.09.2018 y. dan -....	16
28. 06. 2017y - 24.09.2018y.	14
01. 01. 2015 y—28. 06. 2017 y	9
01. 01. 2014 — 31. 12. 2014y	10
01. 01. 2011 — 31. 12. 2013y	12
15. 07. 2006 — 31. 12. 2010y	14
21. 12. 2004 — 14. 07. 2006y	16
05. 07. 2004 — 20. 12. 2004y	18
10. 09. 2003 — 04. 07. 2004y	20
16. 07. 2003 — 09. 09. 2003y	24
01. 01. 2002 — 15. 07. 2003y	30
01. 07. 2000 — 31. 12. 2001y	24
01. 06. 2000 — 30. 06. 2000y	27, 6
01. 05. 2000 — 31. 05. 2000y	28, 8
01. 04. 2000 — 30. 04. 2000y	30
01. 01. 1998 — 31. 03. 2000y	36
01. 11. 1997 — 31. 12. 1997y	30
01. 01. 1997 — 31. 10. 1997y	39, 6
01. 08. 1996 — 01. 12. 1996y	48
01. 07. 1996 — 31. 07. 1996y	60
01. 08. 1995 — 30. 06. 1996y	84
01. 07. 1995 — 31. 07. 1995y	120
20. 03. 1995 — 30. 06. 1995y	300
01. 02. 1995 — 19. 03. 1995y	250
01. 10. 1994 — 31. 01. 1995y	225
02. 05. 1994 — 30. 09. 1994y	150

Qayta moliyalashtirish siyosatini olib bora turib, Markaziy bank oxirgi kreditor sifatida maydonga chiqadi. O'zbekiston Respublikasida Markaziy bank o'rnatgan qoidalarga asosan, quyidagi aktivlarni garovga olgan holda 3 oygacha bo'lgan muddatda kreditlar berishi mumkin:

- oltin, chet el valyutasi, xalqaro zaxiralar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari va boshqa boyliklar;

- davlatning qarz majburiyatlari va davlat tomonidan kafolatlangan boshqa qarz vositalari.

- bank faoliyatida riskning iqtisodiy asoslangan chegaralardan chiqib ketmaslik bank tizimi barqarorlashishining muhim shartidir. Risk doiralarini cheklab qo'yish Markaziy bank tomonidan tijorat banklari uchun rioya etilishi majburiy bo'lgan iqtisodiy me'yorlarni belgilab qo'yish orqali amalga oshiriladi. Markaziy bank banklar uchun majburiy bo'lgan iqtisodiy me'yorlarni, shu jumladan:

- kapitalning yetarlilik koeffitsiyentini;

- bir qarz oluvchi yoki bir-biriga daxldor qarz oluvchilar guruhiga tavakkalchilikning eng ko'p miqdorini;

- yirik kredit tavakkalchilik va investitsiyalarning eng ko'p miqdorini;

- likvidlilik koeffitsiyentlarini va boshqalarni belgilaydi.

Markaziy bank iqtisodiy me'yorlarning o'zgarishi to'g'risida kamida bir oy oldin e'lon qiladi. Banklar va ularning filiallari banklarga oid qonun hujjatlarini, belgilab qo'yilgan iqtisodiy me'yorlarni buzgan taqdirda Markaziy bank ulardan ustav kapitalining eng kam miqdorining 0, 1 foizigacha jarima undirish yoxud ayrim operatsiyalarni o'tkazishni olti oygacha bo'lgan muddatga cheklab qo'yish huquqiga ega.

Hisob-kitoblar va ularni o'tkazish operatsiyalarini bajarish.

O'zbekiston Respublikasi hududida hisob-kitoblar naqd pulli va naqd pulsiz tarzda amalga oshiriladi. Jami pul aylanishining asosiy qismi naqd pulsiz to'lovlarga to'g'ri keladi. Bunda pulning harakati kredit muassasalaridagi hisobvaraqlarga pul o'tkazish va o'zaro talablarni hisobga olish jarayonida sodir bo'ladi. Mahsulot sotishishlarini bajarish, xizmat ko'rsatish yo'li bilan mablag' topish, milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash, bankdan Qarz olish va uni qaytarish, aholiga pul daromadlarini to'lash va ulardan foydalanish kabi xo'jalik munosabatlarining sohalari vositasida naqd pulsiz pul oboroti xo'jalik yurituvchi subyektlarning hisobvaraqlari amal qilayotgan bank muassasalari orqali o'tadi. O'zaro hisob-kitoblar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan va hamma bank

hamda mijozlar uchun majburiy bo'lgan qoidalar asosida olib boriladi. Ushbu qoidalarning bir tarzda qo'llanishi butun respublika hududida hisob-kitoblarning uzluksizligini ta'minlaydi. Banklar faoliyatini tartibga solish va ularni nazorat qilishdan asosiy maqsad "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi qonunning 50-moddasiga muvofiq bank tizimining barqarorligini ta'minlash, omonatchi va kreditorlar manfaatlarini himoya qilishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirishning asosiy vositalaridan biri bank faoliyatiga ruxsatnoma (litsenziya) berishdir. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus komissiyasi bu faoliyat bilan shug'ullanishga da'vogarlarining birlamchi hujjatlarini ko'rib chiqadi, pul bozorida ularning muomalaga tayyorligini, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki talablariga javob berishini tahlil qiladi va qaror ijobiy bo'lgan taqdirda bank faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsatnoma beradi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank muassasalarining rivojlanishini har tomonlama hisobga olib, kuzatib boradi. Kapitalning aynan bir xilligi, likvidlikka doir talablarni o'z ichiga oluvchi iqtisodiy me'yorlarni, shuningdek, kreditlash hajmi va limitlarini belgilaydi. Qonunda kredit tashkilotlarining hamma turlari uchun yagona mazmunga ega bo'lgan iqtisodiy me'yorlar guruhining bajarilishi nazarda tutiladi. Kapitalning yetarliligi, aktivlarning sifati, foydaliligi va likvidligiga qarab tijorat banklarining moliyaviy ahvoli baholanadi, nochor banklar aniqlanadi.

Rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini saqlash. Xalqaro hisob-kitoblarda zaxiradagi aktiv va kafolatli sug'urta fondi vazifasini ado etish Markaziy bankning pul-kredit siyosatida va mablag'laridan sharoitga qarab foydalanish imkonini beribgina qolmay, balki dunyo moliya bozorlarida operatsiyalarni amalga oshirish yo'li bilan mamlakatimizning oltin valyuta zaxiralarini qiymatini saqlab turish imkoniyatini yaratadi. Boshqa moliya muassasalari, korxonalar va xususiy shaxslar ham xorijiy valyutaga ega bo'lish va valyuta operatsiyalarini o'tkazishga haqqi borligiga qaramasdan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valyuta zaxiralarini saqlovchi asosiy depozitariy bo'lib qolishi mumkin.

Hukumat maslahatchisi – xazina vakili vazifasi. Bu vazifa "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonunning 44-moddasida mustahkamlab qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumat banki sifatida davlat muassasalari va tashkilotlarining hisobvaraqlarini yuritadi, ana shu hisobvaraqlarda

mablag'larni jamg'aradi va ulardan to'lovlarni amalga oshiradi, davlat qimmatli qog'ozlari bilan operatsiyalarni o'tkazib turadi, davlatga bevosita qisqa muddatli ssudalar shaklida yoki davlat obligat- siyalarini xarid qilish tarzida kredit beradi, hukumat idoralarining topshirig'iga binoan oltin bilan yoki xorijiy valyutada operatsiyalar bajaradi.

45-moddada belgilab berilganidek, hukumat davlat sektoriga qarz ajratish masalalarida, kredit berishning ichki va tashqi manbalaridan mablag' olish rejalari to'g'risida Markaziy bank bilan maslahatlashadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumatning fiskal (xazina) agenti vazifasiga muvofiq hukumat hisobvaraqlarini yuritarkan (47-modda), hukumatning moliya operatsiyalarini amalga oshirishda ko'maklashadi, byudjet kirimlari va chiqimlari masalalari yuzasidan maslahatlar beradi, davlat qimmatli qog'ozlarini joylashtirishda vakil sifatida ishlaydi, ular bo'yicha hisobvaraqlarni yuritadi, davlat Qarz majburiyatlari bilan bog'liq boshqa masalalarini hal etishda qatnashadi.

Tijorat banklariga kredit berish. Markaziy bank iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini bevosita kreditlamasada, u tijorat banklarining kredit zaxiralariga bozor usullari orqali samarali ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning uchun pul bozorining turli bo'g'inlarida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki operatsiyalaridan, shu jumladan intervensiyasidan, ikkilamchi bozorda davlat qimmatli qog'ozlari bilan bo'ladigan operatsiyalaridan, kredit kimoshdi savdolaridan foydalanadi. Markaziy bank o'zi belgilagan shartlarga binoan oltin, chet el valyutasi, xalqaro zaxiralar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari, davlatning qarz majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarz vositalari, Markaziy bankda depozitga o'tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo'lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan aktivlar, to'lanishiga banklar kafolat bergan tijorat veksellarini garovga olgan holda tijorat banklariga uch oygacha bo'lgan muddatda kredit berishi mumkin. Tijorat banklariga kredit berishning eng ko'p tarqalgan bu turi banklarni qayta moliyaviy ta'minlash deb yuritiladi va u "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonunning 30-moddasiga asosan amalga oshiriladi.

Tijorat banklari va hukumat O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy mijozlaridir. Boshqacha qilib aytganda, **O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki banklarning banki** hisoblanadi. Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi o'z hisobvaraqlaridan o'zaro hisob-kitoblar uchun foydalanadilar va undan

tashqari naqd pul zarur bo'lganda ham ular Markaziy bankka murojaat qilishadi.

Pul emissiyasi. Dunyoning ko'pgina mamlakatlarida bo'lgani kabi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ham pulni emissiyalash huquqiga ega, ya'ni u emissiya markazi hisoblanadi. Bu vazifa hozir ham nihoyatda muhim ahamiyatga ega, chunki chakana savdoda mahsulot haqini to'lash hamda qarz majburiyatlarini uzil-kesil uzish uchun mablag'ga ega bo'lishini ta'minlash uchun naqd pul zarur.

Tijorat banklarining kassa zaxiralarini jamg'arish va saqlash. Muomaladagi pul miqdori hajmini boshqarish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki jalb qilingan pul mablag'lari hajmiga qarab tijorat banklarida zaxiralarning muayyan koeffitsiyentlarini belgilaydi. Pul-kredit vositasida boshqarishning samaradorligi, uning pul miqdori o'sish sur'ati va tuzilmasiga, shuningdek, pulning qadrsizlanish darajasiga ta'siri majburiy zaxiralash tizimining moslashuvchanligiga bog'liq. Ko'rib chiqilayotgan qonunning 28-moddasiga muvofiq majburiy zaxiralar alohida hisobvaraqda naqd pul yoki omonatlar tarzida deponentga olinadi. Zaxiralash tizimi tijorat banklariga likvidlik bilan bog'liq qisqa muddatli muammolarni hal etish imkonini beradi. Ayrim hollarda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qaroriga binoan majburiy zaxiralarga foizlar qo'shib qo'yilishi ham mumkin. Tijorat banklarining mablag'larini zaxiralash talablariga amal qilish borasida javobgarligini oshirish uchun qonunda moliyaviy sanksiyalar (53-modda) ko'zda tutilgan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga to'lanmay qolgan pulni qonunda belgilangan tartibda so'zsiz undirib olish, shuningdek, jarimalar solish huquqi berilgan.

3-§. Mahalliy va xorijiy amaliyotda tijorat banklarining turlari va ularni tashkil etish xususiyatlari

Tarixiy taraqqiyot davomida banklar mablag'larni yig'ish, saqlab berish, kredit-hisob va boshqa turli xil vositachilik operatsiyalarini bajarib kelganliklari sabab, banklar kredit muassasasi bo'lib, foyda olish maqsadida bank barcha risklarni o'ziga qabul qilgan holda operatsiyalarni amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan "banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunining 1-moddasiga asosan "**bank-tijorat tashkiloti bo'lib**, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan, ya'ni:

– yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag‘lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish;

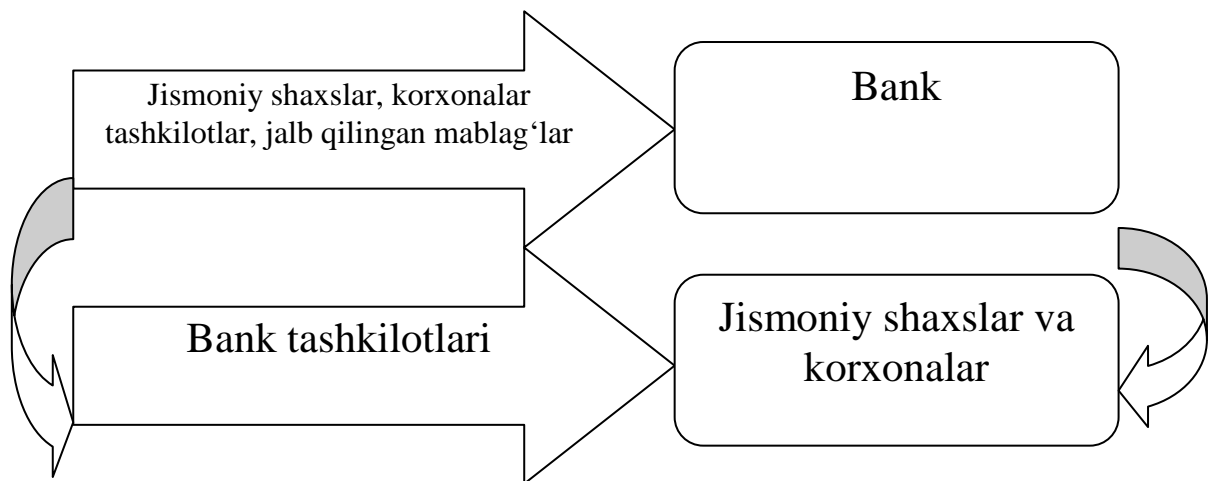
– to‘lovlarni amalga oshirish bilan shug‘ullanuvchi yuridik shaxsdir. Demak, bank barcha riskni o‘z zimmasiga olib, yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag‘larini jalb qilib, bank resurslarini tashkil qilgan holda, bu mablag‘larni muddatida qaytarib berish, muddatlilik, to‘lov va ta‘minlash shartlari asosida o‘z nomidan ularni joylashtiradi hamda yuridik va jismoniy shaxslar o‘rtasidagi hisob-kitob va vositachilik operatsiyalarini olib boruvchi kredit muassasasi hisoblanadi.

Ba‘zi adabiyotlarda “bank-bu korxonalar», deb ham izoh beriladi. Ma‘lumki, bank yaxlit olingan korxonalar sifatida ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirmaydi. Tijorat banklarining faoliyatini korxonalar faoliyatiga shu jihatdan o‘xshatish mumkinki, tijorat banklari ham korxonalar singari o‘z faoliyatini o‘z daromadini ko‘paytirishga qaratadi, lekin korxonalar faoliyatidan farqli ravishda banklar shu asosida birinchidan, o‘z ta‘sischilari – aksiyadorlarining manfaatlarini, ikkinchidan, o‘z mijozlarining manfaatlarini himoya qilishni ta‘minlaydi.

Shuningdek, tijorat banklari ssuda kapitali harakatini amalga oshiradi va shu asosda bank o‘z aksiyadorlariga, paychilariga foyda olishni ta‘minlaydi.

Tijorat banklari bank tizimining muhim bo‘g‘ini bo‘lib, kredit resurslarining asosiy qismi shu banklarda yig‘iladi va bu banklar yuridik va jismoniy shaxslarga kreditlar beradilar hamda boshqa qator xizmatlarni ko‘rsatadilar.

Bank bu shunday korxonaki, unda xomashyo bo‘lib depozit va boshqa pul qo‘yilmalari hisoblansa, oxirgi tovar – bu berilgan ssudalardir. Depozit va qo‘yilmalar jalb qilingan qarz pul mablag‘lari, berilgan ssudalar esa – joylashtirilgan mablag‘lar bo‘lib hisoblanadi.



6-rasm. Pul mablag'leri harakati

Jismoniy shaxslar va turli mulkchilik shaklidagi korxonalar, tashkilotlardan pul mablag'larini jalb qilish uchun, banklar qarzga jalb qilingan mablag'larning muddati va hajmiga qarab ularga ma'lum summani foizlar shaklida to'lashi kerak. Bo'lmasa mablag' qo'yuvchilar yoki boshqa bankni tanlaydilar, yoki pul saqlashning boshqa shakllariga o'tadilar, masalan, oltin yoki valyuta sotib olish, boshqa moliyaviy vositachilar xizmatlaridan foydalanish va boshqalar. Pul saqlash shaklini tanlashda mablag' qo'yuvchini ikkita muhim omil – moliyaviy vositachilarning ishonchli ekanligi va daromad olish darajasi (qarzga to'lanadigan foizlar) ko'proq qiziqtiradi.

Boshqa tomondan, bank ssuda berganda uning summasiga qarab foiz shaklida to'lov undiradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining bozor munosabatlari subyektlari bilan aloqasi yanada kengayadi va chuqurlashadi. Bank bu holda barcha mablag'lar harakatini boshqarib boradi.

Bu ikki foiz stavkalari o'rtasida farq – bank daromadining asosiy manbasi bo'lib, iqtisodiy adabiyotlarda u "marja" nomi bilan yuritiladi.

Shunday qilib, marja – bu jalb qilingan mablag'lar uchun to'lanadigan va joylashtirilgan kreditlar bo'yicha olinadigan foiz stavkalari o'rtasidagi farqdir.

Bankning asosiy faoliyati vositachilik bilan bog'liq bo'lib, pul mablag'larini qarz beruvchidan qarz oluvchilarga o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarishdan iborat. Banklar bilan bir qatorda pul mablag'leri harakatini boshqa moliyaviy va kredit tashkilotlari, investitsion fondlar, sug'urta kompaniyalari ham amalga oshiradilar. Biroq, bankning moliyaviy risklarning subyektivi sifatida yuqorida

keltirilgan boshqa subyektlar faoliyatidan farq qiladigan ikkita o‘ziga **xos xususiyati** mavjud:

- **birinchidan**, banklar faqat ular uchun xos bo‘lgan qarz majburiyatlarini (depozit, omonat sertifikatleri va boshqalar) chiqaradilar va bu yo‘l bilan yig‘ilgan mablag‘larni boshqa subyektlar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar va qarz majburiyatlariga joylashtiradilar. Bankning bu xususiyati moliyaviy broker va dilerlar faoliyatidan farq qiladi, chunki ular moliya bozorida o‘z qarz majburiyatlarini chiqarmasdan faoliyat ko‘rsatadilar.

- **ikkinchidan**, banklar jismoniy va yuridik shaxslar oldida mijozlarning pul mablag‘larini hisobvaraqlariga qo‘yish va jamg‘armaga o‘tkazish, depozit sertifikatlarini chiqarish va boshqalar orqali qat‘iy belgilangan qarz majburiyatlarini oladilar. Qat‘iy belgilangan qarz majburiyatlari bilan faoliyat ko‘rsatish banklar uchun riskli hisoblanadi, chunki banklar o‘z kreditorlari oldida olgan majburiyatlarini to‘liq bajarishlari lozim. Investitsion fondlar esa o‘z aktivlari va passivlarining qiymati o‘zgarishi bilan bog‘liq risklarni o‘z aksiyadorlari zimmasiga yuklaydilar.

“Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonunga asosan O‘zbekiston Respublikasida banklar universal faoliyatni amalga oshiradilar. Aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, turli xilda kreditlar berish, qimmatli qog‘ozlar va xorijiy valyuta oldi-sotdisi bilan shug‘ullanish, bo‘sh turgan pul mablag‘larini jalb etish, hisob-kitoblarni amalga oshirish, kafolat va garantiyalar berish va hokazolar tijorat banking asosiy faoliyat turlaridan hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida xorijiy banklar va har qanday mulkchilik shakliga asoslangan banklar faoliyat ko‘rsatishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasida faoliyat ko‘rsatayotgan tijorat banklari va ularning mulkchilik shakli to‘g‘risidagi ma‘lumotlar 3-ilovada keltirilgan bo‘lib, ular turli mulkchilikka asoslangandir.

Odatda, O‘zbekistonda banklar aksionerlik jamiyat ko‘rinishida tashkil etiladi. Shu bois tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi aksioner jamiyat tuzilishiga o‘xshashdir. Aksionerlar bankning ustav fondiga qo‘shgan hissalariga qarab, bankning majburiyatlariga javobgardirlar. Aksionerlar bank faoliyatini boshlash bosqichida bankdan bank ta‘sis qilinganda qo‘shgan hissalarini qaytarilishini talab qilish huquqiga ega

emaslar (ba'zi hollar bundan mustasno). Bu holat bank barqarorligini, ishonchligini tartibga solishda yordam beradi.

Bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun davlat organlarining mablag'lari, jamoa, birlashmalar va fondlarining mablag'lari, garov va kreditga olingan mablag'lardan foydalanish mumkin emas.

Tijorat bankining oliy organi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Bu yig'ilishlarda aksiyadorlarning vakillari va aksiyador korxonalarining rahbarlari ishtirok etadilar. Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi ko'rib chiqishga qo'yilgan masalalar bo'yicha qaror qabul qilish uchun aksiyadorlarning kamida 3/4 qismi ishtirok qilishi lozim.

Bankning boshqaruvini direktorlar kengashi amalga oshiradi. Unga qo'shimcha tarzda bank boshqaruvini kuzatish va nazorat qilish mas'uliyati ham yuklatilgan. Direktorlar kengashi a'zolarining tarkibi va saylanish muddati tijorat bankining nizomi bilan belgilanadi.

Bank kengashi bank faoliyatining asosiy yo'nalishini, kredit siyosati va bankning boshqa rejalarini ko'rib chiqish, daromad, xarajatlar, foyda rejalarini tasdiqlash, shu'balarni ochish yoki yopish masalalarini ko'rib chiqish kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

Bank boshqaruvi bank faoliyatiga bevosita rahbarlik qiladi. Bank boshqaruvi aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi va direktorlar kengashi oldida javobgardir. Bank boshqaruvi boshqaruv raisi, rais o'rinbosari va boshqa xodimlardan tarkib topgan. U o'z faoliyatini nizom va yo'riqlarga asoslangan holda amalga oshiradi.

Aksionerlarning umumiy yig'ilishi, bank kengashi va boshqaruvi bankning boshqaruv organlari hisoblanadi.

Bank kengashi omonatchilar va aksiyadorlarni himoya qilish maqsadida bank faoliyatini yuritish, jumladan, kreditlash va mablag'larni investitsiyalash to'g'riligini nazorat qilish, bank rahbarlarini ishga tayinlash va ishdan bo'shatish, bank kapitalining bir tekis o'sib borishini ta'minlab turish, bank siyosatini ishlab chiqish, qonun hujjatlariga rioya qilishni ta'minlash va boshqa vazifalarni amalga oshiradi.

Bank kengashi a'zolari kamida besh kishidan iborat bo'lishi lozim. Aksiyadorlardan tashqari bank sohasi olimlari va mutaxassislari ham bank kengashi a'zosi bo'lishlari mumkin.

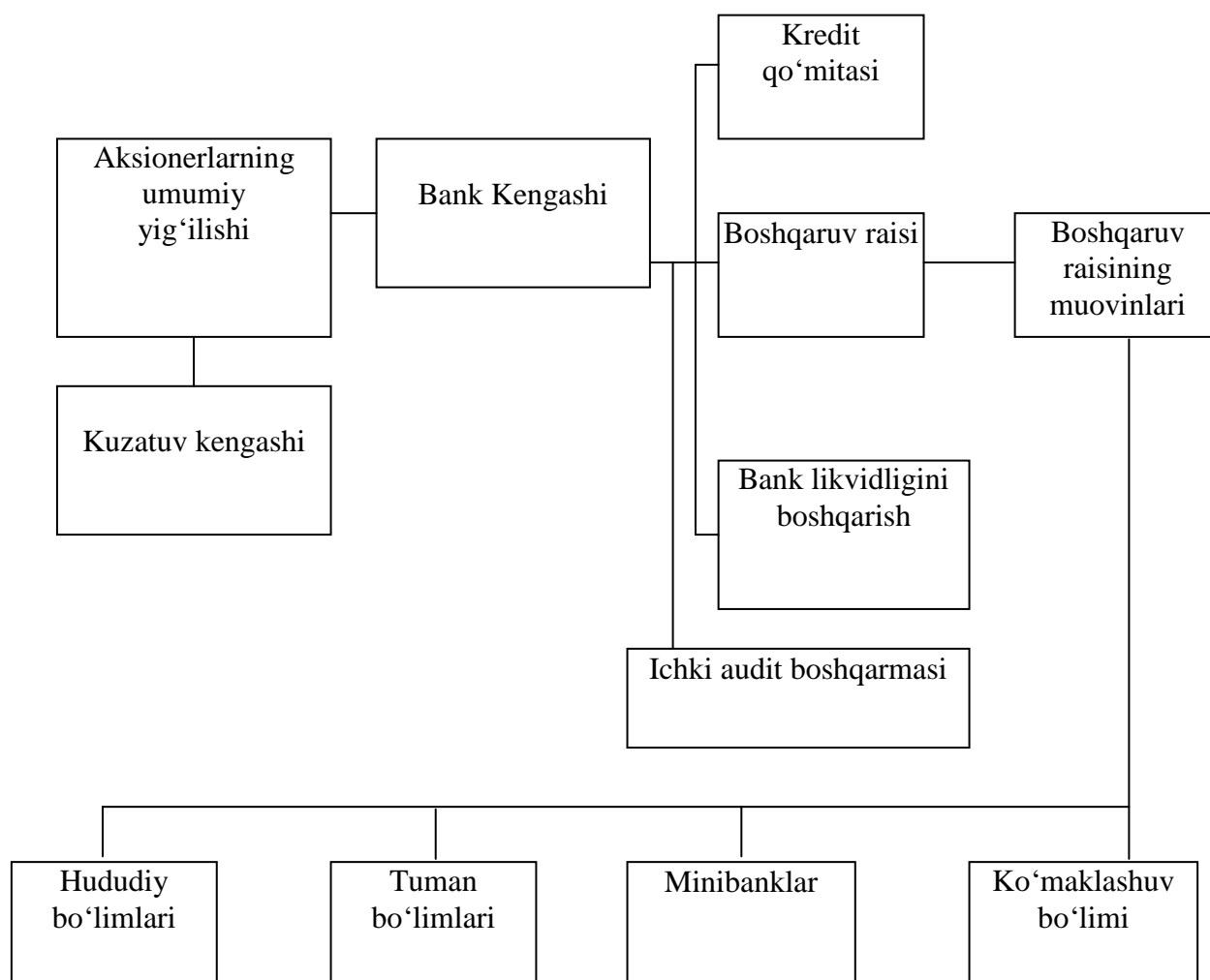
Bankka operativ rahbarlik qiluvchi va uning faoliyati uchun javob beruvchi bank boshqaruvi bankning ijroiya organi hisoblanadi. Boshqaruv bank kengashi va aksiyadorlar umumiy yig'ilishi oldida hisobdordirlar.

O‘zbekiston Respublikasining aksariyat yetakchi aksioner tijorat banki bugungi kunda o‘z tarkibida viloyat boshqarmasi, tuman bo‘limlari va mini-banklar sifatida faoliyat yuritmoqda.

Keltirilgan bankning tashkiliy tuzilishi aksariyat banklar uchun o‘xshash bo‘lib tijorat banklarining joylashish o‘rni, xizmat ko‘rsatadigan mijozlarning faoliyati xususiyatlaridan kelib chiqib ba’zi bir o‘zgarishlar bo‘lishi mumkin.

Bank boshqaruv majlisi doimo o‘tkaziladi va majlislarda qabul qilinadigan qarorlar berilgan ovoz soniga qarab hal etiladi. Ovozlar tengligida bank boshqaruvchisining ovozi hal etuvchi hisoblanadi. Agar, boshqaruv a‘zolari yoki boshqaruv raisi boshqaruv qabul qilgan qaroriga norozi bo‘lsa, ular o‘z fikr va mulohazalarini kengash yoki aksiyadorlar umumiy yig‘ilishiga bildirishlari mumkin.

Tijorat banklarning tashkiliy tuzilishini Respublika aksiyadorlik tijorat banki misolida quyidagi rasmda ko‘rish mumkin:



7-rasm. Aksioner tijorat bankining boshqaruv organlari

Bu holatda kuzatuv kengashi qarori hal etuvchi hisoblanadi va bank boshqaruvi raisi qarori bilan amaliyotga tatbiq etiladi.

Taftish komissiyasi aksionerlarning umumiy yig'ilishi tomonidan saylanadi. Uning tarkibida kuzatuv kengash a'zolari va bank boshqaruvi a'zolari bo'lishi mumkin emas. Bank boshqaruvi taftish komissiyasiga taftish uchun zarur bo'lgan hujjatlarni taqdim etadi. Taftish natijalari bank boshqaruviga topshiriladi.

Tijorat banki taftish komissiyasining asosiy vazifasi bank xodimlarining o'z amallarini suiiste'mol qilishlarining oldini olishga qaratilgan.

Taftish komissiyasi bankning yillik hisoboti va balansiga xulosa qiladi. Taftish komissiyasi bank balansini bo'yicha xulosa chiqarmaguncha u aksionerlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanishi mumkin emas.

Tijorat banklarida hisobot O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan qonun-qoidalar asosida amalga oshiriladi. Ular Markaziy bankka yoki uning joylardagi boshqarmalariga bankning oylik balansini, choraklik aylanma vedomostini va uning yillik buxgalteriya hisobotini har oyning 1 kunigacha taqdim qilishlari shart. Tijorat banklarining moliyaviy ahvolidan ularning aksiyadorlari va mijozlari xabardor bo'lmog'i lozim. Shu bois tijorat bankining faoliyat natijasi, moliyaviy holati to'g'risida mijozlarga axborot berish maqsadida ularning aksionerlar umumiy yig'ilishida tasdiqlangan yillik balansini hamda foyda va zararlar to'g'risidagi hisoboti, ularning haqqoniyligi to'g'risidagi auditorlik tashkilotlarining xulosasidan keyin matbuotda e'lon qilinishi lozim.

Tijorat banki kredit-hisob operatsiyalarining tezkorligini ta'minlash maqsadida hududdan uzoqda joylashgan mijozlar uchun bank filial va vakolatxonalarini Markaziy bank ruxsati bilan tashkil etilishi mumkin. Banklarning vakolatxonalarini bank joylashgan hududdan boshqa hududlarda ochilishi mumkin va ular mustaqil balansga ega bo'lmaydilar. Ular bank operatsiyalarini joylarda to'laqonli bajarilishi uchun zarurdir.

Xorijiy davlatlarda tijorat banklari mijozlarga keng ko'lamda moliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi moliyaviy muassasalardan hisoblanadi. Bu jarayon bir tomondan iqtisodiyotda bo'sh turgan mablag'larni bank – moliya tizimiga jalb qilish bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan mablag' zarur bo'lgan kompaniya, tashkilotlarga kredit va qarzlarni ajratish, turli hisob-kitoblar, maslahat xizmatlarini o'z ichiga

*oladi*¹⁴. Xorijiy davlatlar amaliyotida banklar yoki boshqa kredit muassasalarini tashkil etishda keng liberal yondashuv mavjud.

Rivojlangan davlatlarda bank va boshqa kredit muassasalarini tashkil etish bozor munosabatlari, asosan pul mablag'larining mavjudligi va unga bo'lgan talab va taklifga qarab ixtiyoriy ravishda qonunchilik talablari asosida tashkil etilishi mumkin. Masalan, AQShda kredit berish yoki pul mablag'larini jalb qilish bilan shug'ullanuvchi muassasalar qatoriga universal tijorat banklarini, investitsiya banklari, jamg'arma banklarini, ssuda yig'uvchi uyushmalar, pochta jamg'arma kassalari, moliyaviy kompaniyalar, kredit kooperativlari, sug'urta kompaniyalari, pensiya fondlari, ijtimoiy sug'urta fondlari, o'zaro kredit uyushmalari, depozitlarni sug'urtalash tashkilotlari va h. k.larni kiritish mumkin.

*AQShning bank tizimida an'anaga ko'ra kichikroq, jamoa banklari deb ataladigan tijorat banklari ham katta o'rin tutadi*¹⁵.

AQShda universal banklar mijozlarga keng ko'lamli, turli xildagi bank xizmatlarini taklif etadi va ularni amalga oshiradi. Undan tashqari universal banklar boshqa banklar, savdo tashkilotlari, aksiyadorlar va boshqa turli qimmatli qog'ozlar egalari bilan to'g'ridan to'g'ri aloqada bo'ladilar va ular uchun bank operatsiyalarini bajaradilar. Shuningdek, ularni moliyalashtirishlarini amalga oshiradilar. Universal banklar odatda quyidagi operatsiyalarni amalga oshirishadi:

- vositachilik operatsiyalari, depozitlar va qarzlar orqali likvidlilikni ta'minlash;*
- hisob-kitoblarni amalga oshirish;*
- o'zi uchun savdo qilish, ya'ni bank nomidan savdo operatsiyalarini olib borish;*
- qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar o'tkazish;*
- mijozlarga korporativ maslahat xizmatlari ko'rsatish, subyektlarning bir-biriga qo'shilishi, ajralishi, qamrab olishi va boshqalar;*
- investitsion menejment xizmatlari;*
- sug'urtalash va boshqalar.*

Germaniyada Deutsche banki Dresdner bilan birgalikda Germanhausbank – universal bank hisoblanib, u o'z mijozlariga

¹⁴Shelagh Heffernan.Modern Banking. Ltd.Great Britain.John Wiley & Sons,.2012.2.

¹⁵Shelagh Heffernan.Modern Banking. Ltd.Great Britain.John Wiley & Sons,.2012..19-26.

David S. Kidwell, Richard L. Peterson,David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey: John Wiley & Sons, c.2003. 235-255.p.

yuqorida keltirib o'tilgan barcha turdagi operatsiyalar va xizmatlarni ko'rsatadi (xorijiy davlatlarda banklar faoliyatining xususiyatlar to'g'risida 5-paragrafda kengroq to'xtalib o'tamiz)¹⁶.

4-§. Tijorat banklarining funksiyalari, faoliyati tamoyillari va operatsiyalari

Tijorat banklarining iqtisodiy roli uning faoliyat doirasining keng bo'lishiga olib keladi. Bu sababli tijorat banklari **quyidagi funksiyalarni** bajaradi:

- vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish;
- korxonalar, tashkilotlar va aholini kreditlash;
- iqtisodiyotda hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish;
- moliya-valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish;
- iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va maslahat xizmatlarini ko'rsatish va boshqalar.

Banklar bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish funksiyasini bajara turib mavjud bo'sh pul daromadlari va jamg'armalarini yig'adi. Jamg'aruvchi (bo'sh pul mablag' egasi) o'z mablag'larini bankka ishonib topshirgani uchun va bank bu mablag'lardan foydalangani uchun ma'lum foiz hisobida daromad oladilar. Bo'sh pul mablag'lari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond iqtisodiyot tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Bo'sh turgan mablag'larni jalb etish va ularni kapitalga aylantirish funksiyasi tijorat bankining asosiy funksiyalaridan hisoblanib, bu funksiya yordamida tijorat banklarining resurslari shakllantiriladi. Jalb etilgan mablag'lardan olinadigan daromad qarz mablag'lariga bo'lgan talab va taklif asosida shakllanadi.

Tijorat banklarining yuridik va jismoniy shaxslarni kreditlash funksiyasi banklarning asosiy funksiyalaridan hisoblanadi va mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, yalpi ichki mahsulot hajmining o'sib borishida muhim o'rin tutadi. Bankning vositachilik operatsiyalari bozor iqtisodiyoti sharoitida subyektlar faoliyatida risk va noaniqlikning oldini olishga sharoit yaratadi. Pul mablag'lari bank vositachiligisiz ham

¹⁶Shelagh Heffernan.Modern Banking. Ltd.Great Britain.John Wiley & Sons,.2012..19.

kreditor va qarz oluvchi orasida muomalada bo'lishi mumkin, ammo bu bilan mablag'larni yo'qotish bilan bog'liq risk darajasi oshadi va mablag'larni o'z vaqtida qaytarib berishda muammolar yuzaga keladi. Buning sababi kreditor va qarz oluvchi bir-birovi haqida yetarli darajada ma'lumotga ega emasligi, mablag'larga bo'lgan talabning taklif bilan doimo miqdoran va vaqt miqyosida mos kelmasligidadir. Tijorat banklari vositachi sifatida mablag'larni depozitga jalb etishi, ssuda berishi mumkin. Bank o'z aktivlarini keng diversifikatsiya qilish orqali omonatlarni qaytara olmaslik riski darajasini kamaytirishi mumkin.

Jamg'arma mablag'larini shakllantirishda tijorat banklarining depozit siyosatini ta'siri katta. Omonatchilarga yuqori foizlardan tashqari, bank kreditlariga yuqori kafolat va ishonchlilik kerak. Omonatlarni qo'yishda mijoz bankning xavfsizligi bilan bir qatorda mijoz tijorat bank faoliyati haqida yetarlicha ma'lumotga ega bo'lishi va bu bilan u bankni moliyaviy ahvoliga baho bera olishi mumkin.

Mijozlarga kredit berish va o'z zimmasiga olgan majburiyatlarini bajarish uchun mablag' yetishmay qolgan taqdirda tijorat banklari kredit resurslari olish uchun Markaziy bankka murojaat qilishi mumkin.

Tijorat banklari operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari ularning o'zlari tomonidan mustaqil belgilanadi. Ammo bu stavkalar davlat pul-kredit siyosatining bosh yo'nalishlarida belgilab beriladigan foiz stavkalari siyosatiga asoslangan bo'lishi lozim.

Banklarning keyingi funksiyasi bu mustaqil subyektlararo to'lov operatsiyalarini amalga oshirish funksiyasidir. Rejali iqtisodiyot davrida barcha to'lovlar faqatgina davlat banki orqali amalga oshirilgan, hisob-kitoblarni bunday tizimida to'lovlarni amalga oshirishda davlatning o'zi kafil bo'lgan. Mustaqil tijorat bank tizimini shakllantirish hisob-kitob tizimini takomillashtirdi va banklar o'z zimmalariga oladigan risk darajasini oshirdi. Bunday sharoitda tijorat banklari, mijozlar hisob-kitoblari bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishilishi bo'yicha mas'uldir.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan barcha mamlakatlarda tijorat banklar iqtisodiyotining to'lov mexanizmida yetakchi o'rin tutadi.

Banklar mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular orqali subyektlar faoliyatini samarali boshqarish, nazorat qilish, tartibga solish mumkin hisoblanadi. Iqtisodiyot g'ildirakka qiyoslansa, banklar uning markazida turadi, ya'ni richag vazifasini bajaradi va kapital harakatida, mablag'larni depozitlarga jalb qilish, kreditlar berish, yangi ish o'rinlari ochish, mol-mulk, ishlab

chiqarilgan mahsulot yoki ko'rsatilgan xizmatlarni moliyalashtirish, bo'sh pullarni akkumulyatsiya qilish va yana depozit shakliga o'tish orqali o'z ko'rinishini o'zgartirish jarayonlari banklar yordamida amalga oshiriladi. Xo'jalik faoliyatining har bir bosqichida banklar xizmatidan foydalaniladi.

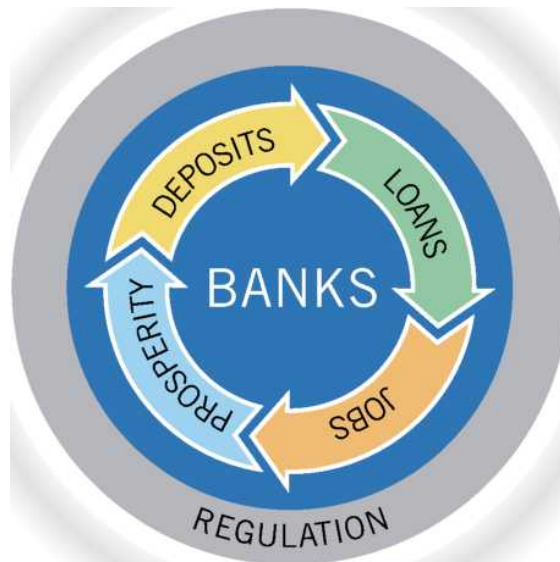
Bank tushunchasi adabiyotlarda turlicha bir-biriga yaqin ta'riflar bilan ifodalanadi. O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunga asoslanadi.

Bank tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir:

– yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlarni qabul qilish hamda qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish;

– to'lovlarni amalga oshirish.

Amerika banklar Assotsiatsiyasining "The Bussness of Banking" kitobida:



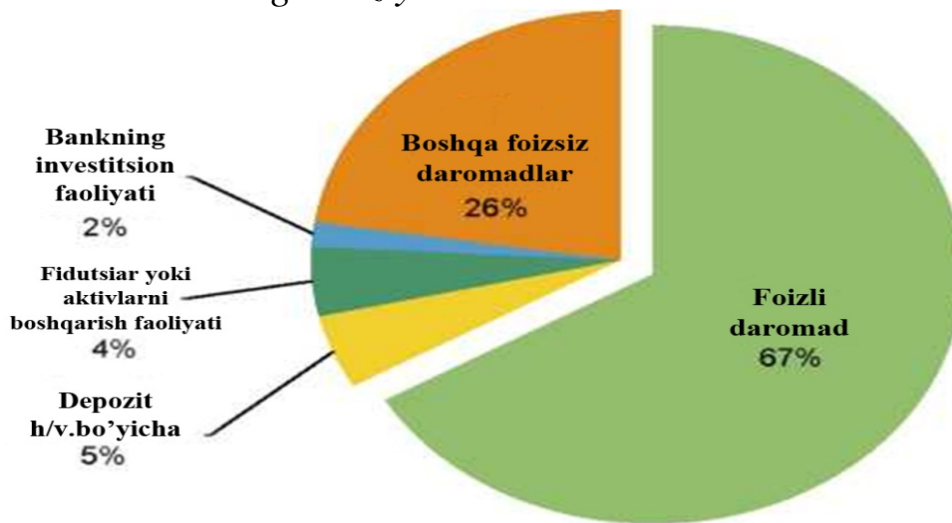
8-rasm. **Banklar faoliyati ko'lami**

"Banklar depozitorlar va kreditorlar o'rtasida bog'lovchi sifatidagi moliyaviy vositachi funksiyasini bajaradi. Banklar turli xaridorlarga ya'ni, jismoniy shaxslardan tortib to yirik kompaniyalarga, hukumat va mahalliy organlarga katta va kichik xizmatlar ko'rsatadi".

AQShda banklar sanoat darajasiga ko'tarilgan. Bu soha iqtisodiyotning bir bo'lagi bo'lib, ajratilgan kreditlar, tarmoqlarga investitsiyalar va boshqa moliyaviy xizmatlar, turli xil biznes turlarining rivojlanishiga hissa qo'shish bilan birgalikda, YaIM o'sib borishi, ish o'rinlari yaratilishi va natijada aholi turmush darajasining oshishiga

xizmat qilib kelmoqda. AQSh bank sanoatining ko‘rinishi quyidagilarda aks etadi:

- 6800dan ortiq har xil turdagi banklar mavjud;
- 97700dan ortiq filiallar bor;
- banklarning uchdan ikki qismi 50 yildan ortiq faoliyat tajribasiga ega;
- Beshtadan ikkitasi AQShdan tashqarida bank filiallari ochgan;
- 88 % banklar kichik biznes shaklida faoliyat yuritadi;
- Bugungi kunda 14.7 trillion \$dan ortiq aktivlarga ega;
- 2 million 100 mingdan ziyod ishchilar bank sohasida band;



Manbaa: Federal Depozit Sug'urta Korporatsiyasi

9-rasm. Bank faoliyati natijalari.

Har kuni deyarli trillion dollar pul o'tkazmalari banklar orqali o'tadi. To'lov tizimi orqali banklar AQShda va AQSh orqali butun jahonda bo'ladigan pul oqimlarida keng miqyosda xizmatlar ko'rsatadi.

– depozitlar oxirgi 5 yilda ikki trillion \$ga ortib 11 trln dollarga yetdi.

– 8 trilliondan ortiq qismi investitsiya va kreditlar ko'rinishida joylashtirildi¹⁷.

Banklar daromadlarining

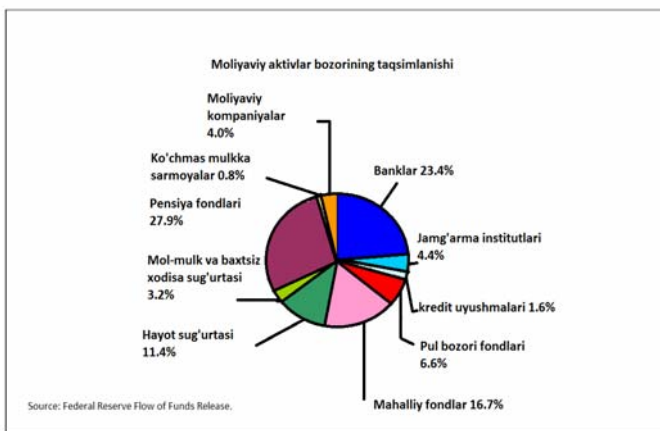


Manbaa: Federal Depozit Sug'urta Korporatsiyasi

¹⁷ The Business of Banking

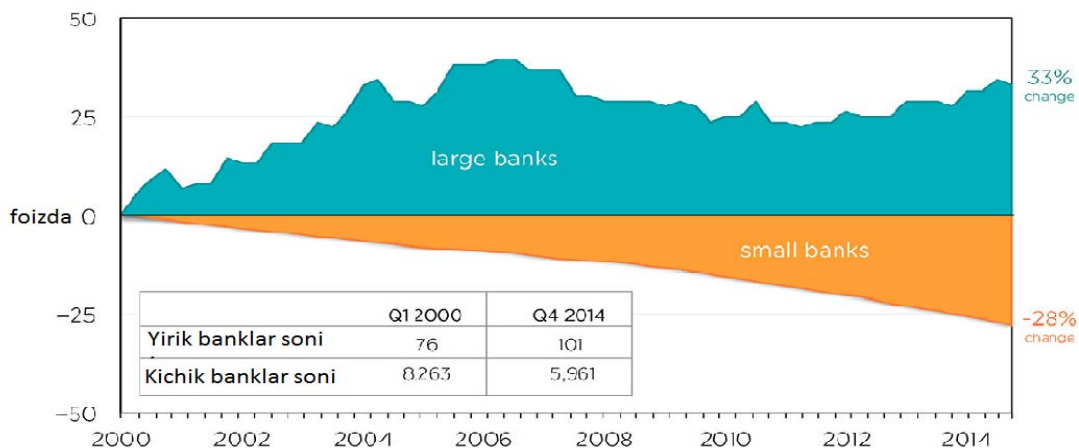
© 2014 American Bankers Association, Washington, D.C.

asosiy qismi foiz ko'rinishidagi daromadlar hisoblanadi. Boshqa foizsiz daromadlar ulushi 26 %ni tashkil etib, unda turli xil an'anaviy bank xizmatlari masalan trust operatsiyalari, omonatlarni saqlab beruvchi depozit yacheykalari uchun haq oladi. Bank xarajatlarining to'g'ridan to'g'ri to'lovlari 54 % (ish haqi 35 %, soliq xarajatlariga 13 % miqdori, depozitlar uchun 6 %)ni, foizsiz xarajatlar 33 %, turli xildagi rag'batlantirishlar uchun 9 %, boshqa xarajatlar 4 %ni tashkil etmoqda. Banklarning kreditlari tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishida tijorat sohasining ulushi 49.6%, qishloq xo'jaligiga 22.5%, ipoteka kreditlari 8.6%, iste'mol krediti 0.8%, xalqaro kreditlar 0.1% va boshqa kreditlar 22.5%ni tashkil etmoqda.



Moliyaviy aktivlar bozori taqsimlanishida 27.9% ulush bilan pensiya fondlari birinchi o'rinda tursa, ikkinchi o'rinda banklar 23.4%, mahalliy fondlar 16.7% va boshqalar hissasiga to'g'ri

So'nggi yillarda AQShda banklarning konsolidatsiyalashish darajasi keskin o'sib bormoqda. Quyida 2000-yildagi holat bilan 2014-yil holati taqqoslangan. 2000-yilda kichik banklar ya'ni 10 mlrd \$ yoki undan kamroq aktivlarga ega bo'lgan banklar soni 8263 ta bo'lgan bo'lsa, 2014-yilga kelib bu 28%ga pasayib 5961 tani tashkil etdi.



Source: *Statistics on Depository Institutions*, Federal Deposit Insurance Corporation. Data note: Banks are ranked by asset size. Small banks are defined as US banks with \$10 billion or less in assets. For purposes of this chart, banks were aggregated under their bank holding companies. Available data did not permit thrifts to be aggregated under their holding companies. Produced by Hester Peirce, Stephen Miller, and Rizqi Rachmat, Mercatus Center at George Mason University, Mar. 11, 2015.

*10-rasm. AQSh banklari sonining o'zgarishi*¹⁸.

*Shu bilan birgalikda, yirik banklar 76 ta bo'lgan bo'lsa, 2014-yilda ular 33%ga ortib, 101 taga yetdi. Bunga asosiy sabab asosan ba'zi kichik banklarning yirik banklar tomonidan qo'shib olinishi yoki kichik banklar aktivlarining hajmi oshishi deb ko'rsatish mumkin*¹⁹.

Undan tashqari tijorat banklar moliya-valyuta bozorida faoliyat ko'rsatishi, ya'ni qimmatli qog'ozlar chiqarish va ularni joylashtirish, sotib olish bilan shug'ullanishi, mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berish va boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullanishi mumkin, biz keyingi paragraflarda bular haqida keng to'xtalamiz.

Tijorat banklari yuqorida keltirilgan funksiyalar asosida **quyidagi operatsiyalarni** bajaradi:

- passiv operatsiyalar;
- aktiv operatsiyalar;
- bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;
- bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalari va boshqa turdagi operatsiyalarni bajaradilar.

Tijorat banklarining mohiyati va ularning faoliyat ko'rsatish asoslari ular faoliyatini tashkil qilishning **asosiy tamoyillarida** o'z ifodasini topadi. Bu tamoyillarga:

1. tijorat banklarining kredit resurslarini yaratishda chetdan jalb qilingan resurslarga tayanib ishlash tamoyili;
2. tijorat banklarining haqiqatda mavjud mablag'lar chegarasida xizmat ko'rsatish;
3. bank faoliyatining to'la iqtisodiy mustaqilligi;
4. banklar faoliyatining tijorat tavsifi;
5. mijozlar manfaatini himoya qilish;
6. banklarning daromadliligi va ular faoliyatining universallasuvi kiradi.

Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lar doirasida kredit resurslarini tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib, uning depozit va omonatlar jalb qilishga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi, passivlarni jalb qilish bo'yicha raqobat muhitining yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Undan tashqari chetdan jalb qilingan va qo'yilgan mablag'lar mutanosibliigi banklarda depozitlarni

¹⁸ The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

¹⁹ The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

jalb etishga qiziqishni kuchaytiradi va bu mablag'lardan unumli foydalanishga asos yaratadi.

Tijorat banking ikkinchi va asosiy tamoyillaridan biri bu **haqiqatda mavjud bo'lgan mablag'lar chegarasida xizmat ko'rsatish**dir. Tijorat banki boshqa bank vakillik hisob raqamiga naqd pulsiz to'lovni amalga oshirish, boshqalarga kredit xizmatini ko'rsatish va vakillik hisobvarag'ida qolgan qoldiq chegarasida naqd pullik operatsiyalarni bajarishi mumkin. Tijorat banklarining haqiqatda mavjud mablag'lar chegarasida faoliyat ko'rsatishi deganda, bankning nafaqat o'z resurs va kredit qo'yilmalarining mutanosibligi, balki bankning aktivlari bilan uning jalb qilingan mablag'lari o'rtasidagi mutanosibligini ta'minlashi tushuniladi. Bunda, avvalambor, passivlar va aktivlar muddatlarining bir xilligi inobatga olinishi lozim. Binobarin, agar bank mablag'larni qisqa muddatga jalb etgan bo'lsa va bu mablag'larni uzoq muddatli ssudalarga joylashtirsa, bankning majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshira olishi bir muncha muammolar bilan bog'liq bo'lishi, bu esa, o'z navbatida, bankning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bank aktivida risk darajasi yuqori bo'lgan ssudalar miqdorining ko'payishi, bankning resurslari hajmida o'z mablag'lar hissasining oshirilishini taqozo qiladi. Shunga ko'ra, bank faoliyatini tartibga soluvchi iqtisodiy normativlarni aniqlashda bank aktivlarining passivlarga mutanosib bo'lishini inobatga olish lozim. Banklar qonun doirasida o'z resurslaridan mustaqil ravishda foydalanishi mumkin, lekin uning aktiv operatsiyalari hajmini ma'muriy taqiqlovchi usullar bilan chegaralash mumkin emas.

Ma'muriy cheklovlar bir martalik va favqulodli hollarda qo'llanilishi mumkin. Bu cheklovlarni doimiy tarzda qo'llash bankning tijorat asoslarining buzilishiga olib keladi. Shunga ko'ra, banklar faoliyatini tartibga solish uchun iqtisodiy me'yorlardan keng foydalaniladi. Tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lar doirasida kredit resurslarini tashkil qilish va ishlash tamoyili bank faoliyatining poydevori hisoblanib, uning depozitlar jalb qilishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, passivlarni jalb qilish bo'yicha raqobat muhiti yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Undan tashqari jalb etilgan va qo'yilgan mablag'larning mutanosibligi tamoyili banklarda depozitlarni jalb etishga qiziqishini kuchaytirish va bu mablag'lardan unumliroq foydalanishga qaratilgan. Bu tamoyil asosida ishlash tijorat banklarni likvidligini oshirishga yordam beradi.

Uchinchi tamoyil bu **bankning to'la iqtisodiy mustaqilligidir**. Bu tamoyilga asosan bank o'z va jalb etilgan mablag'lardan mustaqil foydalanishi, mijozlar va omonatchilarni o'zi mustaqil ravishda tanlashi, kredit siyosatini mustaqil tuzishi va amalga oshirishi, foiz stavkalarini mustaqil o'rnatishi va o'zgartirishi, daromadlarni mustaqil ravishda taqsimlashi va boshqa faoliyat turlarini mustaqil bajarishi mumkinligi ko'zda tutiladi. Banklar faoliyati to'g'risidagi amaldagi huquqiy-me'yorlarga asosan barcha tijorat banklari o'z fond va daromadlaridan iqtisodiy jihatdan mustaqil foydalanishlari mumkin. Tijorat bankining soliq to'lagandan keyingi qolgan foydasi aksionerlarning umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq taqsimlanadi. Aksionerlarning umumiy yig'ilishi bankning har xil turli fondlarga ajratmalarining norma va miqdorini, aksiyalarga to'g'ri keluvchi dividend summasini belgilaydi. Majburiyatlari bo'yicha tijorat banki o'z mablag'lari va mol-mulki bilan javob beradi. Tijorat banki o'tkazadigan operatsiyalarning riskini o'z zimmasiga oladi.

Uchinchi tamoyil asosida tijorat bank va mijoz munosabatlari yotadi, ya'ni bank ssuda berayotgan bozor mezonlaridan daromad, risk va likvidlik darajalaridan kelib chiqqan holda beradi.

Tijorat bank faoliyatini olib borishning to'rtinchi tamoyili bank **faoliyatining tijoratlashuvi** bo'lib, bunda banklarning tijorat obyektiga vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari hisoblanadi. Bu pul mablag'lari bankka tegishli bo'lmagan bo'lsada, faoliyati davomida bank ularni o'z nomidan joylashtiradi.

Bank tijorati kam investitsiya qilib ko'proq daromad olish tamoyiliga asoslangani uchun, uning majburiyatlarining passivlaridagi ulushi kam bo'lishi kerak. Tijorat banki kredit berish va investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonida iloji boricha ko'p daromad olishni mo'ljallaydi. Undan tashqari bank faoliyatining xavfsizligi ham bank tijoratining asosidan biri hisoblanadi. Bank har doim risk bilan bog'liq faoliyat ko'rsatadi. Bank faoliyatida risk darajasi qancha kam bo'lsa va xavfsizligi yuqori bo'lsa, bankning daromadi ham shuncha ko'p bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar faoliyatining yana bir muhim tamoyili shundaki, bank iqtisodiy tashkilot sifatida o'zining kapitali, daromadi bilan risk qilishi mumkin, lekin u mijozning daromadi yoki kapitali bilan risk qilishi mumkin emas. Qisqacha qilib aytganda, bank faoliyati "**barcha xizmatlar mijoz uchun**" degan tamoyilga asoslangan bo'lishi kerak. Bu tamoyil bank mijoz uchun to'laligicha javob berish zarurligini bildiradi, uning daromadini ta'minlaydi.

Mijozlar tomonidan qaraganda bank har doim sherik tashkilot hisoblanadi. Sheriklik munosabatlari ikki tomonning o‘zaro qiziqishlariga va roziliklariga asoslangan holda amalga oshirilishi lozimligi tufayli bank mijozlar manfaatini ta‘minlashni birinchi o‘ringa qo‘yishi lozim.

Tijorat banklari faoliyatining keyingi tamoyili bu banklar ko‘rsatadigan xizmatlar va operatsiyalarning **universallasuvi** va **diversifikatsiyasi** bo‘lib, banklar faoliyatining turli tarmoq va sohalarni qamrab olishini kam risklilik asosida yuqori daromad olishga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim.

Banklar qaysi mulk shakliga asoslanganligidan qat‘iy nazar ularning faoliyati yuqoridagi tamoyillarga asoslanadi.

Oldingi paragrafda ta‘kidlanganidek banklar aksiyador jamiyat kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi aksiyador banklar bo‘lishi mumkin. Aksiyadorlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aksiyadorlarini sotib olishi va aksiyadorlar bo‘lishi mumkin.

Ba‘zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huquqiy va jismoniy shaxslar bo‘lishi mumkin. Xususiy banklar-jismoniy shaxslarning pul mablag‘lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi. Bajaradigan operatsiyalariga qarab tijorat banklari universal va maxsus banklarga bo‘linadi.

Universal banklar xilma-xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlarni amalga oshirish xususiyatiga ega bo‘ladi. Maxsus banklar ma‘lum yo‘nalishlarga xizmat ko‘rsatib, o‘z faoliyatini shu yo‘nalishlardagi yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag‘ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko‘rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, ipoteka-zamin banklarini kiritish mumkin.

Joylashish belgisiga qarab tijorat banklar: xalqaro, respublika, mintaqaviy, viloyat banklariga bo‘linishi mumkin.

Tarmoqlarga xizmat ko‘rsatishga qarab: sanoat, qurilish, qishloq xo‘jalik, savdo va boshqa banklarga bo‘linishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning roli, ularning iqtisodiyotga ta‘siri o‘sib bormoqda. Kredit muassislari, aholi, korxonalar, tashkilotlar, kompaniyalarning bo‘sh pul mablag‘larini yig‘ish va joylashtirishdan tashqari, korxonalarining xo‘jalik faoliyatini

takomillashtirishga yordam beradi va korxonalar faoliyatini kuzatib borishi mumkin.

Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o'rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasi o'rtasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Sanoat, transport, qishloq xo'jaligi sohasida qo'shimcha investitsiyaga bo'lgan talablarni moliyalashtirib, banklar iqtisodiyotda progressiv yutuqlarga erishishni ta'minlashi mumkin.

5-§. Rivojlangan davlatlar bank tizimi va ularning o'ziga xos xususiyatlari

AQSh bank tizimi quyidagi asosiy muassasalarni o'zichiga oladi:

- federal Zaxira tizimi – AQSh Markaziy banki;*
- tijorat banklari;*
- investitsiya banklari;*
- jamg'arma banklari;*
- ssuda yig'uvchi uyushmalari;*
- pochta jamg'arma kassalari;*
- moliyaviy kompaniyalar;*
- kredit kooperativlari;*
- sug'urta kompaniyalari;*
- pensiya fondlari;*
- ijtimoiy sug'urta fondlari;*
- o'zaro kredit uyushmalari;*
- depozitlarni sug'urtalash tashkilotlari va h. k.*

AQShning bank tizimida an'anaga ko'ra kichikroq, jamoa banklari deb ataladigan tijorat banklari ham katta o'rin tutadi.

AQSh federal zaxira tizimi (federal Reserve System-FRS) (FZT) – mustaqil federal agentlik bo'lib AQSh Markaziy banki funksiyasini bajaradi. FZT tashkiliy jihatdan mukammal tashkil etilgan maxsus mavqega ega bo'lgan aksiyadorlik jamiyati hisoblanadi. FZTning kapitali aksionerlarning mablag'lariga asoslangani uchun FZTning mulkdorlari xususiy shaxslar hisoblanadi. Bu jihatdan AQSh Markaziy banki to'liq davlat mulkiga asoslangan Markaziy banklar (Angliya va Kanada) yoki davlat mulki ishtirokida tashkil etilgan (Belgiya, Yaponiya) kabi davlatlarning Markaziy bankidan tubdan farq qiladi.

AQSh federal Zaxira tizimi (FZT) 1913-yilning 23-dekabrida mustaqil agentlik sifatida – mamlakatda sog'lom iqtisodiy muhitni

vujudga keltirish, banklar faoliyatini qo'llab-quvvatlash va bular faoliyatini nazorat qilish maqsadida tashkil etilgan. Tashkil etilishining huquqiy asosi bo'lib 1913- yilda qabul qilingan "federal zaxira to'g'risida»gi (federal Reserve Act) qonuni hisoblanadi.

FZT ni boshqarishda davlat asosiy o'rinni egallaydi. FZT faoliyatini Kongress nazorat qilib boradi. U Kongress oldida hisobot beradi. Boshqaruv va moliyaviy mablag'lari nuqtayi nazaridan FZT mustaqil tashkilot hisoblanadi. FZT Kongress tomonidan moliyalashtirilmaydi. U o'z byudjetiga ega hamda operatsiyalardan tushgan daromadlar va pul emissiyasidan kelgan foyda evaziga o'z faoliyatini moliyalashtiradi. O'z xarajatlarini qoplaganidan va FZT ga a'zo bo'lgan banklarga dividendlarni to'laganidan keyin, FZT har yili davlat xazinasiga 15 – 20 mlrd AQSh dollariga teng miqdorda mablag'larni beradi.

AQSh FZT quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- AQSh Markaziy bankining vazifasini bajarish;
- tijorat banklari hamda umummilliy manfaatlar muvozanatini ta'minlash;
- bank muassasalari faoliyatini nazorat qilish va tartibga solishni ta'minlash;
- iste'molchilarning kredit huquqlarini himoya qilish;
- pul emissiyasini boshqarib borish (ishsizlikni kamaytirish, baholar barqarorligini ta'minlash, foiz stavkalarining mo'tadilligini ta'minlash);
- moliya tizimi barqarorligini ta'minlash, moliya bozorlaridagi tizimli risklarni nazorat qilish;
- depozitariylar, jumladan, AQSh hukumati va rasmiy xalqaro tashkilotlarga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish;
- xalqaro va mamlakatdagi (ichki) to'lovlar tizimi faoliyatida ishtirok etish;
- likvidlilik bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish %;
- jahon iqtisodiyotida AQShning rolini mustahkamlash va boshqalar.

AQSh FZT talablariga javob bera oladigan barcha banklar uning a'zosi (aksioneri) bo'lishi mumkin. AQSh FZTning rahbar organi 7 a'zodan iborat boshqaruvchilar kengashi (Board of Governors) hisoblanadi va ular Senat ma'qullashi bilan Prezident tomonidan tayinlanadi. Kengashning har bir a'zosi 14 yilga tayinlanadi va bu muddat uzaytirilishi ham mumkin.

Kengash quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- FZTning tizimli faoliyat olib borishini nazorat qiladi;*
- muvofiqlashtirish borasida qarorlar qabul qiladi;*
- valyuta zaxiralarini shakllantirish bo'yicha talablarni shakllantiradi;*
- FZT boshqaruv kengashi ruxsati bilan hisob stavkalarini o'rnatadi;*
- mahalliy moliyaviy muassasalar faoliyatini monitoring qilib boradi;*
- AQSh hukumati va boshqa depozitariylarga moliyaviy xizmatlar ko'rsatadi.*

FRT tarkibiga va boshqaruv kengashiga hududiy okruglarda joylashgan 12 ta yirik federal banklar kiradi va ular "federal zaxira banklar" deb ataladi hamda ularning har biri o'z boshqaruv kengashiga ega. FZT a'zolari bo'lgan 6 mingta tijorat banki (ularning umumiy soni taxminan 14 mingga yetadi) ulushiga barcha depozitlarning 70 %idan ko'prog'i to'g'ri keladi. FZT ga a'zo bo'lgan banklar – bu juda yirik xususiy tijorat banklaridir. Ular FZBlarining aksiyadorlari va ayni paytda ushbu bankning mijozlari hamdir va o'zlarining aksiyadorlik sarmoyasi evaziga 6 % dividend oladilar.

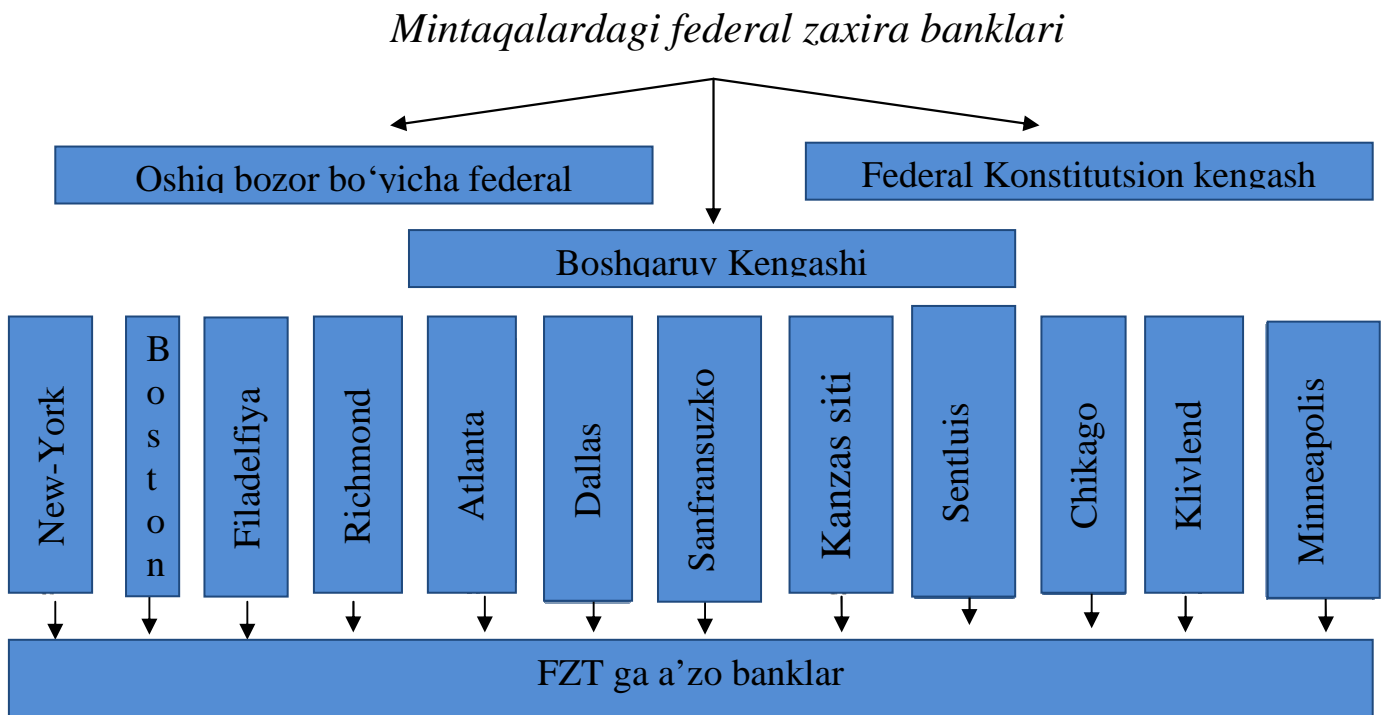
FZT ga kiruvchi 12 ta mustaqil Markaziy banklarning har biri FZB sifatida quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- ikkilamchi bozorda davlat obligatsiyalarini sotish va sotib olish (ochiq bozor operatsiyalari);*
- a'zo banklarga qarzlar berish;*
- banklarga kliring xizmatlarini ko'rsatish;*
- yaroqsiz pullarni muomaladan chiqarib tashlash uchun yig'ish va ularni yangilariga almashtirish;*
- a'zo banklar tomonidan qonuniy-me'yoriy hujjatlarga rioya qilish va zaxiraga ajratish talablarini bajarishini ta'minlash;*
- hududda iqtisodiy va bank faoliyati amalga oshirilishi ustidan monitoring o'rnatish.*

AQSh FZTning tarkibiy tuzilishini quyidagi chizmadan ko'rishimiz mumkin.

FZTning yana bir muhim tarkibi ochiq bozor bo'yicha federal qo'mita (federal Open Market Committee-FOMC) hisoblanadi. U FZT va FZBlar o'rtasidagi muhim tashkilot bo'lib u monitar siyosat uchun mas'ul hisoblanadi. FMOCning barcha qarorlari va faoliyati pul muomalasi va baholar barqarorligini ta'minlagan holda iqtisodiy

o'sishni rag'batlantirishga qaratilgan. Nyu-York federal zaxira banki mintaqaviy banklar ichida asosiy o'rinni egallaydi va u ochiq bozor operatsiyalari va xalqaro moliya bozoridagi operatsiyalar uchun mas'ul hisoblanadi. Ochiq bozordagi operatsiyalarni FOMC ko'rsatmasiga asosan, Nyu-York federal rezerv banki amalga oshiradi. Boshqa federal banklardan farqli ravishda bu bank Ochiq bozor bo'yicha federal qo'mitada doimiy ovozga ega hamda uning boshqaruv kengashi prezidenti FZT da ikkinchi rahbar hisoblanadi.



11-rasm. AQSh FZTning tarkibiy tuzilishi

*Federal zaxira to'g'risidagi qonunga asosan FZT har yili AQSh Kongressi va yilda 2 marta AQSh Kongressi bank qo'mitasi oldida hisob beradi. Shuningdek, FZT faoliyati AQSh hisob palatasi (**Government Accounting Office**) tomonidan audit qilinadi va mustaqil auditorlik firmalari ham uning faoliyatini tekshiradi.*

*FZT uch asosiy vosita orqali **monetar siyosatni** olib boradi. Bular **Ochiq bozor operatsiyalari, hisob stavkasi (discountrate), a'zo banklar uchun zarur zaxiralar miqdorini belgilashdir.** Ochiq bozor operatsiyalarini olib borish uchun biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, FOMC tashkil etilgan hisob stavkasi (discountrate) va a'zo banklar uchun zarur zaxiralar miqdorini belgilash boshqaruvchilar kengashining vakolatlari hisoblanadi.*

Ochiq bozor operatsiyalari asosan ochiq bozorda davlat qimmatli qog'ozlarini sotish va sotib olishdan iborat. Bu borada FZT bozorning boshqa ishtirokchilari kabi faoliyat olib boradi, unga hech qanday imtiyozlar berilmaydi. FMOC yilda ikki marta Kongressning banklar bo'yicha qo'mitasi oldida hisob beradi. Qo'mita a'zolari yilda sakkiz marta uchrashuv o'tkazishadi va unda mamlakatdagi moliyaviy – iqtisodiy holat (ahvol), monetar siyosatning maqsadi va asosiy strategiyasi aniqlanadi, mamlakatda baholar barqarorligi va uning iqtisodiy o'sishi bilan bog'liq holat va masalalar tahlil etiladi.

Hisob stavkasi (discountrate) – hisob foiz stavkasi bo'lib, FZT tomonidan boshqa moliya institutlari, tijorat banklariga beradigan kreditlari bo'yicha o'rnatiladigan foiz stavkasi hisoblanadi. Veksellarni hisobga olish va qayta hisobga olish ham ushbu foizlar asosida amalga oshiriladi. Hisob stavkasi (discountrate) – federal zaxira tizimi tomonidan nazorat qilinadi. U foiz stavkalarining umumiy darajasi to'g'risida ma'lumot beradi va boshqa foiz stavkalari uchun mo'ljal bo'lib xizmat qiladi.

Praym-reyt – Prime Rate foiz stavkasi tijorat banklari tomonidan yirik mijozlar, korporatsiyalarga kredit berish bo'yicha foiz stavkasi. Praym-reytning miqdori FZTning banklar aroovernayt kreditlari bo'yicha hisob stavkasiga asoslanadi va u odatda hamisha hisob stavkasidan ortiq bo'ladi. Hisob stavkasining oshishi praym-reyt stavkasining ham oshishiga olib keladi, lekin ba'zi hollarda hisob stavkasi pasayganda banklar praym-reyt stavkani pasaytirmasligi mumkin. Bu vaqtda banklar qo'shimcha spread olib, o'zlarini qo'shimcha foyda bilan ta'minlashlari mumkin.

Pul bozorining instrumentlari (money market instruments) ichida federal fondlar ko'proq ahamiyatga egadir (qayta sotish uchun sotib oladigan kelishuvlar va yevrodollar shular jumlasidandir). Federal fondlar (federal funds yoki Fed funds) – federal rezerv banklarida ularning muntazam rezerv qoldig'i mavjud bo'ladi. Federal fondlarning qoldiq resurslari tijorat banklari va yirik korporatsiyalar tomonidan odatda tungi vaqtda bir-birlariga kredit berish uchun keng ishlatiladi. FRT ularning darajasini belgilasada, ularning bahosi bozorga qarab o'zgarib turadi. Federal fondlarning mablag'larini doimiy operativ moliyaviy xizmat tarkibi ta'minlab turishi mumkin. Odatga ko'ra treyderlar ular to'g'risida Reuters yoki Telerate tizimi bo'yicha bilib turadi. Shuning uchun federal fondlar bo'yicha stavkalar gohida valyuta bozori uchun savdo signali bo'lib hisoblanadi.

Qayta sotish uchun sotib olish kelishuvi (repo – repurchase agreements (repos) – FRT tomonidan har kuni amalga oshiriladigan kelishuvlardir. Qayta sotish uchun sotib olish kelishuvlari FRT va hukumat dileri o'rtasida qimmatli qog'oz bilan amalga oshiriladi, Bunda FRT qimmatli qog'ozlarni (zudlik bilan yetkazib berish sharti bilan) va shu qimmatli qog'ozni, shu summaga kelishilgan bahoda va muddatda (odatda 15 kundan kech qolmay hamda ma'lum foiz stavkasi ostida) qayta sotish sharti bilan sotib oladi. Bu kelishuv bank tizimi rezervini vaqtinchalik ko'paytirishga olib keladi. Valyuta bozoriga buning ta'siri hammadan avval dollarning zaiflashishida yoki kursning pasayishida namayon bo'ladi. Qayta sotish uchun sotib olish kelishuvi mijoz reposti va tizim reposida bo'lishi mumkin.

Qayta sotib olish uchun sotish kelishuvi (teskari repo – marchedsale-purchase agreements) – qayta sotish uchun sotib olishga to'g'ridan to'g'ri teskari keladigan kelishuv hisoblanib qayta sotib olish uchun sotiladi. FRT kelishuvni bajarayotganda, u qimmatli qog'ozni dilerga yoki xorijiy Markaziy bankka зудlik bilan yetkazib berish, shunda mana shu qimmatli qog'ozni kelishilgan baho bo'yicha, kelgusida belgilangan kunda (7 kundan kech qolmay) sotib olish sharti bilan kelishuvni amalga oshiradi. Bu shartnoma vaqtinchalik rezervning bo'sh qolishiga olib keladi. Bu operatsiya valyuta bozorida dollarning barqarorlashuvida namoyon bo'ladi, ya'ni dollar qimmatlashadi. Bu turdagi operatsiyalar odatda savdo kuni boshlanishida sodir bo'ladi.

Ochiq bozordagi bu operatsiyalarni FOMC ko'rsatmasiga asosan, Nyu-York federal rezerv banki amalga oshiradi.

Yevrodollarlar Qo'shma Shtatlardan tashqarida joylashgan tijorat banklarida dollarlarni depozitlarga o'tkazish hisoblanadi. Davlatdan tashqaridagi barcha valyutadagi depozitlar kelib chiqishi bilan yevro valyutalar deb ataladi. Yevrodollarlar yevrovalyuta bozorida eng ko'p ulushni tashkil etadi.

Yevrovalyuta stavkalarini forvard bilan shug'ullanuvchi treyderlar forvard spreadini hisoblash uchun ishlatadilar. Forvard spreadi quyidagi formula bilan topiladi:

$$\text{Kunlar soni forvard spreadi} = \frac{[\text{spot} \times (\text{evrovalyuta} - \text{evrodollar})] \times (1)}{\text{stavkasi} \times 360};$$

Agar olingan natija ijobiy bo'lsa, forvard spreadi mukofotni bildiradi va u spot stavkasiga qo'shiladi. Agar teskarisi bo'lsa, olingan natija

salbiy chiqsa, unda forvard spreadi diskontni anglatadi va spot stavkasidan ayirib tashlanadi.

Banklarning banki bo'lgan FZT a'zo bo'lgan banklarga har tomonlama xizmat ko'rsatadi. FZT banklari a'zo bo'lgan banklar depozitlarini saqlaydilar. Ana shu depozitlar a'zo bo'lgan banklar barcha rezervlarining qonun bilan belgilab qo'yilgan miqdorining asosiy qismi hisoblanadi.

AQShda FZT a'zo bo'lgan tijorat banklari federal hukumat tomonidan litsenziyalanadi, nazorat qilinadi. Boshqa bir qismi - FZT ga a'zo bo'lmagan xususiy banklar esa Shtatlarning hokimiyati tomonidan nazorat qilinadi.

Faoliyatini tartibga solib turish nuqtayi nazaridan Amerikaning barcha guruhlarini 4ga bo'lish mumkin:

- milliy banklar;
- FZT ga a'zo bo'lgan Shtatlarda joylashgan banklar;
- FZT ga a'zo bo'lmagan, depozitlarni sug'urtalash federal korporatsiyasi (DSFK) tarkibiga kiradigan banklar;
- FZT ga a'zo bo'lmagan, omonatlari DSFKda sug'urtalanmagan banklar.

AQSh tijorat banklari mablag'larni depozitlarga qabul qiladilar (talab qilib olinguniga qadar omonatlari va muddatli omonatlar) qisqa, o'rta va uzoq muddatli qarzlarni beradilar, moliyaviy vatrast xizmatlari ko'rsatadilar. Lekin Amerika banklari, qonunchilikka ko'ra qimmatli qog'ozlarning egalari bo'la olmaydilar. Amerika banklari xolding kompaniyalari (Xolding – aksionerlik jamiyatlarini birlashtirib, ularni boqaruvchi korxonalar) orqali o'z mijozlariga elektron xizmatlar, yo'l cheklari, brokerlik xizmatlarini taklif etadilar; xazina, munitsipal va boshqa rasmiy qarzga doir dastaklarni joylashtirish oldi-sotdisi bilan shug'ullanadilar, investitsiya bobida maslahat xizmatlari ko'rsatadilar.

Tijorat banklaridan farqli o'laroq, ixtisoslashgan kredit muassasalari xo'jalik faoliyatining muayyan sohalari va tarmoqlarini kreditlash bilan shug'ullanadilar.

Investitsiya faoliyati banklar ixtisoslashuvining muhim yo'nalishi dir. Investitsiya banklari uzoq muddatli ssuda kapitalini safarbar etib, obligatsiyalar yoki qarzlarga olingan majburiyatlarning boshqa turlarini chiqarish va joylashtirish yo'li bilan Mazkur kapitalni ushlab turgan subyektlar davlatga qarzlarga beradilar. Investitsiya banklarining klassik tipi AQShga mosdir. Bu mamlakatning qonunchiligi tijorat banklariga investitsiya faoliyati bilan shug'ullanishni taqiqlab qo'ygan (davlat va

munitsipial obligatsiyalar bilan bo‘ladigan operatsiyalar bundan mustasno). Hozirgi vaqtda AQShda qariyb 700 ta investitsiya banki ishlab turibdi.

Moliyaviy kompaniyalar ham moliya-kredit muassasalarining bir turidir. Bu muassasalar ayrim tarmoqlarni kreditlash yoki kreditlarning ayrim turlarini berishga ixtisoslashgan. Bularga iste‘mol, investitsiya kreditlari va boshqalarni kiritish mumkin. Bular AQSh, Kanada va Buyuk Britaniyada keng tarqalgan.

Moliyaviy kompaniyalarni 3 turga bo‘lish mumkin:

- *iste‘mol kreditini beruvchilar;*
- *tijorat krediti tizimiga xizmat qiluvchilar;*
- *yakka qarz oluvchilarga mayda ssuda beruvchilar.*

Iste‘mol krediti beruvchi moliyaviy kompaniyalar kreditni bevosita iste‘molchilarga bermasdan, balki ularning majburiyatlarini chakana savdogarlar va dilerlardan, odatda 7-10 %li chegirma bilan sotib oladilar. Moliyaviy kompaniyalar undirayotgan stavkalar oddiy bank ssudalari stavkalariga nisbatan yuqoridir.

Tovarlarni kreditga sotishga ixtisoslashgan moliyaviy kompaniyalarning yuridik maqomi ularga aholidan depozitlarni qabul qilib olishga imkoniyat beradi. Lekin xuddi ana shu maqom ularni “bank kompaniyalari” deb atalish huquqidan mahrum etgan. Bu esa ularni banklar ihtiyoridagi xuddi o‘sha shartlar asosida mablag‘larni jalb etish imkoniyatidan mahrum qiladi va bular banklar bilan raqobatga kirishishga majbur bo‘lib, kreditorlarga yana ham yuqoriroq foiz stavkalarini taklif etadilar.

Moliyaviy kompaniyalar resurslarining asosiy manbai 3 va 6 oylik muddatli depozitlardir. Ular sanoat va savdo firmalari, ayrim moliya muassasalari va ozroq aholi pul mablag‘larini yig‘adilar va bankdagiga qaraganda yanada yuqoriroq foiz to‘laydilar.

Qurilish jamiyatlari deb atalmish kredit, qurilish kooperativlari alohida mavqeni egallaydi. Bular kapitalni o‘z a‘zolarining jamg‘arma omonatlari evaziga shakllantiradilar va shu a‘zolarga ipoteka krediti beradilar. Bu muassasalar kredit shirkatlari bilan birgalikda ishlaydilar va shaxsiy uylar qurilishini moliyalashtiradilar.

Kredit muassasalarining boshqa ko‘pgina turlari (pensiya fondlari, ishonchli pay fondlari, ixtisoslashgan moliya muassasalari va shu kabilar) banklarning ayrim operatsiyalarini ado etadilar. Lekin ular o‘zlarini bank deb atashlariga huquqlari yo‘q hamda banklar bilan ham o‘zaro raqobat maydoniga tushishga majburdirlar.

Buyuk Britaniya bank tizimi jahondagi eng qadimiy va rivojlangan bank tizimlaridan biridir. Ingliz banklarining o'ziga xos xususiyati ularning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda faol ishtirok etishidir. Eng yirik valyuta bozori, ko'p sonli banklar Londonda faoliyat ko'rsatadi.

Britaniya bank tizimining tuzilishi ko'p bo'g'inli bo'lib, u quyidagi moliya institutlarini o'z ichiga oladi: Angliya banki; depozit banklar; savdo (aksept va emission) uylar; chet el banklari; qurilish jamoalari; hisob-kitob va moliya uylari; trust-jamg'arma banklari; Milliy jamg'arma banki; xalqaro bank konsorsiumlari.

Yuqorida keltirilgan bank tashkilotlari klassifikatsiyasi bilan bir qatorda Buyuk Britaniya banklarini boshqacha qilib guruhlashtirish mumkin, ya'ni chakana va ulgurji banklar.

Chakana banklar – tijorat (asosan depozit) banklar bo'lib, ular barcha mijozlarga xizmat ko'rsatadi va bo'limlarning kengroq tarmog'iga ega. Ulgurji banklar esa yirik shartnomalar asosida ish yuritib, odatda alohida shaxslar bilan emas, balki savdo-sanoat korxonalarini va moliyaviy institutlar bilan hamkorlik qiladi. XX asr 70-yillarigacha Buyuk Britaniyada bank ochish uchun Markaziy bank yoki boshqa bir nazorat qilib turuvchi tashkilotning alohida ruxsatnomasi shart emas edi. Banklarning tashkil qilinishi va faoliyatini tartiblab turishda barcha sohalar uchun umumiy bo'lgan 1948- yilda qabul qilingan "kompaniyalar to'g'risida»gi qonun yetarli edi, unga muvofiq yangi tashkil qilayotgan bank faqatgina ro'yxatga olinishi yetarli hisoblanardi.

Keyinchalik banklar faoliyatining kengayishi bank sohasidagi qonunlarning o'zgarishiga, bank deb ishonchliligi katta bo'lgan, ko'p hajmdagi bank xizmatlarini ko'rsatadigan yoki ulardan bittasiga ixtisoslashgan va 5 mln funt sterlingdan kam bo'lmagan ustav kapitaliga ega bo'lgan kredit tashkilotiga aytiladigan bo'ldi.

Buyuk Britaniya bank tizimining birinchi bo'g'ini Angliya banki hisoblansa, ikkinchi bo'g'ini tijorat banklari va moliyaviy kompaniyalardan iborat. Angliya banki Angliyada faoliyat ko'rsatuvchi banklarni 3ta katta guruhga bo'lib ko'rsatadi:

1. depozit banklar (chakana banklar);
2. hisob-kitob uylari;
3. Aksept uylar, chet el banklari va boshqa banklar.

Depozit banklar. Angliyaning eng asosiy depozit banklariga kliring banklari ham tegishli bo'lib, bu kliring shartnomasi asosida tuzilgan eng yirik aksioner banklar hisoblanadi. Barcha kliring banklarni

Barclays, National Westminster, Midland va Lloydslardan iborat bo'lgan "katta to'rtlik" boshqaradi. Kliring banklarning asosiy vazifasi omonatlarni jalb qilish va kredit berishdan iborat.

Depozit banklarning keyingi guruhi savdo banklari (Merchant banks) bo'lib, ular bank operatsiyalarini bajaruvchi savdo tashkilotlari asosida vujudga kelgan. Hozirgi paytda ayrim savdo banklari bank operatsiyalari bilan bir qatorda sanoat va savdo-sotiq funksiyalarini ham bajarmoqda. Savdo banklari o'zining uzoq vaqt davom etadigan faoliyati bilan ajralib turadi va ba'zilar 100 yillik tarixga ega. Savdo banklarining kliring banklardan ajratuvchi asosiy xususiyati va bir paytning o'zida imtiyozi bu ularning o'z moliyaviy ahvoli va bajaradigan operatsiyalari to'g'risidagi hisobotini e'lon qilish shart emasligidadir. Bu imtiyoz tufayli savdo banklar ko'p yillar davomida mustaqil ravishda taraqqiy etdi.

Savdo banklari asosan uchta sohada faoliyat ko'rsatmoqda:

1. Haqiqiy bank operatsiyalari (aksept-kredit operatsiyalari, funt sterlingdagi zayomlarni qabul qilish va chiqarish, eksportni moliyalashtirish);

2. Tadbirkorlarga xizmat ko'rsatish (tashkilotlar birlashganda yordam berish, ularni moliyalashtirishning eng qulay imkoniyatlarini topish);

3. Qimmatli qog'ozlarni boshqarish (qimmatli qog'ozlarni saqlash, sanoat va savdo aksionerlik jamiyatlarini, investitsion kompaniyalarni, xususiy fondlarni boshqarish).

Hisob-kitob uylari. *Angliya banklarining keyingi turi hisob-kitob uylari bo'lib, hozirgi paytda London shahrida bir nechta yirik hisob uylari va kichik ixtisolashgan makler-firmalar faoliyat ko'rsatadi. Hisob-kitob uylari kafolatlangan muddatsiz depozitlar orqali banklarning likvid fondlari realizatsiyasini amalga oshiradi. Bu fondlar turli xil aktivlarni (shu bilan birga, xazina obligatsiyalarini, tijorat veksellarini) sotib olish uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, hisob uylari bu – veksellarning oldi-sotdi bozoridir. Ular Angliya banki va butun Britaniya bank tizimi orasidagi vositachilik vazifasini bajarib, hisob-kitob uylari orqali Angliya banki Britaniya bank tizimini moliyaviy resurslar bilan ta'minlaydi. Veksellarning qayta hisobga olish (diskontlash) orqali qarz vositalari bilan ta'minlash hamda portfel investitsiyalari sifatida turli shakldagi qisqa muddatli qo'yilmalarni taklif qilish hisob uylarining asosiy vazifalari hisoblanadi.*

Chet el banklari (Foreign banks) Angliyadagi yirik bank guruhlari hisoblanib, Londonda Nyu-York shahriga nisbatan ikki barobar ko'p chet el banklari filiallari joylashgan.

Angliyaning keyingi bank guruhiga konsorsial banklar kirib, bu shunday moliyaviy institutlarki, ularda kamida ikkita davlat qatnashib, ulardan hech biri kontrol paketga ega emas. Mazkur banklar rivojlangan davlatlar kapitali asosida tuzilganligi sababli, ular Yevropa bozorida yirik miqdordagi mablag'larni uzoq muddatga jalb qila oladilar. Bundan tashqari Buyuk Britaniyada banklarga o'xshagan ixtisoslashgan kredit-moliya institutlari ham mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- ◆ *jamg'arma institutlari (ishonchli jamg'arma banklari, milliy jamg'arma banki, qurilish jamoalari);*

- ◆ *sug'urta kompaniyalari va nafaqa fondlari;*

- ◆ *investitsion trestlar;*

- ◆ *badalli ishonchli fondlar;*

- ◆ *moliyaviy korporatsiyalar;*

- ◆ *venchurli moliyalashtirish firmalari.*

*Angliya banklari faoliyatining xususiyatlaridan biri korxonalarini qisqa muddatli kreditlash da **overdraftni** keng qo'llashidadir. Overdraft mijozning joriy hisob raqami bilan bevosita bog'liq bo'lib, mijozga hisob raqamidagi kredit qoldig'i doirasida o'rnatilgan limitlar asosida chek olish huquqini beradi. Mijozning xarajatlari hisob raqamiga tushadigan mablag'lardan vaqtinchalik ortib ketsa (masalan, korxonalar oborot kapitalini moliyalashtirishda), kreditning bu turidan foydalaniladi. Buyuk Britaniyada overdraft muddatlari bir necha oydan tortib, to bir necha yilgacha belgilanishi mumkin, ammo yilda bir marta kreditni to'liq qaytarish talab qilinadi. To'lanmagan qoldiq bo'yicha foiz har kuni hisoblab boriladi. Kreditning bu turi mijoz uchun eng arzon hisoblanadi, chunki bu yerda u faqat ishlatilgan mablag'lar uchun pul to'laydi.*

*Ssuda hisob raqami **bo'yicha kredit** kreditlashning boshqa an'anaviy turi hisoblanadi. Overdraftdan farqli ravishda mijozga alohida ssuda hisob raqami ochilib, uning debetiga bank tomonidan berilgan kredit summasi, kreditda esa shu mablag'lardan foydalanish aks ettiriladi.*

*Overdraftning zamonaviy shakli bo'lib, **byudjet hisob raqami** hisoblanadi. Qarz oluvchi hisob raqamiga ma'lum bir summalarni*

qo'yish majburiyatini olib, bank muntazam ravishda to'lovlarni olib boradi va kerak paytda kredit beradi. Kreditlashning limiti hisob raqamiga qo'yilgan mablag' miqdoriga bog'liq bo'lib, odatda limit qo'yilgan mablag' miqdoridan 30 marta ko'p bo'ladi.

Uy-joy sotib olish uchun ingliz qarz oluvchilari qurilish jamiyatlari tomonidan 20-25 yil muddatga beriladigan ssudalardan foydalanishadi. Bunday ipoteka ssudalarining hajmi uy-joy qiymatining 100%ini tashkil etishi mumkin.

Ssudalarni qaytarish ikki usulda olib borilishi mumkin:

1. An'anaviy usul (har oy to'lovlarni to'lash yo'li bilan);
2. foizlarni o'z vaqtida (har oyda) va qarz summasini bir vaqtda to'lash yo'li bilan.

Angliya banki, boshqa davlatlarning Markaziy banklari singari, davlatga xizmat qiladi. **birinchidan**, u davlat hisob raqamlarini olib boradi, ulardan eng ko'zga ko'rinadigani bu g'azna hisob raqamidir. Yevropaning ko'pgina mamlakatlarida (Fransiya, Germaniya, Italiya, Ispaniya) hisob raqamiga tushadigan mablag'lar hamda xarajatlar g'azna tomonidan olib boriladi, Markaziy bank esa ularni ro'yxatdan o'tkazadi xolos. Buyuk Britaniyada, boshqa davlatlar singari, g'azna o'z hisob raqamlariga ega, ammo ularga tushumlar va xarajatlar Markaziy bank tomonidan ta'minlanadi va olib boriladi. **Ikkinchidan**, Markaziy bank davlat va hukumat organlarini bevosita yoki bilvosita moliyalashtirib turadi.

Buyuk Britaniyada yaqin davrga qadar banklar faoliyatini nazorat qilish to'g'risida qonun mavjud bo'lmagan. Kredit muassasalari ustidan amalga oshirib kelingan nazorat esa norasmiy xarakterga ega edi. Nazorat tadbirlari bankning kerakli darajada kapitalga nisbatan eng kam operativ xavfsizligini, rezerv mablag'lar, likvidlik, buxgalteriya hisobi va boshqaruv xodimlari bilan suhbat o'tkazish orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, asosiy e'tibor bank kredit portfelining sifati, boshqaruvchining kompetentlik darajasi, bank tomonidan amalga oshirilgan barcha operatsiyalarning qonuniyligi kabilarga qaratiladi. Buyuk Britaniyada kredit institutlari ustidan nazorat boshqa mamlakatlarga nisbatan bir muncha yengil holda olib boriladi.

Germaniya bank tizimining xususiyatlari. Germaniya bank tizimi 4 mingdan ortiq mustaqil kredit muassasalar va ularning 45 mingdan ortiq filiallarini o'zida mujassamlashtirgan. Shulardan 1 mingdan ortig'i o'rta va kichik banklar hisoblanadi.

Germaniya bank tizimi dunyoda eng rivojlangan bank tizimlaridan hisoblanib quyidagi tarkibda shakllantirilgan:

- 1) Doyche Bundes bank (Markaziy bank);*
- 2) tijorat banklar;*
- 3) jamg'arma banklar;*
- 4) kooperativ Markaziy banklar;*
- 5) kredit kooperativlari;*
- 6) ixtisoslashgan banklar (davlat va xususiy ipoteka banklari);*
- 7) Pochta, kommunal, jamg'arma banklar;*
- 8) turli boshqa ixtisoslashgan banklar.*

Doyche Bundes bank Germaniyaning Markaziy banki bo'lib 9 ta ERlar Markaziy banklari va ularning 200 ta bosh bo'linmalari va filiallariga ega. Nemis federal banki nazorat funksiyasini bajaradi, uning pul va kredit siyosati bankning Markaziy kengashi tomonidan belgilab beriladi. Bankning Markaziy kengashi tarkibiga ERlar Markaziy banklari prezidentlari kiradi. Nemis federal banki federal qonunchilik bo'yicha o'z faoliyatida mustaqil hisoblanib u federal hukumat tomonidan qo'yilgan topshirishlarni bajarishga o'zini majbur deb hisoblamaydi, u faqat mamlakatning iqtisodiy siyosatini olib borishda hukumatni qo'llab-quvvatlaydi va bu borada hukumat bilan hamkorlik qiladi. Federal bank Markaziy kengashi faoliyatida hukumat ovozga ega emas, lekin u bank Markaziy kengashining ba'zi bir qarorlarining kuchga kirishini 2 haftaga kechiktirish bo'yicha murojaat qilishi yoki talab qilishi mumkin. Mamlakatda cheklar va veksellar bilan o'tkaziladigan naqd pulsiz hisob-kitoblarning asosiy qismi Bundes bank va uning filiallari orqali amalga oshiriladi.

Tijorat banklari, Germaniyada universal banklar bo'lib quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- turli depozitlarni qabul qilish;*
- mahalliy, federal hukumat tashkilotlariga, kichik va o'rta biznes sohasiga, yirik korporatsiyalarga qisqa, o'rta va uzoq muddatli kreditlar berish;*
- moliyaviy va trast xizmatlar ko'rsatish;*
- mijozlarga elektron va brokerlik xizmatlari ko'rsatish;*
- yo'l cheklari bilan xizmatlar ko'rsatish;*
- mijozlarga hisob-kassa xizmatlarini ko'rsatish va boshqalar.*

Germaniyada tijorat banklari yirik korporatsiyalarning kapitalida ishtirok qilishi, uning salmoqli qismiga ega bo'lishi, qimmatli qog'ozlar chiqarishi va ularni joylashtirishi, investitsion fondlar tashkil etishi va ular faoliyatini boshqarishi mumkin. Tijorat banklarini faoliyati turi va ixtisoslashuvidan kelib chiqib:

- yirik xususiy banklarga;

- jamg'arma kassalar va yer banklariga;

- korporativ banklarga bo'lish mumkin. Undan tashqari Germaniyada bu banklar bilan bir qatorda maxsus banklar va kredit muassasalari ham faoliyat ko'rsatadi²⁰.

Rivojlanayotgan davlatlarning bank tizimi to'g'risida fikr yuritadigan bo'lsak ularning aksariyatida bank tizimi ikki pog'onali bo'lib banklar ham rivojlanish davrida ekanligiga e'tibor qaratish lozim. Nobank tashkilotlar bo'yicha ko'pgina davlatlarda ularning soni va bajaradigan operatsiyalari juda tor doirada olib borilishini ta'kidlashimiz mumkin. Buning sababi bunday tashkilotlarning keng faoliyat olib borishi uchun iqtisodiy-huquqiy asoslarning takomillashmagani, pul, fond, kredit, valyuta bozorlarining yaxshi rivojlanmaganligi, ishchanlik muhitining past darajada ekanligi kabilarni ko'rsatish mumkin.

6-§. O'zbekistonda nobank kredit tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish asoslari

O'zbekiston iqtisodiyoti, respublika hududida faoliyat olib borayotgan yuridik va jismoniy shaxslarga tijorat banklaridan tashqari boshqa kredit tashkilotlari tomonidan ham moliyaviy xizmatlar ko'rsatish uchun huquqiy va me'yoriy asoslar yaratilgan. Boshqa kredit tashkilotlari qatoriga bugungi kunda O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan

²⁰Shelagh Heffernan.Modern Banking. Ltd.Great Britain.John Wiley & Sons,.2012..19-26.

David S. Kidwell, Richard L. Peterson,David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey: John Wiley & Sons, c.2003. 235-255.p.

Henny van Greuning,Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington,D.C.

Elias Award, Thomas Barrel, Norman Baxter und other. Banking: Strategic leadership. United States Agency for International Development (USAID) 2017.

The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

mikrokredit tashkilotlari, lombardlarni kiritishimiz mumkin. Mazkur kredit tashkilotlarining faoliyati “Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida»gi, “Mikromoliyalash to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mikrokredit tashkilotlari va lombardlar faoliyatini tashkil qilish va yuritishga oid me‘yoriy hujjatlari bilan tartibga solinadi.

O‘zbekiston Respublikasida **mikrokredit tashkilotlari** faoliyati 2006-yil 20-sentabrdan kuchga kirgan “Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni asosida olib boriladi.

Mazkur qonunning 3-moddasida mikrokredit, mikroqarz, mikrolizing berish sohasida xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va boshqa mikro moliyaviy xizmatlar ko‘rsatuvchi, O‘zbekiston Respublikasi hududida bank hisobvaraqlarini belgilangan tartibda ochishga haqli. Bo‘lgan yuridik shaxs **mikrokredit tashkilot** deb yuritilishi belgilab qo‘yilgan.

Mikrokredit tashkiloti o‘z faoliyatini amalga oshirishi uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mikro moliyaviy xizmatlar ko‘rsatishga ruxsat beruvchi litsenziyasiga ega bo‘lishi va talab qilingan ustav fondini shakllantirishi lozim. Mikrokredit tashkilotlari ustav fondining eng kam miqdori **2,0 mlrd so‘m** miqdorida belgilangan.

Mikrokredit tashkiloti ustav fondining eng kam miqdori mikrokredit tashkiloti davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan sanada Markaziy bankning valyuta operatsiyalari bo‘yicha buxgalteriya hisobi, statistika va boshqa hisobotlarni yuritish uchun e‘lon qilingan yevro kursi bo‘yicha yuqorida belgilangan miqdordan kam bo‘lmasligi kerak.

Ustav fondi ta‘sischilar tomonidan pul mablag‘laridan, shuningdek, ustav fondi miqdorining yigirma foizidan oshmaydigan boshqa mulkdan shakllantiriladi, bunda kredit, garovga olingan mablag‘lardan va boshqa jalb qilingan mablag‘lardan foydalanishga yo‘l qo‘yilmaydi. Ustav fondining eng kam miqdori litsenziya olish uchun murojaat qilingan kunga qadar faqat pul mablag‘laridan shakllantirilgan bo‘lishi kerak.

Mikrokredit tashkiloti litsenziya olish uchun ro‘yxatdan o‘tkazilganidan so‘ng bir oydan kechiktirmasdan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga yoki uning hududiy boshqarmalariga litsenziya berish haqidagi ariza, mikrokredit tashkilotining ta‘sis hujjatlari, mikrokredit tashkiloti davlat ro‘yxatidan o‘tkazilganligi to‘g‘risidagi guvohnomaning notarial tasdiqlangan nusxasi, mikrokredit

tashkiloti boshqaruv organlarining tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar, mikrocredit tashkilotining ustav fondi shakllanganligini tasdiqlovchi bank hujjatini taqdim etishi kerak.

Shuningdek mikrocredit tashkiloti joylashgan binodagi kassa xonalari texnik jihatdan mustahkamlanishi va qo'riqlash – yong'indan saqlash signalizatsiya vositalari bilan jihozlanishi va bu to'g'risida Markaziy bankning tegishli hududiy boshqarmasining xulosasi olinishi lozim.

Markaziy bank tomonidan ariza va zarur hujjatlar kelib tushgan kundan boshlab o'ttiz kun mobaynida ko'rib chiqiladi. Litsenziya berilgan vaqtdan boshlab olti oy muddat ichida mikrocredit tashkiloti o'z faoliyatini amalga oshirishga kirishishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki moliyaviy tizimning barqarorligini saqlash, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlarini himoya qilinishini ta'minlash maqsadida mikrocredit tashkilotlari ustav fondining eng kam miqdorini, moliyaviy va kassa operatsiyalarini o'tkazish, buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritish qoidalarini, shuningdek, iqtisodiy me'yorlarni belgilash, ko'rsatilayotgan mikro moliyaviy xizmatlar uchun foizlarni hisoblash tartibini tasdiqlash, mikrocredit tashkilotlarining faoliyatini tekshirish va ularning faoliyatida aniqlangan mikrocredit tashkilotlari to'g'risidagi qonun hujjatlari talablarining buzilishlarini bartaraf etishga oid bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar berish, mikrocredit tashkilotining faoliyatini auditdan o'tkazishga doir talablarini belgilash, mikrocredit tashkiloti ijro etuvchi organi rahbarining malakasiga doir talablarni belgilash, mikrocredit tashkiloti tomonidan mikrocredit tashkilotlari to'g'risidagi qonun hujjatlari talablari va belgilangan iqtisodiy me'yorlar buzilgan taqdirda, ustav fondining belgilangan eng kam miqdorining bir foizigacha jarima undirish, mikrocredit tashkiloti tomonidan ayrim moliyaviy operatsiyalar o'tkazishni uch oygacha bo'lgan muddatga cheklash, mikrocredit tashkiloti litsenziyasining amal qilishini to'xtatib turish yoki tugatish yoxud litsenziyani qayta rasmiylashtirish va bekor qilish orqali mikrocredit tashkilotlari faoliyatini tartibga soladi va nazorat qiladi.

Mikrocredit tashkiloti faoliyatida kamchiliklar aniqlangan hollarda, masalan, mikrocredit tashkilotlari to'g'risidagi qonun hujjatlari talablari, shu jumladan, litsenziya talablari va shartlari buzilganda, uning faoliyatida aniqlangan qoidabuzarliklarni bartaraf etish majburiyatini

yuklovchi qarorlar bajarilmaganda Markaziy bank tomonidan litsenziyaning amal qilishi to'xtatib turilishi mumkin.

Mikrokredit tashkiloti to'lovga qobiliyatsiz bo'lib qolganda, mikrokredit tashkilotlari to'g'risidagi qonun hujjatlarining, belgilangan iqtisodiy me'yorlarning talablari muntazam ravishda buzilganda va hisobot ma'lumotlari buzib ko'rsatilganda, mikro moliyaviy xizmatlar ko'rsatish bo'yicha faoliyatni amalga oshirish litsenziya berilgan paytdan e'tiboran olti oydan ortiq kechikkanda Markaziy bank litsenziyaning amal qilishini tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilishi mumkin.

Mikrokredit tashkiloti mikro moliyaviy xizmatlar ko'rsatishga, buyurtma beruvchiga mikro moliyaviy xizmat ko'rsatishni asoslantirilgan holda rad etishga, mikro moliyaviy xizmat ko'rsatish va shartnoma bo'yicha majburiyatlarni bajarish uchun zarur bo'lgan hujjatlarni buyurtma beruvchidan so'rab olishga, maqsadli mikrokredit o'z vaqtida to'lanmagan yoki belgilangan maqsadda foydalanilmagan holda Qarz oluvchidan majburiyatlar muddatidan ilgari bajarilishini talab qilishga, mijozlarga maslahat va axborot xizmatlari ko'rsatishga, Qarz oluvchilar tomonidan majburiyatlar bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi uchun shartnomaga muvofiq neustoyka (jarima, penya) miqdorini belgilashga, mikro moliyaviy xizmatlar ko'rsatish uchun qonunga muvofiq mablag'lar jalb etishga haqli.

Mikrokredit tashkiloti buyurtma beruvchiga uning huquq va majburiyatlari to'g'risida, shu jumladan, shartnoma bo'yicha majburiyatlarning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi oqibatlarini, mikro moliyaviy xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq barcha xarajatlar to'g'risida, shuningdek, ko'rsatiladigan mikro moliyaviy xizmat bo'yicha foiz stavkasi haqida to'g'ri hamda to'liq axborotni yozma shaklda xabar qilishi, shartnomada belgilangan tartibda va muddatlarda mikro moliyaviy xizmatlar ko'rsatishi, shartnoma bo'yicha majburiyatlar bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi natijasida qarz oluvchiga yetkazilgan zararining o'rnini qoplashi, belgilangan eng kam miqdordan past bo'lmagan ustav fondiga ega bo'lishi, moliyaviy va kassa operatsiyalari o'tkazish qoidalariga, shuningdek, belgilangan iqtisodiy normativlarga rioya qilishi, qonun hujjatlariga muvofiq buxgalteriya hisobi, hisobotini va boshqa hujjatlarni yuritishi va hisobotni belgilangan tartibda o'z vaqtida taqdim etishi, tekshirish o'tkazish uchun yuborilgan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki vakillariga hujjatlar va mikrokredit tashkiloti faoliyati

to'g'risidagi boshqa axborot manbalaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlashi shart.

Qonunning 13-moddasiga muvofiq mikro kredit tashkiloti mikro kreditlar yoki mikro qarzlarni berish, qarz majburiyatlarini sotib olish va sotish (faktoring), mikro lizing (moliya ijarasi) bilan shug'ullanishi, qonun hujjatlariga muvofiq boshqa turdagi mikro moliyaviy xizmatlar ko'rsatish, shu jumladan, iste'mol kreditlari berishi, boshqa mikro moliyaviy xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq maslahat va axborot xizmatlari ko'rsatishi bo'yicha mikro moliyaviy xizmatlar ko'rsatishi mumkin.

Ammo mikro kredit tashkiloti tomonidan qarz majburiyatlarini chiqarishga hamda yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar (depozitlar) qabul qilishga, jismoniy shaxslardan qarz mablag'larini jalb qilishga, o'z muassislarining majburiyatlari bo'yicha kafil bo'lishga yoki kafolat beruvchi bo'lishga, shuningdek, ularga o'z majburiyatlari bajarilishini ta'minlashning boshqa usullarini taqdim etishga ruxsat etilmaydi.

Mikro kredit tashkiloti tomonidan amalga oshiriladigan mikro moliyaviy xizmatlar o'z mablag'lari, shu jumladan, olgan daromadlari, investorlar, shu jumladan, chet ellik investorlar tomonidan investitsiya shartnomalari asosida berilgan mablag'lar, banklarning kreditlari va davlat maqsadli jamg'armalarining mablag'lari, xalqaro moliya institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlarining, shu jumladan, chet el nodavlat notijorat tashkilotlarining grantlari, qarz mablag'lari va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan shakllantiriladi.

Aktivlarning balans qiymati bir milliard so'mdan ortiq bo'lgan mikro kredit tashkilotida mikro kredit tashkiloti yuqori boshqaruv organining qarori bilan ichki audit xizmatini tashkil etiladi.

Ichki audit xizmati mikro kredit tashkilotining faqat yuqori boshqaruv organiga hisobdordir. Ichki audit xizmatining rahbari va boshqa xodimlari mikro kredit tashkilotining yuqori boshqaruv organi tomonidan tayinlanadi. Ichki audit xizmati o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadigan tartibga muvofiq amalga oshiradi.

Mikro kredit tashkiloti O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibda filiallar tashkil etishi mumkin. Filiallar o'z faoliyatini mikro kredit tashkiloti uchun berilgan litsenziya asosida amalga oshiradi.

Bugungi kunda 37 ta mikrokredit tashkiloti o'z faoliyatini amalga oshirib mikro moliyaviy xizmatlar ko'rsatib kelmoqda.

Lombard – ixtisoslashgan tijorat tashkiloti bo'lib mijozning ko'char mulkini garovga olib qisqa muddatli kreditlar berish va ularni saqlab berish bilan shug'ullanadi.

O'z ixtisoslashuviga qarab lombardlar qimmatbaho buyumlar, avtotransport va boshqalar bilan ishlaydigan lombardlarga bo'linadi. Qimmatliklar va buyumlarning bahosi tomonlar kelushuviga asosan belgilanadi va ular o'rtasida tuziladigan shartnomada aks ettiriladi. Qarz oluvchi yoki mulk egasi o'z mulkini garovga qo'yib lombarddan kredit olgandan keyin shartnoma shartlarini lozim darajada bajarishi va o'z mulkini o'rnatilgan muddatlarda qayta sotib olishi mumkin. Bunda qayta sotib olish bahosi summasi lombardning mijozga bergan kredit summasi va lombardning xizmati uchun to'lanadigan foiz stavkasidan iborat bo'ladi. Lombard tomonidan berilgan kreditning muddati kelib garovga qo'yilgan mulk mijoz tomonidan qayta sotib olinmasa bu mulk lombard tomonidan sotuvga qo'yilishi yoki auksion orqali sotilishi mumkin. Shuningdek, ba'zi mamlakatlarda lombardlar qimmatli metallar, toshlar va boshqa qimmatliklarni faqatgina sotib olish bilan shug'ullanadi. O'zbekiston Respublikasida lombardlar faoliyati "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi, "Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida"gi qonunlar, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2003-yil 10-dekabrda 1291-son bilan ro'yxatdan "Lombardlar faoliyatini litsenziyalash tartibi to'g'risida"gi nizomga asosan tartibga solinadi. Bugungi kunda lombardlar ustav kapitalining minimal miqdori 500 mln so'm miqdorida belgilangan.

O'zbekiston Respublikasida lombardlar ixtisoslashgan yuridik shaxs sifatida fuqarolardan o'z ehtiyojida bo'lgan ko'char mulkini garovga olgan holda qisqa muddatli kreditlar berish faoliyatini amalga oshiradi. Lombardlar o'z faoliyatini amalga oshirish uchun maxsus ruxsatnoma (litsenziyaga) ega bo'lishi lozim. Lombardlar faoliyati O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan litsenziyalanadi. Yuridik shaxs litsenziya olgan kundan boshlab lombard sifatida faoliyatini boshlaydi. Litsenziya olish uchun yuridik shaxs lombard sifatida o'rnatilgan tartibda ro'yxatdan o'tishi, zarur bo'lgan ustav fondining minimal miqdorini shakllantirishi lozim. Lombard tashkilotining ustav fondi muassislarining faqat pul mablag'lari hisobidan shakllanadi. Ustav fondini kredit, garov mablag'lari va boshqa jalb qilingan mablag'lar hisobidan shakllantirishga ruxsat etilmaydi.

Lombard tashkilotlari faoliyatiga **litsenziya** olish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga quyidagi hujjatlarni taqdim qiladi:

a) lombard faoliyatini amalga oshirishga litsenziya berish uchun ariza;

b) davlat ro'yxatidan o'tganlik to'g'risida ma'lumotnoma nusxasi;

d) biznes-reja;

e) muassislar ro'yxati;

f) lombard boshqaruv organlari tarkibi va strukturasi to'g'risida ma'lumot;

g) lombard faoliyatini amalga oshirish uchun bino, qo'riqlash tizimi va sharoitlari to'g'risida ma'lumot;

h) lombard va baholovchi tashkilotlar o'rtasida tuzilgan shartnoma;

i) litsenziya uchun to'lovning kvitansiyasi .

Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 17-sentabrdagi 402-sonli qaroriga asosan lombardlar faoliyatini litsenziyalash uchun eng kam ish haqi miqdorining 0,5 barobarida haq to'lanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan mijozning hujjatlari 30 kalendar kuni ichida ko'rib chiqilishi lozim. Qabul qilingan qaror to'g'risidagi ma'lumot qaror qabul qilingandan keyin 3 kun ichida mijozga yetkazilishi lozim.

Hujjatlar talab darajasida rasmiylashtirilmagan, ularda xato va kamchiliklar mavjud bo'lgan va boshqa kamchiliklarga yo'l qo'yilgan hollarda Markaziy bank litsenziya berishni rad qilishi mumkin. Bu to'g'risida rad etishning sabablari aniq ko'rsatilgan holda mijozga yozma ravishda raddiya xati yuboriladi. Ko'rsatilgan kamchiliklarni bartaraf qilgandan keyin subyekt hujjatlarini takroran Markaziy bankka taqdim etishi mumkin. Hujjatlar 10 kun ichida qayta ko'rib chiqilishi lozim. Litsenziya beruvchi organ litsenziya talablariga rioya qilinmagan, faoliyatida ko'rsatilgan kamchiliklarni bartaraf qilmagan hollarda lombard faoliyatini to'xtatib turish to'g'risida qaror qabul qiladi. Lombard faoliyatini to'xtatib turish muddati olti oydan oshmasligi lozim.

Lombard tashkiloti faoliyatini to'xtatish to'g'risida ariza bilan murojaat qilganda, u bankrot bo'lganda yoki tugatilganda, boshqa faoliyat yo'nalishi bo'yicha qayta tashkil etilganda, litsenziya talablariga doimiy va tizimli rioya qilmaganda, qonun talablarini buzgan hollarda litsenziyaning amal qilishi to'xtatiladi. Shuningdek, sud talablariga asosan ham litsenziyaning amal qilishi to'xtatilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki lombardlar faoliyatini nazorat qilish, lombardlarning faoliyati, operatsiyalari to‘g‘risida ma‘lumot, hisobot olish, ular faoliyatini tekshirish, litsenziya talablariga rioya qilinmagan hollarda ularni ogohlantirish, ularga bajarilishi lozim bo‘lgan talablarni yuborish va ular bajarilishini talab qilish huquqiga ega. Bu faoliyat Markaziy bank tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2011-yil 14-mayda 2209-son bilan ro‘yxatdan o‘tgan “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan mikrocredit tashkilotlari va lombardlar faoliyatini tekshirish tartibi to‘g‘risida”gi nizomga asosan amalga oshiriladi. Bugungi kunda respublikamizda 55 dan ortiq lombardlar faoliyat olib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi “2011-2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi PQ-134-sonli qaroriga asosan mamlakatimizda moliya-bank tizimini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, banklar va butun moliya-bank tizimi faoliyatiga yondashuvlarni hamda baholash tizimini tubdan o‘zgartirish, hamma tomonidan qabul qilingan xalqaro normalar, standartlar va baholash ko‘rsatkichlariga muvofiq bank faoliyatini tashkil etishning yanada yuqoriroq darajasiga chiqishni ta‘minlash bo‘yicha vazifalar belgilab olingan. Bu vazifalar quyidagi yo‘nalishlarni o‘zida mujassamlashtirgan. Bular:

- Bazel qo‘mitasi tomonidan belgilangan xalqaro standartlar talablariga muvofiq, tijorat banklarini yanada kapitallashtirish, Ushbu sohaga xususiy kapitalni jalb etish, resurs bazasini ko‘paytirish, aktivlar sifatini yaxshilash, bank ishini takomillashtirish hisobiga banklarning moliyaviy barqarorligi va likvidligini oshirish;

- omonatchilar uchun kafolatlarni kuchaytirish va bank tizimiga aholi hamda xorijiy investorlarning ishonchini yanada mustahkamlash, yangi jozibali omonatlar va depozitlarni tatbiq etish, ko‘rsatilayotgan bank xizmatlarining turi va ko‘lamini kengaytirish yo‘li bilan aholi hamda xo‘jalik subyektlarining bo‘sh mablag‘larini bank aylanmasiga keng jalb etish bo‘yicha tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- yetakchi xalqaro reyting kompaniyalari tomonidan qo‘llaniladigan xalqaro normalar, mezonlar va standartlarga asoslangan hamda alohida banklar va umuman bank tizimining butun dunyoda qabul qilingan yanada yuksakroq baholash ko‘rsatkichlari darajasiga chiqish yo‘lidan olg‘a siljib borishini holisona baholash imkonini beradigan tijorat

banklari va butun moliya-bank tizimi faoliyatini baholash va tahlil qilishning zamonaviy tizimini joriy etish;

- moliya-bank faoliyatining normativ-huquqiy bazasini yanada takomillashtirish, zamon talablari va xalqaro normalar hamda standartlarga muvofiq holda amaldagi qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish hamda yangi qonun hujjatlari va me'yoriy hujjatlar qabul qilish;

- tijorat banklarining investitsiyaviy faolligini kuchaytirish, investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda tijorat banklari ishtirokini yanada kengaytirish, loyihalarni ekspertiza qilish va xatarni baholash tizimini takomillashtirish, kreditlar bo'yicha muammoli qarzlarning hosil bo'lishiga yo'l qo'ymaslik borasida oldini olish choralarini ko'rish yo'li bilan tijorat banklarining kredit portfeli muttasil o'sishi hamda sifati yaxshilanishini ta'minlash;

- nobank moliya tashkilotlari, lizing, sug'urta va auditorlik kompaniyalarining rolini yanada oshirish hamda tarmog'ini rivojlantirish, xalqaro normalar va standartlarga muvofiq ularning barqarorligi va samaradorligini ta'minlash, ular tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar turi va ko'lamini kengaytirish, moliya bozori infratuzilmasi institutlarini mustahkamlash;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni moliyalashtirishning, aholi bandligi va farovonligini oshirishning g'oyat muhim vositasi sifatida mikro moliyalash sohasi rivojlanishini rag'batlantirish;

- tijorat banklarida hisob-kitob va hisobotlarning yangicha yondashuvlarini shakllantirish hamda zamonaviy texnologiyalari va uslublarini joriy qilish, moliya-bank axboroti saviyasi hamda sifatini oshirish, yetakchi xalqaro reyting tashkilotlari talablariga muvofiq undan keng ko'lamda foydalanishni ta'minlash;

- respublika tijorat banklari va moliya institutlarini dunyoda qabul qilingan standartlar, uslubiyatlar va baholash ko'rsatkichlari tizimida ishlay oladigan, professional tayyorlangan yuqori malakali mutaxassislar bilan mustahkamlash, moliya-bank faoliyati sohasida kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish.

- 2011–2012-yillarda bank nazorati bo'yicha Bazal qo'mitasining yangi tavsiyalarini, shuningdek, Nobank kredit tashkilotlari faoliyati ustidan nazoratni takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni bosqichma-bosqich tatbiq etib borish, ya'ni tijorat banklarining kapitali yetarliligiga nisbatan talablarni oshirish, tijorat banklari kapitali

tarkibida ularning inqiroz holatlari ta'siriga barqarorligini ta'minlaydigan barqarorlashtirish zaxiralarini yaratish, nobank kredit tashkilotlari uchun qo'shimcha majburiy iqtisodiy normativlarni kiritish borasidagi ishlarni bosqichma-bosqich takomillashtirib borish vazifalari belgilab olingan.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

bank,	to'lovlarda vositachilik,
bankning funksiyalari,	bank muassislari,
ssuda,	Lombardlar,
kredit munosabatlari,	Markaziy bank,
bo'sh pul mablag'lar,	tijorat bank,
jalb qilingan mablag'lar,	maxsus kredit institutlar,
mablag'larning kapitalga aylanishi,	Investitsion banklar,
banki ishtiroki,	Mikrokredit tashkilotlar,
kredit berish,	Nobank tashkilotlar,
kredit olish.	Investitsion fondlar,
Xorijiy banklar,	aksioner bank,
universal banklar.	bank paychilari,
	bank tizimi.

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Bankning mohiyatini tushuntiring?
2. Banklar qanday funksiyalarni bajaradi?
3. Markaziy bankning asosiy bosh maqsadi nima?
4. Tijorat banklarining vazifalari va funksiyalarini tushuntirib bering?
5. Markaziy bank qaysi funksiyalarni bajaradi?
6. Mikrokredit tashkilotlarining mohiyati va zarurligi, funksiyalari?
7. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi to'g'risida nimalarni bilasiz?
8. Bank tizimining qanday xususiyatli tomonlari mavjud?
9. Nobank tashkilotlarga qaysi tashkilotlar kiradi va ular nima uchun zarur?
10. Banklar qaysi xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi?
11. Bank tizimini erkinlashtirish deganda nimani tushunasiz va uni amalga oshirish yo'llarini ko'rsating?
12. Pul-kredit siyosatining strategik maqsadlari nimalardan iborat?

II BOB. BANK TIZIMINI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYASI

1-§. 2017-2021-yillarda O‘zbekistonda iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari.

2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning natijasi va samarasini yanada mustahkamlash hamda ularni yuqori pog‘onaga olib chiqishga qaratilgan. “Harakatlar strategiyasi” davlat, mamlakatimiz va xalqimiz uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan muhim masalalarni kompleks hal qilib borish orqali O‘zbekiston taraqqiyotini jadallashtirish, ya’ni davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish, qonun ustuvorligini ta’minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish, ijtimoiy sohani rivojlantirish, xavfsizlik, diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni ta’minlash hamda chuqur o‘ylangan, o‘zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosatni yuritish orqali mamlakat ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy-ma’rifiy hayotini yanada taraqqiy ettirish borasidagi strategik vazifalar mujassamlangan.

“Harakatlar strategiyasi”ning muhim yo‘nalishi bo‘lgan “Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish” deb nomlangan uchinchi yo‘nalishidan kelib chiqib iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning quyidagi ustuvor yo‘nalishlari belgilab olinmoqda²¹:

1. Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini saqlab qolish;
2. Tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish;
3. Qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish;
4. Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uni ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish,

²¹ O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi to‘g‘risida.PF-4947-son.T.,2017 y.7 fevral.

kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag‘batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish;

5. Viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish hisoblanadi.

“Harakatlar strategiyasi”²²ning Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning birinchi ustuvor yo‘nalishi bo‘lgan – **Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini saqlab qolish** yo‘nalishida mamlakatimizda makroiqtisodiy mutanosiblikni saqlash, qabul qilingan o‘rta muddatli dasturlar asosida tarkibiy va institutsional o‘zgarishlarni chuqurlashtirish hisobiga yalpi ichki mahsulotning yuqori o‘shish sur‘atlarini ta‘minlash, xarajatlarning ijtimoiy yo‘naltirilganini saqlab qolgan holda, davlat byudjetining barcha darajalarida mutanosibligini muvozanatni saqlash, mahalliy byudjetlarning daromad qismini mustahkamlashga yo‘naltirilgan byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish, ilg‘or xalqaro tajribada qo‘llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek, valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash, soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish yo‘lini davom ettirish, soliq ma‘muriyatchiligini takomillashtirish va rag‘batlantirishning tegishli choralarni kengaytirish, bank tizimini isloh qilish, banklar depozit bazasining kapitalizatsiyasini chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligini va ishonchliligini mustahkamlash, istiqbolli investitsiyaviy loyihalar hamda kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarini kreditlashtirishni yanada kengaytirish, sug‘urta, lizing va boshqa moliyaviy xizmatlarning hajmini ularning yangi turlarini joriy qilish va sifatini oshirish hisobiga kengaytirish, shuningdek, fond bozorini kapitalni jalb qilish hamda korxonalar, moliyaviy institutlar va aholining erkin resurslarini joylashtirishdagi muqobil manba sifatida rivojlantirish, xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, jumladan, yetakchi xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan aloqalarni kengaytirish, puxta o‘ylangan tashqi qarzlarni siyosatini amalga

²² O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi to‘g‘risida. PF-4947-son. T., 2017 y. 7 fevral.

oshirishni davom ettirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish sohasida vazifalar belgilangan.

“Harakatlar strategiyasi”ning Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ikkinchi ustuvor yo‘nalishi bo‘lgan – **Tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirishga** qaratilgan sohada milliy iqtisodiyotning mutanosibligi va barqarorligini ta‘minlash, uning tarkibida sanoat, xizmatlar ko‘rsatish sohasi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ulushini ko‘paytirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borish, sanoatni yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo‘shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tkazish orqali yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitni shakllantirish hamda mahsulot va xizmatlar bozorida monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish, prinsipial jihatdan yangi mahsulot va texnologiya turlarini o‘zlashtirish, shu asosda ichki va tashqi bozorda milliy tovarlarning raqobatbardoshligini ta‘minlash, ishlab chiqarishni mahalliy lashtirishni rag‘batlantirish siyosatini davom ettirish hamda, eng avvalo, iste‘mol tovarlar va butlovchi buyumlar importining o‘rnini bosish, tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini kengaytirish, iqtisodiyotda energiya va resurslar sarfini kamaytirish, ishlab chiqarishga energiya tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish, iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish, erkin iqtisodiy zonalar, texnoparklar va kichik sanoat zonalarini tashkil etish, faoliyat ko‘rsatayotgan zonalarining samaradorligini oshirish, xizmatlar ko‘rsatish sohasini jadal rivojlantirish, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlarning o‘rni va ulushini oshirish, eksport faoliyatini liberallashtirish va soddalashtirish, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarning eksport salohiyatini kengaytirish va safarbar etish, iqtisodiyot, ijtimoiy soha, boshqaruv tizimiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish masalalari o‘rin olgan.

Uchinchi yo‘nalish – **Qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish** sohasida tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini izchil rivojlantirish, mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, yarim tayyor va tayyor oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish bo‘yicha eng zamonaviy yuqori texnologiyalar asosida asbob-uskunalar bilan jihozlangan yangi qayta ishlash korxonalarini qurish kabi vazifalar belgilangan.

Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uni ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag‘batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirishga qaratilgan **to‘rtinchi yo‘nalishda** xususiy mulkning huquq va kafolatlarini ishonchli himoya qilishni ta‘minlash, barcha turdagi to‘siq va cheklovlarni bartaraf etish, xususiy tadbirkorlik va kichik biznes rivojiga to‘liq erkinlik berish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, tadbirkorlik tuzilmalarining faoliyatiga davlat, nazorat va huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan noqonuniy aralashuvlarning qat’iy oldini olish, davlat mulkini xususiylashtirishni kengaytirish va uning tartib-taomillarini yanada soddalashtirish, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning ustav jamg‘armalarida davlat ishtirokini kamaytirish, davlat mulki xususiylashtirilgan obyektlar bazasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, investitsiya muhitini takomillashtirish, mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlariga va hududlariga xorijiy, eng avvalo, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish, korporativ boshqaruvning zamonaviy standart va usullarini joriy etish, korxonalarni strategik boshqarishda aksiyadorlarning rolini kuchaytirish, tadbirkorlik subyektlarining muhandislik tarmoqlariga ulanishi bo‘yicha tartib-taomil va mexanizmlarni takomillashtirish va soddalashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tartibga solishda davlat ishtirokini kamaytirish, davlat boshqaruvi tizimini markazlashtirishdan chiqarish va demokratlashtirish, davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish, nodavlat, jamoat tashkilotlari va o‘zini o‘zi boshqarish organlarining rolini oshirishga e’tibor qaratilgan.

Iqtisodiyot sohasidagi **beshinch** yo‘nalish – viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish bo‘lib unda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, hududlar

iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko‘lamini kengaytirish, rivojlanish darajasi nisbatan past bo‘lgan tuman va shaharlarni, eng avvalo, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo‘li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirish, yangi sanoat korxonalarini va servis markazlarini tashkil etish, kichik sanoat zonalarini tashkil qilish, yirik xo‘jalik birlashmalarining mablag‘larini, banklarning kreditlarini va xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hisobiga kichik shaharlar va shaharchalarni jadal rivojlantirish, xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish hamda aholining turmush sharoitini yaxshilash maqsadida hududlarning ishlab chiqarish, muhandis-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma tarmoqlarini yanada rivojlantirish va modernizatsiya qilish, shuningdek, turizm sohasini rivojlantirish, turizm tarmog‘ini jadal rivojlantirish, turizm sohasini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha vazifalar belgilangan.

2-§. Banklar faoliyatini strategik rejalashtirish, uning mohiyati va zarurligi

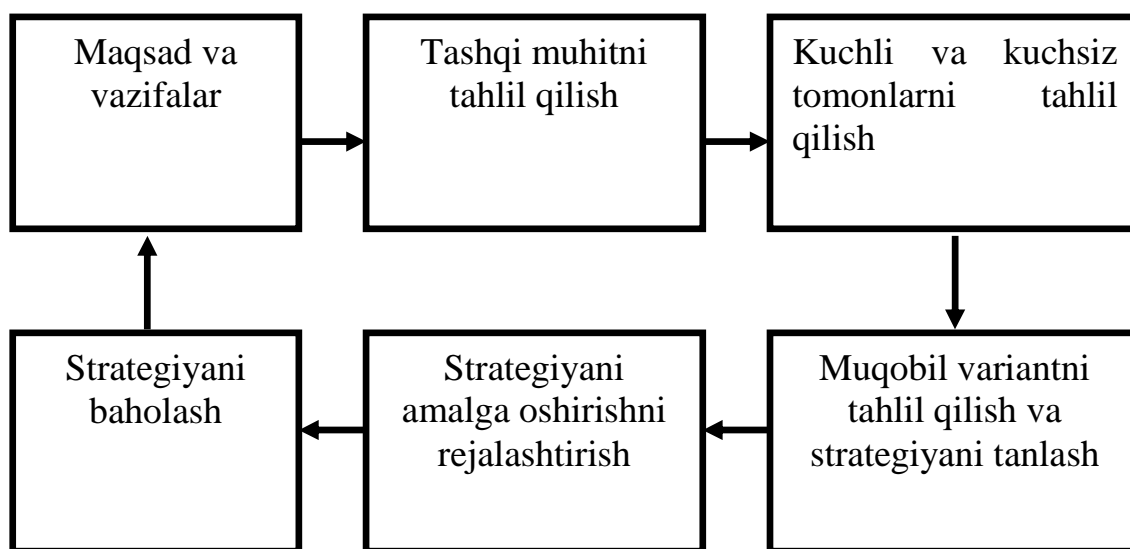
Bugungi kunda samarali ishlaydigan xorijiy banklar bankning bir yillik byudjetini tuzishni rejalashtirishdan strategik boshqaruvning elementlaridan kelib chiqib bank faoliyatini rejalashtirishga o‘tmoqda. Strategik boshqaruv strategiyasini tanlash va rejali chora-tadbirlarni amalga oshirishni ta’minlash strategik boshqaruvni ta’minlaydi.

Bank faoliyatini tashkil qilish uning faoliyatini rejalashtirishni taqozo etadi. Bank faoliyatini amalga oshirishda taktik va strategik rejalar tuzadi. Bunda bank joriy faoliyati va operatsiyalarini amalga oshirish bo‘yicha tuzilgan rejalar taktik rejalar deyiladi. Bankning kelgusida qator yillar davomidagi faoliyatini, maqsad va vazifalarini o‘zida aks ettiruvchi rejalar strategik rejalar deyiladi. Bank tomonidan qabul qilingan rejalar ma’lum asoslarga ega bo‘lishi kerak va ular quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- rejalar aniq va to‘g‘ri yo‘nalishga ega bo‘lishi;
- rejalarini tuzishda bank faoliyatining tarixini e’tiborga olish;
- qo‘yilgan maqsadlar bo‘yicha huquq va javobgarlikning aniq bo‘lishi;
- rejalarining ilmiy va amaliy asoslangan bo‘lishi;
- bajarilish muddati aniq bo‘lishi;

- rejalar maqsadi aniq va samaraga erishishga qaratilganligi;
- bankning obro‘si va mavqeini oshirishga qaratilgan bo‘lishi;
- bajarish bo‘yicha obyektiv maqsadlar (bajarilishi mumkin bo‘lgan)ni aks ettirilishi;
- bank qo‘ygan maqsadiga eng kam xarajat bilan erishishi mumkinligi va boshqalar bo‘lishi lozim.

Bank faoliyatida rejalarining obyektivligi, aniqligi va asoslanganligi bank o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishish imkoniyatlarini oshiradi. Strategik rejalashtirish jarayonini quyidagi rasmdan ko‘rishimiz mumkin.



12-rasm. Banklarda rejalashtirish tizimining strukturasi

Tijorat banklari faoliyatini rejalashtirish strategik, joriy, taktik, tezkor, moliyaviy bo‘lishi mumkin. Strategik rejalashtirish – bank missiyasini, uning maqsadi va vazifasini, rejalashtirishning uzoq muddatda istiqbolli rivojlanish dasturi va asoslarini aniqlaydi.

Bank ishini rejalashtirish yoki bank biznesini rejalashtirish qisqa vaqt oralig‘ida rejalashtirish strategiyasini aniqlaydi, bankning strategik masalalarini samarali amalga oshirish yo‘llari va usullarini aniqlaydi va ictiqbolli bank xizmatlari ish joriy qilishni mo‘ljallaydi va u (odatda 1 - 3 yil) va o‘rta muddatli (5 yil va undan ortiqroq muddat) bo‘lishi mumkin.

Bankning strategik rejalashtirish jarayonini quyidagi yo‘nalishlarga ajratish mumkin:

- marketing rejalashtirish;
- bank innovatsiyasini rejalashtirish;
- moliyaviy rejalashtirish;

- bank riskini boshqarishni rejalashtirish;
- kapitalini ajratish va taqsimlash hamda strategik va operatsion limitlarni shakllantirish;
- tashkiliy rejalashtirish;
- inqirozga qarshi boshqaruv choralari rejalashtirish va boshqalar.

Strategik va tezkor rejalashtirish – rejalashtirish tizimining asosiy qismi hisoblanadi.

Strategik rejalashtirish bank faoliyatining uzoq muddatga yo'naltirilgan rejasi bo'lib u bank faoliyatining ichki va tashqi sharoitlariga uzluksiz moslashishini ta'minlaydi.

Tezkor rejalashtirish jarayoni bankning barcha turdagi operatsiyalarini o'tkazish tartibi va moliyaviy ko'rsatkichlarini shakllantirishga qaratilgan. Bu operatsiyalar bankda nazarda tutilgan foydaga erishishni, riskni strategik cheklashni hamda bank strategiyasida ma'lum maqsad bo'yicha faoliyat olib borishni ta'minlaydi.

Tezkor rejalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- istiqboldagi rejani oylik moliyaviy maqsadli ko'rsatkichlar bilan moslashtirish borasida unga aniqlik kiritish;
- mijozlar, innovatsion va xo'jalik operatsiyalarini mos holda to'la tartibda rejalashtirish;
- bank operatsiyalarini o'tkazishda rioya qilish kerak bo'lgan shartlar va operatsion limitlarni;
- bank operatsiyalarini bir chorak oldindan har kunlik reja asosida to'lovlarni amalga oshirishni prognoz qilish.

Bankning istiqboldagi rejaları va operatsion moslashishlar istiqboldagi rejalashtirishning maqsadli cheklashlari jarayonida belgilangan barcha turdagi operatsiyalarga ijozat berishi va tahlili evaziga amalga oshiriladi:

- tashkilotning marketing maqsadini aniqlovchi maqsadli ko'rsatkichlar;
- uning daromad va foydalilik darajasini talab qiladigan alohida barcha turdagi operatsiyalarni aniqlaydigan maqsadli ko'rsatkichlar;
- bank qabul qilishi mumkin bo'lgan risklar darajasini aniqlaydigan maqsadli ko'rsatkichlar.

Banklar faoliyatini strategik rejalashtirish tizimiga quyidagi an'anaviy talablar qo'yilishi mumkin:

- bank faoliyatining bo'lg'usi natijalarini prognozlashga urg'u berish;

- kelajakdagi risk yoki noaniqlikdan keladigan yo‘qotishlarni kamaytirish maqsadida uzoq va qisqa muddatli prognozlar uchun ssenariy modellashtirish usullarini qo‘llash;

- bank faoliyatini mutaxassislarning motivatsiyalangan mulohazalariga tayangan holda olib borish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish tizimini muntazam yangilab borish;

- bankni boshqarish funksiyasi va rejalashtirish rejaga oid qarorlar qabul qilish, boshqaruv axborotlaridan birgalikda foydalanishni tashkil etish;

- rejalashtirish jarayonida tarixiy va reja ko‘rsatkichlari nisbatini ta‘minlash, ya‘ni tarixiy modellashtirish usullaridan foydalanish;

- rejalashtirish jarayonlarini integratsiyalash, boshqaruvning strategik va operatsion chegaralarida moliyaviy tahlil va prognozlashning yagona metodologiyasidan foydalanish kabilar bo‘lishi mumkin.

Banklar faoliyatini strategik rejalashtirish tizimini shakllantirishda quyidagilarni aniqlash zarur:

- kredit tashkiloti faoliyatini rejalashtirish metodologiyasi va analitik usullari;

- yagona axborot makonini shakllantirish tamoyillari, ular doirasida rejaga oid qarorlar qabul qilish jarayonini tashkil etish;

- mos funksiyalarni bajarish jarayonida tizim subyektlari burch va majburiyatlarini mustahkamlovchi rejalashtirish tizimi reglamenti shuningdek, o‘zaro munosabatlashuv tartibini aniqlash va boshqa qator jihatlarga e‘tibor qaratish lozim.

Banklar faoliyatini strategik rejalashtirish marketing rejalashtirish metodlarini ham aniq va to‘g‘ri shakllantirish lozim. Bu jarayonlar:

- vaziyatli tahlil metodlari;
- marketing majmuini ishlab chiqish metodlari;
- potensial bozor hajmini prognozlash metodlari;
- bank mahsulotlariga bozor narxlarini prognozlash metodlari;
- bank innovatsiyalarini rejalashtirish metodlariga asoslangan bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Bank strategiyasi – bu uning faoliyati konseptual asosi hisoblanib, bankning ustuvor maqsad va vazifalarini, ularga erishish yo‘llarini belgilaydi. Bank strategiyasi va uning amalga oshirilishi bankni bank xizmatlari bozorida raqobat muhitida, mijozlar va uning xodimlari o‘rtasida o‘z o‘rni va mavqeiga egaligini ko‘rsatishga zamin yaratadi. Bank strategiyasi bank uchun bozorlar, mahsulotlar, tashkiliy

strukturalar, foyda va rentabellik, likvidlilik va bank faoliyatining boshqa masalalarida riskka aloqador asosiy qarorlarni qabul qilish uchun mo'ljallab bo'lib xizmat qiladi va u bank menejmentining asosini tashkil etadi.

Bank strategiyasini ishlab chiqishning asosi bo'lib raqobat muhitini tahlil qilish, bozor subyektlarining bozordagi rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, bankning raqobatchilarga nisbatan bozorlardagi pozitsiyasini belgilash, uning kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlash, shuningdek, bankning bozordagi imkoniyatlarini baholash hisoblanadi. Bank tahlillari asosida bank faoliyatining afzalliklarini, bank mahsulotlari va xizmatlari narxi va assortimentini, bank risklarining yo'l qo'yiladigan darajasi va ulardan himoyalani usullarini aniqlaydi va bank strategiyasining yo'nalishlarini shakllantiradi. Strategiya bilan aniqlanuvchi ustuvor maqsad va vazifalar o'zida strategik maqsadlarga erishish vositasi va metodlari majmuini aks ettirgan taktika ishlab chiqilishida aniqlashtiriladi. Strategiya va biznes-rejalarni o'zgaruvchan tashqi sharoitlar bilan muntazam moslashtirish zarur hisoblanadi.

Strategik rejalashtirish – bu boshqaruvning bir funksiyasi bo'lib tashkilotning maqsadlarini aniqlash va ularga erishish yo'llarini belgilab berishdan iborat. Strategik rejalashtirish subyektning barcha faoliyati, funksiyalari, motivatsiya, nazorat, barcha boshqaruv qarorlarini qabul qilishning asosi hisoblanadi. Strategiya so'zi grekcha "strategos" so'zidan olingan bo'lib "general san'ati" degan ma'noni bildiradi. Bu so'zning kelib chiqishida harbiy asos mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Ta'kidlash kerakki, tarixiy ma'lumotlarga aynan strategiya Aleksandr Makedonskiyning dunyoni ko'p qismini ishg'ol etishda qo'l kelgan.

Bank strategiyasi – bank faoliyati va uning maqsadlarini amalga oshirishni ta'minlashga yo'naltirilgan bank faoliyatining barcha jihatlarini o'zida mujassamlashtirgan, har tomonlama mukammal reja hisoblanadi. Strategik reja haqiqiy amaliy ma'lumotlar va chuqur tadqiqotlarga asoslangan bo'lishi lozim. Strategik reja bank faoliyatiga aniqlik va o'ziga xoslikni taqdim qiladi. Chunki strategik rejalashtirish nafaqat mukammallikni, balki uzoq muddatga yo'naltirilganligi bilan boshqa rejalaridan ajralib turadi. Banklarda strategik rejalashtirish ichki, tashqi omillarni hisobga olgan holda bankning global maqsadidan kelib chiqib kelajak faoliyatining belgilab beradi. Bankning faoliyati xarakteri va uning rivojlanishini o'zgartira oladigan uning

uzoq muddatga yo'naltirilgan maqsadi, faoliyatining tashqi omillarga ta'sirchanligi darajasi bankda strategik rejalashtirishning obyektlari hisoblanadi.

Strategik boshqaruv esa quyidagi uchta asosiy elementdan iborat bo'lishi mumkin. Bular: strategik tahlil, strategik tanlov va joriy qilish strategiyasi.

*I. **Strategik tahlil.** Bankning strategik pozitsiyasini aniqlashdan iborat. Strategik tahlilning vazifasi bank faoliyatining asosiy omillarini aniqlash, haqiqiy yoki joriy va kelajakda bank faoliyati samaradorligini oshirish strategiyasini tanlash hisoblanadi.*

*II. **Strategik tanlov yoki yo'l.** Uning tarkibida strategik tahlil yotadi. Shu nuqtayi nazardan strategik boshqaruvning uchta tashkil etuvchilari:*

- a) Strategik alternativani ishlab chiqarish;*
- b) Strategik alternativani baholash;*
- v) Bank pozitsiyasini kuchaytirishga yordam beruvchi strategik tanlovni aniqlashdan iborat bo'lishi mumkin.*

III. Strategiyani joriy qilish – resurslar strategiyasini ta'minlash, ya'ni resurslarni tekshirish logistikasini joriy etishni ko'zda tutadi.

Strategiya:

– Qaysi muhim masalalarni hal etish lozim? Resurslar bazasida nimani o'zgartirish lozim?

– Qachon va kim mas'uliyatini oladi? Bank strategik boshqaruviga ta'sir etuvchi bajarilgan ish va jarayonlar bilan birgalikda tashkiliy strukturani o'zgartirish lozimmi?

– Turli xil qayta taqsimlash va funksional xizmatlar nimaga javob beradi?

- Axborot texnologiyalari;*
- Marketing;*
- Bank imiji;*
- Bank siyosati.*

Yuqoridagi har bitta yo'nalishning holatini har tomonlama tekshirish strategik rivojlantirishda yutuqlarga erishishga olib keladi.

Bankni bugungi holatini, bozor holatini va bank potensialini baholash SWOT tahlil usuli bilan amalga oshiriladi.

Barqaror raqobat ustunligiga erishishda ichki va tashqi tahlil-vaziyatli tahlil aspektlari muhim hisoblanadi. Yillik bazisli tahlil jarayoni olib borilishi, strategik reja bilan bevosita aloqador ikki sabab bilan asoslanishi mumkin. Bular:

1. Vaziyatli tahlil bank ichida o‘zaro fikr almashish yo‘li bilan bir guruhda va bu bankning barcha bo‘g‘inida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan holatlar;

2. Hisob-kitoblar tahlili – kuchli va zaif tomonlar, imkoniyatlar va xavf-xatarlar tahlilini olib borishga asos yaratadi. Ichki va tashqi tahlil hisob-kitoblar tahlilining tarkibiy qismi hisoblanadi. Masalan, hozirgi paytda mavjud tashqi omillar, shu uch yil ichida bankning daromadiga qanday omillar ta’siri xavf tug‘dirishi mumkin degan savolga javob topishi lozim.

Shu bilan bir qatorda tashqi omilni tahlil qilishda asosiy muhim narsa, kerakli axborot manbalariga ega bo‘lishi zarur. Bunda:

- Bankda mijoz to‘g‘risida ma‘lumotlarning aniq bo‘lishi;*
- Mijozga mahsulotni beruvchi va undan mahsulot oluvchi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar;*

- Markaziy va mahalliy gazetalardagi yangiliklar va ma‘lumotlar;*

- G‘arb-bank muxbirlari, ayniqsa ularning kredit uyushmalari;*
- Hukumat hisobotlari va maxsus ixtisoslashgan birlashmalar-USAID, TACIS, jahon banki, XVF;*

- Raqobatdosh banklarning yillik hisobotlari;*

- Bank xodimlari va rahbarlari;*

- Mahalliy yoki umummilliy bank assotsiatsiyasi va boshqalar inobatga olinishi lozim.*

Raqobat jarayonini baholash bosqichida bank faoliyatining aniq tahlili amalga oshirilishi lozim. Aniqrog‘i boshqa banklarning mijozlarini o‘ziga jalb qilish masalasiga muhim ahamiyat qaratish zarur bo‘ladi. Bu kurash har xil usulda aniqlanishi mumkin. Bunda faoliyat yuritayotgan banklar asosiy e’tiborini quyidagilarga qaratadi:

- *Strategik guruhlar tahlili, ya'ni strategik o'xshashligi va raqobatchilarni bir-biridan farq qilish orqali ularni boshqarish;*

- *Tovar va xizmatlar bilan bog'liq risk o'rnini to'ldirishga yetarli zaxirani shakllantirish;*

- *Mijozlar talabini chuqur bilish, bankning mijozlarga xizmat ko'rsatish yo'nalishlari;*

**Barqaror raqobat ustunligi – bu raqobatchilarning u yoki bu bankni bozordagi faoliyatini aniqlash tahlili;*

- *Filiallar soni va ularni qulay joylashganligi hamda ish vaqti yetarliligi va boshqalarga e'tibor qaratishni ko'zda tutadi.*

Keyingi yo'nalish xodimlarni boshqarish bo'lib u:

- *qo'yilgan masalalar bo'yicha zarur malakaga ega bo'lgan kerakli xodimlar soni;*

- *xodimlarni tanlash va joylashtirish bo'yicha kuchli dasturga ega bo'lish, malakali kadrlar orqali hamkorlar faoliyatini izchil baholab borish, raqobatchi faoliyatini mehnatga haq to'lash darajasiga qarab baholash;*

- *xodimlar qo'nimsizligini tahlil qilish;*

- *mijozlarga to'liq xizmat ko'rsatish;*

- *tezkor vaziyatlarda rahbar davomiyligini ta'minlash.*

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, bank albatta o'zining faoliyatini kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilishi lozim. Bank faoliyati yo'nalishlari ichida tahlil qilish uchun birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan omillar boshqaruv axborot tizimi va bank operatsiyalari hamda ularning bosqichlari bo'lishi mumkin.

Tashqi omillarning ta'sirini baholashning asosiy vazifasi bank o'tmishidagi tashqi omillar yordamida o'sishi yoki rivojlanishi hamda bankning kelajak faoliyatiga omillarning ta'sir etish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Shuning uchun baholashdan avval tarixiy nuqtayi nazardan bank qay darajada asosiy vositalarni taqsimlashi va buning mo'ljalini belgilashda qanchalik muvofiqligini o'rganish talab etiladi. Keyin tez fursatda bank kelajak faoliyatini prognoz qilishi va resurslarni taqsimlashni yangi yo'llarini topishi lozim. Shunday holatda bank mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanishi va bank o'zini tashqi

omillarning xavf-xataridan ximoya qilishi mumkin. Tashqi muhit holatini o'zgarishini oldindan o'rganish bank strategiyasi pozitsiyasini to'g'rilash yoki o'zgartirishga signal bo'ladi.

Bank strategiyasini ishlab chiqarish qiyinchiligi shundaki, bank imkoniyatlarini to'g'ridan to'g'ri aniqlash, tahlil qilish, bankning mazkur strategiyani amalga oshirishga qodirligi, barqaror ustunlikni imkoniyatlarini va ularning muvofiqligini ta'minlash ancha izlanishni talab etadi. Bankning strategik rejasini ishlab chiqishda moliyaviy holatning tahlili muhim o'rin tutadi. Bunda:

- *Riskni hisobga olgan holda bank kapitali yetarliligi tahlili, kapital va aktivlarni muvofiqlashtirish;*

- *Qaytarilmagan kreditlar, ular bo'yicha shakllantirilgan minimal zaxiralar, kredit bo'yicha yo'qotishlar zaxiralarining yetarliligi;*

- *Bank operatsiyalarini amalga oshirishda konservativ (eskilikni yondashuv) va kadrlar malakasi;*

- *Rentabellik ko'rsatkichining yetarliligi va xarajat riskini hisobga olgan holda foydaga erishish;*

- *Likvidlilik, barqaror depozit va jalb qilingan mablag'larning yetarliligi;*

Strategik guruhlar tahlili.

Banklar bir-biridan farq qilish darajasi nuqtayi nazaridan quyidagi farqlarni ko'rsatishi lozim;

- *Tovar va xizmatlar, operatsiya turlari;*
- *Geografik o'rab olish;*
- *Bozor segmentlari soni;*
- *Marketing srategiyasi;*
- *Tovar va xizmatlar sifati;*
- *Operatsiya xarajatlari;*
- *Baho siyosati;*
- *Bank faoliyati masshtabi va o'lchami*

Yuqori malakali xodimlar:

- *Qulay joylashganligi;*
- *Mijozlari faoliyatini o'ziga xos xususiyatlarini bilish;*

- *Bozordagi joy;*
- *Xizmatlarni kam xarajat shakliga yetkazilishi;*
- *Bozordagi obro‘-e‘tibor;*
- *Yuqori texnologiya;*
- *Bozordagi ustunlik.*

Raqobat ustunligi bankning ma‘lum sohadagi bazaviy ustunlikka erishishidan boshlanadi. Odatda bazaviy ustunlik qanchalik yuqori bo‘lsa raqobat ustunligi ham shunchalik barqaror bo‘ladi.

Bank strategik maqsadlarini aniqlashda bank missiyasining asosiy maqsadi faoliyatning joriy va kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlash hisoblanadi. Unda quyidagilar aks etadi:

- *joriy va yangi operatsiyalar hajmi;*
- *bozor kattaligi va geografik kengligi.*

Bunda bank o‘zining yetarli darajadagi raqobatbardoshligini ta‘minlash uchun bankning qaysi hududlarda raqobatchilar ustidan ustunliklarga ega va qayerda kuchni ishga solish kerakligini aniqlaydi.

Bankning strategik fonusi – bank missiyasi deb yuritiladi.

Missiya arizasida aniq aks ettirilgan asosiy g‘oya, bankning strategik rejasining afzalliklarini aniqlashga qaratilgan bo‘ladi.

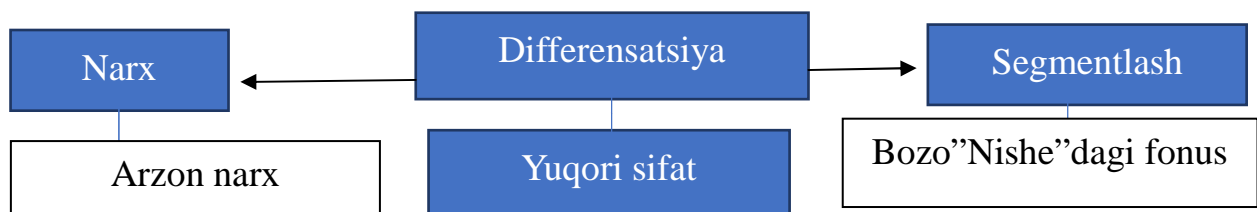
Bunda bir me‘yordagi o‘shishning asosiy imkoniyatlari (tashqi tahlil natijalari asosida) va bank faoliyati samaradorligini ta‘minlash uchun kerakli bo‘ladigan imkoniyatlarni hamda raqobatli ustunliklarni ta‘minlash uchun muddat va imkoniyatlar zarur bo‘ladi.

Har bir bank o‘zining strategik yondashuviga ega bo‘lishi lozim. Bu avvalo bank faoliyatida bir me‘yordagi o‘shishni ta‘minlashga qaratilishi bankning asosiy maqsadi hisoblanadi. Bank strategiyasini qo‘llash bu borada yagona asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Ko‘pgina banklar raqobatda ustunlikka erishish uchun o‘zining e‘tiborini xarajatlar tarkibini optimallashtirishga qaratadi. Agar bank o‘z faoliyatining barcha yo‘nalishlari bo‘yicha xarajatlarni to‘g‘ri shakllantirishni doimo amalga oshiradigan bo‘lsa, u bunga qanday erishish mumkinligini rejalashtirishi zarur bo‘ladi. Bu sohada banklar kredit va xizmatlariga narx o‘rnatishda yetakchi bo‘lishi va faoliyatning

yanada samarali darajasida operatsiyalar hajmini oshirish orqali iqtisod qilishga erishishi mumkin.

Birinchi navbatda mijozlar bazasining kengayishiga qiziqqan banklar xizmat ko'rsatishining yuqori sifatini ta'minlashi kerak, buning evaziga ular qo'shimcha hisob-to'lovlar operatsiyalarni tez va ishonchli amalga oshirishni isbotlashlari, bank hisob-kitob varaqlarini ochish va olib borishga to'lovlarni oshirish yoki kamaytirishlari mumkin. Bunday obro'ga ega bo'lmagan banklar boshqa strategiyani ishlatadi, u esa raqobat jarayonida uning imkoniyatlarini differensiallashga asoslanmaganligini ko'rsatadi.



13-rasm. **Strategiya tanlashning harakatlanuvchi kuchi**

Bozorning ba'zi tarkibiga e'tiborni qaratish. Ayni shu asosiy strategiyalar bozorni segmentlash imkoniyatiga ega bo'lgan banklardir. Bularga:

-ish usulini o'zgartirishi yoki bozorning yangi hududlariga kirib borishi;

-faoliyatini diversifikatsiya qilishi (faoliyat diapazonini kengaytirishi) lozim bo'ladi.

Diversifikatsiyalashda asosan bankning bir nechta tovarlar, xizmatlar yoki bozorlarga o'z faoliyatini konsentratsiya qilishga qaratilgan strategiyasi yotadi. Har bir strategik yo'nalish uchun ularning yordamida keyingi rivojlanishni amalga oshiruvchi usullar yotadi. Bu usul 3 turga bo'linadi: o'z resurslaridan foydalanish; filiallarni sotib olish yoki o'ziga qo'shib olishlarni amalga oshirish va boshqalar.

-Strategik (tanlov) rejalashtirish jarayonining keyingi bosqichi – bu strategik tanlovni baholash hisoblanadi. U jarayonning muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi va strategik alternativni baholash uchun qat'iy metodologiyani qo'llash kerak bo'ladi. Aniqki, bank barcha

alternativlardan foydalana olmaydi. Kerakliroq tanlovni amalga oshirish uchun bank tanlagan yo‘l bankning maqsadiga, falsafasiga va strategik yondashuviga qaysi tanlov ko‘proq to‘g‘ri kelishini aniqlab olishi lozim.

Strategik rejani ishlab chiqish bank faoliyatiga strategik yondashuvni taqozo etadi. Bu birinchi navbatda bank falsafasini ishlab chiqishdan boshlanadi. Bank falsafasi – bu yuqori rahbar zveno tomonidan ishlab chiqarilgan uzoq muddatga mo‘ljallangan harakat yo‘nalishlaridir.

U o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

-Bank va uning faoliyati bilan bog‘liq shaxslar o‘rtasidagi munosabat qanday tashkil topadi, ya’ni uning faoliyatidagi xissadorlar, mijozlar, xodimlar va tashqi muhit vakillari bilan o‘rtasida bo‘ladigan munosabatlari qanday tashkil topadi?

-Bank faoliyatining strategik maqsadlari bilan bank faoliyatining kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari, shuningdek, uning masshtablari o‘sishi va samaradorligi ko‘rsatkichlari qanday taqqoslanadi?

Boshqarish usuli, faoliyatni tashkillashtirish, kadrlarni boshqarish, moliyani boshqarish, shuningdek, yangi texnologiyalar marketing va kiritilishi borasida bank siyosatining qanday asosiy prinsiplari mavjud.

Etika qoidalari va bank xodimlarining o‘zini tutish me‘yorlari bo‘yicha qanday qimmatli yo‘nalishlar, usullar mavjud? Bu qoida va me‘yorlar kundalik majburiyatlarni bajarish uchun ruhlantirish manbai bo‘lishi lozim.

Strategik tanlov va bank rivojlanishining yo‘nalishlari amaliy natijalarga olib kelmasa katta ahamiyatga ega bo‘lmaydi. Strategiyaning samarasi faqat bankning yuqori boshqaruvi xohlagani uchungina amalga oshirilmaydi. Strategik masalalar bank faoliyatining umumiy yo‘nalishlarini amaliyotga qo‘llash uchun kuchli mexanizm hisoblanadi. U bank faoliyatining hamma tomonlarini tartibga soluvchi va boshqaruv va rejalashtirish jarayonida qatnashuvchi barcha boshqaruvchilarga qaratilgan yo‘riqlar orqali amalga oshiriladi va u

*strategik rejalashtirishning samarali amalga oshirilishida asosiy garov hisoblanadi*²³.

Shunday qilib, bank faoliyatini strategik rejalashtirish bir necha bosqichlardan iborat bo‘lishi mumkin. Quyida biz amerikalik olimlar *William Gould va Michael Higgins*larning “*Banking:Strategic leadership*” nomli asarida keltirilgan bank faoliyatini rejalashtirish va boshqarish strategiyasining bosqichlarini qisqacha ko‘rib chiqamiz. Mazkur olimlarning ta’kidlashicha, bank strategisining:²⁴

Birinchi bosqichi – Strategik mo‘ljal va bank missiyasi. Bankning strategik missiyasi – bankning kelajakdagi faoliyat yo‘nalishlari, uning yangi mahsulotlari, xizmatlari va operatsiyalari turlari, bank faoliyat olib boradigan bozorlar va hududlar, ularda raqobatda ustunlikni ta’minlashga qaratilgan harakatlar. Bularning barchasini to‘g‘ri va samarali tashkil etish uchun birinchi bosqichda yetarli bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lgan rahbarlar va xodimlarning mavjudligiga e’tibor qaratiladi. Bozor segmentatsiyasi o‘rganiladi. Tashkiliy struktura – xodimlarning o‘rni va qaysi sohaga mas’ulligi va javobgarligi aniqlashtiriladi.

Bank faoliyatining institutsional falsafasi – bank mijozlarining xohish-istaklari, bankning rentabelligi, o‘shish sur‘atlari, korporativ va kadrlarni boshqarish, marketing, axborot texnologiyalari, bank faoliyatida etika masalalari, bank va bank xodimlarining etikasi, o‘zini tutishlari va kasb faoliyatiga munosabati kabilarni o‘zida aks ettirishi lozim.

Ikkinchi bosqich – Bankning biznes obyektidagi sifatidagi missiyasi. Bankning biznes subyekti sifatidagi faoliyati uning asosiy maqsadida mujassamlanganligi sabab u o‘z standart qoidalari doirasida barqaror faoliyat yuritishi va raqobatda ustunlikka erishishiga e’tibor qaratiladi. Bunda eng muhim axborot bankning joriy va kelajakdagi faoliyatida o‘rin tutadigan operatsiyalar, xizmatlar, mahsulotlar, bozor

²³The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning,Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington,D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolpment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010. 525-529 p.

²⁴William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolpment (USAID) 2012.p.13.

segmentlari, faoliyat hududlari va boshqalar bo'yicha aniq bo'lishi va kelajak harakatlar yo'nalishlarini belgilab berishi lozim.

Uchinchi bosqich – Bankning strategik maqsadlarini shakllantirish va unga erishish usullarini tanlash. Bu bosqichda bankning maqsadiga erishish sohasida tuzilgan dasturlarning bir-biriga muvofiqligini ta'minlash, ularning kuchli raqobat va turli inqirozli holatlarda bankning barqarorligini ta'minlay olishini o'rganish, bank faoliyatiga ta'sir qiluvchi ijobiy omillar va ularning ta'sir darajasi, shuningdek, bank faoliyatiga salbiy ta'sir qiladigan omillar va ularning ta'sir darajasini tahlil qilish orqali bankning kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashni o'z ichiga oladi.

To'rtinchi bosqich – FunkSIONAL va operatsion strategiyani ishlab chiqish. Bu bosqichda amalga oshiriladigan ishlar bozordagi mavjud raqobat muhitini yaxshi o'rganishni, o'z raqobatchilariga nisbatan harakat qilish taktikasini ishlab chiqishni taqozo etadi. Bu holda o'z raqobatchilari to'g'risida aniq ishonchli ma'lumotlarga ega bo'lish, nafaqat o'z daromadlari va xarajatlari, balki, o'z raqobatchilarining xarajatlari va daromadlari to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lishiga ham harakat qilishi lozim.

Beshinchi bosqich – Faoliyat ustuvorliklarini aniqlash va ularni ma'qullash. Strategiya bo'linmalarida ko'rib chiqilgandan keyin bank darajasida ma'qullanishi lozim. Bu jarayonda bank rahbariyati bank resurslarini samarali yo'naltirish maqsadida strategik maqsadlarni zarurlik va muhimlik darajasidan kelib chiqib ularni tasniflashlari lozim.

Oltinchi bosqich – Maqsadli dasturlarni aniqlash va baholash. Bank ustuvor strategik maqsadlari aniqlangandan keyingi bosqich bankning faoliyatini takomillashtirish yoki o'zgartirishga qaratilgan maqsadli²⁵ dasturlarni aniqlash va baholash hisoblanadi. Bu dasturlar bank bo'linma²⁶ va filiallarining faoliyatini rivojlantirish strategiyasiga monand bo'lishi lozim.

Yettinchi bosqich – FunkSIONAL talablar va xarajatlar. Bank bo'linmalari o'z rivojlanishi bo'yicha maqsadli dasturlarni ishlab chiqqandan keyin bu dasturlar bankning barcha xizmat bo'linmalariga uning realligi va amalga oshirilish imkoniyatlarini baholash uchun

²⁵William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012.19-20p.

²⁶William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 20-21 p.

tarqatilishi lozim. *Funksional xizmat bo'linmalari dasturning kuchli yoki kuchsiz tomoni emas, balki uning amalga joriy qilinishi va u bilan bog'liq xarajatlar darajasi to'g'risida xulosa berishlari lozim.*

Sakkizinchi bosqich – Uzoq muddatli dasturlarni qabul qilish. Bank bo'limlari va funksional xizmat bo'linmasi tomonidan ko'rib chiqilgan va xarajatlar byudjeti tuzilib, ularni amalga oshirish muddatlari asoslangandan keyin dastur loyihalarini oxirgi marta ko'rib chiqish va bank resurslarini taqsimlash uchun bank rahbariyatiga taqdim etiladi. Bu dastur bank va uning bo'linmalarini rivojlantirishning bir necha yilga mo'ljallangan strategik maqsadlarini qamrab oladi.

To'qqizinchi bosqich – Tadbirlarni amalga oshirish rejasini aniqlash va byudjetini ishlab chiqish. Bankning umumiy strategik rejalaridan tashqari 6 oydan 18 oygacha mo'ljallangan maqsadli dasturlari ham bo'ladi. Bu dastur taktik xarakterga ega bo'lib, bankning aniq sohadagi aniq maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan bo'ladi va ularning bajarilishi bank faoliyatining samarasini ta'minlaydi. Bu rejalar maxsus byudjetdan moliyalashtiriladi va ularning moliyalashtirilishi rahbariyat tomonidan nazorat qilib boriladi.

O'ninchi bosqich – Funksional majburiyatlar va xarajatlarni aniqlash. Dasturiy chora-tadbirlar va rejalarining bajarilishi uchun funksional vazifalar, majburiyatlar va mas'ullar aniqlanadi. Shu yo'l bilan bank strategiyasida belgilangan yo'nalishlar uning faoliyatiga joriy etib boriladi. Bular funksional xizmat, rahbariyat tomonidan tasdiqlanishi va keyinchalik yillik byudjetda o'z ifodasini topishi kerak.

O'n birinchi bosqich – Reja va byudjetni tasdiqlash. Barcha tomonlari mukammal ko'rib chiqilgan yillik va funksional rejani ko'rib chiqish va tasdiqlash uchun yuqori rahbariyatga taqdim etiladi²⁷.

Keyingi davr davomida bank tomonidan har oyda bir marta strategik rejaning oyma-oy bajarilishini nazorat qilib boriladi.

²⁷William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012.21-22 p.

STRATEGIK REJALASHTIRISH²⁸**Strategik risk**

<i>Past</i>	<i>O'rtacha</i>	<i>Yuqori</i>
<i>Bank uchun riskni boshqarish strategik rejalashtirishning tarkibiy qismi hisoblanadi.</i>	<i>Riskni boshqarish darajasi tashkilotning hal etuvchi strategik masalalariga mos keladi.</i>	<i>Riskni boshqarish strategik tushdagi tashkiliy jarayonlarga mos kelmaydi. Strategik boshqaruv yetishmasligi sezilarlidir.</i>
<i>Strategik maqsadlar, masalalar korporativ madaniyatda va xatti-harakatda samarali ishlatiladi va tashkilotning barcha joylarida qo'llaniladi. Strategik boshqaruvni tashkil etish samaradorligi iqtidorli boshqaruv bilan mustahkamlangan.</i>	<i>Rahbariyat maqsadlar va masalalarni amalga oshirish imkoniyatiga egaligini kam namoyish etadi, strategik tushdagi tashkiliy jarayonlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish ehtimoli esa yuqoridir.</i>	<i>Strategik tashkiliy jarayonlar operativ tushdagi tashkiliy jarayonlar bilan mustahkamlanmagan. Tashkilot tuzilmasi va potentsiali uzoq muddatli strategiyaga mos kelmaydi.</i>
<i>Rahbariyat oldin ham o'z maqsadlariga muvaffaqiyatli erishgan va kerakli qoidaga bo'ysunishni namoyon etgan.</i>	<i>Oldin rahbariyat qarorlar qabul qilish va boshqarishning qoniqarli darajasini namoyish etgan.</i>	<i>Boshqaruv qarorlarini qabul qilish, risk va yo'qotishlarni aniqlashdagi kamchiliklar tashkilotga yangi mahsulotlar, xizmatlarni samarali baholash imkonini bermaydi.</i>
<i>Boshqaruv axborot tizimlari strategik boshqaruv va strategik tashkiliy jarayonlarni samarali ta'minlaydi.</i>	<i>Boshqaruv axborot tizimlari qisqa muddatli faoliyat yo'nalishlari va tashkiliy jarayonlarni yetarlicha ta'minlab beradi.</i>	<i>Strategik tashkiliy jarayonlarni ta'minlovchi boshqaruv axborot tizimlari yo mavjud emas yoki juda ko'p kamchiliklarga ega.</i>
<i>Risk omillarining ta'siri o'ta agressiv bo'lmagan va oldinroq ishlab chiqarilgan strategiyalari bilan mos keluvchi strategik maqsadlar bilan shartlangan.</i>	<i>Risk omillarining ta'siri agressiv, biroq faoliyat strategiyalari bilan mos keluvchi strategik maqsadlar bilan shartlangan.</i>	<i>Strategik maqsadlar o'sish va faoliyat qirralarini kengaytirishga qaratilgan. Ular o'z navbatida daromad nobarqarorligini yoki bank kapitaliga ortiqcha yukni keltirib chiqarishi mumkin.</i>
<i>Tashkiliy jarayonlar kapital tizimlar yoki boshqaruv resurslarga biroz ta'sir etishi mumkin. Yaqin kelajakda bu tashkiliy jarayonlar kapital bilan yaxshi ta'minlangan va daromad nobarqarorligiga nominal ta'sir etishi mumkin.</i>	<i>Korporativ madaniyat rejalashtirilayotgan tashkiliy jarayonlar bilan kam hollarda mos kelmasligi mumkin. Ushbu jarayonlar yetarlicha ularni ta'minlovchi kapital, tizim va boshqaruv kadrlarini hisobga oladi. Qabul qilingan qarorlar daromad va</i>	<i>Strategik qarorlar bank nomiga bo'lgan munosabatga jiddiy ta'sir etishi kutilmoqda. Strategik tashkiliy jarayonlar agressiv bo'lishi mumkin va yoki oldin ishlab chiqarilgan faoliyat strategiyalari bilan mos kelmasligi mumkin. Yoki bu qarorlarni o'zgartirish</i>

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 104-105 p.

	<i>kapitalga salbiy ta'sir etish ehtimoli kam. Agar kerak bo'lsa, bu qarorlar va harakatlar ortiqcha qiyinchiliklar va xarajatlarsiz o'zgartirilishi mumkin.</i>	<i>qiyin, yoki bu ko'plab xarajatlarni talab etadi.</i>
<i>CHora tadbirlar (tashkiliy jarayonlar) ishonchli harakatlar va riskni boshqarishning kuchli tizimlari bilan ta'minlanganligi. Ushbu qaror yoki harakatlar nazorat qilinuvchi harakatlar yordamida oson o'zgartirilishi mumkin.</i>	<i>Strategik chora-tadbirlar (tashkiliy jarayonlar) yo'nalishini sezilarlicha o'zgartirmaydi. Ularni mavjud boshqaruv potensialida xarajatlar rejasi yordamida samarali singdirish mumkin.</i>	<i>Strategik maqsadlar noaniq va bir-biriga mos kelmaydi hamda risk nuqtayi nazardan tashkilot raqobatdoshligining darajasi va maqsadlarni amalga oshirish uchun resurslar jalb etish istagi orasida disbalansni yuzaga keltiradi²⁹.</i>

Yuqorida keltirilgan xorijiy amaliyot bilan taqqosiy o'rganish maqsadida OAT Turon bankini rivojlanish strategiyasining ba'zi jihatlarini keltiramiz. Misol tariqasida OAT Turon bank faoliyati strategiyasi³⁰ ga e'tibor qaratamiz:

Bank faoliyati halol raqobat tamoyillariga rioya qilgan tarzda moliya bozorida barqaror, ishonchli, doimiy sherik (partnyor) obro'e'tiborini egallash va mustahkamlash, mijozlar manfaatlaridan kelib chiqqan holda hamda ular uchun afzal bo'lgan shartlar asosida keng ko'lamdagi bank xizmatlarini ko'rsatish, bu bilan partnyorlar, investorlar va bankning potensial aksiyadorlarining bankga bo'lgan ishonchi va qiziqishini orttirishga qaratilgan. Ichki strategik rivojlanish dasturiga muvofiq, Turonbank o'z faoliyatining barqarorligini ta'minlaydi va asosiy e'tiborini o'z resurslarining rivojlanayotgan istiqbolli sohalarga yo'naltirish, iqtisodiyot real sektorini mablag' bilan ta'minlashda bank ishtirokini kengaytirish, mijozlar bazasini kengaytirish va diversifikatsiya qilish, raqobatli muhitni rivojlantirish va bank xizmatlarini yaxshilashga qaratadi.

Maqsad – bank faoliyatini kengaytirish, takomillashtirish va har bir mijoz talablarini qondiruvchi moliyaviy qarorlar qabul qilishni yo'lga qo'yish, yangi bank xizmatlarini joriy etish bank rivojlanishining asosiy

²⁹William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 104-105 p.

³⁰www.Turon.uz

strategik yoʻnalishini tashkil etadi. Bankning investitsiyalarni jalb etuvchi jihatlarini kuchaytirishni taʼminlash hamda boshqarish va texnologik jarayonlarni zamonaviylashtirish yoʻli bilan moliya bozorida yuqori darajadagi mavqeini saqlab turishdan iborat.

Bankning ustuvor vazifalari quyidagicha:

- Mamlakatimizning barcha tuman va viloyatlarida, shu jumladan Toshkent shahrida Turonbank filiallari toʻrini va qoʻshimcha boʻlinmalarini kengaytirish;

- Mijozlar bazasini kengaytirish hamda undagi korporativ kliyentlar hissasini koʻpaytirish;

- Faoliyat turlarini kengaytirish va xizmatlar sifatini yaxshilash;

- Tashqi iqtisodiy faoliyatni kengaytirish va bankning valyutali zaxiralarini (rezerv) koʻpaytirish;

- Mijozlar bilan boʻlgan oʻzaro taʼsir tizimini takomillashtirish hisobiga bankning savdo-sotiq va daromad olish hajmini oʻstirish;

- Aktivlarni diversifikatsiya (xilma-xil) qilish;

- Bank texnologiyalari va savdo-sotiq alternativ yoʻllarini rivojlantirish, yuksak mehnat unumdorligiga erishish;

- Bank xizmatlari hammabopligini rivojlantirish;

- Operatsiyalar tannarxini kamaytirish va xodimlar shtat sonini optimizatsiyasi hisobiga xarajatlar (chiqimlar) ustidan nazoratni saqlash;

- Daromad va bank rentabelligini koʻpaytirish asosida barqaror rivojlanishni taʼminlash;

- Kapitalizatsiya darajasini oshirish hisobiga bankning zaxira (resurs) bazasidagi oʻz mablagʻlarini koʻpaytirish.

- Bank faoliyatining anʼanaviy standartlariga sodiqlik, oqilona moliya siyosatini olib borish, sifatli menejment va yangi texnologiyalardan foydalanish mijozlarning bankga nisbatan ishonchini mustahkamlash va bank nufuzining ortishiga xizmat qiladi. Kredit siyosatini takomillashtirish jarayonida bank kredit bilan bogʻliq tavakkallarning minimal darajada boʻlishini taʼminlash va kreditlar sonini koʻpaytirishga katta eʼtibor qaratadi.

3-§. 2017–2021-yillarda bank tizimini rivojlantirishning asosiy yoʻnalishlari

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 9-yanvardagi “Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-5296-sonli

Farmonida 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq, shuningdek, pul-kredit siyosati, umuman bank tizimining barqaror faoliyat ko‘rsatishi ustidan samarali nazoratni va Markaziy bank faoliyatini yanada takomillashtirishni ta‘minlash maqsadida narxlar barqarorligi, bank tizimi barqarorligi va rivojlanishi, to‘lov tizimi barqarorligi va rivojlanishini ta‘minlash Markaziy bank faoliyatining strategik maqsadli yo‘nalishlari etib belgilandi³¹.

Harakatlar strategiyasining uchinchi yo‘nalishida belgilangan vazifalarni amalga oshirish bank tizimi faoliyatini takomillashtirish yoki bank tizimi strategiyasida avvalo valyuta siyosati va bozorini xalqaro talab hamda andozalar asosida erkinlashtirish, milliy valyuta barqarorligini mustahkamlash, pul-kredit siyosati instrumentlarining rolini kengaytirish, bank tizimini zamon talabidan kelib chiqib isloh qilish, uning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, ko‘rsatilayotgan bank xizmatlari sifatini oshirish va turini ko‘paytirish kabi vazifalarni hal qilishni ustuvor vazifalar sifatida belgilab olishni talab etadi.

Harakatlar strategiyasida valyuta bozorini erkinlashtirish, eksportni qo‘llab-quvvatlovchi valyuta kursi siyosatini takomillashtirish hamda tijorat banklari tomonidan xorijiy valyutaning erkin sotilishini joriy etish borasida tegishli vazifalar belgilandi.

Bu vazifalar valyuta siyosatini qayta ko‘rib chiqish, ilg‘or jahon tajribasi va bozor mexanizmlari asosida uni erkinlashtirishni, valyuta munosabatlarini liberallashtirish, tashqi savdo va tadbirkorlik faoliyatini yuritishda yuzaga kelgan tengsizliklarni bartaraf etish, eksportni qo‘llab-quvvatlash borasidagi davlat siyosati samaradorligini oshirishni taqozo qiladi.

Mamlakatimizda valyuta siyosatini erkinlashtirish yuridik va jismoniy shaxslarga xorijiy valyutani erkin xarid qilish hamda sotish, milliy valyutaning ayirboshlash kursini faqat bozor mexanizmlari yordamida aniqlash, eksport hajmini va mahalliy mahsulotlarning tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga bevosita xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun zarur tadbirkorlik muhiti, investitsion iqlimni yaxshilash borasidagi muhim omil sifatida qaralmoqda.

³¹ “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296-sonli Farmoni. Toshkent.sh., 2018-yil 9-yanvar.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 28-iyuldagi PQ-3157-sonli «Mahalliy eksport qiluvchi korxonalarni rag‘batlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qaroriga muvofiq, joriy yil 1 avgustdan boshlab tovar va xizmatlarni eksportga sotishdan olingan xorijiy valyutadagi tushumning 25 foizini vakolatli banklarga majburiy sotish borasidagi talabni bekor qilinishi valyuta bozorini erkinlashtirish sohasida muhim ahamiyat kasb etdi.

Kurs tebranishlari va inflyatsiya sur‘atlari o‘shining oldini olish, iqtisodiyotdagi inflyatsion kutilmalar hamda kreditlash va pul massasi hajmi o‘shishi sur‘atlarini pasaytirish Markaziy bank oldida turgan dolzarb vazifalardan biri bo‘lganligi bois, Markaziy bank bu vazifani bajarish yo‘lida qayta moliyalash stavkasini 9 foizdan 14 foizga oshirdi. Xalqaro valyuta jamg‘armasi missiyasi O‘zbekiston Markaziy bankining qayta moliyalash stavkasini oshirish hisobiga pul-kredit siyosatining qat‘iylashtirilishini ijobiy baholadi. Chunki bu tadbir nisbatan bo‘lsada inflyatsiya sur‘atlarini pasaytirish imkonini berdi, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xatarlarning oldi olinmoqda.

Bank tizimini rivojlantirish strategiyasi valyuta tizimini isloh qilish bilan birga mamlakat eksport salohiyatini oshirish, iqtisodiy o‘shish, iqtisodiyotda narxlar o‘zgarishini samarali nazorat qilishni ta‘minlashga qaratilgan pul-kredit siyosatining yangi tamoyillari va mexanizmlarini yo‘lga qo‘yishni, milliy valyuta va ichki narxlar barqarorligini ta‘minlashning yaxlit tizimini yaratish, pul-kredit siyosati hamda uning instrumentlarini takomillashtirish, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni rivojlantirish, bank tizimi barqarorligini mustahkamlash, bank xizmatlarining sifati va ko‘lamini oshirish, monetar va fiskal siyosatlarni o‘zaro uyg‘unlashtirish, makroiqtisodiy siyosatda davlat byudjet daromadlari va xarajatlari muvozanatlashganligini ta‘minlash, pul massasi haddan ziyod o‘shishini cheklash hamda tijorat banklari va bazaviy tarmoqlar korxonalarining faoliyatini qo‘llab-quvvatlash kabi ustuvor vazifalarni amalga oshirishni ham taqozo etadi.

Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyuta barqarorligini ta‘minlash bo‘lib, uning faoliyati narxlar barqarorligi va inflyatsiya darajasining prognoz ko‘rsatkichlari doirasida bo‘lishiga erishish bilan birga yuqori iqtisodiy o‘shish uchun qulay moliyaviy sharoitni yaratishga qaratilgan.

Ma‘lumki, milliy valyutamiz va ichki bozordagi narxlar barqarorligini ta‘minlash, aholi real daromadlari, turmush hamda iste‘mol darajasi pasayishining oldini olish bilan birga tadbirkorlar

uchun uzoq muddatli sarmoyalarni kiritishga qaratilgan investitsion faoliyatni rag'batlantiruvchi qulay muhitni yuzaga keltirish orqali mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Milliy valyuta barqarorligini ta'minlash, narxlar barqarorligi va inflyatsiya darajasining prognoz ko'rsatkichlariga erishish bilan birga yuqori iqtisodiy o'sish uchun qulay moliyaviy sharoitni yaratish maqsadida Markaziy bank oldin mavjud bo'lgan pul-kredit siyosatining monetar targetlash rejimidan pul-kredit siyosatining inflyatsion targetlash usuliga o'tmoqda. Bu usul 30 dan ortiq mamlakatlar markaziy banklari tomonidan ichki narxlar barqarorligini ta'minlashda pul-kredit siyosatining samarali usullaridan biri sifatida qo'llaniladi. Bank tizimini rivojlantirish strategiyasi inflyatsion targetlash rejimiga o'tish va uning samarali ishlashida Markaziy bank faoliyatida mustaqil bo'lishi, mustaqil ravishda bozor holatidan kelib chiqib o'z instrumentlarini qo'llay olishi, mustaqil bo'lishi, mamlakatda moliya bozori, jumladan, davlat qimmatli qog'ozlari bozorining rivojlanishini qator makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha aniq va tezkor ma'lumotlar bazasiga, ularning kelajak holatini proshnozlashtira olish imkoniyatiga ega bo'lishni taqozo etadigan yo'nalishlarni o'zida mujassamlashtirishi lozim.

Respublika bank tizimini rivojlantirish strategiyasining muhim yo'nalishi – bozor mexanizmlariga asoslangan foiz siyosatini shakllantirish va bozor talablaridan kelib chiqib uni takomillashtirib borish hisoblanadi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun Markaziy bank kelgusida pul-kredit siyosatining indikatori sifatida asosiy stavka va foiz koridorini joriy etishni rejalashtirmoqda. Bu yo'l birinchidan, pul-kredit siyosatida muhim ahamiyatga ega bo'lsa, ikkinchidan, bank tizimidagi likvidlikni boshqarishda egiluvchan va tezkor moslanuvchanlikni ta'minlashi mumkin.

Bank tizimining moliyaviy barqarorligini oshirish va makroiqtisodiy muvozanatini ta'minlashga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-iyunda qabul qilingan "Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi va kapitallashuvi darajasini oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3066-sonli qarori muhim ahamiyatga ega.

Mazkur qaror ijrosi tijorat banklarining ustav kapitallarida davlat ulushi 500 mln AQSh dollari ekvivalenti miqdorida oshirilishi orqali tijorat banklarining kapitallashuvi darajasini mustahkamlashga, tijorat banklarining umumiy kapitali va jami aktivlari sezilarli darajada

o'sishiga olib keldi. Natijada banklarning investitsion loyihalar hamda tadbirkorlikni moliyalashtirishdagi ishtiroki kengaytirildi.

Bank tizimini rivojlantirish strategiyasining muhim yo'nalishlaridan biri bu – banklarning likvidligini ta'minlash masalasidir. Tijorat banklarining likvidligini qo'llab-quvvatlash instrumentlari, xususan, ta'minotsiz va chet el valyutasini garovga olgan holda kreditlar berish hamda valyutaviy SVOP operatsiyalarini kengaytirish, tijorat banklari likvidligining barqarorligini ta'minlashda xorijiy amaliyotda keng foydalaniladigan operatsiyalarni respublikamizda joriy etish va o'z amaliyotlarimizni yuzaga kelgan vaziyatni inobatga olgan holda davomiy ravishda takomillashtirib borish, kredit va depozit auksionlarini o'tkazishni yo'lga qo'yish, majburiy rezerv talablari mexanizmini tubdan qayta ko'rib chiqib, uni iqtisodiy sikllarining salbiy ta'sirini kamaytirish masalalari muhim yo'nalishlardan hisoblanadi.

Bank tizimini rivojlantirish strategiyasining muhim yo'nalishlaridan biri bu – bank risklarini oldindan aniqlash, baholash va ularni boshqarish tizimini takomillashtirish, bank tizimini institutsional rivojlantirish, omonatchilar va kreditorlar manfaatlarini samarali himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish orqali aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchini yanada mustahkamlashga erishish hisoblanadi.

Bank strategiyasida xorijiy davlatlar banklarining ilg'or tajribasini mamlakatimiz bank tizimiga joriy etish yoki unga moslashtira borish sohasida ham vazifalarni o'zida mujassam qilmog'i lozim. "Bank nazorati bo'yicha xalqaro Bazel qo'mitasining yangi tavsiyalarini joriy qilish uchun xalqaro moliya institutlaridan texnik yordam va ekspertlarni jalb qilish bo'yicha chora-tadbirlar"i, Jahon banki va Xalqaro valyuta fondi imkoniyatlaridan foydalanish, normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish, tijorat banklarini nazorat qilishda xalqaro talablardan kelib chiqib yangi iqtisodiy normativlarni joriy etish masalalariga e'tibor qaratish lozim.

Bank faoliyatining muhim va tezkor yo'nalishi – bu bank xizmatlari sohasi hisoblanadi. Bank xizmatlari iste'molchi uchun qancha ko'p, tezkor va qulay bo'lsa, banklarning mijozlari va xizmatlardan oladigan daromadlari ham shuncha yuqori bo'ladi. Shu sabab bank faoliyatini strategiyasining muhim yo'nalishi – bu bank xizmatlari va ularning soni va sifatini oshirish, yangi, zamonaviy bank xizmatlarini joriy qilib borish hisoblanadi. Bu borada bank tizimi oldida turgan dolzarb masalalardan biri – aholining banklarga bo'lgan ishonchini mustahkamlash, banklarni aholi va tadbirkorlik subyektlarining

ishonchli hamkoriga aylanishiga erishish hisoblanadi. Bu borada tijorat banklarining yirik korxonalar, kichik biznes subyektlari va aholini kreditlashi, hisobvaraqlardan to'lovlarning o'z vaqtida o'tkazilishini ta'minlashi va ko'rsatiladigan boshqa turdagi bank xizmatlarining sifatini yaxshilashi muhim ahamiyat kasb etadi.

Harakatlar strategiyasida iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, kelgusi 5 yilda respublikada mineral-xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash bo'yicha umumiy qiymati qariyb 40 mlrd AQSh dollariga teng bo'lgan 649 ta investitsiya loyihasini amalga oshirish hamda uning hisobidan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni 1,5 baravarga ko'paytirish vazifasini bajarish tijorat banklaridan faoliyat strategiyasini mukammal ishlab chiqishni va takomillashtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 9-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5296-sonli Farmoni 2017 –2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan. Mazkur Farmonda mamlakatda milliy iqtisodiyotni keng ko'lamli isloh qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar pul-kredit siyosatini shakllantirish va amalga oshirish hamda bank tizimini yanada rivojlantirishda yangicha yondashuv va prinsiplar qo'llanilishini taqozo qilmoqda. Ushbu hujjatda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklarining boshqaruv va risk-menejmenti sifatiga ta'sir qilish mexanizmlarining takomillashmaganligi, banklar faoliyatiga ma'muriy aralashuv amaliyotining davom etayotganligiga, ayniqsa, banklar tomonidan o'z faoliyatiga xos bo'lmagan korxonalar tashkil etilishini, shuningdek, ularning faoliyat yo'nalishiga muvofiq bo'lmagan vazifalarning yuklatilishi bank nazoratini ta'sirchan amalga oshirishni qiyinlashtirayotganligi e'tirof etilgan.

2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq, shuningdek, pul-kredit siyosati, umuman bank tizimining barqaror

faoliyat ko'rsatishi ustidan samarali nazoratni va Markaziy bank faoliyatini yanada takomillashtirishni ta'minlash maqsadida:³²

1. Quyidagilarni ta'minlash Markaziy bank faoliyatining strategik maqsadli yo'nalishlari deb hisoblanishi belgilangan:

- narxlar barqarorligi;
- bank tizimi barqarorligi va rivojlanishi;
- to'lov tizimi barqarorligi va rivojlanishi.

2. Amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida Markaziy bank faoliyatining ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi:

- birinchidan, asossiz inflyatsion kutilmalarni oldini olish maqsadida inflyatsion targetlashning prinsip va mexanizmlarini bosqichma-bosqich tatbiq qilish bilan pul-kredit siyosati va uning instrumentlarini tubdan takomillashtirish, ushbu usulga o'rta muddatli istiqbolda to'liq o'tish va pul-kredit sohasida amalga oshirilayotgan siyosat va choralarning shaffofligini oshirish;

- ikkinchidan, inflyatsiya omillarini chuqur o'rganish va to'lov balansini hisobini yuritish va tahlil qilish tizimini to'liq shakllantirish asosida pul-kredit siyosatini shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish uslublarini takomillashtirish maqsadida statistik, tahliliy va tadqiqot bazasini rivojlantirish;

- uchinchidan, bank tizimini tartibga solish va nazorat qilish mexanizmlarini, shu jumladan tijorat banklari faoliyatida yuzaga keladigan muammolarni dastlabki bosqichlarida aniqlash va ularni bartaraf etuvchi choralar ko'rish imkonini beruvchi tijorat banklar tavakkalchiligini boshqarish va baholash tizimini takomillashtirish;

- to'rtinchidan, o'rta va uzoq muddatli istiqbollarda iqtisodiyotni barqaror o'sishini ta'minlovchi muhim tarkibiy qism sifatida bank tizimini rivojlantirish, tijorat banklar va tadbirkorlik subyektlarining o'zaro to'liq sheriklik munosabatlarini shakllantirish, aholining bank tizimiga ishonchli institutsional sherik sifatida ishonchini mustahkamlash uchun raqobat sharoitlarni yaratish;

- beshinchidan, to'lov tizimini yanada rivojlantirish, shu jumladan real vaqt rejimida tezkorlik bilan hisob raqamlarini boshqarish va bank operatsiyalarini o'tkazish imkonini beruvchi masofadan bank xizmatlari

³²O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 9-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5296-sonli farmoni

ko'rsatgan holda tijorat banklarining samarali axborot almashinuvi tizimini tashkil etish;

- oltinchidan, nobank kredit tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini kuchaytirish, shuningdek, ularning faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- yettinchidan, bank xizmatlari iste'molchilari huquqi va qonuniy manfaatlari himoyasini ta'minlash, aholi va tadbirkorlik subyektlariga moliyaviy ochiqlikni va ularning savodxonlik darajasini oshirish belgilandi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Bank nazorati qo'mitasi va Kredit qo'mitasini tashkil etish va unda bank tizimining barqarorligini ta'minlash, omonatchilar va kreditorlar manfaatlarini himoya qilish vazifalarini amalga oshirish; Markaziy bankning pul-kredit operatsiyalarini o'tkazish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish bo'lib hisoblangan jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash departamenti negizida asosiy vazifa bank xizmatlari iste'molchilarining huquq va qonuniy manfaatlarini himoyalash, aholi va tadbirkorlik subyektlariga moliyaviy ochiqlikni va ularning savodxonlik darajasini oshirish bo'lib hisoblangan Markaziy bankning Bank xizmatlari iste'molchilarining huquqlarini himoya qilish xizmatini tashkil etish vazifalari yuklatildi.

Mazkur farmonda qo'yilgan vazifalardan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi hamda Davlat soliq qo'mitasining Respublika bank kengashini, Respublika pul-kredit siyosati komissiyasini, muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va byudjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha Respublika komissiyasini, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki huzuridagi "O'zbekiston Respublikasi moliya sektorini rivojlantirish bo'yicha agentligi" davlat unitar korxonasini, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki huzuridagi Qimmatbaho metallar agentligi bosh direktori lavozimini vazir o'rinbosari lavozimi maqomiga tenglashtirgan holda, Markaziy bank Raisi o'rinbosari — O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki huzuridagi qimmatbaho metallar agentligi bosh direktori lavozimini tugatish, Markaziy bank raisi o'rinbosariga O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki huzuridagi Respublika inkassatsiya xizmati faoliyatiga bevosita rahbarlik qilishni yuklash amaliyotini bekor qilishga oid masalalar o'z ifodasini topdi. Bu o'z navbatida Markaziy bankning

faoliyatida shaffoflik va aniqlikni ta'minlashga zamin yaratadi. Ushbu Farmonga muvofiq³³ Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan mutasaddilik qiladigan davlat organlari ro'yxatidan chiqariladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12- sentabrdagi PQ-3270-son "Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi va 2017-yil 13-sentabrdagi PQ-3272-son "Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlariga muvofiq:

2017–2021-yillarda ilg'or bank amaliyoti asosida bank-moliya tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari kompleksi, 2017–2021-yillarda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish hamda inflyatsiyaviy targetlash rejimiga bosqichma-bosqich o'tish chora-tadbirlari kompleksi tasdiqlanganligi, Markaziy bank, tijorat banklari, masalaga aloqador vazirlik va idoralar zimmasiga mazkur chora-tadbirlar komplekslarida ko'zda tutilgan vazifalarni o'z vaqtida va sifatli bajarilishi yuzasidan shaxsan javobgarlik ekanligi belgilandi.

Shuningdek, Markaziy bank:³⁴

- narxlar barqarorligini ta'minlash maqsadida likvidlik berish va qaytarishning zamonaviy turlari, mexanizmlari va usullarini joriy qilgan holda pul-kredit siyosati instrumentlarining ta'sirchanligini oshirish choralari ko'rilishini;

- jamoatchilik va biznes muhitining pul-kredit siyosatidan xabardorligi va tushunish darajasini oshirishga yo'naltirilgan aniq axborot-kommunikatsion siyosat olib borilishini;

- O'zbekiston Respublikasi to'lov balansining Xalqaro valyuta fondi metodologiyasiga muvofiq hisobi va tahlili tizimli asosda yuritilishini;

- bank tizimidagi ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish tizimining samaradorligini oshirish maqsadida innovatsion texnologiyalardan keng foydalanishni;

- banklar tomonidan iqtisodiy normativlar bajarilishi ustidan, shu jumladan kapital yetarliligi, bank nazoratining xalqaro tamoyillari

³³O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 9-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5296-sonli Farmoni

³⁴O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 9-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5296-sonli Farmoni

talablari doirasida belgilangan likvidlilik bo'yicha ta'sirchan nazorat amalga oshirilishini;

- bank tavakkalchiliklarini baholashning zamonaviy tizimlari joriy qilinishini.

Normativ-huquqiy hujjatlarda zamonaviy bank xizmatlarini ko'rsatish uchun to'siqlarni bartaraf etish va sharoit yaratish, shu jumladan chakana xizmatlarga ixtisoslashgan «raqamli» banklar va bank bo'linmalarini tashkil etish, innovatsion bank texnologiyalaridan faol foydalangan holda masofaviy bank xizmatlari ko'rsatishni takomillashtirish vazifalari yuklatilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimini yanada takomillashtirishning bir muhim jarayoni ushbu Farmonga muvofiq O'zbekiston Respublikasi aksiyadorlik tijorat Xalq banki va «Mikrokreditbank» aksiyadorlik tijorat banki ustav kapitalidagi Markaziy bank ulushini O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga operativ boshqaruv huquqi asosida bepul berish, Markaziy bank xodimlarini tijorat banklari, xo'jalik boshqaruv organlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning kuzatuv kengashlari tarkibiga kiritilishini taqiqlash hisoblanadi. Mazkur Farmonga muvofiq endilikda bankrot deb e'lon qilingan yoki kredit bo'yicha uzilmagan qarzdorligi mavjud korxonalarni tijorat banklari mulkiga o'tkazilishi tartibi bekor qilinadi. Boshqaruv kompaniyalari, investitsion kompaniya va fondlar, shuningdek, bank faoliyatiga xos bo'lmagan xo'jalik yurituvchi subyektlar ustav fondlarida banklarning ishtiroki taqiqlanadi. Keyingi yillar davomida bank tizimi va banklar faoliyatiga oid me'yoriy – huquqiy hujjatlarni qayta ko'rib chiqish va zamon talabi hamda xorijiy amaliyot talablaridan kelib chiqib zarur o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish vazifasi ham bank tizimini yanada rivojlantirish strategiyasining muhim yo'nalishlaridan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-5635-son qaroriga asosan Markaziy bank bank-moliya sektorini rivojlantirishning uzoq muddatga mo'ljallangan strategiyasini ishlab chiqqan bo'lib, unda:

- Davlat mablag'lari hisobidan imtiyozli kreditlar berish amaliyotini, kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini qisman kompensatsiya qilishni ko'zda tutgan holda, tubdan takomillashtirish;

- Banklarda davlat ulushini bosqichma-bosqich qisqartirish;

- Aholini kreditlashda kredit hujjatlarini korib chiqish jarayonlarini avtomatlashtirish (kredit konveyer) orqali bu jarayonlarga inson omili aralashuvini qisqartirish;

- Bank kartalari va ularga xizmat korsatuvchi uskunalari (tolov terminallari, infokiosklar va bankomatlar)ni sonini hududlarda ko'paytirish;

- Bank va mijoz o'rtasidagi munosabatlarda zamonaviy informatsion-kommunikatsion texnologiyalar, jumladan, raqamli texnologiyalarga asoslangan masofadan turib bank xizmatlari ko'rsatishni joriy etish;

- Mahalliy va xorijiy plastik kartalar bilan hisob-kitoblarda banklar o'rtasida axborot va texnologik hamkorlikni yo'lga qo'yish maqsadida Milliy banklararo protsessing markazini ishga tushurish;

- Milliy to'lov tizimining xalqaro to'lov tizimi (VISA, Master Card va boshqalar) bilan integratsiyalashuviga erishish kabi strategik yo'nalishlar belgilab olingan.

Mazkur strategiyaning asosiy maqsadi O'zbekistonda xalqaro moliya bozorlarida raqobat qila oladigan bank tizimini shakllantirishdan iborat.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Kredit salohiyati	Risk-menejment
Investitsiya samarasi	operatsiyalari
Bank riski	Pul multiplikatsiyasi
Kredit resurslari	Banklararo kreditlar
Vositachilik	Bankning
operatsiyalari	emitetlangan
Jalb qilingan	mablag'lari
mablag'lar	Xorijiy kreditlar

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Banklarni rivojlantirish strategiyasi deganda nimani tushunasiz?
2. Operatsiyalar riski deganda nimani tushunasiz?
3. Passiv operatsiyalarning shakllarini tasniflang.
4. Bank strategiyasining mohiyati va tarkibini ifodalang.
5. Bank aktiv operatsiyalarining turlarini sanang.
6. Jalb qilingan resurslarning tarkibini tushuntiring.
7. Tijorat banklarining o'z mablag'lariga qanday mablag'lar kiradi?

III BOB. TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI TASHKIL ETILISHINING HUQUQIY ASOSLARI

1-§. Tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning zarurligi va ahamiyati

Tijorat banklarining yuridik shaxs sifatida faoliyati omonatchilar, kreditorlar, umuman, davlat va jamiyat manfaatlariga jiddiy daxldor bo'lganligi tufayli uning tashkil topishi uzoq davom etadigan jarayon hisoblanadi. Shu vaqt ichida bo'lg'usi ta'sischilar o'rtasida o'zaro munosabatlar o'rnatiladi, bank ustav kapitali uchun zarur bo'lgan mablag'lar tayyorlanadi, rahbar shaxslar zarur hujjatlarni tayyorlaydi, tegishli tashkiliy ishlar amalga oshiriladi.

Biz yuqorida ko'rib chiqqan mavzularda shunga guvoh bo'ldikki, ba'zi bir guruh subyektlarda ehtiyojidan ortiqcha pul mablag'larining paydo bo'lishi, ba'zi bir subyektlar faoliyatida esa qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyojning yuzaga kelishi kredit munosabatlarining shakllanishiga, mazkur munosabatlarning tizimli yo'lga qo'yilishi esa banklarning rivojlanib borishiga zamin yaratgan. Banklar esa mamlakat iqtisodiyotini pul mablag'lari va boshqa moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlash orqali iqtisodiyot tarmoqlari, tadbirkorlik subyektlari faoliyatining uzluksizligini ta'minlashga qodir bo'lgan moliyaviy institut hisoblanadi. Bugungi kunda ham banklar tomonidan oborotda turgan bo'sh mablag'larning jalb qilinishi va ularning iqtisodiyot tarmoqlariga, jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojini qoplash uchun yo'naltirilishini tashkil etishi katta ahamiyatga ega. Shuning uchun ham qaysi bir davlat iqtisodiyoti rivojlanishi, uning uzluksizligi va sur'atlarining barqarorligini ta'minlashni olmaylik ushbu sohada banklarga yetakchi rol ajratilganini ko'rishimiz mumkin³⁵.

Bank tizimi va uning bo'g'inlarining faoliyati bo'yicha xalqaro bank amaliyotining umumiy tamoyil va talablarini inobatga olmasak jahon amaliyotida banklarni tashkil qilish va ular faoliyatini olib borish

³⁵Pollard A. M., Ellis J. D., Daley J. P. Banking .USA 2012 ..P. 31

³⁵Klebaner, Benjamin J. American Commercial Bankings. Boston, 1990. P. 78

bo'yicha barcha mamlakatlar uchun bir xil bo'lgan qonun-qoidalar mavjud emas. Mamlakatlar iqtisodiyotini o'z qonunlari asosida yuritganligi bois, bank tizimi yoki banklarni tashkil qilishni ham har bir davlat o'z qonun-qoidalariga binoan shakllantiradi va bu jarayonlar turli-tumanligi bilan bir-biridan farq qiladi.

Masalan, yuksak rivojlangan bank tizimiga ega bo'lgan Angliya davlatida Angliya banki (Bank of England) Shveysariya bankidan keyin ikkinchi o'rinda turuvchi qadimiy banklardan hisoblanadi. Angliya banki (Bank of England) Angliyaning mustaqil, huquqiy moliyaviy instituti hisoblansada, u biror davlar organiga tobe emas, o'zi mustaqil ravishda pul-kredit siyosatini ishlab chiqadi va amalga oshiradi³⁶. Shuning uchun ham bugungi kunda aynan shu bank dunyo bo'yicha markaziy banklarni tashkil etish va faoliyatini yuritishning zamonaviy modeli hisoblanadi. Angliya banki (Bank of England)ning faoliyati 1946-yilda qabul qilingan "Angliya banki to'g'risida"gi qonun bo'yicha tartibga solinadi va u davlat apparati organi hisoblanmaydi. U xususiy banklarga tavsiyalar beradi va zarur ma'lumotlarni ulardan so'rab olishi mumkin. Angliya g'aznachiligining ruxsati bilan o'z tavsiyalarini bajarish bo'yicha boshqa banklarga ba'zi direktivalar (topshiriqlar) berishi mumkin. Ammo, Angliya banki o'zining bunday imkoniyatidan biron marta ham foydalanmagan, chunki banklar tomonidan u bergan tavsiyalar tezda, o'z muddatida amalga oshiriladi. 1979-yil 4-apreldan boshlab Angliya bankiga depozitar tashkilotlarni tashkil etishga litsenziyalar berish huquqi berildi. 1997-yildan u pul siyosatini mustaqil yuritish huquqiga ega bo'lgan mustaqil, ommaviy tashkilot maqomini oldi hamda milliy valyutaning nominal qiymatini barqaror ushlab, mamlakat moliya tizimining mamlakatda va xalqaro darajada barqarorligini va uning raqobatdoshligini ta'minlashni ustuvor ta'minlash bilan shug'ullanadi. Angliya bankini direktorlar kengashi boshqaradi. Bunda bank boshqaruvchisi va uning o'rinbosarlari 5 yilga tayinlanadi, 16 nafar kengash a'zosi qayta saylanish huquqi bilan 3 yilga saylanadi. Angliya banki tijorat banklari va kredit muassasalari faoliyatini tashkil etish bo'yicha litsenziyalar bermaydi. Angliyada bank va kredit tashkilotlari faoliyatiga ruxsat berish "Moliyaviy xizmatlar bozori to'g'risida"gi qonun (Financial Services Markets Akt)ga asosan amalga oshiriladi. Mazkur qonun talablariga asosan tijorat banklari va kredit muassasalari faoliyatini tashkil etishga litsenziyalar berish

³⁶Jesse Russell. Bank Of England, G. Naples, USA 2014. P.34.

*moliyaviy xizmatlar bozorining vakolatli organi bo'lgan Financial Services Authority tomonidan amalga oshiriladi*³⁷.

Yevropa Ittifoqida banklarga barcha subyektlar-“from the publik”dan pul mablag'lari va boshqa aktivlarni jalb qiluvchi va o'z nomidan kreditlar berish bo'yicha tadbirkorlik - “undertaking” faoliyatini amalda kredit institutlari - “kredit instition” deb qarashadi.

AQSh qonunchiligi bo'yicha banklar mijozning birinchi talabiga binoan berishga majbur bo'lgan omonatlar qabul qiladi va tijorat zayomlari bo'yicha xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadi.

*AQSh da FRT o'ta markazlashgan tizim hisoblanadi va u emissiya hajmini qattiq nazorat qilib boradi. Zaxira banklar rasman avtonom bo'lsada, hisob stavkalarining miqdori FRT boshqaruvchilar kengashi tomonidan tasdiqlanadi. AQShda FRT tashkil etilishi va boshqarilishi jihatdan boshqa rivojlangan davlatlar markaziy banklaridan farq qiladi*³⁸.

2-§. O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarini tashkil etish va tugatishning huquqiy asoslari “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasining qonunida ifodalangan. Shu qonunning 2-bobi “Banklarni tashkil etish va ularning faoliyatini tugatish tartibi” deb nomlanib u o'z ichiga 13 modda (7-19 moddalar)ni oladi .

Tijorat banklari respublika hududida o'z faoliyatlarini Markaziy bank tomonidan beriladigan **litsenziya asosida** amalga oshiradilar.

Banklarga litsenziya berish O'zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to'g'risida”, “O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida”, “Aksionerlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqini himoya qilish to'g'risida”gi qonunlar va boshqa qator qonunlar hamda banklar faoliyatiga oid me'yoriy hujjatlarda belgilangan talablar asosida amalga oshiriladi.

Tijorat banklari faoliyatiga ruxsat berish 1999-yil 11-fevralda qabul qilingan va 2015-yil 14-yanvarda oxirgi o'zgarishlar kiritilgan “Banklarni ro'yxatga olish va ular faoliyatini litsenziyalash tartibi to'g'risida”gi nizom asosida olib boriladi.

³⁷ Pollard A. M.,Ellis J. D., Daley J. P. Banking .USA 2012 ..P. 31

³⁸ Klebaner, Benjamin J. American Commercial Bankings. Boston, 1990. P. 70

Ushbu nizomda O‘zbekiston Respublikasi hududida banklarni ro‘yxatga olish va ular faoliyatini litsenziyalash tartibi hamda shartlari belgilab qo‘yilgan bo‘lib, qonunchilikka muvofiq tijorat banklari ochiq yoki yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlari shaklida tashkil etilishi mumkin.

Bankni tashkil etish jarayoni bir necha bosqichlarga bo‘linadi:

1. Tayyorgarlik bosqichi.

Bu davrda bank muassislari o‘rtasida bank tashkil etishga kelishiladi, tashabbus guruhi tuziladi, har bir muassisning ustav kapitaliga qo‘shilgan ulush miqdori belgilab olinadi, bankning ta‘sis hujjatlari majmui tayyorlanadi, bankning nomi aniqlanadi, ta‘sischilar o‘rtasidagi kelishuvlar dastlabki shartnoma tarzida rasmiylashtiriladi, uning asosida ta‘sis shartnomasi tuziladi. Aksiyadorlik tijorat banklarining muassislari bank davlat ro‘yxatiga olinguniga qadar yuzaga kelgan majburiyatlar yuzasidan birgalikda javobgar bo‘ladilar (FKning 43-moddasi, O‘zbekiston Respublikasi “Xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlari haqida”gi qonunning 3-moddasi). “Banklar va bank faoliyati to‘risida”gi qonunga asosan banklar, qoida tariqasida, mulkchilikning har qanday shakli asosida aksiyadorlik jamiyati tarzida tashkil etiladi. Yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan chet ellik yuridik va jismoniy shaxslar bank muassislari bo‘lishi mumkin. Har bir aksiyadorning ustav kapitalidagi ishtirokining eng ko‘p ulushi qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Bank muassislari bank aksiyadorlari tarkibidan u ro‘yxatga olingan kundan boshlab bir yil mobaynida chiqib ketish huquqiga ega emaslar.

2. Bankni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish bosqichi.

Bu bosqichda bank ochish haqidagi ariza bilan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojaat qilinadi. Bunda arizaga quyidagi hujjatlar ilova qilinishi lozim:

- yangi tashkil etilayotgan bankni ta‘sis etish bo‘yicha hujjat;
- muassislar tomonidan imzolangan va ularning muhrlari bilan hamda notarial tartibda tasdiqlangan ta‘sis shartnomasi. Ta‘sis etuvchilar jismoniy shaxs bo‘lganlarida ularning imzolari notarial tasdiqlanadi;
- aksiyadorlar yig‘ilishida tasdiqlangan va muassislar tomonidan imzolangan bank ustavi (uch nusxada);
- bank tashkil etish haqidagi qaror, ustav kapitalining miqdori va ustavni tasdiqlash, bank kengashi, taftish komissiyasi va boshqaruvini saylash haqidagi qarorlarni o‘z ichiga olgan bank kengashi raisi tomonidan tasdiqlangan ta‘sis yig‘ilishining bayonnomasi. Qayd etib

o‘tilgan hujjatlarning loyihalari Markaziy bankning banklarni litsenziyalash departamenti tomonidan ko‘rib chiqiladi va mazkur departament hujjatlarni ma‘qullaganidan keyingina ular imzolanadi va tasdiqlanadi. Bulardan tashqari, Markaziy bankka: bank kengashi a‘zolari ro‘yxati ularning Markaziy bank talablariga muvofiq kelishlarini tasdiqlovchi ma‘lumotlar, yangi tashkil etilayotgan bankning tashkiliy tuzilishi, ichki audit to‘g‘risidagi nizomi, kredit siyosati to‘g‘risidagi nizomi, biznes rejasi, ariza topshiruvchining muassislar nomidan ariza topshirish vakolatini tasdiqlovchi hujjat, tashkil etilayotgan joydagi Markaziy bank bosh boshqarmasining bank tashkil etishning maqsadga muvofiqligi haqidagi xulosasi, muayyan hududda bank tashkil etish mo‘ljallanayotganligi haqida mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlariga berilgan bildirishnomaning nusxasi ham topshirilishi lozim.

Bank ustavida bankning to‘liq va qisqartirilgan nomi hamda uning joylashgan yeri (pochta manzili) va elektron pochta manzili, bank operatsiyalarining ro‘yxati, maqsadi va faoliyat muddati, ustav kapitalining miqdori, muassislar ro‘yxati, ustav kapitalidagi ulushlarning taqsimlanishi, ustav kapitalini ko‘paytirish yoki kamaytirish tartibi, chiqarilayotgan aksiyalar turlari va soni, ularning nominal qiymati, har xil turdagi aksiyalarning nisbati, sof foyda va dividendlarni taqsimlash hamda zararlarni qoplash tartibi, zaxira fondini va boshqa fondlarni tashkil etish tartibi, bank aksiyadorlarining huquq va majburiyatlari, bankning boshqaruv organlari tuzilmasi, ularni tashkil etish tartibi, bank kengashi, taftish komissiyasi va ijroiya organi a‘zolarining soni, vakolatlari hamda vazifalari haqidagi ma‘lumotlar, yillik hisobotlarni tuzish, tekshirish va tasdiqlash tartibi, bank auditi, shu jumladan, buxgalteriya hisobining xalqaro andozalariga muvofiq belgilangan hisobotlar va auditorlik dasturlarining maqsadlari, bankni qayta tashkil etish va tugatish tartibi, bank tomonidan aksiyalarni joylashtirish tartibi, shartlari va boshqa ma‘lumotlar bo‘lishi lozim. Tijorat bankining joylarda filialini tashkil etish paytida ham ushbu hujjatlar (ta‘sis hujjatlaridan tashqari) taqdim etilishi zarur bo‘ladi. Xorijiy kapital ishtirokidagi tijorat banki tashkil etilayotganda yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan hujjatlarga qo‘shimcha ravishda yana quyidagilar taqdim etilishi talab etiladi:

– tegishli xorijiy muassisning bank tashkil etilishida ishtirok qilishi haqidagi qarori;

– norezident bankning O‘zbekiston Respublikasining chet eldagi konsullik muassasasi tomonidan tasdiqlangan ustavi;

– bank joylashgan mamlakat bank nazorat organi tomonidan muassis bank faoliyatini yuritish uchun litsenziyaga egaligi va xususan, qaytarib berish sharti bilan o‘z mamlakatida pul depozitlari va boshqa boyliklarni qabul qilish huquqiga egaligini tasdiqlovchi xat;

– bank nazorati organi muassis bankning o‘zi joylashgan va ro‘yxatdan o‘tkazilgan joyda nazorat ostida ekanligi haqidagi yozma tasdiqnoma;

– muassis bankning oxirgi uch moliya yili uchun tuzilgan, auditorlik firmasi tasdiqlagan yillik hisobotlari, shu jumladan, foyda va zararlar haqidagi konsolidatsiyalangan balansi va hisoboti;

– bank nazorati organi muassis bank tashkil etayotgan bankning ustav kapitalida ishtirok etishi uchun bergan yozma ruxsatnoma yoki bunday ruxsatnoma muassis bank mansub bo‘lgan davlatning qonun hujjatlariga muvofiq talab etilmasligining yozma tasdig‘i.

Faoliyat yuritib turgan banklar ustav kapitalidagi hissa xorijiy shaxslar tomonidan sotib olinayotganda ham ushbu hujjat xorijiy shaxs tomonidan Markaziy bankka taqdim etilishi lozim bo‘ladi. Bulardan tashqari, xorijiy muassislar O‘zbekiston Respublikasida yangi tashkil etilayotgan yoki faoliyat yuritayotgan banklarning ustav kapitalida ishtirok etgan taqdirda;

– xorijiy norezidentning to‘lovga qobiliyatligi to‘g‘risida unga xizmat ko‘rsatuvchi bank tomonidan berilgan tasdiqnoma;

– O‘zbekiston Respublikasi hududida bank tashkil etilishida ishtirok etish uchun mazkur mamlakat nazorat organining roziligi;

– muassis mansub mamlakatning savdo reestridan ko‘chirma yoki yuridik maqomini tasdiqlovchi boshqa muqobil hujjat.

Xorijiy kapital ishtirokidagi banklarda bank kengashining kamida bitta a‘zosi O‘zbekiston Respublikasining fuqarosi bo‘lishi lozim. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank tashkil etish uchun zarur bo‘lgan barcha zarur hujjatlarni talab qilishga haqli bo‘ladi. Taqdim etilgan hujjatlar Markaziy bank tomonidan ikki oy muddat ichida ko‘rib chiqilishi kerak.

Markaziy bank bank faoliyati bilan shug‘ullanishi uchun dastlabki ruxsatnoma berish masalasini hal etish jarayonida tashkil etilayotgan bank muassislarining moliyaviy imkoniyatlari va nufuziga, bank rahbarligiga taklif etilayotgan shaxslarning kasbiy mahoratiga, biznes va moliyaviy reja ko‘rsatkichlariga, tashkil etilayotgan bankning binolar va uskunalari bilan ta‘minlanganlik darajasiga ham e‘tibor qaratadi.

Bank ochilgunga qadar lokal, elektron tarmoq bilan ta'minlangan bo'lishi, dasturiy ta'minotning tarmoq variantining Markaziy bank tomonidan litsenziyalanishi, bank hisob-kitoblar markazi bilan barqaror ishlaydigan alohida aloqa kanali bilan ta'minlanishi, kompyuterlarga, modemlarga, dasturiy ta'minot va texnikani ishlatish bo'yicha ta'lim olgan mutaxassislariga ega bo'lishi shart.

Banklar va ularning filiallari binolarining muhofazasi ta'minlanganligi hamda muhandis-texnik qo'riqlash vositalari bilan jihozlanganligi, dasturiy mahsulotlarning tayyorligi yuzasidan xulosa berish Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 10-martdagi 56-son qarori bilan tasdiqlangan Binoning Markaziy bank talablariga muvofiqligi, asbob-uskunalar, kassa uzelinig tayyorligi va dasturiy-texnik vositalar bilan jihozlanganligi to'g'risida xulosa berish tartibi to'g'risidagi nizomga muvofiq amalga oshiriladi..

“Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 49-moddasiga asosan, yuridik yoki jismoniy shaxs yoxud o'zaro kelishuv bilan bog'langan yoki bir-birining mol-mulkini nazorat qiluvchi yuridik va jismoniy shaxslar guruhi tomonidan bir yoki bir necha bitim natijasida bank aksiyalarining 5 foizdan ortig'ini olish O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki xabardor qilinishini, 20 foizdan ortig'ini olish esa, oldindan uning roziligini olishni talab qiladi. Ovoz beruvchi aksiyalarning egasi bo'lgan aksiyadorlar soni o'ttiz kishidan kam bo'lgan aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etilgan banklarda kuzatuv kengashi vazifasi bank ustavi bilan aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi zimmasiga yuklanishi mumkin.

Aksiyadorlari soni 500 tagacha bo'lgan aksiyadorlik jamiyati shaklidagi banklarning Kengashi tarkibi kamida besh a'zodan, aksiyadorlari soni 501 tadan 1000 tagacha bo'lgan banklarda kamida yetti a'zodan va aksiyadorlari soni 1000 tadan ortiq bo'lgan banklarda kamida to'qqiz a'zodan iborat bo'lishi lozim.

Tijorat banki aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etilayotgan muassislardan biri yoki o'zaro bog'liq bo'lgan shaxslar tomonidan bank aksiyalarining 5 foizdan ortig'ini sotib olayotgani haqidagi xabar, agar bank aksiyalarining 20 foizdan ortig'i sotib olinayotganida esa bunga rozilik berishni so'rovchi iltimosnoma taqdim etilayotgan hujjatlar.

Davlat ro'yxatidan o'tkazish hamda bank operatsiyalarini amalga oshirishga litsenziya olish uchun muassislarda oldiga quyidagi talablar qo'yiladi:

– litsenziya berish va bankni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish to‘g‘risida vakolatlari muassislar tomonidan yozma ravishda tasdiqlangan vakil shaxs tomonidan imzolangan arizani taqdim etilishi;

– davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va litsenziya olish uchun berilgan barcha talablarni bajarish;

– barcha tashkiliy-texnikaviy tadbirlarni amalga oshirishlari, binolar va uskunalarni tayyorlashlari, bank operatsiyalarini avtomatik amalga oshirish maqsadida dasturiy-texnikaviy vositalarni tayyorlashlari, kassa uzeli Markaziy bank talablariga muvofiq tayyor holga keltirishlari;

– O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan eng kam miqdordan kam bo‘lmagan miqdorda ustav kapitalini to‘lashlari va ustav kapitali to‘langanligini tasdiqlovchi hujjatni taqdim etishlari;

– bankni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish uchun bank ustav kapitali eng kam miqdorining 0,1 foizi miqdorida, filiallar ro‘yxatga olinayotganida esa ushbu mablag‘ning yarmi miqdorida haq to‘lanishi, ustav kapitalining 30 foizidan ortig‘i xorijiy shaxslarga tegishli bo‘lgan banklar va shu‘ba banklarini ro‘yxatdan o‘tkazishda 5000 AQSh dollariga teng summada haq to‘langanligini tasdiqlovchi hujjatlar taqdim etilishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasining tijorat banklari o‘z ustav kapitallarini norezident hisobidan ko‘paytirishlari yoki aksiyadorlar tomonidan aksiyalarning norezidentlarga sotilishi uchun belgilangan tartibda Markaziy bankning oldindan roziligini olishlari shart. Ushbu talabga rioya etilmay tuzilgan banklar haqiqiy emas deb topiladi va bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziya bekor qilinadi. Bankni ro‘yxatdan o‘tkazish va bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun litsenziya berish masalasi Markaziy bank talab qilgan barcha hujjatlar to‘liq taqdim etilgan va tegishli talablar bajarilgandan keyin bir oy ichida hal etilishi kerak. Banklar Markaziy bankda ro‘yxatga olingan paytdan boshlab yuridik shaxs maqomiga ega bo‘ladilar. Litsenziya berishdan oldin Markaziy bank arizachilarga bank tashkil etish sohasidagi faoliyatlarini davom ettirish imkonini beradigan dastlabki ruxsatnomani beradi. Dastlabki ruxsatnomani berish to‘g‘risidagi qaror ariza va u bilan birga barcha zarur hujjatlar taqdim etilgan kundan boshlab ko‘pi bilan uch oy ichida qabul qilinadi va muassislarning moliyaviy imkoniyatlarini hamda obro‘cini, bank rahbarligiga taklif etilayotganlarning kasb malakalarini, biznes-rejani, moliyaviy rejani, kapitalning tuzilishini, tegishli bank binolari va uskunalari bilan

ta'minlash imkoniyatlarini baholashga asoslanadi. Muassislar bank tashkil etish uchun dastlabki ruxsatnomani olganlaridan keyin litsenziya olish hamda bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun zarur bo'lgan tashkiliy-texnikaviy talablarni bajaradilar. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan berilgan dastlabki ruxsatnoma bir yil davomida yuridik kuchga ega bo'lib, muassislar ushbu vaqt ichida barcha tashkiliy – tayyorgarlik ishlarini amalga oshirishlari va bankni davlat ro'yxatidan o'tkazishni yakunlashlari lozim.

Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish uchun muassislar dastlabki ruxsatnoma olingan kundan boshlab uzog'i bilan olti oy muddatda qonun hujjatlarida belgilangan talablarni bajarishlari lozim. Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish haqidagi qaror Markaziy bank talablari bajarilgan kundan ko'pi bilan bir oylik muddatda chiqariladi. Bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun litsenziya berish yuzasidan qaror qabul qilishda bank biznes rejasining maqbulligiga, bank kapitalining adekvatligiga, daromadlikning kelgusidagi istiqbollari, ko'zda tutilayotgan rahbarning malakasi va obro'-e'tiboriga, bankni ochish uchun taqdim etilgan hujjatlarning amaldagi qonunchilikka muvofiqligiga e'tibor beriladi.

Tijorat banki O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida davlat ro'yxatidan o'tgandagina tashkil etilgan deb hisoblanadi va yuridik shaxs statusini oladi. Banklar tomonidan chet elda o'z filiallari, vakolatxonalar va shu'ba banklarini ochish hamda banklarni tashkil etishda qatnashish uchun Markaziy bankning ruxsatnomasini olish Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 10-martdagi 56-son qarori bilan tasdiqlangan Bank faoliyati sohasida ruxsat berish tartib-taomillaridan o'tish tartibi to'g'risidagi nizomga muvofiq amalga oshiriladi.

Bank ustavida bank faoliyatini amalga oshirish yo'nalishlari ko'rsatiladi. Har qanday yuridik va jismoniy shaxslar bank muassislari sifatida ishtirok eta oladilar. Har bir aksiyadorning ustav kapitalidagi ulushi "Banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi to'g'risida"gi nizomda ko'rsatilishicha 2000-yilning 1-yanvaridan boshlab ustav kapitali umumiy miqdorining 20 foiz, 2001-yilning 1-yanvaridan boshlab 13 foiz, 2002-yilning 1-yanvaridan boshlab 7 foizdan oshmasligi belgilangan. Bank aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi, bank kengashi, bankning ijroiya organi, ya'ni bank Boshqaruvi bankning boshqaruv organi hisoblanadi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi – bankning yuqori boshqaruv organi hisoblanadi. Bank aksiyalariga ega bo'lgan va bank aksiyadorlari

reestiriga kiritilgan yuridik va jismoniy shaxslar bankning aksiyadorlari hisoblanadi. Bankning aksiyadorlari bank aksiyadorlarining reestriga kiritilishi, depozitlaridagi depo hisobvarag'idan o'ziga taalluqli ko'chirma olish, bank foydasidan dividend olish, bank tugatilgan taqdirda o'ziga tegishli ulush olish, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida va ovoz berish orqali bank boshqaruvida ishtirok etish, bankning moliya xo'jalik faoliyati to'g'risida axborot olish, o'ziga yetkazilgan zararni qoplashini talab qilish, o'ziga tegishli bo'lgan aksiyalarni boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga sotish yo'li bilan aksiyadorlar tarkibidan chiqish va boshqa huquqlarga ega.

Odatda, har moliya yili tugagandan keyin olti oydan kechiktirmasdan bank aksiyadorlarining yillik umumiy yig'ilishi o'tkazilishi lozim. Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishiini o'tkazish tartibi, vaqti, joyi aksiyadorlarga beriladigan materiallar bank kengashi tomonidan belgilanadi va aksiyadorlarga yig'ilish to'g'risida xabar beriladi.

Bank ustaviga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yoki bankning yangi tahrirdagi ustavini tasdiqlash, bankni qayta tashkil etish, bankni tugatish, tugatuv komissiyasini tayinlash, oraliq va yakuniy tugatish balanslarini tasdiqlash, bank kengashi va aksiyadorlar qo'mitasining son tarkibini belgilash, ularning a'zolarini saylash va vakolatlarini muddatidan oldin tugatish, e'lon qilingan aksiyalarning eng ko'p miqdorini belgilash, bankning ustav kapitalini kamaytirish yoki ko'paytirish, bankning tashkiliy tuzilmasini tasdiqlash, Bank kengashi tomonidan tayinlangan bank boshqaruv raisini tasdiqlash aksiyadorlarning umumiy yig'ilishining vakolatlariga kiradi. Shuningdek, bankning taftish komissiyasi bilan bog'liq masalalarni muvofiqlashtirish va uning xulosasini eshitish, yillik hisobotini tasdiqlash, foyda va zararni taqsimlash, aksiyalar, aksiyadorlar bilan bog'liq boshqa masalalarni ko'rib chiqish va qaror qabul qilish huquqiga ega.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi vakolatidagi masalalar Bank kengashi va bank boshqaruvi tomonidan hal qilinishi mumkin emas.

Agar ovoz berish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlar 50% ko'prog'i ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi vakolatli (kvorumga ega) bo'ladi. Agar kvorum bo'lmasa aksiyadorlarning takroriy yig'ilishini o'tkazish sanasi belgilanadi.

Bank kengashi – bank faoliyatida umumiy rahbarlikni amalga oshiradi (aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining vakolatidagi masalalar bundan mustasno).

Kengash o‘z faoliyatini amalga oshirish uchun bank boshqaruviga malakali kadrlarni jalb qilish kengash a‘zolarini tayinlash va yollash, boshqaruv bilan maslahatlashgan holda, bankning uzoq va qisqa muddatli faoliyati biznes-rejasini o‘rganish, bank faoliyati strategiyasi, xavfsizligi, operatsion siyosatini qabul qilish, bank nazorati va siyosatiga asosan bank operatsiyalarining qonunchilikka mosligini nazorat qilish, bankning tezkor faoliyatini kuzatib borish huquqiga ega.

Bank kengashi a‘zolari aksiyadorlar umumiy yig‘ilishida bir yilga saylanadi va qayta saylanishi mumkin. Bank boshqaruvi a‘zolari va boshqaruv raisi bank kengashiga saylanishi mumkin emas. Bank kengashi bank faoliyatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishiga oid masalalarni tayyorlash va tashkil etish, bankning yillik biznes-rejasini tayinlash, ichki audit xizmatini tashkil etish, qimmatli qog‘ozlar, bank aksiya va obligatsiyalarini sotish, sotib olish, ularning hosilalarini chiqarish va boshqa qator vazifalarni amalga oshiradi.

Bank boshqaruvi – bank ijroiya organi hisoblanib, bankning kundalik faoliyati uchun javobgar hisoblanadi va uni amalga oshiradi. Bank boshqaruvi odatda 7 kishidan yoki toq sondagi a‘zolardan iborat bo‘ladi. Bank organini tuzish yoki uni tugatish bank kengashi qarori asosida amalga oshiriladi. Bank boshqaruvi aksiyadorlar, umumiy yig‘ilishining va bank kengashining qarorlari bajarilishini tashkil etadi. Buning uchun Bank boshqaruvi raisi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan kelishilgan holda bank kengashi qarori bilan lavozimga tavsiya etiladi va aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishida tasdiqlanadi. Boshqaruv raisi bankning joriy faoliyatiga rahbarlik qiladi va unga javobgar hisoblanadi.

Bankning ustav kapitali bank muassislari va aksiyadorlari to‘lagan pul mablag‘laridan tashkil topadi. Alohida hollarda qonun hujjatlariga muvofiq bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun byudjet mablag‘laridan foydalanilishi mumkin. Banklar ustav kapitalining eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Eng kam ustav kapitali bank muassislari tomonidan uni ro‘yxatga olish paytigacha to‘lanishi kerak. Ustav kapitali uchun to‘lanadigan mablag‘lar O‘zbekiston Respublikasining Markaziy bankida yoki boshqa banklarida

ochilgan jamg'arish hisobvarag'iga o'tkaziladi. Ko'rsatilgan mablag'lardan depozit sifatida foydalanish mumkin.

6-jadval

Tijorat banklari ustav kapitalining minimal miqdoriga bo'lgan talablar (1998–2017 y.)

		Aholisi 0,5 mln kishidan ko'p bo'lgan shaharlarda ochilayotgan tijorat banklari uchun	Aholisi 0,5 mln kishidan kam bo'lgan shaharlarda ochilayotgan tijorat banklari uchun	Chet el kapitali ishtirokida ochilayotgan banklar uchun	Xususiy banklar uchun
1998-yil yanvaridan	1-	1,5 mln AQSh dollari ekvivalentida	0,75 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln AQSh dollari ekvivalentida	0,3 mln AQSh dollari ekvivalentida
1999-yil yanvaridan	1-	2,0 mln AQSh dollari ekvivalentida	1,0 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln. AQSh dollari ekvivalentida	0,3 mln AQSh dollari ekvivalentida
2000-yil yanvaridan	1-	2,5 mln. AQSh dollari ekvivalentida	1,25 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln. AQSh dollari ekvivalentida	0,3 mln AQSh dollari ekvivalentida
2002-yil yanvaridan	1-	2,5 mln AQSh dollari ekvivalentida	1,25 mln AQSh dollari ekvivalentida	5 mln. AQSh dollari ekvivalentida	1,25 mln AQSh dollari ekvivalentida
2006-yil yanvaridan	1-	4 mln AQSh dollari ekvivalentida		5 mln. AQSh dollari ekvivalentida	2,0 mln AQSh dollari ekvivalentida
2007-yil yanvaridan	1-	5 mln AQSh dollari ekvivalentida		5 mln AQSh dollari ekvivalentida	2,5 mln AQSh dollari ekvivalentida
2008-yil yanvaridan	1-	5 mln yevro ekvivalentida		5 mln yevro ekvivalentida	2,5 mln yevro ekvivalentida
2017-yil oktabrdan	1-	100 mlrd so'm		100 mlrd so'm	100 mlrd so'm

2017– 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentabrdagi “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida” PF5177-sonli Farmoni, shuningdek, bank tizimining moliyaviy barqarorligini ta‘minlash, xalqaro tajribani hisobga olgan holda, bank tavakkalchiligini baholashni takomillashtirish, tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishning zamonaviy tamoyillari hamda mexanizmlarini joriy etish maqsadida:

2017-yilning 1-oktabridan ustav kapitalining (fondini) minimal miqdori yangi tashkil etiladigan tijorat banklariga – 100,0 mlrd so‘m, mikro kredit tashkilotlariga – 2,0 mlrd so‘m, lombardlarga – 500 mln so‘m etib belgilandi.

Tijorat banklari, mikro kredit tashkilotlari va lombardlar 2019-yilning 1-yanvarigacha ustav kapitallarining minimal miqdorlarini mazkur bandga muvofiq belgilangan minimal talablar darajasiga keltirilishini ta‘minlashlari lozim³⁹.

7-jadval

2017-yilning 1-oktabridan yangi tashkil etiladigan tijorat banklari ustav kapitalining (fondini) minimal miqdori

№	Bank va boshqa kredit tashkilotlari	Ustav kapitali miqdori
1.	Tijorat banklari	100,0 mlrd so‘m
2.	Mikro kredit tashkilotlari	2,0 mlrd so‘m
3.	Lombardlar	500 mln so‘m

Respublikamizda tijorat banklarining ustav kapitalini bosqichma-bosqich oshirilib borishi ijobiy holat. Chunki, ustav kapitali yuqorida ta‘kidlangandek, bank kapitalining eng yuqori barqaror manbai hisoblanadi.

Markaziy bank chet el kapitali ishtirokidagi banklar oldiga qo‘shimcha talablar qo‘yishi, shu jumladan, chet davlatlar banklaridan ular o‘zlari joylashgan va ro‘yxatga olingan yerdagi tekshiruv organi

³⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Республика банк тизимини янада ривожлантириш ва барқарорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори Тошкент ш., 2017 йил 12 сентябрь. ПҚ-3270-сон.

nazorati ostida ekanliklarining tasdiqnomasini talab qilish huquqiga ega. Chet el banklariga litsenziyalar, basharti, chet davlat banki o'z mamlakatida qaytarib berish sharti bilan pul depozitlari va boshqa boyliklarni qabul qilish huquqiga ega bo'lsagina beriladi. Markaziy bank quyidagilarga asoslanib bankni ro'yxatga olishni va unga litsenziya berishni rad etishi mumkin:

- bankni ro'yxatga olish uchun zarur bo'lgan hujjatlar topshirilmaganligi;

- ta' sis hujjatlarining qonun hujjatlariga nomuvofiqligi;

- bir yoki bir necha muassisning moliyaviy ahvoli qoniqarsizligi;

- muassislarning moliyaviy mablag'larining manbalari e'lon qilinmaganligi;

- bankni ro'yxatga olish paytigacha eng kam ustav kapitalining to'lanmaganligi;

- bank rahbari va bosh buxgalteri lavozimlariga nomzodlarning bu kasbga nomuvofiqligi. Bugungi kunda O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan tijorat banklari davlat aksiyadorlik, tijorat, xususiy va chet el kapitali ishtirokidagi banklarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2013-yil 12-oktabrdagi 18/1-sonli qaroriga asosan "Banklarni ro'yxatga olish va ular faoliyatini litsenziyalash tartibi to'g'risida"gi nizomga kiritilgan o'zgartirishlar va qo'shimchalar bo'yicha bankni ro'yxatga olishni va unga litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qaror ariza beruvchiga rad etish sabablari ko'rsatilgan holda yozma shaklda yuboriladi. Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish to'g'risidagi arizani takroran ko'rib chiqish ariza qabul qilingan kundan e'tiboran o'n besh kundan ko'p bo'lmagan muddatda amalga oshiriladi. Markaziy bank talablarining bajarilmasligi, ta' sis hujjatlarining mavjud qonun talablariga muvofiq emasligi, bir yoki bir necha muassisning moliyaviy ahvoli qoniqarsiz ekanligi, muassis jinoiy shaxs bo'lganida o'z mablag'larining manbai haqidagi ma'lumot bermaganligi, biznes reja va moliyaviy reja puxta tuzilmaganligi, bankni ro'yxatdan o'tkazish paytida eng kam ustav kapitalining shakllantirilmaganligi, bank rahbar xodimlari va bosh buxgalterning o'z kasbiga noloqiqligi, tashkiliy-texnikaviy tadbirlarning bajarilmasligi, Markaziy bank tomonidan bank tashkil qilish uchun berilgan dastlabki ruxsatnomaning amal qilish muddati tugaganligi litsenziya berish va bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi arizaning rad etilishiga asos bo'ladi. Bank ro'yxatidan o'tkazilganidan keyin o'n kunlik muddat ichida moliya-soliq organiga

zarur hujjatlarni taqdim etishi zarur. Bank ustaviga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish uchun bank aksiyadorlar yig‘ilishi yoki muassislarning qaroriga muvofiq belgilangan tartibda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojaat qilinadi va quyidagi hujjatlar:

- ustavga o‘zgartirishlar kiritish haqida bank kengashi raisining imzolagan iltimosnomasi;

- bank aksiyadorlarining ustaviga o‘zgarish va qo‘shimcha kiritish haqidagi majlis bayoni (3- nusxada);

- bank kengashi raisi imzolagan, ustavga kiritilgan o‘zgarish va qo‘shimchalar ro‘yxati (3 nusxada) taqdim etiladi.

O‘zgartirishlar va qo‘shimchalar Markaziy bankda ro‘yxatdan o‘tkazilgan paytdan boshlab kuchga kiradi. O‘zbekiston Respublikasi FKning 49-moddasiga ko‘ra, bank muassasasini, qayta tashkil etish (qo‘shib yuborish, qo‘shib olish, bo‘lish, ajratib chiqarish, o‘zgartirish) uning muassislari yoki ta‘sis hujjatlarida shunga vakil qilingan yuridik shaxs organi qaroriga muvofiq amalga oshirilishi mumkin.

Bankni qayta tashkil etish aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishi qaroriga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan amalga oshiriladi. Bu holda quyidagi hujjatlar taqdim etilishi lozim:

- bank kengashi raisi tomonidan imzolangan iltimosnoma;
- aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining bankni qayta tashkil etish to‘g‘risidagi qarori;

- bankni qayta tashkil etishning taxminiy shartlari, shakllari, tartib va muddatlarini aks ettiradigan hujjatlar;

- qayta tashkil etishning natijalari haqidagi moliyaviy taxminlar, shu jumladan, bankning u qayta tashkil etilganidan keyin hisob-kitob balansi va bankni qayta tashkil etish natijasida vujudga keladigan yuridik shaxslar haqidagi ma‘lumotlar.

Mazkur hujjatlar O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ikki oy davomida ko‘rib chiqiladi. Bank faoliyatini to‘xtatish va banklarni tugatish “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunda hamda Markaziy bankning 240-sonli “Banklarni tugatish tartibi to‘g‘risida”gi nizom talablari asosida amalga oshiriladi. Aksiyadorlar yig‘ilishining qaroriga ko‘ra, Markaziy bank litsenziyani qaytarib olganda, bankrot deb e‘lon qilinganda o‘z faoliyatini to‘xtatadi. Bu holda bank Markaziy bank tomonidan banklarni Davlat ro‘yxatiga olish daftaridan chiqariladi. Uning faoliyati to‘xtatilganligi to‘g‘risida matbuotda e‘lon qilinadi.

Litsenziyaning bekor qilinishi – tijorat banki tomonidan yo‘l qo‘yilgan qonun buzilishi holatiga nisbatan qo‘llaniladigan qattiq huquqiy sanksiya bo‘lib, qonun buzilish holatiga Markaziy bankning bildirilgan munosabati va bankning faoliyatini to‘xtatish uchun asos hisoblanadi.

Litsenziya bekor qilingandan keyin bank mavjud bo‘lib turadi, ammo bank operatsiyalarini amalga oshira olmaydi. Litsenziyani bekor qilish Markaziy bank boshqaruvi tomonidan qo‘llanadigan og‘ir jazo chorasi hisoblanganligi sababli, boshqa jazo choralari natija bermaganda quyidagi hollar qo‘llaniladi;

-bank to‘lov qobiliyatini yo‘qotib, passivlari aktivlaridan ortib ketganida;

-litsenziya berilishiga asos bo‘lgan ma‘lumotlarning haqiqiy emasligi aniqlanganda;

-bank o‘z kreditorlari va omonatchilari oldidagi majburiyatlarini o‘tashga qobiliyatsiz bo‘lib qolganda;

-hisobot ma‘lumotlari muntazam ravishda buzib ko‘rsatilganda;

-bank operatsiyalarini qonunchilikka va litsenziya shartlariga xilof tarzda amalga oshirilganida;

-litsenziya berilganidan keyin bir yildan ortiq vaqt davomida bank operatsiyalarini amalga oshirishga kirishmasligi oqibatida;

-O‘zbekiston Respublikasida shu‘ba bank ochgan xorijiy bank litsenziyasining chaqirib o‘z mamlakati tomonidan bekor qilinganida.

Litsenziyaning bekor qilinishi tijorat bankining sudga murojaat qilmasdan turib majburiy sur‘atda tugatilishi uchun asos bo‘ladi. Buni Markaziy bank tomonidan tayinlangan tugatish komissiyasi amalga oshiradi.

Bank quyidagi hollarda o‘z faoliyatini to‘xtatadi:

- aksiyadorlar yig‘ilishining qaroriga ko‘ra;
- Markaziy bank litsenziyani chaqirib olganida;
- bankrot deb e‘lon qilinganida.

O‘z faoliyatini to‘xtatgan bank Markaziy bank tomonidan banklarni davlat ro‘yxatiga olish daftaridan chiqariladi va bu haqidagi xabar matbuotda e‘lon qilinadi.

3-§. Banklar faoliyatini tugatishning huquqiy asoslari

Bankni tugatish uning huquq va majburiyatlarini boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga o'tkazmasdan bank faoliyatini to'xtatishdan iborat. Bankni tugatishda bank aksionerlarining umumiy yig'ilishida Markaziy bank bilan kelishgan holda **tugatuv komissiyasi** yoki tugatuvchi tayinlanadi. Tugatuv komissiyasi tarkibiga Markaziy bank va uning hududlardagi boshqarmalari mutaxassisleri kiritilishi mumkin. Tugatish jarayonlarining asosiy maqsadi bank kreditorlari va omonatchilarining barcha talablarini tezroq qondirishga qaratilgan.

Quyidagilar **bankni tugatishga asos** bo'lishi mumkin.

a) Markaziy bank tomonidan bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziya chaqirib olinganda;

b) bankni ixtiyoriy tugatish bo'yicha aksionerlar yoki muassislar umumiy yig'ilishining qarori qabul qilinganda bankni tugatish masalasi ko'rib chiqilishi mumkin.

Markaziy bank boshqaruvi tomonidan litsenziyani chaqirib olish to'g'risida qaror qabul qilingan kundan boshlab bankni tugatish jarayoni boshlangan hisoblanadi, bank operatsiyalarini va xorijiy valyutada operatsiyalarni amalga oshirish jarayoni to'xtatiladi hamda banklarni ro'yxatdan o'tkazish bo'yicha Davlat kitobiga bank tugatilish jarayonida ekanligi to'g'risida yozuv qilinadi. Tugatuvchi qonunda belgilangan tartibda bankni tugatish jarayonlari bo'yicha o'zining rejasiga ega bo'lishi lozim. Mazkur rejada tugatuvchining amalga oshiradigan chora-tadbirlari, tugatuvchi va jalb qilinadigan ekspertlar va mutaxassislarga ish haqi to'lash bilan bog'liq jarayonlar o'z ifodasini topishi lozim. Tugatish bilan bog'liq barcha xarajatlar bank mablag'lari hisobidan qoplanadi. Tugatish bilan bog'liq xarajatlarni Markaziy bank mablag'lari hisobidan qoplashga yo'l qo'yilmaydi. Litsenziya chaqirib olingan kundan boshlab ikki oy davomida tugatuvchi debitor qarzdorlik va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zaxiralar fondida zaxirada turgan bank mablag'larini undirib olish va ularni birinchi navbatda, tugatilayotgan bankning omonatchilarini omonatlarini qaytarishga yo'naltiradi.

Tijorat bankining moliyaviy holati qoniqarli bo'lib u o'z kreditorlari va omonatchilari oldida majburiyatlarini bajara olish imkoniyatiga ega bo'lgan holda Markaziy bankning ruxsati bilan bank aksionerlarining umumiy yig'ilishida bankni ixtiyoriy tugatish to'g'risida qaror qabul

qilishi mumkin. Mazkur qaror ommaviy axborot vositalari, veb-saytlarda e'lon qilinishi lozim.

Bankni tugatish jarayoni ikki xil bo'lishi mumkin: ixtiyoriy tugatish yoki majburiy tugatishdir.

Bankni ixtiyoriy tugatish kreditorlar va omonatchilar oldida majburiyatlar bajarilishini ta'minlash imkoniga ega bo'lgan bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan hollarda amalga oshirilishi mumkin.

Majburiy tugatish Markaziy bankning bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyasini chaqirib olish to'g'risidagi qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Markaziy bank quyidagi hollarda:

a) bankning passivlari aktivlaridan oshib ketganda va bank to'lovga layoqatsiz holga kelganda;

b) litsenziya berish haqiqiy bo'lmagan ma'lumotlarga asoslangan bo'lsa;

d) bank o'z omonatchilari va boshqa kreditorlari oldida o'z majburiyatlarini bajara olmay qolganda;

e) hisobotlarda doimiy ravishda xatolarga yo'l qo'yilganda;

f) bank faoliyati va operatsiyalarini amalga oshirishda qonun talablari buzilganda;

g) bank kapitalining yetarlilik koeffitsiyenti Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorning 75 foizidan kam bo'lsa;

h) bank oxirgi uch chorakning har oyi davomida regulyativ kapitalning 10 foizidan ortiq yoki davriga qaramasdan regulyativ kapitalning 50 foizidan ortiq zararga ega bo'lsa va boshqa hollarda bank kreditorlari va omonatchilarining talablarini qondira olmaydigan holatga tushganda, Markaziy bank tomonidan litsenziyani chaqirib olish va bankni majburiy tugatish to'g'risida qaror qabul qilinganda bank majburiy tugatiladi. Banklarni tugatish to'g'risidagi nizomning 4-bo'limida tugatuvchi (likvidator) vakolatlari va majburiyatlari ko'rsatib o'tilgan.

Tugatuvchi tayinlangan kundan boshlab bank boshqaruvi tugatuvchining ixtiyoriga o'tadi va har bir bajarilgan operatsiya va faoliyat uchun tugatuvchi javobgar hisoblanadi. Tugatuvchi bankning aktiv va passivlari ustidan nazoratni amalga oshiradi,

-bankning barcha ishlarini bajarishga mas'ul hisoblanadi;

-kreditorlarning talabini qondirishga loyiq bahoda bank aktivlarini sotish;

-doimiy ravishda lozim darajada bank hisobotini yuritish va Markaziy bankka hisobot berib borish;

-bank faoliyatiga yetkazgan zarari va noto'g'ri qaror qabul qilgan hollarda tugatuvchi javobgar hisoblanadi.

Tugatuvchi bankni boshqarish, bank nomidan ish ko'rish, bank aktivlarini aniqlash va ularni boshqarish, bank aktivlari va mulkini saqlash, zarur hollarda shartnoma asosida xodimlarni jalb qilish, bankning moliyaviy holatidan kelib chiqib xodimlarga ish haqi miqdorini belgilash, sudda tugatilayotgan bankning nomidan ishtirok etish va boshqalarni amalga oshirish huquqiga ega. Barcha ishlar tugatilgandan keyin tugatuvchi Markaziy bankka amalga oshirgan ishlari bo'yicha hisobot va tugatuv balansini taqdim etadi. Likvidator (tugatuvchi) Markaziy bank bilan kelishilgan holda aksionerlar umumiy yig'ilishi tomonidan bankni tugatish to'g'risidagi qaror kuchga kirgan kundan boshlab 3 kun mobaynida tayinlanadi. Tugatish jarayonining maqsadi bank omonatchilari va kreditorlari talablarini tezlik bilan qondirishdan iborat. Bankni tugatish jarayoni Markaziy bank boshqaruvining litsenziyalarni qaytarib olish to'g'risidagi qarori chiqqan kundan boshlangan deb hisoblanadi. Tugatilayotgan bankning Markaziy bank majburiy zaxiralar hisobvarag'ida hisobda turgan mablag'lari tugatuvchi tomondan bankni tugatish jarayoni boshlanganligi to'g'risidagi tasdiqnoma taqdim etilgandan so'ng bankning tugatish hisobvarag'ida aks ettiriladi. Markaziy bank tomonidan tugatish jarayoni boshlangandan so'ng aksiyadorlar umumiy yig'ilishi, boshqa organlar vakolatlari to'xtatiladi va boshqa cheklovlar kiritilishi mumkin. Bank hisobidan va nomidan hech qanday ish bajarilmaydi, qarz majburiyatlari muddati o'tgan hisoblanadi. **Bankning tugatilish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:**

- moddiy nazorat va inventarizatsiya;
- aktivlarni tekshirish;
- aktivlarni baholash va sotish;
- sotuvdan tushgan tushumlarni joylashtirish;
- tugatish jarayonini aniqlashtirish.

Bank tugatilishi boshlangandan so'ng Markaziy bank moddiy nazoratni o'rnatadi va likvidator inventarizatsiya o'tkazadi. Shuningdek, likvidator aktivlarni tekshirib tugatish hisobotini tayyorlashi lozim.

Unda yakuniy balans, vakillik hisobvaraqlari ahvoli to'g'risidagi hisobotlar, pul mablag'lari va valyuta hisobini yuritish, balans va kredit portfeli bo'yicha kreditor qarzdorligini tekshirish natijalari aks ettirilishi lozim. Likvidator bank aktivlari bo'lgan ya'ni pul mablag'lari, ssudalar, qimmatli qog'ozlar, valyuta mablag'larini baholaydi va sotadi. Tugatuvchi aktivlarni tekshiruvdan o'tkazgandan keyin, vakillik hisobvaraqlarining holati, pul va valyuta mablag'lari hisobini yuritadi, kreditor qarzdorlik va bank inventar vositalarini o'zida aks ettiruvchi yakuniy balansni tuzadi. Pul mablag'lari, ssudalar, qimmatli qog'ozlar, valyuta mablag'lari bankning moliyaviy aktivlari hisoblanadi. Pul mablag'lari, valyuta, monetalar, hisob raqamidagi mablag'lar nominal qiymati bo'yicha baholanadi. Qimmatli qog'ozlar fond birjasidagi holat bo'yicha baholanadi. Kredit portfelidagi kreditlar uchinchi tomonga sotiladi. Kreditlar bahosi ularning sifatiga bog'liq bo'ladi. Muammoli kreditlar bo'yicha olingan ta'minot sotuvga qo'yiladi yoki sudda ko'rib chiqishga o'tkaziladi. Tugatuv jarayonida jismoniy shaxslarning omonatlari birinchi navbatda, to'lanadi. Likvidator nizomga asosan omonatchilar va kreditorlar talabini qondirishi kerak. Tugatish ishlari yakunlangandan so'ng likvidator bajarilgan ishlar to'g'risidagi yakuniy hisobotni va tugatish balansini tuzadi va Markaziy bankka taqdim etadi. Markaziy bank likvidator taqdim etgan hujjatlarni o'rganib chiqib, bankni banklarni ro'yxatga olish Davlat kitobidan chiqarib tashlash to'g'risida qarorni qabul qiladi. Tugatuvchi tomonidan qonunchilik talablari buzilgan hollarda Markaziy bank boshqa tugatuv komissiyasini yoki tugatuv komissiyasi a'zolarini tayinlashi mumkin. Tugatuv komissiyasi faoliyati va tugatuv jarayonlarini Markaziy bank doimo nazorat qilib boradi. Bankni tugatish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar mazkur bank hisobidan amalga oshiriladi.

4-§.Banklarga vasiy tayinlash

“Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi qonunning 36– moddasiga asosan banklar faoliyatida muammolar yuzaga kelgan hollarda ularga vasiylar tayinlanishi mumkin. Vasiylarni tayinlash O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 19-dekabrda 570-son bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan “Banklarga vasiylik qilish to'g'risida”gi nizomga asosan amalga oshiriladi.

Vasiylik Markaziy bank tomonidan kompleks ma'muriy- huquqiy, tarkibiy, moliyaviy choralar ko'rish orqali tijorat banking faoliyatini

yaxshilash, qonun talablari asosida ish yuritilishini ta'minlash, agarda uni moliyaviy barqarorlashtirishni iloji bo'lmasa bankni qayta tashkil qilish yoki uni tugatishga tayyorlash uchun tayinlanadi. Bank tomonidan qonunchilik va Markaziy bank me'yoriy hujjatlari talablariga rioya qilinmasdan bank faoliyati xavfsizligi va sog'lomligi buzilgan, Markaziy bank talablari bo'yicha aniqlangan kamchiliklar o'z vaqtida bartaraf qilinmasdan bankning zarar ko'rishiga, bank kreditorlari va omonatchilari manfaatlariga ziyon yetishiga olib keladigan hollar yuzaga kelganda bankning muvaqqat ma'muriyatini tayinlash yuzasidan qaror qabul qilinadi va Markaziy bank bo'yicha vasiy tayinlaydi hamda vasiylik qilish haqida farmoyish chiqaradi. Farmoyish matbuotda e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi. **Bankning faoliyati quyidagi hollarda**, bankning kreditorlari va omonatchilari uchun xavfli hisoblanib **vasiy tayinlanishi lozim**:

a) barcha darajadagi kapital yetarliligi koeffitsiyenti Markaziy bank o'rnatgan ko'rsatkichdan 75 % va undan yuqori darajada kamayganda;

b) bank o'z kreditorlari va omonatchilarining talablari bo'yicha to'lovlarni amalga oshira olmaganda;

d) bank ko'rgan zarar summasi oxirgi uch chorak davomida har bir kvartalda bankning umumiy regulyativ kapitalining 10 foizi miqdorida yoki qaysi davr bo'lishidan qat'iy nazar bankning umumiy regulyativ kapitalining 50 foizi miqdorida bo'lganda;

e) omonatchilar mablag'lari saqlanishi va ular manfaatlariga ziyon keltirishi mumkin bo'lgan boshqa hollarda Markaziy bank banklarga vasiy tayinlash to'g'risida qaror qabul qiladi. Vasiy tayinlash to'g'risida qaror qabul qilishda Markaziy vasiylik mexanizmi orqali bankning moliyaviy holatini zarur ijobiy holatga olib chiqish, bank aktiv va passivlarini saqlab qolishga e'tibor qaratadi.

Vasiy mas'ul shaxs bo'lib vasiylik davrida bankni muvaqqat ma'muriyat boshqaradi. Vasiylik rejimi boshida 12 oy muddatga tayinlanadi va bank bo'yicha vasiylik qilish xarajatlari to'liq bankning o'z mablag'lari hisobidan qoplanadi

Bankning vasiysi qonun doirasida ma'lum vakolat va huquqlarga ega bo'ladi va u vasiy bankning mansabdor shaxslari va uning aksiyadorlari vakolatlarini ko'rib chiqishi, bank ahvolini normallashtirish uchun zarur choralar ko'rish, jumladan, qonun hujjatlariga muvofiq filiallarni yopishi, mansabdor shaxslarni va xizmatchilarni ishdan bo'shatishi mumkin. Vasiy istalgan paytda fuqarolarning depozitlari va investitsiyalari bir yildan ko'p bo'lmagan

muddatga qisman yoki to'la to'xtatib qo'yilganligini e'lon qilishi mumkin, bunda vasiy depozitlar va investitsiyalarning taxminiy qiymatini saqlab qolish bo'yicha choralar ko'rishi shart. Basharti, vasiylik vaqtida yoki vasiylik davrining oxirida Markaziy bank tomonidan bankni sog'lomlashtirishning iloji yo'qligi aniqlansa, bank litsenziyasini chaqirib oladi va u belgilangan tartibda tugatiladi.

Markaziy bank tomonidan vasiy sifatida yetarli kasbiy malaka va tajribaga ega bo'lgan Markaziy bank xodimlari, yuridik, konsalting firmalari xodimlari yoki boshqa mutaxassislar jalb qilinishi mumkin. Bankning aksioneri, kreditori, qarz oluvchisi yoki bank bilan bog'liq boshqa shaxslar vasiy bo'lishi mumkin emas. Vasiyning vazifasi qonunchilik talablari asosida bank kreditorlari va omonatchilarining manfaatlarini himoya qilish maqsadida bankning to'lovga layoqatliligini tiklash va ta'minlashga qaratilgan choralar ko'rish, boshqaruv mexanizmini shakllantirish, yo'l qo'yilgan kamchilik va xatolarni bartaraf qilish va bank faoliyatini moliyaviy sog'lomlashtirishga qaratilgan samarali chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iboratdir.

Vasiy tayinlangan paytdan boshlab:

a) bank boshqaruvi, kengashi va aksionerlar umumiy yig'ilishining vakolatlari to'xtatiladi va bu vaqtlar vasiyga o'tadi;

b) vasiylik o'rnatilgan bankning nomidan ish ko'radi.

Shuningdek vasiy:

a) muvaqqat ma'muriyat uchun bank xodimlari ichidan, bank nazorati, faoliyatining huquqiy asoslarini, audit va buxgalteriya hisobini mukammal biluvchi mutaxassislarni yollashi;

b) bankning moliyaviy holatidan kelib chiqib xodimlar uchun ish haqi miqdorini belgilashi;

d) mehnat qonunchiligi talablariga muvofiq bank xodimlarini ishdan ozod qilishi;

e) bankning filiallarini yopish to'g'risida qarorlar qabul qilishi va ularni yopishi;

f) bankning aksiyalari va boshqa qimmatli qog'ozlari bo'yicha dividendlar to'lashni to'xtatishi, shuningdek, xodimlarni rag'batlantirishi;

g) bankning investitsiyalash va kreditlashga oid shartnomalariga o'zgartishlar kiritishi;

h) bank aktivlari va passivlarini sotishi, sudda bankning nomidan ish ko'rishi mumkin.

Vasiyning yozma roziligisiz bankning nomidan va mablag‘lari hisobidan ish ko‘rish haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Markaziy bank tomonidan vasiy tayinlangan kundan boshlab bank aktivlari ustidan nazorat o‘rnatish vasiyning zimmasida bo‘ladi. Bu borada vasiy bankning mol-mulki, asbob-uskunalari, moliyaviy va moddiy mablag‘lari, barcha qimmatliklar, jumladan, naqd pullar, qimmatli qog‘ozlar, transport vositalari va boshqalarni saqlash, xavfsizlik tizimini ta‘minlashi lozim. Shuningdek vasiy vakillik raqamlarining holati bo‘yicha hisobotni taqqoslab boradi, pul mablag‘lari va valyuta mablag‘larining hisobini yuritadi, bank mulkini inventarizatsiyadan o‘tkazadi, bankning balansi va kredit portfelini tekshiradi, bank aktivlarini baholaydi va Markaziy bankka ma‘lumotnoma tayyorlaydi. Vasiylik muddati tugagandan keyin vasiy bankning moliyaviy holati va kelajakdagi faoliyati rejasi to‘g‘risida yozma hisobot taqdim etadi. Agar bankning moliyaviy ahvoli barqarorlashgan bo‘lsa – bankning aksionerlari, bank boshqaruvi va kengashining vakolatlarini tiklash, yoki vasiylik muddatini uzaytirish, bankning aktiv-passivlarini sotish yoki bankni qayta tashkil etish, yoki bankning litsenziyasini qaytib olish va bankni tugatish to‘g‘risida o‘z xulosasini beradi.

Vasiylik muddati davomida Markaziy bank vasiy ustidan nazorat olib boradi. Zarur hollarda vasiylik faoliyati bo‘yicha tavsiyalar va yo‘nalishlar beradi, bank faoliyatiga oid ma‘lumotlar va hisobotlarni talab qiladi va tekshirib boradi, vasiy tomondan bajarilgan ishlar bo‘yicha uning hisobotini eshitib boradi, lozim bo‘lsa yana olti oygacha vasiylik muddatini uzaytirishi, bankka tayinlangan vasiylikni to‘xtatishi, bankni tugatishi mumkin.

5-§. Xorijiy davlatlar amaliyotida banklarni bankrotlikdan olib chiqish yo‘llari

Alohida olingan mamlakatlarda bank-moliya tizimining shu mamlakatda yoki jahonda ro‘y beradigan turli inqirozlar va tebranishlarga bardosh bera olishi mazkur tizimning rivojlanish darajasi hamda raqobatdoshligiga bog‘liq. Dunyoda yuz berayotgan global o‘zgarishlar, turli mamlakatlar miqyosida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish tarmoqlari faoliyatining tubdan o‘zgarishi bank-moliya tizimi zimmasiga ham katta mas‘uliyat yuklaydi. Chunki banklar mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta‘sir

qiluvchi, iqtisodiyot tarmoqlarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash orqali makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlarini barqaror ta'minlashga zamin yaratadi.

2007–2008-yillar mobaynida boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi turli mamlakatlar bank-moliya tizimi barqarorligiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Natijada ba'zi davlatlar bank tizimi faoliyatining ishdan chiqqanligini, ko'pgina banklar bankrot bo'lganligini, likvidatsiya bo'lganini yoki qo'shib ketganligini ko'rishimiz mumkin.

Har bir mamlakat o'z qonun-qoidalarini asosida banklar faoliyatini to'g'ri tashkil qilishi, ayniqsa, banklarning resurslarini shakllantirish, ularning aktivlarini to'g'ri boshqarish, bank mijozlariga xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirib borishi, banklarning likvidligi va to'lovga layoqatliligini ta'minlashi, kapital ytariligi tamoyillariga to'liq rioya qilishi, bankning depozit, kredit, valyuta, likvidlik siyosatining oqilona amalga oshirilishiga ustuvor e'tibor qaratishi juda muhim hisoblanadi. Banklarning iqtisodiy inqiroz zarbalariga bardosh bera olmasligi milliarder Jorj Sorosning fikricha, ularni davlat nazorati ostiga o'tishiga olib keladi. Bugungi kunda jahon bank tizimining holatini juda mustahkam va barqaror deb bo'lmaydi. Jahon miqyosida ko'pgina davlatlarning banklari o'z kapitalini to'ldirishga muhtoj. Bu holda davlat yirik, davlat uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan banklarga e'tibor qaratadi. Yirik bo'lmagan banklar esa inqiroz tufayli sinib ketishga moyil bo'lishadi. Iqtisodiy inqiroz mamlakatlar iqtisodiyoti rivojlanishida salbiy ko'rsatkichlarga, ijtimoiy muammolarga olib keladi.

Inqirozning bank tizimiga ta'sirini yengillashtirish maqsadida davlatlar turli usullardan foydalanishi, turli qulay yo'llarni tanlashi mumkin. Ammo, ko'pgina davlatlar amaliyotida inqiroz davrida davlat turli shartlar asosida yoki shartlarsiz banklarni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlaganini ko'rishimiz mumkin. Masalan, Angliya banki faoliyatida birinchi marta bank tizimi barqarorligini ta'minlash maqsadida iqtisodiyotiga 75 mlrd funt sterling yo'naltirganini ko'rishimiz mumkin. Bank hisob stavkani 1 foizdan 0,5 foizgacha kamaytirib iqtisodiyotga yo'naltiriladigan pul mablag'larini oshirishga erishdi. Angliya retsessiyadan chiqishi uchun pul massasini oshirishni ushbu davlat zarur shartlardan biri sifatida qabul qilib keyinchalik bu miqdor 150 mlrd funtgacha ko'paytirildi. Maqsad banklarning iqtisodiyot tarmoqlariga beradigan kreditlari miqdorini oshirish orqali tovar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni kengaytirish,

iqtisodiyotni jonlantirishdan iborat edi. Buyuk Britaniya bu amaliyotida muomalaga chiqarish uchun yangi pullar zarb etmadi, balki u qimmatli qog'ozlar sotib olish mexanizmidan unumli foydalandi. Xuddi shunday modeldan Yaponiyada ham foydalanilganini ko'rish mumkin va bunday qadam ushbu davlatlar bank tizimini mustahkamlashda ijobiy natijalar berganini ko'rish mumkin.

Buyuk Britaniya bank tizimida innovatsion fondlarni tashkil etish va moliyalashtirish, kapital oqimlari, innovatsion loyihalarini ishlab chiqish orqali daromad manbalarini oshirish, ishlab chiqarish liniyalarini yaratish va venchur-kapital qo'yish tizimlarini moliyalashtirish orqali real iqtisodiyotning moliyaviy mablag'larga bo'lgan talabini qondirishga e'tibor qaratdi. Buyuk Britaniya aynan bank-moliya tizimining aktivlarini ko'paytirish va bank biznesini rivojlantirish innovatsiyalarni moliyalashtirishga bo'lgan talabni qondirish maqsadida maxsus innovatsion fond tashkil etilgan. 2011-yilda Buyuk Britaniyaning eng yirik banklari iqtisodiy inqirozning salbiy ta'sirlarini bartaraf qilib mamlakat iqtisodiyotining ijobiy natijalariga erishishida muhim rol o'ynagan.

8-jadval

Buyuk Britaniyada yirik 10 talik reytingiga ega bo'lgan banklar faoliyati ko'rsatkichlari tahlili⁴⁰

<i>Banklar ro'yxati</i>	<i>Bank ofislari manzili</i>	<i>Bank aktivlari (£m)</i>	<i>Bank aktivlari (\$m)</i>
<i>HSBC Bank</i>	<i>London</i>	<i>662 710</i>	<i>1 267 777</i>
<i>Royal Bank of Scotland</i>	<i>Edinburg</i>	<i>583 467</i>	<i>1 124 108</i>
<i>Barclays Bank</i>	<i>London</i>	<i>522 089</i>	<i>1 005 857</i>
<i>HBOS</i>	<i>Edinburg</i>	<i>442 881</i>	<i>853 255</i>
<i>Lloyds TSB</i>	<i>London</i>	<i>279 843</i>	<i>539 146</i>
<i>Standard Chartered</i>	<i>London</i>	<i>73 543</i>	<i>141 688</i>
<i>Alliance HYPERLINK</i>	<i>Lestershir</i>	<i>49 967</i>	<i>96 266</i>
<i>Northern Rock</i>	<i>Nyukasl-na-Tayne</i>	<i>42 790</i>	<i>82 439</i>
<i>Co-operative Bank</i>	<i>Manchester</i>	<i>39 000</i>	<i>71 327</i>
<i>Bradford HYPERLINK</i>	<i>Bingli</i>	<i>35 458</i>	<i>68 313</i>

Manba: www. bankofengland.org.

⁴⁰ Манба: www. bankofengland.org.

Gretsiyadagi moliya va bank inqirozi hukumatni 12 milliard yevro tejash uchun ikki yillik islohotlar dasturini tayyorlashga majbur qildi. Natija dastlab 8 milliard yevroni tejash rejalashtirilgan edi. Biroq Yevropa Markaziy banki banklarga yordam berish dasturini uzaytirishdan bosh tortishi amalda Gretsiya bank tizimini ishdan chiqarib, naqd pul deyarli qolmasligiga va uni olishga qattiq cheklovlar qo'yilishiga sabab bo'lgan. Kreditorlar bilan kelishuvni imzolashdan bosh tortish va referendum ham Gretsiyaga qimmatga tushgan. Bunday tanglik YAIM 0,5 foizga o'sish o'rniga uning 3 foizga kamayishi bilan yakunlangan. Banklarning bankrot bo'lish sabablari sifatida:

- kreditorlar va mijozlar oldida mavjud bo'lgan majburiyatlarni o'z vaqtida bajarmaslik;
- o'z mablag'lari, kapital yetarliligi bo'yicha me'yorlarga rioya qilmaslik va bajarmaslik;
- likvidlilik ko'rsatkichlari bo'yicha me'yorlarga rioya qilmaslik va ularni bajarmaslik;
- o'z mablag'lari miqdorining ustav kapitali miqdoridan kam bo'lishi va boshqalar.

9-jadval

Banklarning bankrotlik holatini quyidagi sabablari bo'yicha tasniflash mumkin.










Ichki sabablar	Tashqi sabablar
<p><i>To'lovlarning muddatida bajarilmasligi, muddati o'tgan to'lovlarning oshib borishi;</i> <i>Qimmatli qog'ozlar qiymatining tushib ketishi;</i> <i>Zararlarning oshib ketishi;</i> <i>Bank hisobotlarining qalbakilashtirilishi va boshqalar.</i></p>	<p><i>Iqtisodiy jihatdan:</i> <i>Inflyatsiya darajasining oshishi;</i> <i>Bank kreditlari bo'yicha foizlarning o'zgarishi;</i> <i>Valyuta kursining o'zgarib turishi;</i> <i>Soliqlar miqdorining oshib ketishi;</i> <i>Aholi daromadlarining kamayishi va h.k.</i></p> <p><i>Siyosiy jihatdan:</i> <i>Qonunlarning doimiy o'zgarib turishi;</i> <i>Hukumatning aralashuvi va ta'siri;</i> <i>Hukumat tomonidan ba'zi subyektlarga imtiyozlar berilishi va ularning qo'llab – quvvatlanishi va boshqalar.</i></p>

Albatta, banklarning bankrot bo'lishining asosiy sababi ularning qoniqarsiz faoliyati va zarar bilan ishlashi hisoblanadi. Bank foydasiga nisbatan to'lanmagan qarzlarning 5-10 foizdan oshishi, bank qimmatli qog'ozlari bahosining tushib ketishi bank faoliyatida muammolar yuzaga kelganidan dalolat beradi.

Bank moliyaviy ahvoning yomonlashuvi va uni bankrot bo'lish belgilari sifatida uning majburiy to'lovlarni o'z vaqtida to'lay olmayotganligshi, bank qarzlarning aktivlari qiymatidan oshib ketishi, kreditor qarzdorlikning kamaymasligi, naqd pullar bilan bog'liq operatsiyalarni bajarishda limitlarning joriy etilishi, mamlakat banklari tizimida bank reytingining tushib ketishi va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Banklar faoliyatida shunday o'zgarishlar bo'lib banklar bankrotlik holatiga kelganda birinchi navbatda omonatchilar va mijozlarning manfaatini himoya qilish choralari ko'rish lozim⁴¹.




10-jadval

2015-yildagi AQShning yirik banklari to'g'risida ma'lumot⁴²

<i>Banklar</i>	<i>Joylashgan joyi</i>	<i>Aktivlari (mlrd doll)</i>	<i>Xodimlar soni (ming kishi)</i>
<i>JPMorgan Chase</i>	 <i>SSHA, Nyu-York</i>	<i>2 594</i>	<i>241,4</i>
<i>Bank of America</i>	 <i>SSHA, SHarlott</i>	<i>2 114</i>	<i>224,0</i>
<i>Citigroup</i>	 <i>SSHA, Nyu-York</i>	<i>1 846</i>	<i>241,0</i>
<i>Wells Fargo</i>	 <i>SSHA, San-Fransisko</i>	<i>1 701</i>	<i>264,5</i>
<i>Royal Bank of Canada</i>	 <i>Kanada, Toronto</i>	<i>857</i>	<i>78,0</i>
<i>Toronto-Dominion Bank</i>	 <i>Kanada, Toronto</i>	<i>852</i>	<i>81,1</i>
<i>Scotiabank</i>	 <i>Kanada, Toronto</i>	<i>672</i>	<i>83,9</i>
<i>Bank of Montreal</i>	 <i>Kanada, Monreal</i>	<i>530</i>	<i>46,8</i>
<i>Banco do Brasil</i>	 <i>Braziliya, Brazilia</i>	<i>483</i>	<i>111,6</i>
<i>Itaú Unibanco</i>	 <i>Braziliya, San-Paulu</i>	<i>424</i>	<i>93,2</i>

⁴¹ Claessens S., Kose M.A. Financial Crises: Explanations, Types, and Implications. IMF Working Paper. WP/13/28. Available at: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp1328.pdf>. (accessed 01.05.2016). Fratianni M., Marchionne F. The Role of Banks in the Subprime Financial Crisis. Review of Economic Conditions in Italy, 2009, no.1. Available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1383473. (accessed 01.05.2016).

⁴² ↑ FRB: Annual Report 2015 - Statistical Table 13.

<i>Banklar</i>	<i>Joylashgan joyi</i>	<i>Aktivlari (mlrd doll)</i>	<i>Xodimlar soni (ming kishi)</i>
<i>U.S. Bancorp</i>	 <i>SSHA, Minneapolis</i>	406	66,7
<i>Banco Bradesco</i>	 <i>Braziliya, Ozasku</i>	403	95,5
<i>The Bank of New York Mellon</i>	 <i>SSHA, Nyu-York</i>	385	50,3

2007-yillarga kelib AQShda bankrot bo'lgan banklar soni kamaysada (FDIC) AQSh depozitlarni sug'urtalash Korporatsiyasining ma'lumotlariga ko'ra 2010-yilda 157 moliya tashkiloti, 2012-yilda 51 ta, 2013-yilda 24 ta moliya instituti o'z faoliyatini to'xtatgan. Moliyaviy-iqtisodiy inqiroz tufayli bankrotlik yoqasiga kelgan va AQSh banklari amaliyotida juda katta shov-shuvlarga ega bo'lgan 3 yirik bank to'g'risida to'xtalish mumkin. Bular: CITIGROUP, AMERICAN INTERNATIONAL GROUP va MERRILL LYNCHlar hisoblanadi.

1. CITIGROUP Nyu-Yorkning markazida joylashgan, 1998-yilda Citicroup va moliyaviy konglomerat Travelers Group birlashishi natijasida shakllangan bank. AQSh bank xoldingida o'z faoliyati bo'yicha 3 o'rinda turuvchi bank bo'lib, dunyo bo'yicha 140ta davlatda o'zining 16 mingta bo'linmalariga ega bo'lgan mazkur bank jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida juda katta miqdorda mablag'larini yo'qotdi.

2. AMERICAN INTERNATIONAL GROUP (AIG) AIG. 1919-yilda tashkil etilgan, 130 davlatda o'z bo'linmalariga ega bo'lgan AQShning yirik banki o'zining 85 mlrd dollarlik aksiyalarini Federal rezerv bankga sotishga majbur bo'ldi.

3. MERRILL LYNCH. Bu bank Charlzom E. Merrill va Edmundom K. Linch tomonidan 1914-yilda Nyu-Yorkda ochilgan. Unda 60 mingdan ortiq xodim va 15 200ta maslahatchilar o'z faoliyatini olib borgan. Mazkur bank ham inqiroz zarbalariga bardosh bera ola olmaganligi, uning ipoteka portfelining bahosi tushib ketganligi va qarz majburiyatlarining qadrsizlanganligi tufayli 2009-yilda uni Amerika banki sotib oldi⁴³.

⁴³The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Bularning barchasi banklar faoliyatini olib borishda risklarni to'g'ri hisob-kitob qilishni va bank ishini yuritishda uning tamoyillariga rioya qilish lozimligini ta'kidlaydi.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Bank ta'rischisi	Vasiy huquqlari
Bank aksiyadori	Ekvivalent mablag'
Bank manfaati	Bank ochish
Mijoz manfaati	Banklarni tugatish
Ochiq turdagi aksiyadorlik banki	Bankni majburiy tugatish
Yopiq turdagi aksiyadorlik banki	Bankni ixtiyoriy tugatish
Bank foydasi	Bank litsenziyasi
Bank zarari	Litsenziyani bekor qilish
Bank vasiysi	Litsenziyani chaqirib olish
	Litsenziyani to'xtatish

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Tijorat banklari iqtisodiyotga qaysi jihatlari bilan ta'sir ko'rsatadi?
2. Xususiylashtirish sharoitida banklarning o'рни va rolini ko'rsating?
3. Banklar faoliyatini erkinlashtirish deganda nimani tushunasiz?
4. Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilishning asoslarini keltiring?
5. Qanday shartlar bajarilganda banklar faoliyatini olib borishga litsenziya beriladi?
6. Litsenziya chaqirib olinishi mumkinmi?
7. Markaziy bank bilan tijorat banklarining munosabatlarini keltiring va asoslang?
8. Tijorat banklarining ustav kapitali minimal miqdoriga qo'yiladigan talablarni tushintirib bering?
9. Tijorat banklari funksiyalarini sanang.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

IV BOB. BANK PASSIVLARI VA ULARNING DIVERSIFIKATSIYASI

1-§. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari va uning turlari

Passivlar va aktivlar bo'yicha majburiyatlarni boshqarish bankning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Mablag'larni jalb qilish yoki ularni joylashtirish bilan bog'liq operatsiyalarning har ikkalasi ham banklar faoliyatida muhim ahamiyatga ega. Ularni samarali tashkil qilish banklar faoliyatida yuqori natijalarga erishish imkonini beradi. Bank resurslari uning passiv operatsiyalari orqali shakllanadi.

Shu bois bank resurslarini shakllantirish, uning passiv hisob raqamlari yoki aktiv-passiv hisob raqamlaridagi pul mablag'larini ko'paytirish bilan bog'liq operatsiyalar **banklarning passiv operatsiyalari** deyiladi.

Banklarning yetarli resursga ega bo'lishi o'ta dolzarb vazifalardan biri bo'lganligi uchun banklar passiv operatsiyalarini samarali tashkil etish va boshqarish bo'yicha o'z siyosatiga ega bo'ladi.

Tijorat banklari moliyaviy resurslarini boshqarishda asosiy e'tibor bank balansi passividagi mablag'larning manbalariga qaratiladi. Ushbu mablag'lar ikkita yirik guruhga – majburiyatlar va kapitalga bo'linadi.

Majburiyatlar – bank tomonidan jalb etilgan mablag'lar hisobidan, kapital esa bankning o'z mablag'lari hisobidan shakllanadi. Ushbu mablag'larning barqaror manbalar hisobidan shakllantirilishi tijorat banklarining samarali ishlashi va iqtisodiy jihatdan baquvvatligini ta'minlaydi.

Tijorat banklarining **passiv operatsiyalarini** asosan **to'rt guruhga** bo'lish mumkin:

1. Tijorat banklari qimmatli qog'ozlarini emissiya qilish orqali resurslarni yig'ish;

2. Bank foydasi hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish;

3. Kreditlar, qarzlar va boshqa kreditor – yuridik shaxslardan mablag'lar jalb qilish;

4. Depozit operatsiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklari tomonidan passiv operatsiyalarni amalga oshirishdan **maqsad:**

- bank faoliyatini resurslar bilan ta'minlash;
- iqtisodiyotga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan qo'shimcha mablag'lar manbalarini shakllantirish;
- jalb qilingan mablag'larga bank foizlarini to'lash yo'li bilan aholi va yuridik shaxslar daromadlarini oshirish;
- o'z kapitali hajmini oshirib borish;
- bank operatsiyalarini riskdan himoya qilish uchun rezerv fondlarni tashkil qilish.

Tijorat banklarining resurslarini qaysi subyektga tegishli ekanligiga qarab, bankning **o'z mablag'lariga va jalb qilingan mablag'larga tasniflash** mumkin. Yuqorida keltirilgan passiv operatsiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning o'z mablag'lari yuzaga keladi, qolgan oxirgi ikki shaklda esa bankning jalb qilingan resurslari yoki bank uchun qarzga olingan – kredit resurslari yuzaga keladi. Shu bois bank passivlarining hajmi bankning o'z mablag'lari va uning majburiyatlari yig'indisidan iborat bo'ladi.

Banklar amaliyotining xo'jalik subyektlari faoliyatidan farqli xususiyati shundaki, agar korxonalar, tashkilotlar o'z faoliyatini olib borishda xarajatlarining aksariyat qismini o'z mablag'lari hisobidan amalga oshirsa, banklar faoliyatida esa ularning o'z mablag'lari yoki kapitali uning faoliyatini 15-20 foiz ehtiyojini qoplaydi. Bu holat bozor munosabatlarining faol ishtirokchisi bo'lgan banklarning moliyaviy barqarorligi va likvidligi uning resurslari tarkibidagi o'z mablag'lari salmog'iga, faoliyatining ko'lami esa jalb qilingan mablag'larga bog'liqligini ko'rsatadi. Banklarning passiv operatsiyalarini amalga oshirish orqali resurslarni shakllantirish imkoniyati va huquqi, boshqacha qilib aytganda, chetdan mablag'larni jalb qilish chegarasi Markaziy bank tomonidan belgilanadi va muvofiqlashtiriladi hamda u bankning qanday tashkiliy-huquqiy shaklda subyekt sifatida faoliyat yuritayotganligi, uning o'z mablag'lari hajmiga bog'liq bo'ladi. Bank resurslari tarkibida davlat mablag'larining mavjud emasligi banklarning passiv operatsiyalari yordamida, ularning resurslarini hajmini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bankning passiv operatsiyalari yordamida xo'jalik oborotida bo'lgan bo'sh pul mablag'lari bank resurslariga jalb etiladi. Shu sababli, passiv operatsiyalar nafaqat bank resurslarini shakllantirish uchun, balki pul muomalasining barqarorligini ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Banklarning o'z mablag'lari hajmining yuqori bo'lishi banklar faoliyati barqarorligini ta'minlashning asosi hisoblanadi. Bankni tashkil qilishning ilk bosqichidagi xarajatlar, bank

binosi, texnika-texnologiya, dasturiy ta'minotlari, xodimlarining ish haqi bilan bog'liq xarajatlarning barchasi bankning o'z mablag'lari hisobidan qoplanadi. Bank faoliyati uchun zarur bo'lgan rezervlar, fondlar ham bankning o'z mablag'lari hisobidan shakllanadi.

Banklarning o'z mablag'lariga – bankning ustav kapitali va unga tenglashgan mablag'lar, jumladan, zaxira kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag'batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar hamda taqsimlanmagan foydasi kiradi.

Jalb qilingan mablag'lar – depozitlar, jamg'armalar, qarzga olingan mablag'lar kontokorrent hamda korrespondent hisobvaraqlarida o'z ifodasini topadi.

Moliyaviy menejment tizimida eng muhim yo'nalishlardan biri bank aktiv va passivlarini samarali boshqarish hisoblanadi. Aktivlarni boshqarish asosida o'z va jalb qilingan resurslarni joylashtirish tartibi va yo'llari yotadi. Tijorat banklarining passivlarini boshqarishda xalqaro bank amaliyotida "Bank passivlarini boshqarish" nazariyasidan keng foydalaniladi. Mazkur nazariyada asosiy e'tibor tijorat banklarining depozit bazasini yaxshilashga qaratiladi.

1960–70-yillardan boshlab bank likvidligini boshqarish borasida "passivlarni boshqarish" nazariyasi paydo bo'ldi va bank likvidlik muammosini yechish borasida o'z passivlariga, ya'ni majburiyatlariga e'tibor qarata boshladi. Bu nazariyaning paydo bo'lishiga iqtisodiyotda fond va pul bozorining shakllanishi hamda ikki pog'onali bank tizimining to'la shakllanishi bilan bank mablag'lari bozorining rivojlanishi turtki bo'ldi. Bu nazariy fikrga tayangan holda banklar o'z likvidligini pul bozori va sarmoya bozoridan qarz olish, ya'ni mablag'lar jalb qilish orqali boshqara boshlashdi. Bu, asosan, Markaziy bankdan mablag'lar sotib olish, depozit sertifikatlarini, qisqa muddatli tijorat veksellari va yevro, dollar kabi qarz majburiyatlarini muomalaga chiqarish shaklida amalga oshiriladi. Ushbu nazariya himoyachilari bank resurslari yetarli bo'lmagan hollarda bank likvidligi muammosini bozordan qo'shimcha mablag'lar jalb qilish yo'li bilan hal qilinishi mumkin deb ta'kidlaydilar. Boshida bu nazariyani faqat yirik banklar ma'qullagan edi, lekin keyinroq bu nazariya banklar tomonidan tan olindi. Passivlarni boshqarish nazariyasi orqali tijorat banklari likvidligini boshqarish quyidagi ikki xulosaga asoslanadi:

1. Tijorat banklari qo'shimcha mablag'larni kapital bozorlaridan jalb qilish yo'li orqali likvidlikka erishishi mumkin.

2. Tijorat banklari Markaziy bank, boshqa banklardan olingan pul mablag‘lari hisobiga likvidligini ta‘minlashi mumkin.

Ko‘plab rivojlangan mamlakatlar bank tizimida asosan “bank passivlarini boshqarish” nazariyasi asosida o‘z likvidligini ta‘minlaydi. Bankning aktiv operatsiyalari ko‘lami, ular joylashtiriladigan resurslar hajmi, miqdori, bankning passiv operatsiyalari, jalb qilingan mablag‘lar summasiga bog‘liq bo‘ladi. Bunday holat resurslarni jalb qilish bo‘yicha banklar o‘rtasida raqobatni keltirib chiqaradi.

Bank resurslari bank balansining passiv qismida aks ettiriladi. Bankning ixtiyorida mavjud bo‘lgan resurslar uning amalga oshirilishi mo‘ljallanayotgan aktiv operatsiyalar uchun yetarli bo‘lmasa, zarur miqdordagi mablag‘larni Markaziy bankdan, nobyudjet fondlardan, pul bozorida sotib olishi yoki qarzga olishi mumkin. Resurslarni jalb qilishda bank o‘z kapitalining yetarli darajasi miqdoriga ega bo‘lishi va uni me‘yor darajasida ta‘minlashi lozim.

Tijorat banki o‘z mijozlarining bo‘sh turgan mablag‘larini qarzga olish bilan, bir vaqtning o‘zida, bu mablag‘larni o‘z vaqtida qaytarilishini ta‘minlash majburiyatini ham oladi, shuning uchun bank barqaror likvidlikka ega bo‘lishi kerak. Ishonchlilik va likvidlilik tamoyillari tijorat banki faoliyatining zarur shartlaridan bo‘lib, ular aholining bo‘sh turgan pul mablag‘larining banklar sari oqimini ta‘minlaydi. Undan tashqari bankning ahvoli moliyaviy jihatdan kam samarali bo‘lgan holatda mijozlar o‘z mablag‘larini qaytarib olishlariga ishonch hosil qilishlariga zamin yaratadi.

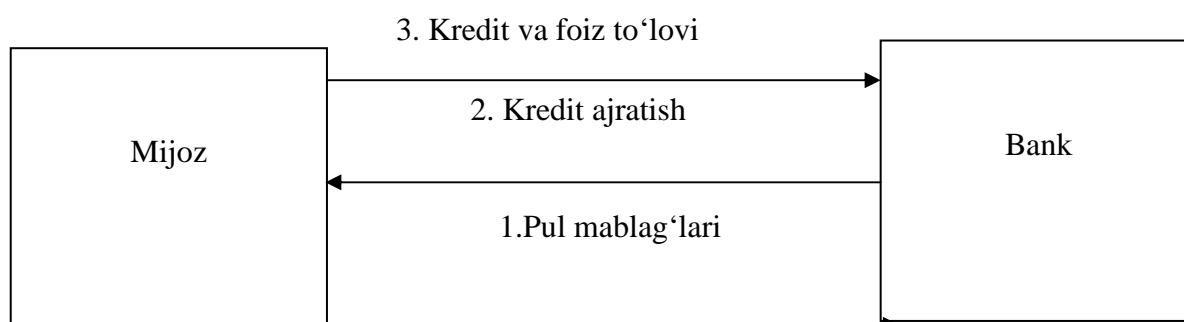
2-§. Tijorat bankining resurslari va ularning tarkibi

Tijorat banklari, boshqa xo‘jalik subyektlari kabi o‘zining xo‘jalik va tijorat faoliyatini ta‘minlash uchun ma‘lum miqdorda pul mablag‘lariga, ya‘ni resurslariga ega bo‘lishlari lozim. Iqtisodiyot rivojlanishining zamonaviy talablariga asosan bank resurslarini tashkil etish bank faoliyatini bir maromda olib borishning birinchi darajali masalasi hisoblanadi. Buni shunday izohlash mumkin, ya‘ni iqtisodiyotning bozor modeliga o‘tishi bilan bank ishida davlat monopoliyasi tugatildi, ikki bosqichli bank tizimining shakllanishida bank resurslari xarakteri ijobiy tomonga o‘zgardi.

Bankning asosiy vazifalaridan biri bo‘sh pul mablag‘larini mumkin qadar ko‘proq jalb qilish va ularni foyda keltiruvchi aktivlarga joylashtirishdan iborat. Yuqorida ta‘kidlanganidek, bank resurslarini ikki

katta guruhga bo‘lish mumkin. Bular – banklarning o‘z mablag‘lari va jalb qilingan mablag‘lar. Jalb qilingan resurslarni ba’zi hollarda ikkiga bo‘lib qaraladi – jalb qilingan depozitlar, boshqa majburiyatlar va sotib olingan resurlardir. Bu resurslar bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi, ya’ni bank resurslari daromad olish maqsadida turli xil sohalarga joylashtiriladi. Bankning passiv va aktiv operatsiyalari o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lganligi sababli passivlarning tarkibi va xarakteri ko‘p jihatdan banklarning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda o‘z ifodasini topadi. Shu bilan birga, resurslar xarakteriga banklar kreditlash siyosatining o‘zgarishi ham ta’sir qiladi. Bank resurslarining asosiy qismini bank mijozlarining mablag‘lari tashkil qiladi. Boshqa resurslarni jalb qilish uchun bank o‘z kapitalining yetarli darajasi miqdoriga ega bo‘lishi va uni me’yor darajasida ta’minlashi lozim. Tijorat banki o‘z mijozlarining bo‘sh turgan mablag‘larini qarzga olish bilan bir vaqtning o‘zida, bu mablag‘larni o‘z vaqtida qaytarilishini ta’minlash majburiyatini ham oladi, shuning uchun bank barqaror likvidlikka ega bo‘lishi kerak. Ishonchlilik va likvidlilik tamoyillari tijorat banki faoliyatining zarur shartlaridan bo‘lib, ular aholining bo‘sh turgan pul mablag‘larining banklar sari oqimini ta’minlaydi. Undan tashqari bankning ahvoli moliyaviy jihatdan kam samarali bo‘lgan holatda mijozlar o‘z mablag‘larini qaytarib olishga ishonch hosil qilishlariga zamin yaratadi.

Bank resurslarining aylanishini quyidagicha ifodalash mumkin.



14-rasm. Bank resurslarining aylanish sxemasi

Bank resurslarining shakllanishi va aylanishi uzluksiz jarayonni tashkil qiladi va bu esa, o‘z navbatida, banklar faoliyatining doimiyligiga asos hisoblanadi.

Alohida tijorat banklari uchun bank resurslari tarkibiy tuzilishi turli xillik bilan farqlanadi. Bu uning o‘ziga xos xususiyatlari bilan

tushuntiriladi. Ikkita tijorat banki resurslarining tarkibiy tuzilishi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi.

11-jadval

Bank resurslari tarkibi

Ko'rsatkichlar	Bank №1	Bank №2
1. O'z mablag'lari – jami, jumladan	17.4	19.2
1.1. Ustav fondi	3.9	3.3
1.2. Boshqa fondlar	9.4	13.2
1.3. Joriy yildagi taqsimlanmagan foyda	4.1	2.7
2. Jalb qilingan mablag'lar – jami, jumladan	82.6	80.8
2.1. Muddatli depozitlar	76.9	70.1
2.2. Muddatsiz depozitlar	4.3	0.3
2.3. Aholi qo'yilmalari	0.3	0.4
2.4. Sertifikatlar, veksellar	1.1	-
2.5. Banklararo kreditlar	-	10.0

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, alohida tijorat banklarning resurslari tarkibi sezilarli farq qilmaydi. Tijorat banklari resurslarining tarkibi biz yuqorida keltirib o'tgan xulosa, ya'ni bank resurslari tarkibida asosiy o'rinni jalb qilingan resurslar egallashi to'g'risidagi fikrimizni tasdiqlaydi. Jalb qilingan resurslar ichida muddatli depozitlar salmog'ining yuqori ekanligi banklar resurs bazasining barqaror ekanligidan dalolat beradi. Tijorat banklari resurslarini shakllantirishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi. Bular:

- banklararo kredit bozorida Markaziy bankning faol ishtirok etishi va bu, o'z navbatida, kredit riskini kamaytirishi;

- iqtisodiyotda noto'lovlar muammosining mavjudligi va kredit qaytarilmasligi oqibatida tijorat banklarining zarar ko'rish imkoniyatining oshishi;

- aholi qo'lidagi omonatlarining o'sishi;

- korporativ qimmatli qog'ozlar bozorining yetarli darajada rivojlanmaganligi va boshqalar. Shunday qilib, bankning o'z mablag'lari va qarzga olingan yoki sotib olingan mablag'lari yig'indisi tijorat banklarining resurs bazasini tashkil qiladi.

Xalqaro bank amaliyotida banklarning resurs bazasini shakllantiruvchi asosiy manbalarga o'z kapitalidan tashqari quyidagilar kiradi:

- yuridik va jismoniy shaxslarning depozit hisobvaraqlaridan qoldiqlari;
- bank tomonidan yuridik shaxslar uchun muomalaga chiqarilgan vekselar va depozit sertifikatlar;
- olingan banklararo kreditlar;
- bank vakili tomonidan ochilgan «loro» depozit va valyuta hisobvaraqsidagi mablag‘lar va boshqa manbalar.

Bank tomonidan tashkil qilingan resurs baza turli xil kreditlar berish va investitsiyalarni moliyalashtirish va boshqa aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun yo‘naltirilishi mumkin. Tijorat banklarining kredit potentsiali uning passiv operatsiyalari ko‘lamiga bog‘liq. Tijorat banklari faoliyatining asosiy tamoyillaridan biri bu real mavjud resurslar doirasida ish yuritishdir. Bu degani tijorat banklari nafaqat o‘z resurslari va kredit qo‘yilmalari miqdori mos kelishini ta‘minlashi, balki o‘zining likvidligini ham ta‘minlashi kerak. Agar bank mablag‘larini qisqa muddatga jalb etib uzoq muddatga kredit beradigan bo‘lsa, u holda bank likvidligi xavf ostida qoladi. Bank aktivlari tarkibida ko‘p miqdorda risk darajasi yuqori ssudalarning mavjudligi bank o‘z mablag‘larining salmog‘ini oshirishini talab etadi. Real jalb qilingan resurslar doirasida ishlash tamoyili – jalb qilingan depozitlarga bank qiziqishining o‘shishiga, kredit resurslari uchun sof raqobat rivojlanishiga olib keladi. Passivlar uchun keskin kurash banklarning o‘z resurslarini shakllantirishning samarali usullarini izlashni talab qiladi. Iqtisodiy mustaqillik bankning o‘z mablag‘lari va jalb qilingan mablag‘larini mustaqil boshqarishni, mijoz va omonatchilarni erkin tanlashni, soliqlar to‘lagandan keyin qolgan daromadga mustaqil egalik qilishni nazarda tutadi.

Tijorat banklarining resurs bazasi uning kredit potentsiali darajasini belgilaydi. Bankning kredit potentsiali – jalb qilingan mablag‘larning kredit va bankning boshqa aktiv operatsiyalarini amalga oshirishning iqtisodiy chegarasi hisoblanadi. Iqtisodiyotdagi bo‘sh pul mablag‘larining tijorat banklari tomonidan jalb qilinishi ular iqtisodiy faoliyatining asosini tashkil etadi. Banklar tomonidan jalb qilingan mablag‘larning barchasi kredit uchun ishlatilmasligi mumkin. Ko‘p banklarda jalb qilingan mablag‘larning asosiy qismi muddatsiz depozitlar zimmasiga to‘g‘ri keladi. Bank tomonidan berilgan kreditlar to‘xtovsiz harakatda bo‘lib kredit multiplikatsiyasini tashkil etadi. Kredit multiplikatsiyasi orqali muomaladagi pul oqimi ko‘payadi. Umuman olganda, tijorat banklarining kreditlash potentsiali jalb qilingan

mablag‘lar, ya’ni depozitlarning umumiy summasi bilan majburiy zaxira hamda tijorat banklari tomonidan o‘z likvidligini ta’minlash uchun ajratmalarga bog‘liqdir.

Likvidlilik shartlarini hisobga olgan holda tijorat banklarining kredit potensialini bank jami mablag‘larining barqarorligidan kelib chiqib **3-guruhga** bo‘lish mumkin:

1) Yuqori darajadagi barqaror mablag‘lar:

a. Banklarning o‘z kapitali.

b. Muddatli depozitlar.

d. Boshqa banklardan olingan kreditlar.

2) O‘rtacha barqarorlikka ega mablag‘lar:

Barcha muddatsiz depozitlar va jamg‘armalar.

3) Barqaror bo‘lmagan mablag‘lar – banklarga vaqti-vaqti bilan (davriy) kelib tushadigan mablag‘lar tushuniladi.

Tijorat banklarining ustav kapitali ko‘payishi, muddatli depozit va jamg‘armalar miqdorining barqarorligi ularning kredit potensialining barqarorligini ta’minlaydi.

3-§. Tijorat banking o‘z mablag‘lari

Bankning o‘z mablag‘lari uning faoliyatini asosini tashkil qiladi, chunki ular jalb qilayotgan depozitlar, ya’ni real kredit resurslari hajmini pirovard natijada aktiv operatsiyalar hajmini belgilab beradi. Bankning o‘z mablag‘lari tijorat banklarining faoliyatini boshqaruvchi va ular ustidan nazoratni amalga oshiruvchi Markaziy bank uchun muhim ma’lumot manbai hisoblanadi.

Bankning o‘z mablag‘lariga ustav fond (kapital), zaxira fondi va bank foydasi hisobiga tashkil topadigan bank fondlari hamda yil davomida taqsimlanmagan foyda kiradi. Amaliyotda bank passivlarining 20 foizi banklarning o‘z mablag‘lariga to‘g‘ri keladi. Bankning o‘z mablag‘lari ichida asosiy o‘rinni ustav kapitali egallaydi.

Bankning ustav kapitali – bank ishini tashkil qilishning asosiy tayanch nuqtasi hisoblanadi.

Markaziy bankning me’yoriy talablariga muvofiq bank kapitali asosiy (birinchi darajali kapital) va qo‘shimcha (ikkinchi darajali) kapitaldan iborat. Tartibga solish funksiyasini asosan, birinchi darajali kapital bajaradi, chunki u asosan aksiyadorlar ulushidan tashkil topadi.

Bank kapitali uning faoliyat yuritish chegaralarini belgilab beradi, investorlar hamda aksiyadorlar va qolaversa, bankning o‘zi uchun

muhim ahamiyatga ega bo'lgan moliyaviy barqarorlik darajasini ko'rsatib beradi.

Bankning tashkil topish shakliga qarab, ustav kapitalining shakllantirilishi turlicha bo'ladi. Agar bank aksionerlik jamiyati ko'rinishida shakllanayotgan bo'lsa, ustav fondi aksiyalarining nominal qiymati ko'rinishida tashkil topadi. Bunda aksiyalar ochiq obuna qilish yo'li bilan yoki ta'sischilarning ustav fondidagi ulushlariga qarab tarqatilishi mumkin. Agar bank mas'uliyati cheklangan jamiyat ko'rinishida tuzilgan bo'lsa, ustav fondi ulushlarga bo'lingan holda bo'ladi. Ularning hajmi ta'sis hujjatlari bilan aniqlanadi. Bunda bank ishtirokchilari o'zlarining ulushlari me'yor chegarasida majburiyatlarni o'z zimmlariga oladilar.

Bankning tashkiliy-huquqiy shakliga qaramay, uning ustav fondi yuridik va jismoniy shaxslarning to'lovlari orqali shakllanadi va ta'sischilarning majburiyatlarini bajarish uchun xizmat qiladi. Ustav fondi faqat bank ishtirokchilarining xususiy mablag'lari hisobiga tashkil topishi mumkin. Jalb qilingan kredit, garovga olingan mablag'lar, boshqa yo'llar bilan jalb qilingan mablag'lar hisobidan bankning ustav fondini shakllantirishga yo'l qo'yilmaydi. Bankning ustav fondi faqat pul mablag'lari va moddiy aktivlar hisobiga tashkil topishi mumkin. Respublika byudjeti mablag'lari, davlat nobyudjet fondlari mablag'lari va O'zbekiston Respublikasi davlat boshqaruv va mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoridagi bo'sh pul mablag'lari va boshqa obyektlar banklarning ustav kapitali shakllanishida qatnashmaydi. Qonunda ko'rsatilgan holatlarda bank ustav kapitalini shakllantirish uchun byudjet mablag'laridan foydalanish mumkin.

Agar aksiyadorlar ustav kapitalini shakllantirishda qarz mablag'idan foydalansa, ustav fondiga qo'shilgan mablag' aksiyadorga qaytarib beriladi va aksiyalar kelgusida sotish uchun bankka qaytariladi. Tashkil etilayotgan bank kapitalining eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Markaziy bank faoliyat shartlari, biznes-rejada ko'rsatilgan operatsiyalar turi va hajmiga qarab, bank ustav kapitali miqdoriga qo'shimcha talablar qo'yishi mumkin. Ustav fondining minimal miqdori bankning barqaror faoliyatini ta'minlash uchun o'rnatiladi. Tashkil etilayotgan bank kapitalining yetarlilik darajasini belgilashda **quyidagi asosiy talablarga** rioya qilinadi:

– Markaziy bank belgilagan ustav kapitalining eng kam miqdori yuzasidan talablarga muvofiqligi;

– ko'zda tutilayotgan o'sishni qo'llab-quvvatlash darajasi;

- ko‘zda tutilayotgan daromadlar va asosiy foizlar darajasi;
- muassislarning zarur hollarda qo‘shimcha kapitallar kirita olish qobiliyati va h.k.

Faoliyat ko‘rsatayotgan banklar ustav kapitaliga talablar iqtisodiy ahvol va bankning moliyaviy holatidan kelib chiqib Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Bank ustav kapitali miqdorining o‘zgarishi va o‘zgarishni ro‘yxatga olish tartibi Markaziy bank tomonidan tartibga solinadi.

Banklarni ustav kapitalining minimal miqdori banklarni har xil risklardan saqlash maqsadida belgilanadi. Chunki bank ustav fondi qancha katta bo‘lsa, uning resurslari ham ko‘p bo‘ladi.

Bankning tashkiliy shakliga qarab, ustav kapitali oshishi mumkin. Aksionerlik jamiyati ko‘rinishidagi tijorat banklar o‘z ustav kapitalini oshirishlari uchun qo‘shimcha miqdorda aksiyalar chiqarishlari va ularni yuridik va jismoniy shaxslar orasida tarqatishi mumkin. Qo‘shimcha mablag‘larni jalb qilishda bu banklarga o‘z qarz majburiyatlari, ya‘ni obligatsiyalar chiqarish huquqi berilgan. Obligatsiyalar barcha aksiyalar to‘la to‘lanib bo‘lgach, ustav fondining 20% dan oshmaydigan qiymati hajmida chiqarilishi mumkin. Mas‘uliyati cheklangan jamiyat ko‘rinishida tashkil topgan banklar o‘zlarining ustav kapitalarini yoki qo‘shimcha ishtirokchilarning ulushini oshirish orqali ko‘paytirishlari mumkin.

Har yili har bir bank aksioneri (ishtirokchisi) o‘zining ustav kapitalidagi ulushiga mos ravishda bank foydasining bir qismini dividend ko‘rinishida oladi. Dividendlar hajmi va uni hisoblash tartibi aksiya turi (oddiy yoki imtiyozli aksiyalar) va chiqarilishi shartlariga bog‘liq bo‘ladi. Aktiv operatsiyalar natijasida tijorat banklari har xil foizlarda ularning risk darajasiga qarab ajratib boradilar.

Zaxira fondi foydadan ajratmalar hisobiga shakllanadi. Zaxira fond bilan bir qatorda tijorat banklarida ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanish fondlari ham foyda hisobidan tashkil topishi mumkin. Ularni shakllantirish va ishlatish tartibi tijorat hisob-kitoblari to‘g‘risidagi bank yo‘riqnomalarida belgilanadi.

Bankning mijozlari oldidagi majburiyatlarini ta‘minlash – bank mablag‘larining asosiy funksiyasi hisoblanadi. Ularga o‘z majburiyatlari bo‘yicha javobgarlikni ta‘minlovchi kattalik sifatida qaralishi mumkin. Bankning o‘z resurslari miqdori uning faoliyat ko‘lamiga bog‘liq. Bankning o‘z mablag‘lari uning moddiy bazasini rivojlantirish manbayi

bo‘lib xizmat qiladi. Bank amaliyotida o‘z kapitalining netto va brutto turlari farqlanadi. Bankning o‘z kapitali – brutto – bankning barcha fondlari va balans bo‘yicha taqsimlanmagan foydasi yig‘indisiga teng. Bankning o‘z kapitali – netto – bu kapital bruttodan, o‘z mablag‘laridan kapital xarajatlarning oshgan qismini, yo‘l qo‘yilgan va potensial zararlar, sotib olingan xususiy aksiyalar va muddati 30 kundan ortiq bo‘lgan debitor qarzlarni chegirib tashlangandan qolgan summaga teng. Shunday qilib, kapital – netto naqd mavjud bo‘lgan bank kapitalini o‘zida aks ettiradi.

Tijorat bankining o‘z kapitali miqdori ko‘pgina **omillarga** bog‘liq bo‘ladi. Bu omillar sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

Birinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risidagi qonunga muvofiq, bankning o‘z kapitali hajmi uning aktiv operatsiyalarining chegaraviy hajmini belgilab beradi. Shuning uchun mijozlarga xizmat ko‘rsatishga mo‘ljallangan bank (misol uchun, tarmoq banki) belgilangan normativlarga rioya qilgan holda, o‘zining doimiy mijozlarini qarz mablag‘lariga bo‘lgan talablarini qondirishi lozim.

Ikkinchidan, bank uchun zarur bo‘lgan o‘z kapitali miqdorining o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Mayda, lekin son jihatdan ko‘pchilikni yirik kredit oluvchi korxonalarini tashkil qiluvchi bankda o‘z mablag‘lari nisbatan ko‘p miqdorda kerak bo‘ladi. Chunki yirik mijozlarga xizmat qiluvchi banklarda kreditning qaytarilmaslik riski katta bo‘ladi.

Uchinchidan, tijorat bankining o‘z kapitali miqdori, uning aktiv operatsiyalari xarakteriga bog‘liq bo‘ladi. Bank olib borayotgan operatsiyalari katta risklar bilan bog‘liq bo‘lishi, o‘z mablag‘larining nisbatan ko‘p bo‘lishini taqozo etadi. Bu hol, xususan, innovatsion banklarga tegishlidir. Agar bankning kredit portfelida minimum riskli ssudalar ko‘pchilikni tashkil qilsa, bankning mablag‘lari nisbatan kam bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bankning aktiv operatsiyalari xarakteriga qarab, bank kapitali va uning turli darajadagi riskli aktivlari o‘rtasidagi normativlarni belgilab beradi.

To‘rtinchidan, bank zaruriy kapitalining miqdori kredit resurslari bozorining rivojlanganlik darajasiga va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki olib borayotgan pul-kredit siyosatiga ham bog‘liq. Bozor munosabatlarini rivojlantirish sharoitida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining tijorat banklariga mustaqil kredit siyosatini olib borishga yo‘l ochib berishi natijasida tijorat bankining kredit resurslariga bo‘lgan talabini qondirish osonlashdi va bankning

zaruriy o'z mablag'lari darajasi kamayadi. Lekin yetarli darajada moliya bozorining rivojlanmaganligi, kredit resurslarga bo'lgan ehtiyojning yuqoriligi banklarning o'z mablag'larini doimiy tarzda oshirishini talab etadi.

Banklarning o'z mablag'lari tijorat banklari faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bank ustav kapitali miqdorining o'zgarishi ustav kapitali miqdorining oshirilishi yoki kamaytirilishi shakllarida amalga oshirilishi mumkin. Banklarning o'z mablag'lari miqdorini oshirishda **2 usul** ishlatilishi mumkin: qo'shimcha aksiyalar chiqarish va ularni joylashtirish yoki chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymatini oshirish. **Birinchi usul**, bank ustav kapitali miqdorining oshirilishi qo'shimcha aksiyalarni chiqarish, ularni joylashtirish yoki aksiyalar nominal qiymatini oshirish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Bu yo'l bilan foydani jamg'arish, bankning zaxira va boshqa fondlarini jadallashtirilgan tarzda shakllantirish va ularni keyinchalik kapitalga aylantirish shakli ro'y beradi. Bunda yil oxirigacha foydaning bir qismi to'g'ri kapitalga aylanishi ham mumkin. Bu usul ancha arzon va yangi paychilarni jalb qilish yoki aksiya chiqarish borasidagi qo'shimcha xarajatlarni talab etmaydi. Lekin foydani jamg'arish joriy yilda aksionerlarga to'lanadigan dividendlar miqdorining kamayishiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchi usul, aksiyalarning nominal qiymatini oshirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Aksiyalarning nominal qiymatini oshirish yo'li bilan bank ustav kapitalini oshirish quyidagi usullar:

- moliyaviy yil yakuni bo'yicha ko'rilgan foydaning bir qismini yoki hammasini aksiyalar nominal qiymatini oshirishga yo'naltirish;
- aksiyadorlar tomonidan aksiyalar nominal qiymati oshirilgan qismining to'lanishi orqali bo'lishi mumkin.

Aksiyalar chiqarish yoki ularning nominal qiymatini oshirish yo'li bilan bankning ustav kapitalini ko'paytirish Markaziy bankning litsenziyalash departamenti ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Ustav fondini oshirish uchun bank ustaviga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida ta'sischi qaror qabul qiladilar.

Qo'shimcha aksiyalarni chiqarish yoki aksiyalar nominal qiymatini oshirish uchun tijorat banklari Markaziy bankning tijorat banklari faoliyatini litsenziyalash va tartibga solish departamentiga quyidagi hujjatlarni topshiradi:

- qo‘shimcha aksiyalarni joylashtirish yoki aksiyalar nominal qiymatini oshirish to‘g‘risida bank vakolatli organining qarori;
- agar aksiya ochiq obuna yo‘li bilan tarqatilsa, bank vakolatli organi tomonidan tasdiqlangan emissiya prospekti;
- aksiya yopiq holda taqsimlansa, aksiyalarni chiqarish to‘g‘risida axborot beriladi;
- bank kengashi raisi imzolagan ustav kapitalini oshirish va aksiyalar emissiyasiga rozilik berish to‘g‘risida Markaziy bank nomiga berilgan iltimosnoma. Taqdim etilgan hujjatlarni ko‘rib chiqish va rozilik berish bir oy muddat ichida amalga oshiriladi.

Bank ustav kapitali aksiyalar nominal qiymatini pasaytirish yoki aksiyalar umumiy sonini qisqartirish, jumladan, keyinchalik ularni to‘lash sharti bilan sotib olish orqali kamaytirilishi mumkin.

Agar bank ustavida ko‘zda tutilgan bo‘lsa, aksiyalarning bir qismini sotib olish va ularni to‘lash yo‘li bilan bank ustav kapitalini kamaytirishga ruxsat beriladi.

Agar kamaytirish natijasida ustav kapitalining eng kam miqdoridan kamayib ketsa, bank ustav kapitali miqdorini kamaytirishga ruxsat berilmaydi.

Aksiyalarning nominal qiymati pasaytirilganda, aksiya narxi va yangi nominal qiymat o‘rtasidagi farq aksiyadorlarga qaytariladi.

Ustav kapitalini kamaytirish uchun tijorat banklar faoliyatini litsenziyalash va tartibga solish departamentiga iltimosnoma va ustav kapitalini kamaytirish to‘g‘risida aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining qarori topshiriladi. Rozilik bir oy muddatda beriladi.

Ustav kapitalining kamaytirilishi yoki oshirilishi omonatchilar manfaatlariga va bank moliyaviy ahvoriga xavf solsa yoki bir aksiyador ulushi belgilangan normadan oshib ketsa, Markaziy bank ustav kapitalini kamaytirishga ruxsat bermaydi. Shuni aytish kerakki, bank kapitalining asosiy maqsadi – riskni kamaytirish va kapitalning moliyaviy resurslar bozoriga kirish yo‘lini ta‘minlashdir.

Bank kapitali operatsion xarajatlarni moliyaviy bozorlarga erkin kirib borishini ta‘minlash orqali kamaytiradi. Katta miqdordagi kapital bankning barqaror obro‘cini va omonatchilar ishonchini ta‘minlaydi. Bank kapitalining aktivlarga nisbati, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o‘rnatilgan me‘yorlar bilan yaqindan o‘zaro bog‘liq. Ya‘ni kapital qarz olish bilan yangi aktivlar jalb qilinishini chegaralash orqali riskning oshib ketishini to‘xtatadi yoki uni kamaytiradi. Agar banklar ssuda miqdorini oshirmoqchi yoki boshqa aktivlarni sotib

olmoqchi bo'lsa, yuqorida keltirilgan yo'llar bilan ular aksioner kapitalini qo'shimcha moliyalashtirishni ta'minlashlari kerak. Bu aktivlarning spekulyativ o'sishining oldini oladi va banklar o'z aktivlarini samarali boshqarish imkoniyatlarini saqlab qoladi.

Bankning o'z kapitali hissasining kamayishi ba'zi hollarda banklarning bankrot bo'lishiga, ayniqsa, iqtisodiy yoki bank inqirozlari davrida passivlar va ularni joylashtirish sohasida yetarli darajada o'ylab chiqilmagan siyosat banklarining sinishiga sabab bo'lishi mumkin. AQShda kattaligi bo'yicha yigirmanchi o'rinda turuvchi "Franklin neshnl bank"ni sinishining sabablaridan biri – bankning o'z kapitali hissasining bank balansida keskin qisqarishi bo'lgan. Xuddi shu sabab, 1979-yil aktivida 250 mln AQSh dollari va 44 ming omonatchisiga ega bo'lgan AQShdagi "Dnuverz neshnl benk of Chikago" bankining sinishini asosi hisoblanadi. 1980-yillarning ikkinchi yarmida AQShda banklarning bankrotlik soni o'sdi. 1984-yilda AQShda birinchi o'ntalikda turuvchi yirik banklardan biri bo'lgan "Kontinental Illinoys" banki sinish holatining, hukumatning maxsus dasturi orqali oldi olindi. Tijorat banklari sinishlarining eng ko'pi 1988-yilga to'g'ri kelgan. 1994-yilda 13 ta tijorat banklari singan. 2008-yilda keng yoyilgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining asosiy sababi ham tijorat banklari kapitali va ularning amalga oshiradigan operatsiyalari orasida mutanosiblikka rioya qilinmaganligidadir. Keyingi yillarda rivojlangan mamlakatlarda surunkali byudjet taqchilligi va salbiy tashqi savdo saldosingiz kuzatilayotganligi jahon moliyaviy inqirozining vujudga kelishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi va shunga qaramasdan qator davlatlarda tashqi savdo oborotining o'sishi inqirozning salbiy ta'sirini yumshatishda ijobiy rol o'ynamoqda. (12-jadval). Tashqi savdo oboroti ma'lum davrda amalga oshirilgan eksport va import qiymati yig'indisini ifodalaydi. Jadvaldan biz savdo oboroti bo'yicha birinchi o'ntalikka kirgan davlatlarni eksport va import hajmini ko'rishimiz mumkin va unda birinchi o'rinni AQSh egallaydi.

Albatta, savdo oborotining hajmi bo'yicha Xitoy va Germaniyaning birinchi uchlikda ekanligi mazkur davlatlar iqtisodiyotining jahon bozorida hal qiluvchi orin egallashidan dalolat beradi. MDH davlatlaridan Rossiya ushbu reytingda 20-orinni egallaganini ko'rishimiz mumkin.

Dunyoning ayrim mamlakatlari tashqi savdo saldosidagi o'zgarishlar (mlrd. AQSh doll)⁴⁴

O'rni	Davlatlar	Eksport + Import	Yil
-	 Yevropa Ittifoqi	\$ 4,703,000,000,000	2014
1	 AQSh	\$ 3,676,000,000,000	2016
2	 Xitoy Xalq Respublikasi	\$ 3,488,000,000,000	2016
3	 Germaniya	\$ 2,270,600,000,000	2016
4	 Yaponiya	\$ 1,271,200,000,000	2016
5	 Fransiya	\$1,030,800,000,000	2016
6	 Gonkong	\$ 997,200,000,000	2016
7	 Angliya	\$ 993,700,000,000	2016
8	 Janubiy Koreya	\$ 914,100,000,000	2016
9	 Niderlandiya	\$ 836,400,000,000	2016
10	 Kanada	\$ 821,400,000,000	2016

Jahon iqtisodiyotida kuzatilgan bunday nomutanosiblik holatlari, ya'ni rivojlanayotgan mamlakatlar savdo balansida ijobiy saldo o'sayotgan sharoitda ayrim rivojlangan mamlakatlar tashqi savdo balansidagi, yirik miqdordagi taqchillikning vujudga kelishi dunyo mamlakatlari valyuta zaxiralarining o'zgarishiga olib keldi. Xususan, keyingi yillarda Xitoy, Yaponiya, Yaqin Sharq mamlakatlarida valyuta zaxiralari keskin o'sdi. Ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi paytlarda xalqaro valyuta zaxiralarining 3,4 trln dollari, ya'ni jami zaxiralarning qariyb 59%i Osiyoning 10 ta yirik mamlakati hissasiga to'g'ri kelmoqda. Ipoteka bozorlariga e'tiborsizlik, ipoteka kreditlari berish talablarining haddan ziyod erkinlashtirilishi natijasida bozorda ko'chmas mulklarga talab ortdi va uy-joy bozorida narxlarning qisqa muddat ichida keskin o'sishi kuzatildi.

Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish tizimining nomuvofiqligi natijasida banklar tomonidan kreditlash tizimi talablari o'ta yengillashib, bu holat kreditlardan foydalanishda to'lovga layoqatlilik darajasining hisobga olinmasligiga imkon yaratdi. Shuningdek, mutaxassislar tomonidan amaldagi bank kapitalini xalqaro tartibga

⁴⁴ [The World Factbook](#) ma'lumotlari asosida

*solish (Bazel II) tizimi moliyaviy inqirozning vujudga kelishi uchun zamin yaratganligi e'tirof etilmoqda. Ma'lumki, XX asr 90-yillarining boshida qabul qilingan bank kapitalini xalqaro tartibga solishning Bazel II tizimi tijorat banklari uchun talab qilinadigan kapital yoki kapitalning yetarliligi aktivlarning investitsion sifatlari va ularni risk darajasi bo'yicha guruhlashni ko'zda tutadi. Natijada Bazel II bank kapitallarini reyting agentliklari xulosalariga asoslangan holda yuqori riskli aktivlarni sekyuritizatsiyalab, qimmatli qog'ozlarga aylantirishni rag'batlantirgan. Shu bilan bir qatorda, asosan, yetakchi rivojlangan mamlakatlarda kuzatilgan quyidagi salbiy holatlar ham moliyaviy inqirozning vujudga kelishida **asosiy sabablardan** hisoblanadi:*

- noratsional pul-kredit siyosatini hamda qayta moliyalash stavkasining surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida qarzga yashashning odatga va kundalik holatga aylanishi;
- moliyaviy institutlarning majburiyatlari bilan ustav mablag'lari o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi;
- qimmatli qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan soxta xulosalar berilishi;
- moliyaviy audit va professional etika tamoyillarining buzilishi va soxta audit xulosalari taqdim etilishi;
- moliyaviy rag'batlantirish uslubi sifat ko'rsatkichlariga emas, balki miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslanganligi;
- yuqori riskli va murakkab hosilaviy qimmatli qog'ozlarning vujudga kelishi va h.k.⁴⁵.

4-§. Tijorat bank kapitali va uning tarkibi

Bank o'z kapitali tushunchasini keng ochib berish uchun shuni aytib o'tish kerakki, bank nazariyasida bankning o'z mablag'i va o'z kapitali tushunchalari farq qiladi. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan "**O'z mablag'i**" tushunchasi keng ma'noga ega bo'lib, u bankning ichki faoliyati jarayonida tashkil topgan barcha passivlarni (bankning ustav, zaxira va boshqa fondlari, bank tashkil qilingandagi zaxiralarni, taqsimlanmagan foyda va joriy yil foydasini) o'z ichiga oladi. **Bankning o'z kapitali** deganda, bankning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplashga qaratilgan, maxsus tashkil

⁴⁵The Business of Banking
American Bankers Association, Washington, D.C. 2014y.

qilinadigan fond va zaxiralarni tushunimiz kerak. Bank kapitaliga ustav kapitali, zaxira kapitali, ta'ris foydasi, bank ixtiyorida qoldirilgan o'tgan va joriy yilda taqsimlanmagan foydasi, turli risklarni qoplash uchun tashkil qilingan zaxiralar kiradi va u bank faoliyatida muhim funksiyalarni bajaradi.

Bankning o'z kapitali – hisob-kitob yo'li bilan aniqlanadigan kattalikdir. U iqtisodiy ma'nosiga ko'ra bank kapitali funksiyalarini bajaradigan o'zlik mablag'larni ichiga oladi. Bankning o'z kapitali – bank vaqtincha jalb qilgan qarz mablag'laridan farqli o'laroq, bevosita bankning o'ziga tegishli bo'lgan mablag'lardir. Bank kapitalining boshqa korxonalar kapitalidan farqi shundaki, bankning o'z kapitali aylanma mablag'larining 10 foizini, korxonalarda esa u taxminan 40-50 va undan ortiq foizni tashkil qiladi. Bank kapitaliga bankning o'z mablag'larining asosiy elementlari kiradi, ya'ni qonunchilikka muvofiq tashkil topgan asosiy fondlar, bank faoliyatini ta'minlash maqsadida ichki manbalar hisobiga tashkil topgan zaxiralar kiradi. Ular **quyidagi shartlarga** javob berishi kerak.

- bank faoliyatining barqarorligi;
- kreditor huquqlari bo'yicha subordinatsiyalanganlik;
- qayd qilib yozilgan daromadlarning yo'qligi.

Tijorat banklari kapitalining minimal miqdori xalqaro Bazel qo'mitasining talablariga ko'ra **asosiy (birinchi darajali)** va **qo'shimcha (ikkinchi darajali) kapitaldan** iborat bo'lib, u **regulyativ kapital** deb ham yuritiladi. **Regulyativ kapital** – bank faoliyatini boshqarish va iqtisodiy me'yorlar hisob-kitobini o'tkazish maqsadida hisoblash yo'li bilan aniqlanadigan bank kapitalidir.

O'zbekiston Respublikasi banklari faoliyatida ham regulyativ kapital I darajali kapital va II darajali kapitaldan tashkil topgan. Amaliyotda I darajali kapital regulyativ kapitalning 75 foizini yoki undan ortig'ini tashkil etishi lozim. II darajali kapital miqdori I darajali kapital miqdoridan oshib ketsa, kapitalning oshib ketgan qismi kapital hisobiga olinmaydi yoki kiritilmaydi.

I darajali kapital (regulyativ kapitalni 60 % dan kam bo'lmagan qismi) tarkibiga quyidagilar kiradi:

- a) to'liq to'langan va muomalaga chiqarilgan oddiy aksiyalar;
- b) nokumulyativ muddatsiz imtiyozli aksiyalar. Bu aksiyalar:
 - muayyan sotib olish sanasi va shartlariga ega emas;
 - egasining xohishiga ko'ra sotib olinishi mumkin emas;

- bank aksiyadorlari umumiy yig‘ilishi qaroriga muvofiq ularga doir dividendlar to‘lanmasligi mumkin;

- ular bo‘yicha o‘tgan davrdagi olinmagan (nokumulyativ) dividendlar to‘lanmaydi;

d) qo‘shimcha kapital (kapitalning ortiqcha qismi) — oddiy va imtiyozli aksiyalar bozor narxining ularning nominal qiymatidan oshib ketishi;

e) taqsimlanmagan foyda:

- kapital zaxiralar;

- avvalgi yillar taqsimlanmagan foydasi;

- joriy yil zararlari.

f) devalvatsiya zaxirasi.

g) ozchilik aksiya egalarining birlashgan korxonalar aksiyadorlik hisobvaraqlaridagi ulushi v.b.

II darajali kapital quyidagilardan iborat:

a) joriy yildagi sof foyda;

b) xatarni hisobga olgan holda, aktivlar summasining 1,25 foizi va hisob-kitoblardan so‘ng I darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdordagi umumiy zaxira;

d) hisob-kitoblardan so‘ng I darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdorda aralash turdagi majburiyatlar (aksiyadorlik va qarz kapitali tavsiflarini o‘z ichiga olgan vositalar). I darajali kapitalga kiritilmagan aralash turdagi majburiyatlar, jumladan, imtiyozli aksiyalar agarda ular quyidagi shartlarga javob bersalar, II darajali kapitalga kiritilishi mumkin:

- to‘liq to‘langan bo‘lishi kerak;

- garov bilan ta‘minlanmagan;

- bank tugatilganda ularga doir talablar bank depozitorlari ta-lablari qondirilganidan so‘ng qondirilishi;

- aksiya egasining tashabbusi bilan va oldindan olingan Markaziy bank ruxsatisiz to‘lanishi mumkin emas;

- bankning har qanday zararlarini qoplashi va bankni to‘lovga qobiliyatsiz deb e‘lon qilish huquqini bermasligi;

- agar bank oxirgi 3 chorak mobaynida foyda olmagan bo‘lsa, emitent xohishiga ko‘ra yoki oddiy va imtiyozli aksiyalar bo‘yicha dividendlar (foizlar) to‘lash to‘g‘risida qaror qabul qilishda ushbu majburiyatlarga doir dividendlar (foizlar)ni to‘lash muddati kechiktirilishi mumkinligi;

e) subordinar qarz, bu bankning qarz majburiyatlari shakli bo‘lib, bank kapitalini aniqlash maqsadida hisob-kitoblardan so‘ng I darajali kapitalning 50 foizidan oshmasligi kerak. II darajali kapitalga kiruvchi subordinar qarz to‘lash muddati yetib kelgunga qadar, oxirgi 5 yil davomida yiliga 20 foizga kamayib borishi shart. II darajali kapital tarkibiga kiruvchi subordinar qarz quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- garov ta’minotiga ega bo‘lmaslik;
- bank tugatilayotganda ushbu majburiyatlar bo‘yicha talablar depozitorlar talablari qondirilganidan so‘ng amalga oshirilishi;
- boshlang‘ich to‘lov muddati 5 yildan ortiq bo‘lishi;
- bankning ustav kapitalidagi valyuta qismiga teng bo‘lgan valyuta aktivlarini qayta baholanish hisobiga tashkil etilgan devalvatsiya uchun zaxiralar.

Kapitaldan chegirmalar kapital yetarliligi koeffitsiyentlari hisoblanguncha amalga oshirilishi kerak.

I darajali kapitaldan chegirmalar nomoddiy aktivlar, shu jumladan, Gudvillni o‘z ichiga oladi. **“Gudvill”** – xaridor tomonidan bank sotib olinayotganda, uning sof aktivlari qiymatidan yuqori to‘lanadigan summa sifatida ta’riflanadi (barcha aktivlarning bozor narxi va barcha majburiyatlarning bozor narxi o‘rtasidagi farq gudvillni tashkil qiladi).

Regulyativ kapitaldan chegirmalar quyidagilardan iborat:

- birlashmagan nobank shu’ba moliya korxonalar kapitaliga investitsiyalar, jumladan, bunday korxonalar kapitalini tashkil qiluvchi va ularning har qanday aksiyalari va qarz majburiyatlari;
- birlashmagan nobank nomoliyaviy korxonalar kapitaliga investitsiyalar, jumladan, bunday korxonalar kapitalini tashkil etuvchi har qanday qimmatli qog‘ozlar va qarz majburiyatlari;
- birlashmagan banklar kapitalining har qanday vositalariga investitsiyalar.

Banklarning rezerv kapitali yoki rezerv fondi foydadan ajratmalar hisobiga hosil bo‘ladi va u ko‘zda tutilmagan zararlar hamda qimmatli qog‘ozlar kursining tushishi natijasidagi yo‘qotishlarni qoplash uchun mo‘ljallangan. Shuningdek, **“Kapital zaxiralar”** tushunchasi – soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar to‘langanidan so‘ng sof foyda hisobiga shakllangan zaxiralarni anglatadi. Zaxiralardan bank faoliyatida vujudga keladigan turli zararlarni ular yuzaga kelishi bilanoq hech qanday cheklashsiz qoplash uchun foydalaniladi.

Kapital yetarliligini hisoblashda, shuningdek, **“Umumiy zaxiralar”** tushunchasi ham ishlatiladi va u bank faoliyati davomida umuman yoki

biror-bir faoliyat turi (kreditlash, investitsiyalash) natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash (masalan, yaxshi kreditlar bo‘yicha zarar ko‘rib qolinsa) uchun, lekin ayrim muayyan operatsiyalar bo‘yicha zararlarni qoplashga mo‘ljallanmagan zaxiralar hisoblanadi.

“**Maxsus zaxiralar**”– “Substandart”, “qoniqarsiz”, “Shubhali” va “Umidsiz” deb tasniflangan kredit va lizing operatsiyalari yoki boshqa alohida muayyan aktivlar bo‘yicha yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash uchun zaxira tashkil qilinadi.

Taqsimlanmagan foyda. Taqsimlanmagan foyda – rezerv fondiga ajratmalar va dividendlar to‘langanidan so‘ng qoladigan foydaning bir qismidir. Bu hisobvarag‘i bankning butun faoliyati davomida olgan foydasining taqsimlanmagan qismi hisobini yuritish uchun mo‘ljallangan. U o‘z ichiga yillik sof foyda, boshlang‘ich qiymatiga nisbatan qayta baholanganda qo‘shimcha qiymat va hisob raqamlarni oladi. Agar bank moliyaviy hisobot yakunlariga ko‘ra foyda bilan chiqsa, ushbu hisob raqam kredit qoldiq bilan yopiladi. Boshlang‘ich qiymatga nisbatan qayta baholanganda qo‘shimcha qiymat hisobvarag‘i inflyatsiya natijasida bankning asosiy vositalarini qiymati qayta baholanganda, ularning boshlang‘ich va bozor qiymatlar o‘rtasidagi ijobiy farq, ya‘ni boshlang‘ich bahosiga nisbatan qo‘shimcha qiymatining summasi aks ettiriladi.

13-jadval

Aksioner tijorat banki kapitali o‘shining dinamikasi

№	Kapital	O‘tgan yil	Hisobot yili	O‘tgan yilga nisbatan o‘sh	
				Ming so‘m	Foiz
		Ming so‘m	Ming so‘m	Ming so‘m	Foiz
1	Aksioner kapitali	468201	737778	269577	58.0
2	Zaxira kapital	3594	43432	39838	1108.0
3	Taqsimlanmagan foyda	16236	1286	-14950	-92.0
4	Sof foyda	65789	100169	34380	52.0
	Jami:	553820	882666	328845	59.0

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, tijorat bankining aksioner kapitali va zaxira kapitali joriy yilda o‘tgan yilgiga nisbatan sezilarli darajada oshgan. Bank foydasi taqsimlanishi natijasida tijorat banki

tahlil qilinayotgan davrda o'tgan yilga nisbatan 34380 ming so'm yoki 52.0 foiz sof foydaga ega bo'lgan.

Bank kapitalining uchta asosiy funksiyalarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Bular: himoya, operativlik va tartibga solish funksiyalari.

Bank omonatchilari manfaatlarini himoya qilish bank kapitalining asosiy funksiyasi hisoblanadi. Chunki bank aktivlarining asosiy qismi omonatchilar hisobiga tashkil topadi.

Himoya funksiyasi zarar ko'rish xavfi tug'ilganda aktiv zaxiralarni shakllantirish orqali bankning to'lov qobiliyatini saqlab qolish, mabodo bank tugatiladigan bo'lsa, omonatchilarga kompensatsiya to'lash imkoniyatini beradi. Bu esa, o'z navbatida, bankning keyingi faoliyat ko'rsatishiga keng yo'l ochib beradi. Lekin shuni e'tiborga olishimiz kerakki, tijorat banklari ko'pgina korxonalaridan farqli o'laroq o'zlarining to'lovga qobiliyatligini joriy bank daromadi hisobiga ta'minlaydilar va faqatgina zararning bir qismi kapital hisobiga qoplanishi mumkin. Kapital o'ziga xos himoya yostig'i rolini o'ynab, yirik, ko'zda tutilmagan xarajatlar sharoitida bankka o'z operatsiyalarini davom ettirish imkoniyatini beradi. Shu kabi chiqimlarni moliyalashtirish uchun bankning o'z kapitali ichiga kiruvchi turli xil zaxira fondlari mavjud. Lekin mijozlarning ssudalarni ommaviy qaytarilmasligi yuz berganda, zararni qoplash uchun aksionerlik kapitalining bir qisminigina ishlatish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bankning o'z kapitalini mavjudligi uning ishonchliligi va likvidligining birinchi shartidir.

Bank kapitalining himoya funksiyasiga qaraganda, **operativlik funksiyasi** ikkinchi darajali bo'lib hisoblanadi. U bankning o'z mablag'larini yer, bino, inshoot jihozlarni qoplash uchun moliyaviy zaxiralarni shakllantirishga ajratishni o'z ichiga oladi. Bu moliyaviy resurslar manbayi bank ishi faoliyatining birinchi bosqichlarida, ta'sischilarning birinchi navbatdagi xarajatlarni amalga oshirishlarida juda keraklidir. Bank rivojlanishining keyingi bosqichlarida bank kapitalining roli muhim bo'lib, bu mablag'larning bir qismi to'g'ri zaxiralarni tashkil qilish uchun uzoq muddatli aktivlarga sarflanadi. Garchi zararni qoplashning asosiy manbayi foyda jamg'arish bo'lsa ham zararni qoplash uchun yangi aksiyalar chiqarish yoki uzoq muddatli qarz olish mumkin.

Bank kapitali **tartibga soluvchi funksiyani** ham bajaradi. Bank kapitali ko'rsatkichi yordamida bank faoliyatiga baho berish va nazorat qilish mumkin. Odatda, bank kapitaliga uning minimal miqdori, aktivlar

me'yori va boshqa bank aktivlarini sotib olish shartlari bo'yicha talablar qo'yiladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlar, asosan, bankning o'z kapitali hajmidan kelib chiqadi. Tartibga soluvchi funksiyaga kapitalni ssuda va investitsion operatsiyalarni chegaralash maqsadida ishlatish ham kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi PQ-1438-sonli qaroriga asosan 2014-yilda qo'shimcha aksiyalar va qarz qimmatli qog'ozlarini chiqarish va joylashtirish, aholi va xo'jalik subyektlarining bo'sh pul mablag'larini jalb qilish orqali tijorat banklarining umumiy kapitali hajmi 2013-yilga nisbatan 25 foizga oshib 2015-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra 6,9 trln so'mni tashkil etdi. 2014-yilda tijorat banklari tomonidan bank ustav kapitalini oshirish maqsadida 525,2 mlrd so'mlik, shu jumladan, "O'zsanoatqurilishbank"ning 222,6 mlrd so'mlik, "Agrobank"ning 30,0 mlrd so'mlik, "Asakabank"ning 68,8 mlrd so'mlik, "Ipoteka-bank"ning 43,2 mlrd so'mlik, "Orient Finans" bankning 19,5 mlrd so'mlik, "Asia Alliance Bank"ning 23,7 mlrd so'mlik, va "Qishloqqurilish bank"ning 33,3 mlrd so'mlik aksiyalari investorlar va nodavlat sektor subyektlari orasida joylashtirildi. Shunisi xarakterliki, banklarning barchasida kapital o'sish kuzatilgan.

Banklar faoliyatida muammoli kreditlarning katta miqdori, sof zararlar, aktivlarning katta miqdorda o'sishi, foiz stavkalari bo'yicha yuqori darajali riskning yuzaga kelishi va boshqa tavakkalli holatlar banklarning kapital miqdorini talab qilingan miqdorda ushlab turishni taqozo etadi. Shu bois, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonunning 52-moddasi va "Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi" qonunning 25-moddasiga muvofiq banklardan bank faoliyati, iqtisodiy vaziyat va moliyaviy ahvoriga xos risk (tavakkalchilik)ka qarab kapital yetarliligining yanada yuqori koeffitsiyentlari ta'minlanishini talab qilishi mumkin.

O'zbekiston tijorat banklari kapitali tarkibi va uning yetarliliga qo'yilgan talablar Markaziy bankning 2013-yil 30-yanvarda tasdiqlangan 949-7-sonli "Tijorat banklari kapitalining yetarliligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi nizom asosida tartibga solinadi. Bank kapitalini tahlil etishda asosiy e'tiborlardan biri uning yetarlilik darajasini kuzatishga qaratilgan. Markaziy bank tomonidan banklar barqarorligini ta'minlash maqsadida uning kapitalini yetarliligini belgilovchi normativlar o'rnatilgan. Uning uchta ko'rsatkichi mavjud. Banklar normal faoliyat olib borishi uchun kapitalning yetarlilik

darajasini aniqlash bo'yicha o'rnatilgan koeffitsiyentlar minimal darajada bajarilishi lozim. Tijorat banklari kapitalining yetarlilik darajasi quyidagi koeffitsiyentlar yordamida aniqlanadi.

K_1 –regulyativ (umumiy) kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti;

K_2 – I-darajali kapital yetarliligi;

K_3 - I-darajali asosiy kapital yetarliligi

K_4 – Leverej koeffitsiyenti.

Tijorat banki regulyativ (umumiy) kapitalining yetarlilik koeffitsiyenti quyidagicha aniqlanadi:

$$K_1 = \frac{RK}{TAUS} \quad (2)$$

Bu yerda: RK – regulyativ kapitalning umumiy summasi, (bu summa chegirmalarni hisobga olgan holda 1-darajali kapital va 2-darajali kapital yig'indisidan iborat).

TAUS – risk (tavakkalchilik)ni hisobga olgan holda (yoki riskka tortilgan) aktivlarning umumiy summasi. Bu summa chegirmalardan keyin risk (tavakkalchilik)ni hisobga olgan holda balans va balansdan tashqari aktivlar yig'indisi sifatida aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkich (K_1)ning yetarliligiga ruxsat etilgan darajasi mamlakatimizda 2015-yil 1-sentabrdan 0,1 ga, ya'ni 10 foizga teng qilib belgilangan, ammo 2019-yilda bu ko'satkich 14,5 % ni tashkil etishi lozim.

Tijorat banking I-darajali kapitali yetarliligi darajasi quyidagicha aniqlanadi:

$$K_2 = \frac{\text{I - darajali kapital}}{TAUS} \quad (3)$$

I-darajali kapitalning (K_2 ning) yetarliligi 0,05 yoki 5 foizdan kam bo'lmasligi lozim. Mamlakatimiz banklarida 2015-yil 1-sentabrdan bu ko'rsatkich 7,5 foiz darajasida bo'lgan bo'lsa, 2019-yilda bu ko'rsatkich 11,0 % ga yetkazilishi rejalashtirilgan.

I - darajali asosiy kapitalning (K_3 ning) yetarliligi 2015-yilda 6 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2019-yilda K_3 ning yetarliligi 9,5 % ga yetkazilishi lozim.

Leverej koeffitsiyenti. Kapitalning yetarlilik darajasi talablari bilan bir qatorda tijorat banklari leverej koeffitsiyentiga ham rioya etishlari kerak:

$$K_4 = \frac{\text{I - darajali kapital}}{\text{Umumiy aktivlar} - \text{nomoddiy aktivlar}} \quad (4)$$

K_4 – Leverage koeffitsiyenti – bu bank jami aktivlarining kapital bilan ta'minlanganlik darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkich. U birinchi darajali kapitalning nomoddiy aktivlar qiymati, jumladan, gudvillni chiqarib tashlagan holda umumiy aktivlar summasiga nisbati sifatida aniqlanadi.

K_4 ning ruxsat etilgan minimal darajasi 0,06 ga yoki 6 foizga teng. Ushbu kapital yetarliligi talablari faqat kapital yetarliligining eng kam darajasi va kredit riskini aks ettiradi. Bankning nomoddiy aktivlariga bankdagi dasturiy ta'minot, foydalanish huquqi, marketing va texnik ma'lumotlar va boshqalar kiradi. Gudvil yuqorida ta'kidlaganimizdek, barcha aktivlarning bozor narxi va barcha majburiyatlarning bozor narxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Kapital yetarliligini aniqlashda riskka tortilgan aktivlarning umumiy summasidan foydalanamiz. Ushbu ko'rsatkich bank aktivlarining qancha miqdori qay darajali riskka asoslanganligini anglatadi.

“Tijorat banklari kapitali yetarliligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida”gi 949-7-sonli nizomga muvofiq balans aktivlari risk (tavakkalchilik) darajasi bo'yicha 0, 20, 50, 100 foizli to'rt guruhga bo'linadi. Har xil toifali aktivlar nisbiy tavakkalchiligi o'z zimmasiga majburiyatlarni qabul qilgan shaxs turi va garov yoki kafolat tavsifiga bog'liq. Masalan, naqd pul 0 foizli risk (tavakkalchilik) darajasiga ega bo'lsa, tijorat kreditlari 100 foizli risk (tavakkalchilik) toifasiga kiradi. Riskka tortilgan aktivlar umumiy summasini hisoblashda har bir aktiv balans summasini unga tegishli risk (tavakkalchilik) miqdoriga ko'paytirishi va tavakkalchilik bo'yicha aniqlangan aktivlar yig'indisi orqali topiladi. 2017-yil 1-yanvar holatiga banklarning jami kapitali 2016-yildagiga nisbatan 20,2 foizga oshib 9,4 trln so'mni tashkil etdi va bu umumqabul qilingan xalqaro me'yorlarning (8 %)idan deyarli 3 barobar yuqoridir. Banklar 2015–2019-yillarda sof foydadan ajratmalar ajratish orqali quyida keltirilgan ko'rsatkichlardan kam bo'lmagan miqdorda kapitalni ko'paytirishi lozim.

14-jadval

O'zbekistonda tijorat banklari likvidligiga hamda kapital yetarliligiga qo'yilgan talablarning kuchga kirish sanasi.

Ko'rsatkichlar	Kuchga kirish sanasi				
	01.09.2015	2016	2017	2018	2019
Regulyativ kapital, (K1)*	10%	11,5%	12,5%	13,5%	14,5%

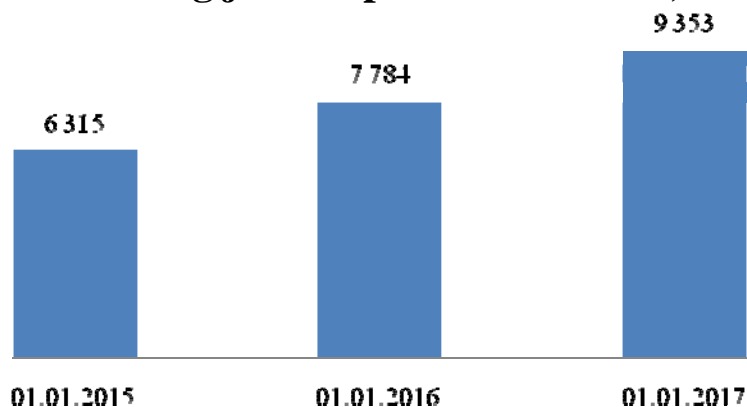
I darajali kapital, (K2)*	7,5%	8,5%	9,5%	10,5%	11%
I darajali asosiy kapital	6%	7%	7,5%	8,5%	9,5%
Leveraj koeffitsiyenti, (K3)	6%	6%	6%	6%	6%
Joriy likvidlik koeffitsiyenti, (JLK)	30%	30%	30%	30%	30%
Likvidlikni qoplash me'yori koeffitsiyenti, (LQMK)		80%	90%	100%	100%
Sof barqaror moliyalashtirish me'yori koeffitsiyenti, (SBMMK)				100%	100%

* kapitalni konservatsiya qilish buferini hisobga olgan holda.

2015–2019-yillarda tijorat banklari sof foydadan ajratmalar ajratish hisobiga yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlardan kam bo'lmagan miqdorda kapitallarini ko'paytirishlari lozim. Bu borada tijorat banklari:

- o'z faoliyatida yuqori samara beruvchi va kam riskga moyil bo'lgan operatsiyalar ko'lamini kengaytirishi;
- o'z qimmatli qog'ozlarini chiqarish va joylashtirish bo'yicha siyosatini qayta ko'rib chiqish va uni takomillashtirish;
- bank aksiyadorlarining salmog'i va sifatini oshirishi va o'zining dividend siyosatini takomillashtirishi;
- depozit siyosatini takomillashtirishi, bank resurslarining barqarorligini ta'minlash va jozibador depozitlar jalb qilish choralarini ko'rishi;
- tijorat banklarining turli zamonaviy moliyaviy xizmatlar ko'rsatish borasidagi faoliyatini kengaytirish borasidagi ishlarini kengaytirishi lozim. Yuqorida aytilgan bank kapitalining funksiyalaridan xulosa qilib aytganki, bankning o'z kapitali – bank tijorat faoliyatining asosidir. U bank mustaqilligini va turli risklar bo'yicha salbiy oqibatlarni oldini olish manbai bo'lib, uning moliyaviy barqarorligini ta'minlaydi. Hozirgi kunda mamlakatimizda tijorat banklari kapitalining yuqori sur'atlar bilan o'sish jarayoni kechmoqda. Bunday o'sishga nafaqat davlat ulushi bor banklar, balki boshqa tijorat banklarining ham erishayotgani bank biznesi uchun mamlakatimizda qulay muhit yaratilganligini ko'rsatadi.

Tijorat banklarining jami kapitali dinamikasi, mlrd so‘m



15-rasm. Respublikamiz tijorat banklarining jami kapitali, trln so‘m⁴⁶

Mamlakatimiz bank tizimining kapitallashuv darajasini oshirish, uning likvidligini yanada mustahkamlash, barqarorligini kuchaytirish borasida tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirilmoqda. Natijada bank tizimida erishilgan ko‘rsatkichlar nafaqat xalqaro umumqabul qilingan me‘yorlarga, balki ayrim yo‘nalishlari bo‘yicha undan ham yuqori ko‘rsatkichlarga erishildi. Xususan, bugungi kunda bank tizimi kapitalining yetarlilik darajasi 24 foizni tashkil etib, u xalqaro bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi tomonidan 8 foiz qilib belgilangan talabga nisbatan qariyb 3 barobar ziyoddir. 2017-yilning 1-yanvar holatiga ko‘ra, banklarning umumiy kapitali 9,4 trln so‘mdan oshib ketdi. Bank tizimining joriy likvidlik darajasi bir necha yildan buyon 64,5 foizdan yuqori bo‘lib, bu ko‘rsatkich ham jahon amaliyotida umumqabul qilingan minimal ko‘rsatkichdan 2 barobar ortiqdir. Bank aktivlari 2015-yilning shu davriga nisbatan 23,3 foiz o‘shib, 2017-yilning 1-yanvar holatiga 80,4 trln so‘mdan oshdi. O‘zbekiston bank tizimida Bazel 3 talablaridan kelib chiqib, tijorat banklarining regulyativ kapitaliga bo‘lgan talab: 2016-yil 1-yanvarda 11,5 foiz, 2019-yil 1-yanvarda 14,5 foiz bo‘lishi 1 darajali kapitalga bo‘lgan talab 2016-yil 1-yanvarda 7,5 foiz, 2019-yil 1-yanvarda 11,5 foizga yetkazilishi rejalashtirilgan. Yuqorida aytilgan bank kapitalining funksiyalaridan xulosa qilib aytsak, bankning o‘z kapitali – bank tijorat faoliyatining asosidir. U bank mustaqilligini va turli risklar bo‘yicha salbiy oqibatlarining oldini olish manbai bo‘lib, uning moliyaviy barqarorligini ta‘minlaydi.

⁴⁶www.cbu.uz

5-§. Jalb qilingan mablag'lar

Jalb qilingan mablag'lar tijorat banklari resurslarining asosiy qismini tashkil etadi. Bular depozitlar, shuningdek, kontokorrent va korrespondent hisob varag'idagi mablag'lardir. Ularning asosiy qismini talab qilib olinadigan qo'yilmalar muddatli hamda jamg'arma qo'yilmalari tashkil etadi.

Talab qilib olinadigan qo'yilmalar, shuningdek, joriy hisobvarag'idan mablag'lar omonatchilarning birinchi talablari bilan olinadi.

Muddatli omonatlar – mijoz tomonidan bankka ma'lum muddatga qo'yiladigan qo'yilmalar bo'lib, ular orqali mijozlarga bank tomonidan yuqori foizlar to'lanadi. Bankning foiz stavkalari qo'yilmaning muddati va miqdoriga bog'liq bo'ladi. Jalb qilingan mablag'lar bankning real holatini ko'rsatib uning salohiyati to'g'risida xulosa qilishga zamin yaratadi. Real majburiyatlar bank balansida talab qilingunga qadar depozitlar, muddatli depozitlar, jalb qilingan banklararo kreditlar sifatida aks ettirilsa, balansdan tashqari majburiyatlar bank tomonidan beriladigan kafolatlar, mijozlarga ochilgan kredit liniyalarda namoyon bo'ladi. Majburiyatlarni bajarish manbasi bo'lib g'aznadagi mablag'lar, vakillik hisobvarag'idagi qoldiqlar, likvid aktivlar, banklararo resurslar bozori yoki Markaziy bankdan olingan kreditlar xizmat qiladi. Bank resurslari nafaqat kredit berish uchun, balki bankning boshqa aktiv va vositachilik operatsiyalarini bajarish uchun ishlatiladi.

Bank resurslari tarkibida aholining omonat qo'yilmalari to'liq summada yoki bo'lib-bo'lib qo'yiladi va berilishi mumkin. Banklar to'lovlilik asosida turli xil maqsadli qo'yilmalarni, muddatli yoki talab qilib olish mumkin bo'lgan jamg'armalarni qabul qiladilar. Ular bank uchun qimmatga tushsada, ular kredit potensialini mustahkamlash manbasi hisoblanadi. Banklar uchun muddatli qo'yilmalar juda qulaydir. Banklar mijozlar mablag'laridan yetarli darajada uzoqroq foydalanishni amalga oshirishdan manfaatdordirlar. Shu sababli, banklar obligatsiya qarzlari, bank veksellari va boshqalarni chiqarish yo'li bilan o'z resurslarining miqdorini ko'paytirib boradilar. Obligatsiya qarzlari obligatsiyalar ko'rinishida emitentlashadi.

Hozirgi davrda chet el amaliyotida ikki valyutali obligatsiyalar uchraydi. Bu obligatsiyalar bo'yicha daromadlar obligatsiya egasi ixtiyoriga ko'ra milliy valyuta yoki AQSh dollarida yoki boshqa chet el valyutasida to'lanishi mumkin.

Amaliyotda yirik tijorat banklarining resurs-depozit bazasi mayda xususiy banklarga nisbatan ancha barqaror va mustahkam bo'ladi va ularning depozit operatsiyalari passivlarining 90 foizidan ortig'ini yuzaga keltirishga zamin yaratadi. Kichik xususiy banklarda ularning iqtisodiyotda tutgan o'rni, faoliyatining barqarorligiga qarab depozitlar salmog'i u yoki bu tomonga o'zgarishi mumkin⁴⁷.

Jalb qilingan mablag'lar aktiv operatsiyalarni, avvalo, kredit operatsiyalarini amalga oshirish uchun bankning pul resurslariga bo'lgan ehtiyojni qoplaydi. Yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtinchalik bo'sh mablag'larini jalb qilish orqali, tijorat banklari iqtisodiyot tarmoqlari va aholining qo'shimcha aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini qondiradi, vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini kapitalga aylanishiga yordam beradi. Banklarning pul mablag'larini jalb qilish imkoniyatlari chegaralangan bo'lib, barcha mamlakatlarda bu jarayon Markaziy bank tomonidan tartibga solinib turadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank kapitali bilan jalb qilingan mablag'lar orasidagi nisbatni bir qator zaruriy me'yorlar yordamida tartibga soladi. Bular kapital yetarliligi, bir kredit oluvchiga to'g'ri keladigan maksimal risk miqdori, aholidan jalb qilingan depozitlarning maksimal miqdori va h.k.

Xalqaro bank amaliyotida jalb qilingan resurslar ularni yig'ish usuliga qarab **quyidagi guruhlariga** bo'linadi:

- depozitlar;
- nodepozit resurslar.

Jalb qilingan mablag'larning asosiy qismini depozitlar tashkil qiladi. Banklar maqsadlarini amalga oshirish uchun pul mablag'larini qo'yilmalarga jalb qiladilar. Depozitlar faqatgina omonatchiga emas, balki bankka ham manfaatlidir. Ko'pgina depozitlar orqali bankning ssuda kapitali shakllanadi, keyinchalik esa bank turli xo'jalik subyektlarini qulay shartlar asosida kreditlaydi. Depozit va kredit foizlari orasidagi farq bo'sh pul mablag'larini jalb qilish va ssuda kapitalini joylashtirish borasidagi bank marjasi hisoblanadi. Bankning "Oltin qoidasi"ga ko'ra, bank moliyaviy talablarining hajmi va muddati bank majburiyatlari miqdori va muddatiga mos kelishi kerak. Tijorat banklari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag'larini bankka jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalar **depozit operatsiyalari**

⁴⁷ The Business of Banking

American Bankers Association, Washington, D.C.2014 y.

deyiladi. Depozit operatsiyalari yordamida tijorat banklarining 90 foizdan ortiq passivlari tashkil qilinishi mumkin. Depozit operatsiyalarini tijorat banklari o'zlarining depozit siyosatlari asosida olib boradilar. 2017-yilning 1-yanvar holatiga banklardagi depozitlar miqdori 44,6 trln so'mni tashkil etdi. Tijorat bankining depozit siyosati uning kredit siyosati, foiz siyosati va boshqa faoliyat turlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, banklarning resurs bazasini mustahkamlash va uning barqarorligini ta'minlashga qaratilgandir. Depozit operatsiyalarini amalga oshirishda bu operatsiya turining obyekt va subyektini aniqlash lozim.

Depozit operatsiyalarning subyektlari bo'lib bir tomondan tijorat banklari qatnashsa, ikkinchi tomondan:

- davlat korxonalar va tashkilotlari;
- moliya, sug'urta, investitsion va trust kompaniyalar;
- xususiy korxonalar va tashkilotlar;
- aksioner kompaniyalar;
- banklar va boshqa kredit muassasalari;
- qo'shma korxonalar, kooperativlar;
- jamoa tashkilotlari va fondlar;
- alohida jismoniy shaxslar yoki ularning birlashmalari qatnashadilar.

Depozit operatsiyalarining obyekti ehtiyojdan ortiqcha pul mablag'lari (qo'yilmalar) hisoblanadi. Depozit operatsiyalarini tashkil qilishning asosi bo'lib, balans likvidligi, mijozlarning moliyaviy ahvolidan barqarorligi hisoblanadi. Depozit operatsiyalari tijorat banklarining **depozit siyosatini** amalga oshirish orqali:

- bank daromadining oshishga yoki kelajakda daromad olishga sharoit yaratishi;
- bank balansining likvidligini saqlash maqsadida depozit siyosatini amalga oshirish;
- depozit operatsiyalarini amalga oshirishda muddatli qo'yilmalarga e'tibor qaratish;
- depozitlarni jalb qilish va ularni vaqtida qaytarib berish bilan bog'liq bank xizmatlarini rivojlantirish choralarini ko'rish va boshqalar uchun amalga oshiriladi.

Pul qo'yuvchilar toifasidan kelib chiqqan holda, **depozitlar quyidagilarga bo'linadi:**

- yuridik shaxslar (korxonalar, tashkilotlar);
- jismoniy shaxslar.

Mablag'larni olish shakliga ko'ra depozitlar quyidagilarga bo'linadi:

- muddatli depozitlar;
- talab qilib olingunga qadar depozit mablag'lar;
- aholining jamg'arma qo'yilmalari.

O'z navbatida, bu guruhlarning har biri turli belgilariga qarab tasniflanadi. **Muddatli depozit mablag'lar** ularning muddatidan kelib chiqib tasniflanadi;

- 1) 3 oy muddatgacha depozitlar;
- 2) 3 oydan 6 oygacha depozitlar;
- 3) 6 oydan 9 oygacha depozitlar;
- 4) 9 oydan 12 oygacha depozitlar;
- 5) 12 oydan yuqori bo'lgan depozit mablag'lar.

Bank tomonidan jalb qilingan mablag'larning yuqori likvidlik darajasini ushlab turish va ma'lum yuqori daromad olish ehtiyojini belgilab beruvchi mavjud qonun va tartibga soluvchi aktlardan kelib chiqib turli aktivlarga joylashtiriladi.

Banklar orasidagi resurslarni jalb qilish uchun raqobatli kurashda muhim vosita bo'lib turlicha foiz siyosati hisoblanadi, chunki qo'yilgan mablag'larga daromad olish uchun mijozlarni qo'yilma qo'yishga undovchi muhim omil hisoblanadi. Depozit bo'yicha foiz stavkalari darajasini har bir tijorat banki O'zbekiston Respublikasi markaziy qayta moliyalash stavkasi, pul bozori holati va o'zining depozit siyosatidan kelib chiqib, mustaqil ravishda belgilaydi. Depozit bo'yicha daromad hajmi qo'yilma muddati, summasi, hisobvarag'ini amal qilish xususiyati, xizmatlar hajmi va xarakteri va nihoyat mijozning qo'yilma shartnomasi shartlariga bog'liq.

Talab qilib olinguncha depozitlar – bu bankni oldindan ogohlantirmay mijoz tomonidan xohlagan vaqtda talab qilib olinadigan mablag'lardir. Ularga joriy, hisob-kitob, byudjet va hisob-kitoblarni amalga oshirishi yoki mablag'lardan maqsadli foydalanish bilan bog'liq hisobvaraqlardagi mablag'larni, boshqa banklarning vakillik hisobvarag'idagi qoldiqlarini kiritish mumkin. Talab qilinguncha depozitlar joriy hisob-kitoblar uchun mo'jallangan. Bu hisobvaraqdagi mablag'lar harakati naqd pul, pul o'tkazish, boshqa hisob-kitob hujjatlari bilan rasmiylashtirilishi mumkin. Bank likvidligini boshqarish nuqtayi nazaridan qaraganda, joriy va byudjet hisobvaraqlari, kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish bo'yicha hisobvaraqlar, maxsus hisobvaraqlar banklar uchun foydaliroq hisoblanadi. Chunki bu

mablag‘lar yuqori likvidlilikka ega. Bu depozit turining mijoz uchun asosiy kamchiligi – ular bo‘yicha juda kam miqdorda foizlarning to‘lanishi yoki umuman to‘lanmasligidir. Bank uchun esa bunday depozitlar uzoq muddatga kredit berish uchun foydalanishi mumkin bo‘lgan bank resurslari sifatida ishlatila olmasliklaridir. Bundan tashqari, joriy va byudjet hisobvaraqlar egalari aksariyat hollarda kredit olmaydilar, bu esa banklarga mablag‘larni o‘z rejalari asosida ishlatishga imkon beradi. Talab qilib olguncha bo‘lgan depozitlarga banklarning korrespondent banklarda ochilgan vakillik hisobvaraqlaridagi mablag‘larini ham kiritish mumkin. Bu hisobvaraqlar ular hisob-kitoblarni va to‘lovlarni bir tomonlama tartibda yoki bir birlarining topshiriqlari bo‘yicha amalga oshirish maqsadida ochilgan. Mazkur bankning boshqa bankda ochilgan vakillik hisobvarag‘i «Nostro» schyoti, mazkur bankning boshqa bank uchun ochgan vakillik hisobvarag‘i «Loro» schyoti deb yuritiladi va bunday hisobvaraqlarini ochish banklararo imzolangan shartnomaga muvofiq amalga oshiriladi. Bu hisobvaraqlardan to‘lovlar, qoidaga ko‘ra, ulardagi mablag‘lar hajmi chegarasida amalga oshirilishi kerak. Ular bo‘yicha mavjud mablag‘lardan ko‘proq operatsiyalar o‘tkazish zaruriyati tug‘ilganda, vakilga alohida balans hisobvarag‘idan overdraft krediti berilishi mumkin. Talab qilib olinguncha bo‘lgan depozitlarga kontokorrent hisobvarag‘i mablag‘larini ham kiritish mumkin.

Xalqaro bank amaliyotida talab qilib olinguncha depozitlardan tashqari nau-hisobvaraqlar (uchinchi shaxs foydasiga hisob hujjatlarini yozib berish), bank tomonidan belgilanadigan hisob cheklari ham kiritiladi.

Talab qilib olingungacha bo‘lgan depozitlar **quyidagi xususiyatlarga** ega:

- depozitning bu turida mijoz xohlagan vaqtida, xohlagan summada mablag‘ni qo‘yishi yoki olishi mumkin;
- depozit muddati chegaralanmagan;
- kam miqdorda foiz to‘lanadi;
- bu turdagi depozitlar bo‘yicha Markaziy bankka o‘tkaziladigan majburiy zaxiralar salmog‘i yuqori va h.k. Talab qilingungacha bo‘lgan depozitlar bo‘yicha hisobvaraqlari egalari tomonidan joriy operatsiyalarni amalga oshirish uchun ishlatiladi va ular qoldig‘ining nomuntazamligi bilan xarakterlanadi. Yuridik shaxslarga ochilgan, talab qilinguncha hisobvaraqlaridagi mablag‘lar qoldig‘i bo‘yicha foizlar umuman to‘lanmasligi mumkin. Bunday foyda, odatda, mijozlarni hisob

kassa xizmatlari uchun to'lov mablag'larini talab qilinguncha hisobvaraqlarida mablag'larni minimallashtirish va ortiqcha summalarni qo'yilmalarning daromadliroq shakllariga joylashtirishga undaydi. Tijorat banklarida jalb qilingan mablag'lar tarkibida talab qilib olinguncha depozitlar turlicha hajmga ega. Bu, odatda, bank resurslarini shakllantirishning eng arzon manbayidir. Mablag'larning yuqori harakatchanligi tufayli talab qiluvchi hisobvaraqlaridagi qoldiq doimiy emas, ba'zida juda o'zgaruvchan bo'ladi. Hisobvarag'i egasi istagan paytda mablag'larni olish ehtimoli bank oborotida yuqori likvid aktivlarning hissasi ko'proq bo'lishini talab qiladi. Bu esa kamroq likvidlikka ega bo'lgan, biroq yuqori daromad keltiruvchi aktivlar hissasining qisqarishi evaziga yuz beradi. Shu sababli, banklar talab qilgungacha hisobvaraq egalariga past foiz to'laydilar yoki umuman to'lamaydilar. Biroq talab qilguncha hisobvaraqlardagi mablag'larning yuqori darajadagi harakatchanligiga qaramasdan, ularning minimal, doimiy qoldig'ini aniqlash va ulardan barqaror kredit resursi sifatida foydalanish imkoniyatiga banklar ega bo'lishi lozim.

Muddatli depozitlar – bu banklar tomonidan ma'lum muddatga jalb qilinadigan depozitlardir. Bu turdagi depozitlar qo'yilgan muddatda o'zgarimas bo'lishi lozim va ular joriy to'lovlar uchun ishlatilmaydi. Muddatli qo'yilmalar mablag'larni shartnoma bo'yicha muddat va shartlarda to'liq bank ixtiyoriga berishni anglatadi, bu muddat tugashi bilan muddatli qo'yilma xohlagan paytda egasi tomonidan qaytarib olinishi mumkin. Muddatli qo'yilma bo'yicha to'lanadigan foiz miqdori depozit muddati, summasi va shartnomani pul qo'yuvchi tomonidan bajarilishiga bog'liq. Qo'yilmaning muddati va summasi qanchalik katta bo'lsa, foizi ham shunchalik yuqori bo'ladi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, amaliyotda asosan 1, 3, 6, 9, 12 oy yoki yanada uzoqroq muddatga qo'yilmalar rasmiylashtiriladi. Bunday aniq chegaralar pul qo'yuvchilarni o'zlarining mablag'larini ratsional tashkil qilish va ularni qo'yilmalar qo'yishga rag'batlantiradi, shuningdek, banklarga o'zlarining likvidliklarini boshqarish uchun sharoit yaratadi. Pul qo'yuvchi tomonidan qo'yilma bo'yicha mablag'larni muddatidan oldin olinganda, u shartnomada ko'rsatilgan foizlardan to'liq yoki qisman mahrum bo'lishi mumkin. Odatda, bunday hollarda foizlar talab qilgungacha, qo'yilmalarga to'lanadigan foizlar hajmigacha pasaytiriladi.

Muddatli depozitlar depozitlarning boshqa turlariga nisbatan bankka barqaror resurs bazasini ta'minlaydi. Shu bois tijorat banklari muddatli depozitlar salmog'ini ko'paytirishga harakat qilishlari lozim.

Muddatli depozitlar quyidagi xususiyatlarga ega:

- aniq muddatga ega va ular bo'yicha o'zgarmas (depozit siyosatida ko'rsatilgan) foiz to'lanadi;
- joriy hisob-kitoblar uchun foydalanilmaydi;
- mijoz tomonidan muddatidan oldin olinmasligi lozim, aks holda foiz to'lash bo'yicha shartnoma shartlari bekor qilinadi va talab qilib olinguncha depozit miqdorida foiz to'lanishi mumkin;
- mablag'lar sekin aylanadi, uzoq muddatli ssudalarga yo'naltiriladi;
- majburiy zaxira normasi nisbatan past bo'lishi mumkin va h.k.

Jamg'arma depozitlari aholi pul jamg'armalarining to'planishi uchun xizmat qiladi. Jamg'arma depozitlarga pul mablag'larini jamg'arish yoki saqlash maqsadida shakllantirilgan qo'yilmalar kiradi. Ularning maxsus xususiyatli tomonlari – saqlashning rag'batlantirilishi va yuqori daromadlilik darajasi, ma'lum davr ichida jamg'arila borishi kabilar hisoblanadi. Banklarimiz amaliyotda jamg'arma depozitlari deganda, faqatgina aholi mablag'larini muddatli qo'yilmalar yoki talab qilgungacha hisobvaraqlarida jamg'arilishi bilan bog'liq har qanday operatsiyalar tushuniladi.

15-jadval

Aksioner tijorat bankining mijozlar bo'yicha depozit shakllari to'g'risida ma'lumot

Depozit turlari	ming so'm	foiz
1. Talab qilib olinguncha depozitlar, jami	105022	78,9
Shu jumladan:		
a) hukumat	16481	12,4
b) jismoniy shaxslar	5352	4,0
d) davlat korxonalar	22025	16,5
e) qo'shma korxonalar	111	0,1
f) xususiy korxonalar, korporatsiya va jamoalar	54692	41,1
g) boshqa talab qilib olinguncha depozitlar	6361	4,8
2. Jamg'arma depozitlari, jami	10957	8.2
Shu jumladan:		
a) hukumat	0	0
b) jismoniy shaxslar	10957	8,2
d) davlat korxonalar	0	0

e) qo'shma korxonalar	0	0
f) xususiy korxonalar, korporatsiya va jamoalar	0	0
g) boshqa talab qilib olinguncha depozitlar	0	0
3. Muddatli depozitlar, jami	17159	12,9
Shu jumladan:		
a) hukumat	0	0
b) jismoniy shaxslar	11659	8,8
d) davlat korxonalari	5500	4,1
e) qo'shma korxonalar	0	0
f) xususiy korxonalar, korporatsiya va jamoalar	0	0
g) boshqa talab qilib olinguncha depozitlar	0	0
Jami depozitlar	133138	100

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, tijorat banki tomonidan jalb qilingan depozitlar ichida asosiy o'rinni talab qilib olingungacha bo'lgan depozitlar tashkil qilib, ular salmog'iga 78,9 foiz depozitlar to'g'ri keladi. Muddatli depozitlar bankning barqaror kredit imkoniyatining asosi bo'lsada, ularning hajmi barcha depozitlarning 12,9foizini tashkil qiladi. Talab qilib olingunga qadar bo'lgan depozitlar tarkibida asosiy o'rinni korxonalar, korporatsiya va jamoalar, davlat korxonalari, hukumat mablag'lari tashkil qilsa, muddatli depozitlar ichida asosiy o'rinni jismoniy shaxslar mablag'lari egallaydi. Tahlil qilinayotgan bankda aholi jamg'armalari salmog'i past bo'lib, u jami depozitlarning 8,2 foizini tashkil qiladi.

Markaziy bank emissiya markazi sifatida makroiqtisodiy darajadagi pul aylanishi hamda bank tizimining likvidligi nuqtayi nazaridan tijorat banklarining ular tomonidan jalb qilingan mablag'lardan foydalanish imkoniyatlarini doimiy ravishda tartibga solib turadi. Nazariy jihatdan zamonaviy bank tizimida naqd pulsiz aylanishlarning rivojlanishi natijasida dastlabki shakllantirilgan depozitlarni cheklanmagan tarzda bir bankdan ikkinchi bankka o'tkazish, shu bilan birga, tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlarni cheksiz oshirish imkoniyati mavjud. *Xorijiy nazariyada bu jarayon depozit multiplikatsiyasi (ya'ni mablag'larning bir bankdan boshqasiga zanjirsimon shaklda o'tkazilishi) kredit ekspansiyasi deb nomlanadi. Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan majburiy zaxira talablari bank tizimida depozit va kreditlarni oshirishning bevosita cheklovchisi bo'lib xizmat qiladi.*

**Multiplikatsiya jarayoni va uni majburiy zaxira tomonidan
cheklanishi quyidagi ko‘rinishga ega**

Banklar	Depozit	Kredit (2-4)	Zaxira (2*20/100)
1	2	3	4
Bank A	1000	800	200
Bank B	800	640	160
Bank V	640	512	128
Bank S	512	409,6	102,4
JAMI	5000	4000	1000

A bankdagi dastlabki depozit 1000 birlikning 20%i (200 birlik) majburiy zaxira sifatida Markaziy bankka o‘tkazilgandan keyin tijorat bankining kredit berish imkoniyati 800 birlikni tashkil qiladi. Bu kredit mijozga berilgandan keyin boshqa bankda depozitga aylanishi mumkin. Masalan, ushbu berilgan kredit summasi B bankining mijoz bo‘lgan mahsulot yetkazib beruvchining hisobvarag‘iga sotuvdan tushum shaklida kelib tushadi. A bankning krediti B bankda depozitni vujudga keltiradi. B bank bu depozitdan kredit beradigan bo‘lsa, majburiy zaxirani hisobga olgan holda ($800 \cdot 20/100$) uning miqdori 640 ($800 - 160$) birlikka teng bo‘ladi. Ushbu jarayonni oxirigacha (ya’ni depozit va kreditlarning to‘liq ishlatilishigacha) tasavvur qiladigan bo‘lsak, 1000 birlikda shakllantirilgan dastlabki depozit miqdori, majburiy zaxira darajasi 20% bo‘lganda barcha banklar bo‘yicha 5000 birlikkacha, 800 birlikka teng bo‘lgan dastlabki kredit miqdori esa 4000 birlikka o‘sishi mumkin.⁴⁸

Agar majburiy zaxira yo‘q deb taxmin qilinsa, nazariy jihatdan depozit multiplikatsiyasi va kredit ekspansiyasi cheksizlikka teng va teskarisi, majburiy zaxira 100% bo‘lgan taqdirda depozit multiplikatsiyasi 0 ga teng bo‘ladi.

Depozit (yoki kredit) multiplikatsiyasining maksimal miqdori yoki chegarasini hisoblash uchun quyidagi matematik formuladan foydalaniladi:

⁴⁸Shelagh Heffernan. Modern Banking. Ltd.Great Britain .John Wiley & Sons.,2012. 2216.

$$D = D_0 \frac{1}{R}. \quad (5)$$

Bunda:

D – bank tizimida shakllantirilish mumkin bo‘lgan depozitning maksimal miqdori;

D_0 – dastlabki depozit;

R – depozit birligiga teng keladigan majburiy zaxira.

Yuqorida keltirgan misolimizda depozit multiplikatsiyasi koeffitsiyenti 5 yoki 5000 birlikka ($D=1000*(1/0,2)$), kredit multiplikatsiyasi koeffitsiyenti esa 4 yoki 4000 birlik ($K=800*(1/0,2)$)ka teng.

Multiplikatsiya darajasi majburiy zaxira darajasiga teskari mutanosib ravishda o‘zgaradi, demak, majburiy zaxira darajasi oshsa, bank tizimining kredit salohiyati imkoniyatlari ham kamayadi. Depozit multiplikatsiyasi va kredit ekspansiyasi g‘oyasi quyidagi iqtisodiy zaruriyatni keltirib chiqaradi: har qanday tijorat banki depozitlarni qabul qila turib, o‘z mijozlari oldidagi majburiyatlarni bajarishlari uchun uning ma‘lum bir qismini likvidlilik zaxirasi sifatida saqlashlari lozim. Shu bois tijorat banklarining kredit berish salohiyati miqdori bank tomonidan jalb qilingan moliyaviy resurslar, majburiy zaxira va likvidlilik zaxirasi hajmiga bog‘liqdir. Umuman olganda, tijorat banklarining kreditlash salohiyatini baholashda jalb qilingan mablag‘lar, ya‘ni depozitlarning umumiy summasi bilan majburiy zaxira hamda tijorat banklari tomonidan o‘z likvidligini ta‘minlash uchun ajratmalar salmog‘iga e‘tibor qaratish lozim. Kredit potentsiali (salohiyati) miqdori (K_s)ni qisqacha holda quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$K_s = D - M_z - L_z. \quad (6)$$

Bu yerda:

D – jalb qilingan mablag‘lar;

M_z – majburiy zaxira miqdori;

L_z – likvidlilikni ta‘minlash bo‘yicha zaxiralar.

Likvidlilik va mablag‘lar barqarorligi bo‘yicha shartlarini hisobga olgan holda tijorat banklarining kredit salohiyatini 3-guruhga bo‘lish mumkin:

barqaror mablag‘lar:

a) banklarning o‘z kapitallari;

b) muddatli depozitlar;

d) boshqa banklardan olingan kreditlar.

o'rta barqaror mablag'lar:

-jami muddatsiz jamg'armalar;

barqaror bo'lmagan mablag'lar.

Barqaror bo'lmagan mablag'lar – banklarga vaqti-vaqti bilan (davriy) kelib tushadi. Tijorat banklarining umumiy kreditlash salohiyatiga quyidagi omillar obyektiv ta'sir ko'rsatadi:

– bankda yig'ilgan jami mablag'larning umumiy hajmi;
– kreditlash salohiyati manbalarining tarkibi va ularning barqarorligi;

– Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan majburiy zaxiralar darajasi;
– tijorat banklari joriy likvidligini ushlab turish uchun zaxiradan foydalanishga yo'l qo'yilgan hollarda undan foydalanish tartibi;

– bank majburiyatlarining tuzilishi va umumiy summasi va h.k.

Quyidagi hollarda kreditlash salohiyatining samaradorligiga erishish mumkin:

– likvidlilikning minimal darajasi ta'minlansa;
– kreditlash uchun mavjud barcha mablag'lardan foydalanilsa;
– kredit resurslardan maksimal darajada yuqori foyda olinsa;
– tijorat bankining kreditlash qudratini oshirishda;
– bank mijozlarining sonini oshirishda;
– bankning mavjud mijozlarining mablag'larini ko'paytirishda;
– bankning tashkiliy tarmog'ini kengaytirishda;
– bank muassislari mablag'larini biror maqsadda birlashtirish orqali ko'paytirish va uning samaradorligini oshirishga zamin yaratishda;

Bank aktivlariga yo'naltirilgan kredit resurslari barqarorligini ta'minlashda mablag'lar manbalari muhim ahamiyat kasb etadi. Kredit resurslari ham an'anaviy ravishda o'z va qarz resurslar hisobidan tashkil topadi. Qarz mablag'lari asosiy o'rinni egallab, iqtisodiy belgisiga qarab depozit, jamg'arma omonatlari va pul bozori mablag'lari shaklida bo'lishi mumkin.

Tijorat banklarining nodepozit operatsiyalari deb, tijorat banklarining yirik pul bozorlaridan pul mablag'larini jalb qilish, qimmatli qog'ozlar, veksellarni, obligatsiyalar vositasini muomalaga qo'yish yo'li bilan mablag'larni jalb qilish sohasidagi operatsiyalariga aytiladi.

Jahon banki amaliyotida tijorat banklariga mablag'larni jalb qilishning keng tarqalgan nodepozit shakllari ham mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- banklararo bozordan qarz olish;

- qimmatli qog‘ozlarni qaytib sotib olish sharti bilan sotish;
- bank akseptlarini sotish;
- tijorat qog‘ozlarini chiqarish;
- yevro-dollarlar bozorida qarz olish;
- kapital notalar va obligatsiyalar chiqarish v.b.

Odatda, tijorat banklari faoliyatini rivojlantirishda resurslarning nodepozit manbalaridan ham foydalanishga katta e‘tibor beriladi. Ular bozorda raqobatchilik asosida vositachilar (brokerlar) orqali sotib olinadi. Nodepozit manbalardan asosan moliyaviy markazlarda joylashgan hamda moliya bozori mexanizmidan erkin foydalanish huquqiga ega bo‘lgan yirik banklar keng foydalanadilar. Nodepozit mablag‘lar yirik miqdorda sotib olinadi. Qo‘yilmalarga mablag‘larni jalb qilish uchun tijorat banklari qo‘shimcha ravishda chet el tajribasidan foydalanishi mumkin, xususan:

- aholi mablag‘larini jalb qilish bo‘yicha turli dasturlarni ishlab chiqish;
- mijozlar – pul qo‘yuvchilarga turli-tuman, jumladan, nobank xizmatlarni ham ko‘rsatish;
- qo‘yilma muddati tugashi bilan mukofot berishda investitsion xarakterdagi qo‘yilmalardan yuqori foiz stavkasini qo‘llash;
- doimiy pul qo‘yuvchilarga “bankka sadoqati” uchun mukofot to‘lash;
- mijoz va bank iqtisodiy qiziqishlarini optimallashtiradigan, aralash xarakterda amal qiluvchi NAU va SAPS tipidagi hisobvaraqlarni qo‘llashni amalga oshirishlari mumkin.

2002-yil aprelda “Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to‘g‘risida”gi qonunini qabul qilinishi bilan aholining banklardagi omonatlarini himoyalash va kafolatlashning huquqiy asoslari yaratildi. Mazkur qonunda belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 19-sentabrdagi 326-sonli qarori bilan fuqarolarning bankdagi omonatlarini kafolatlash fondi tashkil etildi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat bankiga berilgan litsenziya chaqirib olinganda, mazkur fond bankdagi aholi omonatlari bo‘yicha haq to‘lashni kafolatlaydi. Barcha banklar, shu jumladan, chet el kapitali ishtirokidagi aholi omonatlarini jalb qiluvchi banklar fond bilan yozma bitim tizimini tuzishi majburiy qilib belgilab qo‘yilgan. Fond yuridik shaxs sifatida tuzilgan bitimlar asosida faoliyat olib boradi. Banklar fondga bir yo‘la va kalendar majburiy badallar to‘lashadi.

Bankning fondga bir yo‘la to‘laydigan badali bankning amalda shakllangan ustav kapitalining 0,1 foizini tashkil etadi. Kalendar badallar har chorakda kafolatlanishi lozim bo‘lgan omonatlarning amaldagi umumiy summasining 0,5 foizidan ko‘p bo‘lmagan miqdorda belgilanadi. Fondning pul mablag‘lari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankida saqlanadi. Aholi omonatlarining kafolatlanishi aholining bankka bo‘lgan ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

6-§. Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalash operatsiyalari

Tijorat banklari faoliyatida resurslar yetishmovchiligi yuzaga kelganda tijorat banklari Markaziy bankka murojaat qilishi mumkin. Tijorat banklarini qayta moliyalash uchun lombard kreditini berish Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Tijorat banklariga qayta moliyalash uchun kreditlar berish O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvi tomonidan belgilangan me‘yoriy hujjatlarga binoan kredit resurslari kimoshdi savdolarida shakllangan foiz stavkalarida beriladi.

Qayta moliyalash – Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan pul-kredit siyosati vositalaridan biri bo‘lib, u banklarning likvidlik holatini qo‘llab-quvvatlashda muhim o‘rin tutadi.

Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib borilishi mumkin:

– tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo‘li bilan kreditlash;

– tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatli qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan kreditlar berish, ya’ni lombard krediti;

– to‘g‘ridan to‘g‘ri kredit berish usuli.

Markaziy bank “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi qonuniga asosan oltin, chet el valyutasi, xalqaro zaxiralar toifasiga kiruvchi valyuta va boshqa boyliklar, davlat qarz majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarz vositalari, Markaziy bankda depozitga o‘tkazilgan va uning depozitariysi uchun maqbul bo‘lgan, xarid qilinishi va sotilishiga ruxsat berilgan qonun doirasida operatsiyalar o‘tkazilishi mumkin bo‘lgan aktivlar, to‘lanishiga banklar kafolat bergan tijorat veksellari, shuningdek, Moliya vazirligining kafolatiga asoslangan holda banklarga qayta moliyalash kreditlarini

beradi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan kreditlarning asosiy maqsadi banklarning likvidligini qo'llab-quvvatlashdan iborat. Qayta moliyalash kreditlarini berayotganda Markaziy bank tijorat banklarining kredit potensialining joriy holatini doimiy kuzatib turadi. Buning uchun u joriy monitoringlar o'tkazadi, ularning vakillik hisobvaraqlarini tahlil qiladi va asosan o'zi kreditlarni joylashtirish va jalb etish uchun qatnashadigan banklararo kredit bozori – O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasi huzuridagi kredit resurslari kimoshdi savdosini kuzatib boradi. Tijorat banklarining likvid holatini saqlashga yo'naltiriladigan, ularni qayta moliyalash uchun beriladigan kreditlar miqdori, shuningdek, qayta moliyalash stavkasi, Markaziy bank tomonidan pul-kredit siyosatining joriy vaqtdagi aniq vazifalariga muvofiq hamda pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlarini hisobga olgan holda belgilanadi. Bunda qayta moliyalash stavkasi inflyatsiya darajasidan kelib chiqqan holda o'zgartirilishi mumkin. Markaziy bank yuqorida aytilgan qonunga muvofiq, tijorat banklariga ta'minlanganlik, muddatlilik, to'lovlilik, qaytarib berishlik shartlari asosida milliy valyutada lombard kreditini berishi mumkin. Lombard krediti qayta moliyalash shakllaridan biri bo'lib, ushbu kredit davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini garovga qo'yish yo'li orqali beriladi. Qayta moliyalash kreditlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maxsus ko'rsatmalari bo'yicha, ularda belgilangan shartlar asosida Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmalari va tijorat banklari o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi.

Kredit shartnomasida quyidagilar ko'zda tutiladi:

- tomonlar nomi;
- ularning o'zaro majburiyatlari va iqtisodiy mas'uliyati;
- kredit muddati va miqdori;
- aniq maqsad ko'zlanganligi;
- kredit berish va qaytarish tartibi;
- foiz stavkasi va uni o'zgartirish shartlari;
- ta'minlash shakllari;
- jarima solish va tomonlar shartlashuvining boshqa jihatlari.

Bu kreditni olgan tijorat banklari kreditdan foydalanish va uning holati bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga ma'lumotnoma taqdim etib boradi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga kredit berishda Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga, majburiy zaxira talablariga rioya qilish e'tiborga olinadi. Ayrim hollarda tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlarida

mablag'lar umuman bo'lmagan yoki yetarli bo'lmagan holatlarda kechiktirib bo'lmaydigan to'lovlarni amalga oshirish uchun tijorat bankiga, istisno tariqasida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan uning hududiy Bosh boshqarmasi rahbari taqdimnomasi bo'yicha bank likvidligini qo'llab-quvvatlash uchun kredit berilishi mumkin. Bu kreditni olish huquqiga O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining iqtisodiy normativlariga rioya etadigan, zaxira, majburiy zaxira shartlarini to'liq bajaradigan, tijorat banklariga beriladigan, ya'ni kreditni qaytmaslik riski yo'q va u muddatida foizi bilan to'liq qaytishi ta'minlangan holda beriladi. Kredit 7 ish kuni muddati bilan tijorat banki tomonidan kredit resurslarini tartibga solish fondiga o'tkaziladigan mablag'larning 30 foiz miqdorida beriladi. Kreditning o'z vaqtida, to'liq qaytmaslik hollari yuz berganda yoki kredit shartlari buzilgan hollarda Markaziy bank tijorat bankiga nisbatan kredit shartnomasida ko'rsatilgan choralarni qo'llash huquqiga ega. Agar kreditning qaytmaslik hollari yuz bersa Markaziy bank garov yoki boshqa mol-mulkni talab qilib olishga haqli. Ushbu kredit bo'yicha foiz stavkasi Markaziy bankni amaldagi qayta moliyalash stavkasiga bog'liq bo'ladi. Tijorat bankida Markaziy bank tomonidan unga ilgari berilgan ushbu kreditlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik vujudga kelgan hollarda, quyidagi ta'sir choralari qo'llaniladi:

- belgilangan foiz stavkasi 2 baravar oshiriladi;
- “O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida”gi qonunning 59-moddasiga binoan muddati o'tgan qarz bosh bank hisobvarag'idan undirib olinadi. Agar bosh bank hisobvarag'ida qarzlarni qoplaydigan miqdorda mablag'lar bo'lmasa, ushbu qarz to'la qaytarilmaguncha bank vakillik hisobvarag'i bo'yicha operatsiyalar to'xtatiladi. Muddatidan oldin bo'shagan qayta moliyalash kreditlarini o'z vaqtida qaytarmaganlik uchun tijorat banklariga nisbatan Markaziy bank garovga qo'yilgan mulkni sotish yoki kafolat xati bo'yicha talabnoma qo'yish orqali qarz summasini undirib olish huquqiga ega. Banklar tomonidan aniq maqsadli kredit resurslaridan belgilangandan tashqari maqsadlarda foydalanilishiga yo'l qo'yilgan hollarda, ushbu kreditlar muddatidan oldin qaytarib olinadi. Qayta moliyalash kreditlari bo'yicha marja darajasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga berilgan qayta moliyalash kreditlarining hisobini yuritish bo'yicha operatsiyalar balansdagi 12101-“Boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar” (Markaziy bankda) va 21602-“O'zbekiston

Respublikasi Markaziy bankidan olingan qisqa muddatli ssudalar” (tijorat bankida) balans hisobvaraqlarida aks ettiriladi. Muddati kechiktirilgan qayta moliyalash kreditlari hisobi balansdagi 12109-“Boshqa banklarga berilgan muddati kechiktirilgan qisqa muddatli ssudalar” hisobvarag‘ida aks ettiriladi. Muddati o‘tgan qayta moliyalash kreditlari hisobi balansdagi 12105-“Boshqa banklarga berilgan muddati o‘tgan ssudalar” hisobvarag‘ida aks ettiriladi.

7-§. Xorijiy banklar amaliyotida banklarning resurs bazasini shakllantirish usullari

AQShda resurs bazasining shakllanishiga qarab moliya institutlari 2 kategoriyaga bo‘linadi:

- 1. Depozit institutlar;*
- 2. Nodepozit institutlar.*

Depozit institutlar

Tijorat banklari depozit institutlarga kiradi va hukumat agentlariga, tadbirkorlarga, jismoniy shaxslarga chek va jamg‘arma hisob raqamlarini ochadi. Tijorat banklari aksiyadorlarning kapitali asosida korporatsiya shaklida tashkil etiladi.

Jamg‘arma va ssuda assotsiatsiyalari ko‘chmas mulkni garov asosida kreditlash va jamg‘arma hisob raqamlarini yuritishga ixtisoslashgan. Tijorat banklari o‘z faoliyatini biznes sohasi va xususiy shaxslar bilan yirik operatsiyalar o‘tkazishga yo‘naltirsa, jamg‘arma va ssuda assotsiatsiyalari yakka tartibdagi mijozlarga xizmat ko‘rsatadi. Bu tashkilotlarning jamg‘arma va kreditlash xizmatlari foizli chek hisobvaraqlarini, kichik biznesga kreditlar, jamg‘arma, investitsion va moliyaviy rejalashtirishni o‘z ichiga oladi.

O‘zaro jamg‘arma banklari omonatchilarning mulki hisoblanadi va ko‘chmas mulk garovi ostida kreditlash va jamg‘arma hisobvaraqlarni yuritish bilan shug‘ullanadi. Ularning operatsiyalari bo‘yicha olingan daromad omonatchilarning omonatlariga yuqori foizlar to‘lash yo‘li bilan ularga qaytariladi. Kredit uyushmalari korporativ moliya tashkiloti bo‘lib, uyushma a‘zolari tomonidan tashkil etiladi va ular, odatda, kam foydaga ega bo‘ladi. Kredit uyushma a‘zolari bir sohaga taalluqli (ishchilar, baliqchilar, duradgorlar va h.k.) yoki bir hududda yashashadi. Kredit uyushmalar kreditlar va mijozlarga ko‘rsatadigan xizmatlari bo‘yicha past foiz stavkalar belgilashadi. Ular kredit

kartalar, bankomatlar, depozit seyflar, investitsiyalar bo'yicha xizmat ko'rsatishi, ssudalar taqdim qilishi mumkin.

Nodepoziit institutlar. *Hayotni sug'urtalash bo'yicha kompaniya faoliyati yo'nalishida hayotni sug'urtalash polislarida sug'urtalangan jamg'arma va investitsiyalarni ifodalashi mumkin.*

Investitsion kompaniyalar pul bozori fondlari orqali bank operatsiyalariga o'xshagan xizmatlarni taklif qilishi mumkin. Mazkur kompaniyalar o'z mijozlarining mablag'larini qisqa muddatli moliyaviy vositalar sotib olishga yo'naltirishi mumkin.

Moliyaviy kompaniyalar asosan uzoq va qisqa muddatli iste'mol kreditlari berish va kichik biznes sohasiga kreditlar ajratish bilan shug'ullanadi. Moliyaviy kompaniyalarning kreditlari boshqa kreditorlarning kreditiga nisbatan yuqori foizga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Ipoteka kompaniyalari tomonidan uy-joy sotib olish uchun ipoteka kreditlari beriladi. AQShda moliya institutlari yoki banklarining resurslari 2 guruhga bo'linadi: o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lar. Banklarning o'z mablag'lari tarkibi va miqdoriga bo'lgan talablar qonun bilan belgilangan bo'lib u kapital yetarliligi bo'yicha belgilangan me'yorlarda o'z ifodasini topadi.

Jalb qilingan mablag'lar AQSh moliya tizimida depozitlar deb nomlanadi. Pul mablag'lari va pul majburiyatlarining qaysi qismi depozitlar qatoriga kiritilishi bo'yicha me'zonlar qonun bilan belgilab qo'yilgan.

O'z mablag'lariga to'langan aksioner kapital, foydadan shakllantirilgan turli fondlar, subordinar qarz kiradi. Tijorat banklarining o'z mablag'lari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- birinchi darajali yoki asosiy kapital. Bunga: oddiy aksiyalar, muddatsiz imtiyozli aksiyalar, taqsimlanmagan foyda, fondlar, emission daromad (muassis foydasi);*

- ikkinchi darajali kapital. Bunga: muddatsizidan tashqari imtiyozli aksiyalar, subordinar qarzning bir qismi, gibrid investitsiyalar (obligatsiyalar, konvertirlanadigan aksiyalar), qayta baholash rezervlari (xorijiy valyuta, garov va boshqalar), ehtimoliy yo'qotishlar bo'yicha zaxiralar.*

Tijorat banklari faoliyatida kapital va uning yetarli darajasiga ega bo'lishi muhim ahamiyatga. AQShning milliy qonunchiligiga asosan banklarda kapital yetarliligi 3ta asosiy ko'rsatkich orqali baholanadi:

a) 1- darajali kapital yetarliligi bo'yicha me'yor min 4% bo'lishi;

b) 2-darajali kapital yetarliligi bo'yicha me'yor 4% bo'lishi;

d) kapital yetarliligi bo'yicha me'yor- 8% bo'lishi lozim.

Kapitalning yetarliligini hisoblashda Bazel qo'mitasi talablaridan kelib chiqib bank aktivlari risk darajasiga qarab 0%, 10%, 20%, 50%, 100% ga bo'linadi. Bunday bo'linish ko'pgina davlatlarning bank qonunchiligida o'z ifodasini topgan.

AQShda aktivlar 4 guruhga tasniflanadi:

1-guruh – 0 % riskli aktivlar. Bularga: naqd pullar (FRT va bank-korrespondentlarning hisob raqamlari va boshqalarda bo'lgan mablag'lar) va AQSh hukumatining to'g'ridan to'g'ri qarzlari;

2-guruh – 20 % riskli aktivlar. Bu guruhga AQSh hukumati tomonidan shartli kafolatlangan qarzlar;

3-guruh – 50% riskli aktivlar. Bularga: oilaviy uy-joylar uchun garov asosida berilgan kreditlar, birinchi zakladnoy va oddiy zakladnoy bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozlar, moliyalashtiriladigan loyihalar-dan olinadigan daromadlar bilan ta'minlangan obligatsiyalar;

4-guruh – 100 % riskli aktivlar. 1-3 guruhga kirmagan barcha boshqa aktivlar.

AQSh da firmalar va jismoniy shaxslarning pul resurslari 2 guruhga bo'linadi:

– joriy xarajatlarga sarflanadigan pul mablag'lari;

– rezervlar va jamg'armalar, vaqtincha bo'sh turgan mablag'lar.

Birinchi guruhga turli hisob-kitoblar va to'lovlar uchun oborotda bo'lgan pul mablag'lari kirsalar, ikkinchi guruh tijorat banklari va nobank moliya institutlarining aktiv operatsiyalarini amalga oshirishning manbasi kiradi.

AQShning qonunchiligiga asosan quyidagilar depozitlar deyiladi:

- pul oborotidan ortgan, depozit tashkilotlarida turgan to'lovlarga yo'naltirilmaydigan pul qoldiqlari;

- depozit tashkilotida bo'lgan pul mablag'lari;

- berilgan kreditlar bo'yicha garovga olingan qimmatli qog'ozlar;

- AQSh hukumatining qimmatli qog'ozlarini sotib olish uchun avans sifatida deponentlashtirilgan mablag'lar;

- bank xizmatchisi tomonidan imzolangan, lekin to'lanmagan veksel, chek, to'lov topshiriqnomasi;

- mizoj mablag'lari hisobidan sotib olingan, lekin mijozga yetib bormagan qimmatli qog'ozlar;

- kredit qoldiq, avans to'lovlar va boshqalar.

Depozitlar quyidagi belgilari bo'yicha tasniflanadi:

Hisobotda aks ettirilishiga qarab: talab qilib olinadigan, muddatli depozitlar va jamg'arma depozitlarga bo'linadi. Banklarni ko'proq "uzun pullar", ya'ni muddatli depozitlar qiziqtiradi. Chunki bu mablag'lar bankning barqaror resurs bazasini shakllantiradi.

Kelib chiqishiga qarab: depozitlar oddiy, maxsus va ixtisoslashgan depozitlarga bo'linadi;

Oddiy depozitlar – bular pullar yoki depozit hisobvarag'i bo'yicha oborotda bo'lgan cheklar, akseptlar, to'lov muddati kelgan veksellar, kuponlar, to'lov topshiriqnomasi, trattalar; Oddiy depozitlar bank resurslari hisoblanadi, bank va omonatchi o'rtasida kreditor va qarzdor munosabati shakllanadi. Bank depozitlarining egasi sifatida maydonga chiqadi va pul mablag'larini deponentlashtiradi, bank omonatchiga pul o'rniga qimmatli qog'ozlar berishi, qimmatli qog'ozlar o'rniga pul mablag'larini berishi mumkin. Mabodo bank bankrot bo'lsa, oddiy depozit egasi imtiyozli kreditorga aylanadi.

Maxsus depozitlar – ma'lum bir maqsad bilan kiritilgan depozitlar bo'lib, depozitning bu turida bank ularni maxsus saqlab beruvchi hisoblanadi. Depozitning bu turlariga veksellarni so'ndirish uchun mo'ljallangan, qimmatli qog'ozlar sotib olish uchun, akkreditivlarni to'lash uchun mo'ljallangan pul mablag'lari kiradi. Maxsus depozitlar ham tijorat banklarining resurslari hisoblanadi.

Ixtisoslashgan depozitlar – bular puldan tashqari omonatchiga tegishli bo'lgan va uning mulki bo'lgan bankda saqlanayotgan turli qimmatliklar hisoblanadi. Bularga bankda saqlab berishga topshirilgan aksiyalar, obligatsiyalar, sug'urta polislari, qimmatbaho buyumlar va boshqalar kiradi. Omonatchi bu qimmatliklarni bankka topshirsada, u bu qimmatliklar bo'yicha egalik hamda mulkiy huquqlarga ega. Bank bankrotlikka uchraganda mazkur depozitlar tezda omonatchiga qaytariladi.

Omonatchining huquqi ta'minlanishiga qarab – depozitlar ta'minlangan va ta'minlanmagan depozitlarga bo'linadi. Depozitlar ma'lum turdagi qimmatli qog'ozlar garovi bilan ta'minlangan bo'ladi. Davlat hokimiyati organlari depozitlarini qabul qilgan bank ta'minot sifatida ma'lum obligatsiyalarni qo'yishi lozim. Bunday depozitlarning egalari ta'minlangan kreditorlar hisoblanadi. Ba'zi bir boshqa depozitlarning barchasi ta'minlanmagan depozitlar hisoblanadi.

Jalb qilinish muddatlariga qarab depozitlar muddatli va talab qilib olinadigan turlarga bo'linadi.

Depozitlar ishlatish xarakteriga qarab yakka tartibdagi va umumiy depozitlarga bo‘linadi. Umumiy depozitlar shtat qonunchilik me‘yorlariga asosan turli shakllarda bo‘lishi mumkin:

- vafot etishi munosabati bilan mulkka egalik qilish huquqi shaklida;
- depozitni bo‘lmasdan egalik qilish;
- birgalikda egalik qilish va boshqalar.

Depozit sertifikatlar bankdagi hisobvaraqqa ma‘lum miqdorda pul mablag‘lari qo‘yganlik to‘g‘risida guvohlik beruvchi hujjat bo‘lib u oborotda aylanishi bo‘yicha o‘z xususiyatlariga ega. FRT boshqaruvchilari Kengashining qoidalariga ko‘ra depozit sertifikatlar muomalada aylanadigan va aylanmaydigan turlarga bo‘linib, unda ko‘rsatilgan summa sertifikat egasiga yoki uning buyrug‘i bo‘yicha u ko‘rsatgan shaxsga qaytarilishi lozim. Mablag‘larni to‘lab berish:

- depozit qo‘yilgan kundan kamida 30 kun o‘tganidan keyin aniq bir sanada qaytarilishi;
- 50 kun oldin pulni olish to‘g‘risida bildirishnoma berilganda;
- depozit sertifikatni bankka taqdim etganda amalga oshiriladi.

Eng ko‘p tarqalgan depozit sertifikati turlaridan biri qaytib olinadigan depozit sertifikati bo‘lib taqdim qilinganda to‘lanishi kafolatlangan va ular bo‘yicha odatda foizlar to‘lanmaydi. Muddatli depozit sertifikatlarining muddati 30 kundan bir necha yilgacha bo‘lishi mumkin va u o‘z egasiga ma‘lum miqdorda daromad keltiradi. Muddatli depozit sertifikatlarining minimal nominal miqdori 1000 doll dan kam bo‘lmasligi lozim. Yirik summadagi sertifikatlarning nominal miqdori 100 000 doll dan ortiq bo‘lishi mumkin. Keyingilar, odatda, qimmatli qog‘ozlar bozorida muomalada ishtirok etadi va kreditlar bo‘yicha ta‘minot sifatida qabul qilinishi mumkin. Depozit sertifikatlar, shuningdek, suzib yuruvchi foiz stavkali depozit sertifikatlari va jarimasiz depozit sertifikatlari, aksiya kursi bo‘yicha tasniflanadigan depozitlarga bo‘linadi.

AQShda har qanday moliyaviy depozit institut yakka tartibdagi pensiya hisob raqamlarini ochishi mumkin va juda katta miqdorga ega bo‘lgan bu mablag‘lar tijorat banklari moliyaviy resurslarining muhim va salmoqli manbasi bo‘lib xizmat qiladi. Nau – hisobvaraqlar (**Now**) – jamg‘arma hisobvaraqlari bo‘lib buyruq yoki chek yozish orqali to‘lovlar amalga oshiriladi va ular bo‘yicha foizlar to‘lanadi. AQSh banklari va boshqa moliya institutlari mijozlarning mablag‘larini jalb qilish bo‘yicha jamg‘arish rejalarini ishlab chiqishadi. Omonatchi o‘z mablag‘larini omonatga qo‘yishda kredit institutlari tomonidan taklif

etilayotgan foiz stavkalari va ular bo'yicha oladigan daromad normasiga, omonatiga to'lanadigan foizning qancha daromad keltirishi (kompaund) yoki olgan foizining foiz ishlashiga, inflyatsiya darajasiga, soliqlarga, kredit va depozit institutlarining likvidliligi va xavfsizligiga va boshqa jihatlarga e'tibor qaratadi. Jamg'arishning qaysi turini tanlash mijozning xohishiga bog'liq. Amaliyotda ko'proq Asosiy Jamg'arma hisobvarag'i (**Basic Saving Account**) va Pul Bozori Depoziti hisobvarag'i (**Money Market Depozit Account**)lari qo'llaniladi. Asosiy Jamg'arma hisobvarag'i (Basic Saving Account)da katta bo'lmagan miqdorda (100 AQSh doll dan boshlab) mablag' qo'yilishi va undagi mablag'lar oqimi bo'yicha operatsiyalar ko'plab o'tkazilishi mumkin, ya'ni bu talab qilinib olinadigan hisob raqam rejimida ishlaydi, odatda, u bo'yicha har chorakda foizlar to'lab boriladi.

Pul Bozori Depoziti hisobvarag'i (Money Market Depozit Account)larini ochish uchun katta miqdorda (1000-3000 AQSh doll.) pul mablag'lari qo'yiladi va bu hisob raqami bo'yicha cheklangan operatsiyalar o'tkaziladi, yuqori foizlar va mukofotlar to'lanadi. Shuningdek, aylanish muddati 90 kundan 5 yilgacha bo'lgan erkin aylanuvchi depozit sertifikatlari ham amerika banklari amaliyotida qo'llaniladi.

Bank majburiyatlarini boshqarish. Tijorat banklari keng miqiyosda bank mablag'larini jalb qiladilar. Arzon qarz mablag'laridan foydalanish evaziga, shu jumladan depozitlardan, bank operatsiyalaridan daromadlar oxir-oqibat aksionerlarni yetarli daromad bilan ta'minlaydi. Jalb qilingan mablag'larning asosiy manbai-depozitlar bo'lib, ular tijorat banklari passivlarining deyarli 86 %ini tashkil etadi. Boshqa manbalar sifatida boshqa banklardan olingan kreditlar, qayta sotib olish shartnomasi asosida sotilgan qimmatli qog'ozlar akseptlangan, lekin to'lanmagan to'lov hujjatlari qisqa muddatli obligatsiyalar. Keng ma'noda bank majburiyatlarini boshqarish yoki passiv operatsiyalarni boshqarish omonatchilar va boshqa kreditorlar mablag'larini jalb qilish va bu manbalar kombinatsiyasini aniqlash bilan bog'liq faoliyatni nazarda tutadi. Tor ma'noda esa passiv operatsiyalarni boshqarish deganda ehtiyoj va majburlikni zaruriy me'yor darajasida qarz mablag'larini aktiv tarzda jalb qilish yo'li bilan qondirish faoliyati tushuniladi. Passiv operatsiyalarni boshqarishda mablag'larni jalb qilish xarajatlari to bu mablag'larni qimmatli qog'ozlar yoki qarzga berishdan daromadlar

nisbatini e'tiborga olishi zarur. Tijorat banklarining faoliyatida mablag'lar jalb qilish va ularni ssuda yoki investitsiyalarga yuqori foizlarda joylashtirish asosiy o'rinni egallaydi. Bu faoliyat orqali banklar omonatga mablag'lar to'lovchilarning ortiqcha pul mablag'lar egalari va pul mablag'lariga talabgorlar o'rtasidagi moliyaviy vositachilik vazifasini bajaradi.

Omonatlar uchun yuridik shaxslar, tadbirkorlik firmalari, notijorat tashkilotlari, hukumat muassasalari va mahalliy hukumat organlari o'z mablag'larini tijorat banklariga joylashtiradilar. Bu esa bir necha sabablar bilan tushuntiriladi. Birinchidan, banklar yuqori ishonchlilikni ta'minlaydilar. Deyarli barcha banklar sug'urtalangan. Har bir bank hisobi o'rtacha 40000 USD ga sug'urtalangan.

Talab qilib olunguncha qo'yilmalar. Qaytarib olishiga qarab depozitlarni muddatli va talab qilib olunguncha (TAO) qo'yilmalarga ajratish mumkin. TQO qo'yilmalar omonatchi tomonidan olinishi yoki boshqa shaxsga xohlagan paytda o'tkazilishi mumkin. Bunday omonatlarni mavjud mablag' talabidagi shaxslar qo'yadilar, bular AQSh bank operatsiyalarining qariyb 38 %ni tashkil etadi. TQO omonatlar cheklar yordamida olinadi va ular pul massasining 74 %ni tashkil etadi, odatda, AQSh pul oborotining 90 % cheklar bilan amalga oshiriladi. Chek transport xarajatlari nazaridan iqtisodiy yo'qotishlar va o'g'irlanish xavfi kam bo'lgan pul mablag'larini o'tkazish usulidir. Cheklarning pul muomilasidagi iqtisodiy ahamiyati ham benihoya kattadir. Chek yordamida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar davomida to'lovchi va oluvchi ortiqcha ishlardan ortadi, naqd pul aylanmasi qisqaradi va hokazo.

Muddatli qo'yilmalar. Bank majburiyatlarining salmoqli qismini muddatli va jamg'arma omonatlar guruhi tashkil etadi. Muddatli omonatlar belgilangan muddatgacha qo'yiladi. Bu kategoriyadagi omonatlarga bank foiz to'lashi lozim, hamda TQO omonatlar rezerviga nisbatan kam miqdorda rezerv tashkil etadi. Omonat ma'lum davrga qo'yilishi va oldindan xabar berish orqali olinishi mumkin. Muddatli omonatlarni cheklar orqali olish mumkin emas, ular naqd pul shaklida yoki joriy hisob raqamiga o'tkazilishi lozim.

Jamg'arma omonatlari. Jamg'arma omonatlarni oddiy hisob raqam (**regular account**) yoki jamg'arma daftarchani hisob raqami (**passbook account**)ga o'tkazishi mumkin. Ikkinchi shakl bo'yicha omonat daftarchasining mavjudligi schyotdan foydalanish qoidalari va bu schyot bo'yicha operatsiyalarning aks ettirishi bilan xarakterlanadi.

Omonat egasi schyotga pul qo'yish yoki olishi uchun uni albatta ko'rsatishi shart. Oddiy jamg'arma schyotlaridan odatda yuridik shaxslar va notijorat tashkilotlar foydalanadilar.

Depozit sertifikatlari (DS). *Muddatli depozit sertifikatlari bankka aniq muddatga pul mablag'lari qo'yilganligini tasdiqlovchi pul hujjatini ifodalaydi. Bu hujjat boshqa shaxslarga indossament bo'yicha o'tkazilishi yoki o'tkazmasligi mumkin. Bu omonatlar faqatgina to'g'ri indossamentlangan sertifikatlar ko'rsatilganda olinishi mumkin. Depozit sertifikatlari ular amal qilish muddati davomida xarid qilinishi mumkin, ular bo'yicha foizlar esa sotib olingan kundan hisoblanadi. Depozitlarning ko'pgina turlari mavjud. Muddatlari 30 kundan 8 yilgacha, minimal miqdori 500 usddan 100000 usdgacha bo'lishi mumkin. Foiz stavkalari omonat miqdori va muddatiga bog'liq. Sertifikatlarning ko'pchiligi boshqa shaxslarga o'tkazilmaydi, balki bankka qaytarish yo'li bilan naqd pulga aylantiriladi. Omonatchilarning mablag'larini jalb qilish raqobati sharoitida DS larning yangi turlari yuzaga keldi. Yirik banklar o'tkazma depozit sertifikatlarini chiqaradilar. Qimmatli qog'ozlar dilerlari bu sertifikatlarni ikkilamchi bozorini tashkil etgan holda yirik investorlar mablag'larini bankka yo'naltiradilar odatda, bu DSlar, qiymati 100ming USD-1mln USD, korporatsiyalarga, pension fondlar va hukumat muassasalariga sotiladi. Shuningdek, banklar mayda investorlarni jalb qilish maqsadida qisqa muddatli sertifikatlar (money market certificates)ni chiqaradilar. DSlarning bu shaklini nominali 10000 USD kam bo'lmay 6 oy muddatga chiqariladi va bozor muomilasida bo'lmaydi. Ular bo'yicha foizlar g'azna veksellarining oxirgi auksionidagi bahosida belgilangan foizlarning o'rtacha miqdorida belgilanadi. Jamg'arma sertifikatlari depozit sertifikatlaridan o'zining muddati (3 yil) bilan farqlanadi. Uzoq muddatli bo'lganligi sababli unga yuqoriroq foiz to'lanadi. U ko'proq daromad olishni ko'zlovchi "oraliq" investorlarga mo'ljallangan.*

Tijorat banklari tizimidagi depozitlar va alohida banklardagi depozitlar o'rtasidagi farqni bilish lozim. Bu farqni muhimligi shundaki, alohida bank mamlakatdagi butun depozitlarni boshqara olmaydi, ammo chegaralangan darajada unga qo'yilgan omonatlar summasini boshqara olishi mumkin. Tijorat banklar tizimidagi omonatlar hajmi banklar tamonidan ssuda va investitsiya ko'rinishida berilgan kredit summalariga bog'liq. Agar banklar ssuda va investitsiya operatsiyalari bilan shug'ullanmaganida, ularni depozitor hajmi omonatchilar qo'ygan naqd pul miqdoriga teng bo'lardi. Banklar absolyut likvid

bo'lib, ularni daromadini komission va xizmatlardan, mukofotlardan iborat bo'lar edi. Amalda esa banklar yuqori daromadga intiluvchi tashkilotlardir. Ular aksiyadorlar va omonatchilardan olishgan mablag'laridan iloji boricha samarali foydalanib va ko'proq investitsiyaga yo'naltirgan holda yuqori daromadga intiladilar. Odatda Oddiy bank rezerv miqdoridagi summani yoki bo'lmasa "ortiqcha rezervlar"ni ssudaga yoki investitsiya sifatida joylashtirishi mumkin. Bank o'zida saqlanayotgan omonatlarni to'la boshqara olmasada, ularga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Depozitlar bank faoliyati natijalari uchun muhim ahamiyat kasb etishi sababli ular, orasida shavqatsiz raqobat yuzaga keladi. Banklar omonatlarni jalb qilishi, nufuzli omonatchilar uchun xizmatlarni yanada jozibadorligini oshirish maqsadida reklama agentliklariga murojaat qiladilar. Ayni paytda, bank tizimidagi depozitlar summasiga hukumatning soliq va pul krediti siyosati ta'sir qilar ekan, aniq bank uchun iqtisodiy va siyosiy omillar ham muhimdir:

- personal va ish joyi (ofislar...);*
- bank xizmatlari;*
- bank ishonchliligi va asosiy siyosat;*
- iqtisodiy samaradorlik darajasi;*
- joylashgan joy;*
- eski banklarning afzalliklari.*

So'nggi paytlarda (AQSh misolida) banklar o'z likvidligini ta'minlash maqsadida yirik qarzar ola boshladilar – "passivlarni boshqarish" deb nom oldi. Iqtisodiy faollikning kuchayishi, inflyatsiya darajasining o'sishi xo'jalik subyektlarining kreditga bo'lgan talabini oshishiga olib keldi. Bundan tashqari, yuridik shaxslar, firmalar foiz stavkalariga nisbatan "sezuvchanligi"ning oshishi TQO omonatlar o'sish templarini pasaytirdi. Xarajatlarni ko'payishi banklarni o'z resurslarini to'laroq foydalanishlariga olib keldi. Banklararo kreditlar Federal rezervdan korrespondent-bankdan qarz olish rezerv holatini yaxshilash usullari (discount window-"hisob oynasi")dan biridir. Likvidlikni ta'minlash yoki rezervlarni tartiblash maqsadida jalb qilingan mablag'lar Federal rezerv tizimi orqali boshqarib boriladi. Markaziy bankni doimiy va ishonchli mablag'lar manbasi sifatida hisoblash mumkin emas. Qarz muddati ko'pgina omillar, masalan bank moliyaviy holati, iqtisodiyotning holati kabilarga bog'liq bo'ladi. Kichik banklarga yirik banklarga nisbatan qarz olish osonroq. Bu kichik banklar bozorlardagi barcha operatsiyalarni bajara olmasligi, shuningdek, ssuda va omonatchilarning davriyligi bilan tushuntiriladi.

Federal rezerv fondlarini sotib olish bu likvidlikni ta'minlash maqsadida kreditdan foydalanishning keng tarqalgan usulidir. Bu fondlar federal rezerv banklarida saqlanayotgan qoldiqlarini aks ettiradi va omonatlar oqimining to'satdan ko'payishi yoki ssudalarning qisqarishi natijasida tijorat banklarida "ortiqcha rezervlar" yuzaga kelishi mumkin. Bu mablag'larni esa banklar daromad olish maqsadida boshqa banklarga qisqa muddatga beradilar: bu mablag'larga ehtiyoji bor banklar esa ularni sotib oladilar. Federal rezerv fondlaridan avvaldan rezervlarni tartibga solishda keng foydalanilgan. 50- yillarga kelib bu manbadan bank likvidligini ta'minlash uchun foydalanila boshlandi.

Qayta sotib olish kelishuvlari (REPO) asosidagi AQSh davlat qimmatli qog'ozlar bo'yicha dilerlar, boshqa investorlar bilan banklar o'rtasidagi shartnomalar banklararo operatsiyalarning qo'shimcha shaklidir. Bu bitimlarda aktivlarni oldindan kelishilgan bahoda, belgilangan kunda qaytib sotib olish shartlari asosida sotishni amalga oshiriladi. Bu shakldagi bitimlar vaqtincha bo'sh mablag'larni jalb qilishni asosiy kanaliga aylandi. "REPO"ning afzalligi risk darajasining pastligidir, zero ular davlat qimmatli qog'ozlari bilan ta'minlanadilar. Ular bir kundan bir necha oy muddatga tuzilishi mumkin, ko'p hollarda qisqa muddatga tuziladi.

Yevro-dollar bozorida qarz olish AQSh yirik tijorat banklariga mos bo'lib, passivlarni boshqarish vositalaridan biridir. Bu tijorat banklari chet elda filiallari mavjud bo'lishi yoki bo'lmasligi mumkin. Yevro-dollar – AQSh dollarida ifodalangan omonatlar bo'lib, AQShdan tashqaridagi Amerika banklari filiallari va boshqa tijorat banklarida saqlanadi. Yevro-dollar amerikalik yoki xorijlik omonatchi AQSh bankidagi mablag'larini xorijiy bank yoki Amerika bank filialiga o'tkazganda yuzaga keladi. Bu operatsiya natijasida AQShdagi omonatga egalik huquqi xorijdagi moliyaviy muassasaga o'tadi, dollarda so'ndiriladigan ma'muriyat yuzaga keladi. Bunday hollarda AQShdagi omonatlar o'zgarishsiz qoladi, lekin chegaradan tashqarida USD depozit mablag'lar – yevro-dollarlar yuzaga keladi⁴⁹.

⁴⁹David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, c.2003. 245-253.p.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C. 2014.

Elias Award, Thomas Barrel, Norman Baxter und other. Banking: Strategic leadership. United States Agency for International Development (USAID) 2017.

The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C. 2014.

Quyidagi tayanch soʻzlarga taʼrif bering

Kredit salohiyati	Depozitlar
Passiv operatsiyalar	Nodepozit operatsiyalar
Bank resurslari	Pul multiplikatsiyasi
Kredit resurslari	Banklararo kreditlar
Vositachilik operatsiyalari	Bankning emitentlangan mablagʻlari
Bankning oʻz mablagʻlari	Muddatli depozitlar
Jalb qilingan mablagʻlar	

Oʻz bilimni tekshirish boʻyicha savollar

1. Banklarning passiv operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?
2. Passiv operatsiyalarning shakllarini tasniflang.
3. Bank resurslarining mohiyati va tarkibini ifodalang.
4. Bank aktiv operatsiyalarining turlarini sanang.
5. Jalb qilingan resurslarning tarkibini tushuntiring.
6. Tijorat banklarining oʻz mablagʻlariga qanday mablagʻlar kiradi?
7. Tijorat banklari kapitali qanday tashkil qilinadi, tarkibi nimalardan iborat?
8. Tijorat banklarning kapital miqdori qanday aniqlanadi va unga taʼsir qiluvchi omillarni sanang.
9. Depozitlar nima, ularning qanday turlarini bilasiz?
10. Tijorat banklarida resurs yetishmovchiligini qanday yoʻllar bilan hal qilish mumkin?
11. Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini kreditlash qoidasini tushuntiring.

V BOB. BANK AKTIVLARI VA ULARNING DIVERSIFIKATSIYASI

1-§. Bank aktivlari, ularning mohiyati va tarkibi

Tijorat banklari faoliyatida uning aktivlari va ular bilan bog‘liq aktiv operatsiyalarining risklik darajasini aniqlash va bu jarayonlarni boshqarib borish muhim ahamiyatga ega. Respublikamiz tijorat banklarining aktivlari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2015-yil 13-iyundagi 14/5-son qaroriga ilova qilingan “Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to‘g‘risida”gi nizomga asosan ta’riflanadi va tasniflanadi. Mazkur nizomda **aktivlar** – kredit, overdraft, lizing, faktoring, qimmatli qog‘ozlar, investitsiyalar, boshqa banklardagi mablag‘lar, bo‘lib-bo‘lib to‘lash shaklida sotilgan mulklar, balansdan tashqari moddalar (chaqirib olinmaydigan kredit majburiyatlari, foydalanilmagan kredit liniyalari, akkreditivlar, kafolatlar) hamda moliyalash bilan bog‘liq barcha boshqa talablar sifatida ta’riflanadi. Bank aktivlari tarkibi deyilganda, balans yakuniga nisbatan har xil sifatdagi aktivlar salmog‘i tushuniladi. Tijorat banklari aktivlarini asosan **to‘rt kategoriyaga** bo‘lib o‘rganish mumkin.

Bular:

- kassadagi pul mablag‘lari va ularga tenglashtirilgan mablag‘lar;
- investitsiya va qimmatli qog‘ozlar;
- kredit va ssudalar;
- binolar va asbob-uskunalar.

Bank aktivlari – bankka tegishli hamda moddiy qiymatga ega bo‘lgan qiymatliklar, naqd mablag‘lar, qarzga berilgan mablag‘lar, binolar va asbob-uskunalaridan tashkil topadi. Bulardan tashqari bankda nomoddiy aktivlar ham mavjud bo‘lib, bular o‘zlarining moddiy shakliga ega bo‘lmaydilar, ammo bankning asosiy faoliyatida faol ishtirok etadilar. Bank aktivlari tarkibining to‘g‘ri belgilab olinishi va ulardan maqsadli foydalanish banklarning samarali faoliyat olib borishiga asos hisoblanadi. Tijorat banklarining aktivlari o‘ziga xos belgilariga ko‘ra likvidlik va risk darajasiga qarab hamda daromad keltirishiga qarab bir necha guruhlarga bo‘linadi.

Banklar amaliyotida aktivlar bank balansida **likvidlik darajasiga** qarab aks ettiriladi va likvidlik darajasiga qarab ular quyidagi 3 guruhga: yuqori likvidli aktivlar, likvidli aktivlar, nolikvid (past likvidli) aktivlarga bo‘linadi.

1-guruh – yuqori likvidli aktivlar. Bularga:

a) naqd pullar, sof quyma oltin, qimmatli toshlar, moneta, cheklar va boshqa pul hujjatlari;

b) O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankida ochilgan hisobvarag‘idagi mablag‘lar;

d) bankning boshqa banklarda ochilgan hisobvarag‘idagi mablag‘lar;

e) majburiy zaxira hisobvarag‘i bo‘yicha mablag‘lar qoldig‘i;

f) qisqa muddatli (7 kungacha) banklararo kreditlar va depozitlar;

g) xalqaro reyting kompaniyalari yuqori baho bergan, risk darajasi past bo‘lgan mamlakatlar transmilliy kompaniyalarining qimmatli qog‘ozlari.

2-guruh – likvid aktivlar. Bularga:

a) berilgan kreditlar (jumladan, banklararo ham);

b) o‘z investitsiyalari;

d) boshqa qimmatli qog‘ozlar, muddati 30 kungacha bo‘lgan debitorlar.

3-guruh – nolikvid (past likvidli) aktivlar. Bularga:

a) muddati o‘tgan ssudalar;

b) muddati o‘tgan foizlar;

d) sud aralashuvi bilan o‘zlashtirilishi ko‘zda tutilgan ssudalar;

e) tugallanmagan ishlab chiqarish;

f) asosiy vositalar kiradi.

Mamlakatimiz tijorat banklari amaliyotida aktivlar likvidliligi ta‘minot likvidliligiga qarab baholanadi. Lekin ta‘minot kredit to‘lashning ikkilamchi manbayi hisoblanadi. Aslida beriladigan kredit korxonada moliyaviy holatining barqarorligiga, kredit obyekti bo‘lgan tovar-moddiy boyliklar, xizmatlar, investitsiyalarning daromadlilik darajasiga bog‘liq. Shu bois, tijorat banklari ta‘minotga kreditni qoplashning asosiy manbayi sifatida qaralmasligi lozim. Amaliyotimizda **bank aktivlari ta‘minotning likvidlilik darajasiga qarab 2 guruhga bo‘linadi**. Bular:

- yuqori likvidli ta‘minotiga ega bo‘lgan aktivlar;

- yuqori likvidli bo‘lmagan ta‘minotli aktivlar.

Aktivlarning yuqori likvidli ta'minotiga:

O'zbekiston Respublikasi hukumatining kafolati:

- tijorat banklarida ochilgan hisobvaraqlardagi milliy va xorijiy valyuta shaklidagi garov;
- hukumatning qimmatli qog'ozlari shaklidagi garov;
- Markaziy bankning qimmatli qog'ozlari shaklidagi garov;
- qimmatbaho metallar shaklidagi oltin va kumush quymalari shaklidagi garov kiradi.

Aktivlarning yuqori likvidli bo'lmagan ta'minotiga:

- ko'chmas mulk, shu jumladan, yer uchastkasiga bo'lgan huquq;
- ko'char mol-mulk;
- xo'jalik jamiyatidagi ulushga bo'lgan huquq;
- ba'zi bir qimmatli qog'ozlar shaklidagi garov;
- yuridik va jismoniy shaxslarning kafolat va kafilliklari kiradi.

Ta'minotni tahlil qilishda tijorat banklari tomonidan uning likvidliligi e'tiborga olinishi lozim. Bunda tijorat banki ta'minotni sotishdan asosiy qarz va foiz summalarining qaytarilishini baholashi shart.

Bank doimiy tarzda o'zining likvidliligini ma'lum bir darajada saqlashi kerak, ya'ni o'zining to'lovga qobilligini shubha ostida qoldirmasligi kerak. Bankning aktivlari qanchalik darajada likvid bo'lsa shunchalik, ular bilan bog'liq risk kichik bo'ladi, ammo shunga javoban ularga to'lanadigan foiz ham shunchalik past bo'ladi. Bank likvidlilikni ikki xil yo'l bilan ta'minlashi mumkin:

- ortiqcha likvidli aktivlarni yig'ish orqali;
- jahon amaliyotida keng qo'llanilayotgan usul – likvidlilikni kam daromad keltiruvchi va tez sotiluvchi qimmatli qog'ozlarga investitsiyalash orqali ta'minlash mumkin.

Kassadagi pul mablag'lari – bankning kassasidagi saqlanayotgan va bank kunlik hisob raqamlar bo'yicha naqd pul berishga, pulni maydalab berishga, naqd pul shaklida kreditlar berishga, bank xarajati uchun haq to'lashga, xizmatchilarga ish haqi berishga va boshqa xarajatlarga ishlatish uchun zarur bo'lgan qog'oz pullar va tangalar hisoblanadi. Shuning uchun ham bank mijozning talabini qondirishda beriladigan qog'oz pullarga va tangalarga ega bo'lishi kerak. Ushbu kassadagi naqd pullarning qoldig'iga bir nechta omillar ta'sir qiladi, jumladan: mavsumiylik, bankning hududiy joylashishi va h.k. Odatda, jahon amaliyotida bank aktivlarning naqd pul bo'limiga, kassadagi naqd pullar, majburiy zaxiralar fondiga ajratmalar, vakillik banklariga

joylashtirilgan depozitlar hamda inkassatsiya qilinayotgan naqd pullar qo‘shiladi, chunki bu mablag‘lar birinchi talab qilinganda naqd pulga aylanadi. Shuning uchun ham bu mablag‘larni bankda “birinchi mudofaa chizig‘i” deb atashadi, chunki mijoz tasodifan o‘z depozitini yoki kredit so‘rab kelganda aynan shu mablag‘lardan foydalaniladi.

2-§. Bank aktivlarining sifat darajasi

Tijorat banki **aktivlarining sifatini baholashda** qarz oluvchining faoliyati **quyidagi mezonlar** asosida baholanadi:

- tarmoq (iqtisodiyot sektori) tendensiyasi va istiqboli;
- muayyan loyihaning texnik amalga oshiriluvi va iqtisodiy raqobatbardoshligi;
- moliyaviy holati va kredit olishga qodirligi;
- kredit tarixi, kredit ta‘minotining yomonlashuvi yoki likvidliligi-ning pasayishi;
- muayyan loyihaning iqtisodiy jihatdan asoslanishi;
- rahbarning boshqarish qobiliyati (agar qarzdor yuridik shaxs bo‘lsa).

Aktivlar sifatining tahlili va tasnifi natijalari yuqorida keltirilgan mezonlar tijorat banklarining kredit portfeli va boshqa aktivlaridagi risk darajasini aniqlash va baholashda qo‘llaniladi.

Bank aktivlari tarkibida birinchi darajali likvidli aktivlar hissasi qanchalik ko‘p bo‘lsa, bank likvidliligi shuncha yuqori bo‘ladi. Lekin, shuni ham alohida ta‘kidlash lozimki, bunday aktivlar daromad keltirmaydi.

Risklik darajasiga qarab aktivlar, odatda, **to‘rt guruhga** bo‘linadi.

1-guruh – riskdan holi bo‘lgan aktivlar. Bularga: naqd pullar va turli kassa hujjatlari, chet el valyutasi, Markaziy bank omborlarida saqlanayotgan oltin quyilmalar, Markaziy bankning vakillik va zaxira hisobvaraqlaridagi mablag‘lar. O‘zbekiston Respublikasi hukumati va Markaziy bankiga bo‘lgan talablar va ular tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar, nomoddiy aktivlar v.b.

2-guruh – kichik (minimal) riskli aktivlar. Bularga: boshqa banklarning vakillik hisobvaraqlaridagi olinishi lozim bo‘lgan mablag‘lar, qarzar, pul bozori vositalari, risk darajasi past bo‘lgan mamlakatlar banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar bilan ta‘minlangan barcha aktivlar, xalqaro moliya tashkilotlariga bo‘lgan talablar, bu tashkilotlar tomonidan kafolatlangan bank aktivlari, xalqaro

moliya tashkilotlari tomonidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlangan aktivlar, O'zbekiston Respublikasi hukumati, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, risk darajasi past bo'lgan mamlakatlar hukumati tomonidan chiqarilgan bozor qiymatida baholangan qimmatli qog'ozlar ko'rinishidagi garov bilan ta'minlangan aktivlar va balansdan tashqari majburiyatlar, hisob-kitoblar jarayonida bo'lgan pul hujjatlari va boshqalar kiradi. Bu aktivlar bo'yicha risk darajasi 20 foizga teng.

3-guruh – yuqori riskli aktivlar: jismoniy shaxslarga uy-joy sotib olish va qurish uchun berilgan va garov bilan ta'minlangan kreditlar. Bunda kreditning miqdori garov qiymatining 60 % idan oshmasligi lozim. Bu aktivlar bo'yicha risk 50 foizga teng.

4-guruh – yuqori darajadagi riskli aktivlar: banklar tomonidan berilgan barcha kreditlar, bankning asosiy vositalari va boshqa mulklari, foiz o'stirmaslik maqomi berilgan va qayta ko'rib chiqilgan kreditlar, bankda dastlabki garov huquqiga ega bo'lmagan kreditlar, milliy valyutaga denominatsiya qilinmagan va milliy valyutada moliyalashtirish summasidan oshgan aktivlar, risk darajasi past bo'lgan mamlakatlarning depozitar institutlari kapitali bo'lgan qimmatli qog'ozlar va boshqa aktivlar kiradi. Ushbu guruhga kiruvchi aktivlarning risk darajasi 100 %ni tashkil qiladi.

5-guruh – o'ta yuqori (maksimal) riskli aktivlar: bu aktivlarga sud jarayonidagi va belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar, qarzni to'liq yoki qisman undirish uchun bank balansiga olingan ko'chmas mulklar, ikki yildan ko'p muddatda foydalanilmayotgan bank bino inshootlari, muddati bir martadan ortiq uzaytirilgan va shartlari qayta ko'rib chiqilgan kreditlar. Ushbu guruhdagi aktivlarning risk darajasi 150 % miqdorida belgilanadi.

Bu aktivlar bo'yicha risk darajasi maksimal bo'lib, u 100 foizga teng bo'ladi.

Tijorat bankining balans ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, 2015-yil 1-yanvarda bankning umumiy aktivlari 60,1 mlrd so'mni tashkil qildi. Shundan 14 foiz (ya'ni 8,5 mlrd so'mni) riskdan holi bo'lgan aktivlar, 68 foiz (41mlrd so'm) kam riskli aktivlar, 1 foiz (0,6 mlrd so'm) esa katta riskli aktivlarni, maksimal darajali riskli aktivlar 17 foizni tashkil qiladi. Riskni inobatga olganda barcha aktivlar 18,8 mlrd so'mni tashkil qilgan.

Xalqaro amaliyotda bank aktivlarining risklilik darajasiga turli yondashuvlar mavjud. Masalan, Rossiya banklari amaliyotida bank aktivlari o‘zining risklilik darajasi bo‘yicha quyidagicha tasniflanadi.

17-jadval

**Rossiya Federatsiyasida risk darajasiga qarab
aktivlarni taqsimlash**

Risk darajasi	Risk koeffitsiyenti	Aktivlarning risklilik darajasi
I	0% dan 2% gacha risk	0% – Rossiya bankidagi mablag‘lar 2% – kassadagi mablag‘lar
II	2% dan 20% gacha risk	Hukumat kafolati ostidagi kreditlar, davlat qimmatli qog‘ozlari, mahalliy davlat organlari kafolati ostida berilgan kreditlar
III	20% dan 50 foizgacha risk	Norezidentlarning bankdagi erkin ayirboshlanadigan valyutada mablag‘lari. Ularning kafolati ostida berilgan kreditlar, banklararo kreditlar
IV	50% dan 100% gacha risk	Norezident banklardagi vakillik hisobvaraqlaridagi cheklangan konvertatsiyalanadigan mablag‘lar
V	100% risk	Barcha qolgan aktivlar (nolikvid aktivlarga berilgan kreditlar, qimmatli qog‘ozlar va h.k.)

Hozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarning bank amaliyotida aktivlarning sifatini aniqlashning asosiy mezoni bo‘lib, riskka tortilgan aktivlarning kapitalga nisbati maydonga chiqayapti va shunga asosan banklar reytingi belgilanadi. Reyting besh tipdagi baholar turkumiga ega.

1-reyting (kuchli)

Agar tortilgan aktivlarning aksioner kapitaliga nisbati 5 foizdan oshmasa, ba’zi hollarda bu nisbat 5 foizlik chegaradan ozroq oshsa ham, agar bankning moliyaviy holati barqaror bo‘lsa va boshqaruv organlari o‘zlarining muammoli kreditlar bilan ishlashda bilimdonligini ko‘rsatsa, bu aktivni kuchli aktivlar sifatida tasniflash mumkin.

2-reyting (qoniqarli)

Zaxiraning o‘rtacha tortilgan miqdori jami kapitalga nisbatan 15 foizdan yuqori bo‘lmasligi lozim. Bu holda ham ssudalar bo‘yicha muammolar bo‘lmasa, bankning kredit siyosati talab darajasida olib borilsa shu guruhga kiritish mumkin.

3-reyting (o‘rtacha)

Tortilgan aktivlar jami kapitalning 30 foizidan oshmasligi kerak.

4-reyting (muammoli)

Tortilgan aktivlar jami kapitalning 50 foizidan oshmasligi kerak.

5-reyting (qoniqarsiz)

Tortilgan aktivlar jami kapitalning 50 foizidan oshgan holda qo'llaniladi.

Daromad keltirishga qarab bank aktivlari: daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarga bo'linadi.

Daromad keltiruvchi aktivlarga quyidagilar kiradi:

a) barcha berilgan kreditlar (jumladan, banklararo kreditlar);

b) investitsiyalar;

d) xazina veksellari;

e) davlat obligatsiyalari;

f) qimmatli qog'ozlar.

Daromad keltirmaydigan aktivlarga quyidagilar kiradi:

a) pul aktivlari;

b) asosiy vositalar;

d) kapital xarajatlar;

e) barcha moddiy aktivlar va nomoddiy aktivlar;

f) boshqa aktivlar.

Muddati kechiktirilgan, foizsiz ssudalar, muddati o'tgan ssudalar va foizlar to'lanmagan ijara va boshqalar aktivlarni sifatini pasaytiradi. Aktivlarning maqsadga muvofiq joylashishi bo'yicha umumiy ko'rsatkich – daromad keltiruvchi aktivlarning umumiy aktivlar summasiga nisbati orqali aniqlanadi. Tijorat banklarining daromad keltiruvchi asosiy aktivlari – mijozlarga berilgan kreditlardir. Banklarning ikkinchi daromad keltiruvchi aktiv turi – davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO)ga jalb qilingan banklararo kreditlar va investitsiyalar kichik salmoqni tashkil qiladi.

18-jadval

Daromad keltirish darajasiga qarab tijorat banki aktivlarini guruhlash

Aktivlar	01.01.2014	01.01.2015	farq +; -
<i>Daromad keltiruvchi aktivlar</i>			
<i>Summa</i>	17353	52593	+35240
<i>Foiz</i>	55	80,2	+25,2
<i>Daromad keltirmaydigan aktivlar</i>			
<i>Summa</i>	14224	1296	-1262
<i>Foiz</i>	45	19,8	-25,2
Jami	31577	65555	+ 33978

Muddati o'tgan aktivlarning salmog'i umumiy aktivlar hajmidan 3 foizdan oshmasligi lozim. Agar bu aktivlar miqdori 2 va undan ortiq marta o'rnatilgan normadan ko'p bo'lsa, bank faoliyati juda muammoli, uning kredit siyosati juda zaif deb baholanadi. Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, 2014-yilda 2015-yilga nisbatan bankning daromad keltiruvchi aktivlari 25,2 punktga oshgan, shunga muvofiq ravishda daromad keltirmaydigan aktivlar miqdori esa 1262 mln so'mga kamaygan. Bu bankning moliyaviy ahvoli yaxshilanganligidan dalolat beradi.

Tijorat banklarida daromad keltiruvchi aktivlar qatorida kreditlardan tashqari qimmatli qog'ozlar, chet el valyutasida jalb qilingan mablag'lar ham mavjud. Agar aktivlar tarkibida daromad keltiruvchi aktivlar salmog'i qancha ko'p bo'lsa, bu holat bank o'z aktivlaridan daromad olish maqsadida samarali foydalanayotganini bildiradi. Tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida investitsion institut, broker va diler sifatida ishtirok etadilar. Tijorat banklari faoliyatining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular qimmatli qog'ozlar bozorining boshqa qatnashchilaridan farqli o'laroq, shu bozorda ayni vaqtda eng salmoqli investorlar va eng ishonchli emitentlar sifatida o'zini namoyon eta oladilar.

AQShda mijozlarga berilgan kreditlarning sifatini baholash va kredit riskini minimallashtirish maqsadida 5 "C" nomini olgan usuldan foydalaniladi. Bu usul asosida mijoz faoliyatini baholashning quyidagi mezonlari⁵⁰ yotadi.

- customer character –mijozning obro'si;*
- capacity to pay – to'lovga layoqatliligi;*
- capital – kapital;*
- collateral – ssudaning ta'minlanishi;*
- current business conditions and goodwill–iqtisodiy holati va uning kelajagi.*

Bu usul bo'yicha mijozning obro'si, mas'uliyat darajasi, qarzni to'lashga bo'lgan istagi va tayyorgarligi tekshiriladi. Dastavval bank mijozning: o'tmishda o'z majburiyatlariga qanday munosabatda bo'lganligi; qarzlarni to'lashda kamchiliklar bo'lganligi; kreditlanuvchi subyektning iqtisodda, bozorda qanday mavqega ega ekanligini tekshiradi. Bunda bank qarzdor bilan suhbat olib boradi, arxivdan mijoz to'g'risida materiallarni olib, tahlil qiladi, boshqa firma va banklar

⁵⁰www.handsonbanking.org/financial-education/adults/the-five-cs-of-credit/

bilan maslahatlashadi va hokazo. Qarzdorning to'lov qobiliyatida uning moliyaviy imkoniyatlari, uning kreditni to'lash qobiliyati qarzdorning foyda va zararlari hamda kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar puxta tahlil qilish orqali aniqlanadi. Unda bank qarzni to'lash bo'yicha mijoz mablag'larining 3 manbasini chuqur o'rganib chiqadi. Bular:

- joriy kassa tushumlari (cash flow);*
- aktivlarni sotish;*
- moliyalashtirishning boshqa manbalari (jumladan, pul bozoridagi qarzlarni).*

Besh “C” larga qaytar ekanmiz, shuni ta'kidlab o'tish kerakki, bank asosiy e'tiborini boshqa omillarga ham, jumladan, firmalarning aksiyador kapitaliga, uning tuzilishiga, aktiv va passivlarning boshqa moddalariga bo'lgan nisbatiga hamda qarzning ta'minlanishiga, uning yetarlilik darajasiga, sifatiga va qarzni to'lamaqlik holida garovni sotish darajasiga qaratadi.

PARSER⁵¹ (Buyuk Britaniyada)

P- Person – qarz oluvchi to'g'risida axborot, uning reputatsiyasi;

A- Amount – kredit summasini belgilash;

R- Repayment – kreditni qaytarish imkoniyati;

S- Security – ta'minotni baholash;

E- Expendiency – kreditning maqsadlilikligi;

R-Remuneration – taqdim etilgan kredit riski uchun belgilangan bank kompensatsiyasi (foiz stavkasi);

CAMPARI⁵² (Buyuk Britaniya)

C-Character – qarz oluvchining obro'si;

A-Ability – qarz oluvchining biznes faoliyatiga baho berish;

M-Means – ssudaga murojaatining zaruriyati tahlili;

P- Purpose – kredit maqsadi;

⁵¹Isaac Owusu dankwa and Gyamfi Prosper Badu Journal of Contemporary Integrative Ideas vol.1(2), 9-bet, 2008, G. “Principles and practice of lending in the banking sector”

David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, c.2003. 301y.p.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.2014.

Elias Award, Thomas Barrel, Norman Baxter und other. Banking: Strategic leadership. United States Agency for International Development (USAID) 2017.

The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

⁵²Isaac Owusu dankwa and Gyamfi Prosper Badu Journal of Contemporary Integrative Ideas vol.1(2), 9-p, 2008, G. “Principles and practice of lending in the banking sector”

A- Amount – kredit summasining asoslanganligi;

R-Repayment – qarzni so‘ndirish imkoniyati;

I-Insuranse – kredit riskini sug‘urta qilinganligi.

So‘ngra, kreditga bo‘lgan talabnomani qarab chiqqanda umumiy shart-sharoitlar jumladan; davlatdagi ishbilarmonlik iqlimini aniqlovchi va bank bilan birgalikda qarzdorning holatiga ta’sir etuvchi omillar: iqtisodiy ahvol, monand tovar bo‘yicha boshqa ishlab chiqaruvchilar tomonidan raqobatning mavjudligi, soliqlar, xomashyoga narx-navolar va boshqalarga e’tibor qaratiladi. Mijozlarning kreditga layoqatliligini tekshirishning boshqa usullari ham mavjud.

Mijozning kreditga layoqatliligi asosida mijozning faoliyatini xarakterlaydigan zarur axborotlarni yig‘ish yotadi. AQSh va boshqa G‘arb mamlakatlarida mijozning kreditga layoqatliligini tahlil qilishda banklar uchun maxsus huquqiy norma va qonunlar mavjud. Mijozlar hisobotlarini banklar tomonidan tahlil qilinishi ikki xil ko‘rinishga ega: ichki va tashqi ko‘rinishga ega⁵³.

Tijorat bankining aktivlari tahlil qilinganda, uning investitsiya portfeli (sotishga mo‘ljallangan qimmatli qog‘ozlarga yoki qaram xo‘jalik jamiyatlariga va shu‘ba xo‘jalik jamiyatlariga qilingan investitsiyalar, so‘ndirish muddatigacha saqlanadigan qarz qimmatli qog‘ozlariga qilingan investitsiyalar) quyidagi omillar asosida tasniflanishi va belgilangan miqdorda ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash zaxirasi yaratilganligiga e’tibor qaratish lozim. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me‘yoriy talablariga binoan **tijorat bankining investitsiya portfeli quyidagicha tasniflanadi:**

- oxirgi bir yil davomida tijorat bankiga daromad keltirmagan investitsiya – “qoniqarsiz” sifatida;

- oxirgi ikki yil davomida tijorat bankiga daromad keltirmagan investitsiya – “shubhali” sifatida;

- oxirgi uch yil davomida daromad olinmagan investitsiya sifati – “umidsiz” sifatida.

Bazel 3 talablaridan kelib chiqib, tijorat banklarining investitsiya portfeli sifatini tasniflash, o‘zaro aloqador shaxslar bilan bitimlarga qo‘yiladigan talablarni kuchaytirish, 2016-yil 1-yanvardan likvidlilikni

⁵³Isaac Owusu dankwa and Gyamfi Prosper Badu Journal of Contemporary Integrative Ideas vol.1(2), 9-p, 2008, G. “Principles and practice of lending in the banking sector”

qoplash me'yor ko'effitsiyenti, sof barqaror moliyalash me'yor ko'effitsiyentlarini o'rnatish belgilanmoqda.

Agar tijorat banki tomonidan qilingan investitsiyani qayta baholash natijasida salbiy farq yuzaga kelsa, ushbu miqdorda ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash zaxirasi yaratilishi lozim. Investitsiyalarning sifati eng past toifada tasniflanishi kerak. Rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida kompaniya aktivlarining 40-80 foiz bank kapitali hisobidan ta'minlanadi, qimmatli qog'ozlar bilan o'tkaziladigan operatsiyalardan tushadigan daromadlar esa bank foydasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Tijorat banklari o'z aktivlarini diversifikatsiyalash, qo'shimcha daromad olish va balansining likvidligini ta'minlash maqsadida DQMODan keng foydalanadilar. Bu qimmatli qog'ozlar bo'yicha olinadigan daromad kafolatlangan va ular yuqori likvidlikka egadir. Daromad keltirmaydigan aktivlar guruhiga kassa, Markaziy bankdagi «Nostro» vakillik hisobvarag'idagi mablag'lar, asosiy vositalar kiradi. Bank aktivlari hajmida daromad keltirmaydigan aktivlar salmog'ining yuqori bo'lishi bankning resurslar bazasidan samarasiz foydalanayotganligini ko'rsatadi. Daromad keltirmaydigan aktivlarning ulushi jami aktivlarning **yetmish foizidan** ortiq bo'lishi bank kredit siyosati, kreditlar ajratish va ularni boshqarish jarayonining bo'shligini bildiruvchi ko'rsatkich hisoblanadi.

19-jadval

Tijorat banki aktivlarining likvidlik darajasiga qarab guruhlanishi

AKTIVLAR	O'tgan yil	Joriy yil	Farq +, -
Birinchi guruh aktivlar			
Aktivlar summasi	6614	9548	2934
foizda	21,0	14,6	- 6,4
Ikkinchi guruh aktivlar			
Aktivlar summasi	16639	45270	28631
Foizda	52,7	69,0	+ 16,3
Uchinchi guruh aktivlar			
Aktivlar summasi	8324	10737	2413
Foizda	26,3	16,4	- 9,9
Jami:	31577	65555	33978

Bankda daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarni tahlil qilish, ularning funksiyalari iqtisodiy sharoitga bog'liq holda ularning tarkibini o'zgartirib turish kerakligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi. Iqtisodiy beqarorlik sharoitida faoliyatsiz

aktivlarning ko'pgina qismi faoliyat qilayotgan aktivlarning elementlariga aylanadi, ko'pincha, bu valyuta harakatsiz aktivlarga tegishlidir. Agar tijorat banklari o'zlarining balanslari tarkibini o'zgartirmasa, bu bank faoliyatida muammolar yuzaga kelishiga olib keladi. Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, likvidlik darajasi bo'yicha ikkinchi guruh aktivlar asosiy o'rinni egallaydi va ularning salmog'i 69 foizni tashkil qiladi, ularning miqdori o'tgan yilga nisbatan 2,7 marta o'sgan, yuqori likvidli mablag'lar 14,6 foizni tashkil qilib ularning miqdori 1,4 marta o'sgan bo'lsa, uchinchi guruh aktivlar 16,4 foizni tashkil qilib yil davomida 1,3 marta o'sgan. Shu bilan birga birinchi va uchinchi guruh aktivlarining miqdori joriy yilda o'tgan yilga nisbatan mos ravishda 6,4 foiz va 9,9 foizga kamaygan. Respublikamiz bank tizimida mijozlar quyidagi asosiy mezonlar bo'yicha baholanadi va bank aktivlari sifatining tahlili va tasnifi, kredit portfeli va boshqa aktivlaridagi tavakkalchilikni aniqlash va baholash ushbu mezonlarga asoslanadi. Bular:

- tarmoq (iqtisodiyot sektori) tendensiyasi va istiqboli;
- muayyan loyihaning texnik amalga oshiriluvi va iqtisodiy raqobatbardoshligi;
- moliyaviy holati va kredit olishga qodirligi;
- kredit tarixi, kredit ta'minotining yomonlashuvi yoki likvidligining pasayishi;
- muayyan loyihaning iqtisodiy jihatdan asoslanishi;
- rahbarining boshqarish qobiliyati (agar qarzdor yuridik shaxs bo'lsa).

Yuqorida keltirilgan "Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risida"gi nizomga asosan tijorat banklarining aktivlari sifatiga ko'ra "standart", "substandart", "qoniqarsiz", "shubhali" va "umidsiz" toifalarga tasniflanadi.

Qarz oluvchi moliyaviy holati barqaror bo'lib, u qarzlarini o'z vaqtida to'laydigan bo'lsa, aktivlar sifati «**standart**» deb tasniflanadi va bunday aktivlar qaytarilishida muammolar kuzatilmaydi. U yetarli miqdorda kapitalga, yuqori daromadlilik darajasiga hamda barcha mavjud majburiyatlarni, jumladan, mazkur qarzni qondirish uchun yetarli pul mablag'lari oqimiga, shuningdek, amalga oshirishi mumkin bo'lgan strategik rejaga, bozorda raqobatdoshlik qobiliyatiga, yaxshi mahsulotni ishlab chiqarishga va o'z mahsuloti bo'yicha marketing

rejasiga ega bo'ladi. Standart aktiv sifatiga kiritilgan kredit yaxshi ta'minlangan, asosiy qarz summasining va foizlarining hech qanday qismi muddati o'tgan yoki shartlari qayta ko'rib chiqilmagan bo'lishi lozim. Zarur hollarda ta'minot turlari notarial jihatdan tasdiqlangan bo'lishi, tegishli mulk bitimini ro'yxatdan o'tkazish uchun belgilangan tartibda ro'yxatga olinishi, shu jumladan, tijorat bankining garov mulkiga doir huquqlari to'g'risidagi yozuv garov reestrda aks ettirilishi mumkin. Tijorat banki kredit qaytarilmagan holda cheklovlarisiz va erkin ravishda uni ta'minot hisobidan undirib olishga haqli hisoblanadi. Tijorat banki zaxira kapitali tarkibida sifati «standart» deb tasniflangan aktivlar uchun ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining bir foizi miqdorida sof foyda hisobidan standart aktivlariga zaxira shakllantiriladi.

Qarzdorning moliyaviy holati barqaror bo'lsada, lekin faoliyatida ba'zi bir salbiy holatlar yuzaga kelsa va u kamchiliklar bartaraf etilmasa, kredit olgan subyektning kreditni o'z vaqtida to'lashida shubha paydo bo'lganda aktivlar sifati «**substandart**» deb tasniflanadi. Shuningdek, mijozning moliyaviy holatidan tashqari kredit ta'minoti, kredit hujjatlarining to'g'ri rasmiylashtirilishi bo'yicha shubhalarning bo'lishi ham kreditning «substandart» deb tasniflanishiga asos bo'lishi mumkin. Sifati «substandart» deb tasniflangan aktivlar uchun ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining o'n foizi miqdorida maxsus zaxira shakllantirishi lozim.

Agarda qarz oluvchining asosiy to'lov manbalari qarz to'lash uchun yetarli bo'lmasa:

- ta'minotga qo'yilgan mulkni va qarz oluvchining boshqa asosiy vositalarini sotish, to'lanishi lozim bo'lgan qarzlarni uzaytirishlarni hisobga olgan holda qo'shimcha to'lov manbalarini topish talab etiladigan bo'lsa;

- qarz oluvchining joriy moliyaviy holatida muammolar bo'lsa, uning kelajakda rivojlanish tendensiya va istiqbollari nobarqaror bo'lsa hamda pul mablag'lari majburiyatlarni qoplash uchun yetarli bo'lmasa;

- qarz oluvchining kapitali yetarli darajada bo'lmasa;

- ta'minot qiymati asosiy qarz summasidan oshmagan, hech bo'lmaganda asosiy qarzning to'lanmagan summasiga teng bo'lsa;

- asosiy qarz va foizlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik muddati 90 kundan oshmagan bo'lsa, aktivlarning sifati "**qoniqarsiz**" deb tasniflanadi. Tijorat banki sifati "**qoniqarsiz**" deb tasniflangan aktivlar

uchun ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining yigirma besh foizi miqdorida maxsus zaxira shakllantirishi lozim.

Sifati “qoniqarsiz” deb tasniflangan aktivlarga xos barcha xususiyatlarga ega bo‘lib, mavjud sharoitda aktivlarning to‘liq qaytarilishini shubha ostiga va kam ishonchli qilib qo‘yadigan, “qoniqarsiz” aktivlarning hech bo‘lmaganda birorta ko‘rsatkichi, shuningdek, ayrim boshqa salbiy tavsiflari mavjud bo‘lsa (bozorda oson sotiladigan ta‘minotning mavjud emasligi yoki ta‘minlanmagan aktivlarning mavjudligi yoxud qarz oluvchining bankrot deb e‘lon qilinishi);

- yaqin kelajakda aktivning qisman to‘lanish ehtimoli mavjud bo‘lsa;

- asosiy qarz va foizlar bo‘yicha 90 kundan ortiq, lekin 180 kundan oshmagan muddati o‘tgan qarzdorlik mavjud bo‘lsa;

- aktivlar sifati “**shubhali**” deb tasniflanadi. Bunda yo‘qotishlar ko‘rish ehtimoli yuqori bo‘lgan, lekin ayrim ijobiy omillari mavjud bo‘lgan aktivlar sifati sharoit oydinlashguncha “umidsiz” deb tasniflanmaydi. Tijorat banki sifati “shubhali” deb tasniflangan aktivlar uchun ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining ellik foizi miqdorida maxsus zaxira shakllantirishi lozim.

Shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmagan yoki qaytmasligidan dalolat beruvchi omillar yoki alomatlar mavjud bo‘lgan hamda qaytmaydigan yoki qiymati juda pastligi tufayli hisobini balansda aktiv sifatida yuritilishi maqsadga muvofiq emas deb baholanadigan, aktivlarning undirilishi sud jarayonida bo‘lgan;

- qarzdor va lizing oluvchidan undirilgan, garovga qo‘yilgan mulkka bo‘lgan huquqlardan foydalanish yo‘li bilan tijorat banki tomonidan balansga qabul qilingan kundan boshlab uch oy muddatda sotilmagan va bank faoliyatini kengaytirish uchun sotib olingan binodan ikki yil mobaynida foydalanilmagan hamda bank faoliyati uchun ortiq foydalanilmay qo‘yilgan paytdan boshlab bir yil mobaynida sotilmagan bo‘lsa;

- aktivlarning to‘lash muddati uzaytirilgan bo‘lsa;

- asosiy qarz va foizlar bo‘yicha 180 kundan ortiq kunga muddati o‘tgan qarzdorlik mavjud bo‘lsa, bunday aktivlar sifati “**umidsiz**” deb tasniflanadi. Tijorat banki tomonidan ta‘minotga olingan mulkni sotish orqali bunday qarzdorlikni bartaraf etish yoki uni qaytarish choralari qo‘llanishi lozim. Tijorat banki sifati “umidsiz” deb tasniflangan aktivlar uchun ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining yuz

foizi miqdorida maxsus zaxira shakllantirishi lozim. Aktivlarning sifat darajasiga qarab shakllantirilgan zaxiralarning yetarliligi davriy ravishda kamida oyiga bir marotaba tahlil qilinishi, zarur hollarda, qo‘shimcha zaxiralar yaratilishi lozim.

Agar qarzdor bir nechta tijorat bankidan kredit olgan va ularning birida qaytarilishi lozim bo‘lgan aktivlar sifati eng past toifada tasniflangan bo‘lsa, boshqa tijorat banklari ham ushbu qarzdorga berilgan aktivlar sifatini mazkur toifada tasniflashlari lozim. Aktiv sifati “umidsiz” deb tasniflanishi bilan 3 ish kuni ichida uning hisobi balansdan tashqari moddalarda aks ettirilishi va tegishli maxsus zaxiralar kamaytirilishi lozim. Zararlar ular tan olingan davrda hisobdan chiqarilishi kerak.

Quyida keltirilgan omillardan hech bo‘lmaganda bittasi mavjud bo‘lishi, Markaziy bank tomonidan muayyan aktivlar sifatini yanada salbiy tasniflash uchun asos bo‘ladi:

- tijorat banki kredit portfeli umumiy holatining yomonlashuvi;
- tijorat bankida kreditlar berishga doir yetarli tahlil va tekshiruvlarning o‘zgarishi yoki mavjud emasligi;
- tijorat banki shu tarmoq va sohaga berilgan kreditlar bo‘yicha amalda zararlar ko‘rganligi;
- yirik aktivlarning to‘planishi;
- nomaqbul iqtisodiy yo‘nalish va sharoitlar, xususan, qarzdorlarning bir yoki bir necha sanoat tarmoqlari yoki ma‘muriy-hududiy birlikda katta miqdorda to‘planishi;
- tijorat banki tomonidan taqdim etilgan hisobotni tahlil qilish yoki Markaziy bank tomonidan o‘tkazilgan inspeksiya tekshirishlari natijasida aniqlangan qarzdorning yoxud tijorat bankining moliyaviy ahvoriga taalluqli boshqa holatlar.

20-jadval

**Aktivlar sifati bo‘yicha shakllantiriladigan
zaxira miqdori**

Aktivlar sifati	Maxsus zaxira (qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasi miqdoridan kelib chiqib belgilanadi (foizda))
Standart	1
Substandart	10
Qoniqarsiz	25
Shubhali	50
Umidsiz	100

Bunda Markaziy bank belgilangan miqdorda zaxiralarni qayta ko‘rib chiqishni va (yoki) qo‘shimcha zaxiralar shakllantirishni talab qilishi mumkin.

Sifati “qoniqarsiz”, “shubhali” va “umidsiz” deb tasniflangan aktivlar **muammoli aktivlar deyiladi**. Tijorat banki balansida va balansdan tashqari moddalarda yuritilayotgan **muammoli aktivlarning ulushi** jami aktivlarning **o‘n foizidan ortiq** bo‘lsa, Markaziy bank tomonidan tijorat banki ijro rahbariyatining malakasi Markaziy bank talablariga muvofiq emas deb topishga hamda tijorat banki kengashi tomonidan bank faoliyati ustidan o‘rnatilgan nazoratni yetarli emas deb hisoblanishi mumkin. Odatda, sifati “substandart”, “qoniqarsiz”, “shubhali” va “umidsiz” deb tasniflangan aktivlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplashga mo‘ljallangan majburiy zaxiralar shakllantiriladi va u banklar faoliyatida **maxsus zaxiralar deb ataladi**.

3-§.Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari va ularni boshqarish

Daromad olish maqsadida resurslarni aktivlarga joylashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalar tijorat banklarining aktiv operatsiyalari deyiladi. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari – bu, birinchi navbatda, ularning kredit operatsiyalari, investitsiya operatsiyalari, tijorat bankining mol-mulkini shakllantirish bilan bog‘liq operatsiyalar, kassa-hisob operatsiyalari v.b. Shuningdek, tijorat banklari aktiv operatsiyalari qatoriga vositachilik bilan bog‘liq faktoring, lizing, forfeyting operatsiyalarini ham kiritish mumkin. Tijorat banklari o‘zining joriy faoliyatini amalga oshirish, muddati kelgan, jalb qilingan jamg‘arma mablag‘larini qaytarib berish, turli operatsion xarajatlarni, jumladan, xodimlarga ish haqi va boshqa material hamda xizmatlarga to‘lovlarni amalga oshirish uchun kassasida yetarli miqdorda pul mablag‘iga ega bo‘lishi lozim. Xorijiy davlatlar banklarida naqd puldagi kassa aktivlarining hajmi bizning banklardagiga qaraganda kam miqdorni egallaydi. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari o‘z shakli, ahamiyati va yo‘nalishi, iqtisodiy mohiyati, likvidligi, risk va daromad darajasiga qarab turlicha o‘rin va ahamiyatga ega. Tijorat banklari aktivlari bilan bog‘liq bo‘lgan risklar ichida kredit operatsiyalar bo‘yicha risklar asosiy o‘rinni egallaydi. Kredit operatsiyalari tijorat banklarining yuqori riskli operatsiyalaridan hisoblansada, bankning yuqori foyda olishini ta‘minlaydi. Bu aktiv operatsiyalar bilan bog‘liq bo‘lib, bu risklarga berilgan kreditlar hamda to‘lov muddati

kechiktirilgan ssudalar bo'yicha risklar kiradi. Kredit riski nafaqat kredit obyektiga, balki kredit subyektiga yangicha yondashishi orqali ham o'sib boradi.

Bu risk mijozning moliyaviy ahvoli og'irlashganda, ularning faoliyatida ko'zda tutilmagan qiyinchilik va muammolar yuzaga kelganda, bozorda noqulay sharoit yuzaga kelgani sababli paydo bo'lishi mumkin. Xuddi shuning uchun ham, har bir tijorat banki o'z aktivlarini joylashtirishni va uni boshqarish usullarini o'zi ishlab chiqishi zarur. Ma'lumki, tijorat banklari aktivlarining qiymati va ulardan olinadigan foyda o'zgarib turishi mumkin. Aktivlar bilan bog'liq risklar aktivlar bahosining va ular orqali olinadigan foyda miqdorining kamayishi aktivlar bo'yicha risklar salmog'ining oshishiga olib keladi. Bu masalani aktivlarni to'g'ri diversifikatsiya qilish yo'li bilan hal qilish mumkin. Chunki ba'zi bir aktivlar bo'yicha ular qiymatining pasayishi boshqa aktivlar qiymatining o'sishi bilan qoplanishi va natijada bank aktivlarining umumiy qiymatlarini saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin. Bank aktivlarining qiymatini va ulardan keladigan daromadlarni to'g'ri hisob-kitob qilib rejalashtirish bank faoliyatining samaradorligiga olib kelishi, aktivlar qiymatini noto'g'ri hisoblash, ularni joylashtirish bankning moliyaviy ahvolidagi qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin.

Forfeyting operatsiyalari ssuda operatsiyalarining bir turi bo'lib, veksellar va boshqa moliyaviy hujjatlarni sotib olishni ko'zda tutadi. Forfeyting ko'proq eksportni kreditlashda qo'llanilib, tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha kelajak davrda to'lanishi lozim majburiyat va qarz talabnomalarini sotib olishda ishlatiladi.

Faktoring operatsiyada bank yoki maxsus kompaniyalar tomonidan o'z mijozni bo'lgan mol yetkazib beruvchining mol sotib oluvchiga bo'lgan, yetkazib berilgan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha talabini ma'lum haq evaziga sotib olinishi tushuniladi. Tijorat bankiga yuqori daromad keltiruvchi aktiv operatsiya turi – bu investitsiya operatsiyalari bo'lib, bank yuqori daromad olish maqsadida o'z va jalb qilgan mablag'larining ma'lum qismini uzoq muddatlarga qimmatli qog'ozlarga, investitsiyalarga yo'naltiradi. Bunda mablag'larni:

- to'g'ridan to'g'ri investitsiyalash;
- portfel investitsiyalash, ya'ni bir necha emitentning qimmatli qog'ozlari yagona paket sifatida boshqariladi;
- lizing operatsiyalari;

•bank faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bino-inshootlar, nomoddiy aktivlarga qo'yilmalar.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalarining xususiyatli tomonlari shundaki, u bankning passiv operatsiyalariga nisbatan ikkilamchidir. Chunki aktiv operatsiyalarni amalga oshirish, ularning muddati, miqdori passiv operatsiyalar yordamida jalb qilingan resurslar miqdori va muddatiga uzviy bog'liq. Tijorat banklarining resurslarni joylashtirish bilan bog'liq operatsiyalarning aktiv operatsiyalar deyilishini quyidagi jihatlar bilan asoslash mumkin:

Birinchidan, tijorat banklarni jalb qilgan resurslarini mijozlar nomidan emas, balki bank nomi joylashtiradi, ya'ni bank mazkur mablag'ning egasi sifatida maydonga chiqadi.

Ikkinchidan, agar passiv operatsiyalarda bank mijozga resurs uchun foiz to'lovi to'lagan bo'lsa, aktiv operatsiyalarda banklar bu resurslar uchun foiz to'lovini olish imkoniga ega bo'lishadi;

Uchinchidan, banklar aktiv operatsiyalar orqali yuqori daromadga ega bo'ladi.

To'rtinchidan, banklar aktiv operatsiyalar bilan bog'liq xarajatlar va risklarni o'z zimmlariga oladilar.

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari orqali kreditning bahosi shakllanadi. Tijorat banklarining asosiy turi bo'lgan kredit operatsiyalari va ular bo'yicha o'rnatiladigan **foiz stavkalariga**:

- mijozlar tomonidan kreditga bo'lgan talab;
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalashtirish stavkasi;
- kreditning muddati;
- kreditning turi;
- jalb qilingan mablag'larning o'rtacha foiz stavkasi;
- mamlakatdagi pul muomalasining holati (odatda, inflyatsiya jarayonlari shiddat bilan o'sganda, kredit bo'yicha foiz stavkalar ham yuqori bo'ladi, deflyatsiya sharoitida u past darajada bo'ladi) ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklari aktiv operatsiyalarining asosiy maqsadi yuqori foyda olish va bank faoliyati likvidligi hamda barqarorligini ta'minlashdan iborat. Biz keyingi mavzularda tijorat banklari aktiv operatsiyalarining turlarini yanada kengroq ko'rib chiqamiz.

4-§. Tijorat banklarining kredit portfeli va uning iqtisodiy mohiyati

Tijorat banklari faoliyatining barqarorligi va raqobatbardoshligi ularning resurslarini to'g'ri tashkil qilish va ulardan oqilona foydalanishga bog'liq. Shuni ta'kidlash lozimki, tijorat banklarining depozit va kredit portfeli tashkil qilish, boshqarish, uni diversifikatsiya qilish bank faoliyatining samaradorligini ta'minlashning muhim yo'nalishlaridan hisoblanadi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti keng rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining kredit siyosatiga, ularning kredit portfeli va uning sifatiga, undan foydalanish darajasiga katta e'tibor beriladi, chunki banklar kredit portfelining to'g'ri tashkil qilinishi ularning samarali faoliyat ko'rsatayotganidan dalolat beradi. Banklar faoliyatida kredit operatsiyalari asosiy o'rinni egallagani uchun ularning kredit portfeli to'g'ri tashkil qilish, banklarning samarali va barqaror faoliyat ko'rsatishi uchun imkoniyat yaratib beruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Kredit operatsiyalarini olib borishda yo'l qo'yilgan kamchiliklar banklar daromadining kamayishiga, ba'zi hollarda ularning sinib ketishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, banklarning kredit portfeli va uning sifatini nazorat qilib borish tijorat banklarining samarali faoliyatining garovidir. Aynan kredit portfeli oqilona boshqarish kredit risklarini kamaytirishning omili hisoblanadi. Banklarning kredit portfeli, uning holati to'g'risida biron fikr bildirishdan oldin, dastlab kredit portfelining iqtisodiy mohiyatini tushunib olishimiz lozim. Berilgan kreditlarning o'z vaqtida banklarga qaytarilishi kreditlash jarayonining qay darajada tashkil qilinishiga, kredit berish va qaytarilishining muddatlariga rioya qilinishiga, ssudalar, ayniqsa, muddati o'tgan yoki uzaytirilgan kreditlar bo'yicha hisob-kitob operatsiyalarining to'g'ri olib borilishiga, ssudalar bo'yicha zararlarni qoplash rezervi miqdoriga, banklararo kredit va markazlashtirilgan kreditlar bo'yicha operatsiyalarning qonuniyligiga va kreditlarni to'g'ri turkumlash bo'yicha banklarda o'tkaziladigan analitik operatsiyalarning sifatli va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi. Banklar tomonidan bajariladigan barcha kredit operatsiyalari ularning kredit portfelida o'z ifodasini topishi, har bir bank kredit portfelining sifatli bo'lishiga erishishi zarur. Bu esa kreditlarning o'z vaqtida qaytib kelishiga asos bo'lishi mumkin. Tijorat banklari tomonidan kredit portfelining sifat bo'yicha tavsifi kreditlarning qaytarilishi va kredit riskini qisqartirishni ta'minlashda qo'llaniladi. Kreditlarning belgilangan muddatda qaytarilishi quyidagi qator sabablarga bog'liq:

1. Alohida olingan banklarda kredit berish jarayonining tashkil qilish darajasi.

2. Ssudalar berilishi va qaytarilishi tartibiga amal qilish darajasi.

3. Ssudalar va, ayniqsa, muddati uzaytirilgan va muddati o'tgan ssudalarni hisobga olish jarayonining to'g'ri aks ettirilishi.

4. Ssudalarning to'g'ri tasniflanishi.

5. Ssudalar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarga ajratilgan zaxiralar miqdori v.b.

Kredit portfelining mohiyatini ochib berishda quyidagi omillarni inobatga olish zarur. Bular:

- kreditlar bo'yicha risk darajasi;

- kredit berish obyektlari;

- kreditdan foydalanish muddati;

- kreditning hajmi va ta'minlanganligi;

- mijozning moliyaviy holati, mulk shakli va h.k.

Kredit portfeli faqat normal kreditlarni emas, balki muddati o'tgan kreditlarni ham o'z ichiga oladi. Bu omillarni e'tiborga olish tijorat banklarining kredit portfelini shakllantirishda, ularning faoliyatini to'g'ri tashkil qilishda katta ahamiyatga ega. Kredit risklarining darajasi xorijiy banklar va bizning banklarimiz amaliyotida ham banklarning kredit portfelini ifodalovchi mezonlardan asosiysi hisoblanadi. Aynan shu ko'rsatkichning darajasiga qarab, kredit portfelining sifati aniqlanadi. Banklarning kredit portfelini baholash va tahlil qilish bank menejerlariga ssuda operatsiyalarini samarali boshqarishga imkon beradi. Banklarning kredit portfelini tashkil qilishning asosiy maqsadi bankning kredit siyosati sohasidagi strategiyasini ishlab chiqish, kreditlarning sifatini tahlil qilish va uni yaxshilash sohasida choralar ishlab chiqishdan iborat. Buning uchun bank berilgan kreditlarning belgilangan limitlarga mos kelishi, kredit resurslardan foydalanish samaradorligi, kredit risklarni kamaytirish va kreditlarning sifatini yaxshilash kabi ko'rsatkichlarning haqiqiy holatini tekshirib borish zarur.

Tijorat banklarining kredit portfelini tashkil qilish kreditlashni tashkil qilish tamoyillariga asoslangan bo'lishi lozim. Kreditning muddatliligi, uning o'z vaqtida qaytarilishi va to'lovliligi kredit portfelining barqarorligini va sifatliligini ta'minlashga asos bo'lishi mumkin. Kredit portfelining sifatini doimiy ravishda nazorat qilish tijorat banklari faoliyatining samaradorligini oshirish garovidir. Ularning kredit portfelini oqilona boshqarish esa kredit risklarini kamaytirishning asosiy omillaridan hisoblanadi. Shuni qayd qilish lozimki, banklarning

moliyaviy hisobotlari va boshqa qo‘shimcha ma‘lumotlari ulardagi aktivlar sifatining real holatini, shuningdek, kredit portfeli bo‘yicha mavjud muammolarning bank daromadiga ta‘sirini aks ettirishi lozim. Bunday ma‘lumotlarning yo‘qligi nafaqat bank aksiyadorlari yoki Markaziy bank va boshqa manfaatdor tomonlarni chalg‘itib qo‘ymasdan, balki bankning o‘ziga ham risklarni boshqarish jarayonida zarar yetkazishi mumkin. Bankning kredit portfeli va uning sifati to‘g‘risida aniq ma‘lumotga ega bo‘lmaslik, zarur hollarda oldindan choralar ko‘rilmaslik natijasida muammoli kreditlar yuzaga kelishi mumkin. Muammoli kreditlar banklardagi risklarni minimal darajaga yetkazishga to‘siq bo‘lib turadi. Kredit portfeli sifati haqida obyektiv ma‘lumotlarning yo‘qligi bank rahbariyati tomonidan bankning kredit siyosatiga zarur o‘zgartirishlar kiritilishiga ham xalaqit beradi. Banklarning kredit portfelini tashkil qilishda:

- kredit risklari darajasini inobatga olgan holda kreditlarning sifatini baholash mezonlarini tanlash va ular asosida kreditning sifatini baholash usullarini ishlab chiqish, ssudalarning asosiy guruhlarini, ularning foiz stavkalari asosida aniqlash;

- kreditlarni tavsiflash (turkumlash);

- har bir kredit guruhi bo‘yicha risk foizi darajasini aniqlash;

- har bir kredit va bank bo‘yicha kredit riskining absolyut summasini aniqlash;

- tegishli ma‘lumotlar asosida kreditlar bo‘yicha zararlarni qoplash uchun yetarli rezerv summasini aniqlash;

- koeffitsiyentlar bo‘yicha kredit portfelining sifatiga baho berish;

- kredit portfelining tarkibini yaxshilash bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish zarur.

Shunday qilib, tijorat banklarining kredit portfeli turli xil kredit risklariga asoslangan, muayyan mezonlarga qarab turkumlangan kreditlar miqyosidagi bank talablarining yig‘indisi bo‘lib, uni samarali boshqarish kredit risklarini va, umuman olganda, bank risklarini kamaytirishning muhim omili hisoblanadi. Banklarning kredit portfelini samarali tashkil qilish va uning sifatini tahlil qilish banklar faoliyatini olib borishda muhim o‘rin egallaydi.

5-§. Tijorat banklari kredit portfelining sifat tahlili

Kredit portfelini boshqarishda alohida olingan ssudalarning sifatini baholash mezonlarini ishlab chiqish va ularni baholash asosiy o‘rinni egallaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kredit munosabatlarining rivojlanishi berilgan kreditlar sifatini baholash mezonlarining kengayishiga olib keldi. Jahon amaliyotida banklar tomonidan berilgan kreditlarning sifatini baholashning 10 xildan ortiq yo'nalishlari mavjud. Kreditning sifatini baholash kreditning maqsadi, uni to'lash usuli, mijozning kreditga layoqatlilik darajasi, uning qaysi tarmoqqa taalluqli ekanligi va mulk shakli, mijozning bank bilan munosabatining xarakteri, bankning mijoz to'g'risida to'liq axborotga ega ekanligi va uning yetarliligi darajasi, ssudalarning ta'minlanganligi, hajmi va boshqa mezonlarga asoslanadi.

Bank aktivlarining sifatini aniqlashga ularning kredit portfelini o'rnatilgan me'yorlar asosida tavsiflab chiqish orqali erishilishi mumkin. O'zbekistonda 1996-yil iyulidan boshlab Markaziy bank tasdiqlagan me'yorlarga asosan tijorat banklari aktivlarini tavsiflash va ssudalar bo'yicha yo'qotishlarni qoplash uchun rezervlarni tashkil qilish amalga oshirilmoqda. Me'yoriy hujjatlarga asoslanib banklar tomonidan berilgan kreditlar bo'yicha qarzlarning sifati, mijozning kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari, uning moliyaviy holati, kredit riskining darajasi, kelajakda kreditni qaytib berish imkoniyati, kreditning ta'minlanganlik darajasi, kreditni to'lash muddatidan necha kun o'tganligi kabilarni inobatga olgan holda kreditlar guruhlarga tasniflanadi. Kreditlarni tasniflashdan asosiy maqsad qarz oluvchining to'lay olish qobiliyatini hamda qarzning o'z vaqtida qaytarilishi uchun pul oqimining holatini baholashdan iborat. Tijorat bankining kredit portfeli sifatiga baho berganda, qarz oluvchining quyidagi jihatlariga alohida e'tibor berish lozim. Bular:

- tarmoq (iqtisodiyot sektori) tendensiyasi va istiqboli;
- muayyan loyihaning texnik amalga oshiriluv va iqtisodiy raqobatbardoshligi;
- moliyaviy holati va kredit olishga qodirligi;
- kredit tarixi, kredit ta'minotining yomonlashuvi yoki likvidligining pasayishi;
- muayyan loyihaning iqtisodiy jihatdan asoslanishi;
- rahbarning boshqarish qobiliyati (agar qarzdor yuridik shaxs bo'lsa) v.b.

Banklarning kredit portfelini quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tasniflash mumkin:

- risklar bo'yicha;
- iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha;

- berilgan kreditlarning qaysi maqsadga yo'naltirilganligi bo'yicha;
- foydalanish muddati bo'yicha;
- mablag'ning hajmi bo'yicha;
- ta'minlanganlik shakli bo'yicha;
- mulkchilik shakli bo'yicha va boshqa yo'nalishlar bo'yicha.

Undan tashqari manbalariga va qarz oluvchining mintaqaviy o'rni va manzili bo'yicha ham tijorat banklarining kredit portfelini tasniflash mumkin. Tasniflash asosan milliy valyutada amalga oshiriladi. Ba'zi hollarda qayta moliyalashtirish va o'z mablag'lari hisobidan beriladigan kreditlar qattiq valyutada ham amalga oshirilishi mumkin.

Tijorat banklari faoliyatida yuqorida keltirilgan risk turlarining barchasi uchrab turadi, lekin ularning faoliyatiga ko'proq ta'sir qiladigan risklar kredit riski, likvidlik riski va foiz stavkasi riski hisoblanadi. Tijorat banklar faoliyatining asosiy qismi kreditlar berish va shu asosda foyda olishga yo'naltirilgan bo'lganligi uchun ular faoliyatida bu risklarning salmog'i ham yuqori bo'ladi.

Tasniflangan kreditlarning har qaysi guruhga kirish darajasi tez sotiladigan aktivlar va yuqori likvid mablag'larning mavjudligi bilan belgilanadi.

Darslikning 4-bobida ta'kidlanganidek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvi tomonidan 2015-yil 13-iyunda tasdiqlangan 14/5-sonli qaror asosida ishlab chiqilgan "Tijorat banklari aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risida"gi nizomga asosan tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar (aktivlar) sifatiga ko'ra "standart", "substandart", "qoniqarsiz", "shubhali" va "umidsiz" toifalarga tasniflanadi.

Kreditlar sifatining tahlili va tasnifi natijalari yuqorida keltirilgan mezonlarga asoslanadi va ushbu mezonlar tijorat banklarining kredit portfeli va boshqa aktivlaridagi risklarni aniqlash va baholashda qo'llaniladi. O'z muddatida to'lanishiga shubha tug'dirmaydigan kreditlar sifati "standart" deb tasniflanadi. Bunda qarz oluvchi moliyaviy holati barqaror hisoblanadi, u yetarli miqdorda kapitalga, yuqori daromadga ega, barcha mavjud majburiyatlarini, jumladan, olgan kreditini qoplash uchun yetarli pul mablag'lari oqimiga, shuningdek, amalga oshirilishi mumkin bo'lgan strategik rejaga, bozorda raqobatdoshlik qobiliyatiga, yaxshi mahsulotni ishlab chiqarishga va o'z mahsulotini sotish bo'yicha marketing rejasiga ega bo'ladi. Ta'minoti bo'yicha kredit "yaxshi ta'minlangan"ga mos keladi. Ta'minot turlari

qonuniy jihatdan to'g'ri va tasdiqlangan. Risk paydo bo'lganda, bank cheklovlarsiz ta'minot hisobidan kreditni undirib olish imkoniyatiga ega.

Sifati "standart" bo'lgan kreditlarda kreditning asosiy summasi va ular bo'yicha foizlarni muddati o'tmagan, ularning shartlari qayta ko'rib chiqilmagan bo'lishi, bunday kreditlarni to'lashda muammolar yuzaga kelmasligi shart. Tijorat bankining kredit portfelida mavjud bo'lgan **"standart" krediti uchun** bank zaxira kapitali tarkibida ularning qaytarilmagan asosiy qarzi (qoldiq) summasining **bir foizi miqdorida zaxira shakllantirishi lozim**. Standart aktivlarda yaratiladigan zaxiralar tijorat banklari tomonidan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langandan so'ng qolgan sof foyda hisobidan tashkil qilinadi.

Kredit olgan mijozning moliyaviy holati barqaror bo'la turib, ba'zi bir salbiy oqibatlar natijasida uning moliyaviy ahvoli yomonlashib, kreditni va u bo'yicha foizlarni to'lay olmaslik ehtimoli yuzaga kelishi mumkinligiga shuhba tug'lsa, tijorat banki bunday mijozlarga bergan kreditlarini "substandart" deb tasniflaydi. Bunda moliyaviy holati yoki ta'minotni nazorat qilish borasida bir muncha shubhalar bo'lgan, kredit hujjatlarida yetarlicha axborot bo'lmagan yoki ta'minot bo'yicha hujjatlari bo'lmagan "standart" deb tasniflangan aktivlarning sifati ham "substandart" deb tasniflanishi lozim. **"Substandart" deb tasniflangan kreditlar uchun** ularning qaytarilmagan asosiy qarzi (qoldiq) summasining **o'n foizi miqdorida maxsus zaxira shakllantirilishi lozim**.

Agar bank tomonidan berilgan kreditlar bo'yicha quyida keltirilgan omillardan hech bo'lmaganda bittasi mavjud bo'lsa, kreditlarning sifati "qoniqarsiz" deb tasniflanadi. Bular:

asosiy to'lov manbalari qarzi to'lash uchun yetarli bo'lmasa; ta'minotni sotishdan kelgan tushum yetarli bo'lmasa; qarzi oluvchining joriy moliyaviy holati yoki uning pul mablag'larining mo'ljallanayotgan oqimi majburiyatlarni qoplash uchun yetarli bo'lmasa; qarzi oluvchining kapitali yetarli darajada bo'lmasa; ushbu sohaga nisbatan tendensiya va istiqbollar barqaror bo'lmasa; ta'minot qiymati asosiy qarzi summasidan oshmagan, hech bo'lmaganda, asosiy qarzning to'lanmagan summasiga teng bo'lsa; asosiy qarzi va foizlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik mavjud bo'lib, uning muddati 90 kundan oshmagan bo'lsa. Ushbu ko'rsatkichlardan bittasi mijoz faoliyatida yuzaga kelsa, uning olgan krediti bankning kredit portfelida qoniqarsiz kreditlar qatoriga kiritiladi.

Tijorat banki sifati **“qoniqarsiz” deb tasniflangan kreditlar uchun** ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining **yigirma besh foizi miqdorida maxsus zaxira shakllantirishi lozim.**

Quyida keltirilgan omillardan hech bo‘lmaganda bittasi mavjud bo‘lsa, aktivlarning sifati “shubhali” deb tasniflanadi:

– sifati “qoniqarsiz” deb tasniflangan kreditlarning hech bo‘lmaganda biror ko‘rsatkichini o‘zida ifoda qilib, shuningdek, ayrim boshqa salbiy tavsiflari mavjud bo‘lsa (bozorda oson sotiladigan ta‘minotning mavjud emasligi yoki ta‘minlanmagan aktivlarning mavjudligi yoxud qarz oluvchining bankrot deb e‘lon qilinishi);

– yaqin kelajakda aktivning qisman to‘lanish ehtimoli mavjud bo‘lsa;

– asosiy qarz va foizlar bo‘yicha 90 kundan ortiq, lekin 180 kundan oshmagan, muddati o‘tgan qarzdorlik mavjud bo‘lsa kredit sifati “shubhali” deb tasniflanadi. **“Shubhali” deb tasniflangan aktivlar uchun** ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining **ellik foizi miqdorida maxsus zaxira shakllantirilishi lozim.**

Agar mijoz tomonidan olingan kreditlar shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmasa yoki qaytmasligidan dalolat beruvchi omillar yoki alomatlar mavjud bo‘lsa hamda qaytmaydigan yoki qiymati juda pastligi tufayli hisobini balansda aktiv sifatida yuritilishi maqsadga muvofiq emas deb baholanadigan aktivlar sifati “umidsiz” deb tasniflanadi. Quyida keltirilgan omillardan hech bo‘lmaganda bittasi mavjud bo‘lsa, aktivlarning sifati “umidsiz” deb tasniflanadi:

aktivlarning undirilishi sud jarayonida bo‘lsa;

qarzdor va lizing oluvchidan undirilgan, garovga qo‘yilgan mol-mulkka bo‘lgan huquqlardan foydalanish yo‘li bilan tijorat banki tomonidan balansga qabul qilingan kundan boshlab uch oy muddatda sotilmagan va bank faoliyatini kengaytirish uchun sotib olingan binodan ikki yil mobaynida foydalanilmagan hamda bank faoliyati uchun ortiq foydalanilmay qo‘yilgan paytdan boshlab bir yil mobaynida sotilmagan bo‘lsa;

aktivlarning to‘lash muddati uzaytirilgan bo‘lsa;

asosiy qarz va foizlar bo‘yicha 180 kundan ortiq kunga muddati o‘tgan qarzdorlik mavjud bo‘lsa. Tijorat banki sifati **“umidsiz” deb tasniflangan aktivlar uchun** ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining **100 foizi miqdorida maxsus zaxira shakllantirilishi lozim.**

Tijorat banki tomonidan ta'minotga olingan mulkni sotish orqali bunday qarzdorlikni bartaraf etish yoki uni qaytarish choralari qo'llanishi lozim. Sifati "substandart", "qoniqarsiz", "shubhali" va "umidsiz" deb tasniflangan aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplashga mo'ljallangan majburiy zaxiralar **maxsus zaxiralar** deyiladi.

Kredit portfelini berilgan ssudalarning ta'minlanganlik darajasiga qarab quyidagi turlarga, ya'ni:

- birinchi darajada ta'minlangan;
- boshqa ta'minotga ega bo'lgan;
- to'liq ta'minlanmagan;
- ta'minlanmagan ssudalarga bo'lish mumkin.

Birinchi darajada ta'minlangan kreditlar guruhiga to'liq ta'minlangan kreditlar kiradi. Ular:

- O'zbekiston Respublikasi hukumati kafolati.
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki kafolati.
- O'zbekiston Markaziy banki roziligi bilan birinchi sinf xorijiy banklari kafolati.
- Erkin ayirboshlanadigan valyutadagi garov.
- O'zbekiston Respublikasi davlat qimmatli qog'ozlari ko'rinishidagi garov.
- Standartlashtirilgan qimmatbaho metallar qo'yilmalari ko'rinishidagi garov kabilar bilan ta'minlanadi.

Boshqa ta'minotga ega bo'lgan ssudalar:

- mol-mulk garovi;
- qimmatli qog'ozlar ko'rinishidagi garov;
- boshqa huquqiy va jismoniy shaxslarning kafolat xati kabilar bilan ta'minlanadi.

To'liq ta'minlanmagan kreditlar guruhiga qisman ta'minlangan kreditlar kiradi (ssuda qiymatining 60% idan kam bo'lmagan miqdorda).

Ta'minlanmagan ssudalar guruhiga ta'minotga ega bo'lmagan yoki o'rnatilgan tartibda rasmiylashtirilmagan kreditlar kiradi.

Tijorat banklarining kredit portfelini bo'lib-bo'lib tasniflash ham mumkin. Bu holda aktivlar bir va undan ortiq turkum bo'yicha tasniflanishi mumkin.

Muammoli kredit ta'minotga ega bo'lsa va ushbu ta'minotning qiymati qaytarilmagan qarz miqdoridan kam bo'lsa, bu holda ushbu kredit (agar ta'minot uchun bozor mavjud bo'lsa) ta'minotning bozor narxiga teng bo'lgan miqdordagi qaytarilmagan qarz, substandart qarzning qolgan qismi esa shubhali yoki ishonchsiz deb tasniflanadi.

Shuhbali yoki ishonchsiz deb tasniflangan muammoli kredit ta'minotga ega bo'lmasa, lekin ba'zi bir aniq omillar asosida yaqin kelajakda qisman qoplanish ehtimoli bo'lsa, u holda bunday ssuda yuqorida aytib o'tilgan qoplanish ehtimoli bo'lgan qiymatga teng bo'lgan to'lanmagan qarz miqdorida shuhbali deb, qarzning qolgan qismi esa ishonchsiz deb tasniflanadi. Kredit portfelining sifat darajasini tahlil qilish quyidagi bosqichlar bo'yicha, ya'ni:

1-bosqich – ta'minlanganlik darajasi bo'yicha;

2-bosqich – kreditni haqiqiy to'lash holati bo'yicha;

3-bosqich – risk darajasi bo'yicha;

4-bosqich – kredit portfelining turkumlangan kreditlar tarkibi bo'yicha amalga oshirish mumkin. Bunda kreditlar yuqoridagi belgilariga qarab guruhlariga birlashtiriladi va bir guruh bo'yicha barcha kreditlar yig'ib chiqilib, har bir guruhning hajmi to'g'risida axborot yig'iladi, ular tahlil qilinadi va yakunida butun kredit portfeli bo'yicha ma'lumotlarga ega bo'linadi.

5-bosqichda kredit portfeli bo'yicha umumiy risk aniqlanadi. Bunda har bir kredit summasi bo'yicha risk darajasiga asoslaniladi.

Oldingi davr bilan hozirgi kundagi bankning kredit portfeli holati taqqoslanadi va salbiy natijaga ega bo'lingan bo'lsa, uning sabablari aniqlanadi.

6-bosqich – kredit portfeli sifatiga qarab yetarli rezerv fondi tashkil qilinadi.

7-bosqich – kredit portfelining holati, tarkibi, unga ta'sir qiluvchi omillarni hisobga olib bankning kelajakdagi kredit siyosati ishlab chiqiladi. Bu siyosatga:

kredit resurslarini tashkil qilish va ularning qaysi maqsadga yo'naltirilganligi, qo'shimcha kafolatlar olish, kredit shartnomasining bajarilishi ustidan oldindan va keyingi nazorat qilish, kreditlash jarayonini takomillashtirish va boshqalar lozim bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti keng rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining kredit portfelini tashkil qilish va undan foydalanish jarayoniga katta e'tibor beriladi. Chunki kredit portfelini to'g'ri tashkil qilish bankning samarali faoliyatini amalga oshirishning, uning kredit investitsiya siyosatini olib borishning asosi hisoblanadi. Sifatli va daromad keltiradigan qilib, mavjud resurslarni joylashtirish banklarning moliyaviy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tijorat bankining kredit portfeli sifatida quyidagi jadvaldan ko'rishimiz mumkin.

Tijorat banki kredit portfelining sifat darajasi bo'yicha tasnifi

	1/I 2010-y.	1/I 2013-y.	1/I 2014-y.	1/I 2017-y.
Tijorat banklarining kredit qo'yilmalari, jami:	100	100	100	100
- %da shu jumladan:	93,2	94,1	94,7	95,3
standart kreditlar	4,6	4,1	3,6	3,3
substandart kreditlar	1,2	1,4	1,3	1,0
qoniqarsiz kreditlar	0,7	0,2	0,2	0,2
shubhali kreditlar	0,3	0,2	0,2	0,2
umidsiz kreditlar				

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tijorat bankining iqtisodiyot tarmoqlariga bergan kreditlarining asosiy qismini sifat darajasi bo'yicha standart kreditlar guruhiga kiritish mumkin. Agar 2010-yilda ularning salmog'i o'rtacha 93,2 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 2017-yilga kelib kredit portfelida ularning salmog'i 95,3 foizni tashkil qilgan. Bankda kreditlarning sifati ijobiy tomonga o'zgargan. Ikkinchi o'rinda turuvchi kreditlar – substandart kreditlar bo'lib, ular salmog'i 2010-yilning boshida 4,6 foizni tashkil qilgan. Bankning substandart kreditlari pasayish tendensiyasiga ega. 2017-yilning boshiga kelib bu kreditlarning salmog'i 3,3 foizgacha kamayganini ko'rishimiz mumkin. Tijorat bankining kredit portfelida qoniqarli kreditlar, shubhali va umidsiz kreditlar salmog'i ham kamayib borgan. Bu hol bankda bank aktivlari bilan samarali ishlash evaziga standart kreditlar salmog'ining oshishiga zamin yaratgan. Bankning bu boradagi faoliyatini ijobiy baholash mumkin.

Tijorat banklari faoliyatida xavfli bo'lgan kredit qo'yilmalar – bu muammoli kreditlar shakliga kirgan qo'yilmalardir. Tijorat bankining kredit portfelida sifati “qoniqarsiz”, “shubhali” va “umidsiz” deb tasniflangan kreditlar **muammoli kreditlar** deyiladi.

Muammoli kreditlar odatda qarz oluvchining kreditni to'lash uchun yetarli pul mablag'lari bo'lmagan holda yuzaga keladi. Ba'zi hollarda ular mijozning hisobvarag'ida mablag'i bo'la turib, kreditni to'lashni

xohlamaganda ham yuzaga keladi. Pul mablag'larining yetishmasligi ba'zida birdan yuzaga kelishi, ba'zi hollarda bunday ahvol asta-sekinlik bilan rivojlana borib yuzaga kelishi mumkin. Pul mablag'lari yetishmovchiligining ichki va tashqi belgilari bo'lishi mumkin. Kredit bo'limi xodimlari shu belgilar yuzaga kelishini birinchi bo'lib sezishlari va bankni kredit bo'yicha yo'qotishlardan saqlovchi chegara bo'lishlari lozim. Ular bank va mijoz manfaatini saqlab qolgan holda, bu moliyaviy qiyinchiliklardan chiqish yo'llarini ishlab chiqishga yordam berishlari, mijoz faoliyatida muammolar yuzaga kelgan vaqtdan boshlab mijozga yordam berishlari, ularga ta'sir ko'rsatishlari zarur. Buning uchun bank doimo mijozning faoliyatidan boxabar bo'lishi, o'zi uchun zarur axborotlarni yig'ib, tahlil qilib borishi ijobiy natija berishi mumkin. Amaliyotda bankning kredit bo'limi xodimlari berilgan kreditlar ustidan yetarli nazorat olib bormasliklari bilan birga, mijozning inqirozli holati aniqlangandan keyin ham bu haqda bank boshqaruviga, kredit qo'mitasiga o'z vaqtida axborot bermasliklari yoki mijozning iltimosiga ko'ra ahvolning yaxshilanishini kutishlari kredit sifatining qoniqarsiz darajaga tushib ketishiga olib kelishi mumkin. Bularning barchasi, muammoli kreditning yanada muammolashuviga olib keladi. Bunday hollarning oldini olish uchun kredit bo'limi faoliyati tez-tez ichki audit tomonidan tekshirilib turishi, muammoli kreditlar, ularning sabablari aniqlanib turilishi lozim. Muammoli kreditlar aniqlanganda kredit bo'limi xodimi avvalambor, axborotlar, ma'lumotlar yig'ishi va ularga asosan inqirozning oldini oluvchi strategiya ishlab chiqishi lozim. Har bir muammoli kredit bo'yicha alohida, uning oldini olish yo'llarini ishlab chiqish zarur. Agar korxonada samarali faoliyat olib boradigan bo'lsa, muammoli kredit sohasida ham o'zining ijobiy natijasi bilan chiqishi mumkin. Aksincha, korxonada faoliyati pastroq bo'lsa, u muammolarni osonlikcha yecha olmasligi mumkin. Shuning uchun kredit bo'limi xodimi muammoli kredit yuzaga kelganini aniqlaganidan keyin quyidagi ishlarni amalga oshirishi zarur:

- qarz oluvchining muammolarini tahlil qilish;
- mijozning moliyaviy ahvoli to'g'risida rahbariyatni xabardor qilishi va bankning boshqa bo'limlari bilan mijoz to'g'risida maslahatlashishi;
- mijozning umumiy tashkiliy asosi, yuqori tashkiloti to'g'risida ma'lumot yig'ishi;
- kredit hujjatlarini, kafolat, garov, veksel, shartnoma va boshqalarni ko'rib chiqishi;

- muammoli holatdan chiqish rejasini ishlab chiqishi lozim.

Bank faoliyati doimo riskli operatsiyalar bilan bog'liq bo'lgani uchun, ular faoliyatida doimo muammoli kreditlar yuzaga keladi. Respublika tijorat banklari kredit portfelining tahlili shuni ko'rsatadiki, ba'zi bir banklarda bunday kreditlar salmog'i ancha yuqori. Bu kreditlarni boshqarish, ularni o'z vaqtida undirib olish ancha vaqt va mehnatni talab qiladi. Hozirgi vaqtda tijorat banklarida muammoli kreditlar bo'yicha ishlarni kredit bo'limi xodimlari olib boradi. Bu jarayonning ijobiy tomoni shundaki, kredit bo'limi xodimi shu kreditni berganligi uchun mijozni, uning moliyaviy ahvolini yaxshi bilishi mumkin. Ikkinchi tomondan shu bank xodimi yetarli nazorat olib bormaganligi sababli shunday muammoli kredit yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Shu sabab, muammoli kredit yuzaga kelganligi yoki mavjudligi to'g'risida axborot aniqlangandan keyin muammoli kreditlar bilan ishlash bo'limi kreditni sog'lomlashtirish bo'yicha choralar ko'rishi, muammoli holatdan chiqish strategiyasini ishlab chiqishi lozim.

Muammoli kreditlar yuzaga kelish sabablari bo'yicha bir-biridan farq qilsada, ularning oldini olishda quyidagi yondashishlar qo'l kelishi mumkin:

- qarzni restrukturizatsiyalash dasturini ishlab chiqish;
- qo'shimcha hujjatlar va kafolatlar olish;
- qo'shimcha fondlarni to'xtatish yoki qo'shimcha inyeksiya qilish;
- garovni sotish;
- boshqa aktivlarni sotish;
- kafolat bo'yicha to'lovni talab qilish;
- boshqaruvni almashtirish;
- menejment ishlarini olib borish;
- huquqiy masalalarni ko'rib chiqish v.b.

Amaliyotdan ma'lumki, banklarning bankrot bo'lishida asosan uchta sabab bo'lishi mumkin. Bular kreditlarning qaytarilmasligi yoki boshqa aktivlarning yo'qotilishi, banklarning nolikvidliligi va banklarning asosiy faoliyatidan keladigan zararlardir. Bu omillarning har biri bank kapitalining kamayishiga olib keladi. Bank kapitalining me'yordan pastga tushishi bankning to'lovga layoqatsizligidan, uning aktivlariga nisbatan majburiyatlari oshib ketganligidan, boshqacha qilib aytganda, uning bankrotligidan dalolat beradi va bank litsenziyasidan mahrum bo'lishi mumkin.

Banklar muammoli kreditlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarga zaxiralar ajratishlari, zaxira fondining yetarliligi eng kamida bir oyda bir

marta ko‘rib chiqilishi kerak.

Yuqorida keltirib o‘tilgan aktivlar sifati boyicha shakllantiriladigan zaxiralar miqdori bank kreditlariga ham taalluqli bo‘lib quyidagi jadvalda kreditlarning sifati tasnifi bo‘yicha zaxiralar normasiga e‘tibor qaratishimiz mumkin.

22-jadval

Kreditlarning sifati bo‘yicha shakllantirilishi lozim bo‘lgan zaxiralar normasi

Kreditlarning sifati bo‘yicha Sinflari	Ehtimoliy yo‘qotishlar bo‘yicha zaxiralar uchun ajratmalar normasi
Standart aktivlar	1%
Substandart	10%
Qoniqarsiz	25%
Shubhali	50%
Umidsiz	100%

Tijorat banki boshqaruvi qaroriga ko‘ra, kredit qo‘mitasining xulosasi bo‘yicha va bank kengashi bilan kelishuviga binoan umidsiz deb topilgan kreditlar, ssudalar ehtimoliy yo‘qotishlarga shakllantirilgan maxsus zaxira hisobiga, zaxira yetishmagan taqdirda, “taqsimlanmagan foyda” hisobiga balansdan chiqariladi.

6-§. AQSh tijorat banklarining aktivlari va ularning tarkibi

Bankning aktivlari deganda bankka kelajakda iqtisodiy jihatdan manfaat keltiruvchi amalga oshirilgan operatsiyalar, sotib olingan mulklar tushuniladi. Iqtisodiy manfaat bank aktivlarini vaqtincha foydalanishga berish, boshqa aktivlarga almashtirish, ularni qarzi majburiyatlarini to‘lashga yo‘naltirish, ulardan foydalanish orqali foyda ko‘rishda o‘z ifodasini topadi.

Bankning aktivlari quyidagi hisobvaraqlarida o‘z ifodasini topadi:

1. Kassa va nostro hisobvaraqlari – bular rezerv sifatida saqlanayotgan banknotalar va tangalar, korrespondent banklardagi depozitlar.

2. Sotilgan federal fondlar hisob raqami – FRTga a‘zo bo‘lgan banklar uchun FRT joylashtiriladigan, ularning rezervlar bo‘yicha talabini qondiradigan depozitlar bo‘yicha talablar; Federal fondlarni

sotish va sotib olish orqali bozor qisqa muddatga muvofiqlashtirilib turiladi.

3. Xazina qimmatli qog'ozlariga investitsiya qilish bo'yicha hisob varaqlari – AQSh hukumatining majburiyatlarini bozorda sotiladigan majburiyatlari. Bu o'z ichiga xazina vekselarini, davlat qimmatli qog'ozlari va obligatsiyalarni oladi.

4. AQSh hukumati korporatsiyalari va boshqa idoralarning majburiyatlar bo'yicha investitsiyalari – Federal yer banki tomonidan chiqarilgan qarz qimmatli qog'ozlari.

5. Shtatlar va boshqa siyosiy bo'linmalarning majburiyatlari bo'yicha investitsiyalar – daromadi soliqdan ozod qilingan munitsipal obligatsiyalar.

6. Ko'chmas mulk uchun ajratilgan kreditlar.

7. Biznesni rivojlantirish uchun ajratilgan kreditlar.

8. Iste'mol kreditlari.

9. Bino-inshootlarni ta'mirlash va jihozlashga yo'naltirilgan mablag'lar.

AQSh banklari amaliyotida bularni barchasi tijorat banklarining aktivlari portfelini tashkil etadi. Boshqarish usullariga qarab bank aktivlarini to'rtta asosiy guruhga bo'linadi. Bular:

- kassadagi pul mablag'lar va unga tenglashtirilgan mablag'lar;

- qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar;

- kreditlar va lizing;

- bino, inshootlar va nomoddiy aktivlar.

Aktivlarni yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha oqilona boshqarish banklarga daromad olishni ta'minlasa, ularni to'g'ri joylashtirish bank ishida muammolarning yuzaga kelishiga olib keladi.

Amerika banklari amaliyotida ham aktivlarning daromadlilik darajasiga qarab ularni 2 guruhga ajratish mumkin:

- Daromadli aktivlar (Earning Assets);

- Daromad keltirmaydigan aktivlar (Noearning Assets).

Daromad keltiruvchi aktivlarga ssudalar, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, hisobga olish operatsiyalari, bank investitsiyalari va boshqalar kiradi. Daromad keltiruvchi aktivlar salmog'ining oshishi bankda zarur rezervlarning bo'lishiga va bank tomonidan samarali depozit siyosatini olib borishga bog'liq. Aktivlarning to'g'ri va samarali joylashtirilishi banklarning kredit siyosatiga ham bog'liq. Banklarning kredit operatsiyalari bo'yicha kredit ekspansiyasini o'rnatish, kredit hajmini qisqartirish (rezerv talablar orqali), ochiq bozorda

operatsiyalar olib borish, veksellarni qayta hisobga olish bo'yicha limit o'rnatish, hisob stavkaning yuqori chegarasini belgilash, ssudalar va investitsiyalar hajmini kamaytirish yoki oshirish orqali aktivlar bo'yicha daromadlarni oshirish va kamaytirish bankning kredit siyosatida belgilanadi.

Daromad keltirmaydigan aktivlar daromadsiz aktivlar deb ataladi. Ularga kassadagi va bank omboridagi naqd pullar, Federal rezerv bank yoki korrespondent banklardagi depozitlar, inkassatsiyada bo'lgan cheklar, asosiy fondlar va boshqalar kiradi.

AQSh tijorat banklarida aktivlar tijorat banklari faoliyatining rezervlari sifatida 2 kategoriyaga bo'linadi:

- birlamchi rezervlar;*
- ikkilamchi rezervlar.*

Birlamchi rezervlarga naqd shakldagi likvid aktivlar kiradi. Bu aktivlar yuqori likvidlikka ega bo'lsada, daromad keltirmaydi. Ularga kassadagi va rezervdagi naqd pullar, Federal rezerv bank va korrespondentlik hisobvarag'ida bo'lgan mablag'lar kiradi. Odatda, kassadagi mablag'lar bank mablag'larining bir qismi bo'lib bank kassiri tomonidan joriy to'lovlar uchun ishlatilsa, rezerv pullar bank tomonidan depozitlar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirishga yo'naltirishi mo'ljallangan banknotalar hisoblanadi.

AQSh qonunchiligiga muvofiq hech qanday muvofiqlashtiruvchi tashkilot bank tizimi va tijorat banklarida mablag'larni zaxiraga olib qo'yishga haqli emas.

Ikkilamchi rezervlar – bular pul shaklida bo'lmagan likvid aktivlar bo'lib ular tarkibiga davlat va munitsipal obligatsiyalar, tez to'lanishi lozim bo'lgan, muddati 30 kungacha bo'lgan kreditlar kiradi. Ikkilamchi aktivlarning asosiy funksiyasi – birlamchi (kassa) aktivlarni ta'minlashga xizmat qilishdan iborat. Ikkilamchi aktivlarning zarur miqdori – rezervlar darajasining o'rtacha ko'rsatkichiga, bank tizimining ba'zi likvidlik ko'rsatkichlariga, jumladan, kassa rezervlari va hukumat qimmatli qog'ozlarining bank tizimidagi umumiy depozitlar summasiga nisbati bilan aniqlanadi.

Bank aktivlarini boshqarish usullari. AQSh bank ishining nazariy asoslarida bangk aktivlarini boshqarishning bir necha usullari bayon etiladi. Shulardan 3 tasini ko'rib chiqamiz.

AQSh banklari aktivlari va ularining taqsimlanishi

Ko'rsatkichlar	Miqdori	Kreditlar ulushi (%)	Qimmatli qog'ozlar ulushi (%)
Aktivlar	100 mln doll dan ortiq	53,2	29,0
Aktivlar	1 mlrd doll dan ortiq	64,7	13,6

Mablag'larning umumiy fondi usuli. Bu usulning asosiy g'oyasi bankning barcha mablag'lari o'z mablag'lari (kapital, fondlar va rezervlar) va jalb qilingan mablag'lar (turli depozitlar va qarz mablag'lar)ni birlashtirib boshqarish. Banklar birinchi navbatda, birlamchi va ikkilamchi rezervlarni shakllantiradi. Lekin bank balansida ular alohida qator sifatida ko'rsatilmaydi. Bu likvid mablag'lar tarkibida birlamchi rezervlar kassa rezervlari, ikkilamchi rezervlar nokassaviy rezervlar tariqasida ifodalanadi. Banklar qonunchilik bo'yicha majburiy me'yor talablaridan kelib chiqib rezerv mablag'larning umumiy summasini bank ixtiyorida bo'lgan barcha mablag'lar fondiga nisbatan foizlarda o'rnatadi. Mablag'larni umumiy fond usuli bo'yicha joylashtirishning keyingi bosqichi – kredit portfelini shakllantirish hisoblanadi. Bank aktivlari ichida ssudalar asosiy o'rinni egallaydi va kreditlar orqali bank o'zining asosiy daromadlarini shakllantiradi.

Kreditlardan ortgan mablag'larini banklar qisqa muddatli va uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarga joylashtirishi mumkin. Aktivlarni boshqarishda mablag'larning umumiy fondi usulidan foydalanishda asosiy e'tibor bank likvidliligiga qaratiladi.

Aktivlarni taqsimlash usuli (mablag'lar konversiyasi usuli)

Bank uchun zarur bo'lgan likvid mablag'larning hajmi jalb qilingan mablag'larning manbasiga bog'liq. Bu usulda bank resurslari har bir turining aylanishi va majburiy rezerv me'yorlaridan kelib chiqib resurslar taqsimlanadi. Jalb qilingan har bir manba (resurs) alohida aktivlarning guruhlariga qarab taqsimlanadi. Bunda qoplash uchun rezerv talab qilmaydigan asosiy kapital asosiy vositalar va uzoq muddatli investitsiyalarga yo'naltirishi mumkin. Bu usulning ijobiy tomoni shundaki, resurslarning turlariga qarab ularni bank

aktivlarining turlariga taqsimlash naqd pul shaklidagi likvid aktivlar salmog'ini kamaytiradi, bu o'z navbatida, foydaning oshishiga olib keladi.

Bu ikkala usulning kamchiligi shundaki, ularda mijozlarning kreditga bo'lgan ehtiyojini qondirishga yetarli e'tibor qaratilmaydi. Kreditga bo'lgan mavsumiy ehtiyoj, kreditga bo'lgan talabdagi tarkibiy o'zgarishlar to'laqonli inobatga olinmaydi. Ikkala usul ham likvidlikning o'rtacha darajasiga asoslanadi. Mijozlarning hisob-varag'idagi pul mablag'larining oqimini doimo tahlil qilib borish, mahalliy konyunkturaning xususiyatlarini bilish orqali bankning ma'lum davrda likvid mablag'larga bo'lgan ehtiyojini aniqlash mumkin.

Dasturlash usuli

Bu usul ma'lum qo'yilgan maqsad va masalaning optimal yechimini ta'minlashga yo'naltiriladi. Masalan, Maksimal foyda olish uchun resurslarni qanday taqsimlash lozim yoki mavjud sharoitda xarajatlarni qanday minimallashtirish mumkin. Shuningdek, aralash usul, ya'ni normativlar orqali passivlarni aktivlarga joylashtirish usuli ham qo'llanilishi mumkin. Qaysi usulni qo'llash yo'li bilan aktivlar portfelini samarali shakllantirish doimo bankning rahbariyatiga va ularning qabul qilgan qarorlarning sifatiga bog'liq.

AQSh tijorat banklarining kredit operatsiyalari

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari bank aktivlarining yetakchi qismini tashkil etib banklar daromadining asosiy manbasi hisoblanadi. Bugungi kunda biznes kredit vositasida olib boriladi. Kredit mablag'lar aylanishining barcha bosqichlarida ishtirok etishi va mablag'lar aylanishida yuzaga keladigan uzilishlarning oldini olishi mumkin. Kredit ko'lamining kengayishi tadbirkorlikning kengayishining asosiy shartlaridan hisoblanadi. Kredit hajmining oshishi tadbirkorlarning sotib olish qobiliyatining oshishiga olib keladi, bu esa tovar zaxiralari va materiallar bahosining oshishiga olib kelishi mumkin.

Bank kreditlari turli belgilari bo'yicha tasniflanishi mumkin:

- maqsadi bo'yicha;
- ta'minoti va uning turlari bo'yicha;
- to'lash muddatlari bo'yicha;
- qarz oluvchilarning turlari va boshqa belgilari bo'yicha tasniflanishi mumkin.

Tijorat banklarining investitsion faoliyati

Bank aktivlarini boshqarish usullariga asosan o'z likvidligini ta'minlash uchun daromad olish maqsadida bank kreditga joylashtirish uchun zarur bo'lmagan mablag'larni qimmatli qog'ozlarga joylashtirishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar bozorida operatsiyalarni AQSh hukumatining Birja va qimmatli qog'ozlar bo'yicha Komissiya (Securities and Exchange Commission)si bo'lgan mustaqil idorasi mavjud qonunlarga asosan muvofiqlashtiriladi.

Yuqori likvidli, birinchi sinfga kiruvchi qimmatli qog'ozlarga AQSh hukumatining qarz majburiyatlari bo'lgan davlat qimmatli qog'ozlari (USGovernment Securities) kiradi. Bu qimmatli qog'ozlar bo'yicha o'rnatilgan muddatlarda ularni to'lab berish majburiyati federal hukumat zimmasiga huquqiy jihatdan rasmiylashtiriladi va yuklanadi.

Davlat qimmatli qog'ozlarining quyidagi turlari mavjud.

G'azna veksellar (Treasury bills). Ular diskont bilan, nominal bahodan past summada chiqariladi va ular bo'yicha foizlar to'lanmaydi. Omonatchi g'azna veksellarini sotish va sotib olish bahosi o'rtasidagi farqdan foyda ko'radi. Diskont odatda, daromad yoki zarar tariqasida bo'lishi mumkin.

Uch va olti oylik g'azna veksellari bilan savdolar G'azna agentligining moliyaviy agentlari bo'lgan FRT joylardagi banklari orqali har hafta dushanba kunlari amalga oshiriladi. 52 haftalik veksellar bilan savdolar har to'rt haftada chorshanba kunlari amalga oshiriladi. G'azna veksellari juda katta miqdorda bloklarda bozor ishtirokchilariga minimal miqdori 10 mln doll dan kam bo'lmagan miqdorda taklif etiladi. G'azna veksellari minimal 10 ming doll birligida chiqarilib ular ko'rsatilgandan kam summaga almashtirilishi mumkin.

G'azna biletlar (Treasure notes) 1 yildan kam bo'lmagan va 10 yildan ko'p bo'lmagan muddatlarda muomalada bo'ladi. Davlat g'aznasi ikki, to'rt, besh, yetti, o'n yillik g'azna biletlarini chiqaradi. Uch yillik biletlar kam chiqariladi. Ular bo'yicha aholi o'rtasida obuna tashkil qilish mumkin, muddati o'tganlarni yangisiga almashtirib berish mumkin. Treasure notes bo'yicha foizlar to'lanadi.

G'azna biletleri 1000 doll (to'lash muddati 4 yildan kam bo'lgan xazina biletlaridan tashqari)dan eng yuqori nominal miqdori 1 mln, 100 mln va 500 mln doll birlikda chiqariladi. G'azna biletlarini chiqarish AQSh hukumati G'aznasining moliyaviy amaliyotida eng ko'p tarqalgan emissiya qimmatli qog'ozini hisoblanadi.

Boshqa qimmatli qog‘ozlar (Miscellaneous issues). Ularga bozorda qatnashmaydigan qimmatli qog‘ozlar kiradi. Bularning ko‘p tarqalgan turlari sifatida:

- hukumat agentliklari, trust-fondlari va bank muassasalari uchun Davlat G‘aznasi tomonidan chiqarilgan hukumat obligatsiyalari;

- shtatlar, mahalliy tashkilotlar idoralari tomonidan investitsiyalarni qayta moliyalashtirish uchun chiqarilgan obligatsiyalar;

- investitsion qimmatli qog‘ozlar va xorijiy valyutadagi qimmatli qog‘ozlar va boshqalar.

- riskga tortilgan aktivlarning bank kapitaliga aloqasi qanday bo‘lishi lozim? Daromad keltiradigan va keltirmaydigan aktivlarga tavsif bering.

- riskka tortilgan aktivlar va ularni hisoblash tartibi⁵⁴.

Quyidagi tayanch so‘zlarga ta’rif bering

Bank aktivlari	Standart aktivlar
Riskli aktivlar	Substandart aktivlar
Daromad keltiruvchi aktivlar	Qoniqarli aktivlar
Daromad keltirmaydigan aktivlar	Shubhali aktivlar
Bank aktivlari tarkibi	Umidsiz aktivlar
Yuqori likvidli aktivlar	Maxsus zaxiralar
Likvid aktivlar	Muammoli aktivlar
Nolikvid (past likvidli) aktivlar	Aktiv operatsiyalar
Bank aktivlarining sifati	Kichik va yuqori riskli
Aktivlarning sifat darajasi aktivlar	Aktivlarning risk darajasi

O‘z bilimini tekshirish uchun savollar

1. Bank aktivlari deganda nimani tushunasiz va ularni tasniflang?
2. Bank aktivlari risk darajasiga qarab qanday guruhlarga bo‘linadi?
3. Bank aktivlari daromad keltirishiga qarab qanday guruhlarga bo‘linadi?

⁵⁴ David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, c.2003. 278-.,285.p.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C. 2014.

Elias Award, Thomas Barrel, Norman Baxter und other. Banking: Strategic leadership. United States Agency for International Development (USAID) 2017.

The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C. 2014.

4. Likvidlilik darajasiga qarab bank aktivlari qaysi guruhlarga bo‘linadi? Har bir guruhni eslang va ularning tarkibini izohlab bering.

5. Bank aktivlarining sifat darajasi deganda nimani tushunasiz?

6. Riskka tortilgan aktivlarning bank kapitaliga aloqasi qanday bo‘lishi lozim? Daromad keltiradigan va keltirmaydigan aktivlarga tavsif bering.

7. Riskka tortilgan aktivlar va ularni hisoblash tartibi.

VI BOB. KREDITLASHNI TASHKIL ETISH ASOSLARI

1-§. Tijorat banklarida kreditlashni tashkil etish. Kreditlash tamoyillari

O‘zbekiston Respublikasi hududida xo‘jalik yurituvchi subyektlarga kredit berish tijorat banklari tomonidan “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonun asosida va boshqa me‘yoriy hujjatlarga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Kreditlar O‘zbekiston Respublikasining “Korxonalar to‘g‘risida”gi qonuniga asosan kredit o‘z kapitali va mustaqil balansiga, yuridik shaxs huquqiga ega bo‘lgan mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyektlarga beriladi. Kredit qarz oluvchi va qarz beruvchi o‘rtasidagi pul mablag‘ini to‘lovlilik, muddatlilik, maqsadlilik va qaytib berishlik asosida vaqtincha foydalanishga berish bilan bog‘liq iqtisodiy munosabatlarni o‘zida ifoda qiladi. Tijorat banklari xo‘jalik yurituvchi subyektlarga, ularning mulkchilik shakllaridan qat’iy nazar, shartnoma asosida qisqa va uzoq muddatli kreditlar beradi. Kredit mijozning hisob-kitob varag‘i joylashgan bankda beriladi. Zarar ko‘rib ishlaydigan, nolikvid balansga ega bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarga kredit berilmaydi, ilgari berilgan ssudalar esa belgilangan tartibda muddatidan ilgari undirib olinadi. Kredit resurslaridan uzoq muddatli moliyaviy nobarqarorlik, xo‘jasizlik va zararlarni qoplash uchun foydalanishga yo‘l qo‘yilmaydi. Kredit iqtisodiy munosabatlarning belgilangan tizimi sifatida boshqa pul munosabatlaridan farq qiladi, ya’ni pulning xarajati qaytarib berish sharti bilan amalga oshiriladi.

Kreditlash jarayoni bir nechta tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- ◆ Kreditning muddatliligi
- ◆ Kreditning qaytarilishligi
- ◆ Kreditning ta‘minlanganligi
- ◆ Kreditning to‘lovliligi
- ◆ Kreditning maqsadlilik

Kreditlar muddatiga ko‘ra qisqa muddatli, o‘rta muddatli va uzoq muddatli turlarga bo‘linadi.

Qisqa muddatli kredit amal qilish muddati 12 oydan oshmaydigan ssuda bo‘lib, uning muddatining uzaytirilishi kreditlanayotgan tadbirlarni o‘tkazish muddati, ularning qoplanishi va boshqa shartlardan kelib chiqqan holda belgilanadi. Qisqa muddatli ssudalar kreditlarning

boshqa turlariga nisbatan likvidliroq hisoblanadi va 1yil muddatgacha beriladi. 1 yildan ortiq muddatga berilgan kreditlar, odatda, uzoq muddatli kreditlar hisoblanadi. Ba'zi davlatlar amaliyotida 1 yildan 3 yoki 5 yilgacha berilgan kreditlar o'rtacha muddatli kreditlar, 5 yildan ortiq muddatga berilgan kreditlarga uzoq muddatli kreditlar deb qaraladi.

Kreditning muddatlilik tamoyili uning qaytarishlik tamoyili bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Kreditlashning muddatliligi ikki tomonlama xarakterga ega. Birinchidan, kreditning mohiyati vaqtincha foydalanishga berilgan mablag'larning qaytarilishinigina bildirib qolmay, balki bu qaytarilishning aniq muddatlarini belgilashni ham taqozo etadi. Kreditning muddati, **bir tomondan**, foydalanishga berilayotgan kredit resurslarining bo'sh turish muddati bilan belgilansa, **ikkinchi tomondan**, qarz oluvchining mablag'larga bo'lgan vaqtinchalik ehtiyojlarining muddatiga bog'liq. Kreditlash muddatliligining bu ikki tomonlama xarakteri inobatga olinganda, vaqtinchalik foydalanishga berilgan mablag'larni to'liq va belgilangan muddatda qaytarilishini ta'minlash mumkin. Kreditning muddatliligiga rioya qilish banklar uchun ham, qarz oluvchilar uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buning hisobiga bank kredit resurslarining aylanishini jadallashtirsa va ulardan oqilona foydalanishga erishsa, xo'jaliklar o'z daromadlarini ko'paytirish, o'z va qarz mablag'laridan foydalanish samarasini oshirishlari mumkin. Kredit muddatini uzaytirish aksariyat hollarda bankning ruxsati bilan amalga oshiriladi. Kredit muddati qarz olingan mablag'larning qaysi davrgacha foydalanishini hisobga olgan holda belgilanadi.

Kreditni qaytarish tamoyili kredit xo'jalik subyekti oborotida qolib ketmasligi yoki unga tegishli emasligini va u mablag' egasiga qaytarib berilishi lozimligini aks ettiradi. Bank tomonidan mijozlarga beriladigan har bir so'm pul mablag'lari yana bankka qaytarilishi lozim. Qaytarib berishning iqtisodiy asosi sifatida mablag'larning uzluksiz doiraviy aylanishi hisoblanadi. Qaytarish tamoyilining shunday muhim xususiyati borki, kreditni boshqa tovar-pul munosabatlarining iqtisodiy kategoriyalaridan farqi bo'lgan iqtisodiy kategoriya sifatida ajratib turadi. Qaytarilish kreditning ajralmas atributi hisoblanadi.

Kreditning keyingi tamoyili – **kreditning ta'minlanganligidir**. Bunda ssudaning ta'minlanganligi kredit berilishiga asosan qarz oluvchining mulki, moddiy boyliklar zaxiralari, ko'chmas mulki yoki ishlab chiqarish xarajatlari summasiga mos kelishi bilan belgilanadi. Bu, o'z navbatida, kreditning o'z muddatida qaytarilishiga kafolat berilishini

tasdiqlaydi. Olingan kredit mablag‘lari korxonada ishlab chiqarish zaxirasi, tugallanmagan ishlab chiqarish yoki tayyor mahsulot hamda mavjud moddiy boyliklarni ta‘minlash uchun beriladi. Bu tamoyil asosan korxonalarga berilgan ssudalar yoki tomonlar majburiyatlari bilan real ta‘minlanadi. O‘zbekiston Respublikasida banklar faoliyatining xalqaro bank amaliyotiga yaqinlashib borayotgan sharoitda kreditning ta‘minlanganligi sifatida tovar-moddiy boylik va xarajatlardan tashqari garov, kafolat va kafillik kabi shakllari ham amaliyotda keng qo‘llanilmoqda. Bu holat bank risklarini kamaytirgan holda kreditlarning bankka o‘z vaqtida qaytishini ta‘minlaydi. Ssudaning o‘z vaqtida qaytarilishini ta‘minlash uchun kredit shartnomasiga ko‘ra qarz oluvchi garovga ma‘lum qiymatga ega bo‘lgan mol-mulkni qo‘yib rasmiylashtiradi. Agar kredit oluvchi kreditni o‘z vaqtida qaytara olmasa, u holda garovni sotish choralari ko‘riladi. Kredit bo‘yicha ta‘minotning miqdori kredit miqdorining 125 foiziga teng bo‘lishi lozim. Xo‘jalik subyekting faoliyati yoki ta‘minotga olinayotgan mulkning qiymati nobarqaror bo‘lgan hollarda kredit miqdori garovga qo‘yilgan mulk qiymatining 50-60 foizi miqdorida ham bo‘lishi mumkin.

Kreditlashning yana bir tamoyili – olingan **kreditning to‘lovliligidir**. Bunda shartnomaga ko‘ra kredit oluvchi korxonaga o‘z ehtiyoji uchun kreditga olgan pul mablag‘laridan vaqtincha foydalanganligi uchun bankka belgilangan haqni to‘lashi lozim. Amaliyotda bu tamoyil bankning foiz mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bankning foiz stavkasi bu kreditning “narxidir”. Kredit uchun haq to‘lash korxonalarini xo‘jalik hisobiga, shu jumladan, resurslarning ko‘payishiga hamda jalb qilingan mablag‘lardan foydalanishga ta‘sir etadi. Bank muassasalari kredit foizi hisobidan o‘z xarajatlarini qoplaydi. Kredit uchun haq to‘lash tamoyili qarzga olingan mablag‘lardan unumli foydalanish va kreditni qaytarish muddatini tezlashtirish maqsadida korxonaga iqtisodiy ta‘sir ko‘rsatish vositasidir. Bank foizi kredit turlariga qarab turlicha belgilanadi. Qaytarilish muddati o‘tib ketgan kreditlar uchun oshirilgan miqdorda foiz olinadi, bu esa qaytarilish muddati shartlariga qat‘iy ravishda rioya qilishga yordam beradi.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari kredit to‘lovi miqdorini belgilashda ahamiyat beradigan quyidagi asosiy tamoyillar mavjud. Bular:

- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklariga beriladigan ssudalar bo‘yicha o‘rnatilgan bazaviy foiz stavkasi;

-banklararo kredit bo‘yicha o‘rtacha foiz stavkasi, ya‘ni aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun boshqa banklardan sotib olingan resurslar bo‘yicha;

-turli depozit hisobvaraqlari bo‘yicha mijozlarga bank tomonidan to‘lanadigan o‘rtacha foiz stavkasi;

-bank kredit resurslarining tarkibi (jalb qilingan mablag‘lar hissasi yuqori bo‘lganda kredit narxi ham yuqori bo‘ladi);

-kreditga bo‘lgan talab;

-talab qilinayotgan kredit muddati va kredit turi, ya‘ni uning ta‘minlanganligiga bog‘liq ravishda risk darajasi;

-mamlakatdagi pul aylanishining muvozanati (inflyatsiya sur‘ati yuqori bo‘lsa kredit shunchalik qimmat bo‘ladi, chunki pul qadrsizlanishi tufayli bankning o‘z resurslarini yo‘qotish riski ortadi) v.b.

Kreditning yana bir tamoyili sifatida **kreditning maqsadga yo‘naltirilganligini** olish mumkin. Bunda aniq xo‘jalik jarayonlarining kredit bilan bog‘liqligi ta‘minlanadi. Kreditning mijoz tomonidan maqsadli yo‘naltirilishi tamoyili qarz oluvchi zimmasiga pul mablag‘larini faqat kredit shartnomasida ko‘rsatilgan maqsadlar uchun sarflashni ko‘zda tutadi. Uzoq muddatli kredit maqsadli tarzda aniq qurilish obyektlari va asbob-uskunalarni sotib olish uchun beriladi. Kreditlar biznes-reja asosida beriladi. Kreditning maqsadli yo‘naltirilishini ta‘minlash uning o‘z vaqtida qaytarilishi uchun real shart-sharoitlarni yaratib beradi. Bu tamoyilga rioya qilish bank muassasalari tomonidan qarz oluvchi korxonalarining hisobotlari asosida nazorat qilinadi. Berilgan kredit qarz oluvchi tomonidan boshqa maqsadga ishlatilgan bo‘lsa, u holda belgilangan tartibda kredit muddatidan ilgari qaytarib olinadi va boshqa choralar ko‘rilishi mumkin.

Bankning kreditlash tamoyillari barchasining amaliyotda yalpi qo‘llanilishi bank va uning aksionerlari hamda mijozlarining manfaatlarini himoyalashga, uning faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarning oldini olishda yordam beradi.

2-§. Kredit munosabatlarining obyektlari va subyektlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning asosiy turi bo‘lib, bank krediti, ya’ni tijorat banklari tomonidan beriladigan har xil turdagi va ko‘rinishdagi kreditlar hisoblanadi. Kredit munosabatlari yuzaga kelishi uchun uning obyektlari va subyektlari bo‘lishi lozim. Kreditlarning turiga qarab kredit munosabatlarining ishtirokchilari, ya’ni **kreditning obyekt yoki subyekt** turli subyekt va obyektlar bo‘lishi mumkin. Bank krediti sohasidagi **kredit munosabatlarining subyekt** bo‘lib banklar xo‘jalik subyektlari, aholi, davlat va boshqa subyektlar hisoblanishi mumkin. Ma’lumki, kreditlash jarayonida, bir tomondan, kredit beruvchi va ikkinchi, tomondan, qarz oluvchi o‘rtasida kredit munosabatlari yuzaga keladi. Kreditorlar bo‘lib, o‘zining vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘larini ma’lum bir muddatga qarz oluvchi ixtiyoriga beruvchi jismoniy va yuridik shaxslar hisoblanadilar.

Qarz oluvchi – o‘ziga tegishli bo‘lmagan mablag‘ni vaqtincha ishlatib, uni belgilangan muddatda qaytarib berish va u bo‘yicha foiz to‘lash majburiyatini oluvchi tomondir. Bank kreditiga kelsak, kredit munosabatlarining subyektlari bo‘lib, albatta, kredit beruvchi bank va turli yuridik va jismoniy shaxslar esa qarzdor bo‘lib hisoblanadilar. Kreditning bu turi asosan banklarning jalb qilingan mablag‘lar bilan ishlashiga bog‘liq. O‘zida jalb qilingan mablag‘larni ehtiyoji borlarga pul mablag‘larini qayta taqsimlash orqali banklar kreditor sifatida faoliyat ko‘rsatadi.

XX asrning 80-yillarida iqtisodiyotda qayta qurish jarayonlarining boshlanishiga qadar sobiq ittifoqda bank kreditini qarzga oluvchi bo‘lib asosan xo‘jalik yurituvchi korxonalar va tashkilotlar qatnashganlar, ammo xo‘jalik organlari va banklar orasida bank krediti sohasidagi amalga oshirilgan munosabatlar aksariyat hollarda bir xil turdagi davlat mulkchiligiga asoslangan subyektlar o‘rtasida bo‘lgan.

Mustaqillikning qo‘lga kiritilishi va bozor munosabatlarining shakllanishi bilan O‘zbekistonda kredit munosabatlari subyektlarining mavqeyi o‘zgardi. Bu vaziyat mulkchilik munosabatlarining chuqur o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘ldi. Bank sohasidagi mulkchilik munosabatlari qo‘shimcha ravishda “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonun bilan tartibga solina boshlandi. Ishlab chiqarishni dekonstratsiyalash va mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarini joriy qilish, iqtisodiyotni

demonopolizatsiyalash O‘zbekistonda qabul qilingan qonunlar asosida to‘g‘ri amalga oshirilishi:

birinchidan – xo‘jalik yurituvchi subyektlar va boshqa banklar sonining tez ko‘payishiga;

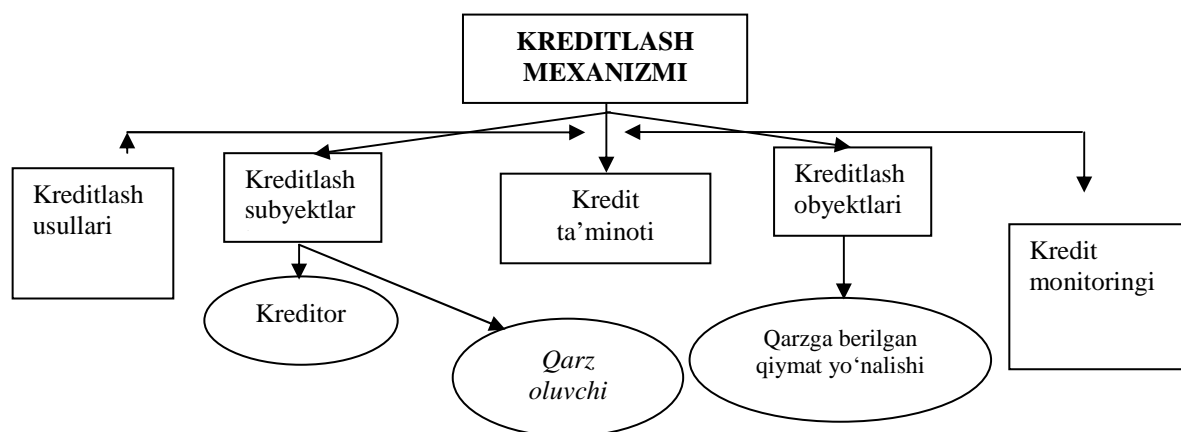
ikkinchidan – ularning ko‘pchiligida egalik qilayotgan davlat mulkchilik shaklini turli xil mulkchilik shakllariga o‘zgartirilishiga olib keldi.

Shunday qilib, O‘zbekiston Respublikasida xususiy, davlat, jamoa va kollektiv mulkchiligiga asoslangan korxonalar va tashkilotlar tuzilishi hamda faoliyat ko‘rsatishiga, aralash mulkchilikka asoslangan korxonalarining tashkil etilishi va faoliyat ko‘rsatishiga huquqiy asos yaratildi.

Ayniqsa, hukumat tomonidan xususiy tijorat banklarini tashkil qilishni rag‘batlantirish, aksiyadorlik tijorat banklari faoliyatini takomillashtirish, ularni xususiylashtirish va faoliyatini erkinlashtirish borasida qonunlar va qator me‘yoriy hujjatlarning qabul qilinishi kredit munosabatlari subyektlari ko‘lamining oshib borishini jadallashtirmoqda.

Kreditlash obyekt – bu qarzga olingan summa va uning qaysi obyekt-tovar-moddiy boyliklar, xarajatlar va hokazolarga yo‘naltirilganligini anglatadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, kreditlash tarkibini quyidagicha tasvirlash mumkin:



17-rasm. Kreditlash mexanizmi elementlari

Kredit subyekti, obyekt, ta'minoti, kreditlash metodlari va usullari, kredit monitoringini yuritish va boshqalar kredit mexanizmining asosiy elementlari hisoblanadi. Albatta, kredit mexanizmining mohiyatiga turlicha yondashuvlar mavjud, lekin shu bilan birga, yuqorida keltirilgan elementlar kredit mexanizmining asosini tashkil etadi. Kredit

munosabatlarini o'rnatishda mazkur elementlarning qaysi biridir muhim ahamiyatni o'zida mujassamlashtirishi va kreditorning qaror qabul qilishida hal qiluvchi omilga aylanishi mumkin. Masalan, obro'li va xalqaro bozorda o'z o'rniga ega bo'lgan kompaniya yoki firma, joriy faoliyatida moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelib bank kreditiga murojaat etdi. Bunda bank iloji boricha unga kreditni berishga harakat qiladi, chunki bunday mijozni yo'qotish bank uchun foydali emas. Yana bir misol – korxonada kelajakda juda samarali va yuqori foyda keltiradigan, istiqbolli loyihasini bankka taqdim etib, bu loyihani moliyalashtirishni so'rashi mumkin. Bank ushbu loyiha istiqboliga amin bo'lib, yuqori foyda olish maqsadida kredit berishi mumkin.

Bu ikkala misolda, birinchi holda, kreditlash subyektiga, ikkinchi holda, kreditlash obyektiga e'tibor berilmoqda. Bu hollarda kreditlash riskini inobatga olish muhim hisoblanadi. Shuning uchun kreditlash jarayonida kredit mexanizmining yuqorida sanab o'tilgan bazaviy elementlarga umumlashgan holda e'tibor berish lozim.

Endi kreditlash subyektiga yana qaytadigan bo'lsak, qarz oluvchi bo'lib mulkchilik turidan qat'iy nazar, bank ishonchini qozongan, ma'lum moddiy va huquqiy kafolatlarga ega foiz to'lash va kreditni o'z vaqtida qaytarishga rozi bo'lgan subyektlar bo'lishi mumkin.

Kreditlash subyektlariga yanada aniqroq yondashadigan bo'lsak, ularni quyidagilarga bo'lish mumkin:

- davlat korxonasi va tashkilotlari;
- xususiy mulkchilikka asoslangan korxonasi va tashkilotlari;
- kichik biznes, xususiy tadbirkorlik subyektlari, kooperativlari;
- ishlab chiqarish subyektlari va savdo tashkilotlari;
- oilaviy tadbirkorlik, yakka tartibda mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolar, fermerlar, mikrofirmalar, birlashmalar;
- boshqa banklar;
- boshqa xo'jaliklar, xususan, hukumat korxonalarini, qo'shma korxonalar, xalqaro birlashmalar va boshqalar bo'lishi mumkin.

Undan tashqari, qisqa muddatli kreditlarning yuridik shaxs maqomini olmasdan faoliyat ko'rsatayotgan yakka tadbirkorlar ham olishlari mumkin. Yuqoridagi subyektlar kredit oluvchi sifatida faoliyat ko'rsatsa, tijorat banklari yoki boshqa kredit muassasalari kredit beruvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, banklar banklararo kreditlarda qarz oluvchi subyekt sifatida ham faoliyat ko'rsatadilar.

Tor ma'noda kreditlash obyekti, kredit (ssuda) aynan qaysi maqsad uchun berilsa, shu kredit obyekti hisoblanadi va kredit bitimi shu obyekt bo'yicha tuziladi. Amaliyotda qisqa muddatli kreditlar ishlab chiqarish zaxiralarining turli elementlari uchun beriladi. Sanoatda, masalan, banklar xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, zaxiralar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot va boshqalarni kreditlaydi. Savdoda kreditlashning obyekti bo'lib, tovaroborotdagi tovarlar, xizmatlar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida banklar dehqonchilik va chorvachilik xarajatlari; mineral o'g'itlar, yoqilg'i va boshqa xarajatlarni kreditlaydi. Umuman olganda, qisqa muddatli kreditlar quyidagi 3 ta asosiy obyektни kreditlashga yo'naltiriladi:

- tovar-moddiy boyliklar;
- ishlab chiqarish xarajatlari;
- hisob-kitoblar uchun zarur bo'lgan mablag'lar.

Tovar moddiy boyliklari yuqori salmoqqa ega bo'lgan kreditlash obyekti hisoblanadi. Korxonaning tovar moddiy boyliklarini ishlab chiqarishga joriy qilish, sotish jarayonlarida, mavsumiy korxonalarda tovar moddiy boyliklarni rejadan tashqari qabul qilinganda, import mahsulotlari kelib tushganda, ularning transportirovkasi bilan bog'liq xarajatlarni, savdo va ta'minot tashkilotlarida normativdan yuqori tovar zaxiralari yuzaga kelganda kreditlarga murojaat etadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarish bilan mablag'lar tushishi jarayoni bir-biriga mos kelmaganda, tugallanmagan ishlab chiqarish salmog'i oshib ketganda kelgusi davr xarajatlariga, ba'zi korxonalarga yangi turdagi mahsulotni ishlab chiqarish va korxonani qayta ta'mirlash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni amalga oshirishda kreditlarga murojaat etiladi.

Chakana tovar oborotga kreditlar. Banklar avtomobillar, elektromaishiy jihozlar, mebellar va boshqa uzoq muddat ishlatiladigan tovarlarni qarzga sotib olishni, qarzga sotish shartnomasini imzolaganidan so'ng paydo bo'ladigan debitorlik qarzini moliyalashtirish orqali kredit beradi. Bu kabi kreditlashni debitorlik qarzini sotib olish deb ham izohlash mumkin.

Aktivlar bilan ta'minlashga kredit. Bunday kreditlar firmalarning joriy ehtiyojlari uchun, aylanma mablag'larning aylanishini ta'minlash uchun, ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun tez pulga aylanuvchi aktivlari garovi ostida, 12 oygacha bo'lgan muddatga beriladi. Ta'minot sifatida, odatda, xomashyo zaxiralari, tovar-moddiy

zaxiradari, tayyor mahsulot va ko'p hollarda debitorlik qarzi hisoblanadi. Bu turdagi kreditning keng tarqalgan shakli faktoring hisoblanadi. Tijorat banklari firmalarga uning debitorlik qarzining 70 foizi miqdorida kredit beradi. Hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar korxonaning mol yetkazib beruvchilar bilan bo'ladigan hisob-kitoblarni amalga oshirishda, akkreditiv ochishda, ish haqi bo'yicha davlat korxonalariga kreditlar berishda, o'zaro qarzlarni kechishda kreditlarga murojaat etiladi.

Uzoq muddatli kreditlar quyidagi kreditlash obyektlariga yo'naltirilishi mumkin:

- ishlab chiqarish obyektlarini qurish uchun;
- ishlab chiqarish obyektlarini qayta ta'mirlash, texnik qurollantirish va kengaytirish uchun;
- texnikalar, asbob-uskunalar va transport vositalarini sotib olish uchun;
- yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishni tashkil etish uchun;
- noishlab chiqarish sohasidagi obyektlarni qurish v.h.

O'rta muddatli kreditlarni kreditlash obyekti ham xuddi uzoq muddatli kreditlarning obyekti singari bo'ladi.

Ko'rinib turibdiki, kreditlarning turlariga qarab ularning kreditlash obyekti va subyekti farqlanadi. Masalan:

- **tijorat kreditida** – kreditlash obyekti tovar hisoblanib, subyekti esa sotuvchi bilan xaridor hisoblanadi;

- **bank kreditida** yuqorida ko'rib chiqqan barcha obyektlar bo'lishi mumkin;

- **iste'mol kreditida** – kreditlash obyekti iste'mol tovarlari hisoblanadi;

- **xalqaro kreditda** – kreditlash subyekti bo'lib asosan davlatlar hisoblanadi v.h.

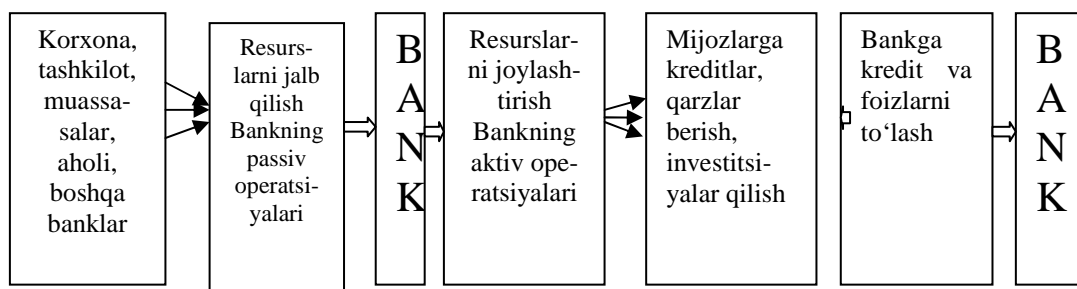
3-§. Bankning kredit operatsiyalari va ularning xususiyatlari

Kredit operatsiyalari (lotincha «creditum» – ssuda degan ma'noni anglatadi) deganda shartlar asosida, ya'ni qaytarishlilik, muddatlilik va to'lovlilik shartlari asosida ma'lum bir miqdordagi pulni (yoki tovarni) qarzga berish tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, qarzdor qarzni belgilangan muddat ichida qaytarib berishi va undan tashqari qarz mablag'idan foydalangani uchun shartnomada kelishilgan summani

to'lashi lozim. Bu summa qarzga olingan mablag'lar uchun to'lov bahosi bo'lib, u kredit uchun foiz deb ataladi.

Bank o'z tabiati jihatidan moliya-kredit tashkiloti bo'lib, uning uchun kredit operatsiyalari, bank xizmatlarining bir ko'rinishi hisoblanib, u boshqa bank operatsiyalari (valyuta, qimmatli qog'ozlar, qimmatliklarni saqlash bo'yicha operatsiyalar v.b.) ichida asosiy o'rinni egallaydi⁵⁵.

Bank kredit operatsiyalarini amalga oshirish uchun faqatgina o'ziga tegishli bo'lgan pul mablag'larini ishlatmay, balki vaqtincha jalb qilgan mablag'larni ham ishlatadi. Bunda boshqa tijorat banklaridan (yoki Markaziy bankdan) olingan kredit bilan bir qatorda, bank, shuningdek, pul mablag'larini o'z omonatchilaridan va tashkilotlardan turli hisob varaqlarga jalb etadi. Bankda mablag'lar turli xil hisobvaraqlarda (hisob-kitob, joriy, jamg'arma, talab qilinguncha, muddatli depozit, valyuta va mijozlarning boshqa hisobvaraqlari) saqlanadi. Bunday pul mablag'larni jalb etish ham kredit xarakteriga ega, chunki u ham qaytarishlilik, muddatlilik va to'lovlilik shartlariga asoslanadi, bank esa bu yerda qarzdor sifatida namoyon bo'ladi.



18-rasm. Bankning kredit operatsiyalari sxemasi

Bank kreditlari muddatiga qarab turlicha bo'ladi (uzoq va qisqa); qarzdorning tashkiliy-huquqiy tuzilishiga qarab (davlat, xususiy va aksionerlik jamiyati, kooperativlar, uyushmalar, boshqa banklar, qo'shma korxonalar, fermerlar, xususiy shaxslar va h.k.); tarmoqqa qarab (sanoat qishloq xo'jaligi, kommunal kredit); maqsadiga qarab (mavsumiy xarajatlar uchun, to'lov hujjatlarni to'lash uchun, aylanma mablag'larni to'ldirish uchun va boshqa asosiy aktivlar bilan bog'liq

⁵⁵William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice-Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

xarajatlarni moliyalashtirish), shuningdek, boshqa mezonlarga qarab yirik, oʻrta va kichik kredit, mikrokreditlarga farqlanadi.

Bank kredit berish uchun jalb qilingan barcha mablagʻlarni va oʻz mablagʻlarini ishlatishi mumkin. Tijorat banklari bu mablagʻlarning bir qismini majburiy rezervlar sifatida Markaziy bankka oʻtkazishi kerak va, shuningdek, ularning bir qismini yuqori likvid mablagʻlar (kassadagi naqd pullar) shaklida mijozlarga joriy xizmatlarni toʻlash uchun yetarli boʻlishi yoki qimmatli qogʻozlar, mol-mulkka ega boʻlish va boshqa operatsiyalarga ishlatish uchun saqlanishi lozim. Mablagʻlar qoldigʻi bankning kredit potensialini ifodalab, kredit berish uchun ishlatiladi. Bank foyda koʻrib ishlashi uchun oʻz kredit potensialidan samarali foydalanishi lozim. Bu esa bank va qarzdorning oʻzaro munosabatlari shartnoma asosida tuzilishini anglatib, ikkala tomon ham teng huquqli va oʻz maqsadlariga asoslangan holda ularni mujassamlashtirib faoliyat koʻrsatadilar. Qarzdor kredit olish uchun oʻziga munosib bankni tanlashi, bank ham oʻz navbatida, mijozlarni tanlash huquqiga ega va unga kredit berishda oʻzlariga muhim va foydali deb topgan shartlarini qoʻyishi mumkin.

4-§. Bank kreditlarining turlari va shakllari

Endi banklar tomonidan berilayotgan kreditlarning turli belgilari va shakllarini koʻrib chiqamiz.

Jahon amaliyotida bank kreditlarining yagona, umumlashgan tasnifi yoʻq, chunki kreditlarni turli xil shakllari har bir mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, ularning urf-odatlariga, aholi orasida ssudalarni berish va qaytarish tarixan shakllangan usullariga bogʻliq boʻladi. Shunday boʻlsa ham banklarning eng koʻp uchraydigan kredit operatsiyalarini turli xil mezonlar va oʻlchovlaridan kelib chiqqan holda guruhlashtirishga harakat qilib koʻramiz:

1. Bank kreditlarini qarz oluvchilarning guruhlari boʻyicha: davlat, boshqa banklar, xoʻjalik subyektlari, turli moliya tashkilotlari, aholi va boshqa subyektlarga tasniflash mumkin.

2. Kreditlar maqsadi yoki qaysi sohaga yoʻnaltirilishi boʻyicha: sanoat, qishloq xoʻjaligi, savdo, investitsion, isteʼmol va boshqa kreditlarga boʻlinadi.

Bank kreditlari kapitalga yoʻnaltirilishiga qarab 2 xil boʻlishi mumkin: asosiy kapitalni moliyalashtirish uchun yoki aylanma kapitalni moliyalashtirish uchun ssudalar beriladi. Bular, oʻz navbatida, ishlab

chiqarish yoki muomala (savdo) sohasiga yo‘naltiriladigan kreditlarga bo‘linadi. Inflyatsiya sharoitida tijorat banklari amaliyotida savdo va spekulyativ (chayqovchilik) operatsiyalarini moliyalashtirishga yo‘naltirilgan ssudalar aksariyat qismni tashkil etadi.

3. Hajmi bo‘yicha kreditlar katta (yirik), o‘rta, kichik va mikrocreditlarga bo‘linadi. *Lekin xalqaro amaliyotda kreditlarning hajmi bo‘yicha umumqabul qilingan yagona o‘lchov (mezon) mavjud emas. XVF, ETTBning nuqtayi nazaridan 10000 AQSh dollarigacha bo‘lgan summadagi kreditlar kichik kreditlarga kiradi*⁵⁶.

24-jadval

O‘zbekistonda kreditni qaytarish muddati bo‘yicha tasniflash

Kredit turlari	Muddatlari
Qisqa muddatli kreditlar	1 yilgacha bo‘lgan kreditlar
Uzoq muddatli kreditlar	1 yildan ortiq muddatga berilgan kreditlar

4. Ta‘minlanganligi bo‘yicha kreditlar ta‘minlanmagan va ta‘minlangan kreditlarga bo‘linadi. Ta‘minlangan kreditlar ta‘minlanganlik xarakteriga qarab garovli, kafolatlangan, sug‘urtalangan va hokazolarga bo‘linadi.

Kreditning sifati past bo‘lganda, uning ta‘minlanganligida muammolar bo‘lganda bunday kreditlar ta‘minlanmagan kredit deb yuritiladi va bunda kreditlar bo‘yicha kreditning qaytmaslik riski yuqori bo‘ladi. Shuning uchun bu kreditlar bo‘yicha yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantiriladi.

Banklar tomonidan moliyaviy holati barqaror, foyda bilan ishlaydigan, ijobiy kredit tarixiga ega bo‘lgan mijozlarga bank ta‘minot talab qilmasdan ishonchli (blankali) kreditlar berilishi mumkin. Bunday kreditlar qarz oluvchining obro‘cini hisobga olgan holda va uning daromadlari darajasini baholagandan so‘ng uning moliyaviy natijalari ijobiy bo‘lgandagina beriladi.

5. Berilish usullari bo‘yicha kreditlar qoplash uchun va to‘lov uchun kreditlarga bo‘linadi. Birinchi holatda kredit qarz oluvchining

⁵⁶William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010. 525-529 p.

hisobvarag'iga xarajatlarni qoplash uchun o'tkaziladi. Bunda yana avans xarakteridagi ssuda mablag'larining o'tkazilishi ham nazarda tutiladi. Ikkinchi holatda bank ssudasi bevosita naqd pulsiz hisob-kitoblarda hisob hujjatlarini to'lash uchun beriladi. Shu bilan birga, bir martalik kreditlar ham bo'ladi, ya'ni shartnomada belgilangan muddat va summada taqdim etiladi. Biroq ko'pchilik mamlakatlarda kredit liniyalari keng qo'llaniladi.

6. Bank kreditlarini qaytarilish tartibi bo'yicha 2 guruhga ajratish mumkin. Talab qilib olinadigan va muddatli kreditlar. Muddatli kreditlar qisqa, o'rta va uzoq muddatli kreditlarga bo'linadi.

Shuningdek, qaytarishlik vaqtiga qarab, bir vaqtda qaytariladigan kreditlar va bo'lib-bo'lib to'lanadigan kreditlar kiradi.

Odatda, yuridik shaxslar va aholiga joriy ehtiyojlarni qoplash uchun naqd pul mablag'lari kerak bo'lganda, beriladigan qisqa muddatli kreditlar, bir vaqtda qaytariladigan kreditlar hisoblanadi. Bu yerda asosiy qarz va foizlarni yagona summada kredit muddati tugashi bilan qaytariladi. Bir necha muddatda qaytariladigan kreditlar bu ikki yoki undan ortiq to'lovlar bilan amalga oshiriladigan ssudalar hisoblanadi. (odatda, har oy, har kvartal yoki har yarim yilda). Bu guruhga turli xil kreditlar: tijorat, ochiq schyot bo'yicha, veksel, lizing, faktoring, forfeyting va boshqalar kiradi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda bir kecha muddatda qaytariladigan kreditlar yuridik va jismoniy shaxslarga tovarlar va ko'chmas mulklarni sotib olish uchun beriladigan o'rta va uzoq muddatli kreditlashda keng qo'llaniladi.

25-jadval

Qaytarish muddati bo'yicha kreditlarning tasnifi

Muddati	Rossiya	AQSh	B.Britaniya	Fransiya	O'zbekiston
<i>Qisqa</i>	<i>1 yilgacha</i>	<i>1 yilgacha</i>	<i>3 yilgacha</i>	<i>1yilgacha</i>	<i>1yilgacha</i>
<i>O'rta</i>	<i>1-6</i>	<i>1-6</i>	<i>3 yildan</i>	<i>2 yildan</i>	
<i>Uzoq</i>	<i>1-3 yil</i>	<i>yilgacha</i>	<i>10yilgacha</i>	<i>7yilgacha</i>	<i>1yildan</i>
	<i>3yildan</i>	<i>6yildan</i>	<i>10yildan</i>	<i>7yildan</i>	<i>ortiq</i>
	<i>ortiq</i>	<i>ortiq</i>	<i>ortiq</i>	<i>ortiq</i>	

Jahon moliya bozorlarida investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun kreditlar bir necha muddatlarda qaytarish sharti bilan beriladi⁵⁷.

⁵⁷ The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.2015.

7. Foiz stavkalarining turlari bo'yicha bank kreditlarini 2 guruhga bo'lish mumkin: qat'iy foizlardagi kreditlar va suzuvchi foiz stavkalaridagi kreditlar.

Ssudalar kreditlashning butun muddatiga beriladigan va qayta ko'rib chiqilmaydigan qat'iy foiz stavkalari shartlarida berilishi mumkin. Qarz oluvchi bu holatda foiz stavkalari bozorlari konyunkturasini o'zgarishiga qaramasdan kreditdan foydalanganligi uchun o'zgaras kelishilgan stavkada foiz to'laydi. Bu ham kreditorga, ham qarz oluvchiga qulay, chunki ikkala tomon ham berilgan kreditdan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan o'z daromad va xarajatlarini to'g'ri hisoblab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi. Qat'iy foiz stavkalari, odatda, qisqa muddatli kreditlashda qo'llaniladi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda kreditlarni berishda qat'iy va suzib yuruvchi foiz stavkalari (bu kredit bozorlarida vujudga keladigan holatlarga bog'liq bo'lgan doimiy o'zgaradigan foiz stavkalari)ning har ikkalasi ham keng qo'llanilmoqda.

8. Kredit qaysi valyutada berilishiga qarab ham guruhlariga bo'linadi. Odatda, tijorat banklari kreditlarni milliy valyutada yoki chet el valyutasida berishi mumkin. O'zbekistonda milliy valyuta va chet el valyutasidagi kreditlar ko'p qo'llanilmoqda.

9. Kreditlar soni bo'yicha kreditlar quyidagi guruhlariga bo'linishi mumkin:

- *yagona bank beradigan kreditlar;*
- *sindikatlashgan kreditlar;*
- *parallel kreditlar.*

Amaliyotda bir bank tomonidan beriladigan ssudalar keng tarqalgan. Biroq ayrim mamlakatlar va integratsion guruhlar iqtisodiyotning rivojlanish imkoniyatiga qarab yagona bank imkoniyati yetmaydigan yirik kreditlarga ehtiyoj sezilmoqda. Bu esa banklarning guruhlariga qo'shib sindikatlashgan kredit berishga undamoqda.

Sindikatlashgan kredit – bu birlashgan (konsorsium) 2 yoki undan ortiq kreditorlar bir qarzdorga kredit taqdim etadi. Bir guruh bank-kreditorlar ma'lum muddatga bo'sh turgan moliyaviy resurslarini ma'lum bir obyekt yoki qarzdorni kreditlash maqsadida birlashtiradi. Bir yoki yetakchi bank-koordinatorlarning katta bo'lmagan bir guruhi butun sindikat nomidan qarz oluvchi bilan kredit bitimi shartlari bo'yicha muzokaralar olib boradi, kerakli summa yig'ishini ta'minlaydi.

*Amaliyotda ikki yoki undan ortiq banklar qarz oluvchiga parallel kreditlar berish holatlari ham bo'lishi mumkin. Sindikatlashgan kreditdan farqli o'laroq, bu holatda mijoz bilan har bir bank alohida ish olib boradi, so'ngra esa umumiy kredit shartnomasini tuzadi*⁵⁸.

10. Kreditlar sifatiga ko'ra “standart”, “substandart”, “qoniqarsiz”, “shubhali” va “umidsiz” toifalarga tasniflanadi.

Shunday qilib, tijorat banklarining kreditlari qaysi belgilarga qarab tasniflanmasin, ularni berishdan maqsad mijozlarning mablag'ga bo'lgan ehtiyojini qondirgan holda bankka yuqori daromad keltirishini ta'minlashdan iborat.

5-§. Kreditlash uslublari va ssuda hisobvaraqlarining shakllari

Kredit sohasidagi munosabatlar belgilangan ma'lum tizimga ega bo'ladi. **Bankning kreditlash tizimi** deganda, kreditlash jarayonini tashkil qiluvchi va uni kreditlash tamoyili bo'yicha tartibga solinishini belgilovchi elementlar majmuasi tushuniladi. **Kreditlash tizimining tashkiliy elementlari** sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- kreditlash jarayonida qarz oluvchining o'z mablag'larining qatnashish tartibi va darajasi;
- kreditning maqsadga yo'naltirilganligi;
- kreditlash uslublari;
- ssuda hisobvaraqlarining shakllari;
- ssuda qarzini tartiblash usullari;
- ssuda mablag'larini maqsadli va samarali foydalanilishini hamda o'z vaqtida qaytarilishini nazorat qilish tartibi va shakllari.

Sobiq ittifoq davrida davlat banking kreditlash tizimi xo'jalik organlarining o'z va qarz mablag'laridan foydalanish chegarasi qonun bilan qat'iy chegaralanishiga asoslangan.

Zamonaviy kreditlash tizimi davlat tomonidan xo'jalik organlarining o'z va qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbat kabi me'yorlarni belgilanmaganligi bilan xarakterlanadi.

Faoliyat yuritishning bunday tijorat asoslari xo'jaliklarning o'z mablag'larini maksimal ishlatishga va qarz mablag'lari oldida to'liq mas'uliyatni sezishga majburlaydi. Shuningdek, qarz mablag'lari

⁵⁸ The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

faqatgina bank krediti sifatida emas, balki xo'jaliklararo pul va tovar shaklida qatnashmoqda. Korxonalarining xo'jalik oborotidagi o'z mablag'larining hajmi olinishi mumkin bo'lgan kredit hajmiga va kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini hisoblashdagi mijoz faoliyatining samaradorlik darajasiga ta'sir qiladi. Bozor munosabatlariga o'tishdagi aylanma mablag'larini bunday tashkillashtirish obyektini kreditlashdan subyektni kreditlashga o'tishga zamin yaratdi. Bu esa kreditlash mexanizmidagi yangi va samarali davrdir.

Bankning kreditlash tizimining asosiy elementi bo'lib kreditlash usullari hisoblanadi, chunki ular bu tizimning bir qator elementlari: ssuda schyoti turi, ssuda majburiyatini tartibga solish, qarz mablag'larini maqsadli ishlatish va ularni o'z vaqtida qaytarish tartibini va shaklini nazorat qilish kabilarni belgilab beradi.

Kreditlash usullari deganda, kreditlash tamoyillariga mos ravishda kreditni berish va qaytarish uslublari tushuniladi.

Sobiq ittifoq bank amaliyotida kreditlashning 3 usuli: qoldiq bo'yicha, aylanma bo'yicha va aylanish-qoldiq usullari bo'yicha kreditlash tartibi qo'llanilgan. Qoldiq usuli bo'yicha kreditlashning mohiyati shunda ediki, kreditning harakati kreditlanayotgan moddiy qiymatliklarning, ya'ni tovar-mahsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari, tayyor mahsulot va yuklab jo'natilgan tovarlarning qoldiq qiymati bilan bog'lanar edi. Zaxiralarning me'yordan oshishi kreditga talabni oshirish, kamayishi esa kredit ma'lum qismining qaytarilishi lozimligini ko'rsatardi. Shu bilan birga, kreditlash usullarida kredit qoplash xarakterga ega edi, chunki zaxira va xarajatlarning me'yordan ortiq qismi o'z mablag'lari bilan emas, balki kredit hisobidan qoplanar edi.

Aylanish usuli bo'yicha kreditlashning xususiyati shunda ediki, kredit harakati material qiymatliklarning aylanishi, ya'ni kelib tushishi va ishlatishi bilan belgilanar edi. Kreditlashning bunday usuli yangi kredit berish va ilgari berilgan kreditni qaytarish faqatgina vaqt bo'yicha mos kelishi mumkin edi. Bu yerda kredit to'lov xarakteriga ega edi, chunki ssuda bevosita ishlab chiqarish xarajatlari, xizmatlarni to'lab berish uchun yo'naltirilgan. Qarz mablag'lari doimiy ravishda xo'jalik oborotida ishtirok etib, to'liq oborotdan so'ng kreditni qaytarish rejaga asosan amalga oshirilgan. Kreditlashning ushbu usuli yordamida xo'jalik organlari to'lov oborotining uzluksizligini ta'minlashga erishilgan.

Qoldiq bo'yicha kreditlash usuli o'zining amaliy mohiyatini xo'jalik yuritishning bozor munosabatlari davrida yo'qotdi, chunki XX

asrning 80-yillaridagi bank islohotining birinchi bosqichida ko'pgina samarasiz obyektlarni kreditlashdan sog'lom obyektlarni yagona, umumlashtirilgan sxemada kreditlashga o'tildi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari yangi tijorat tuzilmalari, ya'ni mulkchilikning boshqa turiga asoslangan subyektlarga kredit berishda tijorat banklarining xorij amaliyotiga tayanib kreditlashning yangi usullaridan foydalanmoqdalar.

Xorijiy bank amaliyotida kreditlashning ikki usuli ma'lum.

Birinchi usulning ahamiyati har bir ssuda individual tartibda ko'rib chiqilishidir. Ssuda ma'lum maqsaddagi mablag'ga bo'lgan ehtiyojni qondirishga beriladi. Ushbu usul aniq muddatga ssuda ajratishda qo'llaniladi.

Ikkinchi usulda ssuda bank tomonidan qarz oluvchiga oldindan belgilab qo'yilgan kredit limiti bo'yicha beriladi, bunda qarz oluvchi unga qo'yilgan to'lov hujjatini o'z vaqtida to'lash majburiyatini oladi.

Kreditlashning ushbu shakli kredit liniyasi deb ataladi. Ochilgan kredit liniyasi kredit hisobiga barcha hisob-kitob pul hujjatlarini bank va mijoz o'rtasidagi shartnomaga asosan to'lash uchun 1 yilga ochiladi, ammo kredit liniyasi undan qisqa muddatga ham ochilishi mumkin. Kredit liniyasi muddati davomida mijoz bank bilan qo'shimcha kelishuv tuzib, istagan vaqtida ssuda olishi mumkin. Lekin bank qarz oluvchining moliyaviy holatini zaiflashganini aniqlasa, mijozga belgilangan limit chegarasida ssuda berishdan bosh tortishi mumkin. Kredit liniyasi, odatda, moliyaviy barqaror va e'tiborli mijozlarga ochiladi. Mijoz iltimosiga binoan kreditlash limiti qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Davom ettiriladigan va ettirilmaydigan kredit liniyalari o'zaro farqlanadi. Davom ettirilmaydigan kredit liniyasi ochilib ssuda berilgan va qaytarilgandan keyin mijoz va bank o'rtasidagi aloqalar tugatiladi. Davomlashtiriladigan kredit liniyasida kredit belgilangan limit asosida avtomatik ravishda beriladi va qaytariladi. Agar bank tomonidan mijozga kredit liniyasi ma'lum tovarlarga bir shartnoma bo'yicha bir yil ichida pul to'lash uchun ochilgan bo'lsa, kredit liniyasi maqsadli bo'ladi. Kreditlash usuli kredit berishda va qaytarishda ishlatiladigan ssuda hisobvarag'ining shaklini tanlab beradi. Banklar kreditlash operatsiyalarini amalga oshirish uchun mijozga ssuda hisobvarag'ini ochadilar.

Aylanma-qoldiq usul bo'yicha to'lovlarni va kreditga layoqatli korxonalarini kreditlash yagona aktiv-passiv, ya'ni **kontokorrent** hisobvarag'idan amalga oshiriladi. Ushbu hisobvara q mijozga bo'lgan yuqori ishonchni bildiradi. Hisobvara qning debetidan mijozning ishlab

chiqarish faoliyati va foydani taqsimlash bilan bog‘liq to‘lovlari o‘tadi, kreditga barcha tushumlar yoziladi. Hisobvaraqlarning kredit qoldig‘i korxonaning o‘z mablag‘i borligini, debet qoldig‘i esa bankdan mablag‘ jalb qilinganini bildiradi. Xo‘jalik yuritishning bozor munosabatlari sharoitida oddiy ssuda hisobvaraqlari keng tarqalgan.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari tomonidan xo‘jalik subyektlarini alohida ssuda hisobvarag‘i ochish yo‘li bilan kreditlanadi. Ba‘zi tijorat banklarida kreditlar “kredit liniyasi ochib” yoki “kredit liniyasi ochmasdan” kreditlash yo‘li bilan ajratilishi mumkin. Tijorat banklari tomonidan kreditlar tovar moddiy boyliklar, bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarning hisob-kitob hujjatlarini to‘lash yo‘li bilan beriladi. Muddati 30 kundan oshmagan davrga, qarzdorning asosiy faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan akkreditivlar ochish va boshqalar uchun ham kredit mablag‘lari berilishi mumkin. Kredit bank tomonidan kelishilgan muddatlarda so‘ndirish muddati kelgan majburiyatlar bo‘yicha mablag‘larni mijozning hisobvarag‘idan undirib olish orqali, muddatidan oldin qarzdorning topshirig‘iga ko‘ra hisob raqamdagi bo‘sh qoldiq mablag‘larni so‘rab olish, garov mulkini o‘zlashtirish orqali so‘ndirilishi mumkin.

Xo‘jalik subyekting “kredit liniyasi ochib” kreditlash alohida hisobvaraqlar orqali oldindan kelishib olingan kredit summasi doirasida amalga oshiriladi. Kredit liniyasining hisobidan qarzdorning asosiy faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan tovar-moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar, ko‘rsatilgan xizmatlar bo‘yicha pul hisob-kitob hujjatlarining to‘lovi amalga oshiriladi.

Kontokorrent hisobvarag‘i ochilganda mijozning boshqa hisobvaraqlari yopiladi.

Kontokorrent hisobvarag‘ining debet qoldig‘i bo‘yicha mijoz bankka shartnomada kelishilgan stavkada foizlar to‘laydi, kredit qoldig‘i bo‘yicha bank mijozga shartnomaga muvofiq foiz to‘laydi. Kontokorrent hisobvarag‘ining amal qilish muddati 12 oydan oshmasligi lozim. Muddat tugashi bilan mijoz kredit saldosi ta‘minlashi kerak. Aks holda, muddat tugagach uni to‘la so‘ndirgunga qadar kredit berish to‘xtatiladi.

Overdraft kontokorrent kreditning maxsus shakli hisoblanadi. Uning alohida xususiyati shundaki, bank mijozga uning hisob raqamida qisqa davr ichida debet saldoga ega bo‘lishga ruxsat beradi. Odatda, overdraftdan juda ishonchli mijozlarga foydalanishga ruxsat etiladi. Overdraftda overdraft hisobvaraqlariga kelib tushayotgan barcha

summalar qarzdorlikni so'ndirish uchun yo'naltiriladi, natijada kreditning hajmi kelib tushayotgan mablag'lar hajmiga qarab o'zgarishi mumkin. Overdraftda qarzdor har oyning oxiriga overdraft qoldig'i bo'yicha kredit saldosi ta'minlanishi kerak. Agar mijozning shu bankda depozit hisob varag'i bo'lsa, undagi mablag'lar doirasida doimiy debet saldoga ega bo'lishiga ruxsat beriladi. Aksincha bo'lsa, mablag'lar berish kredit to'la so'ndirilgunga qadar to'xtatiladi. Tovar moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar (asosiy faoliyatga tegishli bo'lganlar)ni to'lash uchun alohida ssuda hisob-varaqdan qimmatli qog'ozlar garovi ostida qisqa muddatli kredit (lombard kredit) berilishi mumkin. Lombard kredit ta'minotiga davlat qimmatli qog'ozlari, boshqa emitentlarning aksiya va obligatsiyasi, depozit sertifikatlari kredit shartnomasiga asosan qabul qilinadi.

Lombard kreditining e'tiborli xususiyati shundaki, garov shartnoma imzolangan kungi nominal qiymati bo'yicha emas, balki uning kurs o'zgarishi riskini hisobga olgan holda uning ma'lum qismigagina baholanadi.

Banklarning o'zi tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlari garov sifatida qabul qilinishi mumkin emas. Shu bois qimmatli qog'ozlarni garovga olib lombard krediti berish to'g'risida qaror qabul qilayotganda bank qarz oluvchining moliyaviy ahvoli va kredit qobiliyatini tahlil qilish bilan bir vaqtda kredit ta'minoti tarzida qabul qilinadigan qimmatli qog'ozlarning sifati, ularning kurs riski darajasini baholashga alohida e'tibor beradi. Shu tariqa qimmatli qog'ozlar kotirovka qilayotganda, ularning kurs riskini belgilab beruvchi qimmatli qog'ozlar bozoridagi birja kursi o'zgarishlari munosabati bilan qimmatli qog'ozlarning garov qiymati birja qiymatining 80 foizdan, kotirovkalanmaydigan qimmatli qog'ozlar garov qiymati esa nominal qiymatining 60 foizidan oshmasligi zarur.

Qimmatli qog'ozlarni garovga olib beriladigan kredit 12 oygacha muddatga yoki qimmatli qog'ozlar muomalada bo'lishi muddatiga berilishi lozim. Qimmatli qog'ozlar kotirovkasining birja kursi kredit shartnomasida qayd etilganda fond birjasidagi oxirgi savdoda chiqarilgan kotirovka ma'lumotlari hisobga olinadi. Davlat qimmatli qog'ozlari reytingi, sifati yuqori darajada bo'lganligi bois ular garovga qabul qilinib beriladigan kreditning maksimal summasi ular garov qiymatining 90 foizigacha yetishi mumkin.

Lombard kreditini berish, qaytarish va ulardan foydalanganlik uchun foizlar to'lash tartibi umumiy asoslarda amalga oshiriladi.

Qimmatli qog'ozlarni garovga olib kredit shartnomasi tuzilgandan keyin bank qimmatli qog'ozlar emitentiga uning qimmatli qog'ozlari bo'yicha garovga qo'yish bitimi tuzilganligini hamda qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlar kiritilishi lozim bo'lgan depozit hisobvarag'i nomerini ma'lum qiladi. Lombard krediti beriladigan hollarda garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha olinadigan daromadlar qarz oluvchining muddatsiz depozit hisobvarag'iga qo'yiladi va, birinchi navbatda, ularni saqlash xarajatlarini qoplashga, shuningdek, kreditdan foydalanish uchun foizlarni to'lashga yo'naltiriladi.

Kreditlash jarayonida bank garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar kotirovkasi birja kursidagi o'zgarishlar to'g'risida teleks, kompyuter aloqasi va aloqaning boshqa turlari yordamida axborot to'plab boradi. Kreditlash davomida fond birjasida o'tkazilgan savdo natijalariga ko'ra, garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar qiymati pasaygan bo'lsa, u holda kredit qo'mitasining qaroriga muvofiq qarz oluvchiga shu summada qo'shimcha ta'minot berish talabi bildirilishi yoki kredit miqdori qaytarilib, kreditning ta'minlanmagan qismi muddatidan oldin undirilib olinishi mumkin.

Lombard krediti bo'yicha barcha majburiyatlari bajarilganidan keyingina garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar va ular bo'yicha olingan daromadlar qarz oluvchiga qaytariladi.

Tovar (mol) garovi ostidagi lombard krediti. Lombard krediti uchun garov ko'rinishida faqatgina nisbatan baholi tovarlar, qaysiki ularning savdosi birjada yuritilishi, tovar partiyasining miqdori va sifatini belgilash bilan bir vaqtda bahosini ham aniqlash imkonini berishi shartlarida ishlatilishi mumkin. Masalan, kofega, bug'doyga, shakarga, paxtaga bu tegishli. Bu tovarlarning qiymat bahosini aniqlash uncha qiyin emas. Tovar turiga qarab garov bahosi 50 dan 66 gacha 2-3 foizga tebranib turadi. Garov sifatidagi tovarlar bank nomiga qaratiladi. Bankka tovarni saqlashlik guvohnomasi beriladi. Ayrim hollarda tovarlar mijozning o'zida ham qolishi mumkin. Lekin mijozning bank ruxsatisiz tovarlardan foydalanishga haqqi yo'q. Lombard krediti belgilangan muddatlarda qaytarilmagan hollarda bank imtiyozli oy tugaganidan keyin garov to'g'risidagi amaldagi qonunga muvofiq o'z garov huquqidan foydalanadi. Lombardli kreditning kredit oluvchi uchun afzallik tomonlari quyidagilar hisoblanadi:

-likvidli mablag'larga kuchli ehtiyoj sezilgan taqdirda vaqtinchalik, qisqa muddatli pullarni yuzaga keltiradi;

-kreditning amal qilish muddati unga bo‘lgan zaruriyatiga bog‘liq ravishda o‘rnatilishi mumkin;

-rentabelli qimmatli mulklar garovga qo‘yilganda, ularni sotishga zarurat qolmaydi;

-garovga qo‘yilgan buyumga mulkchilik huquqi saqlanib qoladi.

Kredit beruvchi tomon uchun afzalligi shundaki, lombard kredit – bu, avvalo, ishonchli kredit, ya’ni kredit to‘lovi kechikib qolgan taqdirda kreditor garovni sotadi va tushumdan pulga ega bo‘ladi. Yo‘ldagi tovar, ayniqsa, dengiz orqali tashiladigan tovarlar garovi ostidagi kredit keng tarqalgan hisoblanadi. Bunday paytda garov hujjati sifatida konosament ishlatiladi.

Konosament – bu yuklatilgan tovarga egalik qilish huquqini beradigan hujjat. Bu hujjatni yangi egasiga berish bilan u tovarlardan foydalanish huquqini ham oladi. Garov sifatida yuklangan tovarlarni ishlatishda yuk sug‘urta hujjatlarining rasmiylashtirilishi muhim rol o‘ynaydi.

Qimmatbaho metall garovi ostidagi kredit. Bu lombard kreditining eski usullaridan bo‘lib, hozirda u juda kam ishlatiladi. Garovni baholashdagi qiymati bu asosan oltin tangalar, slitkalar, kumush, platina va boshqalar qariyb 95% foiz qimmatbaho metall narxiga mos keladi. Talabnoma garovi ostidagi kredit, bunda har xil moliyaviy talablar, masalan, jamg‘arma omonatlari, sug‘urta shartnomasi bo‘yicha talablar, ipotekalar va boshqalar kreditning garovi sifatida xizmat qilishi mumkin⁵⁹.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari alohida bir kredit muassasa singari o‘zining kredit siyosatiga ega. Ya’ni har bir bank, qonun doirasida, o‘zining bo‘sh turgan mablag‘larini o‘zi xohlagan yo‘nalishga, ko‘proq daromad olishga yo‘naltirishi mumkin.

Mijoz ssuda olish uchun bankka belgilangan tartibda hujjatlar paketini rasmiylashtirib topshirganidan keyin kredit komissiyasining qaroriga ko‘ra kredit berish lozim deb topilib, bank va kredit oluvchi o‘rtasida imzolangan kredit shartnomasiga asosan mijozga kredit beriladi. Buning uchun mijozga alohida ssuda hisobvarag‘i ochiladi.

Ushbu hisob raqamining debetida mijozlarga ssudalar beriladi. Bank tomonidan berilgan ssudalar qaytarilganda yoki muayyan ssudaning

⁵⁹The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.2015.

maqomi o'zgarishi munosabati bilan boshqa turga o'tkazilayotganda va ushbu ssudalar bo'yicha ko'rilgan zarar qoplanayotganda tegishli ssuda hisob raqamlari kreditlanadi. Berilgan ssudalar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar uchun zaxiralar bankning foydasi hisobidan yaratiladi. Ushbu zaxiralar qarzdorning moliyaviy holatini berilgan ssudaning ta'minlanganligi va qaytmaslik risklarini baholash natijasida yaratiladi. Demak, banklarda ssuda operatsiyalarini olib borish uchun quyidagi ssuda hisob raqamlari ochiladi:

12100–boshqa banklarga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

12300–hukumatga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

12500–jismoniy shaxslarga va yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan shaxslarga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

12100–davlat korxonalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

12900–qo'shma korxonalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

13100–xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

Alohida ssuda hisobvaraqlarning debet tomonida tegishli bank tomonidan korxonalar, tashkilot, jismoniy shaxslarga berilgan qisqa muddatli kreditlar, kredit tomonida ularning qaytarilishi aks etadi. Yuqoridagi hisobvaraqlarning barchasi bir qator subhisobvaraqlarni o'z ichiga olib, ularda muddatli, muddati o'tgan, qayta ko'rilayotgan ssudalar bo'yicha alohida-alohida hisob yuritiladi. Agar xarid qilingan tovarning haqini darhol to'lash lozim bo'lsa-yu, lekin buning uchun firmaning o'z mablag'i yetmasa, bunday hollarda firmada bir martalik qarz mablag'lariga ehtiyoj paydo bo'ladi. Bu ehtiyojni qondirish uchun "kredit liniyasi ochilmagan" ssuda hisobvarag'idan foydalaniladi. Bunday hisobvaraqdan kredit berish bir marta ssuda berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunday ssudaning har biri bo'yicha bank alohida qaror qabul qiladi.

Korxonalar va tashkilotlarga yoki alohida olingan jismoniy shaxslarga ssuda hisobvarag'i ochilgandan so'ng, ular bo'yicha ssudaning berilishi va qaytarilishi bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish mumkin. Har bir ssudaning berilishi kredit komissiyasi farmoyishi asosida amalga oshiriladi, ya'ni kredit bo'limiga mijozga ssuda berish to'g'risidagi farmoyishni hisob operatsion bo'limi mas'ul ijrochilariga beradilar. Mas'ul ijrochilar farmoyishda ko'rsatilgan rekvizitlar asosida ssuda berish bo'yicha buxgalteriya provodkalarini bajaradilar. Ssuda hisobvaraqlarining o'zi muddatli, muddati o'tgan, qayta ko'rilayotgan kabi ssudalar bo'yicha alohida yuritiladi.

Quyida biz xususiy korxonalar va nodavlat korxonalariga ssuda berish provodkalari bilan tanishib chiqamiz. Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan “qisqa muddatli ssudalar” nomli balans hisob raqami ochiladi. Bu hisob raqam bir qator subhisob raqamlarni o‘z ichiga oladi.

13101 – “Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar”.

13105 – “Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan muddati o‘tgan ssudalar”.

13109 – “Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli, shartlari qayta ko‘rib chiqiladigan ssudalar”.

Ssuda berilayotganda korxonaning hisob-kitob hujjati to‘lanayotgan bo‘lsa, pul o‘tkazilishi lozim bo‘lgan mol sotuvchi yoki xizmat ko‘rsatgan korxonaga hisobvarag‘iga ssuda summasi o‘tkaziladi. Pul tushirilishi lozim bo‘lgan korxonaga boshqa bank bo‘limi xizmat ko‘rsatsa, ssuda summasi ssuda berayotgan bankning vakillik hisobvarag‘i orqali tegishli bankka o‘tkaziladi. Ssuda berayotganda quyidagi buxgalteriya provodkasi amalga oshiriladi.

Debet:13101 – Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

Kredit:10301 – bankning vakillik hisobvarag‘i yoki mahsulot sotuvchi korxonaga hisobvarag‘i.

13101 hisobvarag‘ida bank tomonidan xususiy firmalar, shirkatlar va jamoa xo‘jaligi hamda korxonalar, nodavlat korporatsiyalar va shu kabi xususiy mulkchilik shakliga ega bo‘lgan korxonalariga berilgan qisqa muddatli ssudalarning hisobi yuritiladi. Bu hisob raqam bo‘yicha analitik hisob har bir qarzdor va ssuda turlari bo‘yicha alohida shaxsiy hisobvaraqlarda olib boriladi. Ssuda oluvchi va bank o‘rtasidagi tuzilgan kredit shartnomasiga binoan ssudaning qaytarish muddatlari belgilanadi. Ssudaning qaytarish muddati tugagandan so‘ng ssuda qaytarish bo‘yicha buxgalteriya provodkalari quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi.

Debet:20208 – ssuda olgan xususiy korxonaning talab qilguncha saqlanadigan hisobvarag‘i.

Kredit:13101 – Xususiy korxonalar va nodavlat korxonalariga beriladigan qisqa muddatli ssudalar.

Bu buxgalteriya provodkasi mijozning talab qilguncha saqlanadigan depozit bo‘yicha hisobvarag‘ida ssudani qaytarish uchun yetarli pul mablag‘lari bo‘lgan holda amalga oshiriladi. Agar qarzdorning qarzni qaytarishga mablag‘i bo‘lmasa, ssuda summasi 13101 – “Muddati o‘tgan

xususiy korxonalariga va nodavlat korporatsiyalariga berilgan hisob varag'i"ga o'tkaziladi. Bu operatsiya bo'yicha quyidagi buxgalteriya provodkasi amalga oshiriladi: Debet: 13105 – Xususiy korxonalariga berilgan muddati o'tgan qisqa muddatli ssudalar. Kredit 13101 – Xususiy korxonalariga berilgan qisqa muddatli ssudalar.

Qaytarish muddati kelganda to'lanmagan va shundan so'ng 90 kun o'tgandan so'ng qaytib kelmagan ssudalar 13109 – “Xususiy korxonalar va nodavlat korporatsiyalariga berilgan qisqa muddatli shartlari qayta ko'rib chiqiladigan ssudalar” balans hisobvarag'iga o'tkaziladi. Korxonalar hisobvarag'iga pul kelib tushgandan so'ng ssudani qaytarish bo'yicha buxgalteriya provodkalari bajariladi.

Shunday qilib, kredit berilganda:

Debet – 13 101.

Kredit – 10301.

Kredit qaytarilayotganda:

Debet – 20208.

Kredit – 13101 tariqasida bank provodkasi amalga oshiriladi.

Yuqorida biz ba'zi kredit turlariga ta'rif berib o'tdik, ba'zi kredit turlarining mohiyatini chuqurroq, keyingi paragraflarda ko'rib chiqamiz.

6-§. Tijorat banklarining kredit siyosati va uning zarurligi

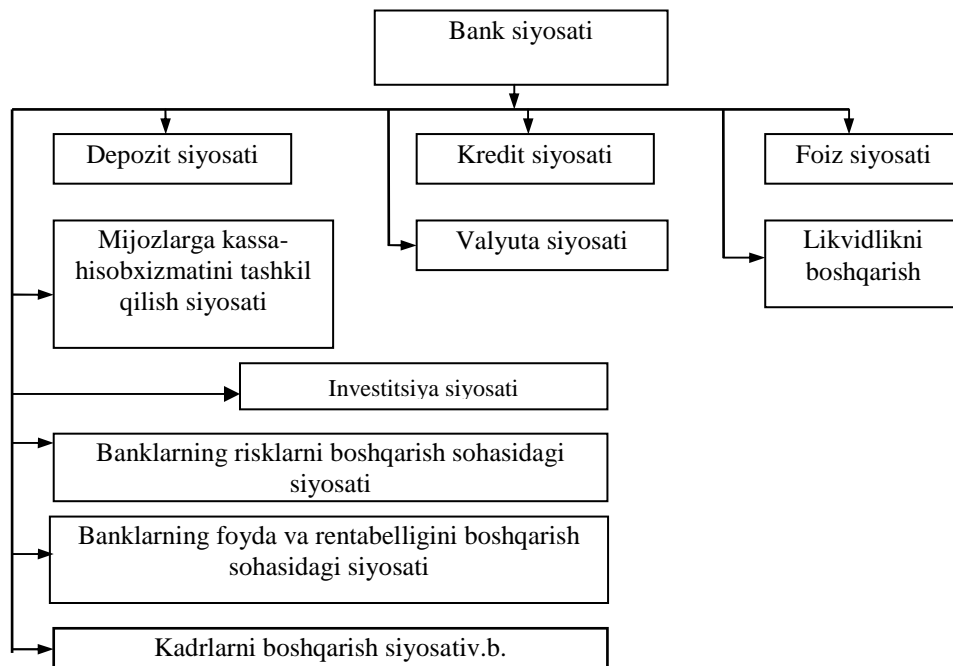
Kreditlashni tashkil etish kredit munosabatlarining ikki subyekti – bank va qarz oluvchining o'zaro majburiyatlari hamda manfaatlarini uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Kreditor sifatida banklarning olib boradigan faoliyati ular uchun me'yoriy bo'lgan hujjat kredit siyosatida o'z aksini topadi. Tijorat banklari kredit siyosatini mustaqil tuzadilar.

Har bir bank siyosiy, iqtisodiy, tashkiliy va boshqa jihatlarni hisobga olgan holda o'z kredit siyosatini shakllantirishi, bankning kreditlash faoliyati va kreditlarni boshqarishning asosi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2000-yil 2-martdagi “Tijorat banklari kredit siyosatiga qo'yiladigan talablar to'g'risida”gi nizomiga asosan bankning kredit siyosatiga quyidagicha ta'rif beriladi: Bankning kredit siyosati – kreditlash jarayonida yuzaga keluvchi risklarni boshqarishda bank rahbariyati tomonidan qabul qilinadigan choralar va uslublarni belgilovchi hamda bank rahbariyati va xodimlarining kreditlar portfelini samarali boshqarishga doir ko'rsatmalar bilan ta'minlovchi hujjatdir. Tijorat banklarining kredit siyosati kredit menejmentini samarali olib borishning asosi hisoblanadi.

Bu siyosat bank xodimlarining kredit berish, bankning kredit portfelini boshqarish bilan bog‘liq obyektiv standartlarini va mezonlarini aniqlab beradi. Kredit siyosatini to‘g‘ri tuzish va olib borish, barcha bo‘limlar tomonidan bu siyosat maqsadining aniq tushinilishi bank boshqaruviga kredit standartlarini to‘g‘ri olib borishiga, yuqori risklardan himoyalanihga, bank imkoniyatlarini to‘g‘ri aniqlashga asos hisoblanadi. Yaxshi ishlab chiqilgan kredit siyosati kredit riskini boshqarish va uni kamaytirishga yaxshi imkon beradi.

Kredit siyosatining zarurligi shundaki, bank katta yoki kichikligidan, unda kam yoki ko‘p xodim ishlashidan qat’i nazar, bankda bu siyosat bo‘lishi lozim. Chunki bu siyosat kredit bo‘yicha unifitsirlashgan umumiy qoida va tamoyillar va operatsiyalar bajarilishining ketma-ketligini ta’minlaydi. Bankning kredit siyosati bankning hamma xodimlari, bank rahbariyatigacha bir xil bo‘lishi lozim. Shuning uchun ham kredit siyosati oldindan belgilab olingan qoida va yechimlar to‘plami deyiladi. Kreditlash siyosati va uning samaradorligi kredit narxlari to‘g‘ri belgilangan sharoitda muvaffaqiyatli bo‘lishi mumkin.



19-rasm. Bank siyosatining asosiy elementlari

Kredit siyosati bank qanday kreditlar, qancha miqdorda, qanday shaklda, kimga, qaysi shartlar va muddatlarda berilishini belgilab beradi. Bankning kredit siyosati uning faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavfli holatlarning oldini olishga, buning uchun depozitlar va kreditlar o‘rtasidagi nisbatning, bank majburiyatlari bilan kapitali

o'rtasidagi va boshqa ko'rsatkichlarning me'yorda bo'lishini taqozo qiladi. Oqilona kredit siyosati beriladigan kreditlarning sifatini oshiradi. Shuning uchun kredit siyosatining asosiy maqsadi boshqaruv jarayoni, fondlarning yetarliligi, risklarning sifat darajasi bo'yicha turkumlari, kredit portfelining sifati, majburiyatlarning tarkibiy qismlarini ajratish kabi elementlarini o'z ichiga olishi lozim. Bank siyosati – bankning depozit siyosati, kredit siyosati, foiz siyosati, valyuta siyosati, mijozlarga kassa-hisob xizmatini ko'rsatish siyosati va boshqa bank xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha siyosati, banklarning likvidligini ta'minlash siyosati, kadrlar siyosati majmuasidan iborat. Kredit siyosati bank siyosatining asosiy yo'nalishlaridan hisoblanadi. Buni biz yuqoridagi sxemadan ko'rishimiz mumkin. Kredit siyosatining mazmunini chuqurroq o'rganish maqsadida uning nimalardan tashkil topganini ko'rib chiqamiz.

Bank kredit siyosatining mazmuni quyidagilardan iborat:

-bank kredit portfelini aniqlash va shakllantirish (kredit turlari, berilish va qaytarilish shartlari, qoplash muddatlari, miqdori va sifati) bilan bog'liq masalalar;

-bank raisining kredit faoliyati uchun javob beradigan o'rinbosari, kredit qo'mitasi raisi va kredit inspektoriga yuklangan vakolatlar ro'yxati (eng ko'p kredit summolari va turlari);

-bankning kredit berish sohasidagi huquqlari va axborot taqdim etish bo'yicha jami majburiyatlar;

-kredit arizalari bo'yicha tekshirish va qaror chiqarish tizimi bayoni;

-kredit arizasiga ilova qilinadigan zaruriy hujjatlar va kredit ishida saqlanadigan hujjatlar ro'yxati (qarzdorning moliyaviy hisoboti, kredit shartnomasi, garov, kafolat bo'yicha shartnoma va h.k.);

-mijozning moliyaviy ahvoli va kreditga layoqatlik ko'rsatkichlari tahlili;

-kredit hujjatlari saqlanishi va tekshirilishi uchun javobgarlik, kim va qanday holatda ularni olish huquqiga egaligi to'g'risida batafsil ma'lumotlar;

- kreditning ta'minlanganligi va uni qabul qilish, baholash va amalga oshirishning asosiy qoidalari;

-barcha kreditlar sifatini belgilaydigan me'yorlar bayoni;

- eng yuqori kredit imtiyozlarini belgilash va ko'rsatish (ya'ni kredit summolari va bank yalpi aktivlarining eng yuqori nisbati);

-bank xizmat ko'rsatadigan mintaqa, kredit qo'yilmalarining asosiy qismi joriy etiladigan tarmoq, iqtisodiyot sohasi yoki sektori;

-muammoli kreditlar tarkibi va tahlili, bunda muammolarning qanday hal etilishi ehtimollari ko'rsatiladi va h.k.

Kredit siyosati malakali tuzilib, barcha darajalarda me'yor sifatli amalga oshirilsa, bu bank rahbariyatiga to'g'ri qarorlar chiqarish, ortiqcha risklardan xalos bo'lish, bank kreditlarini to'g'ri baholash imkonini beradi. Shu bilan bir vaqtda kredit siyosati siyosiy, iqtisodiy va huquqiy shartlarni hisobga olgan holda ancha yumshoq bo'lishi zarur.

7-§. Kredit siyosatining mezonlari va o'ziga xos xususiyatlari

Har qanday tijorat banki kredit siyosatining maqsadi odatda quyidagilardan iborat bo'ladi: kredit qo'yilmalari hajmining o'sishi, risk yuqori bo'lgan operatsiyalarning oqilona diversifikatsiyasi, qisqa va uzoq muddatli kredit qo'yilmalari hajmini keskin ko'paytirish va ularning samaradorligini ta'minlashga yo'naltirilishi. Shuningdek, kredit siyosati investitsion kreditlar salmog'ini oshirish, ustun darajada iqtisodiyotning real sektorini kreditlash, ishlab chiqarish korxonalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash kabi asosiy yo'nalishlarni ham o'z ichiga qamrab olgan bo'lishi lozim.

Kredit siyosati bankning o'ziga xos "kredit tili"ni yaratadi va u bank faoliyati yomonlashganda hamda kredit vakolatlari va majburiyatlari o'zgarganda huquqni saqlab qolish uchun katta ahamiyat kasb etadi. Qat'iy siyosat asosida berilgan kredit bankning umumiy kreditlash faoliyatining rivojlanishi va kreditlarning samarali ishlatilishi uchun zamin yaratadi. Kredit siyosati qoidalariga rioya etish bankning asosiy maqsadlari, ya'ni foyda olishni ta'minlash, risklarni boshqarish, bank faoliyati me'yorlariga rioya etishga erishish imkonini beradi.

Kredit siyosatining mavjudligi, barcha darajalarda ishlab chiqilgan siyosatga rioya etish bank ssuda portfelini sifatli boshqarish uchun asos bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, uning mijozlari va aksiyadorlari foydasini ko'paytiradi va farovonligini oshiradi.

Tijorat bankining kredit siyosatida kredit portfelini boshqarishning asosiy yo'nalishlari qilib quyidagilar belgilab olinishi mumkin:

-kredit risklari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash, ularni baholash va bartaraf etish;

-qarz oluvchining kreditga layoqatlilik darajasini va uning moliyaviy ahvolini aniqlash, kredit riskini bashorat qilish;

-muammoli ssudalarni oldindan aniqlash va ularni soʻndirish choralarini ishlab chiqish;

-kredit qoʻyilmalarni diversifikatsiya qilish, ularning likvidligi va daromadlilikini taʼminlash;

-kredit olgan mijoz bilan doimiy aloqada boʻlib turish;

-kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni, dehqon va fermer xoʻjaliklarini moliyaviy qoʻllab-quvvatlash.

Bank tomonidan, xoʻjalik subyektlarining aylanma mablagʻlari yetishmasligi, mavjud mablagʻlarning meʼyordan ortiqcha tayyor mahsulot qoldiqlariga jalb qilinishi, mablagʻlarning tayyor mahsulot sifatida qotirib qoʻyish sabablarini oʻrganib borish, zararga ishlayotgan va bankrotlik alomatlari koʻzga tashlanayotgan xoʻjalik subyektlarining moliyaviy ahvolidan doimiy monitoringini tashkil qilish bank kredit siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biridir.

Kredit siyosatida kreditlarni tasniflash tizimi aniq ifodalanishi lozim, kredit xodimlari kredit portfelidagi barcha maʼlum boʻlgan salbiy oʻzgarishlar toʻgʻrisida rahbariyatga xabar berishlari kerak. Qarz yoki garov ahvol yomonlashishini oldindan aniqlash, ehtimoliy yoʻqotishlarni kamaytirish uchun juda muhimdir.

Kredit siyosati kreditlarning barcha toifalari boʻyicha “toʻlovsizlik” tushunchasining aniq ifodalanishi, foizlarni oʻstirmaslik mezonlari, shuningdek, bank boshqaruvi va kengashining tegishli hisobotlariga nisbatan talablarni oʻz ichiga olishi lozim. Kredit siyosatida qarzlarni qaytarishga doir izchil, bosqichma-bosqich chora-tadbirlar koʻrilishini talab qilish, Markaziy bank tomonidan belgilangan talablarga muvofiq kreditlarni hisobdan chiqarish tadbirlari ishlab chiqilishi lozim.

Kredit siyosatini ishlab chiqish va ijro etish yuzasidan javobgarlik bank kengashi va boshqaruvi aʼzolariga yuklatilgan. Odatda, tijorat bankining kredit siyosati yoʻnalishlari quyidagilardan tashkil topishi mumkin:

-bank oʻrni va obroʻsini moliyaviy barqaror banklar singari yaxshilash;

- Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki meʼyorlariga muvofiq darajada oʻz kapitalining yetarliligini taʼminlash;

-bankning samaradorligi va barqarorligini qoʻllab-quvvatlagan holda, uning daromadlarini maksimallashtirishni taʼminlovchi aniq kredit va investitsiya siyosatini oʻtkazish;

-strategik jihatdan muhim boʻlgan shahar va tumanlarda banklar tarmogʻini kengaytirish.

Tijorat banki foydaliligini hisobga olgan holda, xalqaro standartlar miqyosida, mijozlarga sifatli kredit xizmatini taqdim etishga intiladi. Shuning uchun bank-kredit siyosatining asosiy tamoyillariga quyidagilar kiritilgan:

-kreditlash to'g'risida qarorlar qabul qilishning barcha darajalar bo'yicha javobgarligini taqsimlash;

-bank tomonidan amalga oshiriladigan kredit operatsiyalari uchun aniq belgilangan shartlarning mavjudligi;

-maxsus kreditlash tamoyillari – muddatlilik, to'lovlilik, qaytarib berishlilik, ta'minlanganlik va rentabellik asosida beriladigan kreditlarni majburiy nazorat qilish;

-bank boshqaruvining umumiy siyosati bilan maxsus faoliyat yo'nalishlari siyosati (ya'ni depozitlar bo'yicha, investitsiya bo'yicha, aktivlar va passivlarni boshqarish bo'yicha va h.k.)ning uzviy bog'liqligi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning faoliyatida xo'jalik subyektlarini kreditlash funksiyasi birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lganligi uchun banklar faoliyatining samaradorligi va likvidliligini ta'minlashda, avvalambor, banklarning kredit siyosatini to'g'ri ishlab chiqishga e'tibor berish zarur. Banklar oladigan daromadlar uning aktiv operatsiyalari natijasida, asosan kredit operatsiyalar tufayli vujudga kelishi banklar tomonidan kredit siyosatini oqilona tanlash va o'tkazishni taqozo qiladi.

Kredit siyosati bank strategiyasining bir bo'lagi sifatida kredit bozorida bankning harakat qilishidan ko'zlagan maqsadini, tamoyillarini va yo'nalishlarini o'z ichiga oladi, taktik jihatdan esa moliyaviy yoki boshqa instrumentlarni, kredit bitimlarni amalga oshirishdan bankning maqsadlariga erishish yo'nalishlari va qoidalarini hamda kredit jarayonini tashkil etish tartiblarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Yuqorida keltirilgan fikrlar asosida xulosa qilib aytganda, kredit siyosati kredit risklarini kamaytirish orqali bankning xavfsizligi, likvidligi va rentabelligini ta'minlash maqsadida kreditlash bo'yicha oldindan belgilangan qoida va yechimlar majmuasi asosida tashkil qilingan kredit portfelini boshqarish sohasidagi bankning strategiya va taktikasidir.

Kredit siyosati hay'ati kreditni qaysi sohalarga berish, kredit berishning umumiy tamoyillari, uni berishdagi cheklanishlar va boshqalarni ishlab chiqadi hamda ularni amalga oshirilishini nazorat qilib borishi lozim.

Xorijiy davlatlarning yirik banklarida yozma ravishda bankning kredit siyosati to'g'risida memorandum ishlab chiqiladi va barcha bank xodimlari o'z faoliyatini shu memorandum asosida olib borishlari zarur. Memorandumning tarkibi har bir bankning faoliyat xususiyatini hisobga olgan holda har xil bo'lsada, u bank faoliyatining asosiy yo'nalishlarini qay tariqada olib borishni o'z ichiga oladi. Memorandumda olib boriladigan siyosatning, asosan, ya'ni ko'proq ishonchli va foyda keltiruvchi kreditlar berish, kreditlar berishda mavjud kredit resurslarini hisobga olish, beriladigan kreditlarning risklilik darajasini hisobga olish, kredit berishning oxirgi chegarasini belgilab berish va boshqalar ko'rsatiladi.

Hujjatda qaysi kreditlarni berish bank uchun foydali va qaysi kreditlarni berishdan bank saqlanishi lozimligi, bank xodimlariga kreditlar berish, kreditlarning sifatini nazorat qilish shakllari va boshqalar ko'rsatiladi.

Buning uchun quyidagilar aniqlanadi:

- bank uchun mas'ul bo'lgan kredit turlari;*
- qanday kreditlar berishdan bank o'zini tutishi;*
- ko'ngildagiday bo'lgan qarzlarning tarkibi;*
- ko'ngilsiz qarzlarning tarkibi;*
- bankning kreditlash bilan bog'liq faoliyati doirasi;*
- bankning o'z xodimlariga kredit berish doirasidagi siyosati;*
- qarzdorlikning har xil darajalariga ko'ra kreditlarning hajmini qisqartirish;*
- kredit riskini boshqarish, tekshiruv va nazorat doirasidagi bankning siyosati.*

Masalan, Amerika banklarining memorandum sxemasi 5 bo'limni, ya'ni umumiy qoidalar, kreditlar kategoriyasi, kredit siyosatining har xil masalalari, kredit portfeli sifati ustidan nazorat hamda bank qo'mitalarini o'z ichiga oladi.

Kredit siyosati bo'yicha memorandum umumiy tavsiya va yo'llanmalarni o'z ichiga oladi va u bank xodimlarining amaliy ishbilarmonligini cheklab qo'ymaslikni ta'minlaydi.

Tijorat bankining kredit siyosati, kredit bozorini tahlil qilish va eng kichik kredit riskka ega bo'lgan bozorlarni aniqlash, mablag'larni depozitga jalb qilish, kreditlash jarayonida yuqori samaradorlikka erishish, bankning depozit va kredit portfelini boshqarishni optimallashtirish, muammoli kreditlar salmog'ini kamaytirish, bankning

likvidliligi va to'lovga layoqatliligini ta'minlash kabi masalalarni o'z ichiga olishi lozim.

Bankning kredit siyosatini olib borish, kredit portfelining samarali natijasini ta'minlashni ko'zda tutganligi uchun banklarning kredit portfelini tashkil qilishga ta'sir qiluvchi omillar ichida banklarga xizmat ko'rsatish bozorining o'ziga xosliligi bilan ajralib turadi. Shu jihatdan har bir bank o'zi tanlagan bozor sektoridagi asosiy mijozlarning qarz mablag'iga bo'lgan talabini hisobga olishi kerak⁶⁰.

Bankning foiz siyosati kredit siyosatining asosiy bo'limi hisoblanadi. Bu siyosat turli kreditlar va qarzdorlar bo'yicha belgilanuvchi foiz stavkalarini aniqlashda foydalaniladigan quyidagi 3 omilni o'z ichiga oladi:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalashtirish stavkasi.
2. Kredit resurslari (o'z va jalb qilingan mablag'lari) bahosi, muddati va manbalari.
3. Kreditlash va qarzdorlar turlari va yo'nalishlari.

Jalb qilingan kredit resurslarini boshqa tijorat banklari hamda markazlashtirilgan fondlaridan sotib olingan holda kreditlardan foydalanish uchun foizlar jalb qilingan resurslar summasiga bank (daromadi) marjasi qo'shish orqali aniqlanadi. Bu 3% dan 7% miqdorgacha bo'lishi lozim.

Garov ta'minoti bo'yicha talablar aniq va sifatli tasnifga ega bo'lishi kerak, ya'ni garovning likvidliligi, uzoq muddat saqlashning mumkinligi; narxlarning nisbatan barqarorligi, garovga qo'yiladigan mulk, mulkning bozor talablariga mos kelishi v.b.

Favqulodda holatlar yuz beradigan bo'lsa, garov egasi garov mulkini o'z hisobidan uning to'liq qiymatini sug'urta qilishi kerak.

Garovga olingan mulk qiymati kredit summasiga nisbatan 20% yuqoriroq bo'lishi maqsadga muvofiq.

Tijorat banklarining kredit taqdim etishdagi asosiy vazifasi – omonatchilarning pullarini kimga ishonib topshirish mumkinligini hal etishdan iborat. Bu faoliyat o'ta muhim va o'ta ta'sirchan jarayon bo'lib,

⁶⁰ The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

uni muvaffaqiyatli amalga oshirish sarmoya tuzilmasidagi leverajni jiddiy oshirish imkonini beradi. Bank kreditlarni qachon, kimga va qanday shartlarda berishni aniq belgilab olishi shart. Bank faoliyati doimo turli risklar bilan bog‘liq. Shuning uchun kreditlar, depozitlar va boshqa majburiyatlar bilan o‘z mablag‘lari o‘rtasida maqbul muvozanatni saqlash bankning eng muhim vazifalaridan biridir. Oqilona kredit siyosati bank kredit portfelini sifat jihatdan tartibga solish ko‘lamini, mablag‘ olish imkoniyati, eng yuqori risk darajasi, ssuda portfeli manbalari va muddatlari bo‘yicha mutanosibligini, bank majburiyatlari va aktivlari tuzilmasining mosligini hisobga olishi kerak. Kredit siyosati bankning o‘ziga xos “Kredit tili”ni yaratadi. Bu siyosat bank faoliyati yomonlashganda hamda kredit vakolatlari va majburiyatlari o‘zgarganda huquqni saqlab qolish uchun katta ahamiyat kasb etadi. Kredit siyosatidagi har qanday cheklash to‘liq hujjatlashtirilishi, asoslanishi va istisnolar ko‘rsatilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, tijorat bankining kredit siyosati bankning kreditlashni amalga oshirishdagi maqsadi va strategiyasini, kredit berish jarayonida bank xodimlarining vakolat darajasi va mas‘uliyatini, tijorat banki tomonidan beriladigan kreditlarning turlari va toifasi, bank krediti yo‘naltiriladigan iqtisodiyot sohalarini belgilab olish, kreditlash usullari, kreditlash ko‘rsatkichlari, kreditlarni qaytarib to‘lash shartlari va qoidalari, kreditning muddati, qarzdorlikni undirib olish bo‘yicha chora-tadbirlar, yuridik va jismoniy shaxslarning moliyaviy hisobotlariga qo‘yiladigan talablar, mijozning kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni o‘zida ifoda qiluvchi qarzdorlarning faoliyatiga oid moliyaviy axborotlar, garov ta‘minotiga va kredit monitoringiga qo‘yiladigan talablar, foiz stavkalari bo‘yicha bajariladigan operatsiyalar, ko‘zda tutilmagan holatlar, kredit portfelini audit qilish bo‘yicha talablar bank boshqaruvi va kengashiga taqdim qilinadigan hisobotlar bo‘yicha talablarni o‘zida ifodalashi lozim.

8-§. Kredit paketini tashkil qilish va kredit berishni hujjatlashtirish tartibi

Bank mijozdan kredit olish uchun ariza qabul qilgach kredit paketini shakllantirish va uni tahlil qilishga kirishadi. Bu jarayon quyidagi bosqichda amalga oshiriladi:

1. Kredit olish to‘g‘risidagi arizani ko‘rib chiqish va kelgusidagi qarz oluvchi bilan muloqotda bo‘lish.

2. Kredit bahosini aniqlash.
3. Kredit shartnomasini tayyorlash.

Kredit olish uchun qarz oluvchi o'zining moliyaviy va ishlab chiqarish imkoniyatlarini quyidagi mazmunda tahlil qilishi lozim:

- o'z mahsulotini sotish bozori, unga talab va taklifni o'rganish;
- kredit olish uchun asos bo'luvchi tovar-moddiy boyliklarni yetkazib berish, ishlab chiqarish xarajatlari va tovarlarni sotish bo'yicha shartnomalar bilan ta'minlanganligi;
- kreditlanadigan tadbirning samaradorligi;
- qarz oluvchi hisobvarag'iga pul mablag'larining kelib tushish davriyligi;
- kreditni va unga tegishli foizlarni to'lash manbalari;
- kredit uchun to'lanishi mumkin bo'lgan foiz hisob-kitobi va uning davriyligi;
- oldingi davr (yil, chorak, oy)dagi moliyaviy xo'jalik faoliyatining respektiv tahlili;
- joriy davr uchun biznes-reja.

Xo'jalik subyekti kredit olish uchun tahliliy va xomcho't ma'lumotlardan kelib chiqqan holda kredit olish uchun iltimosnoma tuzadi.

Kredit olish uchun arizada kredit olish zaruriyati, uning samaradorligi, qaytarilishi, to'lovligi va ta'minlanishi, shuningdek, o'z kapitali tarkibi va uning kreditlanayotgan tadbirdagi ishtiroki batafsil bayon qilinadi. Arizaga quyidagilar ilova qilinadi:

1. Pul oqimi tahlili ko'rsatilgan biznes-reja.
2. Oxirgi hisobot davri uchun buxgalterlik balansi, debitorlik va kreditorlik qarzlari va to'lov muddati 60 kundan oshgan qarzlarni qiyoslash dalolatnomalari talqini.
3. Foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot.
4. Aylanma mablag'larning aylanishi hisob-kitobi.
5. Boshqa kreditlar, qarz mablag'lari mavjudligi va boshqa banklarda saqlanadigan bo'sh mablag'larning mavjudligi to'g'risidagi ma'lumotnoma.
6. Kapitali bilan ishtirok etganligi to'g'risidagi ma'lumotnoma.

Kredit xodimi yoki kredit paketini o'rganuvchi shaxs yuqorida qayd etilgan hujjatlarni olgach, uch kunlik muddatda quyidagilarni aniqlaydi:

- subyektlarning kreditga va to'lovga qobiliyati, uning reyting bahosini, shuningdek, kredit maqsadlarining ustav faoliyatiga muvofiqligi, kreditning turini aniqlaydi, bunda u majburiy tartibda

likvidlilik, qoplash, muxtoriyat, qarz mablag‘larini jalb qilish, foyda va aylanma mablag‘lar aylanishi koeffitsiyentlarini o‘rganib chiqishi lozim.

Kredit paketini tahlil qilishda nafaqat kredit bitimlarining turli sohalariga, balki rahbarning shaxsiy sifatlariga ham baho beriladi. Taqdim etilgan hujjatlarni batafsil o‘rganib chiqqach, bank xodimi kredit bitimini tuzish uchun xulosani rasmiylashtiradi. Bunda quyidagilar ko‘rsatiladi:

- kreditning maqsadi, muddati va miqdori;
- kredit qaytarilishining ta‘minlanishi;
- foiz miqdori v.b.

Bank xodimining xulosasi rahbar tomonidan imzolangan va hujjatlar ilova qilingan holda kredit qo‘mitasiga ko‘rib chiqish uchun yuboriladi. Qo‘mita o‘z vakolatlaridan kelib chiqqan holda uch kun mobaynida tegishli qaror qabul qiladi. Mazkur xulosa kredit qo‘mitasi raisi tomonidan tasdiqlanadi. Shundan so‘ng kredit shartnomasi tuziladi yoki kredit bitimini tuzish va ssuda berishdan bosh tortish sabablari ko‘rsatilgan holda qarz oluvchiga yozma ravishda rad javobi beriladi.

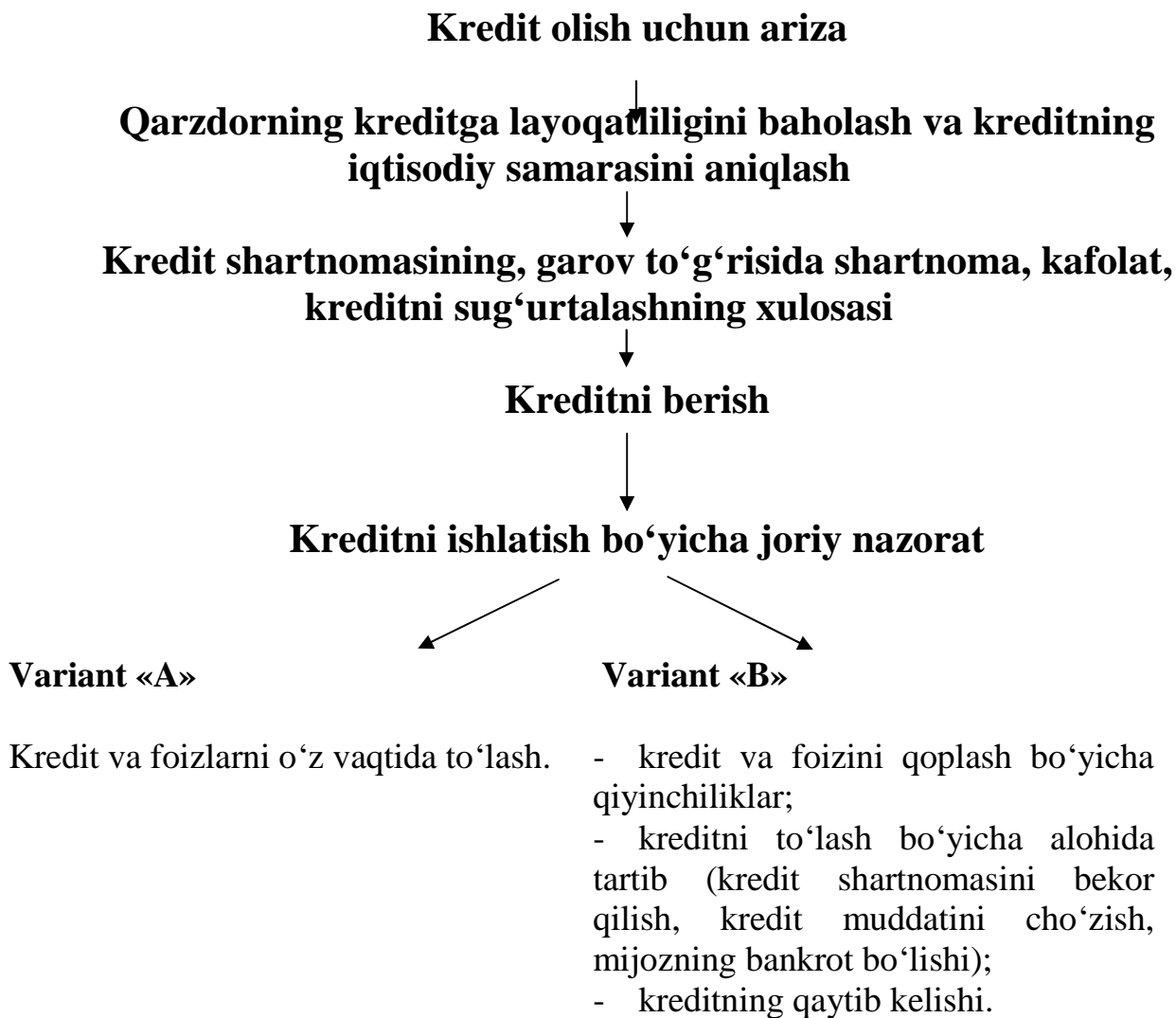
Kredit shartnomasida quyidagilar ko‘zda tutiladi:

- kreditning maqsadi va summasi;
- uni berish tartibi hamda to‘lash tartibi va shakli;
- majburiyatlarni ta‘minlash shakllari, foiz stavkalari, ularni hisoblash tartibi va to‘lash shakli;
- kredit berish va uni to‘lash vaqtida tomonlarning huquq va majburiyatlari;
- kredit berish uchun zarur bo‘lgan ma‘lumotlar, hisob-kitob va hujjatlarning ro‘yxati hamda ularning davriyligi;
- bank tomonidan joyida hisob yuritish, kreditning qaytarilishini ta‘minlash yuzasidan tekshiruvlar o‘tkazish imkoniyati va boshqa masalalar.

Bank kreditidan foydalanilgan vaqt uchun haq to‘lash kredit narxini tashkil etadi, u hisobot oyi boshlangunga qadar bank bo‘yicha yuzaga keladigan o‘rtacha foiz stavkasi va marjani o‘z ichiga oladi.

Kredit narxi Markaziy bankning “qayta moliyalash” stavkalarining me‘yorlari bilan tartibga solinadi, hamda mahsulot va xizmatlar tannarxi darajasini hisobga olgan holda belgilanadigan chegara ko‘rsatkichlaridan oshmasligi lozim. Amalda qayta moliyalash stavkasi “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi qonunning tegishli moddasiga muvofiq Markaziy bank tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Hozirgi kunda qayta moliyalashtirish foizi yiliga 9 foizni

tashkil etadi. Bu foiz stavkasiga tijorat banklari 1,5 martagacha marja qo'yishi mumkin. Kreditni berish va hujjatlashtirish tartibi markazlashtirilmagan va u tijorat banklari tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Bunday tartibni shartli ravishda quyidagicha tasvirlash mumkin:



20-rasm. **Kreditlash jarayoni**

Kredit olish uchun ariza, qarzdor kredit xizmatlaridan foydalanish uchun munosib bankni tanlagandan so'ng rasmiylashtiriladi va taqdim etiladi. Bunda mijoz bankning kredit salohiyati hajmini, uning passivlari, bankning ishonchlilik darajasini, bankning ta'sischi tarkibini, uning tarmoq xarakterini va u yoki bu operatsiyalarga moslashuvi va ixtisoslashuvini, shuningdek, kredit bo'yicha summa, foiz va kredit muddatlarini inobatga olishi mumkin. Iqtisodiy nobarqarorlik va doimiy ravishdagi kredit qaytarilmasliklar sharoitida banklar kreditni shu bankda hisob-kitob varag'iga ega bo'lgan qarzdorlarga berishni

ma'qul ko'radilar, bu esa qarzdor tomonidan bankni tanlash imkoniyatini cheklaydi.

Kreditga layoqatsizlik riskini oldindan ko'ra bilish ko'pincha oson kechmaydi, chunki kerakli paytda mijozning faoliyatida kutilmagan moliyaviy qiyinchiliklar vujudga kelishi mumkin. Bu qiyinchiliklar mijozning qobiliyatsizligi tufayli uning mol yetkazib beruvchilari, xaridor va boshqa tashqi omillarning xatosi va muammosi bunga sabab bo'lishi mumkin. Shuning uchun bank kredit operatsiyalarining har bir turi kreditning qaytmaslik riski bilan bog'liq bo'ladi. Bunday riskni pasaytirish uchun bank bo'lajak mijozning mavjud, o'tgan moliyaviy ahvoli bo'yicha kreditga layoqatliligini baholab, salbiy tomonlarini oldindan bilishga, mijozning kelajak muammolarini ko'rishga intiladi.

9-§. Kredit shartnomasining mazmuni va ahamiyati

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banki va mijoz o'rtasidagi kredit munosabatlar kredit shartnomasiga asoslanadi. Shu bois bank tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarni kreditlashni tashkil etishning asosiy xususiyatlaridan biri – bu har bir kredit bitimining shartnomaviy xarakterga ega ekanligidadir.

“Banklar va bank faoliyati to'g'risida”gi qonunning 31-moddasida banklar va ularning mijozlari o'rtasidagi munosabatlari shartnomalar asosida amalga oshirilishi belgilangan bo'lib, amaliyotda banklar va mijozlar o'rtasidagi har bir kredit munosabati shartnomaviy xarakterga ega. Bank va qarz oluvchi o'rtasida tuzilgan kredit shartnomasi kredit bitimining huquqiy-iqtisodiy shartlarini aniqlaydi va bu shartlar kredit munosabatlari ishtirokchilarining mavqeyidan qat'iy nazar o'zaro manfaatlarga asoslangan bo'ladi.

Kredit shartnomasi yuridik hujjat hisoblanib, uning barcha punktlari bajarilishi tomonlar uchun majburiydir. Bu O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi bilan belgilab qo'yilgan. Kredit shartnomasining mohiyati shundan iboratki, unga ko'ra bank (kreditor) shartnomada ko'rsatilgan shartlar asosida va unda belgilangan miqdorda qarz oluvchiga pul mablag'larini kreditga berish, qarz oluvchi esa kreditni va unga hisoblangan foizlarni o'z vaqtida qaytarib berish majburiyatini oladi.

Kredit shartnomasida tomonlarning nomlanishi, shartnomaning amal qilish muddati, kredit bitimining predmeti va shartlari,

tomonlarning huquq va majburiyatlari, bu majburiyatlarni bajarilishining huquqiy kafolatlari ko'rsatilgan bo'ladi.

Kredit shartnomasi, odatda, yozma shaklda tuziladi va kerakli shaxslar tomonidan imzolanadi. Yozma shaklda tuzilmagan kredit shartnomasi haqiqiy hisoblanmaydi. Fuqarolik kodeksining 744-moddasiga asosan **kredit shartnomasiga** ko'ra, bir taraf – bank yoki boshqa kredit tashkiloti (kreditor) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) shartnomada nazarda tutilgan miqdorda va shartlar asosida pul mabalg'lari (kredit) berish, qarz oluvchi esa olingan pul summasini qaytarish va uning uchun foizlar to'lash majburiyatini oladi.

Kredit shartnomasi:

-ikki taraflama shartnomadir, ya'ni har ikki taraf tegishli huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi;

-haq evaziga tuziladigan shartnomadir, ya'ni qarzdor kreditorga kredit olganligi uchun foiz, marja, komissiya ko'rinishida haq to'lashi lozim;

-konsensual shartnomadir, ya'ni u kredit shartnomasi taraflar tomonidan imzolanishi bilanoq tuzilgan hisoblanadi va kuchga kiradi, biroq berilgan kreditga foizlar shartnoma tuzilgan kundan emas, balki haqiqatda kredit mablag'laridan foydalanilgan davr uchun to'lanadi;

-xo'jalik shartnomasidir, chunki kredit shartnomasi asosan tadbirkorlik faoliyatiga mansub sohalarda tuziladi.

Kredit miqdori va uning qaytarilish muddati, foiz miqdori va uni to'lash muddati, kreditning maqsadi va boshqalar kredit shartnomasining muhim shartlari hisoblanadi. Tijorat banki va mijoz o'rtasidagi kredit munosabatlari kredit shartnomasiga asoslanadi. Rivojlangan davlatlar bank tizimida har qanday kredit munosabatlari unda ishtirok etuvchi tomonlarning mavqeyidan qat'iy nazar o'zaro manfaatli shartnomalar asosida amalga oshiriladi. Kredit shartnomasida quyidagi asosiy shartlar ko'rsatiladi:

Kreditning maqsadi.

Tijorat banki uchun kreditning qanday maqsadlarga so'ralayotganligi muhim hisoblanadi. Shartnomada kreditning qaysi maqsad uchun ishlatilishi ko'rsatiladi va bu korxonalarining biznes rejasida o'z aksini topishi lozim. Biznes rejada ko'rsatilgan maqsad bo'yicha kredit summasi o'tkazilib beriladi va korxonaning keyingi faoliyati ham bank tomonidan kreditning shartnomada ko'rsatilgan maqsadlarga yo'naltirilishi nazorat qilib boriladi.

Kredit summasi.

Kredit shartnomasida kreditning summasi mijozning garovga qoʻygan mulkining 120 foizi miqdorida yoki kafolatlangan summa miqdorida belgilanib koʻrsatiladi. Tijorat banki mijoz arizasida koʻrsatilgan summani har tomonlama asoslab berishi kerak. Odatda, mijozlar oʻz imkoniyatlarini maksimal darajada baholab keladilar. Tijorat banklari kerakli hollarda kreditlanayotgan obyektни toʻla oʻrganib chiqish uchun mutaxassislarни jalb qilishi mumkin.

Kreditning foiz stavkasi.

Hozirgi kunda koʻpgina tijorat banklari qayta moliyalash stavkasini va jalb qilgan resurslarining bahosini hisobga olgan holda oʻzlarining kredit siyosatiga muvofiq mustaqil foiz stavkalarini oʻrnatadi.

Kreditni qaytarish muddati.

Shartnomaga asosan kreditdan foydalanish muddati kelganda, kredit olgan korxonada kreditni qaytarmasa, muddati oʻtgan qarz hisob raqamiga chiqariladi. Har oyning birinchi kuniga har oy uchun olinadigan foiz summasini oʻz vaqtida toʻlab bormasa, muddati oʻtgan foiz hisoblanib boriladi. Kredit uchun olinadigan foiz bir necha marta muddati oʻtgan foiz hisob raqamiga chiqsa, bank kreditni muddatidan oldin yopishga farmoyish beradi. Barcha ssuda operatsiyalari shu hisob raqam orqali olib boriladi. Kredit summasi bankning oʻz mablagʻlari hisobidan vakillik hisob raqami orqali toʻlab beriladi.

Respublikamizda qisqa muddatli kreditlash va, umuman, tijorat banklari tomonidan kredit berish “Banklar va bank faoliyati toʻgʻrisida”gi qonunga asosan olib boriladi. Banklar tomonidan kredit berish kreditlashning asosiy tamoyillari kreditning maqsadliligi, kreditning taʼminlanganligi, muddatliligi, qaytarilishi, toʻlovliligi asosida amalga oshiriladi.

Kredit shartnomasi huquqiy jihatdan bir qator xususiyatlarga ega. Oʻzining huquqiy tabiatiga koʻra kredit shartnomasi tomonlarning maqsadlarini va shu maqsadlarning amalga oshishini birlashtiradi. Maqsad sifatida kredit shartnomasi bankning maʼlum shartlar asosida ssuda berish roziligi va qarz oluvchining uni maʼlum davrdan soʻng qaytarib berishga tayyorligini aks ettiradi. Maqsadlarning bajarilishi sifatida kredit shartnomasi ssuda berish va toʻlash boʻyicha aniq harakatni koʻzda tutadi. Mijozning ssudani qaytarish boʻyicha majburiyatlari shartnomani imzolashdan oldin amalga oshirilgan boʻlsa ham, faqatgina ssuda olingandan soʻng paydo boʻladi. Kredit shartnomasi, shuningdek, kredit bitimining iqtisodiy shartlarini tartibga soladi. U bir tomondan mijoz talabining toʻlaroq hisobini, ikkinchi

tomondan esa bankni kredit riskidan saqlashning muvofiq mexanizmini ta'minlab beradi.

Kredit shartnomasi qarz shartnomasining bir turi hisoblansada, u qarz shartnomasidan farq qiladi. Bu farqni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

26-jadval

Kredit shartnomasi va qarz shartnomasining farqli jihatlari

Kredit shartnomasi (Fuqarolik kodeksining 744-748-moddalari)	Qarz shartnomasi (Fuqarolik kodeksining 732-743-moddalari)
Asosan banklar, boshqa kredit tashkilotlari kredit berishi mumkin	Barcha jismoniy va yuridik shaxslar boshqa shaxslarga qarz berishi mumkin
Bankdan kredit sifatida faqat pul mablag'lari beriladi	Qarz sifatida esa pul mablag'lari va boshqa ashyolar berilishi mumkin
Doimo yozma shaklda tuzilishi kerak	Ba'zi hollarda qarz shartnomasi og'zaki shaklda ham tuzilishi mumkin
Kredit shartnomasi konsensual shartnomadir	Qarz shartnomasi real shartnomadir, ya'ni u pul yoki ashyolar qarz oluvchiga topshirilishi bilan tuzilgan hisoblanadi
Kreditor tomonidan qarz oluvchiga, hatto shartnoma tuzilgandan keyin ham kredit summasi butunlay yoki qisman berilmasligi mumkin	Qarz beruvchi qarz oluvchiga qarz summasini berishdan bosh tortishga haqli emas, chunki qarz summasi berilmagan taqdirda, qarz shartnomasi tuzilmagan bo'lib qoladi

Bank bilan mijoz o'rtasida kredit shartnomasini tuzishda barcha shartnomalar uchun zarur bo'lgan quyidagi asosiy talablar inobatga olinsa, maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin:

-barcha huquq va manfaatlarni to'liq himoya qilish imkonini beruvchi, barcha holat va vaziyatlar uchun to'g'ri keluvchi **universal shartnomalar shakli mavjud emas**. Barcha holat va vaziyatlarni o'z ichiga qamrab oladigan shartnoma shaklini ishlab chiqishning imkoni yo'q;

- shartnoma (bizning holatda kredit shartnomasi) **individual** xarakterga ega bo'lgan rasmiy yuridik hujjatdir;

- aniq kredit shartnomasini tuzishda, kredit olish uchun murojaat qilgan mijozlarga alohida (individual tarzda) yondashib, ularning

huquqiy maqomi, tashkiliy-huquqiy shakli va kreditlanayotgan loyihaning xususiyatiga e'tibor berilishi maqsadga muvofiqdir.

Shartnoma tuzish jarayoniga yuridik va iqtisodiy jihatdan puxta, aniq, talab darajasida ijodiy yondashish kerak.

Kredit shartnomasi tarkibi qonunda belgilanmagan. Kredit shartnomasini tuzishda bir qancha talablarni, jumladan, kreditning maqsadi, summasi, muddati, ta'minlanganligi, foizlari, kreditni qoplash tartibi va boshqalar aniq ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Kredit shartnomasining tarkibi odatda quyidagi qismlardan iborat bo'ladi:

- kirish qism - umumiy holat – shartnoma predmeti – kredit berish maqsadi, shartlari - hisoblanish shartlari va tarkibi – tomonlarning huquq va majburiyatlari – boshqa shartlari – yuridik manzillari, rekvizitlari, tomonlar imzolari.

Har bir kredit shartnomasi shakliga ko'ra quyidagi to'rtta asosiy tamoyillarga asoslanadi:

- mustahkam huquqiy asos;
- shartnoma tuzish erkinligi;
- tomonlarning o'zaro manfaatdorligi;
- shartnoma shartlarining kelishilganligi.

Kredit shartnomasining huquqiy asosini qonunlar, bank faoliyatiga oid boshqa yuridik va me'yoriy hujjatlar tashkil etadi.

Kredit shartnomasini tuzish erkinligi mijozni ssuda olmoqchi bo'lgan bankni tanlash erkinligida va bankning shu mijozga kredit berish masalasini yechish erkinligida o'z aksini topadi. Ikkala tomon shartnomaviy munosabatlarga o'z xohishlariga ko'ra kiradilar. Tomonlarning bir-biridan o'zaro manfaatdorligi kredit shartnomasi shartlarini kelishish imkoniyatini bildiradi. Har bir tomon ham o'z manfaatlarini qondiruvchi optimal variantni topishga harakat qiladi.

Kredit shartnomasi tarkibini shakllantirishda, muhim va yordamchi shartlarning bor ekanligiga ahamiyat berish kerak. Muhim shartlar deganda, biz kredit shartnomasini tuzish imkoniyatini aniqlovchi shartlarni tushunamiz. Ularga tomonlarning nomi, shartnoma muddati, predmeti va summasi, ssudani berish va qaytarish tartibi, ssudadan foydalanish bahosining darajasi, kredit qaytarilishning ta'minlanganligi, tomonlarning javobgarligi kiradi.

Qo‘shimcha shartlar kredit qaytarilishini ta‘minlashga, qo‘shimcha garovni yaratishga qaratilgan bo‘ladi. Ular aniq bir qarzdorlar uchun qo‘llaniladi va quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- qarzdorning aniq bir kreditga layoqatlilik darajasiga erishish majburiyati;
- hisob va hisobotning zaruriy holati;
- garovga qo‘yilgan mulkning saqlanganligi;
- bank nazorat qoidalariga rioya qilishlik;
- bank ruxsatisiz korxonani qayta tashkil etishning ta‘qiqlanganligi v.b.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilganlarni hisobga olgan holda, kredit shartnomasining umumiy sxemasi quyidagi ko‘rinishda bo‘lishi mumkin:

- shartnoma maqsadi;
- bank huquqlari;
- qarz oluvchining huquqlari;
- bank majburiyatlari;
- qarz oluvchining majburiyatlari;
- shartnomaning amal qilish muddati;
- boshqa shartlar;
- tomonlarning yuridik manzili va imzolari.

Shartnoma boshlanishida ishtirokchilarning yuridik shaxs sifatidagi rekvizitlari: qarz oluvchi uchun – nomi, hisob-kitob varag‘i raqami; bank uchun esa uning nomlanishi, ular tomonidan ish ko‘ruvchi shaxslar mansabi, ismi, familiyasi, otasining ismi ko‘rsatiladi. Bu bo‘limda, shuningdek, mijozning huquqiy shaklini: u alohida korxonami yoki tashkilotmi (shirkat, korporatsiya) ko‘rsatishi kerak.

-“Shartnoma maqsadi” bo‘limi kredit bitimi obyektining sifat va miqdor tavsifini aks ettiradi.

Kredit bitimi obyektining sifat tavsifi ssudaning maqsadli yo‘naltirilganligini ko‘rsatadi. Shularga ko‘ra kredit turi quyidagicha tavsiflanadi:

Maqsadiga ko‘ra kredit:

- kundalik ishlab chiqarish talablarini;
- savdo-vositachilik ehtiyojlarini;
- investitsiya ehtiyojlarini;
- iste‘mol ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo‘ladi.

Iqtisodiy tarkibiga ko‘ra kredit:

- to'lovga mablag' yetishmasligi;
- tovar-moddiy boyliklarini shakllantirish;
- qimmatli qog'ozlarni sotib olish;
- ishlab chiqarish xarajatlari;
- ko'chmas mulk sotib olish va boshqalar uchun berilgan kreditlar.

Obyekt umumlashuviga ko'ra kredit:

- yiriklashgan;
- jamlangan (yig'ma);
- alohida ehtiyojga mo'ljallangan bo'lishi mumkin.

Shartnoma maqsadi bo'limida kredit bitimi obyekt, shuningdek, kredit summasi ko'rsatiladi. U kreditlashning miqdoriy chegarasini xarakterlaydi. Kredit agarda kredit liniyasi ochish tartibida berilayotgan bo'lsa, uning darajasi oylarga bo'lingan holda ko'rsatiladi.

Ikkinchi bo'lim ssudani berish va qaytarish tartibi va u bo'yicha bank huquqlarini o'z ichiga oladi. Yiriklashgan yoki jamlangan obyektни kreditlash sistematik tarzda amalga oshiriladi va shuning uchun kredit berish ayni to'lovlar amalga oshirilayotgan paytda hisob-kitob varag'idan o'tmagan holda bajariladi. Kreditni qaytarish ham xuddi shunday sistematik tarzda hisob-kitob varag'idan tomonlarni kelishilgan muddatlarida amalga oshiriladi. Kredit shartnomasida bankning quyidagi huquqlari belgilanadi:

- qarz oluvchidan kreditni ishlatishini nazorat qilish uchun ahamiyatga ega bo'lgan buxgalteriya va statistika hisobotlarini olish;

- berilgan kreditlar uchun foizlar olish;

- shartnoma shartlariga amal qilinmagan hollarda shartnomani bekor qilib, kredit berishni qisman yoki to'liq to'xtatish va berilgan kreditlarning muddatidan oldin foizlari bilan undirib olish;

- qayta moliyalash foizi o'zgargan holda kredit uchun foizlarni o'zgartirish;

- shartnoma muddatini uzaytirish sabablarini tasdiqlovchi hujjatlarni talab qilish;

- shartnomada ko'rsatilgan boshqa huquqlar;

- kredit bo'yicha qarzdorlik jadval bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlikka o'tkazilgandan so'ng mijozning hisob raqamiga pul mablag'i bo'lganda va kelib tushgan holatda kreditning asosiy summasini qaytarish maqsadida mijozning roziligisiz uning hisob raqamidan chegirib olish hisoblanadi. Bu holda bank qarz oluvchiga hisob raqamidagi mablag'lar kredit bo'yicha qarzni qondirishga qaratilishi to'g'risida yozma xabar beradi. Qarz oluvchining hisob

raqamida mablag‘i bo‘lganda va mablag‘ kelib tushgan holda bank tomonidan kredit bo‘yicha qarzdorlik mijozning rozilgisiz memorial order bilan chegirib olinishi amalga oshiriladi;

- qarzdorning pul mablag‘lari yetishmagan taqdirda kredit bo‘yicha qarzlarni qarzdorning roziligiga ko‘ra, uning likvidli mol-mulki hisobidan yoki xo‘jalik sudi orqali qarzdorning mol-mulkiga qaratish yo‘li bilan undirishdan iborat.

Qarz oluvchi to‘lovga qobiliyatsiz deb belgilanganda, biznes-rejada ko‘rsatilgan pul oqimlari tushumi muddatida ta‘minlamay bank oldida qarzdorliklarni yuzaga keltirganda, u tomonidan kreditning ta‘minlanishi bo‘yicha majburiyatlari bajarilmaganda, kreditning asosiy qarzi yoki unga tegishli foiz to‘lovlar ushbu shartnomada ko‘rsatilgan muddatlarda to‘lanmaganda, qarz oluvchi tomonidan kreditning ishlatilishi majburiyatlari buzilganda, qarz oluvchi tomonidan hisobotlar muntazam taqdim etilmaganda yoki ular aniq bo‘lmaganda, bank xodimlariga birlamchi hisobotlar va buxgalterlik hujjatlarini o‘rganishga ruxsat berilmaganda, kafil tashkilotning moliyaviy holati yomonlashganda, tashkilotning tugatilishi yoki bankrot bo‘lishi holati kelib qolganda, garovga olingan mulk saqlash holati talabga javob bermagan hollarda bank quyidagi huquqlarga ega:

- ushbu kredit shartnomasida qayd etilgan kreditni qarz oluvchiga to‘liq yoki qisman berishni rad etishi;

- berilgan kredit va u bo‘yicha foiz to‘lovlarini muddatidan oldin undirish, shu jumladan, ushbu shartnomada belgilangan kredit ta‘minoti hisobidan undirish;

- ta‘minot turini boshqa likvid turiga almashtirilishini talab qilishi mumkin.

Alohida obyektlarni kreditlash esa o‘zgacha mexanizmga ega bo‘lib, u kredit shartnomasida belgilangan bo‘lishi kerak. Masalan, kreditni berish va qaytarish to‘liq summada yoki qismlarga bo‘lib bajarilishi mumkin. Muvofiq tarzda kredit berish va qaytarishning summa va muddatlari ko‘rsatilishi kerak. Ssudani berish mablag‘lari to‘g‘ridan to‘g‘ri to‘lovlarni bajarishga yo‘naltirish yo‘li bilan, shuningdek, mablag‘larni hisob-kitob qilish varag‘iga o‘tkazish yo‘li bilan ham amalga oshirilishi mumkin. Keyingi holatda ssudaning maqsadli yo‘naltirilganligini ta‘minlovchi mexanizm bo‘lishi kerak. U o‘z ichiga: a) mijozning ssudaning maqsadli yo‘naltirilganligiga rioya etish majburiyati; b) berilgan mablag‘larning maqsadli ishlatilishi

ustidan bank nazorati shaklini oladi. Kredit shartnomasining 3-bo'limida qarz oluvchining huquqlari ko'rsatiladi.

Mijoz quyidagi huquqlarga ega:

- kredit shartnomasida nazarda tutilgan miqdorda va muddatda kreditni olish;

- shartnomaga asosan yoki kreditor qarshi bo'lmasa, kreditni muddatidan oldin qaytarish;

- shartnomaga amal qilinmasa kredit shartnomasini bekor qilish;

- kredit shartnomasi muddatini uzaytirish va qayta moliyalash stavkasiga asosan kredit foizini o'zgartirishni talab qilish;

- kredit shartnomasida ko'rsatilgan boshqa huquqlar.

Kredit shartnomasining 4-bo'limida bankning majburiyatlari aks etadi. Bank majburiyatlarida mijozga ssuda varag'ini ochish, ssudalarni kerakli summa, ko'rinish va aniq muddatlarda berishni kiritish mumkin.

Bank majburiyatlariga quyidagilar kiradi:

- o'z vaqtida kreditni berish va pul hisob hujjatlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish;

- kredit shartnomasiga binoan kreditlarga foiz hisoblash;

- kreditni va unga foizlarni muddatidan oldin undirish hollarida qarzdorga ma'lumot berish;

- normativ hujjatlarning o'zgarishi to'g'risida mijozni xabardor qilib turish;

- shartnomada ko'rsatilgan boshqa majburiyatlar.

Bu majburiyatlarni bajarmaganda, bank mijozga jarima to'lashi ko'zda tutilgan bo'ladi (odatda, har bir kechiktirilgan kun uchun 0,01 foiz miqdorida). Shuningdek, bank kredit berishni to'liq yoki qisman to'xtatib qo'yish huquqiga egadir. Agar qarz oluvchi uni qaytara olmasligi to'g'risida ma'lumotlar bo'lsa, berilgan kredit bank tomonidan muddatidan ilgari undirilishining sabablari to'g'risida qarz oluvchiga yozma xabar beradi. Qarz oluvchining hisobvarag'iga mablag' kelib tushgan sana inobatga olingan holda berilgan kreditlar bo'yicha kunlik foiz to'lovlari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarni kreditlash bo'yicha kiritiladigan o'zgarishlar bo'yicha qarz oluvchiga xabar berish v.b.

5-bo'lim mijozning majburiyatlariga bag'ishlanib, bu bo'limda quyidagi mijozlar kredit va foizlarining o'z vaqtidaligi to'liq ko'rsatilgan, qaytarilishiga yo'naltirilgan kreditlarning maqsadsiz ishlatilishi aniqlangan hollarda, maqsadsiz ishlatilgan summaning 25

foizi miqdorida jarima to‘lash va ushbu shartnomaning 1-bandida ko‘rsatilgan kredit summasining to‘liq qaytarilishini;

qarz oluvchi korxonalar rahbari investitsiya loyihalarini (biznes-reja) texnik-iqtisodiy asoslanganligi, axborotning o‘z vaqtida taqdim etilishi va ishonchliligi, loyihalarning texnik-iqtisodiy asoslash parametrlarini va biznes-rejalarni amalga oshirilishi uchun qonun hujjatlariga muvofiq javob berishi, biznes-reja bo‘yicha ko‘zda tutilgan pul oqimlarini grafik bo‘yicha tushishini ta‘minlashi;

bankka garovga berilayotgan ko‘chmas mulk va moddiy boyliklar sug‘urta idoralarda sug‘urtalangan va kredit shartnomasi yuridik kuchga ega bo‘lishi uchun harakatdagi O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan notarial idoralarda tasdiqlangan va davlat ro‘yxatidan o‘tgan bo‘lishi shart.

Bankka garovga berilayotgan ko‘chmas mulk va moddiy boyliklarning yaxlitligini saqlash yuzasidan to‘liq moddiy javobgar bo‘lishi (kredit va unga hisoblangan foiz to‘lovlar to‘liq to‘langunga qadar), ularni sotib yubormasligi va boshqa uchinchi shaxsga bermasligi shart. Kafolatchi tashkilotning moliyaviy holati yomonlashganda, tugatilishi yoki bankrotlik holatiga kelib qolish holatlari ro‘y berganda, kredit ta‘minotiga berilgan mulk holati yomonlashganda, bank talabiga binoan olingan kredit va foizlarni muddatidan oldin uzish yoki ta‘minotini boshqa likvid ta‘minotga almashtirish ko‘zda tutilishi mumkin.

Kredit uchun foiz to‘lovlar har oyning 20 sanasigacha to‘lanadi.

Qarz oluvchi bankka quyidagilarni taqdim etadi:

- qarzlarning yuzaga kelish sanalari ko‘rsatilgan debitor va kreditor qarzdorligi bo‘yicha yoyilmasi ilova qilingan yillik va chorak balanslari;
- muddati o‘tgan qarzar bo‘yicha solishtirma dalolatnomalar va bank nazorat funksiyasi uchun zarur bo‘lgan boshqa hujjatlar.

Birlamchi hisobotlar va buxgalterlik hujjatlariga ruxsat berilishi va bank talabiga ko‘ra qarz oluvchi tegishli hujjatlardan zarurlarining nusxasi taqdim etilishi. Kreditning maqsadli ishlatilishi yuzasidan bank xodimlari tomonidan tekshiruv o‘tkazilishiga ruxsat berilishi, shuningdek, kreditning ishlatilishini joyiga chiqib tekshirish uchun ruxsat berilishidir. Ushbu kredit shartnomasi bilan huquqiy jihatdan bog‘liq bo‘lgan tovar-moddiy boyliklarining saqlanishi holati bo‘yicha bank xodimlari tomonidan tekshiruv o‘tkazishga ruxsat berilishi, agar kredit sug‘urtalangan bo‘lsa, har yil uchun sug‘urta to‘lovlarining o‘z

vaqtida to'lab borilishi, har yil uchun alohida kafil tashkilot moliyaviy holati to'g'risida yozma ma'lumot taqdim etish kabilar bo'lishi lozim.

Shuning uchun mijozning majburiyatlari to'g'ridan to'g'ri kreditning tamoyillari, qoidalari va shartlariga amal qilishga bog'liqdir. Mijoz majburiyatlariga quyidagilar kiradi:

- kreditdan belgilangan maqsadlarda foydalanishni ta'minlash;
- o'z vaqtida foizlarni to'lash va kreditni qaytarish;
- to'lovga layoqatliligi to'g'risida bankka ma'lumot berib turish;
- kreditni ta'minlash;
- berilgan kredit bo'yicha hal qilinishi lozim bo'lgan masalalarni yechish uchun birlamchi buxgalteriya hisobotlari va hujjatlarini kerakli paytda kredit bo'limiga taqdim etish;
- 3-shaxsdan kredit olish to'g'risida bankni xabardor qilish;
- korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli o'zgarishi hollarida bankni xabardor qilish;
- likvidatsiya paytida zudlik bilan kreditni (foizlari bilan) qaytarish;
- shartnomaga binoan boshqa majburiyatlar.

Kredit shartnomasining 5-bo'limida kredit qaytarilishini ta'minlovchi aniq usullari ko'rsatiladi. Ular quyidagicha bo'lishi mumkin:

- a) garovga qo'yilgan tovar-moddiy boyliklar;
- b) bank yoki sug'urta tashkilotining kafolati;
- d) uchinchi shaxsning kafilligi;
- e) sug'urta polisi.

Yuqorida keltirilgan kredit qaytarilishining kafolatini ta'minlovchi usullar kreditning barcha turlarida, qarz oluvchining kreditga layoqatlilik darajasini hisobga olgan holda ishlatiladi. Ular mijozga ishonch yetarli bo'lmaganda, ssudani pul tushumlari hisobiga qaytarishning yuqori riski mavjud bo'lganida qo'llaniladi.

5-bo'limda kreditdan foydalanganlik uchun bankka to'lanadigan foizlar darajasi aks etadi. Bu bo'limda quyidagi hollardagi foiz stavkasini belgilash, qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir:

- a) shartnomada ko'rsatilgan ssudadan foydalanish muddati davomida;
- b) ssuda prolongatsiya qilinganda;
- d) ssuda to'lashni kechiktirganda;
- e) mijozning kreditga layoqatliligining yomonlashganida yoki bitimning kredit riskini ko'paytiruvchi boshqa omillarning paydo bo'lishida.

Bundan tashqari kredit shartnomasida kreditga foiz hisoblash va uni undirish muddatlari ko'rsatilishi zarur. Inflyatsiya sharoitida kredit shartnomasining yana bir punktida boshlang'ich o'rnatilgan foiz stavkalarining inflyatsiya o'sish darajalariga bog'liq holda o'zgartirish tartibi berilgan bo'ladi. Foiz stavkasini qayta ko'rib chiqishga asos bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalashtirish stavkasining o'zgarishi sabab bo'ladi. Ba'zi hollarda kredit shartnomasida tomonlarning javobgarligi 6-bo'limda tomonlar olgan majburiyatlar qisman yoki to'liq bajarilmaganda, O'zbekiston Respublikasi qonunlari oldida javobgar ekanligi haqida sanksiyalar berilgan bo'ladi. "Shartnomaning qo'shimcha shartlari" degan bo'limda oldingi bo'limlarda ko'rsatilmagan boshqa shartlar belgilanadi. Ularga agar mijoz bu bankda hisob-kitob varag'iga ega bo'lmasa, summa va muddati ko'rsatilgan majburiy muddatli depozit ochish; kreditlash yoki kredit liniyasi limitining boshlang'ich o'rnatilgan summasini o'zgartirish tartibi; kredit shartnomasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish tartibini kiritish mumkin.

"Kelishmovchiliklarni hal qilish" bo'limida quyidagilarni ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'ladi:

a) tomonlar o'rtasida shartnoma shartlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan kelishmovchiliklarni o'zaro kelishuv yo'li bilan hal qilish;

b) o'zaro kelishuv bilan hal qilish mumkin bo'lmagan kelishmovchiliklarni O'zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan respublika xo'jalik sudida hal qilish.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kredit shartnomasining yana bir bo'limi shartnomaning amal qilish muddati bo'lib, unda kredit shartnomasining amal qilish muddatini, ya'ni uning boshlanishi va oxirini belgilaydi.

Shartnomada, shuningdek, tomonlarning yuridik manzili (pochta manzili, hisob-kitob yoki vakillik hisoblari, telefon (faks) hamda muhrlar bilan tasdiqlangan imzolar aks etadi.

10-§. Kredit shartnomalarini qo'llash bo'yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi

Xorijiy banklar o'zlarining kredit shartnomalarini qo'llashda boy tajribaga ega. Uni o'rganish O'zbekiston Respublikasi uchun katta amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Turli mamlakatlarda

tuziladigan kredit shartnomalarning asosiy xususiyatlari quyidagilar hisoblanadi:

- *huquqiy madaniyatning yuqori darajasi;*
- *kredit bitimi shartlarining batafsil xarakterga egaligi;*
- *kredit shartnomalari shakllarining turlichaligi va boshqalar.*

Yaponiyada kredit shartnomalar tuzish va ularni amalga oshirish sohasida bank huquqshunoslari har doim advokatlik idoralari bilan aloqa qiladilar va qiyin yuridik savollarga javob topadilar. Bank huquqshunoslari bank xodimlarini yuridik jihatdan doimiy tarzda o'qitib turadilar.

AQShda eng batafsil kredit shartnomasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- *mijoz haqida umumiy ma'lumotlar;*
- *tuzilayotgan kredit bitimining asosiy parametrlari, summa, muddat va maqsadi;*
- *tasdiqlangan shartlar;*
- *inkor etiladigan shartlar;*
- *ssudalarni to'lash kafolatlari;*
- *shartnoma shartlarini bajarmaganlik uchun jazo choralari;*
- *to'lovga layoqatsiz va bankrot deb e'lon qilish mezonlari;*
- *bankka qarzni to'lamagan taqdirdagi bank huquqlari va boshqalar.*

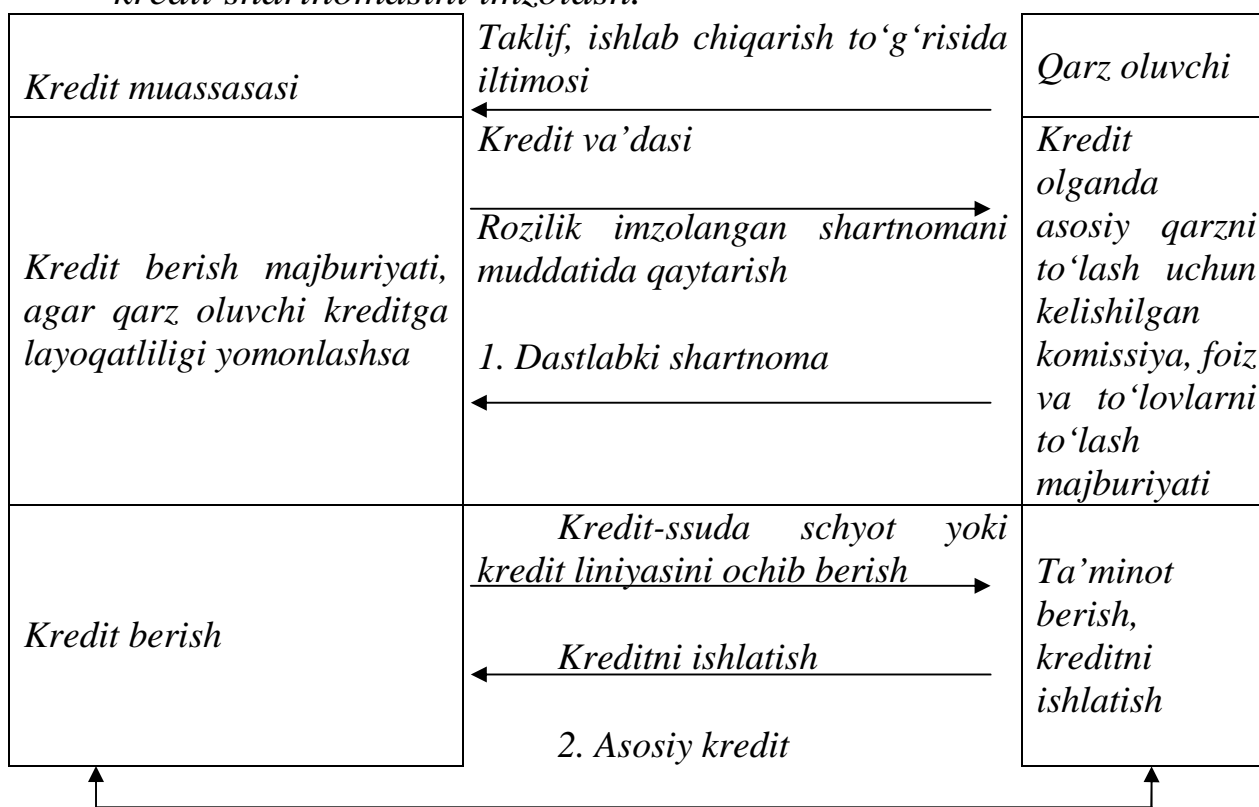
Germaniyada bir tizimdagi banklar uchun (xususiy, jamg'arma va h.k.) umumiy kredit shartlari o'rnatiladi. Ular kredit operatsiyalarining asosini tashkil etadi. Umumiy kredit shartlari mijozlarga yetkaziladi, kredit shartnomasida ular takrorlanmaydi, faqat qarz oluvchi unga rozi bo'lgan punkt yoziladi. Germaniyada kredit shartnomalari erkinlashgan xarakterga ega.

Kredit shartnomasining aksariyat shakllarida quyidagi ko'rsatkichlar bo'ladi:

- *tomonlarning to'liq nomlari va manzillari;*
- *olingan va olinayotgan kreditlar to'g'risida to'liq ma'lumotlar;*
- *yangi kreditning maqsadi;*
- *yangi kreditning shartlari;*
- *kredit uchun hisoblangan va undiriladigan foizlar miqdorini hisoblash tartibi;*
- *kredit qaytarilishining kafolati;*
- *mas'ul shaxslarning muhrlar bilan tasdiqlangan imzolari;*
- *boshqa shartlar;*

Germaniyada bank va korxonada o'rtasida kredit shartnomasi quyidagi 3 bosqichda tuziladi:

- mijoz tomonidan kredit shartnomasi tarkibining shakllantirilishi;
- uning bank tomonidan ko'rib chiqilishi va xulosa berilishi;
- foizlarni to'lash va asosiy qarzni to'lashga oid to'lovlar;
- kredit shartnomasini imzolash.



21-rasm. Germaniyada kredit shartnomasini tuzish sxemasi

Banklarda kredit arizasini ko'rib chiqishning majburiyligi kredit shartnomasini tuzishning huquqiy asoslanganligi garovidir.

Xorijiy davlatlarda nafaqat kredit bitimini, balki mijozning o'zini ham chuqur o'rganish uning kredit riski omillariga doir majburiyatlarini aniqlashtirishga yordam beradi. Shuning uchun mijozning majburiyatlariga bag'ishlangan kredit shartnomasining bo'limi tarkibiga har bir ssudaning qaytib kelishiga qaratilgan aniq iqtisodiy va huquqiy shartlari kiritilgan⁶¹.

⁶¹ The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

11-§. Xorijiy davlatlarda kreditlash amaliyoti

Xorijiy banklar kreditlash amaliyotida kreditlashga, ya'ni biznes uchun olinadigan tijorat kreditlari va alohida subyekt uchun beriladigan kreditlarga nisbatan ikki xil yondashuv mavjud. Yondashuvning farqi shundaki, bunday kreditlar kredit bitimining turi, kredit miqdori, shartlari, foizi, to'lash muddati va boshqalari bilan bir-biridan farq qiladi. *Banklar tomonidan ajratiladigan kreditlarning hajmi va dinamikasi ko'p omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin va ular bank daromadlarini shakllantirishda muhim o'rinni egallaydi. Amerika yirik (aktivlari 1 mlrd doll dan ortiq) banklar operatsion daromadlarining 68-70% dan ortig'ini kredit va lizingdan tushgan to'lovlar bo'lsa, 14% dan ortig'i qimmatli qog'ozlar portfelidan olingan daromadlar hisoblanadi. Yaponiyaning ba'zi banklarida bu ko'rsatkich mos ravishda 48% va 15% ni tashkil etgan.*

Kreditlar bank aktivlari tarkibida salmoqli o'rinni egallaydi. Kreditlarni qaysi maqsadda olinishiga qarab xorijiy amaliyotga 2ta guruhga bo'linadi:

1. Jismoniy shaxslarning shaxsiy va iste'mol ehtiyojini qondiruvchi kreditlar;

2. Aksionerlik kompaniyalari, kichik biznes, tadbirkorlarga ishlab chiqarish va mahsulot realizatsiyasi uchun beriladigan kreditlar.

AQSh tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning 85% dan ortig'i quyidagi sohalarga yo'naltirilganligi bilan ahamiyatlidir. Bular:

- savdo-sanoat korxonalariga berilgan kreditlar;*
- ko'chmas mulk uchun berilgan kreditlar;*
- yakka tartibdagi mijozlarga berilgan kreditlar.*

AQSh tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning yarimidan ko'pi savdo-sanoat sohasiga beriladigan qisqa muddatli tijorat kreditlari hisoblanadi. Bu kreditlar asosan mazkur tarmoq korxonalarining aylanma kapitalini to'ldirishga, kapital xarajatlarni qoplashga yo'naltiriladi. Oziq-ovqat, yengil sanoat korxonalari, chakana savdo, qayta ishlash korxonalari ham Amerikada faol kredit oluvchi hisoblanadi. Banklar tomonidan ularga beriladigan kreditlarning bir qismi mavsumiy xarajatlarni qoplashga qisqa muddatga beriladi va ular tezda bankga qaytariladi, ba'zi korxonalar uzoq muddatli (8-10 yilga) kreditlarni jalb qilishi mumkin.

AQSh banklari ko'chmas mulkka kredit berishda xuddi shunday kreditlarni berishadi Xorijiy davlatlarda kreditga ega bo'lgan qator

*boshqa moliya institutlari (sug'urta kompaniyalari, ssuda-jamg'arma Assotsiatsiyalari, kredit uyushmalar va boshqalar) raqobatda faoliyat olib boradi. Kreditlashning bu turida tijorat banklari qurilish tashkilotlariga qurilish ishlari bo'yicha odatda 2 yilgacha oraliq moliyalashtirish (temporary financing) kreditini ajratadi. Kreditni qaytarish muddati kelganda tashkilot kreditni sug'urta kompaniyalari, pension fond yoki boshqa moliya institutlaridan olgan uzoq muddatli kreditlari hisobidan amalga oshirishi mumkin. Undan tashqari ko'chmas mulkka beriladigan kreditlarga zaklad asosida uy-joy sotib olish uchun xususiy shaxslarga beriladigan kreditlar ham kiradi. Bunday kreditlar 25 yil va undan ortiq muddatga beriladi. AQShda davlat nazorati ostida zakladlar bo'yicha Federal Assotsiatsiya (**Federal Mortgage Association**) tashkil etilgan bo'lib tijorat banklari kredit bo'yicha olgan zaklad qog'ozlarini unga sotishi mumkin. AQSh tijorat banklari uchun beriladigan keng tarqalgan kredit turlaridan biri bu bankning kredit plastik kartochkalari asosida iste'mol va boshqa shaxsiy ehtiyoj uchun zarur bo'lgan tovar, vosita va buyumlarni kreditga sotib olish yo'li bilan aholiga beriladigan iste'mol kreditlaridir. Amerikada 80% ga yaqin iste'mol ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlarni kreditga sotib olish mumkin. Xorijiy davlatlarda banklarning kredit operatsiyalari ta'minlanganligi, kredit muddati va boshqa sifatlardan kelib chiqib tasniflanadi. Yaponiya banklari tomonidan berilgan kreditlar tasnifini quyida ko'rishimiz mumkin:*

27-jadval

Yaponiya banklarida kreditning tasniflanishi

	Kredit turlari	Kredit foizi
1	Overdraft kreditlar (ta'minotsiz, qisqa muddatga beriladigan kreditlar)	12,8 - 13 %
2	Veksellarni hisobga olish shaklida beriladigan qisqa muddatli kreditlar	8,8 %
3	Veksellarni garovga olish yo'li bilan beriladigan kreditlar	37,1 %
4	Qarzdorning qarz majburiyati asosida beriladigan o'rta va uzoq muddatli kreditlar	41,8 %

AQSh banklari Yaponiya va Yevropa mamlakatlari banklaridan farqli ravishda kreditlarining birinchi qismini o'z mijozlariga

ta'minotsiz ajratadi. Odatda, bunday mijozlar moliyaviy jihatdan barqaror, foyda bilan ishlaydigan, obro'li, yuqori malakali va bilimga ega bo'lgan rahbariyatga ega, mamlakat moliya bozorining faol ishtirokchilari hisoblanadi. Bunday, birinchi sinf mijozlarga ta'minlanmagan kreditlar bazaviy yoki boshlang'ich foiz stavka (prim rate)da ajratiladi.

28-jadval

AQSh banklari tomonidan ajratiladigan ssudalarning turlari tasnifi

	Ssuda turlari	Salmog'i (%)
2	Savdo va sanoat kompaniyalariga ajratilgan ssudalar	31,6
3	Ko'chmas mulk sotib olishga berilgan ssudalar	36,8
4	Yakka tartibda qarz oluvchilarga berilgan ssudalar	19,3
5	Moliyaviy muassasalarga berilgan ssudalar	2,8
6	Fermerlarga berilgan ssudalar	1,5
7	Boshqa ssudalar	8,0
	Jami:	100

Jadval ma'lumotlari ko'rsatadiki, Yaponiya banklari tomonidan aksariyat kreditlar qarz majburiyatlari va veksellarni garovga olish orqali beriladi va ular muddati jihatdan ham farq qiladi. AQSh tijorat banklari o'z kreditlarini savdo va sanoat sohasini kreditlashga, shuningdek, ko'chmas mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirishga yo'naltiradi.

29-jadval

AQSh banklarida kreditlarning muddati bo'yicha tasnifi

	Kreditlarning turi	Muddati	Shartlari
1	Qisqa muddatli kreditlar	1 yilgacha	Kreditning bu turi caal loan-onkol deb yuritiladi va u 1 yil davomida xohlagan vaqtda bankning talabi yoki mijozning xohishiga qarab to'lanishi mumkin.
2	O'rta muddatli kreditlar	1 yildan 6 yilgacha	Aniq muddatga beriladigan kredit, kredit va u bo'yicha

			foizlarni to'lash muddati va shartlari kredit shartnomasida aks ettiriladi.
3	Uzoq muddatli kreditlar	8 yildan 10 yilgacha va undan ortiq	Ko'chmas mulk sotib olishga beriladigan kreditlar, shartlari kredit shartnomada kelishiladi.

Muammoli kreditlar yuzaga kelishining sabablaridan biri kredit axborotining yetarli emasligidadir. Kredit axborotisiz kreditlarni to'g'ri baholash va boshqarish mumkin emas. Shu sabab rivojlangan davlatlarda kredit byurolari tashkil etilgan bo'lib 1974-yilda AQSh va Angliyada kredit qonunchiligi bo'yicha kredit byurosi xizmatining tashkil etilganligi bu mamlakatlarda kredit munosabatlarining samarali tashkil etilishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu qonunchilikka asosan mamlakat miqyosida qachondir bankka kredit uchun murojaat qilgan mijozlardan tortib barcha kredit olganlar to'g'risidagi axborotlar bir tizimda jamlandi va mijozlarning kredit tarixi yaratildi. Bugungi kunda AQShda kredit axboroti almashinuvi bo'yicha barcha sharoitlar mavjud bo'lib Kreditlarni boshqarish Milliy Assotsiatsiyasi rahbarligi ostida minglab kredit menejerlari axborot va tajriba almashadilar.

Kredit byurolar faoliyatining ijobiy jihatlarini sanab o'tamiz:

1. Kredit buyrolar mijozlarning moliyaviy ahvolini to'g'ri baholash va kredit ajratish bo'yicha banklarning ma'lumotlarga ega bo'lish darajasini oshiradi. Bu o'z navbatida bank tomonidan to'lovga layoqatli va kreditlarni o'z vaqtida qaytara oladigan mijozlarni aniqlashga, kreditlarning sifati oshishiga va kredit risklarning kamayishiga, muammoli kreditlar bo'yicha rezervlar tashkil etishga mablag'larni yo'naltirmaslikka, debitor qarzdorlikning kamayishiga, bankning likvidligini oshishiga olib keladi;

2. Mijoz faoliyati bilan bog'liq axborotlarni olish bo'yicha xarajatlarning kamayishiga, bu, o'z navbatida, kredit bahosining kamayishiga olib keladi. Banklararo kredit axboroti almashinuvi kreditlarning YaIMga nisbatining 20%dan ortiq oshishida banklarning moliyaviy vositachilik munosabatlarining rivojlanishiga olib keladi;

3. Kredit byurolarining faoliyat ko'rsatishi axborotlarning tezkorligi va haqqoniyligini ta'minlash orqali mamlakat mavqei va undagi investitsion muhitning yaxshilanishiga zamin yaratadi.

AQSh banklarining kreditlash amaliyotini **Bank of America** misolida ko'rib chiqamiz. Quyida Bank of Amerikaning xizmatlar portfelidan misollar keltirilgan:

Talab qilib olinguncha depozitlar va jamg'armalar:

- *Online va mobil-banking bilan mijoz 24/7 foydalanish imkoniyatiga ega;*

- *Yangi chip texnologiyalar bilan debet kartani boshqa karta bilan bog'lash mumkin. Siz debet karta bo'yicha chipni yoqishingiz bilgan terminal yoki bankomat ishlaydi, bunda qo'shimcha xavfsizlik va soxta operatsiyalari bo'yicha javobgarlikni mijoz o'z zimmasiga olishi lozim. Bunda kafolat narxi 0\$.*

- *Agar debet karta noto'g'ri joylashtirilgan bo'lsa, vaqtincha ruxsatsiz "transactions Footnote" holatining oldini olish lozim;*

- *Elektron pochta va matnli yozishmalar uchun dastur orqali sizni yangiliklardan xabardor qilish;*

- *Shartnoma asosida aylanma mablag'lar hisobidan 15% gacha naqd pul topshirish;*

- *Moliyaviy markazlarga kirish uchun qulay imkoniyatlarga ega bo'lish va boshqa imkoniyatlarni beradi.*

Bankning Americard bo'yicha pul mukofotlari:

- *Agar hisob ochilishi 90 kun ichida bo'lib xarid miqdori kamida 500 \$ bolsa, \$ 100 pul mukofoti bonusini olish;*

- *Har chorakda sarflagan pulingiz 2500 \$ bo'lsa siz diskontlar hisobidan 1%, 2% va 3% gacha pul ishlab topishingiz mumkin.*

Uy –joy kreditlari:

- *Ipoteka mutaxassislari maslahati bilan bepul ta'minlash;*

- *Qayta moliyalash stavkasida yoki arzon qulay narxda kreditlash;*

- *Dasturiy ta'minotlar mijozni rejali ishlashingiz uchun sharoit yaratadi va bo'shqalar.*

Avto kreditlar:

- *Arzon, raqobatbardosh auto kredit stavkalari yangi oynada ochilishi;*

- *America mijozlari uchun bank diskont (chegirma)lar qo'llashi mumkin;*

- 30-kunida mijozga foiz stavkalari to'g'ri kelishini aniqlab, to'g'ri qaror qabul qilish uchun vaqt berilishi;

- online ilovalar va hisoblardan oson foydalanish imkoniyati;

Yangi yoki ishlatilgan moddiy qiymatliklarni ijaraga sotib olish, shu jumladan, mavjud bir nechta kredit turlaridan foydalanish;

Kichik biznes sohasida:

- Mijozning ish faoliyati va ehtiyojlariga mos keladigan xizmatlar ko'satish;

- Kredit va debit kartalari, sovg'a kartalari va yana boshqa turdagi kartalar bo'yicha samarali va tezkor xizmat ko'rsatish;

- Zamonaviy investitsion xizmatlar uchun sharoit va imkoniyat yaratish;

- Har qanday biznes uchun oson echimlar topish, yirik kompaniyalar uchun o'z-o'zini band qilish sxemasini ishlab chiqish va boshqalar.

Masalan, "JPMorgan Chase Bank"ning kredit siyosatidan:

Pul oqimlarini boshqarish va likvidlikni ta'minlash uchun kreditlar:

Kredit Biznes Lines. Agar kredit ishlab chiqarish yoki tijorat bilan shugullanish uchun kerak bo'lsa, mijozda malum miqdorda o'z kapitali va pul mablag'lari mavjud bo'lishi lozim. Mazkur yonalishdagi kredit liniyalar \$ 10,000 boshlab amal qiladi.

Mijozning tadbirkorlik faoliyatida uning moliyaviy holati va kapitalini qo'llash, uning qisqa muddatli ehtiyojlarini qondirish uchun qisqa muddatli kreditlar ajratiladi.

Biznesga muddatli kreditlar. Sotib olish, kapitalni moliyalashtirish, ishlab chiqarishni tovarlar va uskunalar bilan jihozlash yoki mijozning moliyaviy holatini yaxshilash uchun muddatli kreditlar taqdim etiladi. Mashinalar, uskunalar yoki oylik oldi-sotdi va boshqa to'lovlar uchun \$ 5000 dan boshlab kreditlar berilishi mumkin. Kichik biznes korxonalarini qo'llab-quvvatlashda saralash mezonlari ko'pincha an'anaviy moliyalashtirish ko'proq moslashuvchanligi inobatga olinadi.

Ko'chmas mulkni moliyalashtirish. Qurilish qilish uoki mulk sotib olish, ko'chmas mulk qayta moliyalash uchun \$ 50,000 boshlab, kredit olish mumkin.

Biznes Kredit Kartalar. Mijozlar biznes kredit karta bilan, kundalik sarf ehtiyojlari uchun qulay kredit olishi yoki 5% miqdorda naqd mablag' olishi mumkin. Naqd mablag' olish, mehmonxona yoki

aviakompaniyalar xizmatiga to'lash uchun past foiz stavkalarda kreditlash bo'yicha mukofotlar dasturlaridan foydalanish mumkin.

Uskunalarni moliyalashtirish. Sotib yoki yangi va ikkinchi qo'l uskunalar yoki tijorat transport vositalari qayta moliyaviy kredit variantlari turini tanlang.

Kredit yoki kredit liniyasi imkoniyatlari

Savdoni moliyalashtirishda xalqaro savdoda tovarlar to'lashni osonlashtirish, ichki majburiyatlar uchun to'lovlarni yoki ish faoliyatini o'z vaqtida ta'minlashga katta etibor qaratiladi⁶².

Kreditlash jarayonida AQSh banklari tomonidan talab qilinadigan hujjatlar quyidagilar hisoblanadi:

1. Ta'minot.

Banklar biznes loyihalarni kreditlaydi. Federal Kichik Biznes Boshqarmasi qoidalariga istisno tarzida yangi bizneslar uchun startap xarajatlarining bir qismini kafolatlovchi dasturlar taklif etadi. Shu dasturlar banklarning kreditlash riskini kamaytiradi. Kredit olish uchun ta'minot ya'ni garovga qo'yiladiga aktivlar bo'lishi zarur. Banklar riskni kamaytirish uchun bu aktivlarni birma-bir ko'rib chiqadi. Kredit olish uchun ko'pincha shaxsiy aktivlar, odatda, uy va uy jihozlari, bino-inshootlar, transport vositalari va boshqa mulklar ta'minot vazifasini bajaradi.

2. Biznes reja.

Kredit olish hujjatlari qatorida biznes reja hujjatlari talab etiladi. Bugungi kunda u juda qisqa ya'ni biznes reja asosigina kerak bo'ladi. Ammo, banklar kredit oluvchi kompaniyalarning moliyaviy aktivlari, aksiyadorlari, bozor va mahsulot realizatsiyasi jarayonlari haqida ma'lumotlar talab etadi.

3. Moliyaviy holat ma'lumotlari.

U o'z tarkibiga joriy va muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari, bankdagi barcha hisobvaraqlari, investitsiya kredit karta hisobvaraqlari va albatta, soliqdagi identifikatsion raqamlari, manzillari va bog'lanish uchun ma'lumotlarni oladi.

4. To'lov intizomi haqida to'liq ma'lumot.

Bunda to'lov tarixi aks etgan ma'lumotlar so'raladi.

5. To'lov qobiliyati haqida ma'lumotlar.

⁶²The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C. 2014.
JPMorgan Chase Bank internet sayti

Buxgalteriya ma'lumotlari, kafolat beruvchi muassasaning buxgalteriya ma'lumotlari banklar tomonidan talab qilinadi.

6. Auditorlik tekshiruv natijalari haqida ma'lumotlar.

Korxonaning 3 yillik balans ma'lumotlari foyda va zararlari garov aktivlari haqida ma'lumotlar, CPA tekshiruv natijalari, ularning haqiqiylikini tasdiqlovchi hujjatlar.

7. Shaxsiy moliyaviy ma'lumotlar.

Bu masalan uy, transport vositalari investitsiya hisobi, kredit karta, avto kartalar, ipoteka kreditlari, aktivlar va majburiyatlar, ijtimoiy xavfsizlik raqamlarini o'z ichiga oladi.

8. Sug'urta ma'lumotlari.

Risklarni kamaytirish uchun banklar biznes asoschilaridan biri yoki bir nechtasi uchun o'limiga qarshi sug'urta qilinganlik to'g'risida shartnomalar talab qiladi.

9. Kreditni qaytarganlik haqida ma'lumotlar.

10. Kelajakda yuz berishi mumkin bo'lgan fors-major holatlari uchun shartnoma tuziladi⁶³.

Islom banklarining kreditlash amaliyoti. *Islom banklari islom davlatlarida keng tarqalgan moliya institutlarining alohida turi hisoblanadi. Ularning faoliyatini o'ziga xos jihati shundaki, ularda sudxo'rlik krediti taqiqlangan. Masalan, pul resurslaridan foydalanganligi uchun mijozlardan foizlar olish mumkin emas. Islomda sudxo'rlikning taqiqlanganligi bois kreditlarga foizlar o'rnatilmaydi. Shu tariqa, ularning ssudasi foizsiz hisoblanadi. Marjani esa ular mijozlarning foydasidan sheriklik asosida olishadi va mijozlar kreditlash jarayonida o'rnatilgan kelishuvga asosan foydani bank bilan taqsimlashi kerak. Agar mijoz zarar ko'rgan bo'lsa faqat bank tomonidan ajratilgan qarzni qaytaradi xolos. Shuningdek, ular faoliyatining o'ziga xosligi shundaki, banklar operatsiyalari bazasida boshqa mamlakatlar banklariga o'xshab an'anaviy depozit operatsiyalarining yo'qligidir. Shuningdek, Islom banklari faoliyatining yana bir xususiyati bu ularning kreditlash amaliyotida ishonchsiz kreditlarning deyarli yo'qligidir. Chunki, Islom dunyosida qoidalariga*

⁶³The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C. 2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

ko'ra qarzlarni qaytmasligiga yo'l qo'yilmaydi. Ushbu moliyaviy institutlarning operatsiyalari qatoriga ishonch va loyihalarni moliyalashtirish, uzoq muddatli lizing, mijozlar hisobini yuritishni mablag'larini joylashtirish, berish va boshqalar kiradi. Mijozlar hisobini yuritish asosan uch turga bo'linadi:

- joriy*
- investitsion*
- kredit*

Islom taraqqiyot banki(ITB) 1973-yilda musulmon davlatlari moliya vazirliklari yig'ilishi qarori bilan tashkil etilgan. Asosiy missiyasi Islom qonunlariga tayanib musulmon davlatlarida sotsial va iqtisodiy jarayonlarni barqaror ushlab turish hisoblanadi. Hozirgi kunda ITB ning a'zolari 56 davlatdan iborat. A'zolikka qabul qilish uchun asosiy talablar:

- Islom hamkorlik tashkilotida ishtirok etishi;*
- Bank a'zoligiga qabul qilish uchun a'zolik badalini to'lashi;*
- Bank direktorlari kengashi tomonidan qabul qilingan qoidalar, tartib va shartlarga rioya qilishi.*

Bankning pul birligi islom dinoridir. Asosiy tili arab tili, ingliz va fransuz tillaridan ham foydalanadi. ITB guruhi tarkibiga quyidagilar kiradi:

- Islom taraqqiyot banki;*
- Islom tadqiqoti va o'qitish instituti;*
- Eksport kreditlarini va investitsiyalarni sug'urtalash bo'yicha islom korporatsiyasi;*
- Xususiy sektorni rivojlantirish bo'yicha islom korporatsiyasi;*
- Xalqaro islom savdo va moliya korporatsiyasi.*

ITB guruhining asosiy faoliyati quyidagilar:

- loyihali moliyalashtirish (davlat va xususiy sektor hamkorligi tamoyilida);*
- a'zo davlatlardagi qashshoqlik darajasini pasaytirishga yordam berish;*
- savdo – iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish;*
- kichik hamda o'rta biznesni rivojlantirish (mikromoliyalashtirishni rivojlantirish orqali);*
- a'zo davlatlarni resurslarini safarbar qilish;*
- Islom moliya institutlarining kapitalida ishtirok etish;*

- eksport kreditini va investitsiyalarini sug'urtalash va qayta sug'urtalash;

- mehnatga layoqatli aholi uchun tadqiqot va ta'lim dasturlarini tashkil etish va favqulodda vaziyatlarda a'zo mamlakatlarga yordam ko'rsatish.

Bundan tashqari, bank sukuk, ya'ni, obligatsiyalarning islom ekvivalentlarini joylashtirishda ham tashkilotchi bo'lib ishtirok etadi.

Bankir va olim Kris Barlton o'zining "Rivojlanayotgan bozorlardagi banklar" asarida islom banklari faoliyatini har tomonlama tahlil qilgan. Uning tahliliga ko'ra islom banklari kapitali yiliga 10–15 foiz sur'at bilan o'smoqda. Bu esa moliya sohasida juda yuqori ko'rsatkich hisoblanadi.

Kuzatilayotgan yana bir tendensiya xususida ham to'xtalib o'tish joiz. So'nggi paytlarda ko'pgina g'arb banklari dunyoning turli mamlakatlarida o'zlarining islomiy shu'balarini ochmoqdalar. "Cheyz Manxetten", "Goldmen Saks", "Ay — En — Dji", "Nomura Sekyuritiz", "Djey Pi Morgan" va boshqalar shular jumlasidandir. Amerikaning mashhur banklaridan "Sitibank" maxsus islom fondlari uchun 1 mlrd dollar mablag' ajratishi ham moliya bozorida islom banklarining roli tobora oshib borayotganligidan dalolatdir.

Islom banklarida qarz berish shartnomalari turlari:

1. Mushoraka
2. Mudoraba
3. Murobaha
4. Ijara
5. Salam
6. Istisna'a

1. Mushoraka — bankning aktiv operatsiyasi shakli hisoblanib bank ma'lum loyihani moliyalashtiradi. Bunda loyiha sherikchilik asosida, ya'ni bank va tadbirkor tomonidan birgalikda amalga oshiriladi.

Islom banklarida amalga oshiriladigan bank operatsiyalarining mushoraka turida bank moliyalashtirishdan ko'zlangan maqsad muayyan foiz olish emas, balki olinishi kerak bo'lgan foydada ishtirok etishdir.

Mushorakada olingan foyda quyidagicha taqsimlanadi:

- foydaning bir qismi ish haqi, boshqaruv yoki loyihani amalga oshirishdagi boshqa ishtiroki uchun sherikka ajratiladi;

- foydaning qolgan qismi esa sheriklar, ya'ni bank va tadbirkor o'rtasida loyihaga tikilgan mablag'ning nisbatiga ko'ra proporsional ravishda taqsimlanadi.

Mushoraka bo'yicha kapital, albatta, ikki tomondan qo'yilmog'i lozim. Lekin, shuni ta'kidlash joizki, tomonlar kapitalining teng bo'lishi shart emas. U turli nisbatda qo'yilishi mumkin. Investitsiya qilinayotgan mablag' erkin aylanadigan bo'lishi va eng muhimi, uning manbai ma'lum bo'lmog'i lozim. Mushoraka shartnomasi sheriklarning bir-biriga bo'lgan to'liq ishonchiga asoslanadi. Shirkat mablag'ini begona - uchinchi shaxs manfaatiga ishlatish yoki pul mablag'larini boshqarishni uchinchi shaxsga, topshirish, shuningdek, kompaniya mablag'larini o'zining shaxsiy mablag'lari bilan aralashtirib yuborish, umumiy mablag'ni qarzga berish yoki kafolat sifatida qo'yish mumkin emas.

2. Mudoraba – ishonch asosida moliyalashtirish. Bunda bank mijozi shartnoma asosida o'z mablag'larini ularni keyinchalik biror-bir loyihaga yo'naltirish uchun bankga berishi mumkin. Aniqroq aytganda, ushbu bank operatsiyasi turining mohiyati shundaki, bunga ko'ra tomonlarning biri sarmoya qo'yuvchi va ikkinchi taraf ish yurituvchi sifatida faoliyat yuritadi. Demak, bank loyihani to'liq moliyalashtiruvchi bo'lsa, tadbirkor loyihani bevosita amalga oshiruvchi hisoblanadi yoki aksincha mijoz mablag' qo'yuvchi bank esa uni biron loyihaga yo'naltiradi, ammo mijoz mablag'i qayerga va nimaga yo'naltirilganligi to'g'risida axborotga ega bo'lmasligi mumkin. Bu operatsiya bizdagi tijorat banklarining passiv yoki omonotlarni jalb qilish operatsiyalariga o'xshab ketadi desak xato bo'lmaydi.

Islom banklarida amalga oshiriladigan operatsiyalarning mudoraba turi musulmon aholi o'rtasida keng tarqalgan asosiy xo'jalik yuritish tamoyilini o'zida aks ettiradi. Muomaladan holi yoki bo'sh sarmoyaga ega bo'lgan shaxs uni o'zi xohlagan sohaga yoki bir paytning o'zida turli sohalarga yo'naltirishi mumkin. Bunda ikkinchi taraf sarmoyani tasarruf etuvchi, ya'ni loyihani amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan barcha tashkiliy va boshqaruv ishlariga mutasaddi shaxs sifatida muomalaga kirishadi.

Mudoraba shartnomasiga ko'ra foyda taraflar o'rtasida oldindan kelishilgan nisbatda taqsimlanadi.

Shariat nuqtayi nazaridan mudoraba moliyaviy vositalarni ishlab chiqarish omillariga aylantirishning halol va qonuniy yo'li hisoblanadi. Bunda turli imkoniyatga ega bo'lgan xo'jalik subyektlari birikib,

ijtimoiy foyda keltiruvchi xayrli amal bilan shug'ullanadilar. Mudorabada 3 ta iqtisodiy kategoriyaga amal qiladi: **kapital, mehnat, foyda**. Bunda kapital pul yoki natural shaklda bo'lishi mumkin. Shartnoma tuzilayotgan vaqtda kapitalning hajmi va manbai ma'lum bo'lishi, shuningdek, u boshqa bank operatsiyalariga jalb etilmasligi lozim.

Loyihani amalga oshirish uchun sarflangan mehnatga haq foyda hisobidan to'lanadi. Mehnatga haq to'lab bo'lingandan so'ng qolgan mablag' sof foyda bo'lib, u sheriklar o'rtasida shartnomada kelishilgan nisbatda bo'linadi.

3. Murobaha — oldi-sotdi shartnomaning bir turi, tijorat operatsiyalarini moliyalashtirishni o'zida mujassamlashtirib, bank ma'lum tovarlarni ustama bahoda qayta sotish uchun sotib oladi. Bunday operatsiya shariyat qonunlari talablariga zid hisoblanmaydi. Islom banklari operatsiyalarining ushbu turida bank muayyan tijorat operatsiyasini moliyalashtiradi va shartnomada ko'rsatilgan foydaga ega bo'ladi. Bank shuningdek, mijoz buyurtmasiga ko'ra tovarlarni xarid qilishi mumkin. So'ngra bank ushbu tovarni shartnomada ko'rsatilgan ustama narx bilan mijozga sotadi. Ushbu ustama narx bankning foydasi hisoblanadi. Islom banklarining bu operatsiyasida banklar marketing tadqiqotlarini olib borish, tovarlarni saqlash, sotish va jo'natish bilan bog'liq ishlarni o'z zimmasiga oladi.

4. Ijor (ijara) — Ijara operatsiyasi. Bank operatsiyasining ijor turiga asosan tadbirkor ko'chmas mulk yoki ishlab chiqarish vositasini bankdan ijaraga oladi. Islom banklarining ushbu operatsiyasi bugungi kundagi an'anaviy banklarning lizing operatsiyalariga o'xshash bo'lib, u bank va tadbirkor o'rtasida tuzilgan shartnomaga asosan amalga oshiriladi.

Ijor va iqtino — sotib olish huquqi bo'lgan ijara. Bank va mijoz o'rtasida tuzilgan ushbu shartnomaga ko'ra, bank tomonidan ijaraga berilgan ko'chmas mulk yoki ishlab chiqarish vositasi ijara muddati tugagach mijozning mulkiga aylanadi. Albatta, bunga qadar ijara obyektining kelishilgan narxi belgilangan muddat ichida to'lab bo'lingan bo'lishi kerak. An'anaviy banklar ham lizing operatsiyalarini amalga oshirishda mijozga ijara muddati tugagach, sotib olish huquqini beradi.

5. Zakot — Moli behisob, davlatmand musulmonlardagi kambag'allar haqi. Bank tomonidan zakotlarni jamlash uchun Zakot uyi tashkil etiladi. O'z navbatida bank Zakot uyiga tushgan mablag'larni

kambag'allar turmush sharoitini yaxshilashga, ularni ijtimoiy jihatdan muhofaza qilishga va boshqa jamoat manfaatidagi ishlarga safarbar qiladi. Zakot uylari zakot to'lovchilardan tashqari barcha turdagi xayriya va ehsonlarni qabul qilib, ularni aholining muhtoj qatlamlariga yetkazish uchun xizmat qiladi.

6. *Al-Qard al-Hasan* – foizsiz ssuda yoki qarz. Islom banklari kam ta'minlangan, yordamga muhtoj jismoniy va yuridik shaxslarga ma'lum muddatga foizsiz qarz berishi mumkin. Ushbu qarz asosan ijtimoiy ahamiyatga molik loyihalarni amalga oshirish uchun (masalan, zavod, fabrika, yo'l va ko'priklar qurish) uchun ajratiladi. Ayrim hollarda, ma'lum obyektiv sabablarga ko'ra qarzdor shaxs yoki tashkilot olingan mablag'ni qaytara olmasa, bank uni zakot fondi hisobidan qoplab berishi mumkin.

7. *Салам* – avansli moliyalashtirish. Ko'proq agrar sohada qo'llaniladi. Bunda oldindan kontraktatsiya shartnomasi tuziladi va subyektga avans to'lovi amalga oshiriladi. Ishlab chiqaruvchi yoki hosil yetishtiruvchi tomon mahsuloti yoki hosilini savdo tashkilotiga topshirish majburiyatini oladi. Savdo tashkiloti bu mahsulot yoki tovarlarni sotadi yoki qayta ishlovchi korxonalariga yetkazib beradi.

Shunday qilib islom banklari o'z mijozlariga yuqoridagi operatsiyalarni amalga oshirish uchun uch xil foizsiz hisob (schyot)ni taklif qiladi:

1. *Joriy hisob*. Bu foiz stavkasi qo'yilmaydigan chek va jamg'arma hisobi bo'lib, bunda bank mijozlardan qo'yilma va depozitlar bo'yicha xizmat ko'rsatgani uchun muayyan to'lov olishga haqlidir. Agar mamlakatda inflyatsiya jarayoni kuzatilayotgan bo'lsa, hisob raqamidagi pul mablag'lariga indeksatsiya asosida muayyan miqdordagi pul kompensatsiya sifatida to'lanadi.

2. *Investitsion hisob*. Ushbu hisob turi bo'yicha mijozlar turli operatsiyalar vositasida o'z mablag'larini istiqbolli loyihalarga investitsiya qilishlari mumkin. Albatta, bunda foyda va zarar, yuqorida aytib o'tilgandek, bank va mijoz o'rtasidagi shartnomaga ko'ra taqsimlanadi.

3. *Kredit hisobi*. Islom banklari mazkur hisob orqali talabgor tadbirkorlarga hamda aholining muhtoj qatlamlariga foizsiz qisqa muddatli yoki uzoq muddatli qarz (kredit) beradi.

Bunda davlatmand musulmonlar o'z ehtiyojlaridan holi bo'lgan bo'sh mablag'larini bankning kredit hisobiga qisqa yoki uzoq muddatli

depozit sifatida qo'yadilar. Bank ushbu mablag'larni kelishilgan muddatda to'lig'icha qaytarishni kafolatlaydi.

Islom banklari mijozlar uchun uchta turdagi hisob raqamlarini ochib xizmatlar ko'rsatadi, bular quydagilar:

Birinchisi, bu joriy hisob raqami, uning shart-sharoitlari g'arbiy banklarda shunaqangi turda ochiladigan hisob raqami shart-sharoitlaridan umuman farq qilmaydi.

Ikkinchi turdagi hisob – bu jamg'arma omonat raqami bo'lib, hisobning egasi foydada ishtirok etish huquqiga ega emas, ammo bank ma'muriyati omonatchilarni jalb etish maqsadida, bankning foydalilik darajasidan kelib chiqib, ularga o'z ixtiyori bilan mukofot berishi mumkin.

Uchinchi – investitsion turdagi hisob. Uning egasi bank bilan uni olgan foyda va ziyonini bo'lishish huquqiga ega bo'ladi.

Mazkur Islom banklari quyidagi tamoyillar asosida faoliyat yuritadi:

► **Xizmat haqi:** Ba'zi islom banklar o'z mijozlaridan qarz oldiberdisi uchun xizmat haqi olishi mumkin. Agar ushbu xizmat haqi berilgan qarz mablag'idan ma'lum foiz yoki muddat hisobiga olinadigan bo'lsa, buning nomi xizmat haqi deb qaraladi. Aslida esa buni ribo (**Пуџо апаџча** — o'sish, ko'payish degan manoni bildiradi. Sudxo'rlik –yani, mehnat qilmay foyda olish islomda taqiqlanadi) deb hisoblaganlar.

► **Sotib olishga** foyda sherikligi gohida mijozlarning biri islom bankdan ma'lum sifatdagi savdo molini sotib olib berishni talab qiladi. Bank savdo molini mijoziga olib berishga va'da qiladi. Bank u tovarni sotib olgandan keyin mijoz uni bankdan sotib olishga va'da qiladi. So'ngra bank savdo molini naqd pulga sotib olib, mijoziga bo'lib to'lash sharti bilan qimmatroq narxga sotadi.

► **Oxiri mulk qilib berish bilan tugaydigan moliyaviy ijara:** Ijara yo'lidagi savdo deganda oxiri mulk qilib berish bilan tugaydigan (ya'ni savdo bilan tugaydigan) ijaraga aytiladi.

► **Almashtiradigan qarzlar:** Gohida bankning bir mijozini ikkinchisiga bir yilga ma'lum mablag'ni qarz berib turadi. Ikkinchi mijoz esa buning evaziga kelajakda bir yilga shunday summani birinchi mijozga qarz berib turadi. Ba'zida o'ttiz kunga shunday summani qarz berish mumkin.

► **Qarzni yopishni kechga surish:** Agar mijozlardan biri islom bankdan qarz olsa yoki nasiya asosida savdo moli sotib olgan bo'lsa,

so'ngra to'lash kerak bo'lgan oylik qarzini yoki narxini bera olmasa qarz tolovini kechiktirish so'ralishi mumkin. Ammo, qarz kechiktirsa-yu, vaholanki, mijozning qarzni to'lashga imkoniyati bo'lsa, bu shariat qonunlariga zid deb qaraladi va shariatda bunday kishidan qarzning zararini undirish joiz degan tamoyil qo'llanilishi mumkin.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Qisqa muddatli kreditlash	Kreditning obyekti
Moliyalashtirish	Kreditning subyekti
Investitsiyalar	Kreditor
Kreditning tamoyillari	Qarz oluvchi
Ta'minlanganlik	Kredit liniya
Kreditlash usullari	Konosoment

O'z bilimini tekshirish uchun savollar

1. Kreditlashning asosiy tamoyillarini tushuntiring?
2. Kreditning ta'minlanganligi deganda nimani tushunasiz?
3. Kreditning obyekti va subyektlari nimalardan iborat?
4. Kreditlashning qanday usullarini bilasiz?
5. Hozir O'zbekiston Respublikasi amaliyotida kreditlashning qanday usullaridan foydalaniladi?
6. Kreditlashning qaysi usuli sizning fikringizcha samaraliroq va nima uchun?

VII BOB. MIJOZLARNING KREDITGA LAYOQATLILIGINI BAHOLASH USULLARI

1-§. Aylanma mablag'lar tushunchasi va ularning tarkibi

Mamlakat iqtisodiyoti, real sektor va uning yetakchi tarmoqlarini rivojlantirishda aylanma mablag'lar (aktivlar) muhim o'rin tutadi. Iqtisodiyotni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish – pul muomalasini muvofiqlashtirish hamda milliy pul birligining barqarorligini ta'minlashning asosiy omillaridan hisoblanadi. Ishlab

chiqarish va xizmat ko'rsatishning samaradorligini oshirishga xomashyo, materiallar, yoqilg'i, elektr-energiya va boshqa resurslardan to'g'ri foydalanish, ularni iqtisod qilish tamoyillariga rioya qilish, material xarajatlarini kamaytirish, arzon, lekin sifatli materiallarni ishlab chiqarishga joriy qilish orqali erishish mumkin. Shuni ta'kidlashimiz lozimki, ishlab chiqarishni tashkil qilish va uning samaradorligini oshirish, avvalambor, aylanma mablag'lardan to'g'ri foydalanishga bog'liq. Har bir xo'jalik subyekti o'z ishlab chiqarishini tashkil qilishi, ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun ma'lum qiymatni avanslashtirishi lozim. Ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun esa avanslashtirilgan qiymat ishlab chiqarish va muomala sohasida doimiy ravishda aylanib turishi zarur. Avanslashtirilgan qiymat mehnat vositalari va predmetlarini sotib olishga sarflanishi mumkin. Shu jihatdan ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi predmet va vositalarni ikki shakldagi aktivlarga, ya'ni uzoq muddat xizmat qiluvchi asosiy aktivlar va aylanma aktivlarga bo'lish mumkin. Uzoq muddatli aktivlar ishlab chiqarishda uzoq yillar davomida qatnashadi. Eskirib borishi bilan uzoq muddatli aktivlar o'z qiymatini qisman yangi yaratilayotgan mahsulotga o'tkazib boradi.

Aylanma aktivlar uzoq muddatli aktivlardan farq qilib, ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashadi va yaratilgan mahsulotga o'z qiymatini to'la o'tkazadi, shakli o'zgaradi. Agar biz klassik qarash bilan yondashadigan bo'lsak, aylanma aktivlar aylanish jarayonida uch bosqichni bosib o'tadi: pul mablag'lariga ega bo'lish, ya'ni ularni avanslashtirish, ishlab chiqarish va tovarlarni sotish bilan bog'liq bosqichlar. Aylanma aktivlar aylanishining birinchi bosqichida ishlab chiqarish vositalari sotib olinadi (P-T(i/v)). Korxonalarining ajratilgan pul fondlari ishlab chiqarishning ashyoviy omiliga aylanadi. Birinchi bosqichning xususiyati shundaki, bu bosqichda ba'zi korxonalar o'z mablag'lari yetarli bo'lmagan hollarda bank kreditlarini o'z xo'jalik oborotiga jalb qilishlari mumkin.

Aylanma aktivlar aylanishning ikkinchi bosqichi – ishlab chiqarish bosqichi (T-i/ch-T') bo'lib, bunda ishlab chiqarish omillari (ish kuchi va ishlab chiqarish vositalari) qo'shilishi yuzaga keladi va bu jarayon aylanma aktivlari aylanishi iqtisodiy mohiyatini yanada chuqurroq ifodalashga yordam beradi. Chunki ikkinchi bosqich asosiy va hal qiluvchi bosqich hisoblanadi. Bu bosqichda yangi qiymatga ega bo'lgan mahsulot yaratiladi. Ikkinchi bosqich, ishlab chiqarishda samaradorlikka erishish omillariga boy bo'lgan bosqich bo'lib, mahsulot ishlab

chiqarishni ko'paytirish uchun: ishlab chiqarishni moddiy resurslar bilan to'liq va o'z vaqtida ta'minlash, material resurslarni iqtisod qilgan holda ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxini arzonlashtirish, mehnat resurslaridan to'g'ri foydalanish zarur. Aylanma aktivlar aylanishining uchinchi bosqichi, (T'-P')da yangidan yaratilgan mahsulot realizatsiya qilinadi. Oxirgi bosqichda aylanma mablag'lar yana boshlang'ich shakl - pul shakliga o'tadi va bu esa aylanish jarayonini boshidan boshlash imkonini beradi. Aylanma aktivlar aylanishining uchala bosqichi bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ularni o'rganish katta ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish jarayonini to'g'ri tashkil qilish, uning uzluksizligini ta'minlash, aylanish bosqichlari bo'yicha aktivlarni to'g'ri taqsimlash ishlab chiqarishda samaradorlikka, korxonalar moliyaviy faoliyatining yaxshi natijalarga erishishiga olib kelishi mumkin.

Fondlar aylanishining asosiy shakli – pul shakli ishlab chiqarishni tashkil qilishda asosiy rol o'ynaydi. Shuning uchun ular aylanishining asosiy shakli, jarayon boshlanishida pul mablag'larini avanslashtirish va jarayon tugashida aktivlarning pul shakliga o'tishidir. Haqiqatda, pul mablag'larini avanslashtirmasdan turib fondlar aylanishini boshlash mumkin emas va shundan kelib chiqqan holda boshqa bosqichlar o'z-o'zidan amalga oshirilmaydi.

Avanslashtirishning xususiyati shuki, mablag'lar korxonada doimiy ravishda bo'lib turadi va aktivlarning aylanishiga qarab o'z shaklini o'zgartirib turadi. Aktivlarning aylanishi davomida aylanma mablag'lar pul shaklidan ishlab chiqarish zaxiralari shakliga, ishlab chiqarish zaxiralari shaklidan tugallanmagan ishlab chiqarish (tayyor bo'lmagan mahsulot)ga, tugallanmagan ishlab chiqarishdan tayyor mahsulot shakliga o'tadi. Oxirgi bosqichda mahsulot sotiladi, ya'ni tovar shaklidan pul shakliga o'tadi va jarayon boshida avanslashtirilgan mablag'lar kelib tushgan tushum hisobidan tiklanadi. Aylanma aktivlar iqtisodiy kategoriya sifatida bir necha xususiyatlarga ega. Shulardan biri – aylanma ishlab chiqarish va muomala aktivlari uchun avanslashtirilgan qiymatlarni bir iqtisodiy kategoriya – aylanma aktivlar kategoriyasiga birlashishidir. Aylanma aktivlarning yana bir xususiyati – ularning tashkil qilinishi va ulardan foydalanishdir.

Aylanma aktivlar korxonada balansining aktiv qismida ko'rsatilib quyidagi tarkibiy guruhlariga bo'linadi.

I guruh. Tovar-moddiy boyliklar, bularga:

- ishlab chiqarish zaxiralari;
- tayyor mahsulot;

– tovarlar kiradi.

II guruh. Ishlab chiqarish xarajatlari, bularga:

- tugallanmagan ishlab chiqarish;
- kelgusi davr xarajatlari va boshqalar kiradi.

III guruh. Pul mablag‘lari, bularga:

- g‘aznadagi pul mablag‘lari;
- valyuta mablag‘lari;
- hisob-kitob schyotidagi pul mablag‘lari;
- boshqa schyotlardagi pul mablag‘lari kiradi.

IV guruh. Debitorlar, bularga:

- xaridor va buyurtmachilar bilan hisoblashishlar;
- bo‘nak to‘lovlari;
- byudjet bilan hisob-kitoblar;
- xodimlar bilan hisob-kitoblar;
- shu‘ba korxonalar bilan hisob-kitoblar;
- uyushma korxonalar bilan hisob-kitoblar;
- ta‘sischilar bilan hisob-kitoblar;
- boshqa debitorlar kiradi.

Aylanma aktivlar o‘zining qaysi tarmoqqa qarashli ekanligiga qarab aylanishi davrida ma‘lum xususiyatlarga ega bo‘ladi. Mavsumiy tarmoqlar (qishloq xo‘jaligi, tayyorlov, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi tarmoqlar)da aylanma aktivlarning aylanishi bir tekisda kechmaydi. Chunki bu tarmoqlarda aylanma aktivlarga bo‘lgan ehtiyoj yilning fasliga, mavsumga qarab turlicha bo‘ladi. Masalan, qishloq xo‘jaligida qish, bahor oylarida aylanma aktivlarga bo‘lgan talab oshishi, kuzga kelib aylanma aktivlarga bo‘lgan talab kamayishi mumkin.

Qishloq xo‘jaligi va shunga o‘xshagan boshqa mavsumiy tarmoqlarda aylanma aktivlarga bo‘lgan talab bank kreditlarini jalb qilish yo‘li bilan qoplanishi mumkin. Mavsum bilan bog‘liq bo‘lmagan tarmoqlar (sanoat, savdo, ta‘minot v.b.)da aylanma aktivlarning aylanishi (mahsulot sotib olish, ishlab chiqarish va sotish jarayonini amalga oshirish) bir maromda kechishi mumkin. Shunga qaramasdan nomavsumiy tarmoqlarda ham materiallarning mol yetkazib beruvchidan kelib tushishda, tovar ortiqcha yoki kam kelib tushganda, transport bo‘yicha qiyinchiliklar bo‘lganda, import mollar ko‘p miqdorda kelib tushganda, tayyor mahsulotni sotish jarayoni va boshqalarda ularning aylanma mablag‘larga bo‘lgan ehtiyoji o‘z mablag‘lari yetarli bo‘lmagan hollarda bank krediti hisobidan qoplanishi mumkin.

2-§.Aylanma aktivlarni tashkil qilish manbalari

Korxonalar va tashkilotlar o'zida mavjud zaxira va xarajatlar summasini xomcho't qilish asosida o'tgan davrda mavjud mablag'lar va kutilayotgan o'zgarishlarni hisob-kitob qilish yo'li bilan kreditga bo'lgan talabni aniqlaydilar.

Xo'jalik subyektlarining **aylanma aktivlari quyidagi manbalar** hisobidan tashkil qilinadi:

1. Korxonaning o'z mablag'lari.
2. Bank kreditlari.
3. Kreditor qarzlari.
4. Boshqa manbalar.

Xo'jalik subyektlari ishlab chiqarish va tovarlarni sotish jarayonini normal olib borish uchun tovar-moddiy boyliklar va ishlab chiqarish xarajatlarining minimal miqdorida o'z aylanma mablag'lariga ega bo'lishi kerak.

Korxonalarining **o'z aylanma mablag'lari** quyidagi manbalar:

- a) davlat korxonalarida byudjetdan ajratmalar hisobidan;
- b) yuqori tashkilotlarning ajratmalari;
- d) ta'sisчилarning pay badallari;
- e) aksiyador korxonalarda aksiyalar chiqarish va sotish yo'li bilan vujudga keladigan mablag'lar (kapitali) va boshqa manbalar hisobidan tashkil topadi.

Korxonaning o'z aylanma mablag'lari uning kapitalida o'z ifodasini topadi. Ustav kapitali asosan foyda hisobidan yoki qo'shimcha aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan ko'paytirib boriladi. Korxonaning o'z kapitalining miqdori qancha yuqori bo'lsa, uning faoliyati shunchalik boshqa kreditorlarga bog'liq bo'lmaydi, ya'ni o'z aylanma mablag'larining yuqori salmog'i korxonaning moliyaviy jihatdan mustaqilligidan dalolat beradi.

Aylanma aktivlarning **ikkinchi manbasi – bank krediti** va boshqa qarzi mablag'lari hisoblanadi. Korxonaning normal faoliyatini olib borish uchun o'z aylanma mablag'lari yetarli bo'lmasa, xo'jalik subyekti o'z faoliyatini normal olib borishi uchun oborotiga qisqa muddatli bank kreditlarini jalb qilishi mumkin. Xo'jaliklar faoliyatida bunday ahvol mavsumiy va vaqtinchalik zaxiralar va xarajatlarni qoplash, akkreditiv ochish va boshqa hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayonida va boshqa shunga o'xshash holatlarda yuzaga keladi.

Aylanma aktivlarni tashkil etish manbalari (foiz hisobida)

Manbalar	1.01 .2010	1.01 .2012	1.01 .2014	1.01 .2017
O‘z aylanma mablag‘lari	31	43	59	69
Bank kreditlari	45	38	30	21
Kreditor qarzar	14	10	15	8
Boshqa manbalar	10	9	6	2
Jami	100	100	100	100

Jadval ma‘lumotlari shuni ko‘rsatadiki, oxirgi yillarda aylanma aktivlarni tashkil qilish manbalari ichida korxonaning o‘z aylanma mablag‘lari salmog‘i oshib bormoqda. XX asrning 90-yillarida korxonalar aylanma mablag‘larining 50-60 foizidan ortig‘i bank krediti hisobidan tashkil qilingan bo‘lsa, 2014–2017-yilga kelib korxonaning o‘z mablag‘lari miqdori qariyb 60-70 foizni tashkil etmoqda. Bu ko‘rsatkich xo‘jalik faoliyatini olib borish mustaqilligidan dalolat beradi.

Xo‘jalik subyektlarining aylanma aktivlarini tashkil qilishda kreditning rolini quyidagilar bilan ifodalash mumkin:

1. Kreditning xo‘jalik oborotida ishtirok etishi aylanma mablag‘larni iqtisod qilishga olib keladi.

2. Kredit xo‘jaliklar faoliyatida uchrab turuvchi mavsumiy ehtiyoj, boshqa pul mablag‘lari yetishmasligi sababli yuzaga keluvchi salbiy holatlar bilan bog‘liq bo‘linishlarning oldini olishga yordam beradi.

3. Kredit ishlab chiqarish, tayyorlov va sotish jarayonini tezlashtiradi va hajmini oshiradi.

4. Kredit o‘z vaqtida hisob-kitoblarni amalga oshirishga imkoniyat yaratadi.

5. Bank korxonalariga kredit berish yo‘li bilan ularning faoliyatini yaxshilanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Aylanma aktivlarning **uchinchi manbasi – kreditor qarzlardir.**

Kreditor qarz shaklidagi mablag‘lar korxonaga tegishli bo‘lmagan mablag‘lar bo‘lsa-da, ular korxonaga oborotida doimo ishtirok etadi. Shu tufayli ular aylanma aktivlarning manbayi hisoblanadi. Kreditor qarzlarga quyidagilar kiradi:

1. Mol yetkazib beruvchilar bilan hisoblar.

2. Byudjet bo‘yicha qarzarlar.

3. Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzlilar.
4. Ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha qarzlilar.
5. Mulkiy va shaxsiy sug'urta bo'yicha qarzlilar.
6. Byudjetdan tashqari to'lovlar bo'yicha qarzlilar.
7. Shu'ba korxonalariga qarzlilar.
8. Uyushma korxonalariga qarzlilar.
9. Boshqa kreditorlar.

Aylanma aktivlarning boshqa manbalariga moddiy rag'batlantirish fondi va boshqa fondlar qoldiqlari kirishi mumkin. Korxonalarining moliyaviy ahvoli ijobiy bo'lsa, u o'z vaqtida bank kreditini to'lashi, mol yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitob qilishi, ish haqini to'lashi, byudjetga to'lovlarni, o'z vaqtida, amalga oshirishi mumkin. Korxonaning moliyaviy ahvoli yomonlashganda to'lanmagan qarzlilar hosil bo'ladi. To'lanmagan qarzlilar:

- a) bank kreditlari bo'yicha;
- b) mol yetkazib beruvchilarga o'z vaqtida to'lanmagan qarzlilar;
- d) ish haqi bo'yicha to'lanmagan qarzlilar va boshqalar bo'yicha yuzaga keladi. To'lanmagan qarzlilarining yuzaga kelish sabablari korxonada ko'zlangan rejalarining amalga oshirilmaganligi, aylanma aktivlardan foydalanishida samaraga erisha olmaslik va boshqalar bo'lishi mumkin.

Aylanma aktivlardan foydalanishda bo'ladigan kamchiliklar:

- korxonalar o'z aylanma mablag'lari bilan yetarli ta'minlanmagan sharoitida;
- aylanma aktivlar aylanishi sekinlashganda;
- korxonada talabdan ortiqcha tovar moddiy boyliklar zaxiralari yig'ilib qolganda;
- aylanma aktivlar ko'zda tutilganidan boshqa maqsadlarga ishlatilganda yuzaga keladi.

Korxonada o'z aylanma aktivlarining holatini, ularning samaradorlik ko'rsatkichlarini doimiy nazorat qilib borishi lozim.

Aylanma aktivlardan foydalanishning **samaradorlik ko'rsatkichlari** bo'lib:

- a) aylanma aktivlarning kunlarda aylanishi;
- b) aylanma aktivlarning aylanish koeffitsiyenti;
- d) korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi;
- e) korxonada oborotida mavjud bo'lgan o'z aylanma mablag'lari kabi asosiy ko'rsatkichlar va bir necha qo'shimcha ko'rsatkichlar mavjud.

1. Aylanma mablag‘ (aktiv)larning kunlarda aylanishi (Ak.a.) aylanma mablag‘lar bir marta aylanishi (ya’ni P-T...i/ch...T’-P’gacha) uchun necha kun ketganligini tavsiflaydi va quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi.

$$Ak.a. = \frac{Ao'.q. \times K}{S} \quad (7)$$

Bu yerda: Ao'.q. – Aylanma mablag‘ (aktiv)larning o‘rtacha qoldig‘i.

K – hisoblanayotgan davrning kunlar soni (90 kun, 180 kun, 360 kun)

S – sotuv hajmi.

Aylanma aktivlarning kunlarda aylanish sonining qisqarishi ular aylanishining tezlashuvidan, bu, o‘z navbatida, sotuv hajmi va foydaning ko‘payishidan, aksincha, holat esa korxonaning moliyaviy ahvolidan tangligidan dalolat beradi.

2. Aylanma aktivlarning aylanish koeffitsiyenti (Ka) ma’lum bir davr (1 yil, 6 oy, 1 oy) ichida aylanma aktivlari necha marta aylanganidan dalolat beradi va quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$Ka = \frac{S}{Ao'.q.} \quad (8)$$

Aylanma aktivlar ma’lum bir davr oralig‘ida qancha ko‘p aylansa, uning samaradorligi shuncha yuqori bo‘ladi, ya’ni shuncha marta daromad olishga erishish mumkin. Har bir xo‘jalik subyekti o‘zida mavjud bo‘lgan aylanma mablag‘larning tezroq aylanishini ta’minlashi lozim. Bu esa korxonada tushumining ko‘payishiga, uning mol yetkazib beruvchilar, byudjet, bank va boshqa subyektlar oldidagi majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarishga imkon yaratadi.

3. Aylanma aktivlarning samaradorligini ifodalovchi keyingi ko‘rsatkich – korxonaning o‘z aylanma mablag‘lari bilan ta’minlanganlik darajasi yoki **muxtoriylik koeffitsiyenti (Km)**dir. Bu ko‘rsatkich korxonaning moliyaviy jihatdan mustaqillik darajasini ko‘rsatib, o‘z mablag‘lari manbalarini korxonada balansining jami passiviga bo‘lish yo‘li bilan aniqlanadi.

$$Km = \frac{O'zMM}{Bp} \quad (9)$$

O'zMM – o'z mablag'lari manbasi.

Bp – balans passivi.

Korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi 30 foizdan kam bo'lmasligi lozim. Agar bu ko'rsatkich 60 foizdan yuqori bo'lsa, kreditlash bo'yicha risk minimal bo'lishi mumkin.

4. Korxonada oborotida mavjud bo'lgan o'z aylanma mablag'lari miqdori korxonaning likvidligini ifodalashi mumkin.

Bu ko'rsatkich (HMA) quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathbf{HMA=O'zMM - Ua} \quad (10)$$

Bu yerda

Ua – uzoq muddatli aktivlar (110 balans qatori – 350 b.q.) (qoplanmagan zararlar).

Agar korxonaning uzoq muddatli aktivlari uning o'z mablag'lari manbasidan yuqori bo'lsa, bunday korxonalar “nolikvid korxonalar” deyiladi va ularga kreditlar berilmaydi.

Xulosa qilib aytganda, aylanma mablag' (aktiv)lari xo'jalik subyektlari faoliyatining asosi bo'lib, bank tomonidan beriladigan kreditlarning aksariyat qismi aylanma aktivlarga yo'naltiriladi. Shu tufayli har bir xo'jalik subyekti aylanma aktivlarini to'g'ri tashkil qilmog'i, ulardan foydalanishda samaradorlikka erishmog'i lozim.

3-§. Mijozning kreditga layoqatliligi va uni baholashning manbalari

Kreditga layoqatlilik – bu mijozning moliyaviy faoliyatiga har tomonlama berilgan baho bo'lib, u qarz oluvchining so'ralayotgan kreditni (asosiy qarz summasi va u bo'yicha foizlarni) o'z vaqtida qaytarish va boshqa qarz majburiyatlarini to'lay olish qobiliyatini ko'rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik subyektlarining, banklar faoliyatining tijoratlashuvi yuzaga keladi. Keyingi yillarda turli xil mulkchilik shakliga asoslangan korxonalar tashkil topmoqda. Bozor munosabatlari sharoitida korxonalar qaysi mulkchilik shakliga asoslangan bo'lishidan qat'iy nazar iqtisodiy jihatdan to'liq mustaqil bo'lib, o'z xarajatlarini o'z daromadlari hisobidan qoplashlari lozim. Xo'jalik subyektlari o'z faoliyatlarini tashkil qilish va olib borishda iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lsalarda ular faoliyatini kengaytirish, yangilash va boshqa rivojlanish jihatlari ularda qo'shimcha pul mablag'larida ehtiyojni yuzaga keltiradi va bu ehtiyoj zarur bo'lganda

bank kreditlari hisobidan qoplanishi mumkin. Shu sababli, bozor iqtisodiyoti sharoitida kredit va uning muhim elementlaridan biri kreditga layoqatlilikni baholashning o'ri va roli muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki banklar ham bozor munosabatlarining mustaqil subyektlaridan bo'lib, iqtisodiy jihatdan faoliyat natijalari uchun o'zlari javobgar hisoblanadilar. Biz oldingi paragraflarda ta'kidlaganimizdek, banklarning maqsadi ham korxonalarinikiga o'xshash bo'lib, ular o'z xarajatlarni o'z daromadlari hisobidan qoplab yuqori foyda olishga intiladilar. Banklarning foyda bilan ishlashi ularning yanada keng tarmoqli faoliyat olib borishiga, mijozlarga ko'rsatadigan xizmat turlari va sifatini kengaytirishga, ustav kapitalini oshirishga, bank xodimlarini moddiy rag'batlantirishga, ko'proq mablag' ajratishga, o'z aksionerlariga ko'proq dividendlar to'lashga va bularning barchasi bankka bo'lgan ishonchning yanada oshishiga imkoniyat yaratadi. Tijorat banklari faoliyatida qo'ygan maqsadga erishish va bergan kreditlarining samara bilan bankka qaytib kelishini ta'minlashi uchun mijozning moliyaviy holatini uning kreditni o'z vaqtida qaytara olish imkoniyatlarini tekshirib ko'rishi lozim. Korxonalar va banklar uchun kreditga layoqatlilik ko'rsatkichining ahamiyati muhimligini hisobga olib biz kreditga layoqatlilik ko'rsatkichining iqtisodiy mohiyati to'g'risida fikr yuritmoqchimiz.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu ko'rsatkichning mohiyati to'g'risida turli ta'riflarni uchratish mumkin. Ko'pgina mualliflar tomonidan kreditga layoqatlilikka, korxonalarining qarz majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajara olish imkoniyati sifatida ta'rif beriladi. Bizning fikrimizcha, bu ta'rif ko'proq korxonaning to'lovga layoqatliligiga berilgan ta'rifdir. Amaliyotda kreditga layoqatlilik ko'rsatkichi ko'proq bankdan qarz oluvchi korxonalar faoliyatini ifoda qiladi. Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini ikki tomonlama ko'rib chiqish mumkin:

-qarz oluvchi nuqtayi nazaridan kreditga layoqatlilik – bunda kredit shartnomasini tuzish imkoniyati, olingan kreditlarni o'z vaqtida qaytara olish qobiliyatini ifodalasa;

-bank nuqtayi nazaridan – bu ko'rsatkich korxonalariga beriladigan kreditning hajmini to'g'ri aniqlay olish mas'uliyatini bildiradi.

Ba'zi iqtisodchilar qarz oluvchining kreditga layoqatlilik ko'rsatkichini baholashda birinchi o'ringa korxonalarining daromad olish imkoniyatini qo'yishadi. Bizning fikrimizcha, daromad olish – korxonalarining ishlab chiqarish yoki boshqa faoliyat turining natijasi hisoblanib, shu natijaga erishish maqsadida korxonalar kreditga muhtojlik

sezadi. Agar qarzlarni to'lash miqyosida qaraydigan bo'lsak, kreditga layoqatlilikka nisbatan to'lovga layoqatlilik tushunchasi kengroqdir. Chunki to'lovga layoqatlilik jismoniy va yuridik shaxslarning barcha qarz va majburiyatlarini o'z vaqtida to'lay olish imkoniyatini ifodalaydi. Kreditga layoqatlilik to'lovga layoqatlilikdan farq qilib, ssuda bo'yicha qarzlarni o'z vaqtida to'lash imkoniyatini ko'rsatadi. Undan tashqari kreditga layoqatlilik to'lovga layoqatlilikdan to'lash manbalari bilan ham farq qiladi.

Korxonalar, tashkilotlar o'z qarz, majburiyatlarini sotishdan tushgan tushum yoki boshqa har xil tushumlar hisobidan amalga oshirsa, kredit bo'yicha qarzlarni to'lash, birinchi navbatda, mahsulotni sotish hisobidan tushgan tushumdan amalga oshirilishi belgilanadi. Bank kreditini to'lash bo'yicha muammolar yuzaga kelganda, ssudani to'lashning kafolatlik manbalari qo'l kelishi mumkin. Bular:

- ssuda bo'yicha garov sifatida olingan mulk;
- boshqa bank yoki korxonalarining kafolati;
- sug'urtalash hisobidan qoplash v.b.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, to'g'ri kredit bergan bank, korxonalar to'lovga layoqatli bo'lmagan holda ham bergan kreditni, to'liq yoki qisman qaytib olishni mo'ljallashi mumkin.

O'zining barcha ahamiyatiga qaramasdan bu ko'rsatkichlar ayrim ma'noda chegaralangan ahamiyatga ega.

Birinchiidan, ko'pgina ko'rsatkichlar, shu jumladan, moliyaviy ahvolni, kapitalning borligi va boshqalarni xarakterlovchi ko'rsatkichlar asosan o'tmish bilan bog'liq bo'lib, ular o'tgan davr ko'rsatkichlari asosida hisoblanadi, kelajakdagi kreditga layoqatlilikni rejalashtirish esa kelajakda ssudalarning qaytarilish imkoniyatlariga baho beradi. Ikkinchiidan, odatda, bunday ko'rsatkichlar hisobot muddatiga qolgan qoldiq asosida hisoblanadi, vaholanki, ma'lum davrdagi oborotlar haqidagi ma'lumotlar ssudalarni qaytarish imkoniyatlarini to'laroq tasvirlaydi.

Umuman banklar faoliyati, ayniqsa, banklarning kreditlash bilan bog'liq faoliyati turli xildagi risklar bilan bog'liq. Mijozga kredit berishdan oldin uning moliyaviy ahvoli, kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini chuqur tahlil qilish kredit riskini kamaytirib bank kreditlarining shartnomada belgilangan muddatlarda bankka qaytarilishini ta'minlaydi. Shuning uchun bank ssuda berayotganda kreditga layoqatlilikni o'rganishi, ya'ni qarz oluvchining moliyaviy holatini hamda uning kreditni o'z vaqtida to'liq qaytarib berish

imkoniyatini baholashni o'ziga shart deb biladi. Shu bois bank o'ziga olishga tayyor bo'lgan risk darajasi u taqdim etayotgan kredit hajmi va kredit berish shartlarining qay darajada bajarilishiga bog'liq. Bank nafaqat mijozning ma'lum kunlardagi to'lov qobiliyatini baholashi, shu bilan birga, uning kelajakdagi moliyaviy barqarorligini ham prognozlashi zarur. Moliyaviy barqarorlikni va kredit operatsiyalaridagi risk hisobini obyektiv baholash, bankka kredit resurslarini samarali boshqarish hamda foyda olish imkonini beradi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi korxonalarining to'lov qobiliyati va barqarorligini aniqlashda xalqaro standartlarga mos buxgalteriya hisobini yuritish zaruratini tug'diradi va balansdagi aktiv va passivlarni qabul qilingan moddalar bo'yicha guruhlashtirilishi, to'lov qobiliyati va kreditga layoqatlilikni yetarli darajada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Bank risklarini kamaytirish va uning daromadini oshirishda kredit jarayonini to'g'ri tashkil qilish, mijozning kreditga layoqatliligini aniqlash muhim o'rin tutadi. Mijozga berilgan kredit o'z vaqtida qaytib kelishini xohlaydigan bank, avvalambor, mijozning kredit buyurtmasi va uning kredit tarixini mukammal o'rganib chiqishi lozim. Bu jarayon bank riskini oldini olishning ilk bosqichi hisoblanadi. Qarz oluvchining kreditga layoqatliligini o'rganish va kredit berilgandan keyin kredit monitoringini muntazam olib borish bank riskini kamaytirish va uning daromadini oshirishning navbatdagi bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Kredit mexanizmi xo'jalik mexanizmining tarkibiy qismi bo'lib, u o'z ichiga kreditlash shartlarini, usullarini va kreditni boshqarish tamoyillarini oladi. Kredit mexanizmi yordamida bank tizimining kredit siyosati amalga oshiriladi. Kreditlash jarayonini tashkil qilish kredit buyurtmasini ko'rib chiqishdan boshlanadi. Biz amaliyotda kredit buyurtmalarini ko'rib chiqishda nimalarga e'tibor berish zarurligini ta'kidlamoqchimiz.

Har bir mijoz o'z faoliyatiga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishi, har bir bank xodimining faoliyat ko'rsatish qoidalarining ajralmas qismi bo'lishi kerak. Odatda, o'z mijozlariga diqqat bilan muomala qilmaydigan xodimlari bo'lgan bankning kelajagi bo'lmaydi. Bizning banklarimiz bilan mijozlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning aksariyat jihatlari bizga ma'lum bo'lganligi bois biz amaliyotimizda bank bilan mijoz o'rtasida mavjud kredit munosabatlarga to'xtalmasdan, jahon amaliyotida kredit jarayonining tashkil qilinish asoslariga qisqacha to'xtalamiz. Jahon amaliyotida

kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank xodimi mijozlarga kreditlash shartlari haqida ma'lumot beradi va bankning anketa savollariga javob berishni taklif qiladi. Chet el banklarida mijozlar bilan bo'lgan birinchi va undan keyingi uchrashuvlar natijasi hisobotlarda umumlashtiriladi. Bu hisobotlar ma'lum miqdorda savollarning standart yig'imini o'z ichiga oladi. Bunday hisobotga mijozning bankka har tashrifidan so'ng o'zgartirish kiritiladi va yangi ma'lumot bilan to'ldiriladi. Bu hisobotlar kredit inspektoriga kelgusida mijoz to'g'risida uchrashuvlari oldidan kerakli ma'lumotlarni beradi. Kelgusida mijoz kredit inspektori bilan bo'ladigan uchrashuvga olinadigan kredit, uning ishlatilish maqsadi, summasi, qaytarilish muddati va taqdim qilingan ta'minotini o'z ichiga olgan kredit buyurtma bilan keladi. Ko'pgina davlatlarda nufuzli banklar kredit buyurtmasi bilan birga bir necha hujjatlarni ko'rib chiqadi, bularga:

1) Qarz oluvchi kompaniya (korxon) ta'sis hujjatlarining notarial tasdiqlangan nusxasi.

2) Moliyaviy hisobot, korxon balans va oxirgi uch yil uchun foyda va zarar hisobotini o'z ichiga oladi. Balans yil oxirigacha tuzilib, unda aktivlar, majburiyatlar va kapital tuzilmasi ko'rsatiladi. Foyda va zararlar summasi, kompaniya daromadi va xarajatlari, sof daromadi, uning rezervga taqsimlanishi va chegirmalar, dividend to'lovlari va h.k.lar to'g'risida batafsil ma'lumot beriladi.

3) Kassa tushumlari va harakati to'g'risida hisobot. U ikki hisobot muddatida tuzilgan balanslarning solishtirilishiga asoslangandir va u har xil bo'limlar va fondlar harakatida bo'ladigan o'zgarishlarni ko'rishga yordam beradi. Resurslar holati, yetarliligi, ishlatilishi, foizlar uchun mablag'lar bo'sh vaqti va kassa tushumlarining yuzaga kelishi va h.k.ning umumiy holati ko'rib chiqiladi.

4) Ichki moliya hisoboti. Bu hisobot kompaniya moliyaviy holati, 1 yil, kvartal yoki oy davomida resurslarga bo'lgan ehtiyojining o'zgarishlarini aks ettiradi.

5) Ichki operativ hisob bo'yicha ma'lumotlar. Balans tuzish uchun ko'p vaqtni talab qiladi. Lekin kreditor bankka qarz oluvchi kompaniya to'g'risida ba'zi bir operativ hisobot ma'lumotlari kerak bo'lib qolishi mumkin.

6) Moliyalashtirishning prognozi. Bu hisobot kelgusi sotuvni baholash, xarajat, tovarni ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar, debitor qarzdorlik, zaxiralar qaytarilishi, naqd pulga ehtiyoj, kapital qo'yilma va h.k.larni o'z ichiga oladi.

7) Soliq deklaratsiyasi eng kerakli qo'shimcha axborot sifatida. Unda qarz oluvchi soliq to'lovchi sifatida boshqa hujjatlarga kiritilmagan axborotlar bo'lishi mumkin.

8) Biznes-reja. Ko'pgina kredit buyurtmalari hali moliya hisoboti va boshqa hujjatlarga ega bo'lmagan ishni endi boshlayotgan korxonalarini moliyalashtirish bilan bog'liq. Bunday paytda qarz oluvchi kompaniya bankka kreditlanadigan loyiha maqsadi va uni amalga oshirish usullari haqida ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi batafsil biznes-rejani taqdim etishi kerak.

Kredit inspektori mijozning kredit buyurtmasi va unga kiritilgan hujjatlarni yaxshilab o'rganib chiqadi. Bundan so'ng u qarz oluvchi bilan yana bir bor suhbatlashadi. Suhbat davomida kredit inspektori qarz oluvchi kompaniya ishlarini har tomonlama o'rganishi, u bankni qiziqtiradigan savollarga kerakli darajada ahamiyat berishi va javob olishi kerak. Ko'zga ko'ringan chet el banklarining amaliyoti shuni ko'rsatadiki, kelgusi mijoz bilan suhbat aniq bir tartibda berilgan quyidagi savollarga bog'liq bo'lishi mumkin.

Bank kreditlashning birinchi bosqichida quyidagilarni aniqlashi kerak:

A. Qarz oluvchining ishonchliligi va kreditga layoqatliligi, uning hamkor sifatidagi faoliyati doimiyligi va samarasi.

B. Kredit buyurtmasining asoslanganligi va kredit qaytarilishining ta'minlanganlik darajasi. Bank kerak bo'lsa kredit taklifi bo'yicha o'z talablarini ishlab chiqishi va mijozni u bilan tanishtirishi mumkin.

D. Kredit taklifining bank kredit siyosati va kredit portfeli tuzilmasiga to'g'ri kelishi. Yangi kredit berish va kredit portfeli diversifikatsiyasi kredit riskining pasayishiga olib keladimi yoki yo'qmi degan savolga javob topishi lozim.

Bankning kredit berish bilan shug'ullanuvchi xodimlar yaxshi bilmaydigan iqtisodiyot tarmoqlaridagi korxonalariga ssuda berishlaridan oldin bu sohaning xususiyatlarini chuqur o'rganishlari lozim. Bunday hollarda kredit taklifini baholash uchun nufuzli ekspertlarni jalb qilishlari mumkin. Ammo bu bankni qo'shimcha xarajat qilishga olib kelsa-da, kreditlash bilan bog'liq risklarning oldini olishi mumkin. Har qanday ariza va qo'shimcha hujjatlar hamda suhbat natijalarini aniqlashning hal qiluvchi omili bo'lib, qarz xarakteri va kreditga layoqatliligini aniqlash hisoblanadi. Kredit inspektori qarz oluvchiga arizani tayyorlash davomida mijozning kreditni qoplashga loyiq qimmatli aktivlarini va daromad miqdorini, uning kredit tarixini

ham o'rganishi lozim. Kredit inspektori qarz oluvchi daromadining faqatgina miqdoriga emas, balki barqarorligiga ham e'tibor berish kerak. Daromadning miqdori va doimiyligi uning faoliyati turg'unligining bilvosita ko'rsatkichi bo'lib, mijozlarning depozit hisoblaridagi o'rtacha bir kunlik qoldiq to'g'risidagi ma'lumotlar hisoblanadi. Bank depozit hisoblaridagi salmoqli qoldiqlarni bo'lishi mijoz moliyaviy ahvolidan, uning moliyaviy intizomligidan va olingan kreditlarni qaytarish borasidagi intilishlari jiddiyligidan dalolat beradi. Tajribali kredit inspektori ahamiyat beradigan omillardan yana biri mijozning bir joyda uzoq va doimiy faoliyat ko'rsatishi, yashashi hamda mashg'ul bo'lishidir.

Kredit inspektorlari "qarzar piramidasi" deb ataluvchi holatning paydo bo'lishidan ehtiyot bo'lishi lozim. "Piramida" holati bu qarzdor 1 ta bank yoki firmadan olgan qarzini to'lash uchun boshqa kreditordan qarz olishi tushuniladi. Mijozning kredit kartochkalari bo'yicha qarzining kattaligi, ko'pligi o'zining hisobidan yozib berilgan cheklarning tez-tez qaytib kelishiga inspektorlar katta e'tibor beradi. Bunday dalillar asosida mijozning haqiqiy moliyaviy ahvoli va uning pul mablag'larini boshqarish qobiliyati haqida xulosa qilinadi⁶⁴.

Kredit mexanizmining muhim elementlaridan biri bu – kreditga layoqatlilikdir. Korxonalarining kreditga layoqatliligini hisobga olgan holda kredit berish, kreditni o'z vaqtida qaytarishning muhim shartidir. Davlat mulkchiligiga asoslangan jamiyatda kreditga layoqatlilik ko'rsatkichi kredit mexanizmida muhim o'rinni egallay olmaydi. Banklar faoliyatiga davlat yakka hukmronligi ularning mustaqil subyekt sifatida faoliyat ko'rsatishiga to'sqinlik qiladi va kredit resurslari markazlashgan tarzda, reja asosida tasdiqlanadi hamda taqsimlanadi. Eng xususiyatli tomoni shundaki, banklar beradigan kreditlari bo'yicha foiz stavkalarini mustaqil belgilay olmaganlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida esa kreditga layoqatlilik ko'rsatkichi kredit berishda e'tibor qilinadigan asosiy ko'rsatkichlardan hisoblanadi. Chunki tijorat banki o'z faoliyati natijasi uchun to'liq javobgar hisoblanadi. Kredit uchun foizni tijorat banklari o'z faoliyatidan kelib chiqib o'zlari belgilaydi hamda u banklarning asosiy daromad manbayi bo'lib qoladi. Korxonaning kreditga layoqatliligini o'rganish tijorat

⁶⁴Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

bankiga kredit berish mumkinligini aniqlashga, uning miqdorini, foiz stavkasining darajasini belgilashga imkon beradi. Bundan tashqari, kreditga layoqatliligini aniqlash kreditni o'z vaqtida qaytarish ehtimolini, eng asosiysi bank riskini kamaytirishga imkon beradi.

Kreditga layoqatlilikni baholash korxonaning o'zi uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichlarning tahliliga asoslanib, ular mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar va boshqa banklar bilan o'zaro munosabatlarni o'rnatishlari mumkin.

Ijobiy kreditga layoqatlilik ko'rsatkichga ega bo'lgan korxonalar hech qanday to'siqlarsiz kredit olishlari va uning hisobidan tovar moddiy boyliklarni sotib olishi, salmoqli mablag'larni ishlab chiqarishni rivojlantirishga, oldindan olingan kreditlar bo'yicha turli to'lovlarni amalga oshirishi mumkin. Salbiy kreditga layoqatlilik ko'rsatkichiga ega bo'lgan korxonalar bankdan kredit ololmasada, o'z moliyaviy ahvolini yaxshilash, ishlab chiqarish, sotuv hajmini, o'z mablag'lari miqdorini, rentabellik ko'rsatkichlarini oshirish bo'yicha choralar ishlab chiqish lozimligi to'g'risidagi axborotga ega bo'lishi shart.

Kreditga layoqatlilikni tahlil qilishda ma'lumotlarning har xil manbalaridan foydalaniladi:

- a) bevosita mijozlardan olingan materiallar;
- b) mijoz haqidagi bank arxivida mavjud bo'lgan materiallar, uning kredit tarixi;
- d) mijoz bilan ish yuzasidan aloqada bo'lgan shaxslar (uning mol yetkazib beruvchilari, kreditorlari, uning mijozlari, banklari va boshqalar) tomonidan berilgan ma'lumotlar;
- e) xususiy va davlat agentliklari va tashkilotlarining hisobotlari va materiallari (kreditga layoqatlilik haqidagi hisobotlari, investitsiya bo'yicha ma'lumotnomalar v.b.).

Kredit berish bo'yicha sifat tahlili ham bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi:

- a) qarz oluvchi obro'sini o'rganib chiqish;
- b) kredit maqsadini aniqlash;
- d) asosiy qarz va foizlarning qaysi manbalar hisobidan qoplanishini aniqlash;
- e) qarz oluvchi tomonidan yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan risklar darajasini baholash va boshqalar. Qarz oluvchining mavqeyi, kredit tarixi o'rganilishi bilan bir qatorda korxonalar rahbarining shaxsiy va ish bilan bog'liq bo'lgan xislatlariga ham katta e'tibor beriladi.

4-§. Mijozning kreditga layoqatliligini baholashning asosiy ko‘rsatkichlari

Korxonalarining kreditga layoqatliligini aniqlashda banklar turli xil ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Ko‘rsatkichlar soni chegaralanmagan, ya’ni qarz oluvchining faoliyatidan kelib chiqqan holda, har bir tijorat banki o‘z kredit siyosatida uni o‘zi mustaqil belgilaydi. Respublikamizning aksariyat tijorat banklari tomonidan mijozlarning kreditga layoqatliligini baholashda keng qo‘llaniladigan ba’zi bir asosiy ko‘rsatkichlar, ya’ni **moliyaviy koeffitsiyentlarni** ko‘rib chiqamiz. Bular:

-likvidlilik koeffitsiyenti;

-qoplash koeffitsiyenti;

-mustaqillik (muxtoriylik) koeffitsiyenti, ya’ni o‘z mablag‘lari bilan ta’minlanganlik koeffitsiyenti kiradi.

Mazkur koeffitsiyentlarni hisoblashdan oldin korxonaning balans likvidliligiga e’tibor berishi lozim. Likvidlilik mijozning majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarilishini (qoplanishini) bildiradi. Likvidlilik va qoplash koeffitsiyentlari qarz oluvchining balans likvidliligini, ya’ni passivdagi majburiyatlarni qoplash uchun aktivdagi pul mablag‘larining yetarlilik imkoniyatlarini tasvirlaydi. Mijozning kreditga layoqatliligini hisoblashni uning balansini holati tahlil qilishdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

Korxonalar balansini likvidligi tahlili (mln so'm hisobida)

Ko'rsatkichlar	01.01.14- y.	01.01.17- y.	O'zgarishi (+; -)
A	1	2	3
1. Likvid mablag'lar, shu jumladan	109627	164977	55350
a) pul mablag'lari	2474	19389	16915
b) tez sotiladigan talablar	25606	70043	44437
v) tez sotiladigan zaxiralar	81547	75545	-6002
2. Majburiyatlar	236136	260465	24329
Balans likvidligi - (1q :2q)	0,46	0,63	0,17

Faoliyati tahlil qilinayotgan korxonaning 2014-yil boshida balans likvidligi 0,46 ga teng bo'lgan, ya'ni likvid mablag'lar hisobidan majburiyatlarni qoplash darajasi 46,0 foizga teng bo'lgan bo'lsa, 2015-yilning boshiga kelib korxonaning moliyaviy ahvoli yaxshilanib, bu ko'rsatkich 0,55ni, ya'ni likvidlik darajasi 0,09ga oshib majburiyatlarning 55 foizidan ortig'ini likvid mablag'lar hisobidan qoplash imkoniyati yuzaga kelgan. Bunda korxonalar balansini likvidligini ijobiy baholashi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning likvid mablag'lari, qisqa muddatli majburiyatlardan kamida ikki barobar ortiq bo'lganda, uning moliyaviy ahvoli yaxshi hisoblanadi. Bu yuqori mezon chegarasidir. Xo'jalik subyektlarining likvid mablag'lari uning qisqa muddatli majburiyatlari hajmiga teng bo'lgan hollardagi ko'rsatkich quyi chegara sifatida olinadi.

Qoplash va likvidlik koeffitsiyentlari balansning aktiv va passivlarini solishtirish yo'li bilan hisoblanadi. Likvid mablag'lar o'zining tez pulga aylanishi darajasiga qarab 3 guruhga bo'linadi:

Birinchi guruh likvid mablag'larga:

- 1) pul mablag'lari, jumladan hisob-kitob varag'i;
- 2) valyuta hisobvarag'idagi mablag'lari;
- 3) boshqa hisobvaraqlardagi va kassadagi pul mablag'lari kiradi.

Ikkinchi guruh likvid mablag'lariga tez pulga aylanadigan talablar (bu talablarning muddati, odatda, 3 oydan oshmasligi lozim):

- ishonchli debitorlar va ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha hisob-kitoblar;

-muddati 3 oygacha bo'lgan avans to'lovlar;

-byudjet bilan hisob-kitoblar;

-korxonalar bilan qisqa muddatli xarakterga ega bo'lgan boshqa operatsiyalar;

-ishchi-xizmatchilar bilan hisoblashishlar;

-ta'rischilar hamda boshqa debitorlar bilan hisob-kitoblar.

Ikkinchi guruh likvid mablag'larning aksariyat qismini yaqin 3 oy ichida to'lanish lozim bo'lgan debitorlar tashkil qiladi. Shuning uchun kredit berishda bu likvid aktivlarning haqiqatda 3 oy ichida pulga aylanish ehtimolini chuqur tahlil qilishi lozim.

-3 oy da to'lanishi lozim bo'lgan veksellar;

-xorijiy korxonalar bilan hisob-kitoblar.

Uchinchi guruh likvid mablag'lariga tez sotiladigan tovar moddiy qimmatliklarining zaxiralari bo'yicha talablari kiradi:

-ishlab-chiqarish zaxiralari va kelgusi davr xarajatlari;

-tugallanmagan ishlab-chiqarish;

-tayyor mahsulot;

-tovarlar;

-boshqa zaxiralar va xarajatlar kiradi.

Qisqa muddatli majburiyatlarni aniqlashda:

a) o'zgartirishlar kiritmasdan quyidagi ko'rsatkichlar olinadi:

-qisqa muddatli qarzlilar;

-qisqa muddatli kreditlar;

-buyurtmachilardan tushgan avanslar.

Kreditorlar:

-mol yetkazib beruvchilar oldidagi qarzlilar;

-byudjetga qarzlilar;

-ish haqi bo'yicha qarzlilar;

-ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha qarz;

-mulk va shaxsiy sug'urtalash bo'yicha qarz;

-byudjetdan tashqari to'lovlar bo'yicha qarz;

-shu'ba korxonalar bo'yicha qarzlilar;

-uyushma korxonalar bo'yicha qarzlilar;

-boshqa kreditorlar.

b) O'zgartirishlar kiritilib quyidagi ko'rsatkichlar olinadi (yaqin uch oy muddatga):

- uzoq muddatli qarzlilar;

- uzoq muddatli kreditlar olinadi.

Uchinchi guruh likvid mablag'larini tahlil qilganda, tovar-moddiy boyliklarning haqiqatda ishlab chiqarish uchun zarurligiga e'tibor berish lozim. Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini hisobga olganda aylanma aktivlar tarkibiga:

-korxonada omborida turib qolgan, ishlab chiqarish uchun zarur bo'lmagan tovar moddiy boyliklar;

-ishlab chiqarishdan olib tashlangan tovarlar;

-talab bo'lmagan, sifatsiz tovar-boyliklar;

-qiyin sotiladigan tovarlar va boshqalar inobatga olinmasligi kerak.

Agar mijozning birinchi va ikkinchi guruh likvid aktivlari uning qisqa muddatli majburiyatlarini to'liq qoplasa, mijoz moliyaviy jihatdan likvidlikka ega deb baholanadi.

Mijoz balansi va boshqa moliyaviy hujjatlarga asosan kreditga loyoqatlilik ko'rsatkichlari aniqlanadi.

Likvidlik koeffitsiyenti (Kl) quyidagicha hisoblanadi:

1 - va 2 - guruh likvid mablag'lar

$$Kl = \frac{\text{1 - va 2 - guruh likvid mablag'lar}}{\text{qisqa muddatli qarz majburiyatlari}} \cdot \quad (11)$$

qisqa muddatli qarz majburiyatlari

Likvidlik koeffitsiyenti 1dan kam bo'lmash lozim. Likvidlik koeffitsiyentining 1 ga tengligi likvid aktiv kreditlar va boshqa qisqa muddatli majburiyatlarni korxonaning o'z mablag'lari hisobidan to'lash imkoniga ega ekanligini ko'rsatadi. Qachonki qoplash koeffitsiyenti 1dan kichik bo'lsa, xo'jalik subyektining moliyaviy ahvolda muammolar borligi, uning faoliyati barqaror emasligi to'g'risida xulosa qilish mumkin, chunki korxonada o'z majburiyatlarini qoplay olmaydi.

Qoplash koeffitsiyenti (Qk)ni hisoblashda barcha likvid mablag'larning qisqa muddatli majburiyatlarga nisbati olinadi. Qoplash koeffitsiyenti likvidli aktivlar qanchalik darajada qisqa muddatli majburiyatlarni qoplay olishi mumkinligini ifodalaydi. Agar korxonaning barcha likvid aktivlari uning qisqa muddatli majburiyatlarini 2 baravar va undan ortiq qoplasa, subyektning moliyaviy ahvoli shunchalik barqaror hisoblanadi. Ba'zi hollarda xo'jalik subyektlari faoliyatida ehtiyojdan ortiqcha tovar moddiy boyliklar (ayniqsa, mavsumiy korxonalarda) zaxiralarining yuzaga kelishi yaxshi ishlaydigan korxonalarda ham qoplash koeffitsiyentining past bo'lishiga olib kelishi mumkin.

$$Kq = \frac{1 - , 2 - \text{ va } 3\text{-guruh likvid mablag'lari}}{\text{qisqa muddatli qarz majburiyatlari}} \cdot \quad (12)$$

Qoplash koeffitsiyenti mijozning qisqa muddatli majburiyatlarini to'lash uchun barcha turdagi aylanma mablag'larning yetarli darajasini aniqlashga imkon beradi. Kreditga layoqatlilikning asosiy ko'rsatkichlari bo'lmish qoplash koeffitsiyenti korxonaning barcha likvid mablag'larini qisqa muddatli majburiyatlar nisbati sifatida aniqlanadi.

Qoplash koeffitsiyenti barcha qisqa muddatli majburiyatlarga qancha likvid mablag'lar to'g'ri kelishini ko'rsatadi yoki barcha likvid mablag'lar qay darajada qisqa muddatli majburiyatlarni qoplay olishi mumkinligini aks ettiradi.

Likvidlilik koeffitsiyenti qarz oluvchi o'z mablag'lari hisobidan qarzning qancha qismini to'lay olish qobiliyatini ko'rsatadi, ya'ni bu koeffitsiyentdan mijozning yaqin kelajakda operativ ravishda bankka qarz to'lab berish qobiliyatini prognozlash uchun foydalaniladi. Likvidlilik va qoplash koeffitsiyentlari qancha yuqori bo'lsa, mijozning kreditga layoqatliligi shuncha yuqori bo'ladi.

Mijozning likvidlilik koeffitsiyenti pul mablag'lari va oson sotiladigan talablar bilan qisqa muddatli majburiyatlar orasidagi nisbat sifatida belgilanadi, ya'ni bunda tovar moddiy boyliklar zaxiralari hisob-kitobga qo'shilmaydi, balki faqat real likvid aktivlar hisobga olinadi.

32-jadval

Savdo korxonasini qoplash va likvidlik koeffitsiyentlarining tahlili (mln so'm)

Ko'rsatkichlar	01.01.2014- y.	01.01.2017- y.	O'zgari shi (+; -)
A	1	2	3
1. Likvid mablag'lar, shu jumladan	109627	138991	29364
a) pul mablag'lari	2474	11313	8839
b) tez realizatsiya bo'ladigan talablar	25606	62286	38680
d) tez realizatsiya bo'ladigan zaxiralar	81547	65392	-16155
2. Qisqa muddatli majburiyatlar	51107	61179	10072

3.Qoplash koeffitsiyenti $\frac{1(a+\bar{\sigma}+\sigma)}{2} = 3$	2,2	2,3	0,1
4.Likvidlik koeffitsiyenti $\frac{1(a+\bar{\sigma})}{2} = 4$	0,55	1,2	0,65

Likvidlilik koeffitsiyenti joriy majburiyatlarning qanchasi naqd pulning o'zi bilangina emas, jo'natilgan mahsulot, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlardan tushishi kutilayotgan mablag'lar hisobidan ham qoplanishi mumkinligini ko'rsatadi.

Savdo korxonasining kreditga layoqatliligini baholashning asosiy ko'rsatkichlari bo'lgan qoplash va likvidlik koeffitsiyentlarini jadval ko'rinishida tahlil etamiz. Savdo korxonasining moliyaviy ko'rsatkichlarini tahlil qilganda qoplash koeffitsiyenti 2014-yil boshida 2,2 ni va bir yildan keyin – 2017-yilning boshida 2,3 ni tashkil etib, bu ko'rsatkich bo'yicha mijoz birinchi sinfga taalluqli hisoblanadi. Likvidlik koeffitsiyenti ko'rsatkichi 2014-yil boshida 0,55 bo'lib, uchinchi sinf toifasiga kirgan, 2017-yilga kelib bu ko'rsatkich 1,2 ni tashkil etib likvidlilik darajasi bo'yicha korxonaning ikkinchi sinfga taalluqli bo'lganini ko'rsatmoqda. Xo'jalik subyektlari faoliyatini tahlil qilishda moliyaviy ko'rsatkichlar bo'yicha ular turli sinflarga taalluqli bo'lib chiqsa, u holda bank xodimi korxonaga faoliyatining boshqa, qo'shimcha ko'rsatkichlarini ham tahlil qilib chiqqanidan keyin ushbu xo'jalik subyekting moliyaviy holatiga qarab kredit berish yoki bermaslik to'g'risida xulosasini shakllantirishi lozim bo'ladi.

Korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganligi, ya'ni muxtoriylik (mustaqillik) koeffitsiyenti korxonaga balansi passivining qancha qismi korxonaning o'z mablag'laridan tashkil topganligini ko'rsatadi va korxonaning moliyaviy jihatdan mustaqilligini aks ettiradi.

Moliyaviy mustaqillik yoki **muxtoriylik koeffitsiyenti (Km)** mijoz o'z mablag'larining barcha mablag'lar manbalari ichida tutgan salmog'ini, ya'ni korxonaga faoliyatining qancha qismi o'z kapitali hisobidan moliyalashtirilishini ko'rsatadi va quyidagi formula orqali aniqlanadi

O'z mablag'lar manbalari

$$Km = \frac{\text{O'z mablag'lar manbalari}}{\text{balans summasi}} * 100\% \quad (13)$$

Xo'jalik subyektlarining **o'z mablag'lar manbalariga** ustav fondi, rezerv fondi, boshqa tashkil qilingan fondlar, o'tgan va hisobot

yillaridagi taqsimlanmagan foyda, maqsadli tushumlar va foizlar, kelgusi davr sarflari va to'lovlari uchun rezervlar va kelgusi davr daromadlari kiradi.

O'z mablag'lari manbalari va uning hajmi qanchalik katta bo'lsa, mijozning o'z vaqtida qarz majburiyatlarini to'lash qobiliyati shuncha yuqori bo'ladi. Bank uchun kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari kredit shartnomasi tuzilayotganda risk darajasini aniqlash nuqtayi nazaridan muhimdir. Korxonani kreditlash uchun uning o'z mablag'lari manbalari bilan ta'minlanganligi 30 foizdan kam bo'lmasligi kerak. Agar bu ko'rsatkich 60% dan yuqori bo'lsa, kredit bo'yicha riskni minimal deb qarash mumkin.

Muxtoriylik koeffitsiyenti qancha yuqori bo'lsa, korxonada moliyaviy jihatdan barqaror hisoblanadi va bank kreditini o'z vaqtida qaytarish darajasi ham yuqori bo'ladi.

33-jadval

Savdo korxonasining muxtoriylik koeffitsiyentini tahlili
(mln so'm)

Ko'rsatkichlar	01.01.2014- y.	01.01.201 7-y.	O'zgarishi (+; -)
A	1	2	3
1. O'z mablag'larining manbalari	185029	189285	4256
a) ustav kapitali	169181	169181	-
b) rezerv kapitali	503	503	-
d) taqsimlanmagan foyda	15345	19601	4256
2. Majburiyatlar	236136	250464	14328
3. Muxtoriylik koeffitsiyenti (1:2x100)	78,3	75,5	-2,8

Savdo korxonasida muxtoriylik koeffitsiyenti 2014-yil boshida 78,3 foizni 2017-yil boshida esa kamayib 75,5 foizni tashkil etadi.

Bu ko'rsatkich bir yil davomida - 2,8 punktga kamaygan. Lekin shunga qaramasdan bu ko'rsatkichlar ijobiy darajadagi ko'rsatkichlar hisoblanadi va korxonada birinchi sinf, moliyaviy jihatdan mustaqil bo'lgan korxonalar qatoridan o'rin olishi mumkin.

Yuqoridagi ko'rsatkichlarning natijasi me'yoriy talablar bilan taqqoslanadi va korxonaning moliyaviy ahvoli aniqlanib, kredit berish

mezonlari belgilanadi. Kredit berish bo'yicha sinflarga ajratishda qator talablar hisobga olinadi.

Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlariga qarab mijozlar 3 sinfga ajratiladi va ularning sinfiga, ya'ni moliyaviy holatiga qarab kredit berishda turli yondashuvlar qo'llanilishi mumkin.

34-jadval

**Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlariga qarab mijozlarni
sinflarga ajratish bo'yicha talablar**

№	Ko'rsatkichlar	I sinf	II sinf	III sinf
1.	Qoplash koeffitsiyenti (Kq)	$Kq \geq 2,0$	$2,0 > Kq \geq 1,0$	$1,0 > Kq$
2.	Likvidlilik koeffitsiyenti (Kl)	$Kl \geq 1,5$	$1,5 > Kl \geq 1,0$	$1,0 > Kl$
3.	Muxtoriylik koeffitsiyenti (Km)	$Km \geq 60$ %	$60\% > Km \geq 3$ 0%	$30\% > K$ m

Kreditga layoqatlilikning har bir sinfidagi korxonalariga banklar har xil kredit munosabatlari tuza oladilar. 1-sinfga mansub qarz oluvchilarga bank kredit liniyasi ochishi, kontokorrent hisob raqami bo'yicha kredit berishi, boshqa qarz oluvchilarga nisbatan past foizlarda ishonchli kreditlar berishi, kreditlar bo'yicha ta'minlanganlik talab qilinmasligi mumkin.

2-sinfga mansub qarz oluvchilarga esa umumiy asoslarda va odatdagi tartibda, ya'ni majburiyatni muvofiq shaklda ta'minlanishi (kafolat, garov, kafillik) shartlari asosida kredit beriladi, agar uning qo'shimcha ko'rsatkichlari ijobiy holda bo'lsa, unda unga imtiyozlar berilishi mumkin, ammo ishonchli kreditlar berilmaydi. Agar qo'shimcha ko'rsatkichlar bo'yicha kamchiliklar bo'lsa, uning moliyaviy ahvoli nobarqaror deb topilishi va uni yaxshilash uchun choralar ko'rishning talab qilinishi, kredit bo'yicha garovni mustahkamlash, foiz stavkalarini oshirishi, ssudaning summasini va muddatini cheklash choralarini ko'rish mumkin.

Bank uchun 3-sinfga mansub korxonalarni kreditlash jiddiy risklar bilan bog'liqdir. Shuning uchun ular kamdan-kam holatlarda va yuqori turadigan korxonalar kafolati hamda mulkni garovga qo'ygan holatda eng yuqori foizlarda kreditlanadilar.

Agarda tahlil bo'yicha mijozning moliyaviy holatida qoplash koeffitsiyenti 0,5dan ($k_k < 0,5$) kichik bo'lsa, likvid mablag'lari juda kam bo'lsa yoki umuman mavjud bo'lmasa va uning o'z mablag'lari miqdori ham kam bo'lsa, u nolikvid balansga ega bo'lgan, moliyaviy holati

nochor korxonalar deb qaraladi va uni 4-sinfga kiritish mumkin va bunday korxonalar, odatda, umuman kredit ajratilmaydi.

Mijozlarning kreditga layoqatliligini baholashning muhim bir xususiyati shundaki, yuqorida ko'rsatilgan ko'rsatkichlar korxonaning kreditga layoqatliligini baholashning yakuniy ko'rsatkichlari hisoblanmaydi. Mijozlar faoliyati va ularning moliyaviy ahvolini yanada chuqurroq ko'rib chiqishda hamda kreditga layoqatliligining asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha mijoz turli xil sinflarga taalluqli bo'lib chiqsa, u holda moliyaviy ahvoli haqida to'g'ri xulosaga kelish uchun kreditga layoqatlilik darajasini baholashning qo'shimcha ko'rsatkichlarini tahlil qilish lozim bo'ladi.

5-§. Kreditga layoqatlilikni baholashning qo'shimcha ko'rsatkichlari

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, mijozning moliyaviy holatini baholashda aniq bir xulosaga kelish uchun kreditga layoqatlilikning asosiy ko'rsatkichlariga qo'shimcha sifatida kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlari tahlil qilinadi. Korxonaning kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlari asosan mijozning aylanma aktivlari holatini yanada chuqurroq tahlil qilishni ko'zda tutadi. Ma'lumki, qisqa muddatli kreditlar xo'jalik subyektlarining aylanma aktivlariga beriladi. Shuning uchun mijozning kreditni o'z vaqtida bankka qaytara olish qobiliyati ham uning aylanma aktivlaridan foydalanishidagi samaradorlik darajasiga qarab belgilanadi. Xo'jalik subyektlari aylanma aktivlardan qanchalik samarali foydalanayotgan bo'lsa va aylanma aktivlarning aylanish tezligi qanchalik yuqori bo'lsa, kreditdan foydalanish samarasi va uni o'z vaqtida bankka to'lash imkoniyati ham shunchalik yuqori bo'lishi mumkin. Biz aylanma mablag'larning samaradorlik ko'rsatkichlari to'g'risida oldingi paragraflarimizda kengroq to'xtalgan edik. Shu bois biz qisqacha bo'lsada kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlarni keltirib o'tmoqchimiz. Bu ko'rsatkichlardan biri aylanma aktivlarning aylanish koeffitsiyenti hisoblanadi.

Aylanma mablag'larning **aylanishi koeffitsiyenti** (K_a) joriy aktivlarning aylanish tezligi va aktivlarga qo'yilgan mablag'larning pul mablag'lariga aylanish tezligini xarakterlab, u ma'lum davr (oy, kvartal, yil) ichida aylanma mablag'lari necha marta aylanganligini ifodalaydi:

$$K_a = \frac{\text{Realizatsiya qilingan mahsulot hajmi}}{\text{aylanma mablag'larining o'rtacha xronologik qoldig'i}} \cdot (14)$$

K_a ni hisoblash aylanishni prognozlash va kreditlash muddatini aniqlashga imkon yaratadi. Aylanma aktivlarning aylanishi koeffitsiyenti aylanma aktivlarning harakati tezligini ifodalaydi va tahlil qilinayotgan davrda mahsulotni sotishdan tushumlarning cheklanishi hamda aylanma aktivlarning o'rtacha qiymatini hisoblab borishga imkon yaratadi.

Shuningdek, aylanma **aktivlarning kunlarda aylanishini** ham hisoblash mumkin. Bu ko'rsatkich korxonaga aylanma mablag'larining bir marta aylanishi (P-T-I/Ch-T-P) uchun necha kun ketishini ko'rsatadi.

$$A_k = \frac{\text{Aylanma mablag'larining o'rtacha qoldig'i} \times 360 \text{ kun}}{\text{Realizatsiya hajmi}} \cdot (15)$$

Aylanma aktivlar aylanishiga qancha kam kun ketsa, korxonaning foyda olishi, binobarin kreditni bankka to'lashi shuncha tez amalga oshiriladi. Bu yerda aylanma aktivlarning o'rtacha qoldig'i, o'rtacha xronologik usulda aniqlanadi. Endi aylanma mablag'larining aylanish sur'atlarini tahlil qilib, o'rganib chiqamiz.

Aylanma mablag'larining aylanish koeffitsiyenti aylanma mablag'larning harakatlanish tezligini tavsiflaydi va u tahlil etilayotgan davrda mahsulot sotishdan olinadigan tushumning aylanma mablag'lari o'rtacha qoldig'iga nisbati sifatida hisoblanadi. Bunda tahlil qilinayotgan davrdagi kunlar (chorak - 90 kun, yarim yillik - 180 kun, 9 oylik - 270 kun, yillik - 360 kun) olinadi.

35-jadval

Kichik korxonaga aylanma mablag'larining aylanishi tahlili
(mln so'mda)

Ko'rsatkichlar	01.01.2014-y.	01.01.2017-y.	O'zgarish i (+; -)
1. Mahsulot sotish hajmi	234949	291256	56307
2. Aylanma mablag'larining o'rtacha qoldig'i	54813	69496	14683
3. Aylanish koeffitsiyenti	4,3	4,2	-0,1

$\left(\frac{P}{CO}\right)$			
4. Tahlil qilinayotgan kunlar	360	360	x
5. Kunlarda aylanishi Sox K ----- R	84	86	+2

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada aylanma mablag'larining aylanish koeffitsiyenti birmuncha kamaygan, ya'ni 2014-yilning boshida aylanma mablag'lari 4,3 marta aylangan bo'lsa, 2017-yilning boshiga kelib ular 4,2 marta aylangan va oradagi farq - 0,1 martani tashkil etgan, ya'ni aylanma mablag'larning aylanishi sekinlashgan. Buni biz aylanma mablag'larning kunlarda aylanishida ham ko'rishimiz mumkin. Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, aylanma mablag'larini kunlarda aylanishi 2014-yilning boshida 84 kunni tashkil etgan bo'lsa, 2017-yil boshiga kelib bu ko'rsatkich 86 kunni tashkil etib, oradagi farq 2 kunga ko'paygan. Aylanma mablag'larining aylanish ko'rsatkichlari barcha aylanma mablag'lari bo'yicha hamda tovar moddiy boyliklari va debitorlar bilan hisoblashishlar ham hisoblanadi.

Debitorlar bilan hisoblashishlarni tavsiflaydigan bo'lsak, u mahsulot sotish hajmi va boshqa debitorlar hamda sotib oluvchilar bilan hisoblashishlar holatini namoyon qiladi.

Aylanma mablag'larining aylanishini baholash bir nechta davrlar uchun aniqlanadi. Aylanma mablag'larining aylanishi tezlashsa, shunchalik aylanma mablag'lari iqtisod qilinadi, ular tezroq xo'jalik oborotidan bo'shaydi. Shu sababli, aylanma mablag'larni kunlarda aylanishini tahlil qilish katta ahamiyatga ega.

Keyingi bosqichda korxonaning kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari o'tgan davrlardagi ko'rsatkichlar bilan taqqoslanadi. Bu korxonaning kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari tendensiyalari o'zgarishini aniqlash imkonini beradi. Shundan so'ng tahlil natijasidan kelib chiqqan holda ko'rsatkichlar bitta yagona jadvalga umumlashtirilib, korxonaning kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlariga baho berishimiz mumkin.

Mijozning moliyaviy ahvolini xarakterlovchi yana bir muhim ko'rsatkich – bu ularning o'z aylanma mablag'larining haqiqiy mavjudligini tasdiqlovchi ko'rsatkich hisoblanadi.

O‘z aylanma mablag‘larining mavjudligi ko‘rsatkichi (O‘AMM) quyidagicha aniqlanadi:

O‘AMM= O‘z mablag‘lari manbalari – Uzoq muddatli aktivlar (110-330 balans qatorlari) – qoplanmagan zararlar;

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, korxonaning 2014-yil boshida o‘z aylanma mablag‘lari 58520 mln so‘mni tashkil etib, 2015-yil boshida bu ko‘rsatkich 77812 mln so‘m bo‘lgan va korxonaga likvid balansga ega. Undan tashqari o‘z aylanma mablag‘lari o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lib, bir yil davomida bu ko‘rsatkich 19092 mln so‘mga ortgan. Ammo uzoq muddatli aktivlar bir yil davomida – 15036 mln so‘mga kamaygan. Agarda asosiy vositalar o‘z mablag‘lari manbayidan ortiq bo‘lsa, bu holda mijoz nolikvid balansga ega bo‘ladi. Nolikvid balansli korxonalariga kredit berilishi mumkin emas.

36-jadval

Kichik korxonaga bo‘yicha o‘z aylanma mablag‘larining mavjudligi tahlili (mln so‘m)

Ko‘rsatkichlar	01.01.2014.	01.01.2017.	O‘zgarishi (+; -)
A	1	2	3
1. O‘z mablag‘larining manbalari	185029	189285	4256
2. Uzoq muddatli aktivlar	126509	111473	-15036
3. O‘z aylanma mablag‘larining mavjudligi (1-3)	58520	77812	19292

37-jadval

Kichik korxonaning o‘z aylanma mablag‘larini umumiy aylanma mablag‘lardagi salmog‘i tahlili

Ko‘rsatkichlar	01.01.2014-y.	01.01.2017-y.	O‘zgarishi (+; -)
A	1	2	3
1. O‘z aylanma mablag‘lari	58520	77812	19292
2. Aylanma mablag‘larining jami	109627	138991	29364
3. O‘z aylanma mablag‘larining umumiy aylanma mablag‘larda tutgan salmog‘i (1:2x100)	53,4	56,0	2,6

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada o'z aylanma mablag'larining umumiy aylanma mablag'larida tutgan salmog'i 2014-yil boshida 53,4 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 2017-yil boshida esa bu ko'rsatkich 56,0 foizni tashkil etgan, ya'ni yil davomida o'z aylanma mablag'larining salmog'i 2,6 foizga ortgan. Aylanma mablag'larida o'z aylanma mablag'lari salmog'ining ko'payishi ijobiy holat hisoblanadi.

Mijozning moliyaviy holatini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun quyidagi ko'rsatkichlardan ham foydalanish mumkin.

Mijozning qarzi mablag'lari salmog'i.

$$\text{Qarzi mablag'lari ko'ffitsiyenti} = \frac{\text{Qarzi mablag'lar}}{\text{Barcha mablag'lar}} \quad (16)$$

$$\text{Mijozning o'z mablag'lari salmog'i} = \frac{\text{O'z mablag'lari}}{\text{Barcha mablag'lar}} \quad (17)$$

O'z mablag'larining aylanuvchanlik ko'ffitsiyenti.

$$\text{O'zlik mablag'lar aylanuvchanlik ko'ffitsiyenti} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum}}{\text{O'z mablag'lari}} \quad (18)$$

Qarzi mablag'lar aylanuvchanligi ko'rsatkichi.

$$\text{Qarzi mablag'lar aylanuvchanlik ko'ffitsiyenti} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum}}{\text{Qarzi mablag'lar}} \quad (19)$$

Firmaning o'z qarzdorlari (debitor) hisob raqamlari hisobidan qanchalik tez to'lovlarini amalga oshirishini ko'rsatuvchi ko'ffitsiyent.

$$\text{Debitorlik qarzlari} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum aylanuvchanlik ko'ffitsiyenti}}{\text{Debitorlik qarzlari}} \quad (20)$$

Firmaning qanchalik kreditorlar oldida o'z majburiyatlarini qoplay olishini ko'rsatuvchi ko'rsatkich:

$$\text{Kreditorlik qarzlari aylanuvchanlik ko'ffitsiyenti} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum}}{\text{Kreditorlik qarzlari}} \quad (21)$$

Asosiy vositalar aylanishini ifodalovchi ko'rsatkich:

$$\frac{\text{Asosiy aktivlar aylanuvchanlik koeffitsiyenti}}{\text{Asosiy aktivlar}} = \frac{\text{Realizatsiyadan tushum}}{\text{Asosiy aktivlar}} \quad (22)$$

Har bir soʻmning oʻzlik mablagʻiga toʻgʻri keluvchi foyda miqdorini koʻrsatuvchi koʻrsatkich:

$$\frac{\text{Oʻzlik mablagʻlar rentabelligining koeffitsiyenti}}{\text{Oʻzlik mablagʻlar}} = \frac{\text{Foyda}}{\text{Oʻzlik mablagʻlar}} \quad (23)$$

6-§. Rivojlangan davlatlarda mijozning kreditga layoqatliligini baholash usullari

Mijozning kreditga layoqatliligini tahlil qilish deganda mijozga berilgan kreditni ishlata olish va qaytarib bera olish imkoniyatini oʻrganish tushuniladi. Dunyoning koʻp mamlakatlarida mijozning kredit layoqatliligi turlicha usullar yordamida aniqlanadi.

Xorijiy davlatlarda esa mijozning kredit reytingini baholashda moliyaviy koeffitsiyentlar bilan bir qatorda zamonaviy modellar va usullardan ham foydalangan holda kreditning risk darajasi hisob-kitob qilinib, mijozga kredit ajratish yoki ajratmaslik boʻyicha qaror qabul qilinadi. Ahamiyatli jihati shundaki, xorijiy banklar amaliyotida mijozning kreditga layoqatlilikni tahlil qilish, birinchi navbatda, kredit riskini aniqlash va toʻgʻri baholashdan boshlanadi. Bunda kredit riskining asosiy ikkita komponentiga eʼtibor beriladi. Bular – korxonada defolt holati (defolt riski)ning yuzaga kelishi ehtimoli va koʻrilishi mumkin boʻlgan zararlar miqdori hisoblanadi. Bu koʻrsatkichlar quyidagilarni anglatadi:

- **Defolt riski (Default risk)** – qarz oluvchining foizi yoki kreditning asosiy summasini toʻlay olmaslik ehtimoli.

- **Zarar hajmi (Loss severity / loss given default)** – agar qarzdor defoltga uchrasa jami qarzning qaytarib boʻlmaydigan qismi nazarda tutiladi. Bu oʻlcham odatda kreditning jami miqdoriga nisbatan foizda ifoda etiladi.

Yuqoridagi koʻrsatkichlarga asoslanib qoʻshimcha yana ikkita koʻrsatkich: kutilayotgan yoʻqotishlar va qaytarish stavkasini aniqlash mumkin boʻladi. Bunda:

Kutilayotgan yo'qotish = Defolt riski * Zarar hajmi (Loss severity / loss given default (%).

Qaytarish stavkasi = 1 – zarar hajmi (koeff.)

Umuman olganda, jahon amaliyotida mijozning kreditga layoqatlilik darajasini baholashning uchta an'anaviy modellari mavjud:

- 1) mustaqil reyting agentliklarining baholash modeli;
- 2) statistik usullar asosida baholash modeli;
- 3) to'g'ridan to'g'ri ekspertning baholash modeli.

Mijozlar faoliyatini reyting baholashda ularning moliyaviy faoliyatiga doir bo'lgan barcha jihatlar inobatga olinadi, ayniqsa, ularning qimmatli qog'ozlarining likvidligiga ustuvor e'tibor beriladi. Kredit reytinglari odatda korxonalar obligatsiyalari, aktiv bilan qoplangan qimmatli qog'ozlarga (ABS – assetbackedsecurities) va davlat obligatsiyalari uchun berilishi mumkin. Quyida kredit reytingi agentliklarining reyting ko'rsatkichlariga e'tibor qaratamiz. Bunday agentliklar odatda mijozlarning faoliyatini tahlil qilishda mijozlar faoliyatiga investitsion va spekuliyativ (chayqovchilik) baholarni beradilar. Investitsion baho mijozlarning moliyaviy holatiga turli bozor omillari ta'sir etmagan holdagi haqiqiy holatni ko'rsatadi. Investitsion baho korxonalarga qarz berish imkoniyati borligini bildirsa, spekuliyativ bahoga ega bo'lgan korxonalarda qarzni qaytara olmaslik riski yuqoriligi bilan izohlanadi.

38-jadval

Mijozlarning reyting kategoriyalari

Reyting kategoriyasi	Moody's Investors Service	Standard & Poor's	Reyting kategoriyasi	Moody's Investors Service	Standart & Poor's
Investitsion baho (Investment Grade)	AAA	AAA	Spekuliyativ baho (Speculative Grade)	Ba1	BB+
	Aa1	AA+		Ba2	BB
	Aa2	AA		Ba3	BB-
	Aa3	AA-		B1	B+
	A1	A+		B2	B
	A2	A		B3	B-
	A3	A-		Caa1	CCC+
	Baa1	BBB+		Caa2	CCC
	Baa2	BBB		Caa3	CCC-
	Baa3	BBB-		Ca	CC
			C	D	

Mijozlarni kreditlashda e'tibor investitsion baho va uning darajasi yuqori yoki pastligiga qaratiladi. Investitsion bahoning yuqori bo'lishi, o'z navbatida, korxonaning reytingining yuqori bo'lishi kreditlash bilan bog'liq riskning past bo'lishini ko'rsatadi. Bu holda mijoz past foizlarda kredit yoki pul bozoridan boshqa kapitalni o'z oborotiga muammolarsiz jalb qilishi mumkin.

Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozidan so'ng rivojlangan davlatlar banklari tomonidan amaliyotda yangi strukturaviy modellar qo'llana boshlandi. Strukturaviy modellar, biz yuqorida ta'kidlab o'tgan, kredit riski komponentlari (defolt ehtimoli, kutilayotgan yo'qotish)ni yanada chuqurroq aniqlashda yordam beradi.

Defolt ehtimoli (probability of default)

$$\text{Probability of Default} = 1 - N(e_2) \quad (24)$$

Bu yerda:

$$e_2 = e_1 - \sigma\sqrt{T-t};$$

$$e_1 = \frac{\ln\left(\frac{A_t}{K}\right) + \mu(T-t) + \frac{1}{2}\sigma^2(T-t)}{\sigma\sqrt{T-t}};$$

T – kredit qaytarilishi lozim bo'lgan vaqt;

t – hozirgi vaqt (yoki kredit olingan vaqt);

A_t – korxonaning t – vaqtdagi aktivlari qiymati;

K – qarzni nominal qiymati;

μ – korxonaning aktivlaridan olinadigan o'rtacha yillik foydaning o'sishi (%da);

σ – aktivlar foydasining o'rtacha kvadratik cheklanishi (standard deviation).

$N(x)$ – kumulyativ standart normal distributsiya funksiyasi.

Yuqoridagi ko'rsatkichlardan foydalangan holda biz qo'shimcha ravishda quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblashimiz mumkin:

kutilayotgan yo'qotish:

$$\text{expected loss} = KN(-e_2) - A_t e^{\mu(T-t)} N(-e_1) \quad (25)$$

Strukturaviy modellarning qo'llanilishida asosiy qiyinchilik μ (korxonaning aktivlarining o'rtacha yillik foydasi o'sishi) va σ (aktivlar foydasining o'rtacha kvadratik cheklanishi) ko'rsatkichlarini hisoblashda yuzaga keladi. Ushbu ko'rsatkichlar korxonaning aksiyalarining birjadagi ko'rsatkichlariga asoslangan holda hisoblanadi.

Bunday baholashlarda, bir tomondan, son jihatdan moliyaviy koeffitsiyentlar orqali baholashga ustuvorlik berilsa, ikkinchi tomondan, sifat ko'rsatkichlari (bank xodimlarining fikrlari)ni hisobga olishga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, xorijiy davlatlarda mijozning kreditga layoqatliligini baholashning turli tizimlari ham mavjud bo'lib, ular baholash ko'rsatkichlarining soni va usullari bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Xorijiy davlatlar amaliyotida mijozning kreditga layoqatliligini aniqlashda ko'p qo'llaniladigan ba'zi modellar va usullarini quyidagi jadvaldan ko'rishimiz mumkin:

39-jadval

Xorijiy amaliyotda kreditga layoqatlilikni baholash modellari

Model	Mamlakat	Model mohiyati
5 yoki 6 "CI"lar	AQSh	Mijozning mavqeyi, biznesi turi va holati, kapitali, pul oqimi, ta'minoti, bozorga moslashuvchanligi
CAMPARI	AQSh, Yevropa davlatlari	Mijozning mavqeyi, kreditni qaytara olishi, kredit marjasi, daromadliligi, kreditning maqsadi, miqdori, ta'minlanganligi
PARTS	Angliya	Kreditning maqsadi, miqdori, kredit va u bo'yicha foizlarni to'lash holati, kreditning muddati va ta'minlanganligi
Tahliliy baholash tizimi	Fransiya	Mijozning balansini tahlil qilish asosida uning faoliyatini baholash, Fransiya bankining kartoteka materiallari, mijozning moliyaviy hisobotlari asosida banklarda o'rnatilgan usullarda uning kreditga layoqatliligini baholash.
Skoring baholash	AQSh, Yevropa davlatlari	Mijozning kreditga layoqatliligi uning moliyaviy va ijtimoiy ahvoriga oid ko'rsatkichlar ballarda baholanadi

Angliya banklarida mijozning kreditga layoqatliligini aniqlashda savollar varag'idan foydalaniladi. Savollarga berilgan javoblar bank tomonidan mijozga kredit berish bo'yicha qaror qabul qilishga imkon beradi. Savollar varag'ida quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

Avvalambor, qarz oluvchi (borrower)ga ta'rif beriladi. Uning oilasi, obro'-e'tibori, sofdilligi, bankka tanishligi, bank bilan munosabatlari.

Boshqaruv tarkibi malakasi – ma’lumoti, mutaxassislik bo’yicha staji, boshqara olish qobiliyati;

To’lovga qobiliyati – to’lov intizomiga rioya qilish, biznes talablarida resurslarning yetarligiga e’tibor beriladi. Keyin esa quyidagi asosiy ko’rsatkichlar tekshiriladi:

- **Purpose** (kredit maqsadi). Qonuniyligi, bankning kredit siyosatiga to’g’ri kelishi v.b.;

- **Amount** (kredit summasi). Kredit summasini hisoblashda aniqlik. Tasdiqlovchi hujjatlarning mavjudligi. So’ralgan kredit summasining yetarliligi, kam yoki ko’pligi;

- **Repayment** (qaytarish). Kreditni qaytarish muddati, qaytarilish grafigi mavjudligi, qaytarilish manbasi – kelajak daromadlari, qisqa muddatli kreditlar, aktivlarni sotish imkoniyati. Qarz oluvchining pul oqimlarini bashorat qilish;

- **Viability** (kreditlanayotgan loyihaning realligi). Loyiha yoki biznes uchun mazkur kreditning zarurligi, texnik-iqtisodiy asoslarning to’g’riligi va bajarilganligi. Mazkur kompaniya hisobvaraqlari tahlil qilinganligi, qarz oluvchi balansining baholanganligi;

- **Risks** (risklar). Bank va kompaniya uchun risklar manbalarining mujassamlanganligi, riskning oldini olish chora-tadbirlarini amalga oshirish imkoniyatlari.

- **Security** (ta’minlanganlik). Ta’minotning mavjudligi, garovlar, sug’urta polislari va boshqalarni tekshirish. Garov qiymati, garovning qayta baholashdan o’tgan yoki o’tmaganligi.

- **Profitability** (foydalilik). Kredit shartnomasida daromad va xarajatlar aniq ko’rsatilganligi. Foiz darajasining bank tortilgan riskka mos kelishi. Foiz darajasining xarajatlarda tutgan o’rni, mijozning uni qoplay olishi. Shuningdek, Angliyada yuqoridagi talablardan kelib chiqib, mijozning kreditga layoqatliligini aks ettiruvchi so’zlarning bosh harflaridan olingan “**PARTS**” tizimi asosida ham kredit oluvchilarning kreditga layoqatliligi baholanadi. Bular:

- **Purpose**(kreditning maqsadi);

- **Amount** (kredit summasi yoki miqdori);

- **Repayment** (to’lov, kredit summasi va uning foizlarini to’lash).

- **Term** (muddat).

- **Security** (ta’minot, garov).

AQShda uzoq yillar davomida, tijorat banklari mijozning kreditga layoqatliligini baholash va kredit riskini minimallashtirish maqsadida 5

C yoki “CI” nomini olgan usullardan foydalanilgan. Bu usul asosida mijoz faoliyatini baholashning quyidagi mezonlari yotadi.

- **Character** – mijozning obro‘si yoki kredit tarixi. Ushbu bandda quyidagi holatlar inobatga olinishi joiz:

▣ **strategiya kuchliligi.** Boshqaruv tomonidan kuchli strategiya ishlab chiqish qobiliyati;

▣ **korxonada faoliyati tarixi.** Boshqaruvning oldingi ishlab chiqilgan strategiyaga amal qilganligi, korxonada avvalgi bankrotlik, restrukturizatsiya yoki boshqa stress holatlari bo‘lganligi;

▣ **buxgalteriya va soliq siyosati.** Korxonada tomonidan ishlatilayotgan buxgalterlik va soliq siyosatlari qanday muammolarni yashirishi mumkinligi (masalan, kirimni tan olish muammolari yoki auditorlarni almashtirish ko‘p uchrashi);

▣ **noqonuniy faoliyat kuzatilganligi.** Avval qayd etilgan qonunbuzarlik yoki normalarga ataylab rioya etilmaganlik mavjudligi;

▣ **kreditor manfaati ustunligi.** Kredit qaytarilmagan holatda turli usullar bilan korxonada rahbarlari manfaati ustun qo‘yilgan holatlarni aniqlash;

- **Capacity** – mijozning o‘z vaqtida qarzni qaytarish qobiliyati. Ushbu band uchta darajaga bo‘linib tahlil qilinishi mumkin:

▣ **Sektor yoki industriya strukturasi.** Ushbu bo‘lim “Porterning 5 kuchi” usuli bilan tahlil qilinadi va bu usul quyidagi tayanch yo‘nalishlarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘ladi. Bular:

▣ mavjud raqobatchilar o‘rtasidagi raqobat;

▣ ushbu sektorda yangi korxonalar ochilib, bozor ulushining yanada bo‘linishi xatarining mavjudligi;

▣ o‘rnini bosuvchi mahsulotlar paydo bo‘lishi xatari;

▣ sotib oluvchilarning sotuvchiga ta’sir qila olish kuchi;

▣ xomashyo yetkazib beruvchilarning ta’sir qilish kuchi.

▣ **Sektor yoki industriya miqyosidagi tahlil:**

▣ **industriya siklligi.** Sikllik industriyalar iqtisodiyotning holatiga bog‘liq. Sikllik industriyadagi korxonalarining moliyaviy (foyda, kirim va pul oqimlari) indikatorlari notsiklik industriyalarga nisbatan volotil (ingl.volatility)o‘zgaruvchan bo‘ladi;

▣ **industriyaning o‘sish imkoniyatlari;**

▣ **industriya bo‘yicha chop etilgan statistik ma’lumotlar.** Ushbu ma’lumotlar davlatning statistika qo‘mitalarida, mustaqil reyting agentliklari, investitsion banklar kabi tashkilotlar tomonidan chiqarilgan bo‘lishi mumkin.

- ▣ *Korxonada miqyosidagi tahlil:*
 - *korxonada moliyaviy natijalarining turli biznes sikllaridagi holati;*
 - *korxonada boshqaruvining strategiyasi va uning bajarilishi;*
 - *moliyaviy indikatorlar va koeffitsiyentlari tahlili (masalan; qoplash, likvidlilik va leveraj koeffitsiyentlari).*

- **Capital** – qarz oluvchining kredit maqsadidagi ishtiroki. Bunga misol uchun qarzdor ipoteka kreditini olgan bo'lsa va ushbu ko'chmas mulkning ma'lum qismini o'z mablag'iga moliyalashtirganini misol keltirish mumkin. Ushbu omil kreditning qaytarilishida katta rol o'ynashi mumkin.

- **Collateral** – kredit ta'minoti (kreditga layoqatligi past bo'lgan qarzdorlar uchun zarur omil). Kredit ta'minotini tahlil qilishdagi asosiy omillar quyidagilar:

- ▣ *Nomoddiy aktivlar: patentlar yuqori sifatli nomoddiy aktiv bo'lib, ularni sotish va pul ko'rinishiga keltirish, odatda, ko'p vaqtni olmaydi. Gudvill past sifatli nomoddiy aktiv hisoblanib, u ta'minot bo'lishi mumkin bo'lgan aktivlar ro'yxatiga kiritilmaydi.*

- ▣ *Amortizatsiya. Korxonaning o'rtacha yillik asosiy vositalar kirimi amortizatsiya qiymatidan past bo'lsa, bu boshqaruv tomonidan korxonaga yetarli investitsiya qilinmayotganligini bildiradi. Bu esa, o'z navbatida, korxonaning asosiy vositalari sifatini pastligini va bu hol korxonaning kelajakdagi pul oqimlariga ta'sir ko'rsatishini bildiradi.*

- ▣ *Inson va intellektual kapital. Bularni baholash qiyin hisoblanadi, ammo xorijiy davlatlarda bular korxonaning intellektual mulki bo'lishi va ularni ta'minotlar ro'yxatiga kiritish mumkin.*

- **Covenants** – shartlar va majburiyatlar. Odatda, ikki turdagi shartlarni shartnomalarda kuzatish mumkin:

- ▣ *Tasdiqlovchi shartlar (affirmative covenants) – qarz oluvchining bajarishi majbur bo'lgan shartlar ro'yxati (o'z vaqtida kreditni va kredit bo'yicha foizlarni to'lash, zarur bo'lganida ta'minotni taqdim etish va h.k.).*

- ▣ *Salbiy shartlar (negative covenants) – qarzdorning nimalar qilishi mumkin emasligining qayd etilganligi (masalan, qo'shimcha kredit olishini yoki dividendlar to'lanishini man etish).*

Bu usul bo'yicha, shuningdek, mijozning obro'si, mas'uliyat darajasi, qarzni to'lashga bo'lgan istagi va tayyorgarligi tekshiriladi. Dastavval, bank mijozning o'tmishda o'z majburiyatlariga qanday munosabatda bo'lganligi, qarzlarni to'lashdagi muammo va

kamchiliklar bo‘lganligi, kreditlanuvchi subyektning iqtisodiyotda va bozorda qanday mavqega ega ekanligini tekshiradi. Bunda bank qarzdor bilan suhbat olib boradi, arxivdan mijoz to‘g‘risidagi materiallarni olib tahlil qiladi, mijoz oldin munosabatda bo‘lgan boshqa firma hamda banklar bilan maslahatlashadi va h.k.

Qarzdorning to‘lov qobiliyati bo‘yicha moliyaviy imkoniyatlari, kreditni to‘lash qobiliyati, foyda va zararlari hamda kelajakda bo‘lishi mumkin bo‘lgan o‘zgarishlar puxta tahlil qilinadi. Bu holda bank kreditni to‘lash bo‘yicha mijoz mablag‘larining 3 manbasini chuqur o‘rganib chiqadi. Bular:

- joriy kassa tushumlari;*
- aktivlarni sotish imkoniyati;*
- moliyalashtirishning boshqa manbalari (jumladan, pul bozoridagi qarzlar).*

*Jahon iqtisodiyotida ro‘y berayotgan o‘zgarishlar dunyo mamlakatlarida mijozlarning kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichlariga bo‘lgan talablarni, ularni aniqlash tizimidagi ko‘rsatkichlarni ham takomillashtirishni talab etganligi bois, oxirgi yillarda AQShda mijozni kreditlashda **6-CIlar usulidan** keng foydalaniladi. Oltinchi **CI-Control** bo‘lib, u bank faoliyatiga oid qonunlarning, kreditning sifati va turiga oid qoidalarining mavjudligi, nazoratchilarga oid hujjatlar, kredit olish bo‘yicha va qarzdorlik bo‘yicha hujjatlarning, kredit buyurtmaning kredit siyosatiga monand tuzilganligi, ekspertlarning kredit jarayonlarini takomillashtirish bo‘yicha ma‘lumotlari va boshqalarni o‘z ichiga oladi*

“CI”lar qoidasiga asosan bank boshqa omillar, jumladan, firmalarning aksiyadorlik kapitaliga, uning tuzilishiga, aktiv va passivlarning boshqa moddalariga bo‘lgan nisbatiga hamda kreditning ta‘minlanganligiga, uning yetarlilik darajasiga, sifatiga va qarzni to‘lay olmaganda, garovni sotish imkoniyati va uning likvidlilik darajasiga asosiy e‘tiborini qaratadi. So‘ngra, kreditga bo‘lgan talabnomani qarab chiqqanda, umumiy shart-sharoitlar, jumladan: mamlakatdagi ishbilarmolik muhitini aniqlovchi va bank bilan birgalikda qarzdorning holatiga ta‘sir etuvchi omillar: iqtisodiy ahvol, monand tovar bo‘yicha boshqa ishlab chiqaruvchilar tomonidan raqobatning mavjudligi, soliqlar, xomashyoga narx-navolar va boshqalar ham tahlil etiladi. 6 “CI”lar bo‘yicha mijozning kreditga layoqatliligini baholash va kreditni qaytarish qobiliyatini aniqlashda, tahlil etiladigan mezonlarni yanada chuqurroq ko‘rib chiqamiz.

Kreditlashning asosiy 6 “CI” qoidasi asosida o‘rganish obyektlari

Kreditlashning asosiy olti qoidasi asosida o‘rganish obyektlari va rasmiylashtiriladigan hujjatlar					
Xarak-ter	Huquq	Pul mablag‘-lari	Ta’mi-not	Sharoit	Nazorat
Mijozning kredit tarixi	Mijozning va kafolat-chilarning haqiqiy-ligi	O‘tgan yillardagi foyda, sotish hajmi va dividend-lar	Aktiv-larga egalik huquqi	Mijozning tarmoqdagi o‘rni va bozordagi kutilayotgan ulushi	Bank faoliyatiga oid qonunlar va kreditning sifati va xarakteriga qo‘yilgan talablar
Boshqa kreditor-larning ushbu mijoz bilan ish tajribasi	Nizom, qarorlar, kelishuv-lar va mijozning yuridik statusini tasdiqlov-chi boshqa hujjatlar	Rejalashti rilgan pul oqimlari-ning yetarliligi	Aktiv-larni ishlatish muddati	Tarmoqda faoliyat ko‘rsata-yotgan boshqa korxonalar bilan mijoz faoliyatini taqqoslash	Nazoratchilar uchun tegishli hujjatlar
Kredit maqsadi	Ish tarixi, korxonaga egalari-ning yuridik statusi, bajarila-yotgan operatsi-yalar, mahsulot, asosiy	Likvid zaxira-larning mavjudli-gi	Ma’na-viy eskirish ehtimoli	Mijoz va tarmoqning texnologik va iqtisodiy vaziyat-ning o‘zgarishi-ga sezuvchan-lik darajasi	Kredit olish uchun tuzilgan hujjatlarning to‘g‘riligi va qarzni tan olish yuzasidan imzolangan hujjatlar

	mijozlar va ta'minot- chilar bayoni				
Biznes- reja tuzishda mijoz rejasi		Debitorlik va kreditor- lik qarzlarni to'lash muddat- lari, aylanma mablag'- larning aylanishi	Aktiv- larning qoldiq qiymati	Mahsulot- ning raqobatbar- doshligi	Bank kredit siyosatiga kredit buyurtmasi- ning mosligi

Bu usul bo'yicha mijozning qarzni to'lashga bo'lgan mas'uliyati va tayyorgarligi tekshiriladi. Dastavval, bank mijozning o'tmishda o'z majburiyatlariga qanday munosabatda bo'lganligi, qarzlarni to'lashda bo'lgan kamchiliklar, kreditlanuvchi subyektning iqtisodiyotda, bozorda qanday mavqega va obro'ga ega ekanligini tekshiradi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, mijozga kredit reytingini o'rnatishda banklar mijozlarni turli sinflarga ajratishi mumkin. Bazel qo'mitasining baholashiga qaraganda, banklar kreditga layoqatlilikni baholashning o'rtacha 10 ta sinfidan foydalanadilar. Baholash tizimining bunday ko'pligi xalqaro talablardan kelib chiqqan holda, banklarning o'z ichki ko'rsatkichlarini o'rnatishidadir. Har bir bank o'zining kredit siyosati va faoliyatidan kelib chiqib, kredit reytingi ko'rsatkichlarini mustaqil o'rnatishi mumkin.

Ko'rsatkichlar sonining ko'p yoki kam bo'lishi qo'yilgan maqsadga bog'liq bo'ladi. Odatda, kredit reytingini aniqlashda ko'p ko'rsatkichlardan foydalanadigan banklar o'zlarini kredit risklaridan himoya qilish va ko'proq foyda olishni maqsad qilishadi.

AQSh banklarida mijozning faoliyatini baholashda tahlil etiladigan ko'rsatkichlar

1	<i>Mijozning ta'xis hujjatlar, ustavi</i>
2	<i>Kredit byuro va boshqa manbalardan olingan axborotlar</i>
3	<i>Texnik hujjatlar</i>
4	<i>Auditorlik xulosasi</i>
5	<i>Marketing bo'yicha axborotlar</i>
6	<i>Moliyaviy hisobotlar va buxgalteriya hisobining holati</i>
7	<i>Biznes-reja, texnik-iqtisodiy asos, moliyaviy mablag'lar</i>
8	<i>Mijozning likvidligi</i>
9	<i>Kapitalning aylanishi</i>
10	<i>Jalb qilingan mablag'lar miqdori</i>
11	<i>Rentabellik ko'rsatkichlari</i>
12	<i>Yagona me'yorlarning mavjudligi</i>
13	<i>Kreditni to'lash manbalarining mavjudligi</i>
14	<i>Kredit ta'minoti tahlili</i>
15	<i>Mijoz foydasi tahlili</i>
16	<i>Sotish mumkin bo'lgan aktivlarning hajmi</i>

Ko'pgina xorijiy davlatlarda mijozning kreditga layoqatliligini baholashga yondashuvda **PARSER usuli** ham qo'llaniladi. Bu usul ham mijoz olishi mo'ljallanayotgan kreditning miqdori va uni qaytarish bilan bog'liq bo'lgan savollarga javoblarni o'zida aks ettirishi lozim.

PARSER usuli bo'yicha mijozlarning kreditga layoqatliligiga baho berish.

P	person	Qarz oluvchi, uning faoliyati, obro'i va mavqeyi to'g'risida ma'lumot
A	amount	So'ralayotgan kredit miqdorini asoslash
R	repayment	Kreditni to'lash imkoniyati va shartlari
S	security	Kredit ta'minlanganligini baholash
E	expediency	Kreditning maqsadligi
R	remuneration	Foiz stavkasi

Tijorat banklarining kreditlash amaliyotida tasnifiy baholash modeli ham qo'llanilib, odatda, u kreditni baholashning balli modeli (reyting uslubi) va bankrotlikni bashorat qilish (MDA – Multiple

Discriminate Analysisga asoslangan statistik baholash) modellari asosida shakllangan.

Qarz oluvchilarning kompleks tahlil modeli “Olti CI” qoidasi, CAMPARI, PARTS, tahlilining baholash tizimi kabi modellarini o‘z ichiga oladi va yarim empirik usullarga asoslanadi. Mijozning kreditga layoqatliligini aniqlashning tasnifiy modelida qarz oluvchilarni guruhlariga ajratgan holda, kreditni qaytara olish imkoniyatlari o‘rganib chiqiladi.

Amaliyotda ko‘proq kreditga layoqatlilikni aniqlashning ikki modeli, ya‘ni balli baholash modeli va bankrot bo‘lish ehtimolini bashorat qilish modellari keng qo‘llaniladi. Balli baholash modeli qarz oluvchilarni yaxshi va yomonga, bashorat qilish modeli esa korxonalarini bankrotlikka uchrash yoki uchramaslik ehtimollarini aniqlab beradi.

Mijozning kreditga va to‘lovga layoqatliligini baholashda uning bankrot bo‘lish riskini ballarda aniqlash usuli 1968-yilda amerikalik iqtisodchi Edvard Altman tomonidan ishlab chiqilgan va mijozning bankrot bo‘lish ehtimolini baholash modeli degan nomni olgan. Mazkur modelga binoan mijoz faoliyati bo‘yicha balansning muhim ko‘rsatkichlarining bir-biriga nisbati olinadi va ular shu ko‘rsatkichlarga muvofiq koeffitsiyentlarga ko‘paytiriladi. Mijozlarning bankrotlik ehtimolini ko‘rsatuvchi Altman modeli 66 ta, shu jumladan, 33 ta moliyaviy barqaror, 33 ta bankrot holatidagi kompaniya faoliyatini o‘rganish asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, mazkur model korxonaning moliyaviy ahvolini o‘rganishning 98 foiz holatida aniq natija olish imkonini beradi.

Altman modelining eng sodda shakli ikki omilli model hisoblanib, unda ustuvor e‘tibor ikki asosiy ko‘rsatkich – joriy likvidlilik va aktivlarda kredit mablag‘larning salmog‘ini aniqlashga qaratiladi hamda ular Z-hisobvarag‘i ostida barqaror korxonalar va bankrot korxonalariga ajratiladi. Ushbu ko‘rsatkichlar, muvofiq ravishda, hisob-kitoblar orqali aniqlangan koeffitsiyentlar (a, b, y)ga ko‘paytiriladi. Aniqroq ifodalaydigan bo‘lsak:

Ikki omilli model (Z2) = a + b (joriy likvidlilik koeffitsiyenti) + u (aktivlarda qarz mablag‘larning salmog‘i).

Edvard Altmanning ikki omilli modeli korxonaning moliyaviy holatini har tomonlama ifodalaganligi bois yirik kompaniyalar faoliyatini o‘rganishda, ko‘p hollarda, uning besh omillik modeli (Z5)dan foydalaniladi. Bu model to‘g‘ri diskriminant funksiyaga

asoslangan bo‘lib, korxonada faoliyatining yalpi ko‘rsatkichlari bo‘yicha aniqlanadigan koeffitsiyentlarda ifodalanadi, ya’ni:

$$Z5 = 1,2 * X1 + 1,4 * X2 + 3,3 * X3 + 0,6 * X4 + 0,999 * X5 \quad (26)$$

Bu yerda:

$X1$ – oborot kapitali / korxonada aktivlari miqdori;

$X2$ – taqsimlanmagan foyda / korxonada aktivlari miqdori;

$X3$ – soliq olingungacha bo‘lgan foyda / aktivlarning umumiy qiymati;

$X4$ – xususiy kapitalning bozor qiymati / barcha majburiyatlarning balans qiymati;

$X5$ – sotuv hajmi / korxonada aktivlarining umumiy qiymati.

43-jadval

Altman modeli

Ko‘rsatkichlar	Mos ko‘rsatkichlarning nisbati	Koeffitsiyentlar
Index1	Sof aylanma aktivlar/Umumiy aktivlar	K1= +1,2
Index2	Rezervlar/Umumiy aktivlar	K2= +1,4
Index3	Yalpi foyda/Umumiy aktivlar	K3= +3,3
Index4	O‘z (xususiy) kapital/Umumiy qarzdorlik	K4= +0,6
Index5	Umumiy aylanmalar/ umumiy aktivlar	K5= +0,9
Doimiy ko‘rsatkich		-2,675

Bu model bo‘yicha hisob-kitob qilishda har bir Index (ko‘rsatkich) mos koeffitsiyentga ko‘paytiriladi va chiqqan natijadan doimiy ko‘rsatkich chegirib tashlanadi va ballarda baho ko‘rsatkichi aniqlanadi.

$Z5$ ni aniqlash natijasi bo‘yicha quyidagicha xulosalar shakllantiriladi:

$Z < 1,81$ – korxonaning bankrot bo‘lish ehtimoli 80%dan 100% gacha bo‘lishi mumkin;

$2,77 \leq Z < 1,81$ – bankrot bo‘lish ehtimoli o‘rtacha holda va uning ko‘rsatkichi 35%dan 50% gacha bo‘lishi mumkin;

$2,99 < Z < 2,77$ – korxonaning bankrot bo‘lish ehtimoli past bo‘lib, uning o‘lchami 15%dan 20% gacha bo‘lishi mumkin;

$Z \leq 2,99$ – korxonaning moliyaviy holati barqaror, yaqin 2-3 yil davomida to‘lovga layoqatlilik riski yuzaga kelmasligi mumkin.

Qisqacha qilib aytganda, $Z < 1,8$ – bankrot bo‘lish ehtimoli juda yuqori; $Z > 3$ – bankrot bo‘lish ehtimoli kam; $1,8 < Z < 3$ – bankrot bo‘lish ehtimoli pastdan yuqorigacha bo‘lgan oraliqda o‘zgaruvchan; $Z < 2,675$ – bankrot bo‘lish ehtimoli 2-3 yildan keyin yuzaga kelishi mumkin; $Z > 2,675$ – korxonaning moliyaviy holati barqaror hisoblanadi. Baholash ballari qancha yuqori bo‘lsa, risk darajasi shuncha past bo‘ladi. Altman modeli bir necha moliyaviy ko‘rsatkichlarning natijalari bo‘yicha yaxlit xulosani shakllantirish uchun (Z - hisobvarag‘ida) umumlashtiradi.

CAMPARI usuli Yevropa va Amerika banklari amaliyotida ijobiy baholangan usullardan hisoblanadi. Keyingi yillarda AQSh va ko‘pgina Yevropa mamlakatlarida mijozlarning kreditga layoqatliligini juda ko‘p omillar asosida beriladigan kreditning risk darajasini o‘zida jamlovchi CAMPARI usulidan foydalanilmoqda. Ushbu usulning asosiy elementlarini quyidagi jadvalda ko‘rishimiz mumkin:

44-jadval

CAMPARI usuli bo‘yicha mijozlarning kreditga layoqatliligini baholash

C	Character	Qarz oluvchining shaxsiy sifatlari va mavqeyi
A	<i>ability</i>	<i>Kreditni qaytara olish qobiliyati</i>
M	<i>Means marge</i>	<i>Kredit olish zaruriyati yoki Marja, daromadlilik darajasi</i>
P	<i>purpose</i>	<i>Kreditning maqsadi</i>
A	<i>amount</i>	<i>Kredit miqdori</i>
R	<i>repayment</i>	<i>Kreditni to‘lash shartlari</i>
I	<i>insurance</i>	<i>Ta‘minlanganlik, kreditni to‘lamaslik riskini sug‘urtalash</i>

Kreditga layoqatlilikni baholashning CAMPARI usulida mijozning kredit buyurtmasi va boshqa hujjatlari ichidan mijozning faoliyati hamda uning mavqeyiga baho beruvchi eng muhim omillar ajratib olinadi va chuqur tahlil qilinadi. Bu usul mijoz faoliyatini kompleks tahlil qilish orqali uning moliyaviy ahvoliga baho berishga zamin yaratadi.

Ko‘pgina G‘arb mamlakatlarida mijozlarning to‘lovga layoqatliligini baholash quyidagi yo‘nalishlarda olib boriladi:

- *Personal capacity* – qarz oluvchining shaxsiy fazilatlari (odilligi, maqsadining jiddiyligi, yaxshi ishchi sifatida tavsifi v.b.);

- *Revenues* – mijoz daromadi, oilaning yalpi daromadi tahlili. Bunda mijozning kreditni qoplash xarajatlari uning oylik daromadlarining 1/3 qismidan oshmasligi kerak;

- *Material capacity* – ssudaning ta'minlanishi, mijozning ko'chmas va boshqa mulklari tahlili.

Pul oqimi (cashflow) – mijozning xarajatlarini va majburiyatlarini qoplash uchun o'z resurslari – pul oqimining yetarliligi yoki yo'qligini o'lchaydi.

Rivojangan mamlakatlarda mijozni kreditlashning muhim jihati kredit berish jarayonining markazida subyekt (yuridik va jismoniy shaxs) – inson turadi. Masalan, Germaniyada qanday kredit olishdan qat'iy nazar, qarz oluvchi o'zining shaxsiy fazilatlari va to'lovga layoqatliligi to'g'risida bir qator hujjatlarni bankka berishi lozim.

Kredit berish jumbog'ini yechishda **Germaniya banklarini** qiziqtiradigan muammolar quyidagilardan iborat:

- *tadbirkorning shaxsiy xarakteri*: xulq-atvori, qiliqlari, tashqi ko'rinishi, odati, ta'sirchan talaffuzi, odillik darajasi (iqtisodiy va moliyaviy holati to'g'risida ochiq so'zlashi), yoshi, oilaviy holati, jamoat ishlaridagi o'rni, mansabi va qiziqishlari;

- *umumiy ma'lumoti*: o'quv yurtini tugatganligi to'g'risidagi diplom nusxasi, malakasi, riskka qo'l urishi, iqtisodiyotga qiziqishi, rejalashtirish qobiliyati;

- *jismoniy holati*: sog'lig'i holati, (oldingi kasalliklarini hisobga olgan holda), sport bilan shug'ullanishi;

- *texnik bilim saviyasi*: maxsus o'quv yurti, tajribasi, ishga ixtisoslashuvi;

- *mulki*: tashkilot ishlarida qatnashish darajasi, shaxsiy mulki, ko'chmas mulkka egalik qilishi, daromadning boshqa manbalari, korxonada daromadidan shaxsiy foydasi, shaxsiy qarzlari, soliq majburiyatlari, oila a'zolarining mulkiy holati, musobaqalarda ishtiroki v.b.

Savollarga javoblar bank bo'limida suhbat, telefon yoki anketani to'ldirish orqali aniqlanishi mumkin. Germaniya banklarida mijozning to'lovga layoqatliligini baholashda arizaning "Oylik daromad hisobi" bo'limi asosiy o'rin egallaydi. Mijozning kreditga layoqatliligini baholashda asosiy e'tibor uning bir oylik daromadi va bir oylik xarajati qancha ekanligiga hamda bir oyda mijoz ega bo'ladigan daromadga

qaratiladi. Agarda mijozning daromadi kredit bo'yicha to'lovning 60 % va undan ortig'ini tashkil etsa, uning to'lov qobiliyati yaxshi deb baholanadi va unga kredit ajratiladi. Shuningdek, Germaniyada mijozning kreditga layoqatliligini aniqlashda mijoz faoliyati va uning moliyaviy natijalarini ballarda baholashga asoslangan "Kredit skoring usuli" dan foydalaniladi. Bu tizimga asosan 1,25 balldan yuqori ball yig'gan mijozlar kreditga layoqatli mijozlar deyilib, ularga kreditlar ajratilsa, 1,25 balldan kam ball yig'gan mijozlar kreditga layoqatsiz mijozlar deb qaraladi va ularga kreditlar ajratilmaydi.

Hozirgi vaqtda Germaniyadagi barcha tijorat banklari individual shaxslarga berilgan ssudalar to'g'risida Bundes bankning maxsus departamentiga ma'lumot berishlari shart. Bu bankning shu sohadagi faoliyatini nazorat qilishga imkoniyat yaratib beradi.

Ba'zi davlatlarda mijozning kuchli va kuchsiz tomonlari, uning imkoniyatlari va riskini aniqlashda "SWOT" (**S – strong, W – weak, O-opportunities, T-threat**) metodidan foydalanadilar. Bunda mijozning to'lovga layoqatliligining asosiy mezonlari, ya'ni:

- qarz olish uchun ariza beruvchilarning kuchli tomonlari;
- qarzdorning kuchsiz va bo'sh tomonlari;
- qarz oluvchining muvaffaqiyati uchun qaysi omillar muhimligini aniqlash;
- kredit berishdagi risk darajasi kabi ko'rsatkichlar o'rganib chiqiladi.

Jahon amaliyotida, shuningdek, mijozning defolt yoki defolt oldi holatini baholash bo'yicha reyting sinflari mavjud. Bu sinflar jahon bank amaliyotida "o'tmaslar" degan nom bilan yuritiladi. Avstraliyada bank nazorati bo'yicha APRA tashkilotining talabiga asosan ko'pgina banklar 2-, 4-reyting sinfga kiruvchilarni "o'tmaslar" yoki kreditlanmaydiganlar, 5-10 reyting sinfga kiruvchilarni "o'tganlar", ya'ni kreditlanadiganlar deb baholaydi. Yaponiyada umumqabul qilingan ko'rsatkichlardan tashqari o'z kapitali koeffitsiyenti (o'z kapitalining balans jamiga nisbati), qarz mablag'lari va o'z kapitalining nisbati, uzoq muddatli qarzdorlikning o'z kapitaliga nisbati, jalb qilingan kapitalning o'z kapitali va uzoq muddatli qarzdorlikga nisbati kabi ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Hozirda AQSh banklari individual shaxslarni kreditlashda turli xil yondashuvlar ishlab chiqmoqda. Har bir bank o'zining xususiy tizimi orqali mijozlarning kreditga layoqatliligini baholamoqda. Ko'pgina Amerika banklari o'z

amaliyotida mijozlarning kreditga layoqatliligini baholashda ikki xil usuldan foydalanadilar:

- mijozni bank talablari yuzasidan tekshirib chiqadi va kredit berish yoki bermaslikni hal qiladi;

- kreditga layoqatlilikni baholashda balli tizim, matematik korrelyatsion tahlil va omillar tahlilidan foydalaniladi.

Banklar mijoz balansining moddalar va bo'limlari orasidagi turli proporsiyalarni ta'riflovchi boshqa moliyaviy koeffitsiyentlarni ham hisoblaydi. Bu koeffitsiyentlarning me'yoriy kattaliklarini belgilaydi va mavjud kattaliklarni ular bilan solishtirib, natijalariga ko'ra mijozning kreditga layoqatliligiga baho beriladi. Har bir koeffitsiyentga (uning normativga yaqinligiga qarab) berilgan ballar yig'indisiga qarab, mijozning moliyaviy holati yuqori, o'rta yoki past likvidlikka ajratiladi. Mijozning reytingi bo'yicha qaysi guruhga mansubligiga qarab bank kredit talablarini susaytirishi, kuchaytirishi yoki umuman kreditlashni rad etishi mumkin. Koeffitsiyentlarning me'yoriy chegarasi turli tarmoq, hudud va boshqalardagi korxonalar uchun turlicha bo'lishi mumkin. Qarz oluvchi moliyaviy holatini baholash bilan birga bank uning faoliyat jarayonini, ishlab chiqarish, mol etkazib beruvchilar va xaridorlar bilan munosabatlarini, korxonaga egalari bilan ishchilar o'rtasidagi, boshqaruvchi va xodimlar o'rtasidagi munosabatlarni ham o'rganadi. Shuningdek, bank foydalanilayotgan texnologiyalar, vositalar, ularning yangiligini va raqobatbardoshligini o'rganadi, bozorlarni egallash imkoniyatlari va boshqalarni baholaydi. Keyingi paytlarda, ayniqsa, iqtisodiy rivojlangan davlatlarda bank mijozlarining ma'naviy-axloqiy sifatlariga tobora ko'p e'tibor berilmoqda. Bu sifatlarning yetarli darajada aniq baholash imkonini beruvchi testlar va uslublar yaratildi. Ana shunday testlardan biri "Qizil signallar tizimi" bo'lib, u xorij banklar xodimlarining fikricha, mijozlarning ishonchliligini aniqlashga imkon beradi. Bu tizim qarz oluvchining faoliyatiga baho beruvchi bir necha bo'limlardan iborat:

I. Qarz oluvchi tarixidan signallar

- Yaqin, o'tmishdagi moliyaviy ahvoli yoki noqobilligi.

- Qarz oluvchi ma'lumotlaridagi nomutanosibliklar va qarama-qarshiliklar.

II. Qarz oluvchini boshqarishga doir signallar:

- Qarz oluvchining ishonchli aloqalari mavjud hamkorni qidirmoqda.

- Boshqaruvchining past ma'naviy sifatleri.

- *Boshqarish uchun xodimlar, oila a'zolari, kompaniya muassislari orasida kurash.*

- *Boshqarishdagi tez-tez o'zgarishlar.*

- *Boshqaruvchining hovliqma xarakteri.*

- *Boshqaruvchilarning kreditlash jarayonini tezlashtirishga xarakat qilishlari yoki aralashishlari.*

III. Aylanma aktivlar. Ishlab chiqarish faoliyatini aks ettiruvchi signallar:

- *Mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar qatorining farqlari.*

- *Qarz oluvchining o'z debitorlari ustidan nazorati susayganligi.*

- *Qarz oluvchining bugungi kunda muammolarni boshidan kechirayotgan sohaga tegishliligi.*

- *Balansning aktiv va passiv moddalari bo'yicha mutanosibligi.*

IV. Kreditlashga tegishli signallar:

- *Qarz oluvchi kredit maqsadini aniq ko'rsatmaydi.*

- *Qarz oluvchida qarzni to'lash bo'yicha aniq dastur yo'q.*

- *Kreditni to'lash bo'yicha zaxira mablag'lari yo'q.*

- *Qarz oluvchi maqsadi moddiy ta'minotga ega emas.*

- *Qarz oluvchining kredit savolnomasi yomon asoslangan.*

- *Qarz oluvchi bir vaqtning o'zida ham aktivlari, ham umumiy kapitali garoviga ssuda olishni mo'ljallagan.*

- *Kredit bevosita qiymat tashkil etiluvchi, ishlab chiqarish jarayoniga emas, balki muomala sohasiga yo'naltirilgan.*

- *Kreditni qaytarish muddati to'liq asoslanmagan.*

V. Belgilangan normalarda chetlashish signallari:

- *O'z xo'jalik faoliyati bo'yicha hisobot ma'lumotlarini taqdim etish davriyligidagi buzilishlar.*

- *Bank hisobvaraqlarini yuritishdagi normalarda chetlashishlar.*

- *Kreditlash shartlarining qayta ko'rilishi; kreditni qaytarish sxemasidagi o'zgarishlar; ssudani cho'zish bo'yicha iltimoslar.*

- *Xo'jalik faoliyati moliyaviy ko'rsatkichlarini rejadan farqlanishi.*

- *Qarz oluvchining mahorati va hisob tizimlarida chetlanishlar.*

Xorijiy banklar kredit berishda mijozlarning kreditga layoqatlilikni baholash bilan birga bank kreditidan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini ham tekshiradi. Bank qarz oluvchining maqsadini haqqoniyligini, ularni (talab, taklif, sifat va miqdor, narxi, raqobatchilarning qarshiligi va boshqa ko'rsatkichlari bo'yicha) shakllanayotgan bozor konyunkturasiga mos kelishini baholaydi. Shu

bilan birga, bank mijoz kredit so‘ragan faoliyat turi bo‘yicha daromad va xarajatlarni solishtiradi. Bank kreditdan foydalanish natijasida mijozning o‘z xarajatlarini qoplashi va kreditning qaytarilishiga yetarli daromad olishga imkoni bo‘lishiga e‘tibor qaratadi. Ana shunday baholashlarga asosan bank kreditni berish (yoki uni rad etish) to‘g‘risidagi qaror qabul qiladi. Mijozning kreditga layoqatliligiga qarab, bank kredit bo‘yicha foiz, muddat va summasini o‘zgartirishi mumkin. Bu mezon qarz oluvchi bilan muhokama etiladi va kredit shartnomasida belgilab qo‘yiladi.

Ko‘rib chiqqanimizdek, turli mamlakatlarda mijozning kreditga layoqatliligini aniqlashda turlicha yondashuvlar bo‘lsada, ularning asosiy maqsadi bank tomonidan beriladigan kreditlarning samarali ishlatilishi va ularning o‘z vaqtida bankka qaytib kelishini ta‘minlashdan iborat. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, respublikamizda faoliyat ko‘rsatayotgan tijorat banklari mijozlarning kreditga layoqatliligini aniqlashda, ba‘zi bir ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘z amaliyotiga joriy qilib borishlari, kreditlashda, birinchi navbatda, kredit riski darajasini inobatga olishi, uni to‘g‘ri aniqlash va hisob-kitob qilishga e‘tibor qaratishi muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Shuningdek, inson (subyekt) omiliga e‘tibor qaratishi hamda kreditlashda differensial (mijozning kredit tarixi va moliyaviy barqarorligidan kelib chiqib) yondashuvni amalga oshirishi bo‘yicha banklar faoliyatining takomillashtirilishi ham mamlakatimiz iqtisodiyotining uzluksiz o‘sish sur‘atlarini yanada oshirishga zamin yaratadi.

*Yuqorida ko‘rib o‘ganimizdek, AQShda mijozning kreditga layoqatliligini baholash va kredit riskini minimallashtirish maqsadida 5 “**CI**”lar nomini olgan usuldan foydalaniladi. Bu usul asosida mijoz faoliyatini baholashning quyidagi mezonlari yotadi:*

- customer character** – mijozning obro‘si;*
- **capacity to pay** – to‘lovga layoqatliligi;*
- **capital** – kapital;*
- collateral** – ssudaning ta‘minlanishi;*
- **current business conditions and goodwill** – iqtisodiy holati va uning kelajagi.*

Bu usul bo‘yicha mijozning obro‘si, mas‘uliyat darajasi, qarzni to‘lashga bo‘lgan istagi va tayyorgarligi tekshiriladi. Dastavval bank mijozning: o‘tmishda o‘z majburiyatlariga qanday munosabatda bo‘lganligi, qarzlarni to‘lashda muammo va kamchiliklari bo‘lganligini,

kreditlanuvchi subyektning iqtisodiyotda, bozorda qanday mavqega ega ekanligini tekshiradi. Bunda bank qarzdor bilan suhbat olib boradi, arxivdan mijoz to'g'risida materiallarni olib tahlil qiladi, mijoz bilan munosabatda bo'lgan boshqa firma va banklar bilan maslahatlashadi va h.k.

Qarzdorning to'lov qobiliyatida uning moliyaviy imkoniyatlari, uning kreditni to'lash qobiliyati, qarzdorning foyda va zararlari hamda kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarini puxta tahlil qilish orqali aniqlanadi. Unda bank qarzni to'lash bo'yicha mijoz mablag'larining 3 manbasini chuqur o'rganib chiqadi. Bular:

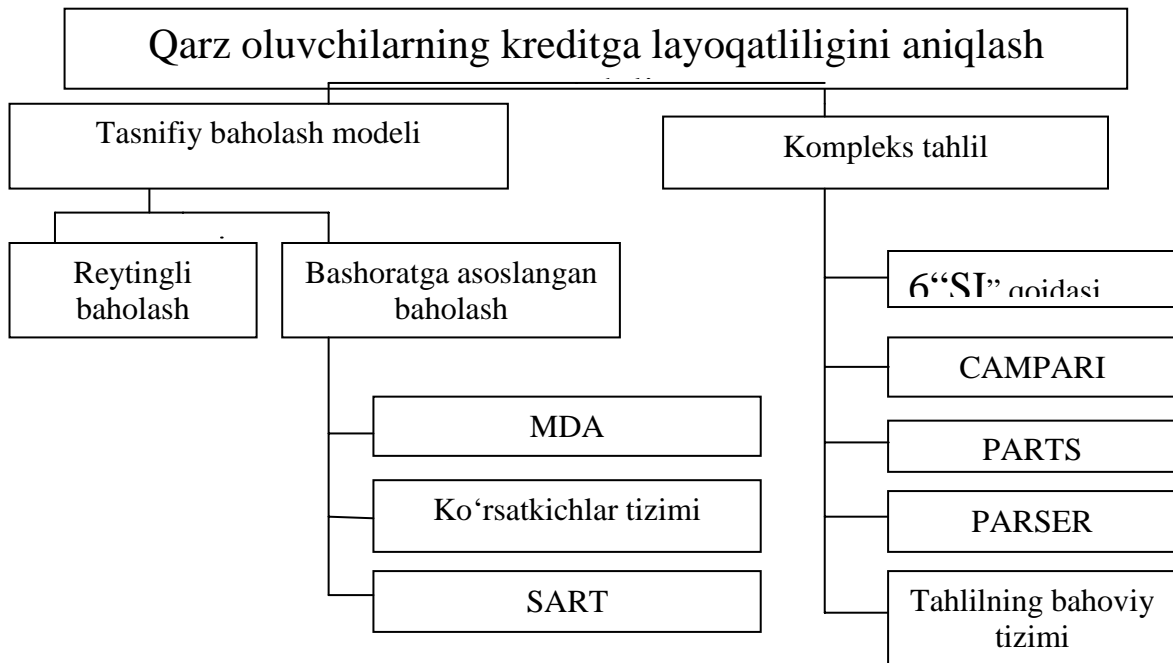
- joriy kassa tushumlari (cash flow);*
- aktivlarni sotish;*
- moliyalashtirishning boshqa manbalari (jumladan, pul bozorida qarzlar).*

“5 “CI”lar”ga qaytar ekanmiz, shuni ta'kidlab o'tish kerakki, bank boshqa omillarga ham, jumladan, firmalarning aksiyadorlik kapitaliga, uning tuzilishiga, aktiv va passivlarning boshqa moddalariga bo'lgan nisbatiga, hamda kreditning ta'minlanganligiga, uning yetarlilik darajasiga, sifatiga va qarzni to'lay olmaganda garovni sotish imkoniyati va uning likvidlik darajasiga asosiy e'tiborini qaratadi.

So'ngra kreditga bo'lgan talabnomani qarab chiqqanda umumiy shart-sharoitlar, jumladan: mamlakatdagi ishbilarmonlik muhitini aniqlovchi va bank bilan birgalikda qarzdorning holatiga ta'sir etuvchi omillar: iqtisodiy ahvol, monand tovar bo'yicha boshqa ishlab chiqaruvchilar tomonidan raqobatning mavjudligi, soliqlar, xomashyoga narx-navolar va boshqalar ham tahlil etiladi.

Tijorat banklarining kreditlash amaliyotida tasnifiy baholash modeli ham qo'llanilib, odatda, u kreditni baholashning balli modeli (reyting uslubi) va bankrotlikni bashorat qilish (MDA – Multiple Discriminate Analysis ga asoslangan statistik baholash) modellari asosida shakllangan.

Kompleks tahlil modeli (“Olti Si” qoidasi, CAMPARI, PARTs, PARSEr kabi yarim emperik usullarga asoslanadi). Mijozning kreditga layoqatliligini aniqlashning tasnifiy modelida qarz oluvchilarni guruhlarga ajratgan holda kreditni qaytara olish imkoniyatlari o'rganib chiqiladi.



22-rasm. *Qarz oluvchilarning kreditga qobilligini baholash modeli*

Ko'pchilik adabiyotlarda kreditga qobillikni aniqlashning ikki modeli kengroq tasniflanadi: ya'ni, balli baholash modeli va bankrot bo'lish ehtimolini bashorat qilish modellari. Balli baholash modeli qarz oluvchilarni yaxshi va yomonga, bashorat qilish modeli esa korxonalarni bankrotlikka uchrash yoki uchramaslik ehtimollarini aniqlab beradi.

CAMPARI usuli Yevropa va Amerika banklari amaliyotida ijobiy baholangan usullardan hisoblanadi.

AQShda mijozlarning kreditga layoqatligini baholashning balli tizimini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

46-jadval

Mijozlarning kreditga layoqatligini balli baholash tizimi (UNB USA)

Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlar miqdori				
	< \$ 10000 (5)	\$ 10000 – 20000 (15)	\$ 20000- 40000 (30)	\$40000- 60000 (45)	>\$60000 (60)
Yillik daromad (jami)					
Ssudadan to'lash uchun oylik to'lov. Oylik sof daromad	>40% (0)	30-40% (5)	20-30% (20)	10-20% (35)	<10% (50)
Bank bilan	Yo'q (0)	Faqat talab	Faqat	Ikkala h/r	Javob

munosabat (talab qilib olunguncha yoki jamg'arma hisob raqamlar)		qilguncha h/r (30)	jamg'arm a h/r (30)	(50)	yo'q (0)
Kredit kvartaliga egalik	Yo'q (0)	1 yoki undan ortiq	Javob yo'q (0)		
Kredit munosabatlari tarixi	So'nggi 7 yildagi tartibbuzarliklar (10)		Ma'lumot yo'q (0)	Ssudalar o'z vaqtida qaytarilgan (30)	
Qarz oluvchining yoshi	<50 yosh (5)	>50 yosh (25)	Javob yo'q (0)		
Yashash joyi	Ijara (15)	O'z uyi (40)	To'liq egalik (50)	Javob yo'q (15)	
Bir manzilda doimiy yashash	<1 yil (0)	1-2 yil (15)	2-4 yil (35)	>4 yil (50)	Javob yo'q (0)
Bir ish joyda	<1 yil (5)	1-2 yil (20)	2-4 yil (50)	>4 yil (70)	Pensio ner (70)

Qarz oluvchilarni kompleks tahlil qilish modeli "Olti SI" qoidasi, CAMPARI, PARTs, tahlilining baholash tizimi kabi modellarini o'z ichiga qamrab olib, mazkur modellar quyidagicha tasniflanadi: AQShda mijozning kreditga layoqatliligini baholash va kreditni qaytarish qobiliyatini aniqlashda minimal 6 "CI" nomini olgan usuldan foydalaniladi. Bu usul asosida mijoz faoliyatini baholashning quyidagi mezonlari yotadi (quyidagi jadvalga qaralsin).

Bu usul bo'yicha mijozning qarzni to'lashga bo'lgan mas'uliyati va tayyorgarligi tekshiriladi. Dastavval, bank mijozning o'tmishda o'z majburiyatlariga qanday munosabatda bo'lganligi; qarzlarni to'lashda qanday kamchiliklar bo'lganligi; kreditlanuvchi subyektning iqtisodiyotda, bozorda qanday mavqega va obro'ga ega ekanligini tekshiradi. Bunda bank qarzdor bilan suhbat olib boradi, uning kredit tarixini, mijoz to'g'risida materiallarni o'rganadi, boshqa firma va banklar bilan maslahatlashadi.

AQSh va qator g'arb mamlakatlarida mijozning kreditga layoqatliligini tahlil qilishda banklar uchun maxsus huquqiy norma va qonunlar mavjud. Mijozlar hisobotlarining banklar tomonidan tahlil qilinishi ikki xil ko'rinishga ega: ichki va tashqi. Tashqi tahlil shu qarz oluvchi faoliyatini boshqalar bilan solishtirishdan iborat. Ichki tahlil esa moliyaviy hisobotlarning turlicha qismlarini ma'lum vaqt oralig'ida solishtirishdan iboratdir.

Xorijiy davlatlar amaliyotida mijozning pul oqimi chuqur tahlil qilinadi.

Pul oqimi mijozning o'z xarajatlarini qoplash va qarzlarni o'z resurslari hisobidan to'lash qobiliyatining o'lchamidir.

Bunday tahlil turlicha olib boriladi, jumladan, bu maqsadda qarz oluvchining pul mablag'larining harakat hisobotidan foydalanishi mumkin.

Buning uchun mijoz pul mablag'larining harakati haqidagi hisobot tuziladi va u mijoz kelajakda moliyaviy aktivlarning o'sishi uchun o'zini pul mablag'lari bilan ta'minlay oladimi, qarz oluvchi faoliyatining o'sish sur'ati, tashqi manbalardan moliyalashtirish zarur bo'lgan miqdor, qarz oluvchi keyingi investitsiyalashdan paydo bo'lgan qarzini qoplash uchun ortiqcha pul mablag'lariga ega bo'ladimi degan savollarga javob berishiga imkoniyat beradi.

Bank amaliyotida mijozning kreditga layoqatliligini tekshirishning to'g'ri va egri usullari mavjuddir. To'g'ri usullardan kam foydalaniladi. Bunda mijoz tomonidan to'plangan ballar, u olishga haqli bo'lgan ssuda summasiga tenglashtiriladi.

Egri usullar esa juda keng tarqalgan. Uning mazmuni turlicha baholash ko'rsatkichlariga ma'lum ballar berishdan iboratdir. Buning natijasi bo'lib mijozning kreditga layoqatliligining sinfini aniqlash xizmat qiladi. O'z-o'zidan ayon bo'lib turibdiki, mijozning kreditga layoqatliligini baholashda ballar tizimidan foydalanish – eng obyektiv va iqtisodiy asoslangan qarorlarni qabul qilish jarayonidir. Yagona muammo shundan iboratki, bunda mijozning kreditga layoqatliligini baholash bo'yicha axborotlarning yangilanishi talab qilinadi, bu esa o'z navbatida bank uchun juda qimmatga tushishi mumkin. Shuning uchun uncha katta bo'lmagan banklar, odatda, axborot bazasining cheklanganligi va ko'p xarajatliligi tufayli mijozning kreditga layoqatliligini tahlil qilishda "koeffitsiyentlar" usulidan foydalaniladi.

Unda ko'rsatilishicha to'lovga layoqatli bo'lgan ixtiyoriy qarz oluvchiga kredit berish mumkin. AQSh kongressi "Teng kredit olish

imkoniyati to'g'risida"gi (ECOA) – Equal Credit Opportunitites Act) qonunni qabul qilgan. Bu qonunga muvofiq kreditorlar tomonidan kredit qarz oluvchilarning yoshi, oilaviy ahvoli, jinsi, dini va millatiga qarab ajratilmasligi kerak. Kredit haqiqatda mijozning kredit to'lay olish qobiliyatiga qarab ajratilishi lozimligi ko'zda tutilgan.

Mijozning to'lovga layoqatliligini aniqlashda va bank tomonidan anketa to'ldirishda asosiy mezonlarni belgilaydigan boshqa bir yuridik hujjat AQSh FRT tomonidan qabul qilingan "V" yo'riqnomasidir. Bu yo'riqnomada qaysi ma'lumotlar mijozni to'lovga layoqatliligini aniqlashda balli tizim qo'llanilishi mumkinligi ko'rsatilgan, mijozga qarshi ishlatiladigan ma'lumot yig'ishdagi cheklovlar ham ko'rsatib o'tilgan. Masalan, qarz oluvchi majburiyatlari bo'yicha javobgarligidan qat'iy nazar o'z oilasi haqida anketaga ma'lumot yozishi kerak. Kreditorlar esa kredit olish uchun arizani olganlaridan keyin 30 kun mobaynida mijozning kredit olish imkoniyati haqida unga xabar qilishi kerak. Mijozlarning kreditga layoqatliligini tekshirishning boshqa usullari ham mavjud. Mijozning kreditga layoqatliligi asosida mijozning faoliyatini xarakterlaydigan zarur axborotlarni yig'ish yotadi.

Ko'pgina g'arb mamlakatlarida mijozlarning to'lovga layoqatliligini baholash quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi:

- Personal capacity – qarz oluvchining shaxsiy fazilatlari (odilligi, maqsadining jiddiyligi, yaxshi ishchi sifatida tavsifi v.b.);

- Revenues – mijoz daromadi, oilaning yalpi daromadi tahlili. Bunda mijozning kreditni qoplash xarajatlari uning oylik daromadlarining 1/3 qismidan oshmasligi kerak.

- Material capacity – ssudaning ta'minlanishi, mijozning ko'chmas va boshqa mulklari tahlili.

Ko'pincha mijozning pul oqimlari to'g'risidagi ma'lumot talab qilinadi.

Pul oqimi (cash flow) – bu mijozning xarajatlarini va majburiyatlarini qoplash uchun xususiy resurslarining yetarliligi yoki yo'qligini o'lchaydi.

Rivojlangan mamlakatlarda mijozni kreditlashning muhim jihati kredit berish jarayonining (yuridik va jisimoyny shaxslarga) markazida inson turadi. Masalan, Germaniyada qanday kredit olishdan qat'iy nazar, qarz oluvchi o'zining shaxsiy fazilatlari va to'lovga layoqatliligi to'g'risida bir qator hujjatlarni bankka berishi lozim.

Fransiya, Lyuksemburg, Belgiyada tijorat banklari Markaziy bankdan individual ssudalarni to'lamaydiganlar haqida ma'lumot olish

huquqiga ega. Lyuksemburgda bank sirini saqlash zaruriyati tufayli bu huquq ishlatilmaydi. Lekin mijozning, masalan, jamg'arma depozitini ssuda olingan bankka ko'chirish imkoniyati berilgan. Bulardan tashqari mijoz kreditni to'lay olmasa, bankka uning maoshidan kredit summasini akseptsiz shaklida undirib olish huquqi berilgan.

45-jadval

Fransiya banki modeli

Ko'rsatkichlar	Mos ko'rsatkichlarning nisbati	Koeffitsiyentlar
<i>Index 1</i>	<i>Kredit qiymati/Yalpi foyda</i>	- 1225
<i>Index 2</i>	<i>O'z mablag'lari hisobidan investitsiyalarni qoplash darajasi</i>	+ 2,003
<i>Index 3</i>	<i>Mijozning to'lovga layoqatliligi (Uzoq muddatli qarzlar/ Sof aktivlar)</i>	- 0,824
<i>Index 4</i>	<i>Yalpi foyda normasi</i>	+5,221
<i>Index 5</i>	<i>Olingan kreditlar muddati</i>	- 0,689
<i>Index 6</i>	<i>Qo'shimcha qiymat/Aylanmalar</i>	- 1,164
<i>Index 7</i>	<i>Mijozlarga berilgan kreditlar muddati</i>	+0,706
<i>Index 8</i>	<i>Ishlab chiqarishga yo'naltirilgan investitsiyalar/Umumiy investitsiyalar</i>	+1,408

Fransiya banklari faoliyatida skoring baholashda boshqa ba'zi bir ko'rsatkichlardan foydalaniladi va bunda koeffitsiyentlar manfiy ko'rsatkichlarga ega bo'lishi ham mumkin. Ushbu model bo'yicha har bir indeks (ko'rsatkich)ni koeffitsiyentlarga ko'paytirish orqali mijozning bankrot bo'lish ehtimoli riskini aniqlash mumkin. Fransiya banklari amaliyotida agar mazkur model bo'yicha aniqlangan ko'rsatkich $>0,125$ bo'lsa, mijozning moliyaviy ahvoli qoniqarli hisoblanadi, agarda olingan ko'rsatkich $<-0,125$ bo'lsa, mijozning moliyaviy ahvoli qoniqarsiz va uning bankrot bo'lish riski yuqori deb baholanadi. Shuningdek, xorijiy banklar amaliyotida mijozning kreditga layoqatliligini tekshirishning to'g'ri va egri usullari mavjuddir. To'g'ri usullardan kam foydalaniladi. Bunda mijoz tomonidan to'plangan ballar, uning olishga haqli bo'lgan ssuda summasiga tenglashtiriladi. Egri usullar esa juda keng tarqalgan. Uning mazmuni turlicha baholash ko'rsatkichlariga ma'lum ballar berishdan iborat. Buning natijasi

mijozning kreditga layoqatlilik sinfini aniqlashga xizmat qiladi. O‘z-o‘zidan ayon bo‘lib turibdiki, mijozning kreditga layoqatliligini baholashda ballar tizimidan foydalanish – eng obyektiv va iqtisodiy asoslangan qarorlarni qabul qilishga asos bo‘ladigan jarayonidir. Yagona muammo shundan iboratki, bunda mijozning kreditga layoqatliligini baholash bo‘yicha axborotlarning doimiy yangilanishi talab qilinadi, bu esa, o‘z navbatida, bank uchun juda qimmatga tushishi mumkin. Shuning uchun uncha katta bo‘lmagan banklar, odatda, axborot bazasining cheklanganligi va ko‘p xarajatliligi tufayli mijozning kreditga layoqatliligini tahlil qilishda “koeffitsiyentlar” usulidan foydalaniladi.

Bular bilan bir qatorda mijoz obro‘cini baholash ham juda muhimdir. Buni baholashning bir yo‘li – **kredit skoring** yo‘lidir. Skoringni (ochko, ball yig‘ish) har bir bank holati, vaziyatiga qarab o‘zlari ishlab chiqadilar.

Skoring – «**scoring**» inglizcha “**score**” – so‘zidan olingan bo‘lib, ochko yoki ballarni hisoblash degan ma‘noni bildiradi. Banklar faoliyatida esa skoringga kredit berish bo‘yicha qaror qabul qilishning asosi, kreditlar bo‘yicha risklarni baholash tizimining usuli sifatida qarash mumkin. Yanada aniqroq qilib aytganda, skoring bank tomonidan qator kompleks ko‘rsatkichlar va statistik usullar asosida kredit oluvchi mijozning kreditga va to‘lovga layoqatliligiga baho berish orqali, uning kreditni to‘lay olish yoki olmaslik ehtimolini aniqlashdan iborat. Skoring baholash kompyuter dasturi orqali amalga oshirilib, u mijoz turmush tarzi va faoliyatining turli tomonlarini o‘zida aks ettiruvchi bir necha xil tasniflarni o‘zida mujassamlashtirgan matematik model va usullar majmuasi hisoblanadi. Skoringning ishlash prinsipi shundaki, mijoz tomonidan to‘ldirilgan anketa ma‘lumotlari asosida u to‘g‘risida ma‘lumotlar yig‘iladi. Mijozning bank xodimi tomonidan ishlab chiqilgan anketa savollariga bergan javoblarining har biri aniq ballar bilan baholanadi. Baholash mijozning kredit tarixi va anketaviy statistik ma‘lumotlari asosidagi kreditni qaytara olish ehtimoli bo‘yicha matematik hisob-kitoblar hisoblanadi va ularning yig‘indisiga qarab mijozga kredit berish yoki bermaslik bo‘yicha qaror qabul qilinadi.

Mijoz ballarining yuqori bo‘lishi uning kredit olish imkoniyatini oshiradi, aksincha, uning kredit olish imkoniyati kam bo‘lishi ham mumkin. Mijozning kreditga layoqatliligini baholash bo‘yicha skoring usuli, avvalo, AQShda, keyinchalik Yevropa davlatlari banklari

amaliyotida qo'llanilgan bo'lsa, bugungi kunda MDH davlatlaridan Rossiyaning ko'pgina banklari, mikromoliyalash tashkilotlari o'z faoliyatiga bu usulni joriy qilmoqda. Mijoz faoliyatini skoring usulida baholash banklar tomonidan iste'mol kreditlari ajratishda ancha qo'l kelganligi sabab, skoring ilk bor jismoniy shaxslarning moliyaviy holatiga baho berishda, keyinchalik yuridik shaxslar faoliyatini baholashda qo'llanilgan.

*Skoring baholash tizimining tarixiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, skoring ilk bor 1936-yilda Xans Fisher (1881-1945-yy.) tomonidan o'simliklar dunyosida ularni qiyosiy ta'riflab, guruhlarga tasniflash uchun qo'llanilgan usul hisoblanadi. 1940-yillarda amerikalik iqtisodchi Devid Dyuran bu usulni kreditlarni tasniflashda qo'llab, ularni "yaxshi" va "yomon" kreditlarga ajratgan va bu usul – kredit skoring (**credit scoring**) usuli nomini olgan. 1950-yilning boshida San-Fransiskoda skoring bo'yicha birinchi Fair Issac nomli konsalting firma ochilgan bo'lsada, skoring tizimi bo'yicha mijozlarning faoliyatini baholash kredit kartalar muomalaga kiritilgandan keyin rivojlana bordi va u nafaqat mijozning moliyaviy ahvoli, balki kredit riski darajasini ham baholash usuliga aylandi.*

Devid Dyuran mijozga kredit ajratishda nafaqat moliyaviy ko'rsatkichlarga, balki uning ijtimoiy hayot ko'rsatkichlariga ham e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlaydi hamda kredit olmoqchi bo'lgan subyektlarning ijtimoiy hayot ko'rsatkichlari, mijozning kreditga bo'lgan ehtiyoji va uni o'z vaqtida qaytarish borasidagi mas'uliyati o'rtasida korrelyatsion bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Skoring baholashda mijoz faoliyatiga nafaqat moliyaviy ko'rsatkichlar asosida, balki ijtimoiy ko'rsatkichlar bo'yicha ham baho berilishi, kredit skoringni kreditga layoqatliligini baholashning boshqa tizimlaridan ajratib turadi. Ijtimoiy ko'rsatkichlar qatoriga, odatda, xorijiy banklar amaliyotida mijozning yoshi, jinsi, kasbi, mijozning daromadi va oilasining umumiy daromadi, oila a'zolari, bolalari soni, uning qaramog'idagi oila a'zolarining soni, ko'char va ko'chmas mulkining mavjudligi, yashash joyi va muddati, bankdan olgan kreditlari, kredit kartochkalari, ish joyi va staji va boshqalar kiritilishi mumkin.

1937-yilda AQShda buyuk depressiya vaqtida Devid Dyuran o'zining Risk Elements in Consumer Installment Financing nomli tadqiqotida 37 firma tomonidan taqdim etilgan 7200 kredit qarzlarni "yaxshi" va "yomon" kredit tarixlariga tasniflagan. Bunda D.Dyuran "xi-kvadrat" (chi-square) ko'rsatkichidan foydalangan va mijoz

faoliyatiga oid bo'lgan ma'lumotlar asosida uning faoliyatini risk darajasini aniqlagan va samaradorlik indeksini ishlab chiqqan. D.Dyuran kredit skoring modelini ishlab chiqishda mijoz faoliyatiga oid quyidagi koeffitsiyentlarni qo'lladi:

- yoshi: 20 dan yuqori bo'lgan mijozga har bir yil uchun 0,1 ball (maksimum- 0,30);
- jinsi: Ayol – 0,40; erkak – 0;
- yashash muddati: belgilangan aniq bir joyda yashagan har bir yili uchun 0,042 ball (maksimum – 0,42);
- ish: korxonada va tashkilotlarda ishlashi – 0,21 ball, boshqa sohalarda – 0 ball;
- kasbi: kichik risk bilan bog'liq kasb uchun – 0,55, yuqori riskdagi kasb uchun – 0,16 – boshqa kasblar uchun;
- bandligi – 0,059 – bir korxonada ishlagan har bir yili uchun (maksimum – 0,59);
- moliyaviy ko'rsatkichlari: 0,45 – bankda hisob raqami va mablag'lari mavjudligi uchun; 0,35 – ko'chmas mulkka egaligi uchun, 0,19 – hayoti sug'urta polisi uchun va h.k.

Bu koeffitsiyentlarni qo'llash bilan Devid Dyuran “yaxshi” va “yomon” mijoz o'rtasidagi chegarani 1,25 ball deb oldi. 1,25 balldan yuqori balli mijozlar kreditga layoqatli hisoblangan, bundan kam ball yig'ganlar esa kreditga va to'lovga layoqatsiz deb topilgan.

Kredit skoring mijozning kreditga layoqatliligini baholashning zamonaviy usullaridan bo'lib, rivojlangan davlatlar amaliyotida keng qo'llaniladi. Bugungi kunda skoring nafaqat moliyaviy holat yoki kredit risk darajasini, balki marketing kuzatuvlari olib borish, mijoz harakatlarini monitoring qilish, qarzdorlar bilan ishlash va boshqa sohalarda ham keng qo'llanilmoqda.

Mijozning kreditga layoqatliligini baholashda skoringdan foydalanish kredit ajratish bo'yicha qarorning tez qabul qilinishiga zamin yaratadi hamda kredit olish jarayonini maksimal darajada tezlashtiradi, kredit olish bo'yicha ma'lumotlarga ishlov berish to'liq avtomatlashtirilganligi bois, bu jarayonlarga inson omilining ta'siri minimallasadi. Bank xodimi va mijozning vaqti tejaladi, kredit olish va uning ta'minlanganligi bilan bog'liq hujjatlashtirish jarayonlari va soni qisqaradi. Shuningdek, kredit skoringda ta'minot masalasining dolzarbligi kamayadi, mijozlarning faoliyati va kredit tarixida shaffoflik shakllanadi. Bularning barchasida kredit va kreditlash jarayoni bilan bog'liq risk darajasi kamayadi.

Skoringning bir necha turlari bo'lib, ular nafaqat mijozning kreditga layoqatliligini baholashda, balki mijoz kredit olgandan keyin uning moliyaviy holatiga qarab kreditning qaytarilishi holati to'g'risida ham ma'lumot berishi mumkin. Shundan kelib chiqib, banklar o'z amaliyotida skoringning u yoki bu turini ko'proq qo'llashi mumkin.

48-жадвал

Skoring model turlari

Application Scoring	Kredit berishda mijozning kredit buyurtmasini birlamchi ko'rib chiqish bosqichidagi skoring
Behavioral Scoring	Kredit portfeli yoki alohida kreditni boshqarish bo'yicha qaror qabul qilish bilan bog'liq faoliyat yoki xatti-harakat skoringi
Collection Scoring	"Yomon" mijoz mavqeyidagi mijozlar bilan ishlash bo'yicha ustuvor yo'nalish va chora-tadbirlarni aniqlash skoringi
Fraud Scoring	Qarz oluvchi mijozlar tomonidan yo'l qo'yiladigan turli firibgarlik harakatlarini aniqlash va ularning oldini olish jarayonlari skoringi

Mijozga kredit berishda, uning kreditga layoqatliligini baholashda qo'llaniladigan – **application scoring** (buyurtma yoki murojaat skoringi). Skoringning bu turi keng tarqalgan bo'lib barcha banklar, mikromoliyalash tashkilotlari amaliyotida keng qo'llaniladi. Unda qarz oluvchi tomonidan to'ldirilgan birlamchi anketa ma'lumotlari yig'iladi va kompyuter vositalarida ularga qayta ishlov berilib, mijozga kredit berish yoki bermaslik to'g'risida xulosa shakllantiriladi. Bu usulning mijoz uchun ijobiy tomoni shundaki, mikromoliyalash tashkilotlardan kreditlar olishda mijoz "onlayn" tizimida internet orqali ham kredit olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Skoringning keyingi turi kredit shartnoma shartlariga asoslangan – **collection scoring**dir. Bu tizimda vaqtida bankka qaytarilmagan – muammoli kreditlarni bankka qaytarish yoki qoplash bo'yicha bank xodimlarining chora ko'rish yo'nalishlari, kelajak rejalarini aniqlash va amalga oshirishga ustuvorlik beriladi.

Skoringning yana bir turi **behavioral scoring** "xatti-harakat skoringi" bo'lib, unda qarz oluvchining ma'lum bir davrda qabul qiladigan va amalga oshirgan qarorlari, moliyaviy harakatlari, pul oqimi va boshqa harakatlari asosida uning moliyaviy holatining o'zgarishi ehtimoli baholanadi, ya'ni kredit reytingi o'rnatiladi. Bu

tizim mijozning moliyaviy holatidagi kutilayotgan o'zgarishlar, uning to'lovga layoqatliligi darajasining o'zgarishi istiqbollaridan kelib chiqib kredit munosabatlarini qayta ko'rib chiqish, kredit bo'yicha o'rnatilgan limitni o'zgartirish (kamaytirish yoki oshirish) borasida qarorlar qabul qilish yoki mijozga qo'shimcha xizmatlar paketini taklif qilishga asos bo'la oladi. **Fraud scoring** deb nomlangan skoring turida mijoz faoliyatida turli firibgarlik harakatlari bor-yo'qlik ehtimoliga statistik baho beriladi.

Skoring baholashda juda zarur va muhim bo'lgan omillar, ko'rsatkichlar, ikkinchi darajali hisoblangan ko'rsatkich va omillarni aniqlash ushbu tizimning asosini tashkil etadi. Masalan, Angliyada skoring tizimda mijozning yoshi, oila a'zolari, bolalari soni, ish joyi, u yerda necha yildan buyon ishlayotganligi, kasbi va daromadi, turmush o'rtog'i, uning kasbi, ish joyi va daromadi, uy-joyi, uning qiymati, yashash hududi va u yerda necha yil yashayotganligi, necha yildan buyon mazkur bankning mijoz ekanligi, telefoni, kredit karta, chek daftarchalarining mavjudligi va boshqalar inobatga olinadi. AQShda FICO (Fair Isaac Corporation) tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan skoring ballari mashhur bo'lib, uning qiymati 300 balldan 850 ballgacha bo'lgan intervalda baholanadi. Bunda qarz oluvchining moliyaviy holati quyidagi shkaladagi ballar bilan baholanadi:

690 balldan – 760 ball va undan yuqori bo'lsa – a'lo;

650 balldan – 690 ballgacha o'rtacha standart daraja;

640 balldan – 650 ballgacha yaxshi deb baholanishi va kredit ajratilishi mumkin. FICO bahosi quyidagi asosiy besh omil, ya'ni to'lovlar tarixi – (35 %), qarz majburiyatlari (30 %), kredit tarixi va uning muddati (15 %), kredit olishga berilgan buyurtma yoki talab (10 %), bankda mavjud hisobvaraqlar va kredit turlari (10 %) ta'siridan kelib chiqib shakllanadi.

Skoring bo'yicha aniqlangan baho – bu doimiy ko'rsatkich bo'lmaganligi bois uning miqdori o'zgarib turadi. Bu mijozning faoliyatiga, bankning mijoz to'g'risida yangi ma'lumotlarga ega bo'lishiga bog'liq. Mijoz faoliyatiga berilgan skoring bahoning past yoki yuqori bo'lishi – unga kredit berish yoki bermaslik hamda mijozning kreditni qaytara olishi yoki qaytara olmasligi to'g'risida qaror qabul qilishiga, kredit riski ko'lamini baholashga asos bo'ladi. Masalan, xorijiy banklar amaliyotida demografik skoring tushunchasi ham bo'lib, mijozlarning 35-40 yoshdagilari skoring bahoning yuqori bo'lishiga zamin yaratadi. O'z uy-joyiga ega bo'lishi skoring

ko'rsatkichni yanada oshirsa, mijoz yoshining ulug' bo'lishi, oilada farzandlarning yoki qaramog'ida odamlarning ko'p bo'lishi skoring ballarining pasayishiga olib keladi va h.k.

Skoring tizimi bo'yicha mijoz faoliyatini baholash avtomatlashtirilgan bo'lganligi uchun u operatsion risk va xarajatlarni kamaytiradi, kredit buyurtmani ko'rib chiqish vaqtini qisqartiradi, bank faoliyatini kredit siyosati talablaridan kelib chiqqan holda tashkil qilishga yordam beradi. Skoringning ijobiy tomonlari bilan birgalikda ba'zi kamchiliklari ham mavjud.

Yuqoridagi ma'lumotlardan shuni ko'rish mumkinki, skoring usuli bo'yicha kredit ajratishda uning kamchiliklaridan ko'ra ijobiy tomonlari va qulayliklari ko'proq.

Xorijiy davlatlarda har bir bank mijozning moliyaviy holati, kreditga layoqatliligi, uning o'z majburiyatlarini to'lay olish qobiliyati, faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklar darajasi, ularni qoplash olish imkoniyati va boshqa baholovchi ko'rsatkichlar tizimi asosida skoringni o'zi ishlab chiqadi. Shuningdek, har bir bankda skoring ballarni kamaytiruvchi, binobarin, kredit olish ehtimolini pasaytiruvchi "stop" signallar ham mavjud. Bular:

- tez-tez ish joyini o'zgartirish;*
- ko'p bolalaik yoki qaramog'ida ko'p a'zolar bo'lgan oilalar;*
- juda yosh yoki keksa yoshdagi mijozlar;*
- keyingi paytlarda mijozning banklarga tez-tez murojaat qilishi;*
- ba'zi mijozlarning faoliyat turlari, masalan, taksi haydovchilar, riyeltorlar, ijtimoiy soha xodimlari, ish haqi sotuv hajmiga bog'liq bo'lgan menejerlar;*
- tashqi ko'rinishiga e'tiborsiz, o'zini talab darajasida tutmaydigan insonlar v.b.*

Skoring baholash kredit munosabatlarining ikkala subyekti bank uchun ham, mijoz uchun ham foydali tizimdir. Bank uchun kredit bilan bog'liq yo'qotishlarning oldini olsa, mijoz hech qanday qiyinchiliklarsiz, tezkor kreditni olish, undan foydalanish va to'lash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Kredit skoring modeli birinchi bo'lib, amerikalik iqtisodchi D.Dyuran tomonidan 1940-yillar boshida ishlab chiqilgan. U ball hisoblashda quyidagi koeffitsiyentlarni qo'lladi:

- yoshi: 20 dan yuqori bo'lgan har bir yil uchun 0,1 bal (maksimum-0,3);*

- jinsi: ayol – 0,4; erkak – 0;
- yashash muddati: berilgan joyda yashagan har bir yili uchun 0,042 ball (maksimum – 0,42);
- kasbi: kichik riskdagi kasb uchun – 0,55, yuqori riskdagi kasb uchun – 0, 0,16 – boshqa kasblar uchun;
- bandligi – 0,059 – bir korxonada ishlagan har bir yili uchun (maksimum – 0,59);
- moliyaviy ko‘rsatkichlari: 0,45 – bankdagi mablag‘lari uchun; 0,35 – ko‘chmas mulkka egaligi uchun, 0,19 – hayoti sug‘urta polisi uchun va h.k.

Bu koeffitsiyentlarni qo‘llash bilan Dyuran “yaxshi” va “yomon” mijoz o‘rtasidagi chegarani 1,25 ball deb oldi. 1,25 balldan yuqori balli mijozlar kreditga layoqatli hisoblangan, bundan kam ball yiqqanlar esa kreditga layoqatsiz deb topilgan.

Hozirda AQSh banklari individual shaxslarni kreditlashda turli xil yondashuvlar ishlab chiqmoqdalar. Har bir bank o‘zining xususiy tizimi orqali mijozlarning kreditga layoqatliligini baholashmoqda. Ko‘pgina Amerika banklari o‘z amaliyotida mijozlarning kreditga layoqatliligini baholashda ikki xil usuldan foydalanadilar:

- mijozni bank talablari yuzasidan tekshirib chiqadi va kredit berish yoki bermaslikni hal qiladi;

- kreditga layoqatlilikni baholashda ball tizimi, matematik korrelyatsion tahlil va omillar tahlilidan foydalaniladi.

Banklar mijoz balansining moddalari va bo‘limlari orasidagi turli proporsiyalarni ta‘riflovchi boshqa moliyaviy koeffitsiyentlarni ham hisoblaydi. Bu koeffitsiyentlarning me‘yoriy kattaliklarini belgilaydilar va mavjud kattaliklarni ular bilan solishtirib, so‘ng solishtirish natijalariga ko‘ra mijozning kreditga layoqatliligi hisoblanadi. Har bir koeffitsiyentga (uning normativga yaqinligiga), berilgan ballar yig‘indisiga qarab mijozning moliyaviy holati yuqori, o‘rta yoki past guruh likvidlik bo‘yicha ajratiladi. Mijozning reytingi bo‘yicha qaysi guruhga mansubligiga qarab bank kredit talablarini susaytirishi, kuchaytirishi yoki umuman kreditlashni rad etishi mumkin. Koeffitsiyentlarning me‘yoriy chegarasi turli tarmoq, hudud va boshqalardagi korxonalar uchun turlicha bo‘lishi mumkin. Bunday baholashlar haqiqatga yaqinroq bo‘lishi uchun uzoq muddat orasidagi mijozning moliyaviy ahvolini nazorat qilib borish, o‘zgarishning aniq yo‘nalishlarini, davrlarini, qonuniyatlarini aniqlovchi xususiy statistik ma‘lumot bazasini yaratadilar. Qarz oluvchi moliyaviy holatini

baholash bilan birga bank uning faoliyat jarayonini, ishlab chiqarish, mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan munosabatlarini, korxonaga egalari bilan yollanma ishchilar o'rtasidagi, boshqaruvchi va xodimlar o'rtasidagi munosabatlarni ham o'rganadi. Shuningdek, bank foydalanilayotgan texnologiyalar, vositalar, ularning yangiligini va raqobatbardoshligini o'rganadi, bozorlarni egallash imkoniyatlari va boshqalarni baholaydi. Keyingi paytlarda, ayniqsa, iqtisodiy rivojlangan davlatlarda bank mijozlarining ma'naviy-axloqiy sifatlariga tobora ko'p e'tibor berilmoqda. Bu sifatlarning yetarli darajada aniq baholash imkonini beruvchi testlar va uslublar yaratildi. Ana shunday testlardan biri biz yuqorida e'tibor qaratgan "qizil signallar tizimi" bo'lib, u xorijiy banklar xodimlarining fikricha mijozlarning ishonchliligini aniqlashga imkon beradi.

Kreditga layoqatlilikni baholash bilan birga bank kreditdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini ham tekshiradi. Buning uchun qarz oluvchining kredit olishdan maqsadini tasdiqlovchi hujjatlar ko'rib chiqiladi. Bank qarz oluvchining maqsadini haqqoniyligini, ularni (talab, taklif, sifat va miqdor, narxi, raqobatchilarning qarshiligi va boshqa ko'rsatkichlari bo'yicha) shakllanayotgan bozor konyunkturasiga mos kelishini baholaydi. Shu bilan birga, bank mijoz kredit so'ragan faoliyat turi bo'yicha daromad va xarajatlarni solishtiradi. Bank kreditdan foydalanish natijasida mijozning o'z xarajatlarini qoplashi va kreditning qaytarilishiga yetarli daromad olishga imkon bo'lishi lozim.

Ana shunday baholashlarga asosan bank kreditni berish (yoki uni rad etish) to'g'risidagi qaror qabul qiladi. Mijozning kreditga layoqatliligiga qarab bank kredit bo'yicha foiz, muddat va summasini o'zgartirishi mumkin. Bu parametr qarz oluvchi bilan muhokama etiladi va kredit shartnomasida belgilab qo'yiladi.

Ko'rib chiqqanimizdek, turli mamlakatlarda kreditga layoqatlilikni aniqlashda turlicha yondashuvlar bo'lsada, ularning asosiy maqsadi bank tomonidan beriladigan kreditlarning samarali ishlatilishi va ularning o'z vaqtida bankka qaytib kelishini ta'minlashdan iborat⁶⁵.

⁶⁵Shelagh Heffernan. Modern Banking. Ltd. Great Britain. John Wiley & Sons., 2012..19-26.

David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey: John Wiley & Sons, c.2003. 235-255.p.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C. 2014.

Ba'zi davlatlarda mijozning kuchli va kuchsiz tomonlari, uning imkoniyatlari va riskini aniqlashda "SWOT" (S – strong, W – weak, O – opportunities, T – threat) metodidan foydalanadilar. Bunda mijozning to'lovga layoqatliligining asosiy mezonlari:

- qarz olish uchun ariza beruvchilarning kuchli tomonlari;*
- qarzdorning kuchsiz va bo'sh tomonlari;*
- qarz oluvchining muvaffaqiyati uchun qaysi omillar muhimligini aniqlash;*
- kredit berishdagi risk darajasi kabi ko'rsatkichlar o'rganib chiqiladi .*

7-§. Kredit monitoringi va uning amalga oshirilishi

Tijorat banki o'zi xizmat ko'rsatayotgan mijozlar faoliyati to'g'risida doimiy axborotga ega bo'lishi, uning kredit qobiliyatini, to'lov intizomi ahvolini tahlil qilib borishi, ya'ni "ma'lumotlar banki"ni barpo etishi lozim. Kreditlash jarayonida kredit shartnomasi shartlarini bajarishga qarz oluvchi olingan kreditdan samarali foydalanishiga, uni o'z vaqtida va to'liq qaytarishiga, kreditdan foydalaniladigan butun davr mobaynida qarz oluvchi bilan yaqin aloqa saqlab turishga qaratilishi lozim. Shu maqsadda mijozning xo'jalik moliyaviy holati, uning tuzilgan shartnomalarga nomuvofiq mahsulot yetkazib berishi borasidagi o'z majburiyatlarini, ishlab chiqarish hajmlarini qanday bajarayotgani, yo'l qo'yayotgan behuda xarajatlar va yo'qotishlar, muomala chiqimlari, olayotgan foydasi, o'z aylanma mablag'lari ko'payishi dinamikasi, tovar-moddiy boyliklar zaxiralari hamda aylanma mablag'lari aylanishining ahvolini tahlil qilib turiladi.

Bank har chorakda mijozning kredit qobiliyatini hisoblab chiqib, qarz oluvchi bo'yicha tutilgan maxsus yig'ma jildda bu ma'lumotlarni to'plab boradi.

Joyning o'zida buxgalteriya hisobi va hisobot ishlarining ahvoli, balans ma'lumotlarining to'g'riligi va debitorlik-kreditorlik qarzlarning holati, shuningdek, bankka berilgan garov holati tekshirib turiladi. Qarz oluvchining moliyaviy ahvoli yomonlashgan, u bank nazoratidan bo'yin tovlagan, hisobot ma'lumotlari noto'g'ri olib borilgan, buxgalteriya hisobi o'z holiga tashlab qo'yilgan hollar aniqlanganda "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunga muvofiq bank bundan buyon kredit berishni to'xtatishga hamda ilgari berilgan kreditlarni ta'minot sifatida qabul qilingan va kredit shartnomasi shartlarida ko'zda tutilgan

majburiyatlar orqali, qarz oluvchining o'z mablag'lari hisobidan, muddatidan oldin undirib olishga haqli.

Garov to'g'risidagi shartnoma bo'yicha, bank garovga qo'yilgan mulkni mustaqil ravishda sotishi mumkin. Garov predmeti auksion orqali sotiladi. Ayni paytda qarz oluvchi bankka garovga qo'yilgan mulk oldindan ma'lum past narxlarda sotilishi uchun javobgarlik to'g'risida talab qo'yishga haqli. Agar auksion bo'lib o'tmagani e'lon qilinsa, bank garovga qo'yilgan mulkni dastlabki narxda o'z ixtiyorida qoldirishga haqli. Bunda bank qonunga muvofiq uning talablari oldida ustunlikka ega bo'ladigan da'volarni qoldirishga majbur.

Bunday hollarda bank majburiyati shu mulkning auksion uchun dastlab belgilangan narxi summasidan oshmasligi zarur.

Garov predmetini sotishdan oldin summa kreditini qoplash uchun yetarli bo'lmagan hollarda, bank, agar shartnomada boshqa shart ko'zda tutilmagan bo'lsa, yetishmayotgan summani qarzdorning boshqa mulki hisobidan qonunda ko'zda tutilgan navbatdagi tartibda olish huquqiga ega.

Garov predmetini sotishdan tushgan summa qaytarilmagan kredit hajmidan ortiq bo'lsa, bank o'rtadagi bu tafovutni bir oy ichida qarz oluvchiga to'lashi shart.

Agar qarz oluvchi to'lov muddati kelgandan so'ng 90 kun ichida kredit shartnomasiga muvofiq qarzni to'lash bo'yicha majburiyatlarni bajarmasa, bank "Bankrotlik to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuniga muvofiq to'lovga layoqatsizlik to'g'risida ish qo'zg'ash uchun xo'jalik sudiga murojaat qilishi kerak.

Tijorat banklari amaldagi nizomga muvofiq kredit portfeli sifatini muntazam ravishda tahlil qilib borishlari, har bir kredit bilan bog'liq risk darajasini tasniflashlari hamda uni quyidagi 5 ta guruhdan biriga kiritishlari lozim:

- a) standart
- b) substandart
- d) qoniqarsiz
- e) shubhali
- f) umidsiz

Tijorat banki qarz bo'yicha ehtimol tutilgan yo'qotishlar uchun rezerv barpo etishi shart. Bu rezervga mablag'lar amaldagi tartibga muvofiq kiritiladi. Qarzlar bo'yicha ehtimol tutilgan yo'qotishlar uchun rezerv xo'jalik organlarga berilgan kreditlar tahlili hamda bank faoliyatining risk darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni belgilash

asosida tashkil qilinadi. Rezerv hajmi amaldagi qarzdorlik risk hujjati yoki guruhiga bog‘liq bo‘ladi. Tijorat banklari rezerv hajmini hisobot oyining har birinchi kuni uchun amaldagi tartibga asosan hisoblab chiqadilar. Berilgan qarzlarni kiritilgan “risk guruhi” yomonlashgan taqdirda qarzlarni bo‘yicha ehtimol tutilgan yo‘qotishlar uchun rezervga ajratmalar har oyda o‘tkazib boriladi. Bank oldidagi o‘z majburiyatlarini bajarmagan qarz oluvchiga nisbatan bank kredit shartnomasi shartlariga ko‘ra quyidagi huquqlarga ega:

- agar u kelishilgan muddatlarda bank tavsiyalarini bajarmasa, kreditlash to‘xtatilib, uni qaytarib olish to‘g‘risida ogohlantirilgan da‘vo xati yuborish;

- kreditdan foydalanganlik uchun foizlar o‘z vaqtida to‘lanmagan, shuningdek, kredit shartnomasida belgilangan muddatda qaytarilishi ehtimoldan uzoq bo‘lgan hollarda, qarz oluvchiga bankrotlik to‘g‘risidagi qonunda ko‘zda tutilgan jazo choralari qo‘llanishi haqida ogohlantirish berilgan da‘vo xati yuborilib, kredit bo‘yicha qarz qoldig‘ini muddatdan oldin undirib olish;

- qarz oluvchi hisob yuritish va buxgalteriya hisobi qoidalarining buzganligi aniqlansa, kreditlashni to‘xtatish va bu haqda soliq inspeksiyasiga xabar berish, shuningdek, undan hisob va hisobot qoidalarini buzilish sabablari to‘g‘risida izoh berilishi, ularni tugatish yuzasidan qanday choralar ko‘rilayotganini bildirilishini talab qilish.

Kreditni o‘z vaqtida qaytarish borasidagi majburiyatlarni bajarayotgan qarz oluvchi o‘zining to‘lovga layoqatsizligi to‘g‘risida matbuotda e‘lon berishi, bank esa bu haqda soliq inspeksiyasiga xabar qilishi kerak. Bank xo‘jalik sudiga murojaat qilib, bundan buyon qarz oluvchi bankrot deb tanilishini so‘rashga haqlidir. Qarz oluvchi to‘lovga layoqatsiz yoki bankrot deb e‘lon qilinganda, unga yangi qarzlarni berish to‘xtatiladi, ilgari berilgan kreditlar esa muddatidan oldin undirib olinadi. To‘lovlar navbati “Bankrotlik to‘g‘risida”gi qonunga muvofiq belgilanadi. Qarz oluvchi bankrot deb e‘lon qilingan vaqtdan boshlab uni quyidagilar bilan bog‘liq operatsiyalari to‘xtatiladi:

- mulkni begonalashtirish va berish;
- majburiyatlarni qoplash;
- hisob-kitobdagi xarajatlar;
- dividendlar, soliqlar, to‘lovlar to‘lash.

To‘lovga layoqatsiz qarz oluvchining barcha qarz majburiyatlari tugagan hisoblanadi va unga yangi talablar bildirilishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Bunday qarz oluvchining barcha turdagi qarzlariга penya

va foizlar qo'yish to'xtatiladi. Uning mulkini sotib, pul undirish borasidagi barcha cheklashlar bekor qilinadi. Mulkiy yoki moliyaviy tusdagi hamma talablar faqat tugatish jarayoni doirasida hal qilinadi. Bunda bank talablari ikkinchi navbatda qanoatlantiriladi. Mulk yetarli bo'lmagani tufayli qondirilmagan qarz majburiyatlari qanoatlantirilgan hisoblanadi va belgilangan tartibda hisobdan chiqariladi. Kreditdan ko'zlanmagan maqsadlarda foydalanganlik uchun qarz oluvchi bankka kredit shartnomasida belgilangan hajmda jarima to'laydi. Bank esa, o'z navbatida, tuzilgan shartnomaga muvofiq qarz oluvchini kredit resurslari bilan ta'minlashi shart.

Bank o'z majburiyatlarini bajarmagan taqdirda qarz oluvchiga shartnomada ko'zda tutilgan miqdorda jarima to'laydi. Nazoratdan farqli kredit monitoringi kreditlar holatini doimiy kuzatib borishini ko'zda tutadi. Umuman, kreditlash operatsiyalari tijorat banklarining o'z kredit siyosatlari asosida, Markaziy bankning kredit siyosatiga qo'yilgan talablaridan kelib chiqqan holda olib boriladi. Kredit monitoringi kredit siyosatining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib mijozlarga berilgan kreditlarning qaytarilishini, qolaversa, banklarning asosiy daromad manbalaridan biri hamda eng riskli operatsiyasi bo'lgan kreditlash bankning raqobatbardoshligini, rentabelligini, qisqacha ifodalaganda, bankning kelajagini ta'minlaydi.

Kredit monitoringi berilgan kreditlarning qaytarilishi va uni ta'minlash borasida qabul qilinadigan ishlovlar va chora-tadbirlar tizimidir. Kreditlar kredit qo'mitasining qarori asosida, belgilangan me'yoriy shartlar asosida, alohida ssuda hisob raqamini ochish va ushbu hisob raqamdan qarz oluvchining to'lov topshiriqnomasi asosida moddiy tovar boyliklar uchun naqd pulsiz o'tkazish yo'li bilan qarz beriladi. Tijorat banklari tomonidan kreditdan foydalanishning butun muddati davomida doimiy monitoring amalga oshiriladi va u qarz oluvchi tomonidan uning loyihasi va kredit shartnomasi shartlarining amalga oshirilishiga har tomonlama ko'maklashishiga qaratilgan bo'lishi lozim.

Monitoring jarayonida kredit olgan mijozning xo'jalik moliyaviy faoliyati, uning tuzilgan shartnomalarga muvofiq mahsulot yetkazib berish majburiyatlarini bajarishi, ishlab chiqarish hajmlari, noishlab chiqarish xarajatlari va yo'qotishlar, muomala chiqimlari, foyda va daromad mutanosibligi, o'z aylanma mablag'lari mavjudligining dinamikasi, tovar-moddiy boyliklar zaxiralari ahvoli, aylanma mablag'larning aylanishi tahlil qilinadi. Bank qarz oluvchining kreditga

layoqatliligi bo'yicha doimiy monitoringni amalga oshiradi va uning ko'rsatkichlarini qarzdorning kredit paketiga tikib boradi.

Bulardan tashqari bankka taqdim etilgan garovning holati va kreditdan samarali hamda maqsadli foydalanishi kredit shartnomasida kelishilgan shartlarga muvofiq garov obyektini faoliyat joyining o'zida o'rganiladi.

Qurilishni moliyalashtirish uchun berilgan kreditlar bo'yicha bank monitoring jarayonida kreditlangan obyektida kredit shartnomasida qayd etilgan muddatlar va shartlar asosida bajarilgan ishlar hajmining nazorat o'lchovini amalga oshiradi.

Berilgan kreditlardan boshqa maqsadlarda foydalanganlik holati aniqlanganda, bank kredit shartnomasida belgilangan tartibda, kreditning maqsadga nomuvofiq ishlatilgan qismini qarz oluvchining talab qilib olinguncha depozit hisob raqamidan muddatdan oldin undirib olish huquqiga ega⁶⁶. Qarz oluvchi tomonidan asosiy qarzni va unga hisoblangan foizlarni kredit shartnomasida kelishilgan muddatda qaytarilmasa, bank Fuqarolik kodeksining 280-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq mustaqil ravishda sudga murojaat etmasdan, garov predmetini tasarruf qilish huquqiga ega.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 2000-yil 22-fevralda tasdiqlangan, 432-sonli "O'zbekiston Respublikasi banklarida kredit hujjatlarini yuritish tartibi to'g'risida"gi nizomga asosan kredit monitoringi faoliyatida qo'llaniladigan hujjatlar keltirilgan. Unga ko'ra, tijorat banklari har bir berilayotgan yoki olinayotgan kreditlar bo'yicha kredit paketiga quyidagi hujjatlarni ilova qilishi lozim:

- qarzdorning moliyaviy ahvoli va to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirish imkoniyatlarini tekshirish maqsadida tegishli shartnomalar tuzilganidan so'ng bank va qarzdor o'rtasida yuz bergan muammolarni aks ettiruvchi yozishmalar va hujjatlar;

- kredit ta'minoti sifatida berilgan mulkni tekshirish hujjatlari;

- qarzdor kafilining moliyaviy ahvolini aks ettirgan barcha hujjatlar;

- kreditning o'z vaqtida va to'liq qaytarilishini ta'minlovchi hujjatlar;

- qarzdor to'lovlarni amalga oshirmagan holda bank tomonidan ko'rilgan chora-tadbirlarni tasdiqlovchi hujjatlar.

⁶⁶William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice-Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

Kreditga doir xizmat ko'rsatuvchi bank o'tkazish to'g'risidagi shartnoma shartlariga muvofiq kreditning o'z vaqtida va to'liq to'lanishini aks ettiruvchi hujjatlarni kredit paketida yuritishi shart.

Kredit monitoringiga qo'yiladigan talablar quyidagilarni tashkil etadi:

- kredit siyosatida kreditlarni tasniflash tizimi aniq ifodalanishi lozim;

- kredit xodimlari kredit portfelidagi barcha ma'lum bo'lgan salbiy o'zgarishlar to'g'risida rahbariyatga xabar berishlari kerak;

- qarzdor yoki garov ahvoli yomonlashishini oldindan aniqlash ehtimoliy yo'qotishlarni kamaytirish uchun juda muhimdir.

Kredit siyosati kreditlarning barcha toifalari bo'yicha "to'lovsizlik" tushunchasining aniq ifodalanishi, foizlarni o'stirmaslik mezonlari, shuningdek, bank boshqaruvi va kengashining tegishli hisobotlariga nisbatan talablarni o'z ichiga olishi lozim. Hisobotlarda ahvolning yomonlashishi, yashirin sabablari va sog'lomlashtirish rejaları batafsil bayon etiladi. Siyosat qarzlarni qaytarishga doir izchil, bosqichma-bosqich chora-tadbirlar ko'rilishini talab qilishi kerak. Rahbariyat Markaziy bank tomonidan belgilangan talablarga muvofiq kreditlarni hisobdan chiqarish tadbirlarini ishlab chiqishi lozim.

Kredit monitoringi faoliyatining asosiy tamoyili quyidagilarga asoslanishi kerak:

-Turli xil ko'rinishdagi kreditlarning davriy nazorati. Bu nazorat asosan kichik hajmdagi kreditlar yuzasidan bo'lib, 30 kunlik, 60 kunlik, 90 kunlik nazoratlar shaklida bo'ladi.

Kredit nazorati bosqichlarining diqqat bilan qayta ko'rishni, ya'ni:

1.Mavjud kredit bo'yicha to'lovlar hisobi ma'lumotlarining ishonchliligi.

2.Kredit ta'minotining holati va sifati.

3.Huquqiy jihatdan kredit qaytarilishining ishonchli ma'lumot hujjatlari to'liq bo'lishi lozim.

4.Mijozning bank krediti bo'yicha moliyaviy holatidagi o'zgarishlar va natijada kredit miqdorining ortishi yoki qisqartirilish darajasi.

5.Berilgan kreditning bank kredit siyosatiga va standartlariga mos bo'lishi.

6. Muammoli ssudalarning tez-tez tekshirilishi.

7. Iqtisodiy nobarqarorlik davrida kreditlarni tez-tez nazorat qilish v.b.

Hozirgi kunda kreditlash sohasida eng asosiy muammolardan biri kreditning to‘liq qaytarilishidir. Bu o‘rinda kredit monitoringi juda katta ahamiyatga ega. Kreditlarning to‘liq qaytib kelmasligiga asosiy sabab, “kredit tanlovi”ning iqtisodiy tamoyilga mos tushmay qolishidir. Bu yo‘qotishlar, xatolar bevosita kredit oluvchi subyekt haqida ma’lumotlarning yetarli emasligi yoki obyektiv emasligidan yuzaga keladi. Buning uchun xorij amaliyotida keng qo‘llaniladigan va hozirda O‘zbekistonda ham amaliyotga tatbiq qilinib borilayotgan kredit byurosi faoliyatini takomillashtirish, unda markazlashgan holda, mijozlar haqida to‘liq ma’lumotlar bera oladigan axborotlar bazasini yaratish va uning ishonchli va obyektiv ishlashini shakllantirish banklar uchun, iqtisodiyot uchun, bir bank infrastrukturasi uchun katta foyda keltiradi. Tezkor ma’lumotlar asosida banklar hamda mijozlar vaqtdan yutadilar. Bu tezkor ma’lumotlar kredit xarajatlarini uchinchidan, bank faoliyati operativligini, barqarorligini, salohiyatini oshiradi va, albatta, kredit monitoringi ishlari ham qisman yengillashadi, xususan, muammoli kreditlarning kamayishi hisobiga.

Kredit monitoringi ishlarini yengillashtiradigan yana biror xususiy yechim kreditlarni berishda mijozning biznes loyihasidan kelib chiqqan holda, loyihaning marketing tadqiqotining haqqoniyligi, hayotga yaqinligi bo‘lishi kerak, chunki yangi ishlab chiqariladigan tovarga talab qanchalik yuqori bo‘lsa, loyihaning moliyaviy natijasi ham samarali bo‘ladi. Bu esa kreditlarning to‘liq qaytarilishini ta’minlaydi. Zotan, kredit monitoringining asosiy vazifasi mijozga kreditni qaytarishiga ko‘maklashishdir.

Quyidagi tayanch so‘zlarga ta’rif bering

Aylanma aktivlar (mablag‘lar)	O‘z aylanma mablag‘lari
Aylanma aktivlarning manbalari	Qisqa muddatli majburiyatlar
O‘z mablag‘lari	Qoplash koeffitsiyenti
Bank krediti	Likvidlilik koeffitsiyenti
Kreditorlar	Muxtoriylik koeffitsiyenti
Ishlab chiqarish zaxiralari	Aylanma mablag‘larning aylanish koeffitsiyenti
Kreditga layoqatlilik	
To‘lovga layoqatlilik	Aylanma mablag‘larning kunlarda aylanishi
Likvid mablag‘lar	
Guruh likvid aktivlari	Aylanma mablag‘lar rentabelligi

O'z bilimini tekshirish uchun savollar

1. Kreditga layoqatlilik deganda nimani tushunasiz?
2. To'lovga layoqatlilik deganda nimani tushunasiz va uning kreditga layoqatlilikdan farqi nimada?
3. Kreditga layoqatlilikning asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlarini keltiring.
4. Qoplash, likvidlilik koeffitsiyentlari qanday aniqlanadi?
5. Muxtoriylik koeffitsiyenti nimani anglatadi, uning yuqori va past chegaralarini izohlang.
6. Kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlari nima uchun zarur?
7. Xorijiy davlatlarda mijozning kreditga layoqatliligini baholashning qanday usullarini bilasiz?
8. Mijozning moliyaviy hujjatlari asosida uning kreditga layoqatliligini baholang.
9. Kredit olish uchun biznes-reja tuzing va kredit olishni asoslab esse yozing.

VIII BOB. KREDITNING TA'MINOTI VA UNING SHAKLLARI

1-§. Kreditning ta'minlanganligi to'g'risida tushuncha

Kredit munosabatlari iqtisodiyotda mavjud aniq uslubiy asoslarga tayanadi. Uning asosiy elementlari bo'lgan ssuda kapitali bozori operatsiyalari ma'lum tamoyillar asosida olib boriladi. Bu tamoyillar kredit munosabatlari rivojlanishining birinchi bosqichida ko'zga tashlangan edi, keyinchalik esa ular umumdavlat va xalqaro kredit qonunchiligida yaqqol o'z aksini topdi. Iqtisodiy kategoriya sifatida kredit qaytib berishlik, kreditning muddatliligi, kreditning ta'minlanganligi, maqsadliligi va to'lovliligi kabi bir necha tamoyillarga ega.

Biz ko'rib o'tmoqchi bo'lgan tamoyil – kreditning ta'minlanganligidir. O'zbekiston Respublikasining “Fuqarolik kodeksi”, “Ipoteka to'g'risida”gi va “Garov to'g'risida”gi qonunlari kredit ta'minlanganligining huquqiy asoslari hisoblanadi. Bu tamoyil yordamida kreditning iqtisodiyotni rivojlanishida qiymat va moddiy ishlab chiqarish o'rtasidagi bog'liqlik ta'minlanadi. Bu tamoyilning asosiy mohiyati shundaki, bunda xo'jalik aylanishida ishtirok etuvchi bank mablag'larining har bir so'miga muayyan miqdorda moddiy boyliklar qarama-qarshi turishi kerak. Banklar tomonidan iqtisodiyot tarmoqlariga berilgan har qanday kreditlar to'liq tovar-moddiy boyliklari bilan yoki ma'lum xarajatlar, xizmatlar bilan ta'minlangan bo'lishi kerak. Tarmoqlarga ta'minlanmagan kreditlarning berilishi bank kreditlarining bankka qaytib kelmasligiga asos bo'ladi. Bu o'z navbatida bankning likvidligiga va pul muomalasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun ham bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar tomonidan beriladigan kreditlarning tovar moddiy-boyliklari va xarajatlar, xizmatlar bilan ta'minlangan bo'lishiga alohida e'tibor berilmoqda.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida, banklar faoliyatidagi eng asosiy muammolardan biri, berilgan ssudalarning qaytarilmasligidir. Ushbu muammoni qisman hal etish, ya'ni mijoz tomonidan kreditni qaytara

olmaslik riskini kamaytirish yo'llaridan biri mijoz mulkining ma'lum qismini berilgan kredit uchun garov sifatida talab qilishdir.

Ta'minlanganlik tamoyilining asosiy maqsadi kreditning qaytib kelishini ta'minlashga qaratilgan. Shu bois bu tamoyil kredit riski va u bilan bog'liq yo'qotishlarning oldini olib, kreditning o'z vaqtida bankka qaytib kelishini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasining bank qonunchiligi tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar turli shakldagi ta'minlanganlikka ega bo'lishi lozimligini ko'zda tutadi. Kreditning ta'minlanganligi sifatida quyidagilar qabul qilinishi mumkin:

1. Garov.
2. Kafillik.
3. Kafolat.
4. Sug'urtalash.
5. O'tkazish (sessiya).

Kreditning ta'minoti sifatida bir yoki bir necha ta'minot shakli qabul qilinishi mumkin. Ta'minotning hajmi va turlari qarz oluvchining moliyaviy ahvoriga, ssudaning hajmiga, qarz oluvchining mavqeyiga, majburiyatlarni o'z vaqtida bajara olish imkoniyati va mas'uliyatiga bog'liq bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 259-moddasiga asosan qarzdorning majburiyatlari garov, qarzdorning mulkini ushlab qolish, kafolat va qonun bo'yicha yoki shartnomada ko'rsatilgan boshqa usul bilan ta'minlangan bo'lishi mumkin. Bu ta'minotning qaysi birini tanlash majburiyat turiga bog'liq. Aksariyat hollarda kredit va qarz shartnomasini bajarish bo'yicha garov, kafolat qulay hisoblanadi. Qarz oluvchi kreditning ta'minlanganligi sifatida bir yoki bir necha turdagi ta'minlanganlikni qo'yishi va uni kredit shartnomasida ko'rsatishi mumkin. Kreditning ta'minlanganligi bo'yicha garov kredit shartnoma bilan birgalikda rasmiylashtiriladi va unga, albatta, ilova qilinishi lozim. Shuningdek, Fuqarolik kodeksining 738-moddasida qarz oluvchi qarz summasining qaytarib berilishini ta'minlash yuzasidan qarz shartnomasida nazarda tutilgan majburiyatlarni bajarmasa, shuningdek, qarzning ta'minoti qarz beruvchi javobgar bo'lmagan vaziyatlarda yo'qotilsa yoki uning shartlari yomonlashsa, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz beruvchi qarz oluvchidan qarz summasini muddatidan oldin qaytarishni va tegishli foizlarni to'lashni talab qilishga haqli ekanligi ko'rsatilgan.

Jahon amaliyotida bank ssudalarini ta'minlashning o'ta keng tarqalgan turlari – yer, uy-joy, qimmatli qog'ozlar, debitorlik qarzlari yig'indilari, tegishli hujjatlar bilan birga taqdim etilgan tovarlar, sug'urta polislari va boshqalar hisoblanadi.

Yer, uy-joy va boshqa ko'chmas mulk ta'minotning ishonchli va muhim obyekti hisoblanadi, ular hech qachon o'z qiymatini to'la yo'qotmaydi. Qimmatli qog'ozlar bank uchun ma'qulroq ta'minlash turi hisoblanadi. Chunki qimmatli qog'ozlarni fond bozorida osongina sotish mumkin, bankda saqlash uchun xarajatlar talab qilinmaydi. Shular bilan bir qatorda, ularni sotish va sotib olishda ortiqcha rasmiyatchilikning yo'qligi qimmatli qog'ozlarning ta'minlanganlik obyekti sifatida ahamiyatini oshiradi. Ayni vaqtda shuni esda tutish lozimki, agar ta'minlanganlik sifatida aksiya olinayotgan bo'lsa, uning kursi keskin tebranishi mumkinligini, kurs pasayganda zarar ko'rish mumkinligini, albatta, inobatga olish lozim.

Debitor qarzdorlik yig'indisi deganda, bu yerda ochiq hisob-varaqlar bo'yicha hisob-kitoblardagi qarzdorlik yig'indisi tushuniladi. Bu pul bankning mijozlari jo'natgan tovarlari uchun xaridorlardan olishi lozim bo'lgan puldir. Bu turdagi ta'minlash obyekti jahon amaliyotida keng qo'llaniladi.

Xomashyo, materiallar va tayyor mahsulotlar ko'pchilik davlatlarda, xususan, respublikamizdagi kreditning keng qo'llaniladigan ta'minlanish obyekti bo'lib xizmat qiladi.

Sug'urta qilinuvchi sug'urta kompaniyasiga badal to'lab boradi. Sug'urta muddati tugashi bilan mablag' to'lagan shaxsga qaytarilishi mumkin. Bank sug'urta polisini yig'ilgan badallar yig'indisi miqdorida ta'minlanganlik uchun qabul qiladi.

Ishonchli kreditlar va ularning qaytarilishini ta'minlovchi birdan-bir garov shakli kredit shartnomasi hisoblanadi. Kredit shartnomasi shartlarining bajarilishini kredit ta'minlanganligining sharti sifatida qabul qilish, xorijiy banklar tomonidan cheklangan hajmda, ishonchga sazovor bo'lgan doimiy mijozlarni qisqa muddatda kreditlash jarayonida qo'llaniladi. O'rta va uzoq muddatli kredit berishda ham berilgan kreditlarni sug'urta qilish sharti bilan istisno tariqasida qo'llanilishi mumkin. Odatda, sug'urta qilish, qarz oluvchi hisobidan amalga oshiriladi.

Yaxshi ta'minlangan kreditlar. Bunday kreditlar zamonaviy bank kreditining asosiy turi sifatida ta'minlangan ssudalar hisoblanadi. Ta'minlanganlik sifatida qarz oluvchining har xil shakldagi mulki, ko'proq ko'chmas mulki va uning ixtiyoridagi qimmatli qog'ozlar, boshqa mulk shakllari bo'lishi mumkin, qarz oluvchi o'z majburiyatlarini bajara olmagan hollarda, ta'minlanganlik asosi bo'lgan mulk bank ixtiyoriga o'tadi va bank uni sotib yetkazilgan zararlarni qoplash huquqiga ega bo'ladi. Bank tomonidan berilayotgan kredit miqdori taklif etilayotgan ta'minlanganlikning o'rtacha bozor narxidan past bo'ladi va mulk bahosi tomonlarning kelishuvchi natijasida aniqlanadi.

Kreditlar sifatli aktivlar bilan, aytaylik, yer yoki hukumatning qimmatli qog'ozlari, ya'ni davlat zayomlari bilan ta'minlangan bo'lsa, u holda ularning foiz stavkasi ta'minlanmagan kreditlarnikiga nisbatan past bo'lishi mumkin. Chunki bunda kreditni qaytarmaslik riski minimallashtirilgan bo'ladi. Xalqaro kreditlar oltin, olmos, platina kabi nodir metallar bilan ta'minlangan bo'lsa, ularning foiz stavkasi sezilarli darajada past bo'ladi. Kreditning ta'minlanganligi uchun qabul qilinadigan mulk likvidligi yuqori, tez sotiladigan, oldin biror majburiyat bo'yicha garovga qo'yilmagan, korxonaga tegishli bo'lgan mulk bo'lishi lozim.

Bank ssudalarining tovar-moddiy boyliklar bilan to'liq ta'minlanganligi pul muomalasining barqarorligini ta'minlaydi, chunki bank mablag'larining aylanishi, ya'ni pullari naqd pulga va, aksincha, transformatsiyalanib turadi. Kreditning ta'minlanganligi sifatida kafillik, kafolat, garov va boshqalar qo'llaniladi. Quyida biz shu ta'minlanganlik shakllarini alohida ko'rib chiqamiz.

2-§. Kafillik va uning ahamiyati

Kreditning ta'minlanganligi sifatida qabul qilinib, kredit majburiyatlari bajarilishi ta'minlashning keng tarqalgan usullaridan biri – kafillik hisoblanadi. Fuqarolik kodeksining 292-moddasiga muvofiq kafillik shartnomasi bo'yicha kafil boshqa shaxs o'z majburiyatini to'la yoki qisman bajarishi uchun uning kreditori oldida javob berishni o'z zimmasiga oladi. **Kafillik** yoki kafolat deganda, uchinchi shaxsning moliyaviy kafolati yoki kafilligi bilan beriladigan ssudalarni tushunish

mumkin. Bunda kredit boshqa bir tashkilotning kafolati asosida beriladi. Kafillik beruvchi korxonaga yoki muassasa, agar qarz oluvchi kredit shartnomasida ko'rsatilgan shartlarni vaqtida bajarmasa, shu tufayli bank ko'rgan zararlarni qoplashga kafillik beradi va faoliyat davomida haqiqatda shunday ahvol ro'y bersa, o'z mablag'lari hisobidan zararni qoplab beradi. Moliyaviy kafillik beruvchi tomon sifatida huquqiy shaxslar, shuningdek, turli darajadagi davlat hokimiyati organlari, jismoniy shaxslar ishtirok qilishlari mumkin. Kafil bank – kreditor o'rtasida kafillik bo'yicha munosabatlarni rasmiylashtirish uchun **kafillik shartnomasi** imzolanadi. Amaliyotda kafillik shartnomasini tuzishning quyidagi holatlari uchraydi:

- bank-kreditor va qarz oluvchi o'rtasida kredit shartnomasi imzolanganidan keyin;

- kredit shartnomasi imzolanishidan oldin.

Bu tez-tez uchrab turadigan holat, bunda bank kreditni berishni rasmiylashtirishni faqatgina qarz oluvchi uchun kafillikni olgandan keyingina amalga oshiradi.

Birgalikda, ya'ni kredit shartnomasi bilan birga uch tomonlama kafillik shartnomasini imzolash. Bu hujjatni bank-kreditor, qarz oluvchi va kafil rasmiylashtiradi.

Kafillik shartnomasi **yozma shaklda** tuzilishi kerak. Yozma shaklga rioya qilmaslik shartnomani qonuniy kuchga kirmasligidan dalolat beradi.

Kafillik shartnomasida qaysi majburiyatni bajarish uchun kafillik berilganligini aniqlashga imkon beruvchi shartlar ko'rsatilishi kerak. Kafillik to'liq (kreditning summasi va foizlarini o'z ichiga oluvchi) yoki qisman (masalan, faqat foizlar bo'yicha) bo'lishi mumkin. Shartnomada kafilning o'z majburiyatlarini bajarish bo'yicha tartib va shart-sharoitlari ko'rsatilishi kerak. Kafilning javobgarligi qonun bilan belgilanadi.

Kafillik bilan ta'minlangan qarzdorning majburiyatlarini bajarish paytida kafil va qarzdor, agar qonun yoki kafillik shartnomasi bo'yicha kafilning subsidiar javobgarligi ko'zda tutilmagan bo'lsa, kreditor oldida birgalikda javobgar hisoblanadilar.

Birgalikdagi javobgarlikda kreditor kreditni to'liq yoki qisman qarz oluvchi va kafildan birgalikda qoplashni talab qilishi yoki ularning biridan alohida holda talab qilishi mumkin. Kreditor hamkorlikdagi qarzdorlikning (qarz oluvchi yoki kafil) biridan to'liq qoniqmaganda,

boshqa hamkor qarzdordan qoplanmagan qismini talab qilish huquqiga ega.

Kafil kreditor oldida qarz oluvchi kabi xuddi shunday hajmda javobgar bo'ladi, ya'ni foizlarni to'lash, qarzni undirish bo'yicha sud xarajatlarini qoplash va kreditorning boshqa zararlarini qoplash bo'yicha javobgarlikka ega. Ammo shartnomada kafilning cheklangan javobgarligi kafillik summasini aniqlash yoki kafil to'lovni kafolatga olgan zararining bir qismini aniqlash orqali o'rnatilishi mumkin.

Bank kafil bilan o'z munosabatlarini o'rnatishda, kafillik shartnomasida qarz oluvchi bilan o'zaro javobgarlik to'g'risida ko'rsatma berilmagan bo'lsa, kafil subsidiar javobgarlikni o'ziga oladi. Bunday holda kreditor, birinchi navbatda, qarz oluvchiga qarzni undirish bo'yicha murojaat qiladi va kafilning javobgarligi faqatgina kredit shartnomasi bo'yicha qarz qoplanmaganda yuz beradi.

Agar asosiy qarzdor kreditorning majburiyatlarini to'liq bajarishni rad etsa yoki kreditor belgilangan muddatda taqdim etilgan talabnoma bo'yicha javob olmasa, bunda talabnoma subsidiar javobgarlikni o'ziga oluvchi shaxsga taqdim etilishi mumkin.

Subsidiar javobgarlikni olgan shaxs (kafil) kreditor tomonidan taqdim etilgan talabnomani bajarishdan oldin asosiy qarz oluvchini bu haqda ogohlantirishi lozim. Agar subsidiar javobgarlikni olgan shaxsga da'vo qo'zg'atilgan bo'lsa, bunday holda u (kafil) asosiy qarz oluvchini bu ishda qatnashishga jalb etadi

Yana shuni ta'kidlab o'tish kerakki, kafil va qarz oluvchi o'rtasida munosabat kafil va kreditor o'rtasidagi munosabatga ta'sir qilmaydi.

Ba'zi paytlarda, qarz oluvchi va kreditor o'rtasidagi munosabat tugaydi hamda ular o'rtasida tuzilgan shartnoma bekor qilinadi. Ammo shu shartnomaga muvofiq kafil bank-kreditor bilan kafillik shartnomasini tuzgan bo'ladi. Qarz oluvchi qarzini to'lamagan holda kreditor kafildan solidar majburiyatni bajarishni talab etadi. Amaliyotda ba'zan kafil qarz oluvchi bilan munosabati tugaganligi to'g'risida axborot bergan holda majburiyatni bajarishni rad etadi. Bu dalillar sud tomonidan qabul qilinmaydi, sud faqat kafillik kreditor va kafil o'rtasidagi shartnoma sifatida ko'rib chiqishi va uning bajarilishi yuzasidan qaror qabul qilishi mumkin.

Qonun bo'yicha kafil nafaqat javobgarlikni oladi, balki aniq bir huquqlardan foydalanadi. Kafil kreditorga to'langan summadagi qarzlarni qarz oluvchidan talab qilish huquqiga ega.

Majburiyatlarning kafil tomonidan bajarilishi uchun kreditor qarz oluvchiga bo'lgan talabini tasdiqlovchi hujjatlarni unga topshirishi va shu talabni ta'minlovchi huquqlarni o'tkazishi zarur. Qonunchilik bo'yicha kafil tomonidan ta'minlangan majburiyatni bajargan qarz oluvchi bu haqda kafilga tezda xabar berishi lozim. Agarda bank kafilning mablag'ini asossiz oborotga olgan bo'lsa, kafil kreditordan asossiz olgan mablag'ini undirish bo'yicha talab qo'yishi yoki qarz oluvchiga bo'lgan regressiv talabini qo'yish huquqiga ega.

Kafillik aniq hollarda, ya'ni kafil tomonidan ta'minlangan majburiyat to'xtatilganda, kafil uchun javobgarlikni oshiradigan yoki boshqa nomaqbul hollarga olib keladigan majburiyatlar bo'yicha o'zgarishlar bo'lganda, kafillik bilan ta'minlangan majburiyat bo'yicha qarzni boshqa shaxsga o'tkazilishi bilan, agar kafil kreditorga yangi qarz oluvchi javob berishga rozilik bermagan bo'lsa, kreditor qarz oluvchi yoki kafil tomonidan taklif etilgan tegishli ijroni bajarishdan bosh tortsa, kafillik shartnomasida ko'rsatilgan muddatning o'tishi va boshqa hollarda kafillik to'xtalishi mumkin.

Shunday qilib, kredit to'lashning kafili sifatida turli xildagi yuridik va jismoniy shaxslar qatnashishi mumkin.

Tijorat banklari kreditlari bo'yicha kafil sifatida o'z zimmasiga mas'uliyatni oluvchi subyekt ma'lum talablarga javob berishi lozim. Uning soliq va majburiy to'lovlardan yirik miqdorda qarzi bo'lmasligi, doimiy pul oqimiga hamda ijobiy auditorlik xulosasiga ega bo'lgan moliyaviy barqaror, mijozga berilayotgan kredit summasining 200 foizi miqdorida ko'chmas mulk yoki jihozlar (mini sex, zavod, avtomobil hamda boshqa transport vositalari)ga ega bo'lgan va bu mulklar kafil yuridik shaxsning nomiga rasmiylashtirilgan hamda uning balansida rasman aks ettirilgan yuridik shaxslar kafil bo'lishlari mumkin. Yuridik shaxs talab qilingan darajada mulkka ega bo'lmagan hollarda yuridik shaxs bankdagi jamg'arma va depozit hisobvaraqlarida yoki qimmatli qog'ozlar shaklida (bankning o'z aksiyalari bundan mustasno) kafillikni ta'minlash mumkin bo'lgan pul mablag'iga ega bo'lsa hamda bu mablag'ni bankka undiruv qaratish huquqini bergan bo'lsa, sotilgan tovar (bajarilgan ish, xizmat)lar, omborxonadagi sotish uchun olib kelinayotgan import mahsulotlar bo'yicha mablag'lar kelib tushishi aniq

bo'lgan va bunga, bankda shubha bo'lmaganda hamda bankda uni undirib olish uslubi mavjud bo'lganda, vaqtincha mablag'ga ega bo'lsada, kamida uch yil davomida bankda xizmat ko'rsatilgan va bank oldidagi o'z majburiyatlarini doimo bajarib kelgan, kelgusida kutilayotgan yoki sotilgan hosildan (mahsulot, ish, xizmat) mablag' manbalariga ega bo'ladigan bo'lsa, ular kafil sifatida kredit munosabatlarda qatnashishi mumkin.

Bank bir paytning o'zida kredit ta'minoti uchun **bir nechta yuridik va jismoniy shaxsning kafilligini** olishi mumkin. Bunday hollarda, shartnoma tuzishda bank majburiyatni kafillar o'rtasida teng taqsimlash sharti bilan yoki kafillarning bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda har biriga butun kredit majburiyatlarini yuklaydigan shartlar bilan shartnoma tuzishi mumkin. Bu kredit berilayotgan mijozning ishonchliligidan kelib chiqib hal qilinadi.

Mijoz tomonidan uchinchi shaxs kafilligi taqdim qilinganda, kafillik yoki kafolat xati beruvchi yuridik shaxsning, rahbar xodimlarining shartnoma imzolash vakolatlarini o'rganish (bunda, zarur holda imzolar namunasi va rahbarning lavozimga tayinlanganligi to'g'risidagi buyruqdan (qarordan) ko'chirma olinadi), kafillik beruvchi korxonaning uchinchi shaxs majburiyati yuzasidan kafillik berishga mulkdorlar (ta'sischilarning) roziligini tasdiqlovchi hujjat (ustavda va boshqa me'yoriy hujjatda shunday hujjatni ijrochi rahbarga imzolashga to'g'ridan to'g'ri vakolat berilgan bo'lmasa, korxonalar mulkdorlari yoki ular vakolat bergan organ (vakillar) tomonidan yozma shaklda alohida rozilik olinadi), kafil (kafolatchi)ning moliyaviy faoliyatini ifodalovchi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar, jumladan, kafilning soliq va majburiy to'lovlar oldidagi hamda boshqa uchinchi shaxslar oldidagi majburiyatlariga doir ma'lumotlar o'rganilishi lozim. Ushbu ma'lumotlar kafil (kafolatchi)ga berilgan auditorlik xulosasi, uning moliyaviy balansi, kafilning keyingi davrdagi hisobvarag'i holati, kafilga xizmat ko'rsatuvchi bank tomonidan berilgan ma'lumotnomalar orqali va mumkin bo'lgan boshqa vositalar orqali olinadi. Agarda bank kreditlash uchun olishi kerak bo'lgan ma'lumotlar auditorlik xulosasida yetarlicha bayon qilinmagan bo'lsa, unda bank auditorlik hisobotini talab qilishi yoki mijoz va kafildan muzokaralar yo'li bilan qo'shimcha ma'lumot olishi mumkin. Bank kafillik shartnomasining amal qilish davrida kafil korxonani barcha yo'nalishlarda monitoring qilib borishi lozim. Bunday monitoring korxonalar rahbari o'zgarishi, korxonaning qayta tashkil qilinishi, mulkdorlarning o'zgarishi, uning yangi qabul

qilayotgan majburiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar, unga nisbatan qo'llanilayotgan iqtisodiy sanksiyalar, kafil tomonidan tuzilgan yirik bitimlar va boshqa shunga o'xshashlar bo'yicha amalga oshirilishi lozim. Mas'uliyati cheklangan va aksiyadorlik jamiyatlari bilan shartnoma tuzishda qonunda, bu jamiyatlarga yirik va daxldor shaxslar bilan bitim tuzishda belgilangan talablarga rioya qilinishi lozim. Kafillik shartnomasi qarzdor, kafil va kafillikni qabul qiluvchi bank ishtirokida, yozma shaklda tuzilishi kerak. Kafillik beruvchiga boshqa bank xizmat ko'rsatayotgan bo'lsa, imkoni boricha unga xizmat ko'rsatuvchi bank ishtirokida tuzish maqsadga muvofiq bo'ladi. Kafillik shartnomalarini tuzish, o'zgartirish va bekor qilish tartibi Fuqarolik kodeksi asosida tartibga solinadi.

Fuqarolik kodeksida belgilangan norma talablaridan kelib chiqib, bank tomonidan kafilga qo'yiladigan talab uning solidar javobgarligini ko'zda tutadi, ya'ni kafil bank oldida qarzdor bilan baravar hajmda javob beradi, shu jumladan, foizlar to'laydi, qarzni undirib olish bo'yicha sud chiqimlarini va qarzdor majburiyatini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli bank ko'rgan boshqa zararlarni to'laydi. "Tadbirkorlik faoliyati erkinliklari kafolatlari to'g'risida"gi qonunda kafil bo'lib to'lovga qobiliyatli yuridik va jismoniy shaxslar chiqishi mumkinligi ko'zda tutilgan. Kreditlash bo'yicha amaldagi tartibda yuridik shaxslardan auditorlik xulosasi talab qilingan holda, yakka tadbirkorlar va jismoniy shaxslarning to'lovga qobiliyatligi bank tomonidan umumqabul qilingan qoidalar asosida o'rganiladi. Jumladan, tadbirkorga xizmat ko'rsatuvchi bankdan hisobvarag'idagi mablag'lari to'g'risidagi ma'lumotlar, jismoniy shaxsdan esa uning omonati (uning taklifi bilan) yoki ish haqi, boshqa daromadlari to'g'risidagi zarur hollarda, davlat soliq inspeksiyasi tomonidan tasdiqlangan jismoniy shaxsning daromadlari to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim qilish so'raladi. Jismoniy shaxslarning kafilligi faqat jismoniy shaxslarga kredit berishda asosiy ta'minot sifatida olinishi mumkin, boshqa kreditlar bo'yicha jismoniy shaxsning kafilligi qo'shimcha yoki navbatdagi ta'minot sifatida qabul qilinadi.

Bank yoki boshqa moliya muassasalari tomonidan beriladigan kafolatlar ushbu tashkilotlarning bevosita birinchi rahbari yoki boshqa vakolatli shaxslari hamda bosh hisobchisi tomonidan imzolangan va muhrlangan bo'lishi talab etiladi, kafolat berish huquqi bank filiallar vakolatiga berilgan bo'lsa, u holda bunday vakolatni beruvchi yuridik shaxsning vakolatli boshqaruv organining shartnoma tuzishga ruxsati

taqdim qilinishi lozim. Kafolat xatida kafolat beruvchining kredit va unga hisoblangan foizlarini ma'lum bir sabablarga ko'ra qarzdor tomonidan to'lanmay qolishi sodir bo'lganda, bankning birinchi talabiga muvofiq to'lab berilishi aniq aks ettirilishi talab etiladi.

3-§. Bank kafolati va uning kreditlashdagi o'rni

Tijorat banklari tomonidan bank kafolatlarini berish tartibi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 299-310 moddalari talablaridan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2012-yil 24-martdagi 10/1-son qarori bilan tasdiqlangan 761-sonli nizom talablari asosida olib boriladi.

Kafolat – kafolat beruvchi tomonidan qarz oluvchi o'z majburiyatlarini bajara olmagan taqdirda, muddati kelganda uning majburiyatlarini to'lab berish majburiyati tushuniladi. Qonunchilik hujjatlariga asosan bank, boshqa kredit muassasalari yoki sug'urta tashkilotlari (kafil) boshqa shaxs (prinsipial)ning buyurtmasiga ko'ra kafolat berishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 299-moddasi va Markaziy bankning ushbu sohaga oid me'yoriy hujjatlariga asosan **bank kafolati** – bank (kafil) boshqa shaxs (prinsipial)ning buyurtmasiga ko'ra kafil o'z zimmasiga olayotgan majburiyat shartlariga muvofiq prinsipialning kreditori (benefitsiar) pul summasini to'lash haqida yozma talabnoma taqdim etsa, pulni unga to'lash haqida prinsipialga beradigan yozma majburiyatidir. Qonunchilik hujjatlariga asosan bank kafolatida keltirilgan kafil, prinsipial, benefitsiar so'zlarining mohiyatiga e'tiborimizni qaratamiz. Bank kafolatida **kafil** – o'z mijozi, ya'ni (prinsipial)ning yozma arizasiga ko'ra, prinsipial benefitsiar oldidagi majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda kafolatga muvofiq ushbu majburiyatlarning bajarilishini o'z zimmasiga oluvchi bank, **prinsipial** esa bankka o'zining uchinchi shaxs (benefitsiar) oldidagi majburiyatlari bajarilishining ta'minoti sifatida kafolat berish to'g'risida ariza bilan murojaat qilgan shaxs, **benefitsiar** prinsipialning majburiyati bo'yicha kafolatni qabul qiluvchi kreditor hisoblanadi.

Kafolatga binoan bank (kafil) mijozning (prinsipial) iltimosiga ko'ra, bank o'z zimmasiga olayotgan majburiyat shartlariga muvofiq prinsipialning kreditori (benefitsiar) pul summasini to'lash haqida yozma talabnoma taqdim etsa, pulni unga to'lash haqida prinsipialga

yo'zma majburiyat beradi. Kafolat prinsipialning (mijozning) benefitsiar oldidagi o'z majburiyatini (asosiy majburiyatni) lozim darajada bajarishini ta'minlaydi. Kafolat berilgani uchun prinsipialdan bank tarif stavkalarida yoki kredit komissiyasi qarorida belgilangan miqdorda haq to'lanadi. Kafolat berilishida bank va prinsipial o'rtasida alohida yo'zma shartnoma tuziladi. Bunda, bank kafolat berishdan oldin uning uchun undiriladigan haq to'g'risida mijozga tushuntirish berib, u bilan kelishib olinishi va bu shartnomada ko'rsatib o'tilishi kerak.

Kafolat asosiy qarz bo'yicha hisob-kitoblardan yoki kreditor va asosiy qarz oluvchi o'rtasidagi shartnomadan ajralgan holdagi mustaqil majburiyat hisoblanadi. Amaliyotda kredit tashkilotlari tomonidan beriladigan bank kafolatlarining turli xildagi ko'rinishlari mavjud. Bank kafolati (xuddi kafillik kabi) kredit majburiyatlarini qoplash vositasi hisoblanadi va u ancha qulay vosita bo'lib, moliyaviy yo'qotishlardan qochish maqsadida kreditorlar tomonidan keng foydalaniladi.

Bank kafolatini olish uchun mijoz (prinsipial) bankka yo'zma ravishda ariza (kafolat buyurtmasi) bilan murojaat qilishi kerak. Arizada so'ralgan kafolat turi, summasi va muddatlari hamda kafolat uchun qarama-qarshi ta'minot turi taklif qilinadi. Mijoz o'z arizasi bilan birga kafolatdan foydalanishning butun davrini o'z ichiga olgan pul oqimi tahlili ko'rsatilgan biznes-rejasini, davlat soliq xizmatining mahalliy (tuman) organi tasdiqlagan oxirgi hisobot sanasi bo'yicha buxgalteriya balansi moliyaviy natijalari haqida hisobot, muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzdorlik haqidagi ma'lumotnoma, shuningdek, 90 kundan ziyod qarzlarga doir solishtirish dalolatnomalari va oxirgi uch moliyaviy yil natijalari bo'yicha auditorlik xulosasi, kafolat ta'minotiga doir hujjatlar, shartnomalarni imzolash huquqini tasdiqlovchi hujjatlar, mijozning (prinsipialning) kreditori (benefitsiar) tomonidan talabnomasiga doir hujjatlarni taqdim etishi lozim. Bank ham o'z navbatida u bergan kafolat bo'yicha majburiyatni o'z vaqtida bajarishning ta'minotiga e'tibor qaratadi. Mijoz bankka likvidli mulk yoki qimmatli qog'ozlarni garovga qo'yishi, kafolat bo'yicha majburiyatni bajarmaslik xatarining sug'urta qilinganligi to'g'risidagi sug'urta polisi va boshqa ta'minotni, ta'minot turlaridan birini taqdim etishi lozim.

Bank hujjatlari bankka kelib tushgan kundan boshlab yigirma bank kuni ichida kafolat berish yoki kafolat berishni rad etish to'g'risida qaror qabul qilishi va o'z qarori to'g'risidagi xabarnomani uch bank kundan

kechiktirmay prinsipialga yuborishi zarur. Kafolat berish to'g'risida ijobiy qaror qabul qilinsa, kafil va prinsipial o'rtasida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda kafillik shartnomasi tuziladi.

Shartnomada shartnoma tuzilgan sana va joy, shartnoma predmeti, shartnoma bahosi, bajarilish muddatlari, tomonlarning huquq va majburiyatlari, kafilning xizmatlariga haq to'lash miqdori va tartibi, majburiyatlarining chegaralari, kafolatni chaqirib olish asoslari, shartnoma bo'yicha javobgarlik, uni bekor qilish va boshqa rekvizitlar ko'rsatiladi.

O'zbekiston Respublikasining banklarga oid qonun hujjatlariga, shu jumladan, Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga rioya etmayotgan hamda kredit portfelida 6 foiz va undan yuqori miqdordagi to'lov muddati o'tgan yoki muammoli aktivlari mavjud bo'lgan tijorat banklari tomonidan kafolat berish taqiqlanadi. Undan tashqari tijorat banklari tomonidan berilgan jami kafolat va prinsipial tomonidan qoplanmagan benefitsiarga to'lab berilgan mablag'lar summalarining yig'indisi birinchi darajali bank kapitalining 25 foizidan oshmasligi kerak.

Bank kafolatini olish xohishida bo'lgan mijoz (prinsipial) zarar ko'rib ishlamayotgan bo'lishi hamda likvid balansga ega bo'lishi, muddati o'tkazib yuborilgan kreditorlik qarzlarning mavjud bo'lmasligi, oxirgi uch moliyaviy yil natijalari bo'yicha ijobiy auditorlik xulosasiga hamda ijobiy kredit tarixiga ega bo'lishi lozim. Agarda mijoz bank kafolatini olgandan keyin shartnoma shartlarini buzsa, bank tomonidan kafolat chaqirib olinishi mumkin. Buning uchun bank kafolat berishda uning chaqirib olish mumkinligi yoki mumkin emasligini aniq belgilab qo'yishi va bu shartnomada aks ettirilgan bo'lishi lozim. Bank tomonidan berilgan kafolatda uning berilgan kuni va amal qilish muddati va agar bankning boshqa shartlari bo'lsa ular ham ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bankda berilgan barcha kafolatlar bo'yicha ularning summasi, shartlari, muddati va turi to'g'risida alohida hisobot yuritiladi.

Kafolat Bosh bank tomonidan beriladi, kafolat berish masalasi Bosh bankning kredit qo'mitasi tomonidan ko'rib chiqiladi va uning qarori asosida amalga oshiriladi. Aksariyat banklarda Bosh bank tomonidan bank filiallariga kafolat berish huquqining taqdim etilishiga yo'l qo'yilmaydi. Ammo ba'zi banklarning Kredit qo'mitasi ma'lum turdagi kafolatlarni berish bo'yicha qaror qabul qilish vakolatlarni filial kredit komissiyalariga berishi mumkin. Bunday hollarda bank filiali kredit komissiyasi bank kafolati berish to'g'risida ijobiy qaror qabul

qilgandan so'ng, agarda, unga kafolat berish huquqi berilmagan bo'lsa, ko'rsatilgan hujjatlarni va, shuningdek, bank kafolati berish to'g'risidagi shartnomani imzolagan holda Bosh bank kredit qo'mitasiga hujjatlarni taqdim qiladi. Bank filiali va mijoz o'rtasidagi bank kafolati berish to'g'risidagi shartnomada uning kredit qo'mitasi roziligi olingandan keyingina kuchga kirishi mumkinligi to'g'risidagi shart kiritilgan bo'lishi kerak.

Kafolatda nazarda tutilgan kafilning benefitsiar oldidagi majburiyati kafolat berilgan summani to'lash bilan cheklanadi.

Kafilning prinsipialdan kafolat bo'yicha benefitsiarga to'langan summalarni regress tartibida to'lashni talab qilish huquqi kafilning prinsipial bilan bajarish yuzasidan kafolat berilgan kelishuvda belgilab qo'yiladi.

Berilgan kafolat bo'yicha uning amal qilish muddati davomida prinsipialning moliyaviy ahvoli va kafolat berish bilan bog'liq bitimlarning ijrosi doimiy nazorat qilib boriladi. Prinsipial moliyaviy ahvoli yomonlashganda yoki u tomonidan kafolat berish to'g'risidagi shartnomaga rioya qilinmaganda, kafolat berish to'g'risidagi shartnoma bo'yicha ta'sir choralari qo'llaniladi.

Bank tomonidan kredit (lizing) qaytmaslik xavfi yuzasidan boshqa banklarning kafolati qabul qilinishi mumkin. Bunday holatda, boshqa shartnomalar kabi berilayotgan kafolat shartlari kredit (lizing) shartnomasi shartlariga muvofiqligi va boshqa shartnomaning muhim shartlari bank tomonidan o'rganib chiqiladi. Boshqa banklarning kafolati kafolat bergan Bosh banking vakolatli rahbarlari tomonidan tasdiqlangan (ma'qullangan) bo'lgandagina qabul qilinishi mumkin.

Tijorat banklari tomonidan berilgan kafolatlar bo'yicha prinsipialning moliyaviy ahvoli, kredit tarixi va prinsipial faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiyot tarmog'i holatini hisobga olgan holda, uning kreditga layoqatliligidan kelib chiqib belgilangan tartibda ehtimoliy yo'qotishlarga qarshi zaxira shakllantirishi lozim. Prinsipialning kredit layoqatliligi "yaxshi", "standart", "substandart", "past" va "yomon" kabi tasniflanadi.

Kreditga layoqatliligi "yaxshi" deb e'tirof etilgan prinsipial berilgan kafolatlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarga qarshi zaxira shakllantirilmasligi mumkin. "Standart" kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlariga ega bo'lgan prinsipial berilgan kafolat summasining 10 foizi miqdorida, "substandart" deb e'tirof etilgan prinsipial berilgan kafolat summasining 25 foizi miqdorida, kreditga layoqatliligi "past"

deb e'tirof etilgan prinsipial berilgan kafolat summasining 50 foizi miqdorida, "yomon" kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlariga ega bo'lgan prinsipial berilgan kafolat summasining 100 foizi miqdorida ehtimoliy yo'qotishlarga qarshi zaxira shakllantirilishi lozim.

Xalqaro talablarga muvofiq bank kafolatida prinsipial, garant va benefitsiarlar nomlari, shartnoma shartlari, to'lanishi kerak bo'lgan maksimal summa, to'lov valyutasi nomi, kafolatning amal qilish muddati, to'lovni talab qilish usuli, majburiyat summasini kamaytirish imkoniyatlari kabi ma'lumotlar aks ettirilishi, shuningdek, kafolat matnida kafolatning chaqirilmaydigan xarakterda ekanligi to'g'risida ko'rsatilishi kerak.

Bank kafolati va kafillikning qo'llanishidan maqsad majburiyat (kreditni qoplash bo'yicha)ni bajarishni ta'minlash usuli bo'lganligi bilan ularning mohiyati umumiy tavsifga ega. Ammo bank kafolati va kafil o'rtasida quyidagi aniq farqlar mavjud:

1. Bank kafolati (kafillikdan farqli ravishda) asosiy majburiyatga bog'liq emas.

2. Majburiyat subyektlari bo'yicha. Qonun bo'yicha bank garantlari sifatida faqat kredit muassasalari va sug'urta tashkilotlari qatnashishi, kafil sifatida esa turli yuridik va jismoniy shaxslar qatnashishi mumkin.

3. Munosabatlarni o'rnatish shakli bo'yicha. Bank-garantlar bank-mijozlari bilan bank kafolati shartnomasini tuzadilar yoki ularga kafolat xati yuboradilar. Kafillilik munosabatlari esa bank-kreditor va kafil o'rtasida kafillik shartnomasi tuzilishi natijasida o'rnatiladi.

Tajribali ingliz iqtisodchisi Kristofer A. Blumfild kafolat berayotganda kafolatlanayotgan shartnomaning mustahkamligiga ishonch hosil qilish, berilgan kreditni qoplash bo'yicha masalalarni yaxshilab ko'rib chiqish, bank-kreditor bilan kafolatni taqdim etish to'g'risida kelishish, bunda kafolat summasining aktivlar qiymatidan yuqori bo'lmasligiga e'tibor berishni maslahat beradi.

Xorijiy mamlakatlar amaliyotida bank kafolatining qator turlari qo'llaniladi.

Chaqirilmaydigan kafolat – kafolat chaqirilishi, bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi (agar oldindan kelishib olingan bo'lmasa) mumkin emas. Ammo ba'zi xorijiy davlatlar qonunchiligida chaqiriladigan kafolatni qo'llash ham ta'qiqlanmagan. Agar bank kafolati to'g'risidagi

shartnomada: “**bank kafolati chaqiriladigan xarakterga ega**” deb aniq belgilangan bo‘lsa, bunda garant xohlagan paytida bergan kafolatini bekor qilishi mumkin. Shuning uchun kreditorlar kafolat turiga juda e’tibor bilan qarashlari lozim.

Bank-kreditor, qarz oluvchi va garant o‘rtasidagi munosabatlarda eng muhim jihati – bu bank kafolatining kuchga kirish vaqtini aniqlash hisoblanadi. Odatda, bank kafolati berilganiga qarz oluvchi garantga mukofot to‘laydi. Bu omil amaliyotda kafolatning kuchga kirishida rol o‘ynashi mumkin. Masalan, bank kafolati qarz oluvchi garantga kafolat summasidan aniq foiz hisobida komission mukofot o‘tkazilgandan keyin yoki qarz oluvchining hisob raqamiga barcha kredit summasi o‘tkazilgandan keyin yoki kredit shartnomasida ko‘rsatilgan maqsadlar bo‘yicha kredit ishlatilganda va boshqa hollarda kuchga kirishi mumkin.

Bank kafolatining ijro etilishi to‘g‘risidagi kreditor talabi, u tomonidan yozma shaklda kafolatda ko‘rsatilgan hujjatlar bilan birga garantga taqdim etilishi kerak.

Kreditor va garant o‘rtasidagi barcha munosabatlar bank kafolati shartnomasida aniqlanadi. Bu qoidaga rioya qilmaslik yoki yozma shaklda shartnoma tuzmaslik shartnoma haqqoniy emasligidan dalolat beradi. Kafolat yoki ikki tomonlama shartnoma garant tomonidan kreditorga yuborilgan kafolat xati orqali rasmiylashtiriladi.

Kafolat xati – bank-kreditor va garant o‘rtasida shartnomani tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi. Kafolat xati ssuda oluvchi tomonidan bankka kredit berish masalalari hal etilguncha topshirilishi lozim. Kafolat beruvchi, ssuda oluvchiga kafolat xatini berishdan oldin, kafolat xati haqida o‘z bankiga ariza berishi lozim va ushbu arizada kafolat berish zarurligi va maqsadi haqida yoritishi lozim.

Bank kafolati shartnomasida qaysi majburiyatni ijro etilishi uchun kafolat berilganligi, kimga (kreditor nomi) berilganligi va kim uchun (qarz oluvchi nomi) berilganligi ko‘rsatilishi kerak. Arbitraj sudlarining amaliyotidan kelib chiqqan holda, bank kafolati shartnomasida qaysi majburiyatni ijro etilishi uchun kafolat shartlari aniq ko‘rsatilmagan bo‘lsa, shartnoma tuzilgan deb hisoblanmaydi.

Umumiy qoida sifatida garant kreditor oldida subsidiar (qo‘shimcha) javobgarlikni o‘ziga oladi. Garantning va qarz oluvchining solidar javobgarligi bank-kreditorga nisbatan faqatgina qonunchilikda va shartnomada ko‘rsatib o‘tilganda belgilanadi.

Jahon amaliyotida bank-garantning kreditor oldidagi majburiyatlarining bajarilishi quyidagi hollarda:

- 1) kafolat berilgan summa kreditorga to'langanda;
- 2) belgilangan kafolat muddati tugagan paytda;
- 3) kreditor garantiya bo'yicha o'z huquqlarini rad etsa va ularni garantga qaytarsa;
- 4) kreditor garantni majburiyatlaridan holi etish to'g'risida yozma ariza orqali kafolat bo'yicha o'z huquqlarini rad etganda, kafolat beruvchi o'z majburiyatlarini bajarishdan to'xtashi mumkin.

Garant kafolat to'xtatilganligi to'g'risida xabar olgandan keyin qarz oluvchiga bu haqda darhol ma'lum qilishi shart.

Garant qarz oluvchidan bank kafolati bo'yicha kreditorga to'langan summani regress tartibida qoplashni talab qilish huquqiga ega.

Xorij amaliyotida bank kafolati keng tarqalgan bo'lib, mustahkam raqobatchilik sharoitida bunday xizmat bozorida bank-garantlarning komission stavkasi garantiya (kafolat) summasidan 0,1-0,8% ni tashkil qiladi. Iqtisodiy va huquqiy nobarqarorlik, yuqori bank risklari sharoitlarida bu ko'rsatkich 4-10% ni tashkil qilishi mumkin. Chet el banklari tomonidan taqdim etilgan kreditlarning kafolati sifatida davlat (hukumat), vakolatli banklar, banklar konsorsiumi, alohida banklar va sug'urta kompaniyalari qatnashishi mumkin.

Bizning amaliyotimizda ham hukumatimiz kafolati orqali Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankidan, Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankidan, yirik chet el banklaridan tijorat banklarimiz kredit olishmoqda.

Kredit munosabatlarining asosiy hujjati bo'lgan kredit shartnomasi qarz oluvchining kreditni o'z vaqtida qaytarish majburiyatini ko'zda tutadi. Lekin amaliyot shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyotdagi inflyatsiya jarayonlari ssudaning qadrsizlanishiga, qarzdorning moliyaviy ahvolidan yomonlashuvi kredit to'lash muddatining buzilishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun xalqaro bank amaliyotida kreditning qaytarilishini tashkil etishning mexanizmini ishlab chiqilgan. Bu mexanizm quyidagilarni o'zida mujassamlashtiradi:

- ssudani tushum (daromad) hisobidan qoplash tartibi;
- qoplash tartibini kredit shartnomasida mustahkamlab qo'yish;
- ssuda mablag'ini o'z vaqtida va to'laligicha qaytarilishini ta'minlashning turli shakllaridan va manbalaridan foydalanish.

Bank amaliyotida ssudalarni qoplash manbalari birlamchi va ikkilamchi manbalarga bo‘linadi. Birlamchi manba sotuvdan kelgan tushum bo‘lib, bu kreditni qoplashning asosiy manbasi hisoblanadi. Kredit ta‘minotining ikkilamchi shakllari kredit qaytarilishining kafolat, garov va boshqa shakllari hisoblanadi.

Xorijiy bankirlar kredit shartnomasini tuzish imkoniyatlarini ko‘rib chiqishda, avvalo, kreditni qoplashning birlamchi manbalarga tayanishni o‘z faoliyatining “oltin qoidasi” deb hisoblaydilar.

Amaliyotda ko‘p hollarda kreditning qaytarilishida ma‘lum risklar mavjud bo‘ladi. Bu risklarga turli omillar ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Bu hollarda kafolat sifatida ikkilamchi manbalar ham talab qilinadi. Ular quyidagilar bo‘lishi mumkin:

- mulk va huquq garovi;
- talablar va huquqlarni o‘tkazish;
- kafolat va kafillik, sug‘urta v.b.

Kreditlarni qoplashning ikkilamchi shakllaridan foydalanish ko‘p mehnat talab qiladigan, uzoq muddatli jarayon hisoblanadi. Shunday bo‘lsada, ushbu shakllardan bizning amaliyotimizda keng foydalaniladi.

4-§. Kreditning qaytarilishini ta‘minlashda garovning ahamiyati

Mulk garovi – bu kredit ta‘minotining eng ko‘p tarqalgan shakllaridan hisoblanadi. Mulk garovi garov shartnomasi orqali rasmiylashtiriladi. To‘lov majburiyati bajarilmaganda, bank ushbu garovni sotish orqali kreditni qoplashi mumkin.

O‘z-o‘zidan mulkni garovga qo‘yish (ko‘chmas mulk v.b.) kreditor – mulkini ushlab turuvchi shaxs, agar garov bilan ta‘minlangan majburiyatlar bajarilmasa, ushbu mulkdan o‘z xohishiga binoan foydalanish huquqiga egaligini bildiradi. O‘zbekiston Respublikasida garov munosabatlari O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 264 -, 289-moddalari va O‘zbekiston Respublikasining “Garov haqida” gi qonuni asosida boshqariladi. Garov asosida kreditor, agar qarzdor – garov qo‘yuvchi shaxs garov bilan ta‘minlangan majburiyatni bajarmasa, qo‘yilgan mulk asosida o‘z manfaatlarini yo‘lida undan foydalanish huquqiga egaligi va, shu bilan birga, boshqa kreditorlar oldida nisbatan afzalliklarga egaligini ta‘minlaydi. Garovga qo‘yilgan mulk nafaqat qarz mablag‘larining qaytarilishini, balki uning foizlarini va boshqa ko‘rilgan zararlarning qoplanishini ta‘minlashi shart. Bundan

tashqari garovga qo'yilgan mulkning bozor narxлари tushib ketishini ham hisobga olish lozim. Yuqoridagilardan kelib chiqib, garovga qo'yilgan mulk berilayotgan kredit bahosidan yuqori bo'lishi lozim. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan "Tijorat banklari kredit siyosatiga nisbatan qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi nizomning 27-bandida garov ta'minotiga nisbatan qo'yiladigan talablar belgilab berilgan.

Garov asosida yuridik shaxslarning ham, jismoniy shaxslarning ham majburiyatlari ta'minlanishi mumkin. Garov shartnoma yoki qonun asosida amalga oshiriladi. Hozirgi kunda garov shartnomasi keng tarqalgan bo'lib, qarzdor o'z xohishiga binoan, o'z mulkini kreditor bilan shartnoma tuzgan holda garovga qo'yadi. Garov asosida haqiqiy talab etilayotgan mablag' ta'minlanishi mumkin. Ya'ni ushbu garov shartnomasi orqali boshqa maqsadlarda, boshqa shartnomalarda foydalanish mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan garov predmeti bo'lib, garovga qo'yuvchi shaxsning har qanday mulkni, shu bilan birga, qimmatli qog'ozlari va mulkka egalik huquqlari bo'lishi mumkin. Qonunga asosan garov predmetining egasi gapovga qo'yuvchi shaxs bo'lishi mumkin. Shuningdek, garovga qo'yuvchi shaxs nafaqat qarzdor, balki uchinchi shaxs ham bo'lishi mumkin. Mulkdan foydalanish huquqi, uning haqiqiy egasi singari, mulkka egalik qilish, foydalanish kabi huquqlarni, agar qonun va shartnomalarda ko'rsatilgan bo'lmasa, qarz beruvchi shaxsga beriladi.

Amaliyotda garovdan foydalanish uni qo'llashning maxsus mexanizmi bo'lishini ko'zda tutadi. Garov mexanizmi bu garov to'g'risidagi shartnomani tayyorlash, tuzish va ijro etish jarayonidir.

Garov mexanizmini amalga oshirish quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

- garov predmetlarini va turlarini tanlash;
- garov predmetlarini baholash;
- garov to'g'risida shartnomani tuzish va amalga oshirish;
- garov undirishga murojaat qilish tartibi.

Garov predmetining miqdor va sifat jihatlariga umumiy va maxsus talablar mavjud bo'lib, sifat jihatiga bo'lgan umumiy talablar quyidagilardan iborat:

- garov predmeti qarz oluvchiga tegishli bo'lishi kerak;
- garov predmetlari pul qiymatiga ega bo'lishlari shart;

-garov predmetlari likvid bo'lishi, ya'ni realizatsiya qilinish xususiyatiga ega bo'lishlari kerak.

Garovning miqdoriga bo'lgan umumiy talab, bu garovga qo'yilgan mulk qiymatining berilgan kredit va unga hisoblangan foizlar summasidan ko'p bo'lishidan iborat.

Garovning sifat va miqdor jihatlariga bo'lgan maxsus talablari garov shakliga va risklilik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Tovar-moddiy boyliklarning garov predmeti bo'lishga maqbulligi 2 omil orqali aniqlanadi:

- boyliklarning sifati;
- kreditorni ularning saqlanishi ustidan nazorat qila olish imkoniyatiga bog'liq.

Tovar-moddiy boyliklarining sifat mezoni quyidagilar hisoblanadi: tez realizatsiya qilinishi, narxlarning nisbatan barqarorligi, sug'urtalash imkoniyati, saqlanish muddatining uzoqliligi. Shuning uchun tez eskiradigan tovarlar garovga qabul qilinmaydi.

1. Kredit shartnoma

KREDITOR ←————→ QARZDOR(BANK)

2. Garov shartnoma

Mulk berilsa	2. Garov shartnomasi Mulk o'zida saqlansa
Kreditorda garov	garovni berish yoki mulk egaligi, uni
Mulkini saqlash	o'zida saqlash saqlash va undan
Majburiyati va undan sharti bilan tuziladi	foydalanishi mumkin
foydalanish huquqi	
bo'lishi mumkin	

23-rasm. Garov mexanizmi

Faqatgina ushbu mezonlarni aniqlash va ularga mos keladigan boyliklarni garovga qabul qilish emas, balki ularning saqlanishini ta'minlash ham muhimdir. Faqat shundagina qo'yilgan garov kreditning qaytarilishiga kafolat bo'lishi mumkin.

Garov predmetiga korxonalar va tashkilotlar; asosiy fondlar (bino, inshootlar, uskunalari), tovar-material buyumlari, tovar-transport hujjatlari (varrant, konosament, ombor hujjatlari, shartnoma v.b.), valyuta mablag'lari, qimmatbaho buyumlar va qimmatli qog'ozlarini kiritish mumkin.

Garov ikki shaklga bo'linadi:

- garov predmeti o'z egasida qolishi yoki garov predmeti garovga oluvchiga berilishi mumkin.

- garov obykti o'z egasida qolgan holda quyidagi huquqlarga ega:

- garovga qo'yilgan mulkdan foydalanish va unga egalik qilish;

- garov bilan ta'minlangan, majburiyatlar bo'yicha qarz egasiga o'tkazish v.b.

Bu holatda garov beruvchi shaxs o'z hisobidan garov predmetining umumiy qiymatini sug'urtalashi, uning yaxshi saqlanishini ta'minlanishi va mulkning ijaraga berilishi haqida garovga oluvchini ogohlantirishi lozim.

Garov predmetining o'z egasida qolishi quyidagi hollarda yuz beradi:

- oborotdagi tovarlar garovga qo'yilganda;

- ko'chmas mulk garovga qo'yilganda.

Oborotdagi tovarlarni garovga qo'yish garov vaqti kelganda, garov beruvchi o'z oborotidagi tovarlarining hammasini yoki qisman sotib, o'z qarzining summasini yoki undan ko'pini qaytarishi tushuniladi. Bunda garovga qo'yuvchi shaxs o'z tovar mahsulotlarining hisob-kitobini va to'g'ri saqlanishini ta'minlashi shart. Oborotdagi tovarlarni garovga qo'yishdan asosan savdo va ta'minot tashkilotlarida ko'proq foydalaniladi. Ko'chmas mulk garovi (ipoteka) – korxonalar, tashkilotlar, bino, inshoot va qurilmalarni, yerdan foydalanish huquqlarini garovga qo'yish tushuniladi.

O'z kreditlarini bino, inshoot va qurilma uskunalarni garovga olgan asosda berishlarida, banklar nafaqat ularning qanchalik tez sotilishini, balki kredit oluvchining foyda olish darajasini, ularning kreditni qaytarish sharoiti va muhitini ham hisobga olishlari lozim.

Bank, garov predmetini ushlab turuvchi subyekt sifatida, garovga qo'yilgan mulkning hujjatlari asosida uning haqiqiylikini, holatini va uni saqlanayotgan muhitini tekshirishga haqlidir.

Agar garov predmeti garov beruvchi tomonidan sarflangan yoki ishlatilgan bo'lsa, unda garovga beruvchi shaxs ushbu mulkni qayta tiklashi yoki boshqa mulk bilan qoplashi lozim, aks holda bank-garov mulkini ushlab turuvchi subyekt sifatida berilgan kreditni o'z muddatidan oldin talab qilishga haqli hisoblanadi.

Garovga qo'yishning ikkinchi shakli – garovga qo'yilgan mulkni o'z egasida emas, balki uni ushlab turuvchi shaxsda qolishi hisoblanadi. Bu tur boshqachasiga “zaklad” deb ham yuritiladi va bank amaliyotida qulay garov turi bo'lib, unda ko'chmas mulk bo'lmagan mulk garovga

qo'yiladi. Buning sababi shundaki, pul garov oluvchi (bank)ga berilishi lozim.

Ushbu shakl bank faoliyatida keng qo'llanilib, asosan garovga qo'yilgan mulk ko'chmas mulk bo'lib hisoblanmasa garov bankda bo'lishi kreditning ta'minlanishi tayinligini ko'rsatishi mumkin. Bunday garov shakli quyidagi turlarda bo'lishi mumkin:

- mustahkam (ishonarli) garov;
- huquqiy garov.

Mustahkam (ishonarli) garov klassik jihatdan, tovar va boshqa mulkni kredit tashkiloti omborida yoki qarz oluvchi omborida bank nazorati ostida saqlanishi tushuniladi. Zakladga olingan qimmatbaho buyumlar o'z navbatida quyidagi talablarga javob berishi lozim: tez sotiladigan, sug'urtalash oson bo'lgan, bank nazorati ostida uzoq muddat saqlanishi mumkin bo'lishi lozim.

Albatta, ushbu mulklarni bank tomonidan nazorati turli xil qiyinchiliklarga va xarajatlarga olib keladi. G'arb mamlakatlarida ushbu xizmatlarni ombor tashkilotlari banklar uchun (xizmat) ko'rsatadi. U mulk va uning saqlanish bo'yicha to'laqonli nazorat olib borishi, undan tashqari bergan kreditning qaytish imkoniyatlariga to'laroq ishonch hosil qilish mumkin. Bu garov turi 2 xil shaklda, ya'ni qattiq garov va huquq garovi shaklida bo'lishi mumkin.

Qattiq garov garovning klassik turi bo'lib, u tovar yoki boshqa mulkni bankka berishni va bank omborxonasida yoki qarz oluvchining omborida, lekin bank qulfi va qorovuli bilan qo'riqlab saqlanishi lozim. Garov yoki zaklad sifatida qabul qilinadigan qiymatlik talablarga javob beradigan, tez sotiladigan, uzoq saqlanadigan, o'z sifatini yo'qotmaydigan, sug'urtalanadigan bo'lishi va bank nazorati ostida bo'lishi lozim. Zaklad qabul qilish va uni saqlash bank uchun xarajat talab qiluvchi, uning faoliyatiga to'g'ri kelmaydigan holat bo'lganligi uchun u qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Ba'zi xorijiy davlatda bank uchun bu funksiyani maxsus tashkilotlar – omborchi kompaniyalar bajaradi.

Bunda faqatgina ombor hujjatlarining bo'lishi talab etiladi va omborchi kompaniyalar tomonidan yozib berilgan bu hujjat kreditning ta'minlanganligi hisoblanadi.

Bu hujjat asosida bank o'z kreditlarining ta'minlanganligini nazorat qiladi va ssudalar qaytarilmaganda ushbu hujjat orqali bank mulkni omborxonadan olib, sotib, o'z kreditlarini qoplashi mumkin.

Bank uchun qulay bo'lgan mustahkam (ishonchli) garov bo'lib tovar va turli transport hujjatlari hisoblanadi, shu bilan bir qatorda, qimmat-baho buyumlar va qimmatli qog'ozlar ham mustahkam garov sifatida qabul qilinishi mumkin. Birinchidan, ular garov beruvchi tomonidan kreditni ta'minlash maqsadida bankka beriladi, chunki ular hech qanday ortiqcha xarajatlarni talab etmaydi. Ikkinchidan, ular yuqori likvidligi, tez sotiluvchanligi bilan ajralib turadi. Bu esa bankka katta ahamiyat kasb etadi. Huquq garovi hozirda O'zbekiston uchun yangi bo'lgan garov shakli hisoblanadi. Garov sifatida turli mulkka huquqiy jihatdan egalik qilish (mualliflik huquqlari, tovar belgilari, nou-xau, patent) hujjatlari bo'lishi mumkin.

Bunda faqatgina garovga qo'yilayotgan mulkka egalik qiluvchi shaxsgina garov beruvchi shaxs bo'lishi mumkin. Ijaraga olingan yoki egasi boshqa bo'lgan mulklar o'z egasining ruxsatisiz garov obyekt bo'lishi mumkin emas.

Garov predmetining bankda saqlanishini ta'minlash bilan bir qatorda banklar yana boshqa majburiyatlarni ham bajarishlariga to'g'ri keladi. Masalan, garov mulkini ushlab turuvchi subyekt (bank) shartnomada ko'rsatilgan bo'lsa, garov beruvchi manfaatlariga mos kelgan holda mulkning hisob-kitobini olib borishi, majburiyatlar bajarilgandan so'ng garov beruvchiga mulkning qaytarilishini ta'minlashi lozim.

Garov predmeti kimda bo'lishidan qat'iy nazar, garov mulkini beruvchi yoki uni oluvchi subyekt mulkni turli xil tabiiy ofatlardan sug'urtalashi lozim. Nafaqat tabiiy ofatlardan, balki mulkning o'g'irlanishi yoki davlat organlari tomonidan garov mulkini beruvchi subyektning iqtisodiy faoliyatini to'xtatib qo'yilishidan ham sug'urtalanishi lozim. Mulkka zarar yetkazganda, bank garov mulkini ushlab turuvchi subyekt sifatida sug'urta qoplamasini o'z krediti hisobiga olishga haqlidir.

Garov predmeti har qanday hollarda ham sug'urta qilish mulkni beruvchi shaxs tomonidan amalga oshiriladi.

Garov shartnomasi yozma hujjat tarzida amalga oshirilishi lozim. Bu hujjatda garov predmetining shaklini, majburiyat shartlarini, majburiyat muddatini, mulkning hajmi va qiymatini, garov subyektlarining majburiyatlarini va garov shartlari bajarilmaganda nizolarni hal etish masalalari aks ettirilishi lozim.

Garov shartnomasida, shular bilan birga, ikkala tarafning nomlari va manzillari garovga qo'yilgan mulkning qayerda joylashgani

ko'rsatilishi lozim. Agar yuqoridagi ko'rsatmalar, ko'rsatilmasa garov shartnomasi haqiqiy hujjat hisoblanmaydi. Garov shartnomasi tuzilgan vaqtdan boshlab garov huquqi paydo bo'ladi va garov mulkiga nisbatan garov huquqi ushbu mulk garovga berilgan vaqtdan boshlanadi.

Mulkning qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar, davlatning garov mulki ro'yxatdan o'tishi majburiy belgilangan. Ya'ni garov shartnomasi tuzilib, unga qo'l qo'yilgandan va notarial tasdiqlagandan so'ng, garovga qo'yilgan mulk davlat garov organida ro'yxatdan o'tkazilishi lozim.

Qarz oluvchi kreditor qo'ygan majburiyatlarini o'z vaqtida bajarmasa, kreditor qo'yilgan muddatda sudga murojaat etib, o'z kreditini undirishni talab qilishga haqli. Garov predmeti qonunda ko'rsatilgan asosda ommaviy savdo yo'li bilan sotiladi: mulkning boshlang'ich narxi sud qarori bilan belgilanadi. Eng yuqori bahoni to'lagan shaxsga ushbu mulk sotiladi. Mulk sotilmagan vaqtda, bank va qarz oluvchi keligan holda bank o'z hisobiga olishi va talablarini qondirishi mumkin. Mulk qayta sotuvga chiqarilib sotilmay qolsa, kreditor mulkni 10% ga arzon qilib keyingi sotuvga chiqarishi mumkin. Agar garov oluvchi garovni sotish to'g'risidagi bildirishdan keyin mulk 1 oy davomida sotilmasa, garov oluvchi uni o'z ixtiyorida qoldirish huquqidan foydalansa, shartnoma tugatiladi.

Agar mulkning sotuvidan tushgan tushum kreditor talab qilayotgan summasidan yuqori bo'lsa, farq garov qo'ygan shaxsga qaytariladi va agar tushum kreditor talab qilayotgan summasidan kam bo'lsa, unda qolgan summani qarzdorning boshqa mulkidan undirib olinishi mumkin.

Garov huquqi garov majburiyatlari bajarilganda quyidagi hollarda to'xtaydi:

- garov mulkining buzilishi, yo'qolishi yoki yo'q bo'lishi;
- garov predmetining erkin sotuvda sotilishi;
- garov mulkiga egalik qilish bankka o'tishi bilan.

Garov huquqini to'xtashining eng sodda normal holi, garov mulki orqali majburiyatlarning bajarilishi kerakli hujjatlar bilan tasdiqlanishi lozim. Majburiyatlar to'liq bajarilmasa garov shartnomasi o'z kuchida qoladi.

Masalan, kredit ta'minotini tekshirishning quyidagi jadvalini keltirish mumkin (mln so'm):

Kredit ta'minotini tekshirish

Berilgan ssuda bo'yicha qarzdor majburiyati.	520
1. Shu sanada garovga qo'yilgan boyliklar qiymati.	700
2. Realizatsiyadagi yo'qotishlar riskini hisobga olib o'rnatilgan bank marjasi.	30 %
3. Garovning real qiymati	700-(30%,700 dan)-490
4. Ta'minotning ortiqchaligi (+), kamomadi (-).	490-520-30

Kredit ta'minotini tekshirish natijalariga ko'ra bank o'rnatgan marja tufayli garovdagi boyliklarning real hajmi ssuda qiymatidan 30 mln so'mga kamomad bilan chiqmoqda. Bunda bank qarzdordan garovdagi boyliklar qiymatini belgilangan summaga to'ldirib qo'yishni talab qiladi.

Talablar va mulkiy huquqlarni o'tkazish (sessiya). Ba'zi mamlakatlar amaliyotida kredit ta'minoti sifatida talab va mulkiy huquqlarni o'tkazish (sessiya) qo'llaniladi. Sessiya – bu qarzdor hujjati bo'lib, unga asosan qarzdor o'zining talablari yoki mulkiy huquqlarini kredit ta'minoti sifatida bankka o'tkazadi.

Amaliyotda sessiyaning 2 ta turi ishlatiladi: Ochiq va yashirin sessiya.

Garov predmeti sifatini baholash mezonlari

Ishonchlilik reytingi	Garovdagi mulk va ssuda qiymatining nisbati	Garov predmeti likvidiligi	Garov predmetinina zorat qilish imkoniyati	Misollar
A (yuqori)	100 % yoki undan yuqori	Tez sotiladi	Butunlay bank nazoratida	Bankdagi depozit
V	100 % dan kam	Narxlar tebranishi va realizatsiyada qiyinchiliklar bo'lishi mumkin		Bankka saqlash uchun berilgan, kotirovka qilinadigan qimmatli qog'ozlar
C	100 % dan kam		Nazorat qilishda muammolar bor	1.Kotirovkalanmaydigan qimmatli qog'ozlar. 2.Tovar moddiy

				boyliklar.
D	100 % dan kam	Narx tushadi, sotishda muammolar bor	Nazorat qilishda muammolar bor	Tovar-moddiy boyliklar
E	100 % dan kam	Narx tushadi	Nazorat yo‘q	Tovar-moddiy boyliklar

Ochiq sessiyada talabning o‘tkazilganligi to‘lovchiga ma‘lum qilinadi. Yashirin sessiyada uchinchi shaxs ogohlantirilmaydi, majburiyatlarini qarz oluvchiga, qarz oluvchi esa uni bankka to‘lab beradi. Shuning uchun mijozlarga o‘z obro‘cini saqlab qolishda yashirin sessiya afzalroq hisoblanadi. Lekin banklar bu sessiyani riski yuqoriligi uchun uncha qo‘llashmaydilar. Talablar va mulkiy huquqlarni o‘tkazish ta‘minoti bo‘yicha kredit berilganda, risklilik darajasini hisobga olib, kredit ta‘minotining 40 % igacha berilishi mumkin.

Xalqaro amaliyotda ham kafolat va kafilliklar kredit ta‘minotining shakllaridan hisoblanadi. Bular ham garov kabi kreditor manfaatlarini yuridik va iqtisodiy tomondan himoya qiladi. Bularning garovdan farqli tomoni shuki, bunda javobgarlik qarzdorning emas, balki uchinchi shaxs – kafilning zimmasiga tushadi.

Kafolatlanayotgan majburiyatlarning subyekti – garant sifatida moliyaviy jihatidan barqaror korxonalar, mablag‘ga ega bo‘lgan maxsus muassasalar, banklar ishtirok etishi mumkin.

AQShda uzoq muddat davomida “10*10” prinsipi qo‘llanilgan. Bunda qarz oluvchi kreditni olishdan oldin 10% va olganidan keyin yana 10 %, jami 20 % miqdorida pulni bankka depozitga qo‘yishi kerak bo‘ladi. Lekin bu holatda kafolat kreditor manfaatlarini qisman himoya qilishga xizmat qiladi xolos.

Kafolatning boshqa bir turi bu qarzdor bilan yaqin aloqalarda bo‘lgan barqaror moliyaviy korxonalar bo‘lishi mumkin. Bunda garant korxonalar haqida ma‘lumotlar kerak bo‘ladi. Agar korxonalar ham shu bankning mijozlari bo‘lsa, uning kreditga layoqatliligini hisoblash oson bo‘lishi mumkin, lekin u boshqa bankda hisobvaraqlar ochgan bo‘lsa, uni kreditga layoqatliligini hisoblashda qiyinchiliklar bo‘ladi. Kafolat yoki kafillikning samaradorligi bir qator omillar bilan bog‘liq:

Kafolat beruvchining moliyaviy holatini bank tomonidan real baholash.

-Kredit berishdan oldin bank kafil bilan uchrashib, uni ushbu majburiyatni to‘lashga tayyorligiga ishonch hosil qilish kerak.

-Kafillar o‘zlarining imkoniyatlari yetmaydigan summaga kafolat bermasligi lozim.

Garov mexanizmi, kafolat, kafillik va boshqalardan foydalanishda hozirgi amaliyotda quyidagi asosiy kamchiliklar mavjud:

-kredit ta‘minotining ikkilamchi shakllarini qayta baholash va mijozning kreditga layoqatliligini baholashda, pul oqimini tahlil qilishdagi kamchiliklar;

-garov obyektining sifati, uni saqlash va ishlatilishi, tartibi;

-kafilning moliyaviy holati ustidan dastlabki va keyingi nazorat qilish mexanizmining yo‘qligi;

-garov shartnomasi shartlarining haqiqatdagi risk bilan mos kelmasligi;

-garov shartnomalari va kafillik xatlarini rasmiylashtirishdagi, ularni haqiqiy emasligiga olib keladigan kamchiliklar. Bu borada Germaniya tajribasi maqsadga muvofiqdir. Bu yerda banklar ta‘minot samaradorligini baholashning 3 balli tizimidan foydalanadilar va unga mos ravishda kreditning yuqori chegarasini belgilaydilar. Misol tariqasida quyidagi jadvalni keltirish mumkin:

51-jadval

Ta‘minot ikkilamchi shakllarining sifatini baholash

Kredit ta‘minoti shakli	Yutuqlar	Kamchiliklar	Sifat reytingi ballda	Kreditning maksimal summasi, ta‘minotga nisbatan
Ipoteka	<ul style="list-style-type: none"> - narxning barqarorligi; - ko‘p marta foydalanish mumkinligi; - saqlanishini nazorat qilish osonligi; - garov beruvchi tomonidan ishlatilish imkoniyati 	<ul style="list-style-type: none"> ■ notarial tasdiq uchun qilinadigan yuqori xarajatlar. ■ baholashning qiyinligi 	3	60-80%

Kredit bergan bankda mavjud bo'lgan qo'yilmalarning garovi	- kam xarajatlar; - yuqori likvid ta'minoti	Soliq huquqi bilan bog'liq muammolar bo'lishi mumkin	3	100%
Kafillik (kafolat)	- kafillik haqida yozma bitim - kam xarajatlar javobgarlikda 2-shaxsning ishtiroki	Kafilning kreditga layoqatliligini tekshirishda muammo bo'lishi mumkin	2	Kafilning kreditga layoqatliligiga ko'ra 100% gacha
Kredit ta'minoti shakli	Yutuqlar	Kamchiliklar	Sifat reytingi ballda	Kreditning maksimal summasi, ta'minotga nisbatan, %
Qimmatli qog'ozlar garovi	- kam xarajatlar. - narxlar o'zgarishini nazorat qilishning qulayligi. - realizatsiyaning osonligi	Bozor narxi to'satdan tushib ketishi mumkin	2	Aksiyalar 50-60% ishonchli foiz keltiradigan qimmatli qog'ozlar 70-80%
Mol yetkazish yoki xizmatlar ko'rsatish bo'yicha talablarni o'tkazish	- kam xarajatlar - ochiq tsessiyada tez foydalanish	<ul style="list-style-type: none"> ■ nazoratning intensivligi ■ soliq bilan bog'liq muammolar 	1	20-40%
Mulkka egalik qilish huquqini o'tkazish	- kam xarajatlar - likvidligi yuqori bo'lganda – tez sotilishi mumkinligi	<ul style="list-style-type: none"> ■ baholash muammolari ■ nazorat qilish muammolari. ■ sudga murojaat qilishdan foylanish 	1	20-50%

Yuqori samaradorlikni anglatadigan eng yuqori ballga ega bo'lgan ta'minot shakllari ipoteka va depozit qo'yilmalarining garovi hisoblanadi. Bu holatlarda kreditning maksimal chegarasi ham yuqori. Shu bilan birga, ipotekani baholashning qiyinligi kredit maksimal summasining biroz tushishiga sabab bo'ladi.

Kafillik (kafolat) va qimmatli qog'ozlar garoviga nisbatan past ball olingan. Kafilning kreditga layoqatliligi yuqori bo'lganda kredit summasi 100%, shubhali bo'lganda esa kafillik shartnomasi yoki kafolat xatidagi summaga nisbatan kamroq belgilanishi mumkin. Ta'minlashning asosiy turlari mol-mulkni va qimmatli qog'ozlarni garovga qo'yish hamda kafolatlardan iboratdir. Kredit bo'yicha olingan ta'minlanganlik (garov, mol-mulk v.b.) kredit summasi va u bo'yicha foiz stavkalarini to'lashga yetarli bo'lgandagina, kredit ta'minlangan deb baholanishi mumkin. Olingan kredit mablag'lari korxonada ishlab chiqarish zaxirasi, tugallanmagan ishlab chiqarish yoki tayyor mahsulot hamda mavjud moddiy boyliklarni ta'minlash uchun beriladi. Garov sharti bilan beriladigan kreditni rasmiylashtiradigan vaqtida tijorat banki qarz oluvchi bilan yozma shartnoma tuzadi. Shartnomada garov turi va uning bahosi, mohiyati, miqdori va garov bilan ta'minlanadigan majburiyatning bajarilish muddati hamda mol-mulk taraflarning qaysi birida ekanligi ko'rsatilishi shart. Agar kredit oluvchi kreditni o'z vaqtida qaytara olmasa, u holda garovni sotish choralari ko'riladi. Kredit, odatda, garovga qo'yiladigan mulk qiymatining 50 %idan 80 foizigacha miqdorida beriladi.

Shu o'rinda ta'minotining asosiy turlarini qayd etish lozimdir. Ya'ni ular:

- qimmatli qog'ozlar va mol-mulk garovi;
- uchinchi shaxsning kafilligi;
- “O'zbekinvest”, “O'zagrosug'urta”, “Kafolat” va “Madad” sug'urta kompaniyalari, “O'zgosstraxnadzor” litsenziyasiga ega bo'lgan kreditni to'lay olmaslik riskini sug'urta qiladigan sug'urta kompaniyalaridir.

Quyidagi jadval orqali garovni baholash prinsiplarini ko'rishimiz mumkin.

Ba'zi davlatlarda kreditlashda ishonch shartnomasi ham qo'llanilishi mumkin. Ishonch shartnomasi – kreditor oldida ishonch bildiruvchi tomonidan qarz olgan shaxsning majburiyatlarini to'la yoki

qisman o‘z zimmasiga olishi tushuniladi. Bunda kreditor qarzdor o‘z majburiyatlarini bajarmaganda, ishonch shartnomasi orqali talablarini qondirishga erishishi mumkin. Chunki kreditor oldida qarzdor ham, ishonch bildiruvchi subyekt ham mas‘uliyatga ega bo‘ladi. Qarz oluvchi va ishonch bildiruvchi kreditor oldida bir qarzdor (birga ish olib boruvchi shaxs) sifatida javob beradilar.

52-jadval

Garovni baholash prinsiplari

Garov turi	Garovni baholash yoki bozor bahosi	Garov sifatida qiymati
Shaxsiy kafolat	Moliyaviy hisobot vositasidagi hujjatlarga bog‘liq	0%
Sug‘urta polisi yoki bank kafolati	Moliyaviy hisobot vositasidagi hujjatlarga bog‘liq. Boshqaruv qarorida “ijobiy ro‘yxat” ichida bo‘lishi kerak	100% gacha
Xususiy uy (shaxsiy)	Ko‘chmas mulk agentidan belgilangan bozor bahosi undan garov hududining realizatsiyasi shu zahotiy oq amalga oshmaganligi sababli 1 yil uchun hisoblangan foizlar ayriladi. Sud qarorida qabul uchun qoida bo‘yicha 1 yil kutish kerak	3 ta qiymatdan eng kichigining maksimum 50 % i
Bo‘sh yer (bog‘, uchastka)	Sotuv amalga oshmaganligi sababli hisoblangan foizlar ayriladi, sotib olish bahosi (xarid bir yildan ortiq bo‘lmagan vaqtda qilingan bo‘lishi kerak)	3 ta qiymatdan eng kichigining maksimum 50 % i
Biznes mulk (do‘kon, mehmonxona, tsex, ofis)	Bank baholashning odatiy texnik jarayoni bilan mos holda baholash	3 ta qiymatdan eng kichigining maksimum 50 % i
Asbob-uskuna va texnologiya (asosiy vositalar)	Kompyuter texnologiyalari sotib olish bahosi. (Asbob-uskuna) – har yilgi amortizatsiyaning 70% ni, sotib olingan yilni qo‘shib olgan holda	80 %
O‘ayotni sug‘urtalovchi polis	Narx ko‘rsatilmaydi	0 %

Davlatning qisqa muddatli majburiyatlari	Birjadan tashqari bozorda xaridor tomonidan taklif qilingan narxdan 100%	90 %
Davlat obligatsiyalari	Toshkent, Seul, Tokio, Nyu-yorkdagi birja fondlarida yoki shu davlatlarga tegishli valyutalarda va hukumat chiqargan obligatsiyalar bo'yicha v.b.	90 %

Ishonch shartnomasi yozma ravishda tuziladi va notarial tasdiqlagan bo'lishi lozim, aks holda hujjat haqiqiy hisoblanmaydi.

Ishonch shartnomasi majburiyatlar bajarilganda, shartnomada ko'rsatilgan ishonch bildirish muddati tugaganda, qarz majburiyatlari boshqa shaxsga o'tkazilgan hollarda to'xtatiladi.

Qimmatli qog'ozlar garovi ostidagi kredit, ya'ni lombard krediti alohida ssuda hisobvarag'idan tovar-moddiy qiymatliklar va xizmatlari uchun beriladi. Kredit berishda ta'minlanganlik sifatida davlatning qimmatli qog'ozlari va bank emitentlarning aksiya, obligatsiya, depozit sertifikatlarini qabul qilishi mumkin. Lekin kredit berayotgan bank o'z qimmatli qog'ozlarini kreditning ta'minoti sifatida qabul qilmaydi. Bu kreditning o'ziga xos xususiyati shundaki, garov shartnoma tuzilgan kundagi nominal qiymat bo'yicha emas, balki garov sotilayotgan vaqtda yuzaga keladigan risklarni inobatga olib, uning muayyan qismi baholanadi. Qimmatli qog'ozlarning garov qiymati birja qiymatining 80 %idan, kotirovkalanmaydigan qimmatli qog'ozlar garov qiymati nominal qiymatining 60 %idan oshmasligi zarur. Lombard krediti beriladigan hollarda garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha olinadigan daromadlar qarz oluvchining muddatsiz hisobvarag'iga qo'yiladi. Ssuda ta'minoti hujjatlarda uning egasi tomonidan bank foydasiga rasmiylashtiriladi.

Kredit ta'minoti sifatida bank qarz oluvchidan aksiya va obligatsiyalar qabul qilishi mumkin. Nomi yozilgan aksiya hamda obligatsiyalarni bankka topshirish ularga egalik qilish huquqining o'tganini tasdiqlovchi yuridik hujjatlarni rasmiylashtirish orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib, bank zarurat tug'ilganda ularni sotish va kreditni qaytmasligidan ko'rilgan zararni qoplash huquqini qo'lga kiritadi.

Xorijiy banklar amaliyotda ssudalarni veksellar bilan ta'minlash keng qo'llaniladi. Veksel ta'minoti ostidagi kreditlar 2 xil ko'rinishda bo'ladi: veksellarni hisobga olish va ular bo'yicha ssudalar. Veksellarni

hisobga olish banklarning kredit berishining bir usuli. Ssudalarning bu shakli hisob yoki diskont nomi bilan yuritiladi va qisqa muddatli xarakterga ega. Veksel hisobining mohiyati uning egasining indossamentiga ko'ra, uning bank tomonidan sotib olinishidir. Vekselning bank tomonidan sotib olinishi unga kreditorlik funksiyalarining o'tganligini bildiradi. Lekin banklar har qanday veksellarni ham hisobga qabul qilavermaydi, faqatgina to'lanishiga shubha qilmagan veksellarnigina qabul qiladi.

Veksellar hisobi bo'yicha bank foydasi vekselda ko'rsatilgan summa bilan uni sotib olish o'rtasidagi farqni anglatadi. Bu farq ma'lum darajada markaziy bank diskont stavkasi orqali aniqlanadigan ssuda foizi hisoblanadi. Zarurat tug'ilgan paytda bank o'z likvidligini yaxshilash uchun to'lov muddatini kutmasdan, uni Markaziy bankda qayta hisobdan o'tkazishi mumkin. To'g'ri, bunda u o'z foydasining bir qismini yo'qotishi mumkin.

Veksel ta'minoti ostidagi ssudalarning yana bir ko'rinishi – bu ularni garovga olish bo'yicha kreditdir. Bunda kredit hajmi veksel bahosining 60-80%ini tashkil qiladi. Kreditni yoki u bo'yicha foizlarni vaqtida qaytarilmasligi vekselda egalik qilish huquqining bankka o'tishiga olib keladi. Kredit qaytarilganda esa veksel egasiga qaytariladi. Ssudalarni ta'minlashning yana bir ko'rinishi mavjud – moliyaviy talablar bilan, bularga ish haqini to'lash bo'yicha talablar, sug'urta shartnomalari bo'yicha to'lovlar va shu kabilar kiradi.

2013-yil 23-oktabrda qabul qilingan “Garov reestri to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonuni kredit ta'minoti masalasida garov reestrini yuritish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishda yangi uslubiy yondashuvni shakllantirdi. Ushbu qonunga asosan **garov reestri** — qarzdorlarning majburiyatlari bajarilishini ta'minlash vositasi sifatida berib qo'ygan mol-mulkiga nisbatan kreditorlarning huquqlari to'g'risidagi, shuningdek, qarzdorning mol-mulkini tasarruf etish va undan foydalanishga doir huquqlariga qonunga muvofiq qo'yilgan cheklov hamda qarzdor o'z majburiyatlari lozim darajada bajarilishini ta'minlashi bilan bog'liq boshqa talablar haqidagi yozuvlarni o'z ichiga olgan ma'lumotlarning yagona axborot bazasidir. Garov reestrini yuritish yozuvlarni kiritish, o'zgartirish va chiqarib tashlashni o'z ichiga oladi. Garov reestrini yuritish O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki huzurida tashkil etiladigan garov reestrini yurituvchi tashkilot zimmasiga yuklatiladi. Garov reestriga:

– majburiyatlarning bajarilishini ta’minlash (garov) vositasi sifatida qarzdorlar berib qo‘ygan mol-mulkka nisbatan kreditorlarning huquqlari, shuningdek, qonunda nazarda tutilgan boshqa asoslardan, shu jumladan ushlab qolish, lizing, tovarga bo‘lgan mulk huquqini tovarning haqi to‘langunga qadar sotuvchida (kreditorda) saqlab qolgan holda uni sotish, kelajakda muayyan hodisa yuz bergan taqdirda mol-mulkka bo‘lgan mulk huquqini boshqa shaxsga o‘tkazish, to‘lovni kechiktirgan yoki bo‘lib-bo‘lib to‘lagan holda tovarlarni olib-sotishdan yuzaga keladigan huquqlar to‘g‘risidagi;

– undiruvni qarzdorning mol-mulkiga qaratish to‘g‘risida sudning qonuniy kuchga kirgan qarori to‘g‘risidagi;

– qarzdorning mol-mulkini tasarruf etish va undan foydalanishga doir huquqlarini cheklash (servitut, mol-mulkni xatlash, bank hisobvaraqlari bo‘yicha operatsiyalarni to‘xtatib turish) to‘g‘risidagi;

– qarzdorning soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha qarzlarni to‘lash to‘g‘risidagi talablar to‘g‘risidagi;

– qarzdorning ta’minlangan majburiyati bajarilmagan taqdirda yuzaga keladigan boshqa talablar to‘g‘risidagi yozuv kiritiladi⁶⁷.

5-§. Xorijiy amaliyotda kreditning ta’minlanganligi.

Xorijiy davlatlar amaliyotida ham kreditning ta’minlanganligi masalasiga katta e’tibor qaratiladi. Ayniqsa bu jarayonga jahon-moliyaviy iqtisodiy inqirozidan keyin ancha dolzarb masalalardan biri sifatida e’tibor berilmoqda. Xorijiy davlatlarda kreditning ta’minlanganligi sohasida turli tajribalar mavjud. Xorijiy mamlakatlarning kreditorlari tomonidan kreditning ta’minlanganligini amalga oshirishda turli usul va metodlardan foydalaniladi.

Xorijiy davlatlar, jumladan AQShda kredit ta’minotining xilma-xilligini ko‘rish mumkin⁶⁸. Masalan, aholi, ayniqsa pensionerlar uchun teskari ipoteka (Reverse Mortgage, Home Equity Conversion Mortgage, HECM) turi keng qo‘llaniladi. Bunda pensionerlarning uy-joyini

⁶⁷“Garov reestri to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni.T.2013 y.

⁶⁸The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning,Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington,D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010. 525-529 p.

monetizatsiya qilish mexanizmi orqali ularning ko'chmas mulki garovi ostida ularga kredit beriladi. AQShda ipoteka sug'urtasi bilan Uy-joy ma'muriyati Federatsiyasi (Federal Housing Administration, FHA) shug'ullanadi. Banklar FHA tavsiya qilgan mijozlarga mulkning ta'minoti asosida kreditlar ajratadi. Bunday kreditni olish uchun pensioner bankga ariza bilan murojaat qiladi. Teskari ipoteka (Reverse Mortgage, Home Equity Conversion Mortgage, HECM) yoshi keksa odamlarga o'z uy-joyi ta'minoti ostida umrbod kredit olish imkoniyatini beradi. Ammo, mijozning o'z mulkiga bo'lgan huquqi uning ixtiyorida bo'ladi. Bu kreditning ajratilish va to'lash mexanizmi quyidagicha amalga oshiriladi. Bank mijozga uning mulki va uy-joyi qiymatidan kelib chiqib kredit ajratadi. Mijoz kredit mablag'lardan bemalol foydalanishi mumkin. U har oyda kredit bo'yicha bankka foizlar to'lamaydi. Olgan kreditni qaytarmaydi. Kredit miqdori va uning foizlari mijoz hisobiga yozib boriladi. Mijoz vafotidan keyin bank mulkni, ya'ni uy-joyi sotadi va berilgan kredit va u bo'yicha foizlar to'langandan keyingi qolgan mablag'lar mijozning merosxo'rlariga qaytariladi. Mabodo, olingan kredit va u bo'yicha foizlar merosxo'rlar tomonidan to'lanadigan bo'lsa mulk ularning ixtiyori va egaligiga o'tkazilishi mumkin.

Teskari ipoteka (Reverse Mortgage, Home Equity Conversion Mortgage, HECM) bo'yicha banklar quyidagi talablarni qo'yishlari mumkin:

- yoshi 62 yoshdan kam bo'lmasligi;*
- yaxshi kredit tarixiga ega bo'lishi;*
- soliq va sug'urta bo'yicha qarzdorligi bo'lmasligi;*
- ko'chmas mulk mijozning asosiy yashash joyi bo'lishi;*
- mijoz ushbu uy yoki xonadonda yiliga 6 oydan kam bo'lmagan vaqt yashashi;*
- mulk haqiqatda mijozga tegishli bo'lishi va h.k.*

Shuningdek, bunday kreditning ta'minoti sifatida uy-joyning mijozga qarashli bo'lgan 2-4 xonadoni, villalar, Uy-joy ma'muriyati Federatsiyasi (Federal Housing Administration, FHA) talablariga javob bera oladigan dala-hovli, yig'ma uylar va boshqalar ham qabul qilinishi mumkin.

Beriladigan kredit miqdoriga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- Mijozning yoshi;
- Joriy vaqtdagi bank foiz stavkasi;
- Mulkning bozor qiymati yoki kredit chegarasi 625 000 doll;
- Ipoteka bo'yicha boshlang'ich sug'urta to'lovi (*Initial Mortgage Insurance Premium*).

Teskari ipoteka bo'yicha xarajatlar quyidagilar hisoblanadi:

- 1. Ipoteka bo'yicha boshlang'ich sug'urta to'lovi (*Initial Mortgage Insurance Premium*) mulkning bozor bahosining yoki teskari ipoteka bo'yicha kredit limiti 625 000 doll ning 0,1 foiz (agar teskari ipoteka *HECM Saver* dasturi bo'yicha bo'lsa) yoki 2 foiz (*HECM Standard* bo'yicha);
- 2. Vositachilar xizmatlari uchun to'lovlar. Bunda mijozning mulkini baholovchilar, huquqiy maslahatchilar, sug'urta, ipoteka yig'implari, mijozning kreditga layoqatliligini baholash, reestrlash va boshqalar bo'yicha xarajatlar;
- 3. Bankning kreditni tashkil qilishi (*Origination Fee*) bo'yicha unga komissiya to'lovi: agar uy 125 000 doll atrofida bo'lsa – 2 500 doll gacha, agar uy bahosi maksimal kredit miqdoridan kamroq bo'lsa, unda komissiya to'lovi – 6 000 doll;
- Xizmat ko'rsatganligi uchun komissiya to'lovi (*Servicing Fee*) — oyiga 30–35 doll.

Bankdan olingan mablah mijozning xohlagan ehtiyoji va xarajatlari masalan, kunlik xarajatlar, tibbiy xizmatlar, sayohat, ta'mirlash va boshqalarni qoplashga yo'naltirilishi mumkin. Mijoz kredit summasini birdaniga barcha miqdorni yoki har oyda ma'lum miqdorda olib borishi mumkin. Teskari ipoteka bo'yicha olingan mablag'lar soliqqa tortilmaydi. Teskari ipoteka AQShdan tashqari yana Avstraliyada, Angliyada ham qo'llaniladi. Undan tashqari mulk ta'minotiga asoslangan yana bir kredit umrbod renta hisoblanib unda mijoz o'z mulkiga bo'lgan egalik huquqini bank (kreditor) ixtiyoriga o'tkazadi. Bu kredit turining salbiy tomoni shundaki, mulk egasi mulkini umrbod rentaga rasmiylashtirishi bilan uni merosxo'rlariga qoldirish huquqidan mahrum bo'ladi.

Kredit ta'minoti bo'yicha AQSh banklari, shuningdek, mijoz kredit olishidan oldin undan ma'lum miqdorda depozit shakllantirishi lozimligi mexanizmi amaliyotidir. Odatda uzoq yillar davomida AQSh banklari «10 + 10» tamoyili bo'yicha faoliyat olib borishadi. Ushbu

tamoyilning ma'nosi shundaki, kredit olish uchun mijoz avvalambor oladigan kredit miqdorining 10 % miqdorida bankga depozit qo'yishi, va kredit olgandan keyin ham uning 10% depozit hisobvarag'iga o'tkazishi lozim.

Shunday qilib kreditni o'z vaqtida qaytarishning kafolati mijozning 20% miqdoridagi o'z depoziti hisoblanadi. Albatta bu kreditning bir qisminigina ta'minlashi mumkin.

AQShda kreditning ta'minlanganligi sifatida kafolat ham qo'llanilib uni shuningdek, maqsadli fondlarga ega bo'lgan maxsus davlat tashkilotlari ham berishi mumkin. Shunday tashkilotlardan biri "Kichik korxonalar ishlari ma'muriyati" bo'lib bu tashkilot AQShda kichik korxonalarining rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi hamda 90 % dan ortiq kichik korxonalar uning kafolati orqali banklardan kreditlar oladi. Bu tashkilot kafolati ostida berilgan kreditlarning foiz stavkalari minimal miqdorda bo'lib odatdagi kreditlardan 1-1,5 % past foizlarda beriladi.

AQShda kreditning ta'minoti bo'yicha bank kafolati ham keng qo'llaniladi. Bank kafolatlari ko'proq xalqaro kreditlar va hisob-kitoblarda yuqori salmoqqa ega. AQShda bunday kafolatlar 2 xil shaklda:

1. Kafolat xati;
2. Veksel (aval) tariqasida bo'lishi mumkin.

AQSh banklari amaliyotida kreditning ta'minlanganligida quyidagi xususiyatlarga e'tibor qaratiladi:

Birinchidan, agarda mijozning moliyaviy ahvolidan muammolar bo'lsa, kafolat mulk garovi bilan ta'minlanishi talab etiladi. Agarda mijozning moliyaviy holati barqaror bo'lsa, kafolatni ta'minlash talab etilmasligi mumkin, ta'minlanmagan kafolat yuzaga keladi.

Ikkinchidan, kredit beruvchi bank kafolat beruvchining o'z kafolati bo'yicha majburiyatlarini bajara olish qobiliyati va imkoniyatiga iqror bo'lishi lozim. Buning uchun banklar kafolat beruvchining holatini o'rganadi va u bilan o'z majburiyatlarini bajarishi bo'yicha suhbat o'tkazadi.

Uchinchidan, bank kafolatni rasmiylashtirish sifati, u kim tomonidan imzolanganligi, kafolatni imzolagan shaxsning vakolatlarini o'rganadi.

Germaniyada ko'chmas mulkga investitsiya qiluvchilar uni Share Deal sxemasi bitimiga asosan amalga oshiradi. Bunda ko'chmas mulkni sotib oluvchi mulkning qiymatidan 9-16 foiz yuqori miqdorni to'laydi.

Bu miqdorning 3,5 dan 6,5 foizgacha bo‘lgan qismi soliqqa to‘lanadi. Agar mulkni sotib olish (Asset Deal) bitimida rasmiylashtirilgan bo‘lsa mulkni sotib oluvchi mulk uchun soliq to‘lamaydi, bitim aksiya yoki kompaniyadan ulush sotib olingandek (Share Deal) bitimi bilan rasmiylashtiriladi. Bu jarayonlarga bank kreditlari jalb etilganda mazkur mulk yoki mulk egasiga tegishli bo‘lgan qimmatli qog‘ozlar kreditlarning ta‘minoti sifatida qabul qilinishi mumkin.

Germaniyada kredit qaytarilishining ta‘minlanganligi 3 balli tizimda baholanadi va shunga qarab ajratiladigan kreditning maksimal miqdori belgilanadi. Kredit ta‘minotining turlariga qarab differensial yondashuv qilinadi. Yuqori ball ipoteka va depozit jamg‘armalarga beriladi. Bu hollarda katta miqdorda kreditlar ajratish mumkin. Kafolat va qimmatli qog‘ozlar garovi bo‘yicha past ballar beriladi⁶⁹.

53-jadval

Kredit ta‘minlanganligi sifatini ballik baholash

<i>Ta‘minlangan lik shakli</i>	<i>Huquqiy asosi manbasi</i>	<i>Ijobiy tomoni</i>	<i>Kamchiligi</i>
<i>Ipoteka</i>	<i>Notorial tasdiqlanish hi Yer (Hudud) kitobiga kiritilishi</i>	<i>Baho barqarorligi, foydalanish imkoniyati, tekshirish qulayligi</i>	<i>Baholash qiyinligi, ko‘p mehnat, xarajat talab qilishi</i>
<i>Bankda depozit va omonatlari mavjud</i>	<i>Omonat daftarcha bankka topshirilad i,</i>	<i>Yuqori likvid ta‘minot, kam xarajat</i>	<i>Soliq bo‘yicha muammo bo‘lishi mumkin.</i>

⁶⁹ Claessens S., Kose M.A. Financial Crises: Explanations, Types, and Implications. IMF Working Paper. WP/13/28. Available at: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp1328.pdf>. (accessed 01.05.2016). 93. Fratianni M., Marchionne F. The Role of Banks in the Subprime Financial Crisis. Review of Economic Conditions in Italy, 2009, no.1. Available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1383473. (accessed 01.05.2016).

⁶⁹↑ FRB: Annual Report 2015 - Statistical Table 13.

	<i>shartnoma tuziladi.</i>		
<i>Kafolat (kafil)</i>	<i>Yozma shaklda kafillik va kafolat</i>	<i>Kam xarajat, tez ishlatilishi mumkin.</i>	<i>Ta'minotchi ning moliyaviy ahvoli yomonlashishi mumkin.</i>
<i>Qimmatli qog'ozlar garovi</i>	<i>Shartnoma . Qimmatli qog'ozlar saqlashga olinishi mumkin.</i>	<i>Kam xarajat. Tez amalga oshirish mumkin. Katirovkasini monitoring qilish.</i>	<i>Bahosi tushishi mumkin.</i>
<i>Sessiya</i>	<i>Shartnoma Debitorlar ro'yxati va boshqalar. nusxasini olish</i>	<i>Xarajat kam. Ochiq sessiyada tez foydalanish</i>	<i>Sessiya bilan bog'liq soliq muammosi</i>
<i>Mulk huquqini berish</i>	<i>Mulk huquqini berish bo'yicha shartnoma</i>	<i>Xarajat kam. Tez sotish mumkinligi</i>	<i>Baholash va nazorat muammosi</i>

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Ta'minlanganlik	Subsidiar
Garov	Sug'urtalash
Kafolat	Garov bahosi
Kafillik	Garov likvidligi
	Sessiya

O‘z bilimini tekshirish uchun savollar:

1. Kreditning ta'minlanganligi deganda nimani tushunasiz va u nima uchun zarur?
2. Ta'minlanganlikning qaysi shakllari mavjud?
3. Bank kafolati deganda nimani tushunasiz?
4. Kafolatning qaysi turlarini bilasiz?
5. Garovning turlarini izohlang.
6. Garovning baholash tartibini tushuntiring.
7. Kafillik deganda nimani tushunasiz?

IX BOB. MAHALLIY VA XORIJIY AMALIYOTDA KREDITLASH TURLARI VA USULLARI

1-§. Alohida ssuda hisobvarag‘idan kreditlash tartibi

Kredit – vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘larini m‘lum muddatga haq to‘lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig‘indisi bo‘lganligi bois, jahon amaliyotida turli xil bank kreditlaridan foydalaniladi.

Tijorat banklari xo‘jalik yurituvchi subyektlarga ta‘minot asosida yoki ta‘minotsiz – blank kreditlari (ishonch kreditlari) deb nomlanuvchi kreditlarni berishi to‘g‘risidagi qaror qabul qilishi mumkin.

Tijorat banki tomonidan ta‘minotsiz kreditlarni berish katta risk bilan bog‘liq. Bank qarz oluvchining kredit tarixini yaxshi bilsa, uning faoliyati moliyaviy jihatdan barqaror va qarz oluvchining to‘lovga layoqatligiga shubha bo‘lmasa, bunday hollarda bank mijozga ishonch krediti berishi mumkin. Kredit qarz oluvchi tomonidan berilgan kredit buyurtmasi asosida ajratilib, kredit shartnomasi va muddatli majburiyatnoma bilan rasmiylashtirilishi hamda belgilangan muddatda to‘lanishi shart.

Ishonch krediti belgilangan muddatda qaytarilmasa, qarz oluvchi o‘zining moliyaviy holatini yaxshilash yuzasidan chora-tadbirlar qabul qilgunga qadar uni berish, to‘xtatib qo‘yilishi lozim.

Ta‘minlangan va ta‘minotsiz ssudalar ssudaning maqsadiga ko‘ra, u bo‘yicha mijozga ochiladigan kontokorrent hisobvarag‘i overdraft bo‘yicha hamda alohida ssuda hisobvaraqlaridan beriladi.

Kreditni to‘lash muddati kelsa va qarz oluvchida pul mablag‘lari bo‘lmasa, muddatida to‘lanmagan ssudalarni hisobvarag‘idan undirib olishga taqdim etiladi, unga doir majburiyatlar esa ikkinchi kartotekaga joylashtirilib, kalendar navbati tartibida to‘lanadi.

*Tijorat banklari hozirgi kunda ko‘pincha xo‘jalik yurituvchi subyektlarga alohida ssuda hisobvaraqlaridan “**kredit liniyasini ochmasdan**” yoki “**kredit liniyasini ochib**” kreditlar beradi. Kredit liniyasi – bu qarz oluvchi oldidagi yuridik tuzilgan bank majburiyati bo‘lib, bunda qarz oluvchiga ma‘lum muddat davomida belgilangan limit chegarasida kredit berishga kelishiladi. Kredit liniyadan kreditlar quyidagi maqsadlarga, ya‘ni qarz oluvchining asosiy faoliyati bilan bog‘liq tovar moddiy boyliklar, ishlarni bajarish va xizmat ko‘rsatish,*

amal qilish muddati 30 kun bo'lgan akkreditivlarni ochish uchun pul hisob-kitob hujjatlarini to'lashda kredit berishlari mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarga «kredit liniyasini ochmasdan» degan alohida ssuda hisobvarag'idan kredit berish bir martalik ssuda berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bir marta ssuda berish to'g'risidagi qaror mavjud qoidalarda ko'zda tutilgan hujjatlar paketi asosida bank tomonidan har bir ssuda bo'yicha alohida qabul qilinadi. Kredit liniyasi ochilmasdan turib kreditlanayotgan bo'lsa, ularning obyekti tovar moddiy qimmatliklar uchun to'lovlar, akkreditiv ochish va boshqa hisob-kitoblarni amalga oshirish hisoblanadi. Bunda har bir to'lov maqsadli bajarish nuqtayi nazaridan tekshiriladi va kredit shartnomasi tuziladi.

Kreditga bo'lgan talab bank tomonidan xo'jalik yurituvchi subyekt bilan birgalikda kredit shartnomasi va paketdagi boshqa hujjatlardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Kredit liniyasi ochilmaydigan qarz hisobvarag'i bo'yicha kreditlanganda, qarzning butun summasi ma'lum kunda o'tkaziladi va shu paytdan boshlab qarzning to'la hajmi asosida foizlar hisoblana boshlaydi. Kredit:

- majburiyatlarni qaytarish muddati kelishiga qarab qarz oluvchining hisob-kitob varag'idan ssudalar bo'yicha qarzlarni undirib olish yo'li bilan;*

- qarz oluvchining hisob-kitob varag'idagi pul mablag'larining bo'sh qoldiqlarini to'lov topshiriqnomasi asosida ssuda hisobvarag'iga o'tkazish yo'li bilan muddatidan ilgari;*

- bank tomonidan kafolat, kafilliklar bo'yicha olingan majburiyatlardan, shuningdek, garov huquqini amalga oshirishdan tushgan mablag'lardan foydalanish yo'li bilan to'lanadi.*

Xo'jalik yurituvchi subyektlarga “kredit liniyasini ochish” yo'li bilan kredit berish, kreditlashning oldindan belgilangan miqdori doirasida alohida ssuda hisobvarag'idan amalga oshiriladi. Mazkur hisobvarag'iga qarz olishning tovar moddiy boyliklar, asosiy faoliyatiga tegishli ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish uchun pul hisob-kitob hujjatlari bo'yicha haq to'lanadi. Kredit liniyasi ochilganda esa kredit summasi to'lov turi, vaqtiga qarab, to'lov hujjatlariga ko'ra ma'lum muddat oralig'ida bo'lib-bo'lib o'tkazib boriladi. Bunda qarz foizi faqatgina qarzdor hisobiga to'langan summa bo'yicha hisoblab boriladi, ssudani rasmiylashtirish shartnomalarini har gal bank bilan muvofiqlashtirishga ehtiyoj qolmaydi.

Mazkur kredit qishloq xo‘jalik xomashyosini qayta ishlash, tayyorlash faoliyati bilan shug‘ullanuvchi korxonalariga, savdo, ta‘minot va boshqa xo‘jalik subyektlarga, odatda, umumiy asoslar va qoidalarga ko‘ra beriladi.

Yuqorida qayd etilgan kredit berishning majburiy shartnomalaridan biri qarz oluvchining moliyaviy holati barqaror bo‘lishidan iboratdir.

“Kredit liniyasini ochish” yo‘li bilan ssudalar berish bankning kafolatli majburiyatnomasi bilan rasmiylashtirilishi lozim. Bunda bank vakillik hisobvarag‘ining holatidan qat‘iy nazar, kredit shartnomasida belgilangan doiralarda kredit miqdori, muddati va limitida qarz oluvchiga hech qanday to‘siqlarsiz kredit berilishini kafolatlovchi majburiyatlarni o‘z zimmasiga oladi⁷⁰.

Bankning kafolat majburiyatnomasi ikki nusxada tuziladi, ulardan biri kredit xodimining farmoyishiga ko‘ra hisob yuritilishi uchun buxgalteriyaga beriladi va buxgalteriya bo‘limida “91809-bank bergan majburiyatnoma” hisobvarag‘ida o‘z ifodasini topadi, ikkinchisi qarz oluvchining kreditga doir hujjatlarida saqlanadi. **“Kredit liniyasini ochish”** kreditning miqdori, undan foydalanish muddati va uni to‘lash davriyligi qarz oluvchining tovar yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan tuzgan shartnoma-bitimni tahlil qilish asosida belgilanadi, bu kredit shartnomasida aks ettirilishi lozim.

«Kredit liniyasini ochish»ga xizmat ko‘rsatganlik uchun qarz oluvchi bankka foizlarni to‘laydi. Foizlar kreditdan foydalanish darajasidan qat‘iy nazar kreditlash limitining barcha summasiga hisoblanadi. Bunda limitlashtirilgan summaning barchasini yoki bir qismini ishlatsa ham umumiy summaga nisbatan foiz to‘laydi.

Kreditning qaytarilishi bank tomonidan belgilab beriladigan maxsus grafik bo‘yicha mijozning hisobvarag‘idagi mablag‘lardan amalga oshiriladi. Hisoblangan foizlar har oyda yoki belgilangan muddatlarda o‘tkazib boriladi va shartnoma muddati tugaganda asosiy qarz summasi bankka qaytariladi. Agar kreditni muddatdan oldin qaytarish istagi bo‘lsa, to‘lov topshiriqnomasi orqali amalga oshiriladi. Agar ssuda o‘z

⁷⁰The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

muddatida qaytarilmasa, unda hisob raqamga tushayotgan barcha mablag'lar ssudani qoplash uchun foydalaniladi.

Ochiq kredit liniyalari bank va mijoz o'rtasida o'tkazilgan kredit shartnomasida ko'rsatilgan barcha hisoblangan pul hujjatlarini kredit hisobidan to'lash imkoniyatini beradi.

Kredit liniyasi, asosan, bir yilga ochiladi, ba'zi hollarda undan qisqa muddatga ham ochilishi mumkin. Kredit liniyasi muddati davomida mijoz ixtiyoriy vaqtda bank bilan qo'shimcha muzokaralar olib bormasdan va rasmiyatchiliklarsiz ssuda olish imkoniyatiga ega. Ammo bank, agarda mijozning moliyaviy holati yomonlashgani haqida ma'lumotga ega bo'lsa, u belgilangan limit chegarasida ham ssuda berishdan bosh tortish huquqiga ega. Odatda, kredit liniyalari yaxshi obro'-e'tibor va barqaror moliyaviy holatga ega bo'lgan mijozlarga ochiladi. Mijoz iltimosiga ko'ra kredit limiti qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Kredit liniyalari tiklanadigan va tiklanmaydigan kredit liniyalariga bo'linadi. Qayta tiklanmaydigan kredit liniyasi ochilganda, ssuda berilishi qoplangandan so'ng bank va mijoz o'rtasidagi munosabatlar to'xtatiladi, qayta tiklanadigan (revolver) kredit liniyasida kredit belgilangan limit chegarasida avtomatik tarzda beriladi va to'lanadi. Agarda kredit liniyasi mijozga bir shartnoma miqyosidagi ma'lum bir tovarlar uchun to'lashga ochiladigan bo'lsa, u maqsadli kredit liniyasi deb ataladi.

Kredit liniyasida (bir) martalik kredit shartnomasiga qaraganda ikkala tomon uchun ham qulayliklari bor: qarzdor uchun – bu birmuncha aniqlashgan tijorat faoliyatining istiqboli, hujjatlarga ketadigan xarajat va vaqtni tejaydi. Bu qulayliklar kreditorga ham tegishlidir. Biroq shartnoma shartlari ikkala tomon orqali qayta ko'rib chiqilishi mumkin. Qarzdor u yoki bu sabablarga ko'ra kredit liniyasidan to'liq yoki qisman foydalanmasligi mumkin. Misol uchun, qarz oluvchining moliyaviy ahvoli sezilarli ravishda yomonlashsa va shartnomaning boshqa shartlarini bajarmasa, bank kelishilgan shartnoma muddati tugamasdan turib kredit berishni to'xtatishi mumkin. Chet el amaliyotida (misol uchun, AQSh) kredit liniyasi 1 yil muddatga, ba'zida 2 yillik muddatga ochiladi. Ko'pgina shartnomalarda mijoz kompensatsion qoldiqni bankda joriy hisob varag'ida kredit liniyasi summasining 20% idan kam bo'lmagan miqdorda saqlash sharti mavjud bo'ladi.

Agar kreditor qarzdor bozorida uzoq yillarga o‘rnashib olishga intilsa, u kredit liniyalarini uzoq muddatga taqdim etadi. Bunga misol bo‘lib, nemis banki “Kreditanshtalt fyur Videraufbau” 10 yil muddatga “Tadbirkorlikni rivojlantirish banki”ga ochgan kredit liniyasi hisoblanadi. Bu mablag‘lar kichik va o‘rta biznesni kreditlash uchun mo‘ljallangan.

Chet elda, avvalambor, AQShda, kredit liniyalarining bir necha turlari keng tarqalgan, shu jumladan, tiklanadigan va mavsumiy.

Tiklanadigan kredit liniyasini odatdagi kredit liniyasidan farqi shundaki, bunda ssuda berishning qat‘iy majburiyati bo‘ladi. Mijoz ma‘lum muddatda qarz olish huquqi uchun komission haq to‘laydi. Shu bilan birga tiklanadigan kredit shartnomasida, odatda, “Mijoz holatining yomonlashuvi to‘g‘risida” sharti ham bo‘ladi. Bu shartda, agar qarzdorning moliyaviy holati qoniqarsiz bo‘lib qolsa, bank-kreditor qarz berishni to‘xtatadi.

Tiklanadigan kredit liniyasi ishlab chiqarish va sotish hajmini kengaytirish uchun aylanma mablag‘lari yetmayotgan mijozlarga taqdim etiladi. Odatda, bunday kredit muddati 1 yildan oshmaydi. Kreditning bir qismini qaytargan qarzdor belgilangan limit chegarasida va shartnoma kuchga ega bo‘lgan muddatda yangi ssuda olishi mumkin. Misol uchun, tiklanadigan kreditni ulgurji savdo qiluvchi mijoz olishi mumkin, bunda uning operatsiyalari kengayib boradi va shuning uchun u qo‘shimcha moliyalashtirishga muhtoj bo‘ladi.

Agar firmada ishlab chiqarishning mavsumiy sikli yoki omborda tovar zaxiralarini shakllantirish zarurligi bilan bog‘liq bo‘lgan, vaqti-vaqtida aylanma mablag‘larga ehtiyoj vujudga kelsa, bank mavsumiy kredit liniyasini taqdim etadi. Bunday kredit bahorda urug‘, o‘g‘it, qishloq xo‘jaligi mashinalari, transport sotib olish uchun muhtoj bo‘lgan fermerlarga berilishi mumkin. Yana bunday kredit oluvchi mavsumiy kiyim va poyafzal ishlab chiqaradigan tadbirkor ham hisoblanadi.

Kredit liniyasi ochilishi spetsifik operatsiyalarga bog‘liq bo‘ladi, bular orasida rezerv (kafolatli) krediti (“stendbay” krediti deb atashadi) bor. Bu kreditni zarur bo‘lganda shartnomada kelishilgan muddat davomida olish mumkin. Undan boshqa kredit operatsiyalarini qo‘llab-quvvatlash uchun hamda balanslashmagan tashqi hisob-kitoblarni qoplash uchun foydalaniladi.

XVFga a‘zo mamlakatlarga, odatda, 1-3 yilgacha rezerv yoki kengaytirilgan kredit beriladi.

*Ko‘pincha “stendbay” krediti rezerv (kafolatli) akkreditiv orqali amalga oshiriladi. Bunday akkreditiv kafolatli kredit olayotgan kompaniya iltimosiga binoan, bank kreditor foydasiga ta‘minlanganlik sifatida ochiladi. Akkreditiv mijozga xizmat ko‘rsatadigan bankda ochiladi*⁷¹.

2-§. Kontokorrent hisobvaraقدan kreditlash

Chet el iqtisodiy adabiyotlarida kontokorrent – чужая валюта – conto corrente – joriy hisobvaraقد krediti kreditning klassik turi sifatida tavsiflanadi.

Kontokorrent krediti – bu kredit tashkiloti tomonidan milliy yoki chet el valyutasida beriladigan kredit bo‘lib, o‘rnatilgan kredit liniyasi doirasida, shartnomada kelishilgan maksimal summadan ortmagan miqdorda, mijoz tomonidan zarur hujjatlar taqdim qilinganda ajratiladi. Tushumlarni saldolash va mijoz hisobvarag‘idan to‘lovlarni amalga oshirish kredit to‘lovlarning hisob-kitoblari bilan birgalikda bankning yagona hisobvarag‘ida shartnomada ko‘rsatilgan vaqt oraliqlarida amalga oshiriladi. Shuni ta‘kidlash lozimki, bank kontokorrent kreditini faqat barqaror, majburiyatlarini o‘z vaqtida bajara oladigan, bank bilan uzoq muddat davomida kredit munosabatlarida bo‘lgan va ular bo‘yicha mas‘uliyatsizlikka yo‘l qo‘ymagan mijozlarga berishi mumkin.

Bank mijozni juda ko‘p mol yetkazib beruvchi yoki mol sotib oluvchi sifatidagi hamkorlar bilan tijorat munosabatida bo‘ladi. Bu mijozda har vaqt turli miqdorda qarz majburiyatlari yoki talabnomalari hosil bo‘lishiga olib keladi. Bank mijozining to‘lov oborotini tezlashtirish uchun uning joriy talabnomalari va majburiyatlari bo‘yicha hisob-kitoblarni amalga oshirishni o‘z zimmasiga oladi. Buning uchun mijozning hisob-kitob varag‘i yopilib, unga aktiv-passiv kontokorrent hisobvarag‘i ochiladi (ital. contocorrent). Bu hisobvarag‘ining kreditida har kungi barcha tushumlar va debetida mablag‘larning sarflanishi (to‘lanishi) hisobga olinadi. Lekin bunda mijozning majburiyatlari vaqtinchalik uning mablag‘laridan yuqori bo‘lsa va salbiy qoldiqni

⁷¹The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010. 265-279 p.

qoplash uchun hisobvarag'ida mablag' bo'lmasa, mijoz bank bilan kontokorrent kreditining berilishi to'g'risida shartnoma tuzadi.

Bank amaliyotida bu kreditdan foydalanishning bir necha variantlari mavjud. Mijoz shartnomada kelishilgan summadagi kreditning hammasidan bir vaqtda foydalanishi yoki ehtiyoj yuzaga kelganda foydalanishi mumkin.

Kontokorrent bo'yicha mijoz debet va kredit qoldiqlarga ega bo'lishi mumkin. Hisobvarag'idagi debet qoldiq mijozning joriy to'lovlarni to'lashga pul mablag'lari mavjud emasligidan dalolat beradi hamda unga bu jarayonlarni amalga oshirish uchun bank tomonidan kredit berilishi mumkin. Kredit qoldiq esa mijozning mablag'i barcha majburiyatlarini to'lashga yetarli ekanidan va uning bo'sh mablag'lari bank ixtiyorida ekanligini ko'rsatadi. Bu hisobvarag'i bo'yicha debet qoldiqda shartnoma bo'yicha mijoz bankka, kredit qoldiqda bank mijozga kelishilgan summani to'lab berishi lozim.

Kontokorrent kredit turli xil shakllarda: naqd pul, o'tkazmali, veksellarni to'lab berish, qimmatli qog'ozlarni sotib olish va hokazo shakllarda mijozlarga berilishi mumkin. Kontokorrent hisobvarag'idan kreditlash uchun an'anaviy shartlarga ega va kreditning ta'minlanganlik, kafolatlanganligi holda rasmiy shartnoma tuziladi. Ko'pincha, kontokorrent krediti bo'yicha tuzilgan shartnoma kompaniya ko'chmas mulkining ma'lum qismi hisobiga ipoteka bilan ta'minlanadi. Kontokorrent kreditining shartlari shartnomada batafsil yoritiladi. Kredit berish shartlari quyidagilarga bo'linadi:

- debitorlik krediti: chet el adabiyotlarida ular kredit uchun pul mablag'larini mobilizatsiyasiga ketgan xarajatday qaraladi;

- komission to'lovlar: chet el iqtisodchilari tomonidan kredit bergandagi risk va rozilikni olgani uchun to'lov sifatida xarakterlanadi.

Adabiyotlarda "sof foiz" termini ko'p ishlatiladi, bu termin ssuda bo'yicha foizlar va komission to'lovlar summasini anglatadi. Debitorlik foizlari amalda ishlatib bo'lingan kredit summasidan hisoblanadi. Ularning hisob-kitobi asosida Markaziy bankning hisob stavkasi va unga qo'yilgan maxsus bank stavkasi yotadi.

Kontokorrent krediti bo'yicha foiz stavkalari chet el rivojlangan mamlakatlari bank amaliyotining eng yuqori foiz stavkalari safiga kiradi. Foiz stavkasini hisoblashda unga hisob stavkasi, nisbatan kichikroq qo'shimcha foiz stavkasi va turli kredit bo'yicha qo'shimcha komission to'lovlar kiritiladi. Bunda foizlarni hisoblashning ikki xil usulidan foydalaniladi:

** debitorlik foizlari: foiz stavkasi va yillik 5 foizli foiz stavkasi amalda ishlatilgan kredit uchun;*

** kredit bo'yicha komission to'lovlar: kredit umumiy summasining 4 foizi agarda shartnomada ko'rsatilgan shart bo'yicha kredit to'liq ishlatilmasa;*

** debitorlik foizlarida: hisob stavkasiga ishlatilgan kredit summasining 2 foizi;*

** kredit bo'yicha komission to'lovlar: shartnomada ko'rsatilgan kredit umumiy summasining 4 foizi miqdorida olinishi mumkin.*

Qarz oluvchi tomonidan foizni hisoblash usulini tanlash amalda ishlatilgan kreditning taxminiy o'rtacha summasiga bog'liq.

Shunday holat bo'lib qolishi mumkinki, taqdim etilgan kontokorrent kreditining miqdori mijozning majburiyatlari va talablari o'rtasidagi salbiy saldoni qoplay olmay qoladi. Bunday sharoitlarda bank o'zining (maxsus) eng "ishonchli" mijozlariga maxsus bitim tuzmasdan ham uncha katta bo'lmagan kontokorrent kreditini ajratishga ruxsat beradi. Agar salbiy saldo shartnomada kelishilgan summadan ortib ketish hollari ro'y bersa, bank bu holatning sabablarini aniqlab, zaruriyat tug'ilsa, qarz oluvchi bilan yangi bitim tuzadi. Kontokorrent kreditini vaqtincha kengaytirish hisobvarag'i egasining hisobvarag'ida yuzaga kelgan saldosi qoplashga ketadigan xarajatlarining yanada oshishiga olib kelishi mumkin. Odatda, kontokorrent krediti bank tomonidan garov asosida beriladi. Garov sifatida ipoteka mijozning (to'lovga layoqatsizligi tufayli) uzoq muddatli talablaridan voz kechishi, garovga qo'yilgan mol-mulk va uchinchi shaxslar tomonidan berilgan kafolatlar xizmat qiladi.

Kontokorrent krediti bo'yicha hisob-kitoblar, ma'lum vaqt oraliqlarida, qoida bo'yicha, chorakda yoki yarim yillikda bir marta amalga oshiriladi. Bunda o'tgan davrdagi joriy to'lovlar va tushumlar aniqlanadi va kontokorrent kreditining amalda ishlatilgan summasi hisoblanadi.

Shuningdek, amaliyotda kontokorrent krediti uchun foiz hisoblashda zinama-zina usulidan ham foydalaniladi, unda foiz to'lovlari alohida har bir kredit summasidan emas, balki hisobvarag'idagi mos saldodan undirib olinadi.

Foizlarni hisoblayotganda turli rivojlangan davlatlarda turli vaqt oraliqlari qo'llanilgani uchun ularning qanday usuldan foydanilishini hisobga olish kerak.

Shveysariya, Germaniya, Daniya, Shvetsiya va Norvegiyada foizlarni hisoblashda 360 kundan iborat yil va 30 kundan iborat oy olinadi.

Belgiya, Gollandiya, Ispaniya, Fransiya va Italiyada “bank” yili 360 kundan iborat. Lekin oylar hisobida ularning amaldagi soni olinadi.

Angliya, Portugaliya va boshqa davlatlarda hisobot yili 365 kundan, oylar ham amaldagi kunlar sonidan iborat bo‘ladi.

AQShda kontokorrent hisobvarag‘idan kredit foizini hisoblaganda yil 365 kundan iborat, pul va hisob-kitob operatsiyalarining oborotida esa asos qilib 360 kun olinadi, ikkalasi bo‘yicha ham oylarni hisobga olganda, ularning amaldagi kunlar soni olinadi.

Kontokorrent hisobvarag‘ini ochish muddati bank va mijoz o‘rtasidagi shartnomada kelishiladi. Shartnomada foiz stavkasi ham aniqlanadi. Foiz stavkalari debet va kredit operatsiyalari bo‘yicha turlicha bo‘lishi, bunda kredit operatsiyalari bo‘yicha foizlar, debetdagiga qaraganda pastroq yoki, aksincha, bo‘lishi mumkin. Operatsiyalar bo‘yicha foizlardan tashqari, kontokorrent bo‘yicha bank xizmatlari uchun komissiya ham hisoblanadi. Bank uchun eng muhim bo‘lgan shartlar bajarilmaganda sanksiya qo‘llash, kontokorrent krediti bo‘yicha qat‘iy rejim o‘rnatish yoki kreditlash usulini o‘zgartirish mumkin.

Kontokorrent hisobvarag‘idan kreditlashni tashkil qilishning asosi–kreditning rejadagi miqdoridir. Unda kreditlashning obykti aylanma mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojlar va ularning manbalari o‘rtasidagi farq sifatida belgilanadi. Kreditga bo‘lgan ehtiyoj quydagilardan tashkil topadi: aylanma aktivlar qoldig‘i; ortilgan yuklar; muddati kelmagan to‘lovlar; debitorlik qarzlari v.b. Bu farq hisob-kitobi yiliga yoki kvartallarga bo‘lib, mijozning aylanma mablag‘lar balansi asosida aniqlanadi.

Kelgusi yilda aylanma mablag‘lar manbalarining ularning joylashuvidan ortib ketishi rejalashtirilgan bo‘lsa, bunda bank bo‘sh mablag‘larning qoldig‘ini muddatli depozitga qo‘yishni tavsiya qiladi, qarz mablag‘lariga ko‘zda tutilmagan tarzda ehtiyojlar paydo bo‘lsa, uni overdraft shaklida kreditlash mumkin.

Kreditning qaytarilishini ta‘minlashni nazorat qilish bank tomonidan turli xil usullarda, avvalo, balansdagi aylanma mablag‘larni rejalashtirilgani va amaldagilarini solishtirish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Nazoratning ikkinchi usuli har kvartalda kontokorrent krediti bo‘yicha qarzni rejalashtirilgan kredit miqdori bilan taqqoslash

hisoblanadi. Agarda chorak davomida o'rtacha qarzdorlik rejalashtirilgan kredit summasining 20 foizidan oshib ketsa, unda kreditning rejalashtirilgan miqdorining oxiriga chegaralari belgilab olinadi. Kontokorrent kreditida kredit uchun to'lovlar kredit resurslari uchun o'rtacha to'lov, bank xarajatlarini (qoplash uchun qo'shimcha to'lov), riskini va daromad hosil bo'lishini qoplash uchun qo'shimcha to'lov, shuningdek, ssuda aylanishining tezligi kamayganda, sekinlashganda jarima to'lovlar va boshqalardan tashkil topadi⁷².

3-§. Overdraft bo'yicha kreditlash

Overdraft – bu bank tomonidan mijozlarini tezkor yoki operativ kreditlash shakllaridan biri bo'lib, mijozning hisobvarag'ida pul mablag'lari mavjud bo'lmaganda beriladi. Overdraft krediti bank bilan doimiy munosabatda bo'lgan, bank va boshqa xo'jaliklar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajaruvchi, moliyaviy jihatdan barqaror bo'lgan xo'jaliklarga berilishi mumkin. Overdraft kreditini berishda bank mijoz uchun alohida overdraft hisobvarag'ini ochadi. Bu hisobvarag'i kredit shartnomasi asosida ochiladi. Bugungi kunda overdraft krediti davr talabidan kelib chiqib dunyo davlatlarida keng qo'llanilmoqda. Kreditning bu turi, ayniqsa, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun muhim bo'lgan kreditlardan hisoblanadi. Bu kredit turida bank mijozning hisob yoki joriy varag'ida to'lovlarni amalga oshirishga pul mablag'lari yetarli bo'lmagan holda ushbu to'lovlarni to'lash uchun ajratadi.

Overdraft krediti belgilangan limit miqdorida tovar-moddiy qiymatliklari uchun hisob-kitob hujjatlarini, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar haqini va boshqalarni to'lashga yo'naltiriladi. Banklarning kredit siyosati bir xil bo'lmaganligi bois, ular tomonidan overdraft kreditlarini berishning ham turli shartlari mavjud. Overdraft kreditning ijobiy tomoni shundaki, bu kredit bankning ijobiy kredit tarixiga va mazkur bankda hisobvarag'iga ega bo'lgan mijozlarga beriladi hamda mijozning pul mablag'lari bo'lmagan holda ham ushbu kredit hisobidan to'lovlarni amalga oshirish, soliqlarni, o'z bankidan olgan kreditlar bo'yicha foizlarni to'lashi (ba'zi banklarda bunga ruxsat

⁷²William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010. 525-529 p.

berilmaydi) mumkin. Faqat bu kredit mijozning boshqa banklardan olgan kreditlarini to'lashga yo'naltirilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Overdraft krediti bankning o'z mijoziga, bank kreditlari va ular bo'yicha foizlarni to'lashda qarzi bo'lmagan, muddati kechiktirilgan qarzlari mavjud bo'lmagan, kartoteka va sud jarayonlarida krediti bo'lmagan, ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonlari mavsum bilan bog'liq bo'lmagan, hisobvarag'iga doimiy pul mablag'lari tushib turadigan kreditga layoqatli bo'lgan mijozlarga beriladi.

Qisqa muddatli kreditlash bilan overdraftning quyidagi asosiy farqlariga e'tibor berish lozim. Birinchidan, kredit hisobvarag'idagi mablag' yetishmovchiligini qoplash uchun mijoz bilan kredit shartnomasida limit, miqdor, foiz stavkasi, muddati kelishilgan holda, ta'minotsiz beriladi hamda hisob-kassa xizmatini ko'rsatishga oid shartnoma bo'yicha muvofiqlashtirilib boriladi. Ikkinchidan, kreditning maqsadliligi ko'zda tutilmaydi, chunki bu kredit loyihalarni moliyalashtirish, aylanma mablag'larni to'ldirish uchun emas, balki mablag'lar kelib tushishi va sarflanishi o'rtasidagi mablag' yetishmovchiligi bo'yicha qisqa muddatli farqni qoplash uchun beriladi. Uchinchidan, overdraft oddiylik va tezkorlikka ega. Bank kreditining boshqa turlaridagidek, kredit paketi va uning uzoq tahlili, ta'minot talab qilinmaydi. Overdraft kreditining o'rtacha limiti mijozning oxirgi 3 oy davomida hisobvarag'iga kelgan tushumlarning 20-30 foizini, ba'zi davlatlarda 40 foizini tashkil etadi. Kredit limitining miqdori har bir mijoz bo'yicha alohida bankning kredit qo'mitasi yig'ilishida belgilanadi.

Overdraft qimmat kreditlar qatoriga kiradi. Uning foiz stavkasi mijoz faoliyatining risk darajasi, kreditning muddati va mijozning pul oborotiga bog'liq bo'ladi. Masalan, ba'zi banklar tomonidan overdraft 7 kunga berilganda, foiz stavka yillik 20 % ni, agarda 1 oyga beriladigan bo'lsa 25% ni tashkil etadi.

Xo'jalikning asosiy faoliyatidan keladigan barcha mablag'lar uning hisobvarag'iga yo'naltiriladi. Agarda mijoz faoliyati bo'yicha kelib tushgan mablag' korxonaning qarzidan yuqori bo'lsa, kredit goldig'i hosil bo'ladi. Bu korxonada o'z mablag'iga ega ekanligidan dalolat beradi, hisobvarag'ida debet goldig'i hosil bo'lsa, korxonada bankdan overdraft kreditini olishi mumkin.

Overdraft kredit berish bo'yicha shartnoma 12 oygacha tuzilishi mumkin. Kredit shartnomalarini doimiy bajarib, moliyaviy jihatdan

barqarorlikni saqlab qolgan xo'jaliklar uchun bu hisobvarag'i oldingi yil limit miqdorida qayta tiklanishi mumkin. Overdraft bo'yicha har oyda pul mablag'larining harakati kredit va debet qoldiqlari bo'yicha hisoblanib, tahlil qilib boriladi.

Agar oy davomida mijozning moliyaviy ahvoli ijobiy hamda kredit qoldiq debet qoldiqdan ko'proq bo'lgan bo'lsa, kredit bo'limi xodimi mijoz bu kreditdan yana foydalanishi mumkinligi to'g'risida xulosani qabul qiladi. Qarz oluvchining moliyaviy ko'rsatkichlari salbiy bo'lsa, uning to'lovga layoqatliligi yomonlashgan va yaxshilanishi ehtimolidan uzoq bo'lgan hollarda, overdraft kreditini berishni to'xtatish va ilgari berilgan kreditlarni qoidalarda ko'zda tutilgan tartibda undirish masalasini ko'rib chiqadi.

Yevropa mamlakatlarida banklar korporativ mijozlar aylanma sarmoyasini moliyalashtirish, shuningdek, jismoniy shaxslarni vaqtinchalik kreditlash zarurati tug'ilganda overdraftdan keng foydalaniladilar. Overdraftning muhim afzalligi shundan iboratki, bu kreditga qaraganda ancha oddiy, yengillikka ega bo'lgan kreditlash usulidir.

Odatda, bu kredit faol bo'lgan kompaniyalar uchun foydalidir. Overdraft an'anaviy ssuda o'rnini qoplamaydi. Odatda, overdraft kreditlashning ancha riskli turi hisoblanadi. Banklar overdraftni qisqa muddatli kreditlarga qaraganda, yuqoriroq foizlar bo'yicha baholaydilar.

Overdraft bitimi mijoz va bank o'rtasida tuziladi. Bunda to'lov vositasi sifatida cheklar ham, to'lov kartochkalari ham qabul qilinishi mumkin.

Jahon amaliyotida overdraft kreditlar nafaqat yuridik shaxslarga, balki jismoniy shaxslarga ham beriladi. Masalan, jismoniy shaxsga ma'lum bir ishni amalga oshirish uchun o'z daromadlari yetarli bo'lmagan holda, u unga overdraft limiti berish to'g'risida o'ziga xizmat ko'rsatadigan bankka ariza bilan murojaat qilishi mumkin. Overdraftlar portfelini tuzishda bank o'ta ehtiyotkor bo'lishi lozim. Overdraftlarni yuritish o'ta qat'iy moliya menejmenti olib borishni taqozo etadi. Bank likvidliligi yuqori darajada ta'minlangan bo'lsa, u o'zi manfaatdor bo'lgan mijozlariga bu kreditni taklif etishdan qochmasligi darkor. Bank ham o'z tomonidan mijozning moliyaviy faoliyati, uning tuzilgan shartnomalarga muvofiq o'z majburiyatlarini,

*ishlab chiqarish hajmlarini qay darajada bajarayotgani, olayotgan foydasi, o'z aylanma mablag'larining ko'payish dinamikasi hamda aylanma mablag'lar ahvoli tahlil qilib turilishi zarur. Shundagina, bu turdagi kreditning samaradorligini ta'minlab, uning keng qo'llanilishiga sharoit yaratiladi*⁷³.

4-§. Lombard krediti va undan foydalanish imkoniyatlari

Markaziy bank tomonidan "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonuniga muvofiq, tijorat banklariga ta'minlanganlik, muddatlilik, to'lovlilik, qaytarib berishlik shartlari asosida milliy valyutada lombard kreditini berishi mumkin. Lombard krediti qayta moliyalash shakllaridan biri bo'lib, ushbu kredit davlat qimmatli qog'ozlarini garovga qo'yish asosida beriladi.

Lombard krediti banklar arizalarini o'zgarmas lombard foiz stavkalari bo'yicha qondirish yo'li bilan, shuningdek, yuzaga kelgan o'zgaruvchan stavkalari bo'yicha banklar arizalarining auksionlarini o'tkazish orqali beriladi.

Lombard kreditini olish uchun banklar quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- majburiy rezerv talablarini o'z vaqtida va to'liq hajmda bajarishi;
- belgilangan iqtisodiy normativlarga to'liq rioya qilishi;
- bank ustav kapitali miqdori qonunchilikda belgilangan me'yor talablaridan kam bo'lmasligi;
- Markaziy bank tomonidan berilgan kreditlar bo'yicha asosiy qarzni qaytarish va unga hisoblangan foizlarni to'lash borasida muddati o'tgan qarzdorlikning bo'lmasligi;
- oxirgi uch oy mobaynida avval berilgan qayta moliyalash kreditlari bo'yicha qarzlarni qaytarish muddatini kechiktirmagan bo'lishi;
- shuningdek, tijorat banki O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasining depozitariysida DEPO hisobvarag'iga ega bo'lishi lozim.

Lombard krediti banklarga shartnoma asosida uch oygacha bo'lgan muddatga beriladi. Tijorat banklariga berilgan lombard kreditining muddati uzaytirilishiga ruxsat berilmaydi. Odatda, lombard krediti

⁷³William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010. 525-529 p.

o'zgarmas foiz stavkasi bo'yicha berilayotganda Markaziy bank boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan va shartnoma tuzish sanasida amal qilayotgan Markaziy bank lombard stavkalari asos qilib olinadi.

Markaziy bankda lombard stavkasi o'zgartirilgan holda lombard kreditidan foydalanganlik uchun foizlarni qayta o'rnatilgan stavka bo'yicha hisoblash va undirish Markaziy bank boshqaruvining ushbu masala to'g'risidagi qarori kuchga kirgan vaqtdan boshlab tuzilgan shartnoma bo'yicha amalga oshiriladi. Bank lombard kreditini olish uchun tijorat banki Markaziy bankka o'zgarmas foiz stavka bo'yicha lombard kreditini olish to'g'risidagi belgilangan tartibda ariza taqdim etadi. Markaziy bank tomonidan arizaning to'liq va to'g'ri rasmiylashtirilganligi, mijozning depo varag'i holati, ta'minlanganlik va boshqa talablar tekshiriladi va Markaziy bank lombard kreditini berish yoki bermaslik to'g'risida qaror qabul qiladi.

Bank lombard krediti kimoshdi savdolarida qatnashish uchun tijorat banklari Markaziy bankka quyidagi hujjatlarni:

- lombard krediti kimoshdi savdosida ishtirok etish uchun ariza;
- bankning yetarli miqdordagi davlat qimmatli qog'ozlari mavjudligini tasdiqlovchi depozitariyda DEPO hisobvarag'i holati to'g'risidagi ko'chirmadan nusxa taqdim etadi.

Markaziy bank belgilangan kunda kredit kimoshdi savdolarini o'tkazadi va unda ishtirok etgan banklarga savdolar natijalarini ma'lum qiladi.

Lombard kreditini berish to'g'risidagi shartnomadan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarish muddati kelganda, lombard kreditini va unga doir foizlarni qaytarish bank tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Kreditning qaytarilishining ta'minoti sifatida banklar chet el valyutasi, xalqaro rezervlar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari va boshqa boyliklar, davlat qarz majburiyatlari (davlat qimmatli qog'ozlari, hukumat kafolatlagan boshqa qarz vositalari kabi aktivlarini garovga qo'yishi mumkin.

Lombard kreditining ta'minoti sifatida garovga olingan davlat qimmatli qog'ozlari quyidagi talablarga javob berishi lozim:

a) Markaziy bankning lombard krediti berilayotganda Markaziy bank tomonidan garov sifatida qabul qilinadigan qimmatli qog'ozlar davlat qimmatli qog'ozlari ro'yxatiga kiritilgan bo'lishi;

b) ularning hisobi depozitariyda ochilgan DEPO hisobvarag'ida yuritilishi;

d) bankka unga egalik qilish huquqi yoki boshqa mulkiy huquqlar asosida tegishli va bankning boshqa majburiyatlari bilan bog‘lanmaganligi depozitariydan olingan DEPO hisobvarag‘ining ahvoli to‘g‘risidagi ko‘chirma bilan tasdiqlanishi;

e) qimmatli qog‘ozlar to‘lovini amalga oshirish muddati lombard kreditini qaytarish muddati yetib kelgandan so‘ng 10 kalendar kundan kam bo‘lmasligi lozim.

O‘zbekiston Respublikasi valyuta birjasining depozitariysida lombard kreditining ta‘minoti sifatida garovga qabul qilinadigan davlat qimmatli qog‘ozlarining depozitar hisobi yuritiladi. Bu jarayon bankning depozitariydagi DEPO hisobvarag‘ining “Garovga olingan” bo‘limida aks ettiriladi.

Lombard kreditini auksion asosida berishda Markaziy bank banklar arizalarini tahlil qilish asosida har bir auksionga qo‘yiladigan kreditning eng yuqori hajmiga limit belgilaydi. Tijorat banklari lombard krediti bo‘yicha shartnoma belgilangan muddatlarda kreditni va hisoblangan foizlarni to‘lash bo‘yicha majburiyatlarni bajarmaganligi uchun bank Markaziy bankka Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 0,05 foizi miqdorida jarima to‘laydi.

Bank tomonidan lombard kreditidan foydalanganlik uchun foizlarni hisoblash kredit berilgan kundan boshlab kredit summasini qaytarish kunigacha shartnomada belgilangan miqdor va tartibda amalga oshiriladi.

Bank tomonidan so‘ralgan lombard kreditining summasi (shu jumladan, kreditdan foydalanish muddati uchun hisoblangan foizlar summasi) garovga qo‘yilayotgan qimmatli qog‘ozlarning Markaziy bank belgilagan tuzatish koeffitsiyentiga to‘g‘irlangan bozor narxidan oshmasligi lozim. Bunda kreditlar bo‘yicha foizlar faqat kreditdan foydalanilgan davr uchun hisoblanadi.

Lombard kreditini muddatidan oldin to‘liq yoki qisman to‘lov topshiriqnomasi asosida qaytarishi mumkin. Agarda bank lombard kreditini qaytarishga doir o‘z majburiyatlarini lozim darajada bajarmasa, qonun hujjatlariga muvofiq garovga olingan davlat qimmatli qog‘ozlarini sotishdan tushgan tushum hisobiga qondiriladi. Qimmatli qog‘ozlarni sotishdan olingan summa Markaziy bankning lombard krediti bo‘yicha talablari hajmidan oshsa, ushbu summa qoldig‘i Markaziy bank talablari qondirilganidan so‘ng, davlat qimmatli qog‘ozlari sotilgan kundan keyingi ish kunida qarzdor bankning vakillik hisobvarag‘iga o‘tkazilishi lozim. Agarda davlat qimmatli qog‘ozlarini

sotishdan olingan summa Markaziy bankning lombard krediti bo'yicha barcha talablarini qondirishga yetarli bo'lmasa, ko'rsatilgan qarzni qoplash debet memorial orderiga asosan qarzdor bankning vakillik hisob varag'idan undirib olinadi. Markaziy bankka lombard kreditiga doir qarzlarni qaytarish quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi.

Bunda birinchi navbatda, Markaziy bankning garovga olingan davlat qimmatli qog'ozlarini sotish bilan bog'liq xarajatlari qoplanadi, so'ngra hisoblangan foizlar summolari, asosiy qarz summasi va eng oxirida tegishli jarima summasi undirib olinadi. Markaziy bank qarzdor bankdan uning garovga qo'yilgan davlat qimmatli qog'ozlarini kelishilgan narxda sotib olish huquqiga ega.

5-§.Tijorat banklari tomonidan revolver kreditlari berish tartibi va uning ahamiyati

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 653-sonli qarori bilan tasdiqlangan nizomga asosan tijorat banklari tomonidan to'qimachilik korxonalariga paxta tolasini sotib olish hamda ulgurji savdo korxonalariga aylanma mablag'larini to'ldirishga revolver kreditlari beriladi.

Jahon amaliyotida revolver kredit qayta tiklanadigan kredit liniyasi hisoblanadi. Mamlakatimizda ham bu kredit liniyasi to'qimachilik korxonalariga – paxta tolasini sotib olish uchun hamda ulgurji savdo korxonalariga – aylanma mablag'larini to'ldirish uchun muntazam to'lovlarni amalga oshirish maqsadida ochiladi. Kredit tamoyillaridan kelib chiqib revolver krediti ham mijozlarga qaytarishlik, to'lovlilik, ta'minlanganlik, muddatlilik va maqsadli foydalanishlik tamoyillari asosida beriladi. Revolver kreditlarini berish uchun qayta tiklanadigan kredit liniyasi bir yilgacha bo'lgan muddatga ochiladi. Revolver kreditlarini muddati o'tgan (90 kundan ortiq) kreditorlik qarzdorligiga ega bo'lgan korxonalariga berilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Revolver kreditlari ta'minoti sifatida korxonaning oborotida yoki muomalada bo'lgan tovarlari va boshqa ta'minot turlari, ba'zi hollarda bir kredit bo'yicha bir necha ta'minot turlari qabul qilinishi mumkin. Qarz oluvchi tomonidan muomaladagi tovarlari bilan bog'liq risklar kredit liniyasi hamda unga hisoblangan foizlarning umumiy summasidan kam bo'lmagan miqdorda o'z hisobidan sug'urtalashi, shuningdek, ushbu kredit bo'yicha majburiyatlar to'liq bajarilgunga qadar sug'urta muddati uzaytirilishi lozim.

Revolver kreditlari bank va mijoz o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida ilgari olingan kreditlar va hisoblangan foizlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik mavjud bo'lmagan hollarda beriladi va kredit bo'yicha foiz stavkasi miqdori, shuningdek, kredit shartnoma shartlari buzilgan hollarda qo'llaniladigan choralar kredit shartnomasida aks ettiriladi. Zarar ko'rib ishlayotgan, nolikvid balansga ega bo'lgan qarz oluvchilarga revolver kreditlar ajratilmaydi, ilgari berilgan kreditlar esa shartnomada ko'zda tutilgan tartibda muddatidan oldin undirib olinadi.

Revolver kreditini olish uchun qarz oluvchi kredit buyurtmasi bilan birga bankka:

- pul oqimlarini majburiy tartibda ko'rsatiladigan biznes-rejasi;*
- so'nggi hisobot davri uchun tegishli davlat soliq xizmati organi tomonidan balans qabul qilinganligi qayd etilgan buxgalterlik balansi, debitorlik va kreditorlik qarzlari haqidagi ma'lumotnoma, shuningdek, 90 kundan oshgan qarzdorliklar bo'yicha taqqoslash dalolatnomalari;*
- revolver kreditlari qaytarilishining bir yoki bir necha ta'minoti turlarini taqdim etilganligi haqidagi hujjatlarni taqdim qiladi.*

Kredit shartnomasi tuzilgunga qadar bank o'z kredit siyosatining talablariga muvofiq mijozning kredit hujjatlari yig'ma jildini, qarz oluvchining kreditga layoqatligi, likvidliligi, kredit tarixi, uning rahbarining nufuzi va boshqa ma'lumotlarni tahlil qiladi. Kreditning ta'minoti bo'yicha olingan muomaladagi tovarlar yoki boshqa ta'minot turlari bo'yicha garov shartnomasi tuziladi. Kredit qaytarilmasligi xatarining oldini olish maqsadida qarz oluvchi tomonidan garovga muomaladagi tovarlar taqdim etilganda, muomaladagi tovarlar 0,5 tuzatish koeffitsiyentini qo'llagan holda baholash qiymati bo'yicha garovga qabul qilinadi.

Garov shartnomasida bankning muomaladagi tovarlarni sotishdan qarz oluvchining barcha depozit hisobvaraqlariga kelib tushayotgan mablag'larni, birinchi navbatda, akseptsiz tartibda muddatida qaytarilmagan kredit hamda hisoblangan, ammo muddatida to'lanmagan foizlar to'loviga yo'naltirish mumkinligi belgilab olinishi mumkin.

Kredit hujjatlari yig'ma jildi to'liq tahlil qilinganidan keyin bankning (bank filialining) kredit qo'mitasi revolver kreditini berish yoki berishni rad etish haqida qaror qabul qiladi. Kredit berish rad etilgan taqdirda bank bu haqda qarz oluvchini 3 bank ish kunida yozma ravishda xabardor qiladi.

Revolver krediti berish haqida qaror qabul qilingan taqdirda bank bilan qarz oluvchi o'rtasida kredit shartnomasi tuziladi. Kredit shartnomasida kredit liniyasi limitining summasi, kredit bo'yicha amaldagi qarzdorlikka hisoblanadigan foiz stavkasi miqdori va foizlarni to'lash muddatlari, kreditni o'z vaqtida qaytarmaganlik uchun qo'shilgan penyalari summasi ko'rsatiladi.

Revolver kreditlari alohida ssuda hisobvarag'idan ochilgan kredit liniyasi limiti doirasida qarz oluvchining to'lov topshiriqnomalari asosida to'lovlarni amalga oshirish yo'li bilan ajratiladi.

Tijorat banklari shartnomaning butun amal qilish davri mobaynida kreditdan foydalanishning doimiy monitoringini amalga oshiradilar.

Monitoring jarayonida qarz oluvchining moliyaviy-xo'jalik faoliyati, uning tuzilgan shartnomalarga (buyurtmalarga) muvofiq holda mahsulot yetkazib berishga oid majburiyatlarini bajarishi, ishlab chiqarish hajmlari, noishlab chiqarish xarajatlari, foydasi, o'z aylanma mablag'larining mavjudligi dinamikasi, tovar-moddiy boyliklar zaxiralari holati, aylanma mablag'larning aylanishi tahlil qilinadi. Bank qarz oluvchining ko'rsatkichlarini qarz oluvchining kredit hujjatlari yig'ma jildida tizimlashtirgan holda kreditga layoqatliligini doimiy monitoring qiladi. Revolver kreditni va uning hisoblangan foizlarini to'lash qarz oluvchi tomonidan talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'idan to'lov topshiriqnomalari asosida amalga oshiriladi.

Qarz oluvchi revolver kredit bo'yicha asosiy qarz va hisoblangan foizlarni kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddatda to'lamasa, bank muddati o'tgan qarzdorlik va hisoblangan foizlarni kredit shartnomasida nazarda tutilgan hollarda qarz oluvchining asosiy va ikkilamchi depozit hisobvaraqlaridagi mablag'lar hisobidan akseptsiz tartibda undirib olishga haqlidir. Berilgan kreditlardan boshqa maqsadlarda foydalanish holatlari aniqlangan taqdirda bank revolver kreditning maqsadga muvofiq holda foydalanilmagan qismini qarz oluvchining hisobvaraqlaridan kredit shartnomasida nazarda tutilgan hollarda akseptsiz tartibda muddatidan oldin undirib olishga haqlidir⁷⁴.

⁷⁴William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

6-§. Iste'mol krediti, uning turlari va ahamiyati

Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish asosida aholining turmush darajasi va farovonligini oshirish, aholining kundan-kunga o'sib borayotgan iste'mol ehtiyojini qondirish, bu borada moliya institutlari imkoniyatidan foydalanish masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda. Mazkur yo'nalishda belgilangan vazifalarni hal etishda aholiga iste'mol kreditlari ajratish muhim o'rin tutadi. Iste'mol krediti aholida o'z iste'mol ehtiyojini qondirish uchun yetarli mablag'lari bo'lmaganda kredit hisobidan uni qondirishga imkon beradi. Iste'mol krediti bilan bog'liq munosabatlar 2006-yil may oyida kuchga kirgan "Iste'mol krediti to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni bilan tartibga solinadi. Mazkur qonunga asosan iste'mol krediti jismoniy shaxsga (iste'molchiga) uning iste'mol ehtiyojlarini qondirish maqsadida tovarlar (ishlar, xizmatlar) sotib olish uchun beriladigan kreditdir. Iste'mol krediti 2 xil shaklda, ya'ni **moliyaviy iste'mol krediti** va **tovar iste'mol krediti** shakllarida beriladi.

Moliyaviy iste'mol krediti sotib olingan tovarlar (xizmatlar) haqini to'lash uchun pul mablag'lari tarzida banklar va boshqa kredit tashkilotlari tomonidan iste'molchiga beriladi. Iste'mol kreditining ikkinchi shakli bo'lgan **tovar iste'mol krediti** iste'molchiga iste'mol tovarlarini (ishlarni, xizmatlarni) ishlab chiqaruvchi korxonalar yoki realizatsiya qiluvchi tashkilotlar tomonidan sotib olingan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar haqini bo'lib-bo'lib to'lash tarzida beriladi.

Jismoniy shaxsning iste'mol ehtiyojlari uchun mo'ljallangan tovarlar (ishlar, xizmatlar) iste'mol krediti obyektini hisoblanadi.

Iste'mol krediti iste'mol krediti shartnomasi bo'yicha to'lovlilik, muddatlilik va ta'minlanganlik shartlari bilan beriladi. Iste'mol kreditini olmoqchi bo'lgan mijoz kreditni qaytarib foiz bilan to'lash uchun ma'lum daromadga ega bo'lishi lozim. Iste'mol krediti ko'proq ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lganligi uchun aholining o'z faoliyati natijasida olgan daromadlari, pensiya va boshqa daromadlarga ega bo'lgan jismoniy shaxslar bu kreditdan foydalanishlari mumkin.

Iste'mol krediti olish uchun mijoz iste'mol krediti beruvchi tashkilotga kredit buyurtmasini va o'z daromadlari to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatilgan boshqa hujjatlarni taqdim etadi.

Kredit buyurtmasida iste'molchining familiyasi, ismi, otasining ismi, pasport ma'lumotlari hamda yashash joyi, iste'mol kreditining

obyekti, muddati, iste'molchining faoliyat turi va daromadlari, kredit ta'minoti va boshqa ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Iste'mol krediti beruvchi tashkilot kredit buyurtmasini olganidan so'ng iste'molchining daromadlari yetarliligini va kredit tarixini o'rganadi, kredit buyurtmasida bayon etilgan ma'lumotlarning bir-biriga mos kelishini, xatolar va noto'g'ri ma'lumotlar mavjud emasligi, iste'mol krediti va u bo'yicha foizlarni qaytarish imkoniyatlarini tahlil qiladi hamda kredit berish yoki kredit berishni rad qilish bo'yicha qaror qabul qiladi.

Kredit berish bo'yicha ijobiy qaror qabul qilinganda, mijoz va iste'mol kreditini beruvchi tashkilot o'rtasida kredit shartnomasi imzolanadi. Shartnomada iste'molchi va iste'mol krediti beruvchi tashkilot, iste'mol kreditining obyekti to'g'risida ma'lumot, iste'mol kreditining umumiy summasi, foiz stavkasi, kredit ta'minoti, iste'mol krediti berish hamda uning summasini qaytarish tartibi va muddatlari, iste'mol krediti beruvchi tashkilot talab qilgan taqdirda, sotib olingan tovarning (ishning, xizmatning) qiymatini oldindan to'lash uchun bo'nak miqdori, taraflarning huquq va majburiyatlari, shartnoma bo'yicha majburiyatlar bajarilmaganda yoki lozim darajada bajarilmaganda taraflarning javobgarligi, shartnomaning amal qilish muddati, uni o'zgartirish va bekor qilish tartibi va boshqa shartlar nazarda tutilishi mumkin. Shartnoma yozma shaklda tuziladi. Iste'molchi tomonidan shartnoma bo'yicha majburiyatlarning bajarilishi bank yoki sug'urta tashkilotining kafolati, uchinchi shaxslarning kafilligi, mol-mulk va qimmatli qog'ozlar garovi, shu jumladan, garov depoziti, banklarning omonat sertifikatlar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa usullar bilan ta'minlanishi mumkin. Qarz oluvchi olinayotgan iste'mol krediti ta'minoti sifatida quyidagi ta'minot turlarini taqdim etishi mumkin:

- bank yoki sug'urta kompaniyasining kafolati va sug'urta kompaniyalari kreditni qaytarilmaslik xatarining sug'urtalanganligi to'g'risidagi sug'urta polislar;

- yuridik va jismoniy shaxslarning kafilligi;
- mol-mulk garovi (ko'chmas va harakatlanuvchi mol-mulk);
- moliyaviy barqaror bo'lgan yuridik shaxslarning muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlari garovi.

Mijozning to'lagan boshlang'ich badali garov sifatida depozitga olinadi va bank ushbu depozitga olinayotgan kreditga o'rnatilgan foiz stavkasining yarmi miqdorida foiz to'lovini to'laydi. Masalan, mijoz

bankdan yillik 12 % ustama to‘lash sharti bilan kredit oldi. Uning boshlang‘ich badal sifatidagi depozitiga bank yillik 6 % miqdorida to‘lov to‘laydi.

Iste‘mol kreditlari bo‘yicha taqdim etilgan barcha ta‘minot turlarining qiymati (miqdori) berilgan kredit miqdorining kamida 125% miqdorini tashkil etishi lozim.

Iste‘molchining daromadlari hajmi, shuningdek, shartnoma bo‘yicha majburiyatlar bajarilishining iste‘molchi tomonidan taqdim etilgan ta‘minoti iste‘mol krediti summasini qaytarish va mazkur kredit bo‘yicha hisoblangan foizlarni to‘lash uchun yetarli bo‘lishi kerak.

Iste‘mol krediti bo‘yicha olingan tovarning sifatiga e‘tirozlar bo‘lgan holda iste‘molchi bu tovarni boshqa xuddi shunday tovarga almashtirib olishga yoki iste‘mol kreditini rad etib tovarning pulini qaytib olishga haqlidir.

Moliyaviy iste‘mol krediti o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, bank va boshqa kredit tashkilotlari tomonidan pul shaklida beriladi. Bunda:

* shartnoma iste‘molchi tomonidan tovarni (xizmatni) sotib olishga doir shartnoma kuchga kirguniga qadar yoki kuchga kirganidan keyin tuzilishi mumkin;

* iste‘molchi moliyaviy iste‘mol kreditini olish to‘g‘risida iste‘mol tovarlarini (xizmatlarni) ishlab chiqaruvchi korxonani yoki realizatsiya qiluvchi tashkilotni oldindan yozma shaklda xabardor qilishi shart.

Moliyaviy iste‘mol krediti berish O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan iste‘mol tovarlarini (xizmatlarni) ishlab chiqaruvchi korxonaga yoki realizatsiya qiluvchi tashkilotning bankdagi hisobvarag‘iga bank yoxud boshqa kredit tashkiloti tomonidan pul mablag‘lari o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Moliyaviy iste‘mol krediti naqd pulda berilmaydi.

Iste‘molchi olingan iste‘mol krediti summasini qaytarishni va mazkur kredit bo‘yicha hisoblangan foizlarni to‘lashni muddatidan ilgari amalga oshirishga haqli. Bunday holda iste‘molchi faqat iste‘mol kreditidan haqiqatda foydalanilgan muddat uchun foizlar to‘laydi. Iste‘mol krediti kredit maqsadi, muddati va miqdoridan qat‘iy nazar 3 oydan 3 yilgacha bo‘lgan muddatga beriladi. Iste‘mol kreditining eng ko‘p miqdori kreditning maqsadiga qarab belgilanishi mumkin. Iste‘mol krediti bo‘yicha yillik foiz miqdori iste‘mol kreditining muddati va garov sifatida to‘lanadigan boshlang‘ich badal miqdoridan

kelib chiqqan holda belgilanadi. Buni quyidagi jadval ma'lumotlaridan ko'rishimiz mumkin.

54-jadval

Iste'mol kreditlarining maqsadi va maksimal miqdori

Kredit maqsadi	Kreditning maksimal miqdori
Qurilish materiallari va turar-joyni ta'mirlash bilan bog'liq xizmatlar to'lovi uchun	Eng kam oylik ish haqining 100 barobari
	Eng kam oylik ish haqining 150 barobari
	Eng kam oylik ish haqining 150 barobari
Mebel va inter'er jihozlari uchun	Eng kam oylik ish haqining 150 barobari
	Eng kam oylik ish haqining 150 barobari
	Eng kam oylik ish haqining 200 barobari
Tantana va to'y marosimlarini o'tkazish uchun	Eng kam oylik ish haqining 200 barobari
	Eng kam oylik ish haqining 200 barobari
	Eng kam oylik ish haqining 200 barobari
Maishiy, audio-video va orgtexnikalar uchun	Eng kam oylik ish haqining 100 barobari
	Eng kam oylik ish haqining 150 barobari
	Eng kam oylik ish haqining 200 barobari
Davolanish uchun	Eng kam oylik ish haqining 100 barobari
	Eng kam oylik ish haqining 100 barobari
	Eng kam oylik ish haqining 100 barobari
Dam olish va sog'likni tiklash uchun	Eng kam oylik ish haqining 100 barobari

Bankning kredit uchun foizi kredit summasining 100% idan hisoblanadi. Bank dastlabki boshlang'ich badal summasiga yillik 2 foiz miqdorida kredit oluvchiga foiz to'laydi. Bu summa kredit oluvchining daromadi hisoblanadi.

Iste'mol kreditlarining foiz stavkasi va boshlang'ich badalning bog'liqligi (misol uchun)

Iste'mol tovarlari yoki ko'rsatilayotgan xizmatning qiymatiga nisbatan boshlang'ich badal	3 oydan 1 yilgacha bo'lgan muddatga yillik foiz miqdori	1 yildan 2 yilgacha bo'lgan muddatga yillik foiz miqdori	2 yildan 3 yilgacha bo'lgan muddatga yillik foiz miqdori
25-40%	14%	15%	16%
40-50%	13%	14%	15%
50% va undan yuqori	12%	13%	14%

Mijoz tomonidan boshlang'ich badal miqdorining kiritilishiga qarab tijorat bankining iste'mol krediti bo'yicha foiz stavkasi ham o'zgarishi mumkin. Albatta, uzoq muddatga olinayotgan kreditlar bo'yicha foiz stavkalari nisbatan yuqori bo'lishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, iste'mol krediti aholining iste'mol ehtiyojini qondirish, turmush farovonligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

7-§. Ta'lim kreditini berish tartibi va uning ahamiyati

Tijorat banklari tomonidan ta'lim kreditlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 26-iyundagi 318-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Oliy o'quv yurtlarida to'lov-shartnoma asosida o'qish uchun ta'lim kreditlari berish to'g'risida"gi nizomga muvofiq ajratiladi. Ta'lim kreditini olish uchun qarz oluvchi tijorat bankiga quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

- a) ta'lim krediti berish to'g'risidagi ariza;
- b) talaba va oliy ta'lim muassasasi o'rtasidagi to'lov-shartnomasi asosida o'qish haqida belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan shartnoma (kontrakt). Shartnomada o'qishning belgilangan muddati va bir yil uchun to'lov miqdori ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

d) fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari yoki xususiy uy-joy mulkdorlari shirkatlari tomonidan qarz oluvchining yashash joyi to‘g‘risida berilgan ma‘lumotnoma;

e) kreditni qaytarishning ta‘minlanishi to‘g‘risida hujjat;

f) imtiyozli ta‘lim kreditlari olish huquqiga ega bo‘lgan chin yetimlar, “Mehribonlik uylari”da tarbiyalanganlar, bolalikdan I va II guruh nogironlari, kam ta‘minlangan oilalardan chiqqanlar tegishli tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etadilar. Shuningdek, tijorat banki qarz oluvchining shaxsini tasdiqlovchi hujjatlardan ko‘chirmalar ham olishi mumkin. Zarur holatlarda kredit berish to‘g‘risida xulosani tayyorlash uchun bank qarz oluvchidan qo‘shimcha hujjatlarni talab qilish huquqiga ega.

Ta‘lim kreditlari qaytarishlik, to‘lovlilik, ta‘minlanganlik, muddatlilik va undan maqsadli foydalanish shartlari asosida talabalarning o‘zlariga, ularning ota-onalariga yoki vasiylariga berilishi mumkin.

Kredit ta‘minlanganlik sharti asosida mol-mulk yoki qimmatli qog‘ozlarni garovga qo‘yish, bankning kafolati, uchinchi shaxsning kafilligi, sug‘urta kompaniyasining qarz oluvchi kreditni qaytara olmasligi xavfi, sug‘urta qilinganligi to‘g‘risidagi sug‘urta polisi, fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining kafilligi (faqat chin yetimlar va “Mehribonlik uylari”da tarbiyalanganlar, bolalikdan I va II guruh nogironlari va kam ta‘minlangan oilalardan chiqqanlar uchun). Agar taqdim etilgan hujjatlar bank talablariga javob bersa, bank, qarz oluvchi va oliy ta‘lim muassasasi o‘rtasida kredit shartnomasi tuziladi.

Ta‘lim kreditlari bakalavriatga o‘qishga qabul qilingan talabalarga 10 yilgacha, magistraturaga o‘qishga qabul qilingan talabalarga 5 yilgacha bo‘lgan muddatga beriladi. Kredit qarz oluvchining ssuda hisobvarag‘idan uning yozma topshirig‘iga asosan oliy ta‘lim muassasasining talab qilib olinadigan depozit hisobvarag‘iga o‘tkaziladi. Ta‘lim kreditlari bo‘yicha mablag‘lar kredit shartnomasida qayd etilgan shartlarda har yarim yilda o‘qish uchun yillik to‘lovning to‘liq miqdorini ikki teng qismga bo‘lish yo‘li bilan o‘tkaziladi. Bunda yangidan qabul qilingan talabalar uchun birinchi yarim yillikda o‘qiganlik uchun boshlang‘ich to‘lov joriy yilning 1 oktabrigacha, ikkinchi yarim yillik uchun navbatdagi kalendar yilning 15 martigacha to‘lanadi. O‘qishning ikkinchi yilidan boshlab kredit hisobiga to‘lovlar har yarim yillik birinchi oyi (sentabr va mart)ning 5-kunidan kechiktirilmay to‘lanadi. Ta‘lim krediti chin yetimlarga, “Mehribonlik uylari”da

tarbiyalanganlarga hamda bolalikdan I va II guruh nogironlariga nol foiz stavkasida yoki foizsiz kredit, talabalarining qolgan toifalariga O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining amaldagi qayta moliyalash stavkasidan yuqori bo‘lmagan o‘zgaruvchi foiz stavkalarida beriladi. Ta’lim kreditlari bo‘yicha foiz qo‘shiladigan foizlar uchun to‘lovlar miqdori Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi o‘zgarishiga qarab o‘zgarishi mumkin. Kam ta’minlangan oilalardan bo‘lgan talabalar uchun kredit bo‘yicha qo‘shilgan foizlarning 50 foizi tuman Bandlikka ko‘maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari tomonidan Ish bilan ta’minlashga ko‘maklashish davlat jamg‘armasi mablag‘laridan to‘lanadi. Qarzdor tomonidan kreditni qaytarish naqd pulda, shuningdek, naqd pulsiz hisob-kitob yo‘li bilan ish haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlar hisobidan amalga oshiriladi. Ta’lim kreditining foizi har oyda, asosiy qarzi esa talaba o‘qishni bitirgandan so‘ng 3 oydan keyin to‘lanadi. Kredit oluvchi ta’lim kreditini muddatidan oldin ham qaytarishi mumkin. Kredit shartnoma shartlarining bajarilishi tijorat banki tomonidan monitoring qilib boriladi. Agarda ta’lim krediti va u bo‘yicha foizlar shartnomada kelishilgan muddatlarda to‘lanmasa bank undiruvni ta’minotga qo‘yilgan mulkka yoki narsaga qaratadi va kreditni qaytarib olish choralari ko‘radi.

8-§. Ipoteka kreditlari va ulardan foydalanish imkoniyatlari

Aholining keng qatlami, shu jumladan, yosh oilalar uchun uy-joy qurilishini va rekonstruksiya qilishni moliyalashtirish va ipoteka kreditlari berish O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”, “Bank va banklar faoliyati to‘g‘risida”, “Ipoteka to‘g‘risida”gi qonunlari, “Uy-joy qurilishi va uy-joy bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” va “Yosh oilalarni moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari hamda banklar faoliyatiga oid boshqa me’yoriy hujjatlar asosida amalga oshiriladi. Ipoteka krediti aholiga va yosh oilalarga kreditlanayotgan ko‘chmas mulk obyektini garovga olish orqali uy-joy qurish, uni rekonstruksiya qilish va sotib olish uchun beriladigan uzoq muddatli kredit, Ipoteka kreditlari jismoniy shaxslarga ularning yashash (ro‘yxatdan o‘tgan) joyidagi bank filiali tomonidan

shartnoma asosida va qaytarishlik, to'lovlilik, ta'minlanganlik, maqsadli foydalanish va muddatlilik shartlarida beriladi.

Aholiga va yosh oilalarga ipoteka kreditlari: uy qurish, uyni rekonstruksiya qilish, birlamchi va ikkilamchi uy-joy bozorlaridagi uyni yoki ko'p xonadonli uydagi kvartirani sotib olish uchun beriladi. Bunda kreditlanayotgan ko'chmas mulk obyekti – uy-joy O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan bo'lishi lozim. Tijorat banklari tomonidan ipoteka kreditlarini berishning manbalari bankning kredit liniyalari, shu jumladan, imtiyozli kredit liniyalari, xalqaro va xorijiy moliya institutlarining ipoteka krediti uchun berilgan grantlari va investitsiyalari, o'z mablag'lari va jalb qilingan boshqa mablag'lar hisoblanadi. Ipoteka krediti berishda tijorat banki qarz oluvchi O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lishi, ipoteka kreditini oluvchi 18 yoshga to'lgan bo'lishi, yosh oilalarga beriladigan ipoteka kreditlari bo'yicha ipoteka krediti olish uchun qarz oluvchi va uning erining (xotining) yoshi 30 yoshdan oshmagan bo'lishi, O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy ro'yxatdan o'tgan bo'lishi, ish beruvchi bilan o'zaro munosabatlar hujjatlar bilan rasmiylashtirilgan bo'lishi, oxirgi 12 oy mobaynida doimiy ish joyidan, yuridik shaxsni tashkil etmasdan, tadbirkorlik faoliyatidan yoki xususiy amaliyot bilan shug'ullanishdan doimiy daromadga yoxud qonun hujjatlarida ruxsat etilgan boshqa daromadlar manbayiga ega bo'lishi, dastlabki badal uchun sotib olinadigan turar joy quriladigan turar joy/turar joyni rekonstruksiya qilish qiymatining kamida 25% miqdoridagi mablag' mavjud bo'lishi, kredit tashkilotlaridan kreditlar bo'yicha to'lov muddati o'tgan qarzi bo'lmasligi, kreditni qaytarish bo'yicha oylik to'lov summasi qarz oluvchining/sherik qarz oluvchilarning soliqlar to'langanidan keyingi jami daromadining 50 foizidan ortiq bo'lmasligi yoki qarz oluvchining oilasi jami daromadining 60 foizidan ortiq bo'lmasligi bo'yicha talablar qo'yadi. Ipoteka krediti berishda bankning ipoteka bilan ta'minlanganlik majburiyati bo'yicha huquqlari garov xati bilan tasdiqlanadi. Garov xati "Ipoteka to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni talablari asosida qarz oluvchi tomonidan tuziladi va ipoteka davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan keyin qarz oluvchi hamda bank ishtirokida ro'yxatdan o'tkazuvchi organ tomonidan rasmiylashtiriladi va bankka beriladi.

Ipoteka kreditining boshqa kredit shakllaridan farqli tomoni shundaki, qarz oluvchi ipoteka krediti olish uchun dastlabki badal mablag'iga ega bo'lishi kerak. Ushbu mablag'lar qarz oluvchining

nomiga bankda ochilgan jamg'arma omonat hisob raqamida milliy yoki chet el valyutasida mavjud bo'lishi yoki qurilayotgan uy smeta qiymatining yoki rekonstruksiya qilish qiymatining 25 foizidan kam bo'lmagan miqdorda bajarilgan qurilish-montaj ishlari yoki qarz oluvchining o'z mablag'lari hisobiga sotib olingan qurilish materiallari tarzida bo'lishi mumkin.

Qarz oluvchi tomonidan boshlang'ich badalga kiritilgan pul mablag'lari miqdoridan kelib chiqib, kreditdan foydalanganlik uchun to'lovlar miqdori quyidagicha belgilanadi.

56-jadval

Ipoteka krediti bo'yicha boshlang'ich badal va foiz stavkalari

Uy-joy qiymatidan boshlang'ich badal	Yillik % kredit muddati 10 yil	Yillik % kredit muddati 5 yil
25%	19%	18%
30%	18%	17%
40%	17%	16%
50% va undan yuqori	16%	15%

Qarz oluvchi tomonidan boshlang'ich badal to'lanishiga qarab kreditning foiz stavkasi ham o'zgaradi. Jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, agar mijoz uy-joy qiymatidan boshlang'ich badalni qancha ko'p to'lasa, kreditning foiz stavkasi shuncha past bo'ladi. Masalan, mijoz uy-joy qiymatidan 50 foizini va undan ortiq qismini to'laydigan bo'lsa, ipoteka kreditining muddati 10 yil bo'lgan kreditning yillik foiz stavkasi 19 foizdan 16 foizgacha, kreditning muddati 5 yil bo'lganda 18 foizdan 15 foizgacha kamayganini ko'rishimiz mumkin.

Ipoteka krediti bo'yicha ta'minotga quyidagi majburiy talablar qo'yiladi. Bular: boshlang'ich badal mablag'ining miqdori quriladigan/rekonstruksiya qilinadigan uy-joy loyihasining umumiy qiymatining kamida 25 foizini tashkil etishi, ipoteka krediti hisobiga quriladigan/rekonstruksiya qilinadigan uy-joy bo'yicha joy garovini rasmiylashtirish, garovga berilgan uy-joyni sug'urta qilishi lozim.

Ipoteka kreditining yana bir farqli jihati kreditning ta'minotida o'z aksini topadi. Ipoteka kreditida sotib olinayotgan yoki qurilayotgan uy-joy, xonadon bank kreditining ta'minoti bo'lishi mumkin. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, ipoteka krediti ta'minoti bo'lib

qurilayotgan uy, u joylashgan yer uchastkasi bilan birga ipoteka krediti hisobiga sotib olinadigan va belgilangan tartibda qarz oluvchi mulkiga o'tadigan uy u joylashgan yer uchastkasi bilan birga yoki ko'p xonadonli uydagi xonadon, qarz oluvchining mulki bo'lgan va ipoteka krediti hisobiga rekonstruksiya qilinayotgan uy, u joylashgan yer uchastkasi bilan birga yoki qarz oluvchilar mulki bo'lgan boshqa uy-joy ham qabul qilinishi mumkin. Ipoteka krediti miqdori, muddati va undan foydalanganlik uchun foiz stavkasi kredit resurslari manbayiga bog'liq holda belgilanadi va kredit milliy valyutada, 5 yildan 15 yilgacha muddatga beriladi. Bank tomonidan o'z mablag'lari va jalb etilgan mablag'lari hisobidan aholiga beriladigan ipoteka krediti miqdori:

-uy qurilishi uchun qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining 2500 baravarigachani;

-uy sotib olish va ko'p xonadonli uydagi xonadonni sotib olish uchun qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining 2000 baravarigachani;

-uyni rekonstruksiya qilish uchun qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining 1500 baravarigachani tashkil etadi.

Aholiga beriladigan ipoteka kreditlari bo'yicha bank bir yil muddatga kreditlashning imtiyozli davrini belgilashi mumkin. Imtiyozli davr o'rnatilgan holda berilgan kreditlar bo'yicha asosiy qarzni to'lash imtiyozli davr tugagandan keyingi oydan boshlanadi. Imtiyozli davr krediti bo'yicha foizlar hisoblash va undirish tatbiq etilmaydi. Ipoteka kreditidan foydalanganlik uchun foizlar tijorat banklarining resurslari qiymatidan kelib chiqib mustaqil o'rnatiladi va u banklarning kredit siyosatidan kelib chiqib turlicha bo'lishi mumkin. O'rtacha olganda ipoteka krediti bo'yicha bank tomonidan yiliga 12-16 foizdan 20 foizgacha miqdorda, ba'zi mijozlar uchun bank kredit qo'mitasi qarori asosida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining amaldagi qayta moliyalash stavkasidan kam bo'lmagan miqdorda foizlar belgilanishi mumkin.

Uyni yoki ko'p xonadonli uylardagi xonadonni sotib olish uchun bank tomonidan kredit berish qarz oluvchi nomiga alohida ssuda hisob raqami ochish hamda ushbu hisob raqamdan qarz oluvchining yozma topshiriqnomasi asosida turar joy egasi bo'lgan jismoniy shaxs-sotuvchining omonat hisob raqamiga pul mablag'larini naqd pulsiz shaklda memorial order vositasida o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Uy qurish yoki uyni rekonstruksiya qilish uchun bank tomonidan kredit berish qarz oluvchiga alohida ssuda hisob raqami ochish hamda ushbu hisob raqamdan qarz oluvchining yozma topshiriqnomasi asosida 2 bank kuni ichida qurilish materiallari sotib olish uchun savdo tashkilotlari, ishlab chiqaruvchi korxonalar va yakka tartibdagi tadbirkorlarning banklardagi talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisob raqamiga, bajarilgan qurilish-montaj ishlari uchun pudratchi qurilish tashkilotining talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisob raqamiga shartnoma shartlari asosida naqd pulsiz shaklda memorial order vositasida o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Agarda uy qurish yoki uyni rekonstruksiya qilishni qarz oluvchining o'zi bajaradigan bo'lsa (xo'jalik usulida) kredit shartnomasida kelishilgan ipoteka krediti summasining 20 foizgacha bo'lgan summani hisob raqamidan qarz oluvchiga naqd pul shaklida berishga ruxsat beriladi. Ipoteka kreditlari qarz oluvchining bank plastik kartochkalariga o'tkazish yo'li bilan ham berilishi mumkin, bank plastik kartochkalaridan naqd pul berilishiga yo'l qo'yilmaydi. Qarz oluvchi bank kredit plastik kartochkasi vositasida amalga oshirilgan operatsiyalar to'g'risida har oyda bankka terminallar cheklari, sotib olingan tovarlar uchun chakana savdo tashkilotlari va yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan berilgan schyotlar, kvitansiyalar yuk xati yoki qonun hujjatlarida belgilangan boshqa hujjatlar ilova qilingan holda hisobot taqdim etishi kerak. Bank hisobotga ilova qilingan hujjatlarni tahlil etish jarayonida bank kredit kartochkasi vositasida hisob-kitob qilish vaqtida kreditdan boshqa maqsadlarda foydalanilganini aniqlagan taqdirda bank kredit kartochkasi to'g'risidagi shartnoma bekor qilinadi, bank kredit kartochkasi hisob raqami yopiladi va bank kredit kartochkasi olib qo'yiladi. Kreditning boshqa maqsadlarda foydalanilgan qismi uchun kredit shartnomasida belgilangan miqdorda jarima solinadi va uni undirib olish choralari ko'riladi.

Ipoteka krediti bo'yicha asosiy qarzni to'lash va u bo'yicha foizlarni to'lash kredit shartnomasiga ilova qilingan jadvalga muvofiq undiriladi. Qarz oluvchi ipoteka kreditini ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlar, pensiyalar, gonorarlar, dividendlar, foizlar va qimmatli qog'ozlar bo'yicha olinadigan boshqa daromadlar hisobidan naqd pulsiz shaklidagi mablag'lar o'tkazish yo'li bilan, naqd pul topshirish yo'li bilan, pul mablag'larini qarz oluvchining bankdagi omonatlari bo'yicha hisob raqamlaridan o'tkazish yo'li bilan, pul mablag'larini bank plastik kartochkalaridan o'tkazish yo'li bilan, pul

mablag'larini qarz oluvchining ish beruvchisi tomonidan moddiy yordam va ipoteka kreditini to'lash uchun ajratilgan boshqa mablag'lar hisobidan naqdsiz shaklda o'tkazish yo'li bilan va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa usullarda qaytarish mumkin. Qarz oluvchilar asosiy qarzni va hisoblangan foizlarni kredit shartnomasida belgilangan muddatdan oldin qaytarish huquqiga ega. Bank kreditdan foydalanishning butun davri davomida doimiy monitoringni amalga oshiradi hamda monitoring joyiga borgan holda amalga oshirilishi mumkin. Asosiy qarz va uning bo'yicha hisoblangan foizlar kredit shartnomasida belgilangan muddatlarda qaytarilmagan taqdirda, bank kreditlashni to'xtatib turadi hamda berilgan ipoteka kreditini va u bo'yicha hisoblangan foizlarni muddatidan oldin undirish choralari ko'radi, choralar samara bermagan holda O'zbekiston Respublikasining "Ipoteka to'g'risida" qonunida belgilangan tartibda undiruvni garovga qo'yilgan mulkka qaratadi.

9-§. Tijorat banklari tomonidan yosh oilalarga ajratiladigan kreditlar va ulardan foydalanish shartlari

Mamkakatimizda yoshlarning har tomonlama kamol topishiga katta e'tibor berilayotgani tijorat banklari faoliyatida ham namoyon bo'lmoqda. Bugungi kunda yoshlarning iqtisodiy tashabbuslari va tadbirkorligini qo'llab-quvvatlash uchun mikrokreditlar ajratish, ularning turmush faravonligini oshirish, uy-joy qurilishi, iste'mol ehtiyojlari qondirish uchun ipoteka va iste'mol kreditlari ajratish masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda.

Yosh oilalar uchun ipoteka krediti – yosh oilalar (har biri 30 yoshdan oshmagan, birinchi marta rasmiy nikohdan o'tgan yoshlar kiradi)ga sotib olinayotgan ko'chmas mulkni garovga olish orqali uy-joy qurish, rekonstruksiya qilish va sotib olish uchun beriladi. Yosh oilalarga ipoteka kreditlari qaytarishlik, to'lovlilik, ta'minlanganlik, maqsadli foydalanish va muddatlilik shartlari asosida 15 yildan kam bo'lmagan muddatga beriladi. Yosh oilalarga ipoteka kreditlarini quyidagi maqsadlarga yo'naltirishi mumkin:

- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda kelishilgan yakka tartibdagi va namunaviy loyiha asosida, qurilishning belgilangan normalari va qoidalariga rioya qilgan holda yakka tartibda uy-joy qurishga va rekonstruksiya qilishga;

- yakka tartibdagi uy-joyni yoki ko‘p xonadonli uydagi xonadonni sotib olishga.

Tijorat banklari tomonidan yosh oilalarga ipoteka kreditlar bankning o‘z mablag‘lari va jalb qilingan resurslari hisobidan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalash stavkasidan yuqori bo‘lmagan foizlarda beriladi. Tijorat banklari tomonidan yosh oilalarga beriladigan ipoteka krediti kredit resurslari manbasidan qat’iy nazar quyidagi miqdorlarda beriladi:

– yakka tartibdagi uy-joyni qurilishi va sotib olish uchun qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining 3000 baravarigacha;

– yakka tartibdagi uy-joyni rekonstruksiya qilish, shuningdek, ko‘p xonadonli uydagi kvartirani sotib olish uchun qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining 2500 baravarigacha berilishi mumkin.

Tijorat banklarining o‘z mablag‘lari hisobidan ham yosh oilalarga imtiyozli shartlar asosida ipoteka kreditlarini berishi mumkin. Yosh oilalarga beriladigan ipoteka kreditlari imtiyozli davr bilan foiz stavkasi Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasidan ortiq bo‘lmagan miqdorda belgilanadi.

57-jadval

Yosh oilalarga ipoteka kreditlari berish me‘yorlari

Uy-joy qiymatidan kelib chiqib to‘langan boshlang‘ich badal – %	Bankning yillik foiz stavkasi – %	Ipoteka kreditining muddati – yillarda
Eng kam miqdori 25%	16-18%	15 yilgacha

Yosh oilalarga beriladigan ipoteka kreditlari bo‘yicha uch yillik (36 oy) imtiyozli davr belgilanadi. Ipoteka krediti olish uchun qarz oluvchi bankka standart hujjatlar paketini, kreditlash maqsadiga bog‘liq ravishda kreditlanayotgan ko‘chmas mulk obyekti bo‘yicha hujjatlar, nikoh va bolalari to‘g‘risida guvohnomalar va boshqa zarur hujjatlarni taqdim etishi lozim. Bank zarur hollarda boshqa hujjatlarni talab qilib olishi mumkin.

Yosh oila a‘zolari (er yoki xotin)ning ish beruvchisi bo‘lgan yuridik shaxslar yosh oila tomonidan olinadigan uy-joy qurish, rekonstruksiya

qilish va sotib olishga ipoteka krediti uchun dastlabki badalni bankka o'tkazib berishi mumkin. Bunda, badal summasi yosh oila a'zosi (eri yoki xotini)ning qaysi biri nomiga ipoteka krediti rasmiylashtiriladigan bo'lsa, uning nomiga bankda ochilgan jamg'arma omonat hisob-varag'iga ish beruvchi tomonidan o'tkaziladi.

Yosh oilalarga mikrocredit va iste'mol kreditlarini berish va qaytarish tartibi

Yosh oilalarning iqtisodiy tashabbuslari va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida ularga mikrocreditlar beriladi. Tijorat banklari tomonidan yosh oilalarga mikrocreditlarning berilishi, monitoringi va qaytarilishi O'zbekiston Respublikasining «Mikromoliyalash to'g'risida»gi qonuni va banklarning ichki kredit siyosatlari bilan tartibga solinadi. **Mikrocredit** – yosh oilalarga eng kam oylik ish haqining 1000 baravaridan oshmaydigan miqdorda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun beriladigan pul mablag'laridir. Yosh oilalarga mikrocreditlar quyidagi maqsadlarga beriladi:

- oilaviy tadbirkorlikni tashkil etish uchun;
- mikrofirmalar, kichik korxonalar, oilaviy korxonalar, fermer xo'jaliklari, shuningdek, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan dehqon xo'jaliklari dastlabki (boshlang'ich) sarmoyasini shakllantirish uchun;
- yakka tartibdagi tadbirkorlik, mikrofirmalar, kichik korxonalar, oilaviy korxonalar, fermer va dehqon xo'jaliklarini kengaytirish va rivojlantirish uchun.

Tijorat banklarining o'z mablag'lari hisobidan oilaviy tadbirkorlikni tashkil etish uchun yosh oilalarga foiz stavkasi Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasidan ortiq bo'lmagan miqdorda mikrocreditlar berishi mumkin.

Tijorat banklarining Imtiyozli kredit berish maxsus jamg'armasi mablag'lari hisobidan yosh oilalarga mikrocreditlar berilishi mumkin. Bunda bankning Imtiyozli kredit berish maxsus jamg'armasi hisobidan berilgan mikrocreditdan foydalanganlik uchun imtiyozli foiz stavkasi Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasining 50 foizi miqdorida o'rnatiladi.

Davlat maqsadli jamg'armalari kredit liniyalari hisobidan yosh oilalarga imtiyozli foiz stavkalari bo'yicha mikrocreditlar berilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "Iste'mol krediti to'g'risida"gi qonuniga asosan tijorat banklari tomonidan yosh oilalarga moliyaviy iste'mol kreditlari berilishi mumkin. Yosh oilalarga beriladigan

moliyaviy iste'mol kreditlari olti oylik imtiyozli davr bilan foiz stavkasi Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasidan ortiq bo'lmagan miqdorda belgilanadi. Tijorat banklari amaliyotida iste'mol krediti bo'yicha o'rnatiladigan foiz stavkalar qarz oluvchi tomonidan tovar va xizmatlar qiymati bo'yicha to'langan dastlabki badal miqdoriga va kreditning muddatiga bog'liq bo'ladi.

59-jadval

Yosh oilalarga iste'mol kreditlari berish me'yorlari

Kreditga sotib olinadigan tovar va ko'rsatiladigan xizmatlar miqdori bo'yicha shakllantirilgan badal miqdori	Iste'mol kreditining muddati	Iste'mol kreditining % stavkasi
20%	3 oydan 3 yilgacha	16-18%

Imtiyozli davr o'rnatilgan holda berilgan kreditlar asosiy qarzni to'lash bo'yicha imtiyozli davr tugagandan keyingi oydan boshlanadi. Imtiyozli davr kredit bo'yicha foizlar hisoblash va undirishga tatbiq etilmaydi. Bunda foizlar yosh oilaga kredit bo'yicha qarzdorlikning amaldagi qoldig'iga kunlik hisoblab boriladi va oyda bir marta undiriladi. Mazkur kreditlarning maqsadli ishlatilishi ustidan tijorat banklari doimiy monitoring o'rnatadi. Bank tomonidan kreditdan boshqa maqsadlarda foydalanganlik uchun qarz oluvchiga nisbatan qo'llaniladigan javobgarlik choralari kredit shartnomasida belgilanadi. Asosiy qarz va u bo'yicha hisoblangan foizlar kredit shartnomasida belgilangan muddatlarda qaytarilmagan taqdirda, bank qarz oluvchining majburiyatlarini bajarilmayotganini sabablarini aniqlaydi va muddatida qaytarilmagan kreditni qaytarishni ta'minlash choralari ko'rishni talab qiladi.

Agar kreditni o'z vaqtida undirish bo'yicha ko'rilgan choralar zarur natijani bermasa va kreditning qarz oluvchi tomonidan o'z vaqtida va to'liq qaytarilmaslik xavfi vujudga kelsa, berilgan kreditni va u bo'yicha hisoblangan foizlarni muddatidan oldin undirib oladi. Ushbu shartlar kredit shartnomasida belgilangan bo'lishi kerak.

10-§. Tijorat banklari tomonidan sindikatlashgan kreditlarni berish tartibi

*Yirik investitsion loyihalar, ya'ni umumiy qiymati tijorat banklarining birinchi darajali kapitalining 25 foizidan oshadigan investitsiya loyihalarini kreditlashda bir necha yirik banklar ishtirok etishi mumkin. Bir necha banklar tomonidan yirik investitsiya loyihalarini birgalikda kreditlash **sinditsiyalashtirilgan kredit** deyiladi. Bunday yirik loyihani moliyalashtirish uchun ikki yoki undan ortiq banklar o'rtasida o'zaro kelishiladi va **bank sindikatini** tashkil qilishadi. Sinditsiyalashtirilgan kreditlar qaytarishlik, to'lovlik, ta'minlanganlik, muddatlilik va maqsadli foydalanish shartlari asosida kredit shartnoma bo'yicha faqat yuridik shaxslarga beriladi.*

Sinditsiyalashtirilgan kredit berish muddati, foiz stavkasi miqdori yirik investitsiya loyihalarining qoplanish muddatiga, tomonlar o'rtasidagi kelishuvga asosan kredit shartnomasida belgilanadi. Zarar bilan ishlaydigan, nolikvid bo'lgan, samarasiz investitsiya loyihalarini taqdim qilgan mijozlarga sinditsiyalashtirilgan kreditlar berilmaydi.

Qarz oluvchi bankka yirik kredit berishni so'rab murojaat qilganidan keyin, bank (yetakchi bank) sinditsiyalashtirilgan kreditlashni amalga oshirishning mumkinligi to'g'risida kredit qo'mitasi qaror qabul qilgan taqdirda, bank bu loyihani moliyalashtirish uchun bank sindikatini tashkil qilish to'g'risida tashabbus bilan chiqib qaror qabul qiladi.

Sinditsiyalashtirilgan kreditni berishga xorijiy banklar va boshqa xorijiy moliyaviy institutlar jalb etilishi mumkin. Ishtirokchi banklar o'rtasida mazkur investitsion loyihani birgalikda kreditlash borasida bitim imzolanganidan keyin bank sindikati tuzilgan hisoblanadi va ushbu bitimni imzolagan barcha ishtirokchi banklar o'zlariga sinditsiyalashtirilgan kreditlash borasida majburiyat olgan hisoblanadilar.

Yirik investitsiya loyihaga sinditsiyalashtirilgan kredit olish uchun mijoz yetakchi bankka quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

- kredit buyurtmasi;*
- loyihaning texnik-iqtisodiy asoslanishi;*
- qarz oluvchining bank hisobvarag'iga pul tushumlari (pul oqimi) taxmini, albatta, ko'rsatilgan biznes-reja;*
- qarz oluvchining kreditga layoqatliligini aniqlash uchun soliq organlari tomonidan tasdiqlangan oxirgi 3 yillik moliyaviy hisoboti,*

kreditning ta'minoti va boshqa hujjatlarni taqdim qilishi lozim. Kreditning ta'minlanganligi sifatida mijoz mulkini, qimmatli qog'ozlarni garovga qo'yishi, bank yoki sug'urta tashkiloti kafolatini, uchinchi shaxsning kafilligini olishi yoki sug'urta kompaniyasining kredit bo'yicha sug'urta polisini taqdim qilishi mumkin.

Yetakchi bank ishtirokchi banklar bilan birgalikda tavsiya etilayotgan ta'minot turini tahlil qilishi shart va ular bilan kelishgan holda ularga eng qulay bo'lgan ta'minot shaklini tanlash huquqiga ega. Bank sindikati kredit jildidagi barcha hujjatlarni ko'rib chiqib kredit berish to'g'risida qaror qabul qilganidan, yetakchi va har bir ishtirokchi bankning sinditsiyalashtirilgan kreditdagi ulushi aniqlangandan keyin, yetakchi va ishtirokchi banklar va qarz oluvchi o'rtasida kredit shartnomasi imzolanadi. Kredit shartnomasi tuzilgandan so'ng, ishtirokchi banklarning ichki tartibida belgilangan tarzda tegishli mas'ul xodim tomonidan buxgalteriyaga kreditning miqdori, muddati va foiz stavkasini ko'rsatgan holda, alohida ssuda hisob raqamini ochish to'g'risidagi farmoyishiga asosan ssuda hisob raqami ochiladi. Kredit yig'ma jildi yetakchi bankda yuritiladi va unda saqlanadi. Kredit yig'ma jildining nusxasi har bir ishtirokchi bankda saqlanadi.

Ishtirokchi banklar tomonidan kreditlashni amalga oshirish kredit shartnomasida belgilangan maqsadlar va muddatlarda har bir ishtirokchi bank uchun belgilangan kalendar muddatida qarz oluvchining to'lov topshiriqnomalari asosida tovar-moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar va xizmatlar uchun ssuda hisobvarag'idan naqd pulsiz shaklda to'lash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Kreditni qaytarish muddatlari pul oqimining kelib tushish istiqboliga qarab, bir necha bosqichda amalga oshirilishi mumkin. Kreditdan foydalanish tijorat banki tomonidan doimo monitoring qilib boriladi. Berilgan kreditlar maqsadsiz itshlatilganda ishtirokchi banklar yoki yetakchi bank kredit shartnomasida belgilangan tartibda, kreditning maqsadga nomuvofiq ishlatilgan qismini qarz oluvchining talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'idan muddatidan oldin undirib olish huquqiga ega. Kreditni qaytarish muddati yetib kelganda va qarz oluvchining pul mablag'lari mavjud bo'lmagan taqdirda, kredit muddati o'tgan ssudalar hisobvarag'i orqali undirib olishga taqdim etiladi va u bo'yicha muddatli majburiyatnomalar 2-kartotekaga joylashtiriladi va qonunchilikda belgilangan tartibda undiriladi.

Qarzdorning to'lovga layoqatsizligi tufayli kreditni va uning foizlarini o'z vaqtida to'lay olmaganligi uchun mas'uliyat sinditsiyalashtirilgan kredit to'g'risidagi kelishuv asosida barcha ishtirokchi-banklar zimmasida bo'ladi⁷⁵.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Kredit liniya	Ipoteka kreditlari
Ochiq kredit liniya	Moliyaviy iste'mol krediti
Yopiq kredit liniya	Tovar iste'mol krediti
«Stend bay» kredit	Sindikatlashgan kredit
Kontokorrent kredit	Mikrokredit
Overdraft kredit	Mikroqarz
Ta'lim krediti	Iste'mol krediti
Lombard krediti	Revolver kredit

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Alohida ssuda hisobvarag'idan kreditlash tartibini tushuntiring.
2. Ochiq kredit liniyasidan kreditlashning xususiyatlari qanday?
3. Yopiq kredit liniyasidan kreditlash xususiyatlarini gapiring.
4. Overdraft bo'yicha kreditlash tartibi qanday?
5. Kontokorrent bo'yicha kreditlashning xususiyatlarini keltiring.
6. Tijorat banklari qanday trust operatsiyalarini bajaradi?
7. Iste'mol krediti va uning turlarini ta'riflang?
8. Ipoteka krediti va uni berish hamda to'lash qoidalarini tushuntiring.
9. Revolver krediti qachon va kimlar uchun qo'llaniladi?
10. Qaysi subyektlarga va qanday maqsadlarda sindikatlashtirilgan kreditlar beriladi?
11. Ta'lim krediti va uning ijtimoiy ahamiyati to'g'risida tushuntiring.

⁷⁵William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010. 525-529 p.

GLOSSARIY

A

Abekor-“Yevropa korporatsiyasi banklar uyushmasi”ning qisqacha nomi. Mazkur banklar xalqaro uyushmasi 1971 yilda tashkil qilingan bo‘lib, iqtisodiyot, moliya, bank ishi sohalarida ilmiy izlanishlarni olib boorish hamda banklararo axborot almashuvini tashkil etish uchun xizmat qiladi.

Absolyut GAP - aktiv va passivlarning aniq to‘lash muddatlari bo‘yicha farqi (defitsit yoki ortiqcha likvidlilik)ni ko‘rsatadi.

Aval-veksel bo‘yicha qarzdor shaxsga beriladigan kafolatnoma, bunday kafolatnoma vekselning yuz tomoniga rozilik imzosi yoki vekselga tirkov qog‘ozi shaklida hujjatlashiriladi. Avval uchun kafolatlovchi bilan kafillik berilgan shaxs bir xilda javobgar bo‘ladi.

.Aval krediti-mijozning kafolatlangan majburiyatini qoplash uchun mo‘ljallangan bank krediti.

Avans- moddiy boyliklar berish, biror ishni bajarish yoki xizmat ko‘rsatishdan avval beriladigan ma‘lum bir miqdordagi pul to‘lovi.

Avanslashtirish-kelajak sarflar uchun mablag‘ ajratish, avanslashtirish.

Avers-tanga, medallarning old tomoni.

Aviaipoteka- ipoteka krediti, bunda kredit kafolati sifatida samalyot yoki boshqa uchar obekt olinadi.

Avizo-bank xabarnomasi. Hisob-kitob ishlari bajarilganligi haqida kelishuvlarning bir biriga yuboradigan rasmiy xabari. Avizo banklararo hisob kitoblarda keng qo‘llaniladi. Uning asosiy rekvizitlari: uning raqami, operatsiya yozilgan sana, uning tabiati, pul miqdori, to‘lovchi yoki kafillik beruvchining nomi.

Avisto-nomsiz veksel, unda to‘lov muddatlari ko‘rsatilmagan bo‘lib, veksel to‘lovga ixtiyoriy paytda berilishi mumkin.

Avuarlar-keng ma‘noda turli aktivlar(pullar, cheklar, veksellar) : bu aktivlar hisobiga turli to‘lovlar amalga oshirilishi va aktiv egalarining qarzlari tolanishi mumkin.

Agent - bitimga u mutasaddi emas, dallol sifatida kirishadi. Bitim tuzishda u hech qanday moliyaviy riskni o‘z zimmasiga olmaydi, biroq faoliyatiga tasir qilishi mumkin bo‘lgan moliyaviy risklardan mijozni himoyalaydi.

Agent-bank-1) obligatsiya chiqarish topshirig'ini olgan tashkilot, 2) xalqaro kredit sindikatining vakolatli a'zoriga ega bo'lgan bank.

Agentlik operatsiyalari - agent tomonidan agentlik xizmatlarini bajarish bilan, avvalo mijozning topshirig'I bo'yicha tovarlar va xizmatlarni sotish yoki sotib olish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarni amalga oshirish.

Agregirlash - iqtisodiy ko'rsatlichlarni yagona guruhga birlashtirish yo'li bilan ularni kattalashtirish.

Agressiv qimmatli qog'oz- aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar bo'lib, prognozlar, tendensiyalar hamda fond bozoridagi konyukturasiga asosan ularning kursini bir necha marta oshirish mumkin.

Adresant-tovar yoki mulkini junatuvchi.

Adresat- tovar yoki mulkni qabul qiliuvchi.

Ajio-konto-foyda va zararlarni aks ettiruvchi hisob raqam.

Akkreditiv (lot. accredo - ishonaman) – pul, hisob-kitob hujjati; bank majburiyati. 1) tomonlar ortasida tuzilgan shartnomaga asosan amalga oshiriladigan hisob-kitob turi bulib, unga mol cotib oluvchining arizasiga asosan unga akkreditiv ochiladi va jonatilgan tovarlar, korsatilgan xizmatlar uchun tolash uchun hisob raqamidan mablaglar deponentlashtiriladi; 2) jahon amaliyotida jamgarma bankining aholiga kursatiladigan xizmat turlaridan biri; bank bulimining tegishli bir shaxsga ma'lum mikdordagi summalarga akkreditiv ochishga beradigan buyrugi. Bulardan tashkari akkreditiv turli korxonaparning mulkiy munosabatlarida, xalkaro hisob-kitoblarida keng kullaniladi.

A-konto-importerning eksporter bilan sotilgan tovarlar uchun oldindan to'lov o'tkazmasi.

Akselerator-daromadlar, iste'mol talabi, tayyor mahsulotning nisbiy o'sishi natijasida kelib chiqadigan investitsiyalarning nisbiy o'shisining nisbati.

Aktiv - 1.bu buxgalterlik balansininig xo'jalik mablag'larining holati aks etiriladigan chap tomoni. 2.jismoniy yoki yuridik shaxsga tegishli mol-mulk yig'indisi: asosiy vositalar, ishlab chiqarish moddiy zahiralari, nomoddiy aktivlar, pul mablag'lari, moliyaviy qo'yilmalar.

Aktiv operatsiyalar – foyda olish va bank likvidligi (to'lovga qobiliyati)ni ta'minlash maqsadida bank resurslarini kredit tamoillari asosida iqtisodiyot tarmoqlari va aholi extiyojlari uchun joylashtirilishi tushuniladi.

Aktiv capital - majburiyatlar va qarzlardan bo‘sh bo‘lgan kapital – mablag‘lar.

Aktiv obligatsiyalar-qimmatli qog‘ozlar bozorida sotuvga qo‘yiladigan va erkin muomalada bo‘ladigan uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlar.

Aktiv qoldiq (saldo) - savdo balansida eksport (tushumlar uoki daromadlar)ning import (xarajatlat)dan oshgan qismi.

Aktivlar daromadliligi- bank jami aktivlarining daromadliligi, soliqqa tortilgandan keyingi sof foydaning jami aktivlarga nisbati bilan o‘lchanadi.

Aksept- to‘lov kafolati yoki pul, tovar yoki hisob kitob hujjatlariga rozilik.

Akseptlash – to‘lovga rozilik berish.

Akseptlangan veksel - to‘loviga rozilik berilgan veksel.

Akseptlangan tratta - to‘loviga rozilik berilgan o‘tkazma veksel.

Amvol – arab. so‘zidan olingan bo‘lib, xususiy shaxsga qarashli mulk, mol-dunyo, kapital degan ma’noni anglatadi.

Aksioner capital multiplikatori - bank jami aktivlarining uning aksionerlik kapitaliga nisbati.

Aksiya - bu fransuzcha «action» so‘zidan olingan bo‘lib, u aksiyadorlik jamiyatining ustav fondiga muayyan hissa qo‘shganlikga guvohlik beruvchi, uning egasiga foydaning bir qismini olish va ovoz huquqini, odatda ushbu jamiyatini boshqarishda ishtiroq etish huquqini beruvchi qimmatli qog‘ozdir. Shuningdek, aksiya – o‘z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyati tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo‘lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan, egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog‘ozdir.

Aksiyador – bank aksiyalariga ega bo‘lgan va bank aksiyadorlari reestiriga kiritilgan yuridik va jismoniy shaxslar bankning aksiyadorlari hisoblanadi.

Aksiyadorlik jamiyati - ko‘rsatilgan nominal qiymatga teng aksiyalarning muayyan miqdoriga bo‘lingan ustav fondiga ega bo‘lgan hamda majburiyatlari bo‘yicha faqat o‘z mol-mulki bilan javobgar bo‘ladigan jamiyat.

Aksiyalarning bonusli emissiyasi – aksiyalarni aksiyadorlar o‘rtasida bepul tarqatish maqsadida muomalaga chiqarish.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi – aksiyadorlik jamiyati, jumladan aksiyadorlik tijorat bankining yuqori boshqaruv organi hisoblanadi va unda aksiyadorlarning vakillari va aksiyador korxonalarining rahbarlari ishtirok etadilar.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishining vakolati -bank ustaviga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yoki bankning yangi taxrirdagi ustavini tasdiqlash, bankni qayta tashkil etish, bankni tugatish, tugatuv komissiyasini tayinlash, oraliq va yakuniy tugatish balanslarini tasdiqlash, bank kengashi va aksiyadorlar qo'mitasining son tarkibini belgilash, ularning a'zolarini saylash va vakolatlarini muddatidan oldin tugatish, e'lon qilingan aksiyalarning eng ko'p miqdorini belgilash, bankning ustav kapitalini kamaytirish yoki ko'paytirish, bankning tashkiliy tuzilmasini tasdiqlash, Bank kengashi tomonidan tayinlangan bank boshqaruv raisini tasdiqlash va boshqalar.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishining kforimi - agar ovoz berish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlar 50% ko'prog'i ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini vakolatli (kvorumga ega) bo'ladi. Agar kvorum bo'lmasa aksiyadorlarning takroriy yig'ilishini o'tkazish sanasi belgilanadi.

Aksiyaga dividendlar - Moliyaviy menejmentda qo'llanadigan analitik koeffitsiyentlardan biri. Imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar, qarzdorlik majburiyatlari bo'yicha foizlar, soliqlarni chiqarib tashlangandan keyin qolgan sof foydani davrda kompaniyaning so'ndirilmagan oddiy aksiyalarning o'rtacha soniga nisbati orqali hisoblanadi.

Aktivlar va passivlarni muddati boyicha balanslashtirish - bu holat foiz spreadini normal ushlab foiz riskini kamaytirish imkonini beradi.

Aktiv operatsiyalar bilan bogliq risklar – kredit, valyuta, foiz, lividlilik, investitsiya risklari va boshqalar.

Allonj-vekselga biriktirilgan qo'shimcha varaq, agarda vekselda indossament yozuvlari sig'masa, mazkur varaqqa yoziladi.

Alpari-valyuta kursining, obligatsiyalarining, qimmatli qog'ozlarning, veksellarning o'z nominal qiymati bilan ideal teng bo'lishi.

Amonko-defitsit, qarz, etishmovchilik.

Anderreyter - sug'urta kompaniyalari va banklarda eng mas'ul moliya faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxs yoki firma.

Anderreyting - obuna qilish; sotish maqsadida yangi chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni xarid qilish.

Annuitet- (fr. *Annuité*, lot. *annuus* — yillik, har yili) moliyaviy mablag'larni (asosiy qarz va u boyicha foizlarni) teng miqdorda aynan belgilangan muddatlarda tolash grafigini ifodalaydi. Davlatning muddatli zayomlari annuitetning turlaridan biri, u bo'yicha har yili foizlar to'lanishi bilan birgalikda asosiy qarzdan ham tolab, qarz summasi qisqartirib boriladi. Bank amaliyotida annuitet kredini har oyda bir xil miqdorda tolashda qollaniladi.

Annulyatsiya – qimmatli qog'ozning yo'qolishi natijasida uni bekor qilinishi jarayoni.

Autrayt - oddiy, muddatli valyuta bitimi, tomonlar qat'iy belgilab qo'ygan muddatda, shartlarda “forvard” kursi bo'yicha tovarlar butunlay sotib yuboriladi.

Autorsing - (inglizcha outsourcing: (outer-source-using) tashqi resurs yoki manbadan foydalanish – korxonaga yoki uning bazi faoliyat turini yoki funksiyalarini uzoq shartnoma asosida (1 yildan ram bolmagan muddatga) mazkur sohadagi boshqa kompaniyalarga berish orgali uning faoliyati uzluksizligini va samaradorligini oshirish.

«**Ayiqlar**» - agar amaliyotda valyuta kursi tushishi kutilsa, valyuta kursi pasayishiga o'ynovchilar (ularni xalqaro valyuta bozorida «ayiqalar» deb atashadi) valyutani shartnoma tuzilgan davr (muddatli kurs) kursi bilan sotish to'g'risida muddatli shartnoma tuzadilar. Agar muddatli valyuta kursi tushsa, “ayiqalar” valyutani bozordan pasaygan kursda sotib olib, uni muddatli kurs bo'yicha sotadilar va kurslar o'rtasidagi farq miqdorida foyda oladilar.

Aylanma akyivlarning aylanishi koeffitsiyenti - joriy aktivlarning aylanish tezligi va aktivlarga qo'yilgan mablag'larning pul mablag'lariga aylanish tezligini ifodalab, u ma'lum davr(oy, kvartal, yil) ichida aylanma mablag'lari necha marta aylanganligini ifodalaydi.

Aylanma aktivlarning kunlarda aylanishini - korxonaga aylanma mablag'larining bir marta aylanishi uchun necha kun ketishini ko'rsatadi

B

Bank-tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan, ya'ni:

-yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish;

- to'lovlarni amalga oshirish bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxsdir. Demak, bank barcha riskni o'z zimmasiga olib, yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag'larini jalb qilib, bank resurslarini tashkil qilgan holda, bu mablag'larni muddatida qaytarib berish, muddo'atlilik, to'lov va ta'minlash shartlari asosida o'z nomidan ularni joylashtiradi hamda yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi hisob-kitob va vositachilik operatsiyalarini olib boruvchi kredit muassasa hisoblanadi.

Bank aktivlari — kredit, overdraft, lizing, faktoring, qimmatli qog'ozlar, investitsiyalar, boshqa banklardagi mablag'lar, bo'lib-bo'lib to'lash shaklida sotilgan mulklar, balansdan tashqari moddalar (chaqirib olinmaydigan kredit majburiyatlari, foydalanilmagan kredit liniyalari, akkreditivlar, kafolatlar) hamda moliyalash bilan bog'liq barcha boshqa talablar sifatida ta'riflanadi.

Bank boshqaruvi - bank ijroiya organi hisoblanib, bankning kundalik faoliyati uchun javobgar hisoblanadi va uni amalga oshiradi.

Banklarining aktiv operatsiyalari - daromad olish maqsadida resurslarni aktivlarga joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar.

Bankning aksiyadorlarining huquqlari - bank aksiyadorlarining reestriga kiritilishi, depozitlaridagi depo hisobvarag'idan o'ziga taaluqli ko'chirma olish, bank foydasidan dividend olish, bank tugatilgan taqdirda o'ziga tegishli ulush olish, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida va ovoz berish orqali bank boshqaruvida ishtirok etish, bankning moliya xo'jalik faoliyati to'g'risida axborot olish, o'ziga etkazilgan zararni qoplashini talab qilish, o'ziga tegishli bo'lgan aksiyalarni boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga sotish yo'li bilan aksiyadorlar tarkibidan chiqish va boshqa huquqlar.

Bank kengashi - bank faoliyatiga umumiy rahbarlik qiladi va bank faoliyatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishiga oid masalalarni tayyorlash va tashkil etish, bankning yillik biznes-rejasini tayinlash, ichki audit xizmatini tashkil etish, qimmatli qog'ozlar, bank aksiya obligatsiyalarini sotish, sotib olish, ularning hosilalarini chiqarish va boshqa qator vazifalarni amalga oshiradi.

Bankning nomoddiy aktivlari - moddiy shakliga ega bo'lmagan, ammo bankning asosiy faoliyatida faol ishtirok etuvchi aktivlar.

Banklarning passiv operatsiyalari - bank resurslarini shakllantirish, uning passiv hisob raqamlari yoki aktiv- passiv hisob raqamlaridagi pul mablag'larini ko'paytirish bilan bog'liq operatsiyalar.

Banklarning o'z mablag'lariga - bankning ustav kapitali va unga tenglashgan mablag'lar, jumladan, zaxira kapitali, maxsus fondlar,

moddiy rag'batlantirish fondi, boshqa har hil tashkil qilingan fondlar hamda taqsimlanmagan foydasi kiradi.

Bankning o'z kapitali – bevosita bankning o'ziga tegishli bo'lgan mablag'lardir.

Bankning jalb qilingan mablag'lari - depozitlar, jamg'armalar, qarzga olingan mablag'lar kontokorrent hamda korrespondent hisobvaraqlarida o'z ifodasini topadi.

Bank kafolati – bank (kafil) boshqa shaxs (printsipal)ning buyurtmasiga ko'ra kafil o'z zimmasiga olayotgan majburiyat shartlariga muvofiq printsipalning kreditori (benefitsiar) pul summasini to'lash haqida yozma talabnoma taqdim etsa, pulni unga to'lash haqida printsipalga beradigan yozma majburiyatidir. Bank kafil oz mijozi uchun tolovlarni amalga oshirish majburiyatini oladi

Bank Kengashi faoliyatini asosiy yo'nalishi - kredit siyosati va bankning boshqa rejalarini ko'rib chiqish, daromad, xarajatlar, foyda rejalarini tasdiqlash, shu'balarni ochish yoki yopish masalalarini ko'rib chiqish kabi masalalar bilan shug'ullanadi.

Bank muassisi – tijorat bankini tashkil etishda bankning ustav kapitaliga ulush kiritgan har qanday yuridik va jismoniy shaxslar bank muassislari sifatida ishtirok eta oladilar.

Bankni tugatish - uning huquq va majburiyatlarini boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga o'tkazmasdan bank faoliyatini to'xtatishdan iborat.

Bankni ixtiyoriy tugatish - kreditorlar va omonatchilar oldida majburiyatlar bajarilishini ta'minlash imkoniga ega bo'lgan bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan hollarda amalga oshiriladi.

Bankni majburiy tugatish - Markaziy bankning bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyasini chaqirib olish to'g'risidagi qaroriga asosan amalga oshiriladigan jarayon.

Bankni qayta tashkil etish - aksiyadorlar umumiy yig'ilish qaroriga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan amalga oshiriladigan jarayon.

Banklarning rezerv kapitali yoki rezerv fondi - foydadan ajratmalar hisobiga hosil bo'ladi va u ko'zda tutilmagan zararlar hamda qimmatli qog'ozlar kursining tushishi natijasidagi yo'qotishlarni qoplash uchun mo'ljallangan.

Banklarning brokerlik faoliyati - banklar mijozning topshirig'iga asosan qimmatli qog'ozlar bo'yicha ishonchli shaxs sifatida bitimlar tuzadi, topshiriq shartnomasini amalga oshiradi.

Banklarning dilerlik faoliyati - qimmatli qog'ozlarni o'zining hisobidan sotish – sotib olish bitimini amalga oshiradi.

Banklarning depozitar faoliyati - qimmatli qog'ozlar sertifikatlarini saqlash bo'yicha xizmat ko'rsatish yoki qimmatli qog'oz huquqini o'tkazish va hisobini yuritish bo'yicha xizmat ko'rsatadi.

Bankni moliyaviy rekonstruksiyalash (Financial restructuring of bank) - bankni moliyaviy sog'lomlashtirish (harakatsiz aktivlarni hisobdan chiqarish, kredit siyosatini o'zgartirish, boshqaruv almashuvi va boshqalar.

Bank likvidliligi - bu bankning yuzaga kelgan majburiyatlarini qoplash maqsadida tezkor ravishda, zarar ko'rmasdan va minimal xarajatlar bilan o'z aktivlarini pulga aylantira olish qobiliyati hisoblanadi. Tijorat bankining faoliyatini olib borishning asosida eng avvalo uning likvidligi yotadi. Likvidliligi bo'lmagan bank to'lovga layoqatli bo'la olmaydi.

Bank riski – bank faoliyatiga ta'sir qiluvchi iqtisodiy, moliyaviy, ijtimoiy, siyosiy, texnologik ichki va (yoki) tashqi omillarga bog'liq bo'lgan holatlar natijasida bank faoliyatiga xos bo'lgan moliyaviy zararlar ko'rish va (yoki) bank likvidligi (bank o'z majburiyatlarini vaqtida bajarish qobiliyati)ni to'liq yoki qisman yo'qotish xavfining mavjudligidir.

Bank risklarini boshqarish deganda – bank o'z faoliyatini yuritishi va bank operatsiyalarini o'tkazishida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan risklarni aniqlashi, ularning oldini olish, bartaraf etish, kamaytirish va ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni boshqa moliyaviy vositalar orqali qoplash bo'yicha bank tomonidan amalga oshiriladigan harakatlar majmui tushuniladi.

Bank risklarini boshqarish maqsadi - bank omonatchilari va kreditorlari, aksiyadorlari, mijozlari manfaatlarini himoya qilish, bank risklarini kamaytirish, bartaraf etish va oldini olish, bank faoliyatining etarli darajadagi barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Bank likvidliligi riski – bankning likvidlilik darajasini baholaydi. Bankning turli sabablar tufayli o'z majburiyatlarini o'z vaqtida amalga oshira olmasligi bankda likvidlilik riski yuzaga kelganligini bildiradi.

Bankning kredit potentsiali - jalb qilingan mablag'larning kredit va bankning boshqa aktiv operatsiyalarini amalga oshirishning iqtisodiy chegarasi hisoblanadi.

Banklar ustav kapitalining minimal miqdori – bank ustav kapitalining eng kam miqdori bank faoliyatini boshlashi uchun zarur bo'lgan, bank muassislari tomonidan uni ro'yxatga olish paytigacha to'lanishi kerak bo'lgan, Markaziy bank tomonidan belgilanadigan miqdor. Ustav kapitali uchun to'lanadigan mablag'lar O'zbekiston Respublikasining Markaziy bankida yoki boshqa banklarida ochilgan jamg'arish hisobvarag'iga o'tkaziladi. Ko'rsatilgan mablag'lardan depozit sifatida foydalanish mumkin.

Bankning yuqori darajadagi barqaror mablag'lari - banklarning o'z kapitali, muddatli depozitlar, boshqa banklardan olingan kreditlar.

Bank faoliyatining to'xtatilishi – bank aksiyadorlar yig'ilishining qaroriga ko'ra, Markaziy bank litsenziyani chaqirib olganida, bankrot deb e'lon qilinganida o'z faoliyatini to'xtatadi.

Bankni tugatish komissiyasi - bankni tugatishda bank aksionerlarining umumiy yig'ilishida Markaziy bank bilan kelishgan holda **tugatuv komissiyasi** yoki tugatuvchi tayinlanadi.

Bankni tugatishning asosiy maqsadi - bank kreditorlari va omonatchilarining barcha talablarini tezroq qondirishga qaratilgan.

Balanslashmagan likvidlilik riski – bankning mijozning pul mablag'lariga bo'lgan extiyojini kam xarajat bilan o'z vaqtida qondira olmasligi oqibatida daromad ola olmasligi yoki bank aktivlari qiymatining tushib ketishi tushuniladi.

Barqaror bo'lmagan mablag'lar – banklarga vaqti- vaqti bilan (davriy) kelib tushadigan mablag'lar.

Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi - bank regulyativ kapitali, amaldagi qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq bo'lgan bank majburiyatlari, qaytarish muddati belgilanmagan boshqa depozitlar va qarz mablag'lari summasining 30 foizi, qaytarish muddati 1 yildan kam bo'lgan boshqa depozitlar va qarz mablag'lari summasining 30 foizi hisoblanadi.

Barqaror moliyalashtirishning zarur summasi - qaytarilishiga 1 yil va undan ortiq muddat qolgan bank aktivlari, shu jumladan muammoli kreditlar va nomoliyaviy aktivlar (er uchastkalari, binolar, mebel, kompyuterlar va avtomashinalar), sud jarayonida bo'lgan yoki belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar, qaytarish muddati 1 yildan

kam bo'lgan boshqa aktivlar summasining 30 foizi, (qaytarish muddati 1 yildan kam bo'lgan yoki muddatsiz likvidli aktivlar bundan mustasno), balansdan tashqari moddalardagi majburiyatlarning 15 foizini o'z ichiga oladi.

BEK – test – tarixiy va gepotetik ma'lumotlarga asosan bankning likvidligini tahlil qilish usullarini sinovdan o'tkazish bo'lib joriy davr ma'lumotlarini ushbu usullar orqali baholanadi va ularni taqoslagan holda xulosa shakllantiriladi.

Birinchi darajali kapital - regulyativ kapitalning 75 foizidan kam bolmagan kapital. Ikkinchi darajali kapital miqdori I darajali kapital miqdorining uchdan bir qismiga teng bolishi mayor hisoblanadi.

Birja kotirovkasi – bu birjada sotiladigan qimmatli qog'ozlarning e'lon qilingan narxi.

Birja indeksleri - qimmatli qog'ozlarning birjadagi harakatini ifodalovchi ko'rsatkich birja indeksleri deyiladi.

Bir aksiyaga tog'ri keluvchi foyda (Fully diluted earnings per share)- aksiyaga butunlay o'tkazilgan foyda koeffitsiyenti. Moliyaviy menejmentda ishlatiladigan, kelajakdagi aksiyalar soni o'zgarishini hamda holatlarini hisobga oladigan eng maksimum koeffitsiyentlardan biri.

Bir qarzdor yoki o'zaro daxldor qarzdorlar guruhiga to'g'ri keluvchi tavakkalchilikning eng yuqori darajasi - bir qarzdorga yoki o'zaro daxldor qarzdorlar guruhiga berilgan kredit miqdorining maksimal summalarini belgilash me'yorlarini ifodalaydi.

Birinchi darajali kapitalning etarlilik koeffitsiyenti K2 = birinchi darajali kapitalning riskni hisobga olgan holdagi aktivlarning umumiy summasi(TAUS)ga nisbati sifatida aniqlanadi.

Bosh litsenziya - tijorat banklariga O'zbekiston Respublikasi hududida hamda chet elda xorijiy valyutadagi operatsiyalarni amalga oshirish huquqini beradi.

Broker – birezada bitimlar imzolashda sotuvchi va xaridor ortasidagi vositachi

Brokerlik operatsiyalari – o'z mijozlarining topshiriqlariga binoan banklar komissioner sifatida harakat qilib, komission operatsiyalarni amalga oshirishi, ya'ni o'z nomidan mijozning hisobidan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisiga oid bitimlarni tuzishi.

«Buqalar» - valyuta kursining ko'tarilishiga o'ynovchilar («buqalar») esa valyuta kursi ko'tarilganda, valyutani keyinchalik shartnoma tuzilgan vaqtdagi kurs bo'yicha sotib olishga kelishilgan

muddatli shartnoma tuzadilar. Kurs oshganda esa valyutani muddatli shartnomada belgilangan (oldingi) narx bo'yicha sotib oladilar va oshgan – yuqori narxda sotib foyda ko'radilar.

Bosh, asosiy faoliyat uchun tolov (Fee generating activities) - komission to'lovlar uchun bank operatsiyalari, masalan, mijozning investitsiyalarini boshqarish, konsalting xizmatlari.

D

Davlat qimmatli qog'ozlari - O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolat bergan organ tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligatsiyalari.

Dastlabki ruxsatnoma - litsenziya berishdan oldin Markaziy bank arizachilarga bank tashkil etish sohasidagi faoliyatlarini davom ettirish imkonini beradigan ruxsatnomani beradi. Muassislar bank tashkil etish uchun dastlabki ruxsatnomani olganlaridan keyin litsenziya olish hamda bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun zarur bo'lgan tashkiliy-texnikaviy talablarni bajaradilar, dastlabki ruxsatnoma bir yil davomida yuridik kuchga ega bo'ladi.

* **Dastlabki sarmoyani shakllantirish krediti** - kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari va kasb-hunar kollejlari bitiruvchilariga dastlabki sarmoyani shakllantirish uchun eng kam oylik ish haqining 300 barabarigacha miqdorda beriladigan mikrokreditlar.

Debet – bu kelib tushadigan mablaglarni ifodalaydi, debet kopayish, qoshilish (+)ni, kredit kamayish (-)ni ifodalaydi.

Debet karta – jismoniy shaxslarni ish haqi, pensiya, stipendiya va boshqa pul mablaglari otkaziladigan unga tegishli bolgan bank kartasi. Bankdagi hisob baragida mavjud mablag' chegarasida egasiga naqd pul olish va to'lovlarni amalga oshirish imkon beruvchi plastik kartochkasi.

Debet yozuv –debet provodkasi buxgalteriya hisobi boyicha hisob raqamni debitida xo'jalik operatsiyalarini yozish.

Debitor qarzdorlik – Korxonaning etkazib bergan tovarlari va korsatgan xizmatlari boyicha boshqa cubektlardan olishi kerak bolgan mablaglari miqdori.

Devalvatsiya - Milliy valyuta kursining boshqa davlatlar valyutasiga nisbatan tushib ketishi.

Depozit sertifikat — bankka qo'yilgan omonat summasini va omonatchining (sertifikat saqlovchining) omonat summasini hamda

sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bankdan yoki shu bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'ozdir.

Depozit operatsiyalar - tijorat banklari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag'larini bankga jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalar.

Depozit operatsiyalarining obekti - ehtiyojdan ortiqcha pul mablag'lari (qo'yilmalar).

Depozitar operatsiyalar — hisobga olish registrlarida depozitar operatsiyalar standartlariga muvofiq bajariladigan operatsiyalar;

Degressiv amortizatsiya usuli – aktivlar eskirishi hisobini takomillashgan usuli, masalan, aktivlar 4 yil xizmat qiladi, 1 yilga 50% qiymati chiqariladi, 2 yilga qolgan 1 yildan chiqarilgan qiymatning 50%si, 3 yilga esa 1 yil va 2 yilga chiqarilgan qiymat qoldig'ining 50%i chiqariladi, 4yilga qolgan qiymat chiqariladi.

Defolt (default) –shartnoma boyicha majburiyatlarini bajara olmaslik (kreditor, depozitlar va hokazolar bo'yicha) kasodga uchrash.

Dekapitalizatsiya - moliyaviy zarar, inflyatsion qadrsizlanish va hokazo natijasida kapitalni yo'qotish.

Direktorlar kengashi - bankning boshqaruvini amalga oshiradi, shuningdek, bank boshqaruvini kuzatish va nazorat qilish mas'uliyati ham yuklatiladi. Direktorlar kengashi a'zolarining tarkibi va saylanish muddati tijorat bankning nizomi bilan belgilanadi.

Dillerlik operatsiyalari – tashki lot o'z nomidan va o'z pul mablag'i evaziga amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Defitsitli moliyalash - bunda davlat xarajatlari doimo daromadlaridan oshib ketadi, manfiy saldo qarz majburiyatlarini davlat emissiyasi yoki byudjetni bevosita kreditlashhisobiga qoplanadi.

Deflator –deflyator, narxlarni inflyatsion o'sishiga ta'sirlarni to'g'rilaydigan,pul ko'rsatkichlarini nominal darajasini realga olib kelish koeffitsiyenti. Deflyator yordamida joriy bahoda hisoblangan iqtisodiy korsatkichlar otgan davr bahosiga tenglashtiriladi.

Depozit ekspansiyasi - tijorat banki tomonidan o'z depozitlarining bir qismini resurslar jalb qilmasdan, o'z mijozlarini kreditlash orqali yaratish imkoniyati.

Depozitlar sug'urtasi - omonatchilarning bank tomonidan ularning depozitlarini qaytarolmasligidan mumkin bo'lgan zararni sug'urtalash.Sug'urta voqeasi yuz berganda omonatchilar yo'qotilgan summani qisman yoki to'liqligicha kompensatsiyalanadilar. Depozitlarni

sug'urtasi davlat, depozitlarni kafolatlash yoki tijorat banklarining qo'shma fondi va hokazolar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. AQShda depozitlarni sug'urtalash Federal sug'urta korporatsiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Umummilliy miqyosda faoliyat yuritayotgan va davlat nazorati yoki ta'siri ostida tashkil etadigan depozitlarni sug'urtalash tizimi bank tizimini unga jamiyatni ishonchi pasayganda izdan chiqishi va omonatlarning ko'pchiligini olinishini oldini olishga yo'naltirilgan.

Depozitlarning sug'urta qoplamasi - omonatchiga bank tomonidan qaytarilmagan depozitdan zararni qoplash miqdori to'liq hajmda yoki depozitning nominal qiymatidan ulushda amalga oshirilishi mumkin.

Depozitary - qimmatli qog'ozlar bo'yicha hisob-kitob va hisobdfkni, saqlashni, foizlarni undirish va qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq boshqa xizmatlartsh amalga oshiruvchi tashkilot.

Discont (diskont) – 1) diskont; 2) qimmatli qog'oz nominal qiymatining uning sotuvdagi narxidan oshishi; 3) oddiy yoki o'tkazma veksel hisobida (sotuvda) olinadigan foiz; 4) chegirma.

Firma diskonti –qimmatli qog'ozlar operatsiyalari bo'yicha mijozlarni operatsion xizmat ko'rsatishni ta'minlaydigan firma diskonti (brokerlik firmasi).

Discont oyna –hisob oynasi. Tijorat banklarini ularning likvid mablag'lari etishmaganida, eng avvalo, rezerv talablarini qoplash uchun Federal Rezerv Tizimining to'g'ri kreditlash chegaralari.

Diskont stavka (Discount rate) - AQShda qayta moliyalash stavkasi rolini o'ynaydi. FRT tomonidan banklarga berilgan kreditlarning foizlari diskont stavkasiga asoslanadi, boshqacha qilib aytganda diskont stavka AQSh FRTning banklarga beradigan kredit resurslarining foiz stavkasi hisoblanadi.

Dezinflyatsiya – narxning sekin o'sishi bilan xarakterlanadigan inflyatsiya.

Diversifikatsiyalangan moliya tizimi - moliya institutlari turlari ko'pligi, operatsiyalarning diversifikatsiyalanganligi, moliya bozorlarining sezilarli kattaligi, pul instrumentlarining turli xil taklifi.

Dividend siyosati - korxonada sof foydasini aksiya bozor qiymatini maksimallashtirishni mo'ljallagan holda investitsiyalar va dividendlar o'rtasida taqsimlanishi bo'yicha siyosat.

Domino effekti yoki camarasi – domino effect (masalan, qachonki bir bank bankrotligi boshqa barcha banklar tanazzuli bilan bog‘lansa unda bankrotlikning zanjirli reaksiyasi boshlanadi).

Davomiylik indeksi –“dyuresheyn”, foiz riski o‘lchovi, yillarda ifodalanadigan indeks. Uni hisoblash uchun qarz majburiyatlari bo‘yicha har kelgusi to‘lovning haqiqiy qiymati va muddati hisoblanadi, qarz majburiyatlari haqiqiy qiymati summasida ko‘rsatilgan to‘lovlarni solishtirma og‘irligi topiladi.

E

Eksport factoring - factor kompaniya tomonidan klient eksportchini kelgusi eksport tushumidan avanslashtirish bilan bir vaqtga mijozni valyuta va kredit risklaridan butunlay ozod qilish.

Erkin «suzib» yuruvchi valyuta kursi - ma‘lum valyutaga bo‘lgan bozor talabi va taklifi ta‘sirida o‘zgarib turishi mumkin bolgan kurs. Masalan. AQSh dollari, YAponiya ienasi, Angliya funt sterlingi, evro kabi valyutalar jahon valyuta ayirboshlashida keng ishtirok etadi.

Eng yuqori darajadagi (maksimal) riskli aktivlar - qimmatli qog‘ozlar sotish va sotib olish sotib olingan veksellar, trast hujjatlar va akkreditivlar tratalari bo‘yicha mijozlarning majburiyatlari, bankning to‘lanmagan aksiyalari bo‘yicha mijozlarning majburiyatlari, sud jarayonida bo‘lgan kreditlar, akkreditivlar, forvard va sotish va sotib olish (bank bilan va banklararo) lar kiradi.

Egri (teskari) kotirovkalash - bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutalardagi miqdori o‘rnatiladi, ya‘ni bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi ko‘rsatiladi.

Eksport factoring - factor kompaniya tomonidan mijoz - eksport qiluvchini kelgusi eksport tushumidan avanslashtirish yoli bilan bir vaqtga mijozni valyuta va kredit risklaridan butunlay ozod qilish.

F

Faktoring - banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlarning korxonalar qarzlarini (etkazib berilgan va bajarilgan xizmatlarga haq to‘lash bo‘yicha majburiyatlarini) o‘z zimmasiga olish (sotib olish)dan iborat bo‘lgan moliyaviy-tijorat xizmat turi.

Faktoringning asosiy maqsadi — o‘z mijozlarining debitor qarzdorligini inkassatsiya qilish va ularga tegishli bo‘lgan to‘lovlarni ular hisobiga undirib berishdan iborat.

Faktoring operatsiya - bank yoki maxsus kompaniyalar tomonidan o‘z mijozni bo‘lgan mol etkazib beruvchining mol sotib oluvchiga

bo'lgan etkazib berilgan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha talabini ma'lum haq evaziga sotib olinishi tushuniladi.

Faktoring kompaniyasi - korxonalar va tashkilotlarning etkazib berilgan mollar va bajarilgan ish yoki ko'rsatilgan xizmatlarga haq to'lash bo'yicha majburiyatlarini o'z zimmasiga oluvchi kompaniya.

Faktor tahlil - iqtisodiyot va ishlab chiqarishni tekshirish uslubi bo'lib, bu asosida turli xil olimlarni, iqtisodiy faoliyatni, uning samaradorligini tahlil qiladi.

Falsifikatsiya - qalbaki tovarlar, mahsulotlar.

FAO - uchunchi dunyo qishloq xo'jaligini rivojlanishini maqsad qilgan tashkilot. FAO texnik yordam va oziq-ovqat yordamini beradi, shuningdek statistik ma'lumotlarni yig'adi. Jahon qishloq xo'jaligini rivojlantirish haqida bashoratlaydi.

FAC - xalqaro savdoda tovarlarni etkazish tartibini va to'lanishini aniqlashtiruvchi asosiy shartlaridan biri. Ushbu shartga asosan sotuvchi tovarni kema bortiga etkazib beradigan, qabul qiluvchi esa tovarni kemaga ortishga ketadigan xarajatlarni ko'taradi.

Fasovka- oldindan fiksirlangan portsiyalarni tovarlarga ajratishda aniqlanadi.

Federal Rezerv tizimi - AQSh 12 federal rezerv banklarni birlashmasi, AQSh markaziy banki funksiyalarini bajaruvchi tizim. SHuning FRT ning a'zolari bo'lmish tijorat banklarini faoliyatini nazorat qiladi. FRT I bankomatlarini emissiya qiladi, federal byudjeti kassasiga xizmat qiladi.

Federal fondlar –banklar depozitlarning bozor vositalari.

Federal fondlar bo'yicha stavkalar (Federal funds rate (FED)) - bu AQShda asosiy yoki rezerv fondlar foiz stavkasi hisoblanadi.

Fiasko-butunlay omadsizlik, baxtsizlik.

Fidutsiya- kelishuv, bitim, ishonchga kirish.

Fermer-qishloq xo'jaligi korxonalarini, fermalarining egasi.

Fiksing-birjada ayni bir vaqtda o'rnatilgan baho yoki tovar baho katirovkasi.

Fiksirlangan to'lovlar - davlat yoki mahalliy byudjetlar tomonidan korxonalariga belgilangan to'lovlar. Bunda korxonaning oladigan foydasi to'lov miqdoriga tegmaydi.

Fiksirlangan valyuta kursi-davlat tomonidan qat'iy belgilangan bozor o'zgarishlari ta'sir qilmaydigan valyuta kursi.

Fiksirlangan present- obligatsiyaning nominal qiymatidan foiz, emitent obligatsiya egasiga to'lashi kerak.

Filantrop- muruvvatli faoliyat yurituvchi inson.

Filial-korxonona, tashkilot - mustaqil faoliyat yurituvchi tashkilotlarning qismi. Alohida joyda faoliyat yuritadi, lekin asosiy bosh korxonaning tartib qoidalariga rioya qiladi.

Firma-foyda topish maqsadini ko‘zlab faoliyat yurituvchi yuridik shaxs - korxonona, biron bir xo‘jalik tashkiloti va h.k..

Fiskal siyosat- soliqqa tortishda davlat tomonidan qo‘llaniladigan siyosat.

Fond birjasi - bu qimmatli qog‘ozlar olib-sotiladigan savdo joyi.

Foyda – daromadning xarajatlardan oshgan qismidan turli majburiyatlarni tolagandan keyin qolgan summa.

Foizli marja - aktiv va passiv operatsiyalar foiz stavkalari o‘rtasidagi farq yoki Foiz marjasi - foizli daromadlar va foizli xarajatlar o‘rtasidagi farqni tashkil etadi.

Forvard shartnomasi - kelishilgan miqdordagi horijiy valyutani bitim tuzilayotgan vaqtda kelishib olingan kursda muayyan muddatdan so‘ng etkazib berish haqidagi shartnoma.

Fyuchers - bitim tuzilganidan so‘ng muayyan vaqt o‘tgandan keyin, mol yoki aksiya uchun shartnomada belgilangan narxda pul to‘lashni ko‘zda tutuvchi muddatli bitim turi.

Fyuchers shartnomasi (bitimi) – xom-ashyo mollari, oltin, valyuta, moliya va kredit vositalarini bitim tuzilgan paytda belgilangan narxda xarid qilish va sotishdan iborat bo‘lgan muayyan vaqtdan (2-3 yilga qadar) keyin ijro etiladigan muddatli bitim shartnomasi (bitimi).

Fyuchers foiz stavkalari (foiz fyuchersi)- bu moliyaviy fyuchers bo‘lib, bu maxsus fyuchers bozorlari – fyuchers birjalarida savdo obekti sifatida xizmat qiladi. Ular jahonning asosiy tijorat va moliyaviy markazlarida joylashgan.

Front-offis banklarda – bu HKKM (Hisob-kitob kassa markazlari)ning tarkibiy qismi bo‘lib, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda bank operatsiyalarini amalga oshirishda Markaziy bank mijozlari bilan bevosita muloqotda bo‘lgan holda xizmat ko‘rsatuvchi mas’ul xodimlar guruhi. **SHuningdek, Front office-** (Front-ofis) bevosita qimmatli qog‘ozlarni qabul qilish, bitimlar tuzish va ularni bajarish bilan shug‘ullanuvchi bo‘limlar, qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha kompaniyalar

Flipper- aksiyani sotib olish bilan darhol uni sotuvchi, qisqa muddatli moliyaviy bitimlarini amalga oshiruvchi shaxs.

Flyuntuatsiya- almashuv kursining tebranishi.

FOB- xalqaro savdoda tovar etkazish shartlaridan biri. Bunga ko'ra sotuvchi o'zining hisobidan tovarni kema bortiga etkazib beradi va eksport to'lovlarini to'laydi.

Fond-zaxira, jamg'arma, capital. Muayyan maqsadlar uchun yo'naltirilgan pul va moddiy vositalar.

Forvard- imzolanganidan so'ng 2 ish kuni davomida darhol hisob kitob qilinadigan shakl.

Forvard marjasi- naqd hisob-kitob marjalari va muddatli bitimlarining valyuta kurslari orasidagi farq.

Forvard qoplamasi- sotuvchi yoki oluvchi o'zini kutilmagan valyuta kursining o'zgarishidan sug'urtalovchi shoshilinch bitim.

Forvard bitimi-ma'lum muddatda etkazib berish majburiyati bilan naqd tovar olishga kelishish.

Formuler-savdo hujjati, keLishuv, mekst asosan oldindan tuzilgan, faqatgina ba'zi bir joylarni to'ldirish talab qilinadi. SHundan keyin u yuridik kuhga ega bo'ladi.

Fors-major – hech kutilmagan, odamlarning xohishiga bog'liq bo'lmagan holda yuz beradigan holat.

Forfeyting- eksportchilarni kreditalshni o'ziga xos shakli bo'lib, bu mol etkazib berish va xizmatlar ko'rsatish bo'yicha talablar qo'yish huquqini olish, ushbu talabga doir operatsiyalarni bajarish va uni inkasso qilish xatarini qabul qilish.

Forfeyter-importyorning pul majburiyatini sotib olingan tovarlar haqi to'lashi uchun tovarlar jo'natilgandanoq eksportyor sotib oluvchi bank bo'lib, u o'zi tovaralar to'lovini eksportyorga muddatidan oldin, to'liq yoki bo'lib-bo'lib amalga oshiradi.

FRA – xorijiy amaliyotda bank va firma o'rtasidagi shartnoma bo'lib, u muayyan vaqt oralig'ida aniq summaga o'zgarmas foiz stavkasini kafolatlaydi.

Franko-italyancha erkin degan ma'noni anglatadi. Savdo kelishuvlarida qo'llanuvchi atamasi bo'lib, etkazish punktlarini aniqlashda foydalaniladi.

Franko-bort - xalqaro savdoni tovarlar etkazish shartlaridan biri bo'lib, asosan sotuvchi shartlarni o'z hisobidan kema bo'rtiga etkazishi va eksport shartlarini bojarlarni to'lashi kerak. Sotib oluvchi esa kemani fraxtlashi, tovarlar to'lovini amalga oshirishini o'zi hisobidan bajarishi kerak.

Fraxt yuklarni - suv yo'li bilan tashish bo'yicha to'lanadigan yo'l kira. Kemaga to'lanadi.

Fraxtlash- dengizga tashish uchun shartnoma tashish.

Friksion ishsiz- vaqtincha ishsiz bo‘lib, ishchining xohishiga ko‘ra bir ishdan boshqasiga o‘tish jarayoni.

Federal sotuv fondlari (Federal Funds Sold) – federal fondlar sotganlari bo‘lib, tijorat banklari buxgalteriya balansi aktividagi bo‘lim. Bu Federal Rezerv Tizimining zaxira schotidagi ortiqcha vositalar hisobiga bir bankning boshqasiga bergan qisqa muddatli ssudalari.

Federal Rezerv notalari (Federal reserve notes)-Federal Rezerv Tizimi notalari, FRT biletlari , qog‘oz pullar, kupyuradagi AQSh dollarlari, AQSh dagi naqd pullar.

Federal Rezerv Tizimi (AQSh) - (Federal Reserve System the Fed, Federal Reserve) - AQSh Markaziy bank funksiyasini bajaruvchi federal rezerv banklarning yagona tizimi.

Federal Rezerv tizimning transit punkti (Federal Reserve transit item) - Federal Rezerv Tizimi orqali bir bankdan boshqasiga to‘lovni amalga oshirish, jo‘natiladigan to‘lov hujjati.

Federal Rezerv Tizimining telegraf tarmogi (Federal Reserve Wire Network -Fedwire) - (“Fed Uayr”) federal rezerv banklari va ularning bo‘linmalarida zaxira va kliring hisob raqamiga ega va banklar o‘rtasida to‘lovni amalga oshirish uchun FRT i tashkil qilgan kommunikatsion to‘lov tizimi.

Fee- (tolov) mukofot, komissiya, xizmat uchun to‘lov (masalan, bank tomonidan mijozga taqdim etiluvchi mukofot, tolov).

Federal Uy-joy qurilishi boshqarmasi kreditlari (FHA loan) - uy-joy qurilish federal boshqarmasi tomonidan kafolatlangan ssuda.(FHA- Federal Housing Administration).

Fidusuar (Fiduciary) - trast bo‘yicha ishonchli shaxs, vasiy, yuridik shaxs.

Filling- (Filling) garovni ro‘yxatga olish, garov to‘g‘risidagi kelishuvlardan biri. “Perfection” ga qarang. Davlat vakili ishtirokida maxsus ish arizasi tuzish bilan amalga oshiriladi. “Filling statement” ga qarang.

Filling officer- garovni ro‘yxatga oluvchi.

Filling statement- qarz hujjati bo‘lib, garovni ro‘yxatga olinganini ko‘rsatuvchi va davlat vakili ishtirokida tuziladigan hujjat.

Franshizalar (Franchises) - korxonalar franshizasi, kelishuv asosida o‘z faoliyatini yurituvchidir. (masalan: asosiy kompaniya o‘ziga tegishli bo‘lmagan korxonaga o‘zining firma belgisidan foydalanish huquqini beradi)

Franchayzer (Franchisor) - bankka oid tovarlar va xizmatlarni etkazish bo'yicha bankdan franshiza olgan shaxs

Forvard shartnoma - (Forward contract) - forvard bitimi. Kelgusidagi sanaga qimmatli qog'oz yoki boshqa aktivni oldi-sotdi qilish bitimi.

Fond birjasi - qimmatli qog'ozlar bilan oldi-sotdisi o'tkaziladigan joy.

Foiz stavkasi riski (interest rate risk) – bu foiz stavkalarining o'zgarishi natijasida moliyaviy yo'qotishlarning yuzaga kelishini anglatadi.

Foizli xarajatlar-barcha majburiyatlar bo'yicha to'langan foiz summasidir.

“Forfeyting” - inglizcha forfeiting so'zidan olingan bo'lib, huquqdan voz kechish degan ma'noni anglatadi. Forfeyting – bu tijorat banklari tomonidan (forfeyter) to'lov amalga oshirilmagan sharoitda eksportyorga nisbatan regress huquqini hisobga olmasdan eksport talabnomalarini sotib olishdir.

Forfeyting operatsiyalari - ssuda operatsiyalarining bir turi bo'lib veksellar va boshqa moliyaviy hujjatlarni sotib olishni ko'zda tutadi. Forfeyting ko'proq eksportni kreditlashlashda qo'llanilib tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha kelajak davrda to'lanishi lozim majburiyat va qarz talabnomalarini sotib olishda ishlatiladi.

«Forvard» kurs-bu muddatli valyuta bitimlarining kursidir.Forvard kursi kelajakda valyutani aniq bir kunga etkazib berish sharti bilan sotilish va xarid qilish bahosini o'zida ifoda etadi.

Forvard farqlar - spot kurs asosida forvard kurslarni aniqlash uchun foydalaniladigan miqdor.

Forvard opsiioni – opsiyon sotuvchi kontr agent va o'zgarmas narx asosida ma'lum valyutani xarid qilish huquqini (majburiyatini emas) kirituvchi xaridor o'rtasidagi kontrakt hisoblanadi

Forvard kurs autrayt = Spot kurs +(-) Forvard kurs(mukofoti) marjasi(Forward outright rate)= Spot kurs (Spot rate) + (-)Diskont (Forward points).

Forvard valyuta shartnomasi – bu kelajakdagi belgilangan muddatda aniq xorijiy valyuta summasini sotish yoki sotib olish bo'yicha banklararo bitimni bajarish majburiyatidir.

Foiz siyosati - foiz stavkalarini boshqarish orqali iqtisodiy munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan chora- tadbirlar yig'indisidir.

Foiz darajasi (FD) - kredit foizining (Kf) berilgan kredit miqdoriga (Km) nisbati orqali aniqlanib foizlarda ifodalanadi.

Foiz miqdori - summani uning foiz stavkasiga va amaldagi kun soniga ko'paytirib yuzga va yildagi kunlar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Foiz marjasi - foizli daromadlar va foizli xarajatlar o'rtasidagi farqni tashkil etadi, yoki bank tomonidan jalb qilingan resurslar uchun amalga oshirilgan to'lovlar va joylashtirilgan mablag'lardan olingan foizlar o'rtasidagi farq foiz marjasi sifatida shakllanadi,

Float - 1) bank deposit hisob raqavida haqiqatda bo'lgan va jalb qilingan summa o'rtasidagi farq 2) cheklar, inkasatsiya jarayonidagi mavjud cheklar 3) chek yozilganidan boshlab to u bank tomonidan to'lov qilinishigacha bo'lgan vaqtincha interval.

Franshizer (Franchisor) - bankka oid tovarlar va xizmatlarni etkazish bo'yicha bankdan franshiza olgan shaxs

Front office (Front offic) - bevosita qimmatli qog'ozlarni qabul qilish, bitimlar tuzish va ularni bajarish bilan shug'ullanuvchi bo'limlar, qimmatli qog'ozlar bo'yicha kompaniyalar.

G

Garov - bir shaxsning boshqa shaxsga mol-mulkini yoki unga bo'lgan huquqiy majburiyatlarini ta'minlash uchun berishdir. Garovga ko'ra qarzdor garov bilan ta'minlangan majburiyatni bajarmagan taqdirda kreditor (garovga oluvchi) bu majburiyatlar bo'yicha o'z talabini ushbu mol-mulkka qaratishga haqlidir.

Garov narsasi - har qanday mol-mulk, shu jumladan, ashyolar va mulkiy huquqlar (talablar) garov narsasi bo'lishi mumkin, uning bahosi, mohiyati, miqdori garov majburiyatining bajarilish muddati, garovga qo'yilgan mol-mulkning taraflarning qaysi birida ekanligi shuningdek, tomonlarning huquq va majburiyatlarni, mulkka egalik huquqining tugatilishi, bahslarni hal qilish yo'llari va h.k. ko'rsatilishi kerak.

Garov mexanizmi (garov operatsiyalari) - garov narsasini aniqlash, garov shartnomasini rasmiylashtirish, tuzish, imzolash va bu mexanizm kredit muddati davomida harakatda bo'ladi, garov shartnomasining bajarilishi mijoz kreditni to'lay olmaganda yuzaga keladi.

Garov predmeti - garovga qo'yuvchi shaxsning har qanday mulk, shu bilan birga qimmatbaho qog'ozlar va mulkka egalik huquqlari bo'lishi mumkin.

Garov reestri — qarzdorlarning majburiyatlari bajarilishini ta'minlash vositasi sifatida berib qo'ygan mol-mulkiga nisbatan kreditorlarning huquqlari to'g'risidagi, shuningdek qarzdorning mol-mulkni tasarruf etish va undan foydalanishga doir huquqlariga qonunga muvofiq qo'yilgan cheklov hamda qarzdor o'z majburiyatlari lozim darajada bajarilishini ta'minlashi bilan bog'liq boshqa talablar haqidagi yozuvlarni (bundan buyon matnda yozuvlar deb yuritiladi) o'z ichiga olgan ma'lumotlarning yagona axborot bazasi.

Garov huquqi - garov sifatida huquq beruvchi hujjat qabul qilinadi. Bunda bank kreditining ta'minoti sifatida egalik huquqi yoki mulkdan foydalanish huquqi qabul qilinadi.

GAP(GEP) tahlil - aktiv va passivlarning muddati, hajmi, foizi jihatdan bir – biriga ma'lum vaqt oralig'ida mos kelishi o'rganiladi.

Gep – tahlil - Bankning bozorda foiz stavkalar o'zgarishiga tasirchan bolgan aktivlari (kreditlar, qimmatli qogozlar va b.) va passivlari (depozitlar, qimmatli qogozlar va b.) ortasidagi farq.

Giperinflyatsiya- Tovar va xizmatlar bahosining kun sayin oshishi, inflyatsiya suratlarining osishi natijasida pulning tez qadrsizlanishi

Gudvill — xaridor tomonidan bank sotib olinayotganda uning sof aktivlari qiymatidan yuqori to'lanadigan summa sifatida ta'riflanadi (barcha aktivlarning bozor narxi va barcha majburiyatlarning bozor narxi o'rtasidagi farq gudvillni tashkil qiladi.) yoki barcha aktivlar va barcha majburiyatlarning bozor bahosi ortasidagi farq.

Gorizontal tahlil – vaqt oralig'ida bank moliyaviy holati bo'yicha ko'rsatkichlarining dinamikasini o'rganishga asoslanadi. Bunda moliyaviy ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari tahlil qilinadi. Ma'lum davrda ularda o'zgarishlar tendensiyasi aniqlanadi.

Gudvill — xaridor tomonidan bank sotib olinayotganda uning sof aktivlari qiymatidan yuqori to'lanadigan summa sifatida ta'riflanadi (barcha aktivlarning bozor narxi va barcha majburiyatlarning bozor narxi o'rtasidagi farq gudvillni tashkil qiladi).

I

Internet–banking – bu mijoz tomonidan bank ofisida bajarishi mumkin bo'lgan standart operatsiyalarini Internet tarmog'i orqali amalga oshirish imkoniyatidir.

Intervensiya - Markaziy bank va davlat xazinasining kredit, qimmatli qog'ozlar, milliy hamda xorijiy valyutalarga bo'lgan talab va

taklifni tartibga solish yo‘li bilan moliya-kredit hamda valyuta sohasiga aralashuvi.

Inventarizasiya - bu material qiymatlal, pul mablag‘lari va moliyaviy natijalarining tekshirish yo‘li bilan haqiqiy holatini aniqlab beradigan usul.

Investisiya - 1.lot. so‘zidan olingan bo‘lib, «kiyintirmoq» degan ma‘noni angalatadi. Biror ish, korxonaga sarmoya solish, mablag‘ sarflash. 2. bu daromad olish maqsadida pul mablag‘larini biror ishga qo‘yishdir.

Investisiya portfeli - mablag‘larni uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlarga sarflash orqali qimmali qogozlar majmuasini iakllantirish.

Investisiya puli –investisiyalar umumiy fondi.

Investisiyalarni diversifikasiya qilish - mablag‘larni turli sohalarga sarflash. Mablag‘larni bunday sarflash riskni kamaytirish maqsadida qo‘llaniladi.

Ijara beruvchi – bu o‘z mulkini ma‘lum vaqtga boshqalarga foydalanishga beriladigan mulkdor, shu jumladan chet el jismoiny va yuridik shaxs ham ijarachi bo‘lishi mumkin.

Ipoteka - ko‘chmas mulkni garovga qo‘yish ipoteka hisoblanadi.

Ipoteka krediti - bankning qarz olyvchiga uning mol-mulkini garoviga olish yoki boshqa garov hujjatlari asosida muayyan muddatga ssuda berishi. Qarzga pul mablaglari olish maqsadida ko‘chmas mulk, er va qurilish binolarini garovga qo‘yish. Bunga garovga quyilgan mulk qarz oluvchining tassarufida qoladi.

Ipoteka banki - kredit muassasa bo‘lib, u ko‘chmas mulkning garovi (er, inshoot, binolar va boshqalar) hisobiga pul mablaglarini uzoq muddatli ssudalarga beradi, shuninigdek garovga qo‘yiladigan ko‘chmas mulkdan ta‘minlanadigan garov varaqalari chiqaradigan bankidir.

Iste‘mol krediti - bu aholining iste‘mol talab va ehtiyojlarini qondirishga beriladigan kredit. Bu kredit uy ro‘zg‘or buyumlarini: radioelektron va boshqa maishiy asbob uskunalar, mebellar, interer buyumlari, turar joyni ta‘mirlash bilan bog‘liq tovarlarni harid qilish uchun 3 yilgacha muddatga beriladigan kredit.

Ikkinchi darajali yoki ikkinchi navbatdagi aksiyalar – to‘lovi uzaytirilgan aksiya (dividendlar faqatgina aniq shart yuzaga kelgandagina to‘lanadi).

Ishonchsiz kreditlar – ishonchsiz deb turkumlangan aktivlar qaytishi mumkin bo‘lmagan aktivlar deb qaraladi. Bunday aktivlar juda pas qiymatga ega va ularni bank aktivlari sifatida hisobga yuritish

maqsadiga muvofiq emas deb hisoblanadi. Bunday turkumlash bu aktivlarning hech qanday likvidasion bahosi yuq degani emas, lekin banklarga bunday aktivlarni o'z balansida yuritish tavsiya etilmaydi va bu aktivlar likvidasiya qilinishi kerak.

Ixtisoslashgan banklar - ma'lum yo'nalishlarga xizmat ko'rsatib, o'z faoliyatini shu yo'nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag'ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko'rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, ipoteka-zamin banklarini kiritish mumkin.

Ichki litsenziya - tijorat banklariga O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasidagi operatsiyalarni to'la yoki cheklangan doirada amalga oshirish uchun berilgan huquqdir.

Ichki faktoring (domestic factoring) - mol etkazib beruvchi va mol sotib oluvchi shuningdek, faktoring kompaniyasi bir mamlakat hududida joylashgan bo'lsa, bunday faktoring ichki faktoring deyiladi.

Ichki audit – bu subyektning iqtisodiy ahvoli, faoliyati tug'risida muayyan korxonaning rahbariyatiga axborot tayyorlashdir. Ichki audit xizmati bankning tuzilishi, katta-kichikligi, joylashishi va bank muomalalarining miqdoriga qarab, bir-ikki qishidan iborat mustaqil bo'lim yoki ma'lum bir boshqarma shaklida tashkil qilinishi mumkin.

Imtiyozli aksiya - bu aksiya egasi hissadorlar yig'ilishida ovozga ega bo'lmaydi, lekin dividendlarni qat'iy foiz stavkalarida faoliyat natijasining yakunlariga qaramasdan kafolatli daromad olish imkonini beradigan qimmatli qog'oz.

Indeks – bu solishtirishning nisbiy ko'rsatkich yoki nisbiy ko'rsatkichlarning bir turi hisoblanadi.

Indeksasiya - majburiyatlar bo'yicha to'lovlarning narx-navo ko'rsatkichi bilan o'zaro nisbatini belgilash; pul talabnomalari va turli daromadlarining haqiqiy miqdorini inflyatsiya sharoitida saqlab qolish usuli.

Indeksasiya qilinadigan depozit - qiymatiga inflyatsiya darajasini qo'shib hisoblash orqali belgilangan qiymati aniqlangan depozit.

Indeksasiya qilingan qarz - qiymatiga inflyatsiya darajasini qo'shib hisoblash orqali belgilangan qiymati aniqlangan qarz.

Indossat - vekselga egalik huquqini qabul qilib oluvchi shaxs.

Indossament - Vekselning orqa tomonida yoki qo'shimcha varaqda aks ettirilgan o'tkazma yozuv bo'lib, bu yozuv orqali veksel egasi boshqa bir shaxsga vekselni hamda veksel bo'yicha undan to'liq foydalanish huquqini topshiradi.

Inisiator bank – bu to‘lov operatsiyasini boshlovchi bank.

Inflyasiya - lotin so‘zidan olingan bo‘lib, «shishish, ko‘pchish, ko‘tarilish» degan ma‘noni anglatadi. Pulning qadrsizlanishi; pulni me‘yyordan ko‘p ishlab chiqarilishi oqibatida pul harakati kanallarida tovar bilan ta‘minlanmagan pullarning paydo bo‘lishi, tovar va hizmatlar bahosining usishi.

Inkasso -hisob-kitoblar shakllaridan biri.Unga muvofiq bank o‘z mijozining topshirig‘iga ko‘ra jo‘natilgan tovarlar va hizmatlar uchun hisob-kitob hujjatlari asosida to‘lanishi lozim bo‘lgan pul mablag‘larini haq to‘lovchidan oladi hamda bu mablag‘larini o‘z mijozning bankdagi hisob raqamiga o‘tkazadi.

Inkasso topshiriqnomasi - korxon va tashkilotlarning o‘z hisobiga mablag‘ o‘tkazishi lozim bo‘lgan paytlarda tuziladigan hisob-kitob hujjati. Inkasso topshiriqnomasi bankka qo‘yilayotganda o‘sha hujjatdagi summani tasdiqlovchi kerakli hujjatlarining asli yoki nusxasi bo‘lishi shart.

Investisiya portfeli - mablag‘larni uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlarga sarflash,subyekt egaligiga yoki ixtiyorida bolgan qimmatli qogozlar majmuasi.

Ijara beruvchi – bu o‘z mulkini ma‘lum vaqtga foydalanishga beradigan mulkdor, shu jumladan chet el jismoiny va yuridik shaxs ham bo‘lishi mumkin.

Ijobiy GEP - aktivlarning passivlardan oshishi – bu ijobiy GEP bo‘lib bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishga mablag‘lari etarli ekanligini ko‘rsatadi va bank ortiqcha likvidlilikga egaligidan dalolat beradi.

Ipoteka - garov hat, bankning qarz oluvchiga, uning mol-mulki garoviga muayyan muddatga ssuda berishi. qarzga pul olish maqsadida ko‘chmas mulk, er va qurilish binolarini garovga qo‘yish. Bunga garovga quyilgan mulk qarz oluvchining tassarufida qoladi.

Ipoteka krediti - kuchmas mulkni garovga olib, uzoq muddatga beriladigan kredit. aholining keng qatlami, shu jumladan yosh oilalar uchun uy-joy qurilishini va rekonstruktsiya qilish, sotib olishni moliyalashtirish uchun ajratiladigan kreditlar.

Iste‘mol krediti - bu aholining iste‘mol talablarini qondirishga beriladigan kredit. Bu kredit uy ro‘zg‘or buyumlarini: radio-elektron va boshqa maishiy asbob uskunalari, mebellar, interer buyumlari, turar joyni ta‘mirlash bilan bog‘liq tovarlarni harid qilish uchun 3 yilgacha muddatga beriladigan kredit.

Ichki konvertirlanish - chet el valyutasini milliy valyutaga ayriboshlash oldi sotdisining imkoniyati va teskarisi davlat ichkarisida.

J

Jalb qilingan resurslar – bular jalb qilingan depozitlar, jamg‘armalar boshqa majburiyatlar va kreditorlardan sotib olingan resurlar.

Jamg‘arish-yangidan yaratilgan qiymat milliy daromad bir kishining ishlab chiqarishni kengaytirish uchun sarflanishi, ya’ni daromadni kapitalga aylangan qismi.

Jamg‘arma banki- kredit muassasasi bo‘lib, uning asosiy vazifasi aholining pul mablag‘lari va vaqtincha erkin pul mablag‘larini jalb qilish va aholiga kredit berishdan iborat.

Jamg‘arma depozitlari - aholi mablag‘larini muddatli qo‘yilmalar yoki talab qilgungacha hisobvaraqaqlarida jamg‘arilishi bilan bog‘liq har qanday operatsiyalar tushuniladi. Jamg‘arma depozitlarga pul mablag‘larini jamg‘arish yoki saqlash maqsadida shakllantirilgan qo‘yilmalar kiradi, aholi pul jamg‘armalarining to‘planishi uchun xizmat qiladi.

Jahon banki - rasman nomi xalqaro ta’mirlesh va taraqqiyot banki, rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o‘rishini rag‘batlantirish uchun ularga qarz beradigan tashkilot.

Jahon bozori - xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biriga bog‘langan mamlakatlar o‘rtasidagi barqaror oldi-sotdi munosabatlari.

Jahon valyuta tizimi - xalqaro pul-kredit munosabati bo‘lib, jahon bozorin ing rivojlanishi natijasida tarkib tiopgan va davlatlar o‘rtasida tuzilgan bitimlar bilan mustahkamlangan.

Jahon puli - xalqaro miqyosda umumiy xarid, to‘lov vositasi, boylikning umumiy moddiy timsoli, baynalminal qiymat ifodasi bo‘lgan pul birliklari jahon puli vositasini oltin tangalari bajargan. Hozir esa dollar, evro, funtsterling bajarmoqda.

Joriy likvidlik - joriy aktivlarning (to‘lov muddati 30 kungacha bo‘lgan barcha likvidlik aktivlari, bank qo‘yilmalarining bir marta bo‘lsa ham muddati uzaytirilgan va yoki avval berilgan ssudalarni to‘lash uchun, shuningdek, qaytarish muddati o‘tib ketgan kreditlar istisno qilinadi) talab qilib olinguncha majburiyatlar summasi nisbati sifatida va ijro etish muddati 30 kungacha bo‘lgan holda aniqlanadi, ya’ni bankning joriy likvidligi: JA/JM. Ushbu ko‘rsatkich 30 foizdan kam bo‘lmasligi kerak,

Joriy hisob varaqasi-banklardagi pul mablag‘larini saqlash va hisob-kitoblarda amalga oshirishga xizmat qiluvchi hisobvaraqlar turi.

Jamg‘arish normasi - jamg‘arish fondining milliy daromadga nisbatan foizda ifodalanishi.

Jeneva konvensiyasi - (Veksel va cheklarni ishlab chiqarish yuzasidan)-xalqaro har tomonlama amalga

Jamg‘arma - aholini kelajak ehtiyojlarini qondirish va kelajakda xarid qilish uchun saqlab qo‘yilgan daromadlari.

Jamg‘arma banki - kredit muassasasi bo‘lib, uning asosiy vazifasi aholining pul mablag‘lari va vaqtincha bosh pul mablag‘larini jalb qilish va aholiga kredit berishdan iborat.

Jamg‘armachi- omonat kassasiga(bankka) puli(jamg‘arma)ni qo‘yuvchi shaxs.

Jamg‘arishga o‘rtacha moyillik - umumiy daromadni foizda ifodalangan jamg‘ariladigan ulushi:

$$JO'M = \frac{\text{jamg'arish}}{\text{daromad}} * 100$$

Jamg‘arishga cheklangan moyillik - jamg‘ariladigan daromadni har qanday ortiq ulushi foizda ifodalandi:

JCHM= jamg‘arishdagi o‘zgarishlar/daromaddagi o‘zgarishlar

Jahon banki - rasman nomi Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o‘rnatishini rag‘batlantirish uchun ularga qarz beradigan tashkilot.

Jahon bozori - xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biriga bog‘langan mamlakatlar o‘rtasidagi barqaror oldi-sotdi munosabatlari.

Jahon valyuta tizimi - xalqaro pul-kredit munosabati bo‘lib, jahon bozorining rivojlanishi natijasida tarkib topgan va davlatlar o‘rtasida tuzilgan bitimlar bilan mustahkamlangan.

Jahon xo‘jalik integratsiyasi - jahon xo‘jaligi ishlab chiqarishning asosiy ko‘rinishlaridan biri, mamlakatlararo ishlab chiqarish, savdo, valyuta munosabatlari va boshqa sohalarda iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan u yoki bu mintaqadan davlatlar ittifoqining shakllanishi bo‘ldi.

Joriy hisob varaq - banklardagi pul mablag‘larini saqlash va hisob-kitoblarda amalga oshirishga xizmat qiluvchi hisobvaraqlar turi.

Jeneva konvensiyasi - (Veksel va cheklarni ishlab chiqarish yuzasidan)-xalqaro har tomonlama amalga oshiriladigan bitim. 1930-31 yillarda tuzilgan.

Jirant - vekselda nomi korsatilgan shaxsning, veksel egasining mablag‘ni o‘chirish to‘g‘risidagi belgisi.

Jirokonta - shu bankda joriy hisob raqami bo‘lgan uchunchi shaxs bilan hisob-kitob qilish maqsadida hisob raqamini ochish.

Jirobalans - naqd pulsiz hisob kitoblar balansi.

Jirobank - mijozlar o‘rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi birinchi banklar.

Jirobank depoziti - mijozlar o‘rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi bankka saqlash uchun topshirilgan mablag‘.

Jobber - qimmatli qog‘ozlar bozoridagi chayqovchi.

Jenk - ishonchsiz obligatsiyalar.

Jenson sharti – sug‘urtalovchining kema qiymatining 3 foizi summadagi zararni qoplashini ko‘zda tutuvchi shart.

Jirat - veksel o‘tkazilyotgan shaxs.

Jiring - xususiy va qarzga olingan sarmoya o‘rtasidagi nisbat.

Jiro- rivojlangan mamlakatlarda hisob-kitob cheklari vositasi sifatida foydalaniladigan naqd pulsiz hisob-kitoblar turi.

Javob oboroti - boshqa banklar topshirig‘i bo‘yicha amallarni bajarish bosqichidir. O‘zbekiston Respublikasida bank tizimini qayta tashkil qilishning birinchi bosqichida (1988-90y.). hamma maxsus banklari tijorat banklari makomini qabul qildilar.

Jarima - sharnomada kelishilgan shartlarni buzganligi uchun to‘lanadigan to‘lov.

Jamg‘arma bank (savings bank) - omonatchilar mablag‘laridan tashkil topgan, aksiyadorlik tarzida emas, omonatchilarning xohishiga asosan, trast asosida boshqariladigan bank

Jamg‘arma fondlari - deyilganda ta‘sis hujjatlarga muvofiq korxonani yangi mulkni tashkil qilish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va shu singari maqsadlarni amalga oshirish uchun yo‘naltirilgan mablag‘lar (foyda va boshq.) tushiniladi.

Jamg‘arma vositasi - bu pulning jamlangan boylik shakliga kirib, o‘z egasi uchun kerak bo‘lganda harid etish vositasi bo‘lib xizmat qilaolishdir. Pul-qog‘oz yoki tanga bo‘lgani uchun boylik emas balki o‘zida mehnatni mujassamlashtirgani, unga hamma narsani harid etish yoki uni jamlab saqlash mumkin bo‘lgani uchun boylik hisoblanadi.

Jamg‘arma depozitlar – davriy badallar yordamida shakllantiriladigan jamg‘arma depozitlarini jismoniy va yuridik shaxslarga ular muayan maqsadlarni amalga oshirish uchun aniq pul summasini

depozit hisobvarag'ida to'plash istagi bildirganda ochiladigan depozitning bir turi.

Jamg'arma obligatsiyasi (savings bond) - AQSh moliya vazirligi tomonidan chiqariladigan qimmatli qog'oz turi.

Jamg'arma depozit hisobvarag'i - yuridik shaxslarning mablag'lari, ular muayyan maqsadni amalga oshirish uchun ma'lum pul summasini depozit hisob varag'ida to'plashni.

Jamoa tadbirkorligi - bu fuqarolar guruhining jamlanma mulki asosida tashkil qilinadigan faoliyat.

Jiro o'tkazma - naqd pulsiz mablag' o'tkazmasi.

Jiro hisob-kitoblar - banklar hisob raqam egasi topshirig'iga ko'ra bir hisob raqamdan ikkinchisiga pul mablag'ini o'tkazish yo'li bilan amalga oshiradigan naqd pulsiz hisob-kitoblar.

Jiro hisob raqam - naqd pulsiz hisob-kitoblar amalga oshiriladigan hisob raqam.

Joriy nazorat - bu operatsiya o'tkazish jarayonida olib boradigan nazoratdir.

K

Kabala (arabcha tilxat majburiyat)-Qarz majburiyatlari rasmiylashtirilgan yuridik akt.

Kabal kitoblar-Qarz majburiyatlari jamlangan qo'lyozma kitob.

Kabinet qimmatli qog'ozlar-AQShda past bozor oborotidagi qimmatli qog'ozlar.

Kadastr (fransuzcha cadastre ro'yhat) – davlatlarning iqtisodiy resurslari to'g'risidagi ma'lumotlarning tizimli, tanaffusiz nazoratlar orqali rasmiy tuzilgan ro'yxati. Kadastr o'z ichiga resurslar manbalari va obyektlarining joylashuvi, ularning hajmi, sifat xarakteristikasi kabilarni oladi. Er kadastru suv kadastru va boshqa kadastrlar mavjud bolib ular tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliq va to'lovlarni o'rnatish, arenda garov sotuv uchun obektlar qiymatining baxosini aniqlash uchun ishlatiladi.

Kapital (bank boyicha) - deganda, bank muassislari tomonidan shakllantirilgan aksionerlik kapitali, uning strukturasi, aktiv va passivlar orasidagi munosabatlar tushiniladi.

Kapital qo'yilma – asosiy vositalarni qayta ishlashga yo'naltirilgan jami iqtisodiy resurslar.

Kapital zaxiralar — soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan so'ng sof foyda hisobiga shakllangan zaxiralarni anglatadi.. Zaxiralardan bank faoliyatida vujudga keladigan turli

zararlarni ular yuzaga kelishi bilanoq hech qanday cheklashlarsiz qoplash uchun foydalaniladi.

Kafil - muayyan vazifalarni bajarish uchun kafillik beradigan va uning bajarilishini nazorat qiladigan shaxs, idora, tashkilot, davlat yoki davlatlar guruhi.

Kafillik – bu bir tomonlama majburiyat ko‘rsatilgan shartnoma bo‘lib, kafil ular vositasida kreditor oldida qarz oluvchining qarzini zarurat bo‘lib qolganda to‘lab berish majburiyatini oladi. Bank kafillik beruvchining moliyaviy holatini hamda uning qobiliyatini tahlil etadi va ijobiy hol bo‘lgandagina kafillik shartnomasini kredit ta‘minoti sifatida qabul qilishi mumkin.

Kafolat — kafolat beruvchi tomonidan qarz oluvchi o‘z majburiyatlarini bajara olmagan taqdirda muddati kelganda uning majburiyatlarini to‘lab berish majburiyati tushuniladi. Qonunchilik hujjatlariga asosan bank, boshqa kredit muassasalari yoki sug‘urta tashkilotlari (kafil) boshqa shaxs (printsipal)ning buyurtmasiga ko‘ra kafolat berishi mumkin.

Kafolat hati - kafil bank orqali kreditor foydasiga qarzdorning qarzlarini o‘z vaqtida butunligicha to‘lashni o‘z zimmasiga olganligiga kafolat beruvchi hujjat. . Kredit olishdan oldin xo‘jalik yurituvchi subetlar tomonidan kafolat hati bankga topshirishi kerak. Kafolat hatini banklar yoki sug‘urta idoralari berishi mumkin.

Kalkulyasiya - bank faoliyatining zarurligini hisoblashdir.

Kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirish Deganda, asosiy fondlarni yangilash, rekonstruksiya qilish va kengaytirishga aytiladi. kapital qo‘yilmalar asosan ban tomonidan amalga oshiriladi, bu qo‘rilish kompleksi oldiga qo‘yilgan vazifalarni bajarishda katta ahamiyatga ega.

Kapitalar qo‘yilmalarning manbalari – hozirgi davrda asosan bu korxonalar, birlashmalarning o‘z mablag‘lari, byudjet mablag‘lari, va bank krediti hisoblanadi.

Kassa (ital. cassa lot. caps) – naqd pul yoki boshqa qimmatliklar bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi muassasa, korxonalar, tashkilotlarning bir bo‘lishi.

Kassa jurnali – naqd pullarning kirim va chiqimi ifodalangan hisob vedomastlari asosida tuzilgan shakl. Kassa jurnali kassa kitobi deb ham yuritiladi. Kassa jurnallarida mijozlarning shaxsiy hisob raqamlari, kassa rejasi, kassa prognozining kodi va summasi ko‘rsatiladi.

Kassa orderi – korxonada, tashkilot, muassasa kassalari tomonidan naqt pullarni berish va olish kassa operatsiyalarida rasmiylashtiriladigan va u asosida bajariladigan hujjat.

Kassa bitimlari kursi – kassa bitimlari bo'yicha birja baxosi.

Kassa rejasi – kassaga kelib tushadigan va beriladigan pul hajmi va manbalarni ko'rsatuvchi reja.

Kassa intizomi – deganda korxonada, tashkilot, muassasalar tomonidan naqd pulni bank muassasalariga topshirish va olish, sarflash, hisoblash hamda saqlash qoidalariga rioya qilish tushiniladi.

Kassa hujjatlari – naqd pullarni qabul qilish va berish vaqtida tuziladigan hujjatlar.

Kassa operatsiyalari – bu naqd pullarni vaqtincha saqlash, qabul qilish va berish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar tushiniladi.

Kasod – 1. talab yoki xaridor yuqligi bois, mollarning bozorida sotilmay qolishi natijasida zarar kurish. 2. kasofat, zarar.

Kabala (arabcha tilxat majburiyat)-Qarz majburiyatlari rasmiylashtirilgan yuridik akt.

Kabal kitoblar-Qarz majburiyatlari jamlangan qo'l yozma kitob.

Kabinet qimmatli qog'ozlar-AQShda past bozor oborotidagi qimmatli qog'ozlar.

Kadastr (fransuzcha cadastre ro'yhat) – davlatlarning iqtisodiy resurslari to'g'risidagi ma'lumotlarning tizimli, tanaffusiz nazoratlar orqali rasmiy tuzilgan ro'yxati. Kadastr o'z ichiga resurslar manbalari va obyektlarining joylashuvi, ularning hajmi, sifat xarakteristikasi kabilarni oladi. Er kadastru suv kadastru va boshqa kadastrlar mavjud bo'lib ular tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliq va to'lovlarni o'rnatish, arenda garov sotuv uchun obektlar qiymatining baxosini aniqlash uchun ishlatiladi.

Kalendar yili- kalendar bo'yicha hisoblangan yil, shuningdek, hisob va hisobot yiliga mos keluvchi yil. U xo'jalik va moliyaviy yilga mos kelmasligi mumkin.

Kalkulatsiya(lotinch calculatio-crem)- ishlab chiqarishda ish va xizmatlarni amalgam oshirishda pul ko'rinishidagi xarajatlar chiqimlarning jadval shaklidagi bugalteriya hisobi. Kalkulatsiya asosan mahsulot tannarxini hisoblashga xizmat qiladi. Kalkulatsiya bashorot rejali hisob kalkulatsiyalariga bo'linadi.

Kambio (italiancha cambio-almashtirish)- qarzli xat, veksel.

Kambist – Veksel operatsiyalari va savdo tanglari bilan shug'ullanuvchi shaxs.

Kameral mulk – feodalizm va dastlabki kapitalizm da qo‘llanilgan davlat mulkining nomi.

Kansler g‘aznachiligi – Buyuk Britaniya da Moliya Vazirligi.

Kargo – kemada jo‘natiladigan yuk.

Kargo reja – kemaga yukni joylash sxemasi.

Kartalizm – pulning nominalistik nazariyasi.

Kart-blansh(frans. carte blanche) – ishonch bildirilgan shaxs nomidan operatsiyalarni bajarishda beriladigan cheksiz vazifalar.

Kartel (frans. Cartel, ital. cartelio) – ishlab chiqaruvchilar yoki istemolchilarning birlashuvi, yaqin profilli korxonalar, firma, kompaniyalarning ishlab chiqarish va sotuv hajmi, narx-navo kabilar to‘g‘risida guruxlar kelishuvi.

Kartel kelishuv – kartelni tuzishda ikki yoki undan ortiq korxonalar, firmalar o‘rtasidagi ishonchnoma.

Kartel huquqi – kartel kelishuvlarining ko‘p turini inkor qiluvchi antimonopol kelishuvchilarning bir shakli.

Kasko (ital. casco) – transport vositalarini sug‘urtalash.

Kastodi – savdo kompaniyalarining aksiyalarini saqlash majburiyati bo‘yicha bank xizmati.

Kategoriya – (grekcha kategoia - belgi) – ishchilarning professional darajasini va tovarlar sifatini aniqlovchi tartibli o‘rin, razryad.

Kaf (ingl. CAF Cost and freight – qiymat va fraxt) – tovarni joylash va to‘lashning bazis shartlari.

Kalendar yili- kalendar bo‘yicha hisoblangan yil, shuningdek, hisob va hisobot yiliga mos keluvchi yil. U xo‘jalik va moliyaviy yilga mos kelmasligi mumkin.

Kalkulatsiya(lotinch. calculatio-crem)- ishlab chiqarishda ish va xizmatlarni amalgam oshirishda pul ko‘rinishidagi xarajatlar chiqimlarning jadval shaklidagi bugalteriya hisobi. Kalkulatsiya asosan mahsulot tannarxini hisoblashga xizmat qiladi. Kalkulatsiya bashorot rejali hisob kalkulatsiyalariga bo‘linadi.

Kambio (italiancha cambio-almashtirish)- qarzli xat, veksel.

Kambist – Veksel operatsiyalari va savdo tanglari bilan shug‘ullanuvchi shaxs.

Kameral mulk – feodalizm va dastlabki kapitalizm da qo‘llanilgan davlat mulkining nomi.

Kansler g‘aznachiligi – Buyuk Britaniya da Moliya Vazirligi.

Keyns nazariyasi – jahonga mashxur iqtisodchi olim Keynsning makroiqtisodiy nazariyasi. Bunga ko‘ra bandlik darajasi ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘ladi.

Kerb (ing. Kerb – norasmiy birja) – savdo sessiyalardan, birjaning yopilishidan keyin tuziladigan bitmlar.

Kelishilgan (shartnomali) baho – bu tovar sotuvchi va tovar oluvchi o‘rtasidagi kelishilgan narx.

Kechki kassasi - operatsiya kuni tugagandan keyin naqd pullarni qabul qilish uchun tashkil etilgan maxsus kassasi.

Kesh – naqd pul, bannota va tangalarning qonuniy to‘lov vositasi.

Kesh flou (Pul oqimi) - naqd pullarning kirimi yoki chiqimi summasi.

KEMEL (CAMEL) – banklarni boshqarish reyting tizimi Bunda xar bir harfning o‘z ma‘nosi mavjud. Capital adequacy (sarmoya etarliligi); A – asset quality (aktivlar sifati); m-management (boshqaruv); e – earnings (daromatlilik); L – liquidity (aktivlarni pulga aylanish qobiliyati)ga ko‘ra banklar baholanadi.

Kvazidavlat banki – hukumat tomonidan nazorat qilinadigan nodavlat, tijorat, xususiy bank.

Kvazinarx – tovarning real bozor qiymatini ifodalamaydigan narxi

Kvazipullar – tijorat banklaridagi muddatli va jamg‘arma depozitlaridagi naqdsiz pul mablag‘lari.

Kvaziraqobat – bir kompaniya bo‘limlari, korxonalari o‘rtasidagi raqobat.

Kvantifikatsiya (lot. Quantum - nechta) – sifatning miqdor, raqamlarda o‘lchanishi, masalan, ballarda.

Kvazikorparatsiya – inglizcha qonunga binoan, faqat bazi masalarda, sharoitlarda yuridik shaxsni tan oluvchi shaxslar birlashuvi.

Kvitansiya – (ital. quitanza) – belgilangan shaklda pul, hujjatlar, qimmatliklar olinganligini ko‘rsatuvchi rasmiy yozuv.

Kvotirovaniya – tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish me‘yorlari sifatida davlat organlari tomonidan amalga oshiriladigan malum tovar turlarini importi va eksportiga miqdoriy cheklov.

Kvota (lot. Quota - qism) – umumiy faoliyatga qarashli a‘zolarining biriga keladigan ulush, pay, qism.

Kvotalash – tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish me‘yorlari sifatida davlat organlari tomonidan amalga oshiriladigan malum tovar turlarini importi va eksporti va boshqalar boyicha miqdoriy cheklov.

Kovernot – sug‘urtalovchi tomonidan sug‘urtalanovchiga beriladigan sug‘urta shartnomasini tasdiqlovchi hujjat.

Kod – Tovar, narsa va predmetlarning shartli, qisqartirilgan ma’nosi, nomi, ularning shifri, simvollik ifodasi, bu ob’ektlar xaqida informatsiyasi.

Kodifikatsiya – hujjatlar, materiallarni inforsion, hisob- statistic tartiblash, tizimlash.

Kredit – lotincha «kredit» - «qarz» so‘zidan olingan bo‘lib, pul mablag‘lari, tovar va hizmatlarini kelishilgan foizda, qaytarisish sharti bilan vaqtincha foydalanishi uchun pul yoki material mablag‘lari berish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi.

Kredit pullari - kredit aloqalarida ishlatiladigan pullardir (banknotlar, veksellar, cheklar, kredit kartochokalari). Kredit pullarni oltin o‘rniga paydo bo‘lgan, qarz beruvchi va qarzdor o‘rtasidagi hamda bank vositasida amalga oshiriladigan harakatlarda qo‘llaniladigan pullar. Kredit pullari – to‘lov-hisob mexanizmi negizida kredit munosabatlari rivojida vujudga kelgan pul shakli.

Kredit kartalari - bu bank yoki maxsus kredit (savdo) muassasasi tomonidan biror kishi nomiga berilgan pul hujjati, unda pul egasi joriy hisobidagi summa ko‘rsatiladi.

Kreditning taminlanganligi - bunda ssudaning ta‘minlanganligi kredit berilishiga asosan qarz oluvchining mulki, moddiy boyliklar zahiralari, ko‘chmas mulki yoki ishlab chiqarish xarajatlari summasiga mos kelishi bilan belgilanadi. Bu o‘z navbatida kreditni o‘z muddatiga qaytarilishiga kafolat berilishini tasdiqlaydi. Kredit miqdori garovga qo‘yilgan mulk qiymatining 50%dan 80%gacha miqdorida beriladi.

Kredit bahosi – kredit boyicha foiz stavkasi, kommission va boshqa tolovlar yigindisi.

Kredit kamali (blokadasi) – kredit berishdan bosh tortish. (davlatlar o‘rtasida)

Kredit liniyasi – kelishilgan yoki belgilangan limit doirsida qarz oluvchiga kredit uyushmasi tomonidan yuridik rasmiylashtirilgan majburiyatning taqdim etilishi.

Kredit tizimi – kredit uyushmalarining, kredit munosabatlari, shakllari va usullari, kreditlash usullari, usullari tizimi.

Kredit sug‘urtalash – ssuda olgan shaxslarni o‘lim xavfi tug‘ilganda bank yoki kredit kassasi berilgan kredit bilan birgalikda sug‘urtalash, sug‘urta pulidan vafot etgan qarzdor qarzi to‘lab boriladi.

Kredit biletleri – XIX – XX asrlarda Rossiya Markaziy banklari tomonidan chiqarilgan ayirboshlanmaydigan yoki maydalab berilmaydigan qog‘oz pullari.

Kredit cheklovlari – tijorat banklari tomonidan mamuriy va qonuniy, to‘g‘ri va egri yo‘llari bilan kreditlash hajmlarini cheklovi.

Kredit riski – berilgan kredit uchun kreditning asosiy cummasi va foizlarni oz vaqtida qaytarmaslik riski.

Kredit ittifoqi – o‘z manfatlari yo‘lida va a‘zolarigagina kredit berish mumkin bo‘lgan shaxslar uyushmasi.

Kreditlash – kredit taqdim etilishi.

Kreditor – yuridik yoki jismoniy shaxs bo‘lib, u qarzdoridan qarzni qaytarish yoki boshqa majburiyatlarni talab qilish huquqiga ega bo‘lgan subyektdir.

Kreditor qarzdorlik – o‘rnatilgan muddatlarda shartnoma boyicha etkazib berilgan tovarlar va korsatilgan xizmatlar uchun tolanadigan, shuningdek, butjet, soliq va boshqa tolovlar, yani, boshqa korxonaga tegishli(tolanishi kerak) bolgan, lekin korxonada oborotida vaqtincha mavjud bo‘lgan pul mag‘lari.

Kreditga layoqatlilik – bu xo‘jalik subyektlari tomonidan kredit va u boyicha foizlarni o‘z vaqtida va to‘laligicha qaytara olish qobiliyati hamda moliyaviy ahvoli barqarorligiga beriladigan baho.

Kredit qiymati – bu qarz oluvchi qarz beruvchiga kreditdan foydalanganligi uchun beriladigan % summasi.

Kredit siyosati – bu banklarning kredit faoliyati bo‘lib, ssuda kapitalini joylashtiri bilan amalga oshiriladi. Kredit siyosatining elementlariga qo‘yidagilar kiradi: kredit siyosatining maqsad va vazifalari, kredit yo‘nalishini tashlash, kredit operasiyalarining amalga oshirish texnologiyasi, kreditlash tartibining nazorati.

Kredit siyosatining vazifasi – banklarning kredit tarkibini yahshilash ularning aylanishini tezlashtirish, ssudalar hajmini kengaytirish.

Kredit siyosatining maqsadi – mijozlar ehtiyojini qondirirsh va qo‘shimcha foyda olish.

Kredit siyosatining tashqi omillar – bu siyosiy va iqtisodiy sharoit: bank qonunlarning rivojlanish darajasi, banklararo raqobat, bank infratuzilmasiing rivojlanish darajasi kiritiladi.

Kredit siyosatining ichki omillar – kredit siyosatiga ta’sir etuvchi ichki manba omillarga: bank resurslarning baza va strukturasi tuzilmasi,

kredit tashkilotlarning likvidligi, banklarning ihtisoslashganligi, maxsus o'qimishli hodimlar miqdori.

Kredit muassasalari statistikasi – bu kredit-pul munosabatlaridagi muammolarni ma'lum bir vaqtda, ma'lum joyda hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish davridagi holatini izlanish orqali xarakterlaydigan muassasa.

Kredit subyektlari – har hil bo'lishi mumkin. Bularga korxonalar, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholi kiradi.

Kredit miqdori – bu qarzga beriladigan pul birligining hajmi.

Kredit liniyasini ochib kredit olish - bu tariqada korxonaga ssuda hisobvarag'i ochiladi va limit qo'yiladi. Agarda mijozning hisobvarag'ida mablag' bo'lmasa bank avtomatik tarzda kelib tushgan pul hisob kitob hujjatlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshiradi.

Kredit liniyasini ochmasdan kreditlash - bu operatsiya bir marta kredit berish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Kredit munosabatlarining subyekti - banklar, xo'jalik subyektlari, aholi, davlat va boshqa subyektlar hisoblanishi mumkin.

Kreditlash obyekt – bu qarzga olingan summa va uning qaysi obyekt-tovar-moddiy boyliklar, xarajatlar va hokazolarga yo'naltirilganligini anglatadi.

Kreditga layoqatlilik – mijozning moliyaviy faoliyatiga har tomonlama berilgan baho bo'lib, u qarz oluvchining so'ralayotgan kreditni (asosiy qarz summasi va u bo'yicha foidlarni) O'z vaqtida qaytarish va boshqa qarz majburiyatlarini to'lay olish qobiliyatini ko'rsatadi.

Kredit qoidasining buzilishi – ssudaning asosiy summasi yoki foizini o'z vaqtida to'lanmasligi, o'z vaqtida qaytarilmagan ssuda.

«**Kross-kurs**» - ikki valyuta o'rtasidagi nisbat kandaydir uchinchi valyutaga nisbatan olingan kurslarida aniklansa, bunday nisbatni kross-kurs deb ataladi

Kliring (ingl. Clearing - tozalamoq) – davlatlar, kompaniyalar, tashkilotlar o'rtasidagi bir-biriga sotilgan tovarlar, qimmatli qog'ozlar va bajarilgan xizmatlar uchun to'lov balansi shartlari asosidagi naqd pulsiz hisob kitoblar. Bank kliringi banklararo naqd pulsiz hisob – kitoblar tizimini o'zida aks etiradi.

Kliring-bank – o'zaro milliy to'lov tizimining a'zosi bo'lgan, hisob-kitob markazining a'zosi bo'lgan bank.

Kliring kelishuv – o'zaro savdoda muvozanatni ushlab maqsadida eksportdan daromat olishni ko'zda tutuvchi xalqaro savdo kelishuvi

Kliring hisob-kitob – kliring asosidagi o‘zaro hisob-kitoblar.

Kliring faoliyat – bu faoliyat o‘zaro majburiyatlarni aniqlash bo‘yicha (yig‘im, taqqoslash, qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha bitim axboroti, korrektirovkasi va bular bo‘yicha buxgalteriya hujjatlarini tayyorlash) va qimmatli qog‘ozlar taklifi bo‘yicha hisobotdir.

Kichik korxona – bu mulkchilik shaklidan qat‘iy nazar sanoat ishlab chiqarish tarmoqlarida bank bo‘lgan hodimlarning o‘rtacha yillik soni 40 kishigacha, qo‘rilish, qishloq hujaligi va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlarida 20 kishigacha, ilm-fan, ilmiy xizmat ko‘rsatish, chakana savdo va noishlab chiqarish sohasining boshqa tarmoqlarida 10 kishigacha qadar bo‘lgan korxon.

Kirim kassasi - operatsiya kuni mobaynida naqd pullarni qabul qilish uchun tashkil etilgan maxsus kassasi.

Kibus – kollektiv xo‘jalik xususiyatlariga ega bo‘lgan Izroildagi kooperativ qishloq xo‘jaligi tashkiloti.

Kimoshdi savdo – ommaviy o‘ziga xos savdo: belgilangan joyda savdoga qo‘yilgan tovar yoki mulk mijoz tomonidan eng yuqori narxda sotib olinadi.

Klassifikator (lot. Classis – sinf, facere - qilmoq) – obektlar (mahsulot, tovar)ning tizimli guruxi; ularning xar birida maxsus shifr, kod mavjud.

Klassifikatsiya – obektlarni sinflari guruxlari, nomi, mazmuni bo‘yicha ajratish, bo‘lish; har bir guruhda umumiy belgiga ega obektlar bo‘ladi. Masalan, iqtisodiyot tarmoqlari, soliqlar, tovar tasnifi.

Klassik nazariya – fan sohasida keng tarqalgan va tan olingan, chuqur tarixiy ildizlarga ega bo‘lgan iqtisodiy talimot. Iqtisodiyotda klassik nazariyani Adam Smit va uning davomchisi David Reardo talimoti deb yuritiladi. Bu talimotning davomi neokklassik nazariyada o‘z ifodasini topgan.

Kleym (ing. Clame - talab) – sotilgan mahsulotning yomon sifati borasida sotib oluvchining oluvchiga etirozi.

Kleymeniya – mahsulotga kleymni qo‘yish.

Kleymo – tovar, buyum narsalardagi belgi. Unda mahsulotning tartib raqami, ishlab chiqarilgan sanasi va boshqalar ko‘rsatiladi.

Klerk (frans. Clerc, lot. Clericu – ruxiy shaxs) – kontora xizmatchisi.

Klientura – firma, bank, tashkilotlar mijozlarning yig‘indisi.

Kliring (ingl. Clearing - tozalamoq) – davlatlar, kompaniyalar, tashkilotlar o‘rtasidagi bir-biriga sotilgan tovarlar, qimmatli qog‘ozlar va

bajarilgan xizmatlar uchun to'lov balansi shartlari asosidagi naqd pulsiz hisob kitoblar. Bank kliringi banklar aro naqd pulsiz hisob – kitoblar tizimini o'zida aks etiradi.

Kliring-bank – o'zaro milliy to'lov tizimining a'zosi bo'lgan, hisob-kitob markazining a'zosi bo'lgan bank.

Kliring kelishuv – o'zaro savdoda muvozanatni ushlab maqsadida eksportdan daromat olishni ko'zda tutuvchi xalqaro savdo kelishuvi

Kliring hisob-kitob – kliring asosidagi o'zaro hisob-kitoblar.

Koalisiya (lot. Coalition - birlashish) – umumiy maqsadlarga erishish, masalarni echish uchun ixtiyoriy tuzilgan birlashma, uyushma.

Kovernot – sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalanovchiga beriladigan sug'urta shartnomasini tasdiqlovchi hujjat.

Kod – Tovar, narsa va predmetlarning shartli, qisqartirilgan ma'nosi, nomi, ularning shifri, simvollik ifodasi, bu ob'ektlar xaqida informatsiyasi.

Kodlashtirish – kodni o'zlashtirish.

Koll (ing. Call- talab qilmoq) – opsiyon (koll-opsion) muddatining tugashigacha xoxlagan vaqtda kelishilgan narxda tovarni, qimmatli qog'ozlarni, fyuchers shartnomalarini sotib olish huquqi.

«**Koll-opsion**» (**call option**)-sotib olinadigan opsiyon. Koll-opsion – opsiyon egasiga kelajakda valyuta kursi oshib ketishi mumkin bo'lgan valyutani nisbatan past strayk-bahoda xarid qilish huquqini beradi.

«**Koll-put**» (**call-put-option**)-ikki yoqlama opsiyon. Put-koll opsiyon egasi bazis bahoda valyutani sotib olishi yoki sotishi mumkin.

Kollektiv (lot. Collectivus - jamlovchi) – bir tashkilot, korxonada ishlaydigan kishilar guruhi yoki umumiy fikrlar, qiziqishlar asosida birlashuvchi kishilar to'dasi.

Kollektor (lot. Collecto- yig'uvchi) malum turdagi tovarlar yig'indisini ishlab **chiqaruvchilar** va ularni vazifasi bo'yicha taqsimlovchi muassasa, tashkilot.

Komissioner – commission xizmatni amalgam oshirish majburiyatini olgan shaxs, agent-vositachi.

Komission mukofot – tijorat operatsiyalari, bitimlarini amalgam oshirish bo'yicha agent-vositachi ishi uchun xaq; odatda bitim summasidan foiz hisobida hisoblaniladi.

Komitent – komissionerga bazi xizmatlarni bajarishni tayinlovchi shaxs.

Komitet (frans. Comite, lot. Committere-topshirmoq.) – davlat, xo‘jalik, jamoa faoliyatining biror bir tarmog‘ini boshqaruvchi boshqaruv organi.

Kommanditist – omonatchi. Kommandit o‘rtoqlik a‘zosi.

Kommandit pay – kommandit o‘rtoqlik xissadorining pul yoki mulk ko‘rinishidagi badali.

Kommersant (frans. commercant) – xususiy savdo kommersiya bilan shug‘ullanuvchi shaxs.

Kommersiyalizasiya – iqtisodiyotda tijoratdan keng foydalanish, tijorat tashkilotlari miqdorini kengaytirish.

Kommersiya (lot. Commercium-savdo) – savdo, savdo-vositachilik faoliyati, tovar va xizmatlar sotilishida ishtirok qilish. Keng ma‘noda tadbirkorlik faoliyati.

Kommivoyajer (frans. Commis voyageur) – savdo firmasida vositachi u firma topshirig‘iga ko‘ra uning tovarlariga namunalar ko‘rsatish, reklama qilish, kataloglar tarqatish orqali sotib olovchilarni topadi.

Kommunal banklar – aholiga maishiy sharoitini yaxshilash masadida mulki garovi ostidagi kreditlarni beradigan banklar.

Komunal xizmatlar – aholining uy-joy, maishiy sharoitini taminlash va qo‘llab quvvatlash bilan bog‘liq aholiga ko‘rsatiladigan xizmatlar.

Kommunikabellik (lot. Communication-aloqa, kontakt) – kishining ishga bog‘liq aloqalar munosabatlar o‘rnata olish qobiliyati.

Kommunikasiya (lot. Communicato-aloqa) – muomila vositasi va axborotlar aloqalari, axborot almashinish jarayoni.

Kompaniya (frans. compagnie) – iqtisodiy faoliyatni amalgam oshirish uchun yuridik va jismoniy shaxslarning, tadbirkorlarning birlashuvi.

Kompanion (frans. compagnon) – firma, korxonaning birgalikdagi egalari yoki egalaridan biri.

Kompensasiya (lot. compencatio) – zararlarni qoplamoq.

Komponent (lot. Componens-tarkibiy) tizimning tarkibiy qismi, elementi.

Komprometasiya (frans. compromettre) – reputasiyaning buzilishiga dalil.

Kompromicc (lot. compromissum)- o‘zaro imtiyozlar asosidagi kelishuv.

Kompyuterlashtirish (lot computare) – boshqaruvda va umuman iqtisodiyotda, xo‘jalikda kompyuter texnikasidan keng foydalanish jarayoni.

Konsalting (maslahat) operatsiyalari - yijorat banklari o‘zining mijozlariga va boshqa fond bozorining ishtirokchilariga, aholiga qimmatli qog‘ozlarning muomalada bo‘lishi, fond portfelini shakllantirish va qimmatli qog‘ozlar bozorini tadqiq qilish va istiqbolini belgilash, huquqiy maslahatlar berish, kasbiy o‘qitish va o‘rgatish, qimmatli qog‘ozlarni baholash, axborot xizmatlari ko‘rsatish kabilar bo‘yicha yordam va maslahat xizmatlarini ko‘rsatadi.

Konosament – yuklatilgan tovarga egalik qilish huquqini beradigan hujjat.

Kontokorrent - bank bilan mijoz o‘rtasidagi barcha operatsiyalarni hisobga oladigan yagona hisob-raqam. Kontokorrent hisobvarag‘i ochilishi bilan mijozning hisob-kitob raqami yopiladi va barcha orerasiyalar kontokorrent hisobvarag‘i orqali amalga oshiriladi.

Kontokorrent krediti - bu kredit tashkiloti tomonidan milliy yoki chet el valyutasida beriladigan kredit bo‘lib, o‘rnatilgan kredit liniyasi doirasida, shartnomada kelishilgan maksimal summadan ortmagan miqdorda, mijoz tomonidan zarur hujjatlar taqdim qilinganda ajratiladi.

Kontragent - shartnoma bo‘yicha belgilangan majburiyatlarni o‘z zimmasiga olgan shaxs yoki muassasa.

Konvensiya (lot. Convention-kelishuv) – savdo, pul muomilasi, mexnat munosabatlari soliq va bojxonalarni undirish, eksport va import mahsulotlariga narx-navoni shakllantirish qoidalariga binoan davlat hukumati darajasidagi xalqaro shartnomalar. Masalan, mualliflik huquqini himoyalash to‘g‘risidagi konvensiya, temir yo‘l konvensiyasi, pochta-telegraf konvensiyasi.

Konvension stavka – davlatlar o‘rtasidagi kelishuvlar asosida o‘rnatiladigan bojxona tariflari stavkasi.

Konvension tariff – bojxona tarifi shakli. Bu stavka xukumatlar o‘rtasidagi kelishuvlar asosida aniqlanadi va tomonlar kelishuvisiz amal qilish muddati davomida o‘zgartirish mumkin emas.

Konvergensiya (lotincha “convegens”-mos keluvchi) – turli xil iqtisodiy tizimlarning yaqinlashuvi ular o‘rtasidagi farqlarning yo‘qolishi.

Konvension operatsiyalar – banklar, savdo-sanoat korparatsiyalari, tadbirkor shaxslar tomonidan amalgam oshiriladigan valyuta ayirboshlash va valyuta oldi-sotdisi.

Konvension marketing – tovarlarga bo‘lgan talab yo‘qligida o‘tkaziladigan marketing.

Konversiya (lot. Conversion-)- ishlab chiqarish obe‘ktlarining boshqalarining o‘rniga olish yoki biror-bir qimmatli qog‘oz turning boshqa turlariga almashinishi.

Konvertirlanish – biror-bir valyutaning boshqasiga erkin o‘tishi yoki ayirboshlanishi milliy valyutaning chet el valyutasining amaldagi kurs bo‘yicha boshqasiga ayirboshlanishi 2 xil bo‘ladi:

Konvertirkanadigan fondlar-o‘zaro bog‘liq fondler. Bunday fond ishtirokchilari

bir birlaridan oblegatsiyalar yoki aksiyachilarni ularni o‘rniga boshqasini boorish sharti bilan sotib oladilar.

Konvetilanadigan qimmatli qog‘ozlar-boshqa qimmatli qog‘oz turlariga erkin almashladigan oblegatsiya va aksiyalari bu ayriboshlash konversion imtiyozlar shartlari asosida amalga oshirilishi lozim.

Konglomerat (lot “conglomeratus”-jamlangan)-bozor turli sektirlarida faoliyat yuritadigan kopprofilash firmalar birlashmasi, uyushma shakllaridan biri Konglomerat shartlariga kora unga kiruvchi firmalar mustaqilligi yuqori darajada saqlanib qoladi va boshqaruv desentralizasiyasi ham saqlanib qoladi.

Konglomerat birlashish- tog‘ridan to‘g‘ri texnologik va savdo aloqalarga ega bo‘lmagan shartlari asosida turli tarmoqdagi turli firmalarning birlashishi

Kondision tovar-Kelishuv shartlariga yoki standard (norma) me‘yorlariga mos keluvchi Tovar.

Kondisiya (lot. condicio)-standart yoki kelishuv shartlariga kora tovar materiya, mahsulotga mos keluvchi me‘yorlar, sifat korsatkichlari talablar. Bu talablarga javob beradigan tavar kondision talablarga mos kelmasa tovar-kondisionmas deb yuritiladi.

Kondominat (lot con-birga va dominium-ega bolish)-qoshma ega bolish, egalik qilish biror-bir obyektga ega bo‘lish odatda uy kochmas mulklarga ega bolish

Kondor-oltin bekor qilinmagan paytdagi janubiy afrika davlatlarining bazilarida muomilada bolganistan oltin tangasi. Birinchi marta CHili shaxrida chiqarilgan.

Konduit (fransuzcha conduite-xulq fel-atvor xulq turlari) – birjada yangi qimmatli qog‘ozlar chiqarilgan, tarqalgan paytdagi trest, bank bilan e‘lon qilinmagan aloqalar.

Konduit moliyalashtirish – uchinchi shaxslar orqali loyixani moliyalashtirishga ko‘maklashish uchun davlat tashkilotlari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar , moliyalashtirishga yo‘naltirilgan xususiy sanoat kompaniyalari kreditlari asosida komissiya odatda tayinlanadi.

Konkurs (lot.concursus- to‘qnashuv) – kreditorlarning to‘lashga qurbi etmayotgan qarzdorlarga da’volarni bildirish va qoniqish tartib-qoidasi.

Konosament (fransuzcha connaissement) – yuk tashuvchilarga berilgan, yukni qabul qilganlik va yukni belgilangan joyga etkazish va yuk oluvchiga taqdim qilinganligini tasdiqlovchi hujjat. Konosamentda yuk tashuvchilar va transport agentliklari korxonalar, firmalar o‘rtasida yukni tashish to‘g‘risidagi kelishuv tuzilgan bo‘ladi. Konosamentlar quyidagicha bo‘lishlari mumkin; ismi yozilgan, oluvchini ismi yozilgan, indosirlangan, ko‘rsatilgan nasaf to‘g‘ridan to‘g‘ri xarakterli, sof konosamentga bo‘linishi mumkin.

Konsalting – innovatsiya, tovar va xizmatlar bozorini bashoratlash va kuzatishlar olib boorish, firmalar yaratish va ro‘yxatdan o‘tkazish, tashqi iqtisodiyot aloqalari, moliya, iqtisodiy savollar keng doirasi bo‘yicha ishlab chiqaruvchilar, xaridor va istemolchilarga maslahat beruvchi maxsuskomponiyalar faoliyati.

Konsensus – (lot. Consensus-kelishuv) – bir necha tomonlarni qiziqtirgan operatsiyalarni amalgam oshirish bo‘yicha shartlarga rozilik, kelishuv.

Konservasiya – malum muddatga iqtisodiy jarayonning faoliyat turining, obekt ko‘rinishining to‘xtatilishi.

Konsignator – o‘zining omboridan va o‘z nomidan mukofot olish ovozigacha konsignant tovarini chet davlatga sotuvchi agent, komissioner, vositachi.

Konsolidasiya (lot. Consolidation – mustahkamlash, mustahkamlamoq.)- ikki yoki undan ortiq firma, kompaniyalarning birlashish, qo‘shilib ketishi.

Konsolidasiyalashgan balans – bir necha korporatsiyalarning birlashgan umumiy bugalteriya hisoboti bosh va kichik kompaniyalar, firmalarning moliyaviy faoliyat natijalari hisoboti.

Konsolidasiyalashgan byujet – hududiy birliklar, regionlar byujetlarning yig‘indisi.

Konsolidasiyalashgan qarz – uzoq muddatli zayonlar chiqarilishi o‘rta va qisqa muddatli kreditlar, oldinroq chiqarilgan zayonlar natijasida tashkil topgan davlat, kompaniya qarzining bir qismi.

Konseledasiyalangan hisob raqam – bir necha turli o‘zaro bo‘g‘liq xo‘jalik subekklarining faoliyatini va ular o‘zi olib boradigan operatsiyalarni aks ettiruvchi schyo‘t. yoki hisob raqam.

Konsorsial bank – bir necha banklar, moliyaviy kompaniyalarga aksiyaner shaklidagi qo‘shma ko‘p millatli bank.

Konsorsium (lot. Consortium-qatnashish)- capital talab qiladigan loyixa yoki qarzni birga joylashtirish maqsadida muddatli umumiy rozilik asosida birlashgan kompaniyalar, banklar.

Konsarsium garant- birlashgan kreditning qaytarilishiga kafolat beradigan bank konsarsiumi.

Kontango – bu birjadagi shunday xolatki bunda tovarning naqd narxi jo‘natib qo‘yish, muddatida eltib berish narxiga qaraganda past bo‘ladi va jo‘natib berish vaqtining o‘tib borishi bilan narxi ko‘tarilib boradi.

Kontingent bitimlar – tashqi savdoda tavarlarni olib kirish, chiqish, Tovar-yuklarni olib o‘tishga kafolat bo‘lib xizmat qiluvchi davlatlar o‘rtasidagi bitim, shartnomalar.

Kontokorent – mijozning debet-kredit hisob raqamlarida tushumlarni xamda summani qaytarishni amalgam oshiruvchi yagona bank hisob raqami.

Kontokorrent krediti (italyancha conto corrente)- bankda kontokorrent schyo‘tiga ega bo‘lgan ishonchli mijozlarga beriladigan kredit.

Kontokorrent hisob raqami – mijozning barcha tushumlari va chiqim operatsiyalarini aks ettiruvchi yagona bank schyo‘ti.

Kontomat – bank kredit kartochkasi vositasi orqali pul olish mumkin bo‘lgan avtomat qurilma.

Kontrabalans – bugalteriya balansi taxliliva tekshiruvni olib borish maqsadida bugalteriya hisobi malumotlari asosida tuzilgan jadval.

Kontrobroker – bitim tuzgan broker.

Kontrogen (lot. Contrahens – kelishib oluvchi) – shartnoma tuzish mobaynida shartnomani bajarilishi jarayonida umuman shartnoma majburiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan korxonalar tashkilot, shaxslar.

Kontrakt (lot. contractus) – ikki yoki undan ortiq shaxslarning xarakatlari, majburiyatlari, huquqlari, javobgarligi, shartlari belgilangan va ular o‘rtasida tuzilgan yuridik majburiy kelishuv, bitim, shartnoma.

Turlari; oldi-sotdi, kelgusi jo‘natish, muddatli, ovmegatsion, ochiq kamet ostida, kompensasion oddiy, fyuchers, shart, oldin bajarilmagan kontraktlar bo‘lishi mumkin.

Kontraktant – kontrakt bo‘yicha barcha majburiyatlarni oluvchi shaxs.

Kontraktasiya – mahsulot ishlab chiqaruvchi etishtiruvchi korxonalar, tashkilotlar o‘rtasida tuziladigan shartnoma bitimi.

Kontraktiv hisob raqami – kompaniya xo‘jalik vositalarining asosiy aktiv hisob raqami larini (nazorat) tartibga soluvchi kontrar hisob raqami ikki shakldan biri

Kontrakt stavka – dengiz kemachiligida kema egasi bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq firma tovarini o‘tkazilayotganda belgilangan imtiyozli fraxt stavka.

Kontakt assignavovaniya – xususiy firmalarga uzoq muddatli xukumat buyurtmalari.

Kontrofaksiya (frans. Contrefaction – qo‘lbola) – boshqa nom ostida mashhur firma, belgilarni qalbakilashtirish tovarni bozorga olib chiqish, noqonuniy faoliyat olib boorish.

Kontrolming – firma, korxonada hisob va nazorat olib boorish.

Kontroferta – taklif qilingan shartnomaga, lekin boshqacha shartlarga rozilik.

Kontropassiv hisob raqam – kompaniya xo‘jalik vositalari asosiy passiv hisob raqamlarining korrektirovkasi uchun mo‘ljallangan kontrakt hisob raqami ikki ko‘rinishlaridan biri.

Kontropazisiya – birjada qimmatli qog‘ozlarning taklifiga talabning mos kelishi va teskarisi.

Konfirmasion uy – (savdo uyi) – maxalliy sotuvchilar va xorijiy istemolchilar o‘rtasidagi vositachi.

Konfiskasiya (pullar, mulk, qimmatli qog‘ozlar, boshqa qimmatliliklar) (lot. confiscatio) – sud organlari yoki vakil mamuriy organlar qaroriga ko‘ra mulk obektlarining egalaridan majburiy tartib olinishi.

Konsentrasiya (lot. Concentration- markaz atrofida to‘plamoq) – bir necha firmalar yoki bitta firmaning bozorda, qo‘lida ishlab chiqarish, kapitalning to‘planishi.

Konsern (ingliz. Conann- ishtirok etish, qiziqish) – bir necha korxonalarining qiziqishlari, shartnomalari, kapitallari qo‘shma faoliyatda ishtiroklari bilan yirik birlashishi.

Konyunktura (lot. Conjuncture – bog‘lamoq) – talab va taklif darajalari, bozor faolligi, narxlari, sotuv hajmi bilan xarakterlanadigan bozorda joylashgan iqtisodiy holat.

Korporativ plastik kartochka – bu yuridik shaxslarga xizmat ko‘rsatish uchun mo‘ljallangan kartochkadir. Korporativ kartochkadan ish haqi va ijtimoiy xarakterdagi boshqa to‘lovlarni, shuningdek, naqd pul mablag‘larini to‘lash uchun foydalanish taqiqlanadi.

Korbertizm – merkantilistik siyosatning bir turi; XVII asrda Fransiyada Kolber tomonidan olib borilgan.

Kooperativ (lot. Cooperation- xamkorlik) – tadbirkorlik faoliyatini amalgam oshirish maqsadida xamkorlik asosida ixtiyoriy ko‘cha bilan tuzilgan, birlashgan korxonalar tashkilotlar yig‘indisi.

Korporativ belgilar – korporatsiya nomi, ining belgilari va savdo namunalari.

Korrektirovka (lot. Correctio - tuzatish) – qisman o‘zgarish, o‘zgartirish, tuzatish, loyihalar, reja, dastur, hisoblarga kiritilgan o‘zgarish tuzatishlar.

Korrespondent (lot. Correspondare- xabar qilish)- shu hududda biror bir bank yoki moliyaviy tashkilot manfaatlarini ularning hisobidan boshqa bank yoki moliyaviy tashkilotga ximoya qiluvchi moliyaviy va tijorat topshiriqlarini bajaruvchi bank yoki moliyaviy tashkilot.

Korrespondent shartnoma – korrespondent munosabatlar aro ikki yoki undan ortiq kredit uyushmalari topshiriqlarini o‘zlarining hisoblaridan amalgam oshirish uchun xizmat qiluvchi bitim kelishuv.

Korrespondent hisob raqami – korrespondent bitimga asosan kredit uyushmalari topshiriqlariga binoan ularning hisobidan o‘tkaziladigan va boshqalar hisobidan olib borilgan hisoblar aks etgan schyo‘t.

Kotirovka (fransuz. caten) – amalda bo‘lgan qonunchilikka muvofiq birjada qimmatli qog‘ozlar, xorijiy valyuta kursi va tovarlar narxi o‘rnatilishi.

Kumulyativ aksiya (lot. Cumulatio- ko‘payishi) – olinmagan dividentlarning ko‘payishi natijasidagi aksiya, ko‘payib boruvchi aksiya.

Kupon. (frans. coupon) – qirqib olingan talon ko‘rinishidagi qimmatli qog‘oz bo‘yicha deidentlar, foizlar olish uchun taqdim qilinadigan qimmatli qog‘oz bir qismi.

Kupyura (frans. coupure) – pul birligi yoki qimmatli qog‘ozning namunasining umumiy nomlanishi.

Kunlik balans – yig‘ma varaqalarga asoslanib tuziladigan hujjat. Balansning to‘g‘ri tuzilgani aktiv va passiv tomonlardagi summalarning tengligi bilan tasdiqlanadi.

Kurs. (lot. cursus) – milliy pul birligidan ifodalangan boshqa davlat valyutasi yoki qimmatli qog‘ozining birjaviy baxosi.

Kurtaj (frans. curtage) – birjaviy bitimlarda qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisi natijasida broker oladigan mukofot.

Kurte (frans. courtier) – makler, agent, valyutachi.

Kurslar kotirovkasi – bozor kurslari asosida mavjud muddatga chet el valyutasi yoki qimmatli qog‘ozlar kursining rasman ro‘yxatga olinishk.

Kuk koeffisienti – rizq darchasi, kapitalining aktivlariga nisbatan tijorat banklarining, kredit uyushmalarining to‘lovga qobilyatliligini ifodalovchi koeffisient.

Krona (tangada tushirilgan “konona” suratidan kelib chiqqan) – Fransiya, Angliya va boshqa davlatlarda zarb qilingan qadimiy oltin tanga.

Kross-koeffisient – bank passivlarining aktivlarga nisbati ko‘rinishida aniqlanadigan bank ishonchliligini ifodalovchi mezon.

Kross-kurs – ikki valyuta o‘rtasidagi nisbat kurs. Bunda kurs uchinchi valyuta kursiga asosan aniqlanadi.

Kross bitimlar – raqobat asosida bir necha mijozlar shartnomalarning broker tomonidan bir vaqtning o‘zida oldi sotdisi.

Kross-shartlari – qarz oluvchining boshqa shartlar bo‘yicha majburiyatlari bajarilmaganda shu shartnomaning bajarilmasligini ifodalovchi kredit shartnomasi sharti.

Kimoshdi savdo – ommaviy o‘ziga xos savdo: belgilangan joyda savdoga qo‘yilgan tovar yoki mulk mijoz tomonidan eng yuqori narxda sotib olinadi.

Korbertizm – merkantilistik siyosatning bir turi; XVII asrda Fransiya Kolber tomonidan olib borilgan.

Konvensiya (lot. Convention-kelishuv) – savdo, pul muomilasi, mexnat munosabatlari soliq va bojxonalarni undirish, eksport va import mahsulotlariga narx-navoni shakllantirish qoidalariga binoan davlat hukumati darajasidagi xalqaro shartnomalar. Masalan, mualliflik huquqini himoyalash to‘g‘risidagi konvensiya, temir yo‘l konvensiyasi, pochta-telegraf konvensiyasi.

Konvension stavka – davlatlar o‘rtasidagi kelishuvlar asosida o‘rnatiladigan bojxona tariflari stavkasi.

Konvension tariff – bojxona tarifi shakli. Bu stavka xukumatlar o‘rtasidagi kelishuvlar asosida aniqlanadi va tomonlar kelishuvisiz amal qilish muddati davomida o‘zgartirish mumkin emas.

Kanvergensiya (lotincha “canvegens”-mos keluvchi) – turli xil iqtisodiy tizimlarning yaqinlashuvi ular o‘rtasidagi farqlarning yo‘qolishi.

Konvension operatsiyalar – banklar, savdo-sanoat korparatsiyalari, tadbirkor shaxslar tomonidan amalgam oshiriladigan valyuta ayirboshlash va valyuta oldi-sotdisi.

Konvetilanadigan qimmatli qog‘ozlar-boshqa qimmatli qog‘oz turlariga erkin almashladigan oblegatsiya va aksiyalari bu ayriboshlash konversion imtiyozlar shartlari asosida amalga oshirilishi lozim.

Konglomerat (lot “conglomeratus”-jamlangan)-bozor turli sektirlarida faoliyat yuritadigan kopprofilash firmalar birlashmasi, uyushma shakllaridan biri Konglomerat shartlariga kora unga kiruvchi firmalar mustaqilligi yuqori darajada saqlanib qoladi va boshqaruv desentralizasiyasi ham saqlanib qoladi.

Konglomerat birlashish- tog‘ridan to‘g‘ri texnologik va savdo aloqalarga ega bo‘lmagan shartlari asosida turli tarmoqdagi turli firmalarning birlashishi

Kondision tovar-Kelishuv shartlariga yoki standard (norma) me‘yorlariga mos keluvchi Tovar.

Kondisiya (lot. condicio)-standart yoki kelishuv shartlariga kora tovar materiya, mahsulotga mos keluvchi me‘yorlar, sifat korsatkichlari talablar. Bu talablarga javob beradigan tavar kondision talablarga mos kelmasa tovar-kondisionmas deb yuritiladi.

Kondominat (lot con-birga va dominium-ega bolish)-qoshma ega bolish, egalik qilish biror-bir obyektga ega bo‘lish odatda uy kochmas mulklarga ega bolish

Kondor-oltin bekor qilinmagan paytdagi janubiy afrika davlatlarining bazilarida muomilada bolganistan oltin tangasi. Birinchi marta CHili shaxrida chiqarilgan.

Konduit (fransuzcha conduite-xulq fel-atvor xulq turlari) – birjada yangi qimmatli qog‘ozlar chiqarilgan, tarqalgan paytdagi trest, bank bilan e‘lon qilinmagan aloqalar.

Konosament (fransuzcha connaissement) – yuk tashuvchilarga berilgan, yukni qabul qilganlik va yukni belgilangan joyga etkazish va yuk oluvchiga taqdim qilinganligini tasdiqlovchi hujjat. Konosamentda yuk tashuvchilar va transport agentliklari korxonalar, firmalar o‘rtasida

yukni tashish to'g'risidagi kelishuv tuzilgan bo'ladi. Konosamentlar quyidagicha bo'lishlari mumkin; ismi yozilgan, oluvchini ismi yozilgan, indosirlangan, ko'rsatilgan nasaf to'g'ridan to'g'ri xarakterli, sof konosamentga bo'linishi mumkin.

Konsalting – innovatsiya, tovar va xizmatlar bozorini bashoratlash va kuzatishlar olib boorish, firmalar yaratish va ro'yxatdan o'tkazish, tashqi iqtisodiyot aloqalari, moliya, iqtisodiy savollar keng doirasi bo'yicha ishlab chiqaruvchilar, xaridor va istemolchilarga maslahat beruvchi maxsuskomponiyalar faoliyati.

Konsalting firma – yuqoridagi savollar bo'yicha maslahat beruvchi maxsus kompaniyalar.

Konsensus – (lot. Consensus-kelishuv) – bir necha tomonlarni qiziqtirgan operatsiyalarni amalgam oshirish bo'yicha shartlarga rozilik, kelishuv.

Konservasiya – malum muddatga iqtisodiy jarayonning faoliyat turining, obekt ko'rinishining to'xtatilishi.

Konsignator – o'zining omboridan va o'z nomidan mukofot olish ovozigacha konsignant tovarini chet davlatga sotuvchi agent, komissioner, vositachi.

Konsolidasiya (lot. Consolidation – mustahkamlash, mustahkamlamoq.)- ikki yoki undan ortiq firma, kompaniyalarning birlashish, qo'shib ketishi.

Konsolidasiyalashgan balans – bir necha korporatsiyalarning birlashgan umumiy bugalteriya hisoboti bosh va kichik kompaniyalar, firmalarning moliyaviy faoliyat natijalari hisoboti.

Konsolidasiyalashgan byujet – hududiy birliklar, regionlar byujetlarning yig'indisi.

Konsolidasiyalashgan qarz – uzoq muddatli zayonlar chiqarilishi o'rta va qisqa muddatli kreditlar, oldinroq chiqarilgan zayonlar natijasida tashkil topgan davlat, kompaniya qarzining bir qismi.

Konseledasiyalangan schyo't – bir necha turli o'zaro bo'g'liq xo'jalik subeklarining faoliyatini va ular o'zi olib boradigan operatsiyalarni aks ettiruvchi schyo't. yoki hisob raqam.

Konsorsial bank – bir necha banklar, moliyaviy kompaniyalarga aksiyaner shaklidagi qo'shma ko'p millatli bank.

Konsorsium (lot. Consortium-qatnashish)- capital talab qiladigan loyixa yoki qarzni birga joylashtirish maqsadida muddatli umumiy rozilik asosida birlashgan kompaniyalar, banklar.

Konsarsium garant- birlashgan kreditning qaytarilishiga kafolat beradigan bank konsarsiumi.

Konsument (inglizcha consume – istemol qilmoq.) – Tovar va xizmatlar istemolchisi.

Kontango – bu birjadagi shunday xolatki bunda tovarning naqd narxi jo‘natib qo‘yish, muddatida eltib berish narxiga qaraganda past bo‘ladi va jo‘natib berish vaqtining o‘tib borishi bilan narxi ko‘tarilib boradi.

Kontingent (lot. Contangens- bir-biriga bog‘liq) – bir gurux odamlarning yig‘indisi.

Kontingentirlash – eksport va import kvotalarini o‘rgatish bilan tashqi savdoni davlat tomonidan nazorat qilish.

Kontingent bitimlar – tashqi savdoda tavarlarni olib kirish, chiqish, Tovar-yuklarni olib o‘tishga kafolat bo‘lib xizmat qiluvchi davlatlar o‘rtasidagi bitim, shartnomalar.

Kontirovka – kredit va debet schyo‘tlarni ifodalovchi bugalteriya hisobida qo‘llaniladigan va hisob hujjatlaridagi summa.

Kontokfrent – mijozning debet-kredit hisob raqamlarida tushumlarni

xamda summani qaytarishni amalgam oshiruvchi yagona bank schyo‘ti yoki hisob raqami.

Kontokorrent krediti (italyancha conto corrente)- bankda kontokorrent schyo‘tiga ega bo‘lgan ishonchli mijozlarga beriladigan kredit.

Kontokorrent schyo‘ti – mijozning barcha tushumlari va chiqim operatsiyalarini

aks ettiruvchi yagona bank schyo‘ti.

Kontomat – bank kredit kartochkasi vositasi orqali pul olish mumkin bo‘lgan avtomat qurilma.

Konto-seperato – aloxida scho‘t.

Kontrabalans – bugalteriya balansi taxliliva tekshiruvni olib borish maqsadida bugalteriya hisobi malumotlari asosida tuzilgan jadval.

Kontrobanda (italyancha contrabanda – xukumat farmoniga qarshi) – chegaradan noqonuniy tarzda tovar va boshqa qimmatliklarni olib o‘tish, o‘tkazish.

Kontrobroker – bitim tuzgan broker.

Kontrogen (lot. Contrahuns – kelishib oluvchi) – shartnoma tuzish mobaynida shartnomani bajarilishi jarayonida umuman shartnoma majburiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan korxonalar tashkilot, shaxslar.

Konsorsial bank – bir necha banklar, moliyaviy kompaniyalarning aksiyaner shaklidagi birlashishi natijasida tashkil etiladigan qo‘shma bank.

Konsorsium (lot. Consortium-qatnashish)- kop capital talab qiladigan loyihani moliyalashtirish yoki qarz mablaglarni birga joylashtirish maqsadida umumiy rozilik asosida birlashgan kompaniyalar, banklar.

Konsarsium garant- birlashgan kreditning qaytarilishiga kafolat beradigan bank konsorsiumi.

Kotirovkalash - qonuniy normalarga asosan va amaliyot jarayonlarida birjada chet el valyutasining kursini, qimmatli qog‘ozlar kursini, yoxud tovarlar bahosini o‘rnatilishi yoki qisqacha qilib aytganda valyuta kursini o‘rnatish.

Kichik (minimal) riskli aktivlar.- boshqa banklarning «Nostro» va «Vostro» vakillik hisob varaqlaridagi olinishi lozim bo‘lgan mablag‘lar, evroobligatsiyalar, qisqa muddatli birinchi sinf ta‘minlanganlikga ega bo‘lgan kreditlar va boshqalar kiradi. Bu aktivlar bo‘yicha risk darajasi 20foiz ga teng.

Kumulyativ GAP – aniq muddatlar davomida aktiv va passivlar o‘rtasidagi farqning o‘sib borishini bildiradi

L

Lahzali likvidlilik koefitsiyenti - bankning yuqori likvid mablag‘larining (bular- bankning g‘aznasidagi naqd pul mablag‘lari va vakillik hisobvaraqsidagi mablag‘lar) joriy majburiyatlarga nisbati sifatida aniqlanadi va u bankning joriy to‘lovlarni tezkorlik bilan amalga oshira olish qobiliyatini ko‘rsatadi.

Leveraj – bank jami aktivlarining capital bilan taminlanganlik darajasi.

Lombard - ixtisoslashgan tijorat tashkiloti bo‘lib mijozning ko‘char mulkini garovga olib qisqa muddatli kreditlar berish va ularni saqlab berish bilan shug‘ullanuvchi nobank tashkilot..

Lombard krediti - qayta moliyalash shakllaridan biri bo‘lib, ushbu kredit Davlat qimmatli qog‘ozlarini garovga qo‘yish asosida beriladi.

Leverej koefitsenti – bu bank jami aktivlarining kapital bilan ta‘minlanganlik darajasini aks ettiruvchi ko‘rsatkich. U birinchi darajali kapitalning nomoddiy aktivlar qiymati, jumladan, gudvillni chiqarib tashlagan holda umumiy aktivlar summasiga nisbati sifatida aniqlanadi.

LIBOR - London Interbank Offered Rate – London banklararo stavka bo‘lib bu foiz stavka bo‘yicha yirik banklar London pul bozorida

kreditlarini joylashtiradi. LIBOR stavkasi turli vositalar bo'yicha har xil muddatlarga o'rnatiladi.

Likvidlilik koeffitsiyenti - pul mablag'lari va oson sotiladigan talablar bilan qisqa muddatli majburiyatlar orasidagi nisbat sifatida belgilanadi, ya'ni bunda tovar moddiy boyliklar zahiralari hisob-kitobga qo'shilmaydi, balki faqat real likvid aktivlar hisobga olinadi.

Likvidlilikni qoplash me'yori koeffitsiyenti (LQMK) - yuqori likvidli aktivlarning keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqimga nisbati sifatida aniqlanadi ($LQMK = \text{yuqori likvidli aktivlar} / \text{keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqim}$).

Limit - chegaraga, cheklash.

Lisenzia - davlat tomonidan berilgan ruxsatnoma.

Litsenziyani bekor qilish - tijorat banki tomonidan qonun buzilishi holatlari yuz berganda Markaziy bankning bildirilgan munosabati bo'lib u bankning faoliyatini to'xtatish uchun asos hisoblanadi.

Likvidlik - bu (lotin tilidagi liquiduse so'zidan olingan bo'lib-suyuq, oquvchan ma'nolarini bildiradi) korxonaning asosiy yoki aylanma kapitalini tez va oson sota olishi, bank likvidliliigi esa bankning pul mablag'larga bo'lgan ehtiyoji bo'yicha o'zining majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq qoplay olishini bildiradi.

Lizing (.Leasing, ya'ni to lease — "ijara" yoki "ijaraga bermoq" ma'nosini bildiradi va moliyaviy ijaraning alohida turi bo'lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig'iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyektini) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o'n ikki oydan ortiq muddatga beradi.

Lizingga berish - mashina, asbob-uskunalar, transport vositalarini, ishlab chiqarish binolarini, inshootlarini uzoq muddatli ijaraga berish. U ijaraning bir turi bo'lib muayyan davrdan keyin, ijara to'lovlarining hammasi amalga oshirilgandan keyin ijaraga olingan narsa ijarachi mulkiga aylanadi.

Lizing obekti - tadbirkorlik faoliyati uchun foydalanadigan, iste'mol qilinmaydigan har qanday ashyolar. SHu jumladan, korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari hamda boshqa ko'char va ko'chmas mulk lizing obektlari bo'lishi mumkin. Er uchastkalari va boshqa tabiat obektlari lizing obektlari bo'la olmaydi.

Likvid aktivlar – 1. foizli daromad keltirmaydigan, shu bilan birga o‘z sohiblariga joriy va kredit majburiyatlari bo‘yicha to‘lovlarni muntazam amalga oshirishga imkon beruvchi oson sotiladigan mablag‘lar (qisqa muddatli davlat qimmatli qog‘ozlari, yirik kompaniyalarning doimo xaridorgir aksiyalari va obligasiyalari, naqd pul); 2. banklarning qisqa muddatli qo‘yilmasi: ssuda, qimmatbaho qog‘ozlar, faktoring operatsiyasi va boshqalar kiradi.

Likvid aktivlarni diversifikatsiya qilish - sarflangan mablag‘lar tavakkalchiligini eng kam darajaga etkazish maqsadida tijorat banklari mablag‘larini olishga qaratilgan kredit siyosati qoidalaridan biri.

Lombard ssudasi - oson sotiladigan, ko‘char mulkni garovga olib, qisqa muddatga beriladigan qarz.

Likvidlilik koeffitsiyenti- mavjud mablag‘larni qanchalik qismi tez orada qoplash uchun yo‘naltirilishi mumkinligini ifodalovchi ko‘rsatkich

Likvidlilik riski - bank o‘z majburiyatlari ijrosini to‘liq hajmda bajarmaslik oqibatida paydo bo‘ladigan zararlar riski..

Limitlangan bank mahsuloti - hajmi yoki miqdori qat‘iy chegaralangan mahsulot.

Limitlanmagan bank mahsuloti - hajmi chegaralanmagan mahsulot hisoblanadi.

Litsenziyaning bekor qilinishi - tijorat banki tomonidan yo‘l qo‘yilgan qonun buzilishi holatiga nisbatan qo‘llaniladigan qattiq huquqiy sanksiya bo‘lib qonun buzilish holatiga Markaziy bankning bildirilgan munosabati va bankning faoliyatini to‘xtatish uchun asos hisoblanadi.

M

Marja - bu jalb qilingan mablag‘lar uchun to‘lanadigan va joylashtirilgan kreditlar bo‘yicha olinadigan foiz stavkalari o‘rtasidagi farqdir.

Marketing riski – jami jihozlarga lizingga oluvchi topa olmaslik riski, U asosan operativ lizingga xos risk hisoblanadi.

Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalashtirish siyosati - bu to‘g‘ridan to‘g‘ri kreditlash, veksellarni hisobga olish, qimmatli qog‘ozlarni garovga olgan holda kreditlar berish va kredit auktsionlarini o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Maxsus zahiralalar - «Standart», «Substandart», «SHubhali» va «Umidsiz» deb tasniflangan kredit va lizing operatsiyalari yoki boshqa alohida muayyan aktivlar buyicha yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash uchun zahira tashkil qilinadi.

Market-meykerlik - fond bozorida emitentlarga ko'rsatiladigan xizmat turi.

Majburiy investitsiya (Forced investments)- Tijorat banklarining resurslarini davlat qimmatli qog'ozlariga majburiy investitsiyalash.

Majburiy ssudalar (Forced loans).-Masalan, Davlat byudjeti defitsitini sezilarli darajada oshishi bilan tijorat banklari rezervlariga talabni ko'payish siyosati Markaziy bankda rezerv scho'tlarini ko'payishi ularni majburiy ssuda sifatida ishlatilishiga olib kelishi mumkin.

Majburiy zaxiralar - majburiy bank rezervlarining me'yorini o'zgartirish siyosati-pul-kredit siyosatini vositalaridan biri. Majburiy bank rezervlarini me'yori markaziy bank tomonidan belgilanadi va o'zgartiriladi. Agar u kamaytirilsa, ortiqcha bank rezervlari ortadi, bu esa pul taklifini multifikatsion ortishiga olib keladi. Majburiy bank rezervlari me'yorini ko'tarish yordamida davlat pul taklifini kamaytiradi, zero banklarning ortiqcha bank resurslarini qisqarishi pul miqdorini kamayishiga olib keladi.

Marketing - kompaniyalar tomonidan tovarni ishlab chiqarish va sotishni amalga oshirish tadqiqotlar va tadbirlar yig'indisi.

Maxfiy kelishuv - ochiq kelishuvga kelmasdan firmalarning mahsulot ishlab chiqarish hajmi va ularning narxi bo'yicha maxfiy kelishib olish bilan bog'liq vaziyat.

Maqsadlar dimmasi- davlatni moliya muassasalarining bir vaqtning o'zida muomaladagi pullar massasini va foiz stavkalari darajasini barqarorlashtira olomasligi natijasida yuzaga keladigan muammo.

Mahalliy byudjet- davlat byudjetining tegishli viloyat shahar tuman pul mablag'larini fondini tashkil etuvchi qismidir. Undagi daromad manbalari va tushumlar moliya yili davomida aniq maqsadlar uchun yo'naltiriladi.

Makler - vositachi u fond va valyuta birja bitimlarini tuzishda qatnashadi u operatsiyalarni mijoz hisobiga amalga oshiradi va bitm summasidan ma'lum miqdorda mukofot oladi.

Majburiyat - bu fuqarolik huquqiy munosabati bo'lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi: mol-mulkni topshirish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va x.k., yoxud muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi, kreditor esa qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

Majburiy zahiralar siyosati - MB tomonidan tijorat banklarining depozit bazasiga foiz darajasida o'rnatiladigan majburiy zahiralar yaratish talabi. Majburiy zahiralar siyosati birinchi navbatda tijorat banklarining kredit berish qobiliyatini susaytirib, muomaladagi pul massasini tartibga solishga xizmat qiladi.

Marja - **1.** bankda, birja savdosida va sug'urtalash jarayonida foiz stavkalari, qimmatbaho qog'oz kurslari bahosi o'rtasidagi farqlar va boshqa ko'rsatkichlarni anglatish uchun qo'llaniladigan ibora. Bank terminologiyasida marja jalb qilinayotgan va berilayotgan qarzlar summasini turli xil toifadagi qarz oluvchilarga berilayotgan kredit stavkasi va h.q.ni bildiradi; **2.** Depozit, garov ta'minoti yoki valyutalar kursini yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan tebranishlar bo'yicha qo'shimcha ulushi; **3.** narxlar, kurslar, stavkalar o'rtasidagi farq; **4.** qarz oluvchi kredit qiymatiga qo'shib to'laydigan ustama.

Marjali ssudalar - qarz oluvchiga kredit qiymatiga ustama qo'shish evaziga beriladigan ssuda.

Majburiy investitsiya (Forced investments)- (Вынужденные investitsii) Tijorat banklarining resurslarini davlat qimmatli qog'ozlariga majburiy investitsiyalash.

Majburiy ssudalar (Forced loans) - Davlat byudjeti defitsitini sezilarli darajada oshishi bilan tijorat banklari rezervlariga talabni ko'payish siyosati Markaziy bankda rezerv hisob raqamlarni ko'payishi ularni majburiy ssuda sifatida ishlatilishiga olib kelishi mumkin.

Mahak toshi – kumush va oltinning tozaligini aniqlab beradigan qora tusli bir tosh.

Maxsus ssuda hisobvarag'i - bu ssuda hisob-varaqalar savdo bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarga ochiladi.

Marketing - **1.** ishlab chiqarish va mahsulot sotishning muayyan iste'molchilar talablarini imkon qadar to'laroq qondirish hamda shu asosda yuqori foyda olishga qaratilgan majmuaviy tizim; **2.** bu bozor talabiga asoslangan va foyda olishni maqsad qilgan korxonalarining maishiy va savdo faoliyatini boshqarish tizimi. Banklarda asosiy tovar sifatida pul mablag'lari va bank xizmatlari tushuniladi.

Markaziy bank mijozlari – davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, ularning muassasalari va tashkilotlari, O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Favqulotdda vaziyatlar vazirligi, Davlat bojxona qo'mitasi, shuningdek, Markaziy bankka qarashli korxonalar, muassasalar va tashkilotlar.

Markaziy bankning ochiq bozordagi siyosati - bu Markaziy bank tomonidan davlat qimmatli qog'ozlarini sotib olish yoki sotishdan iborat bo'lgan pul-kredit siyosati usuli. Tijorat banklarining zahiralarini oshirish yoki kamaytirish, bozor foiz stavkalariga ta'sir ko'rsatish, davlat qimmatli qog'ozlarining kursini tartibga solish uchun qo'llaniladi.

Mamlakat riski – bu mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy sharoitlarning hozirgi va kelajakdagi o'zgarish xatari korxonalar tashkilot, firmalarga ta'sir ko'rsatadi. Bu asosan tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi, tovar va xizmatlarni eksport qiluvchi korxonalar faoliyatiga katta ta'sir qiladi.

Masofadan nazorat qilish - bank nazoratining bir turi bo'lib, muammolarni boshlang'ich davrida aniqlash maqsadida banklar tomonidan Markaziy bankka taqdim etiladigan hisobotlarning tahliliga va tijorat banklarining har kungi moliyaviy holatining monitoringiga asoslangan uslubidir.

Ma'muriy nazorat - bu bankning puxta uylangan tashkiliy tuzilmasining tasniflangan va aniq taqsimlangan vakolat va majburiyatlari, qaror qabul qilish va ular bo'yicha hujjatlarni rasmiylashtirish tartibining birligidir.

Maxsus kassa - bu kassalar yirik korxonalarda har kuni tushum kelib tushish hollarida ochiladi.

Maqsadli mikrokredit - kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga muayyan maqsadlar uchun ishlatish shartlari asosida beriladigan mikrokredit.

Memorial order – bu hujjat bank ichidagi operatsiyalarda ishlatiladi. Masalan, mijoz ssuda foizlarini so'ndirishida memorial order to'ldiriladi.

Memorial hujjatlar – naqd pulsiz to'lovlarni amalga oshirish uchun ishlatiladigan hujjatlar.

Menejment - xo'jalik faoliyatini samarali tashkil etish uchun boshqarish rahbarlik qilish moddiy moliviy va mehnat resurslaridan unumli foydalanish san'ati usullari shakllari va vositalari majmuidan iborat.

Menejerlar-korxonalar va kompaniya egalari bo'lmagan yollanma malakali boshqaruvchilar.

Me'yoriy tashqi naflik-tovar va xizmatlarni sotuvchi va xaridordan tashqari uchunchi taraf oladigan me'yoriy naf.

Monitoring - qandaydir obekt holatini har tomonlama baholash va uning faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida maxsus tashkil qilingan tizimli kuzatuv.

Mikromoliyalash mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilotlar - qonun hujjatlarida belgilangan miqdordan oshmaydigan summada mikro kredit, mikroqarz, mikrolizing berish, shuningdek boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatishi mumkin bo'lgan kredit tashkilotlari.

Mikro kredit tashkiloti - mikro kredit, mikroqarz, mikrolizing berish sohasida xizmatlar ko'rsatish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi, O'zbekiston Respublikasi hududida bank hisobvaraqlarini belgilangan tartibda ochishga haqli bo'lgan yuridik shaxs- nobank tashkilot.

Mikro kredit - kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga qarz oluvchiga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng kam ish haqining ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada to'lovlilik, muddatlilik va qaytarish shartlari asosida beriladigan pul mablag'lari.

Mikrolizing - kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini bozor talablari asosida olib borishi uchun sharoit yaratish, ularni zamonaviy asbob-uskuna, texnika va jihozlarni sotib olish masqadida eng kam ish haqining ikki ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada beriladigan pul mablag'i.

Mikroqarz - jismoniy shaxs bo'lgan qarz oluvchiga eng kam ish haqining yuz baravari miqdoridan oshmaydigan summada muddatlilik va qaytarish shartlari asosida, shartnomada nazarda tutilgan hollarda esa to'lovlilik sharti asosida ham berilishi mumkin bo'lgan pul mablag'i.

Mijoz- buyuridikvajismoniyshaxslar, ular bank xizmatidanfoydalanadilar.

Mijozning master fayli - bu asosiy fayl, xizmat ko'rsatuvchi bankda mijoz haqida kerakli ma'lumotlar yig'indisi.

Mikrofirma - mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, ish bilan band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ishlab chiqarish sohasida 10 kishigacha, savdo, xizmat ko'rsatish va boshqa noishlab chiqarish sohasi tarmoqlarida 5 kishigacha bo'lgan korxonalar.

Milliy valyuta tizimi - bir mamlakatda valyutaning amal qilishi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy va qonuniy munosabatlar yig'indisi.

Milliy daromad - mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini belgilab beruvchi umumlashgan muhim ko'rsatkich. YAAlpi ichki

mahsulotning bir qismidan iborat. YAlpi ichki mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish xarajatlarining chegirib tashlangan qismi. Mamlakatda yil davomida vujudga kelgan barcha daromadlar yig'indisi.

Mijoz kartalaridan foydalanishda firibgarlik (Fraudulent use of cards by customers) - mijozlarning bank kartochkalaridan firibgarlik maqsadida foydalanish, undagi mablaglarni ozlashtirish va boshqalar.

Moliyaviy ma'lumotlarni e'lon qilish (Disclosure requirement) - moliyaviy ma'lumotlarni butunlay e'lon qilish, ochish, ma'lumotlarni ochishni talab qilish, qimmatli qog'ozlarga ommaviy takliflarni ilgari surmoq.

Moliyaviy hisob – o'zida shunday ma'lumotlarni mujassam etadiki, ushbu ma'lumotlardan nafaqat bank (firma, korxonona) faoliyatiga ichki rahbarlik qilishda foydalaniladi, balki chetdan foydalanuvchilarga ham tegishli ma'lumotlar ma'lum qilinadi.

Moliyaviy natija - banklarda ma'lum hisobot davrida, ma'lum bir operatsiya jarayonida o'ziga qarashli mablag'ning oshishi yoki kamayishi tushuniladi.

Monometalizm - bu pul tizimida mustaqil unsur bo'lib, bunda bitta metalga barcha tovarlar qiymatini o'zida aks ettiruvchi umumiy ekvivalent roli beriladi.

Moliya bozori - bu jamiyatdagi moliyaviy xizmatlar ko'rsatish, xususan, kreditlar berishdan iborat bo'lgan munosabatlardir. Moliya bozori banklarda, fond birjasida va auksionlarda o'tkaziladi.

Moliyaviy lizing - ijaraga oluvchi shaxsning ijarag olingan asbob-uskunalarni ishlatishdan ko'rilgan foyda ulushini hamda amortizasiyaning to'la qiymatiga teng summani lizing kompaniyasiga shartnomaning amal qilish davri mobaynida to'lanishini ko'zda tutuvchi ijara shartnomasi. Bunda ijaraga oluvchi shaxs shartnomaning amal qilish muddati tugagandan keyin asbob-uskunalarni qoldiq qiymati bo'yicha sotib olish huquqini qo'lga kiritadi.

Monetar siyosat - bu davlat siyosati bo'lib, davlat iqtisodiyotini amaldagi pul massasini tartibga solish yo'li bilan rmuofiqlantirish va barqarorlashtirishdir.

Moliya kompaniya (Finance company) - moliyaviy korxonona. Kichik tashkilotlarga iste'mol ssudalari yoki kreditlarini berishga ixtisoslashgan korxonona. Xalqaro amaliyotda moliyaviy korxonona tushunchasi bank talablarini qoniqtirmaydigan, bank bo'lmagan faqat alohida bank operatsiyalarini bajaruvchi kredit institute sifatida keng tarqalgan.

Moliyaviy qog‘oz (Finance paper) - Xuddi tijorat qog‘ozlari kabi. Bunda emitent tomonidan tog‘ridan to‘g‘ri vositachisiz investorga tijorat qog‘ozlarining sotilishi tushuniladi. Xuddi “directly placed paper”, “direct paper” kabi to‘g‘ridan to‘g‘ri qog‘ozlarning joylashtirilishi.

Moliyaviy hisob standartlari bo‘yicha Kengash (Financial Accounting Standards Board (FASB))- moliyaviy hisob standartlari bo‘yicha Kengash buxgalteriya hisobi standartlarini korib chiqadi.

Moliyaviy analitik (Financial analyst) - moliyaviy tahlilchi - korxonaning moliyaviy holati va operatsiyalariga baho beruvchi shaxs.

Moliyaviy aktivlar (Financial assets) - moliyaviy aktivlar, bank (tashkilot) vositalarini xususiy shaxsga pul mablag‘lari, ssudalar, qimmatli qog‘ozlar va boshqalarni qo‘yish.

Moliyaviy nazorat (Financial control) –banklarda moliyaviy nazorat o‘z ichiga moliyaviy hisobotlarni tayyorlash, bank departamentlari uchun byudjetni ishlab chiqish va boshqalarni oladi.

Moliyaviy nazorat departamenti (Financial control department) - moliyaviy nazorat bo‘yicha bank departamenti moliyaviy hisobotlarni tuzish, olib boorish, ssuda portfeli ahvolini tahlil qilish bilan shugullanuvchi departament.

Moliyaviy aktivlarni ostirish (Financial deepening) - kapital bozoridagi moliya institutlari, fond institutlari, xizmatlari miqdori va turining o‘shida namoyon bo‘luvchi moliyaviy sektorning takomillashuvi va rivojlanish jarayoni.

Moliyaviy chuqurlik (Financial depth) - iqtisodiyotning “moliyaviy chuqurligi”, ishlab chiqarish hajmlari bilan taqqoslaganda moliyaviy tarmoqning kengligi (jamg‘arma, investitsiya, munosabatlarni qayta taqsimlash). Davlat qanchalik rivojlangan va tez o‘svuchi bo‘lsa, iqtisodiyotning “moliyaviy chuqurligi” shuncha katta bo‘ladi.

Moliyaviy rivojlanish (Financial development) - sog‘lom va barqaror moliyaviy tizimning rivojlanishi, moliyaviyaktivlarning hissasi va hajmining o‘shishi, borgan sari moliyaviy munosabatlarning jamiyat hayotiga chuqurroq kirib boorish jarayoni.

Moliyaviy qiyinchiliklar (Financial distress) – Cubekt moliyaviy ahvolining yomonlashuvi, moliyaviy ahvolning buzilishi (umuman bank tizimi, muayyan bank yoki qarzdor faoliyatida ham yuzaga kelishi mumkin).

Moliyaviy indeksatsiya (Financial indexation) – pul qadrsizlanishining salbiy tasirini kamaytirish maqsadida moliyaviy aktivlar, pul daromadlari va boshqalarning indeksatsiyasi.

Moliyaviy nobarqarorlik (Financial instability) - Moliyaviy nobarqarorlik aholining bank-moliya tizimiga ishonchsizligi, boshqacha qilib aytganda milliy valyuta qadrsizlanishining o‘shishi va davlat moliyaviy ahvolining buzilishi, yirik byudjet taqchilligi, inflyatsiyaning o‘shishi hamda taqchillikni qoplash uchun bosma stanoklardan foydalanish bilan tavsiflanadi. Moliyaviy nobarqarorlik jarayonida kapitalning masshtabli chetga oqimi yuzaga keladi, moliya bozori tizimi orqali ishlab chiqarish maqsadlari uchun bo‘sh pul mablag‘larini qayta taqsimlash jarayoni butunlay buziladi. Investitsion jarayonlarni uzoq muddatli moliyalashtirish uchun manbalarning mavjud emasligi hisobiga investitsion krizisning rivojlanishi yuz beradi. Moliyaviy nobarqarorlik iqtisodiy va siyosiy nobarqarorlik bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi.

Moliyaviy institut (Financial institution) - moliyaviy institut, biznes (kompaniya, bank va boshqalar) bo‘lib, u shaxslarning bo‘sh moliyaviy resurslarini iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot maqsadlari uchun qo‘yishga moliyaviy resursga talablar va shu resurslardan foydalanvchi shaxslarga qayta taqsimlashga ixtisoslashtirilgan.

Moliyaviy instrumentlar (Financial instruments) - moliyaviy instrumentlar (moliyaviy resurslar, depozitlar, ssudalar, qimmatli qog‘ozlar, sug‘urta polislar va boshqalarni qayta taqsimlashga xizmat qiluvchi moliyaviy mahsulotlar). Moliyaviy instrumentlarni qo‘llash moliyaviy institutlarning asosiy faoliyati hisoblanadi.

Moliyaviy vositachilar (Financial intermediaries) - moliyaviy vositachilikni bajaruvchi moliyaviy institutlar (tijorat banklari, jamg‘arma institutlari, fondler va boshqalar).

Moliyaviy vositachiga beriladigan ssuda (Financial intermediary loan (FIL) - milliy iqtisodiyotni kelajakda qayta moliyalashtirish maqsadida ayrim davlatlarning bank-moliya institutlariga Jahon banki tomonidan beriladigan ssuda turlaridan biri. SHuningdek, bu ssudadan mamlakatning aynan moliyaviy tarmog‘ini rivojlantirish uchun foydalanish mumkin.

Moliyaviy vositachilik (Financial intermediation) yoki qayta taqsimlash - bo‘sh pul resurslarini qo‘yilmalarga jalb qilish asosida kreditlash, investitsiya va boshqa obektlarga qo‘yiladigan resurslarni bir vaqtda yo‘naltirish bilan bog‘liq boshqa moliyaviy majburiyatlarni qayta taqsimlash. Bu faoliyatning o‘ziga xos xususiyati past likvidli obektlarga

yuqori likvidli pul resurslarini jalb qilishdan foydalanish imkoniyati hisoblanadi.

Moliyaviy investitsion institutlar (Financial investment institutions) - investitsion turdagi moliyaviy institutlar (masalan, investitsion banklar, investitsion kompaniyalar, agentliklar va boshqalar).

Moliyaviy leveraj (Financial leverage) - moliyaviy "richag" bo'lib, qarz majburiyati bilan capital o'rtasidagi munosabatni aks ettiradi. Korxonada moliyaviy barqarorligi darajasini va korxonada kapitali bazasida shakllangan qarz vositalari hajmini tavsiflaydi.

Moliyaviy leveraj koeffitsiyenti (Financial leverage ratios) - masalan, aksiyoner kapitalning moddiy qismiga qarzni munosabati, aksioner kapitalga qarzni munosabati, aktivlarda aksioner kapitalning ulushi va boshqalar).

Moliyaviy menejment. (Financial management) - korxonada, bank moliyaviy ahvolini bashoratlash, rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilish va boshqalar tizimi.

Moliya bozori (Financial market) - Moliyaviy vositachilar orqali moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash sodir bo'ladigan bozor. U o'z ichiga kapital bozori va pul bozorini oladi.

Moliyaviy sarosima (Financial panic) - Qimmatli Qogozlar bahosiining keskin tushishi, bank sarosimasi- bankdan qo'yilmalarni butunlay chiqib ketishi, keskin va shov-shuv bo'lib valyutaning tushishi, o'tkir investitsion krizis va boshqalar.

Moliyaviy siyosat (Financial policy) - QRB da va sug'urta bozorida, moliyaviy valyuta munosabatlarida, soliq, byudjet sohasida davlat siyosati. Moliyaviy maqsadlar (moliyaviy tizim faoliyatini boshqarish) va umumiy (moliyaviy tarmoq orqali ishlab chiqarish ahvoli va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatish) maqsadlarini keltirib chiqaradi.

Moliyaviy koeffitsiyentlar (Financial ratios) – qoplash, likvidlik, rentabelilik, foydalilik, aktivlarni boshqarish, operatsion samaradorlik bilan korxonaning moliyaviy xo'jalik faoliyatini tavsiflovchi koeffitsiyentlar.

Moliyaviy risk (Financial risk) - moliyaviy risk kategoriyasi o'z ichiga foiz, kredit, valyuta, likvidlik risklari, opsiyon riski, balansdan tashqari bo'limlar riski va boshqalarni oladi va moliyaviy yoqotishlarni aks ettiradi..

Moliyaviy sektor kreditlarini korrektirovkalash (Financial sector adjustment loan (FSAL)) - moliyaviy tarmoqni qo'llab quvvatlash uchun ssuda, moliyaviy tarmoqni qayta qurish, yangi moliya institutlarini barpo

qilish, bozor foiz stavkalarini kiritish va barqarorlashtirish, kredit subsidiyalarini kamaytirish maqsadida Jahon banki tomonidan beriladigan ssuda turlaridab biri.)

Moliyaviy barqarorlik (Financial stability) - Moliyaviy barqarorlik aholining bank-moliya tizimiga ishonchi, milliy valyutaning barqarorligi, davlat moliyasining barqaror ahvoli, boshqa davlatlarga capital oqimining yo'qligi, rivojlangan moliya bozorlari tizimi orqali samarali maqsadlar uchun asosiy moliyaviy mablag'larni qayta taqsimlash bilan tavsiflanadi,

Moliyaviy supermarket (Financial supermarket) - bank va nobank moliyaviy xizmatlar supermarket - qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, sug'urtada brokerlik, birlashish va jalb qilish masalalari bo'yicha mijozga xizmat ko'rsatish va boshqalar.

Moliyaviy yordam (Financial support) – moliyaviy jihatdan rag'batlantirish, imtiyozli kreditlash, sun'iy kamaytirilgan mablag'lar qiymati va boshqalar.

Moliyaviy firibgarlik (Financial swindl) - Masalan, Ponzi sxemasi-qalbaki loyihaga investorlarni jalb qilish va birinchi investorlarga yuqori foizlar keyinroq mablag' qo'yganlar hisobidan to'lash.

Moliyaviy tizim (Financial system) - Keng moliyaviy instrumentlar va turli bozorlarga murojaat asosida milliy iqtisodiyotda bo'sh moliyaviy resurslardan samarali foydalanish va taqsimlashni ta'minlovchi moliyaviy vositachilar tizimi.

Murakkab buxgalteriya provodkasi - Deganda, bir nechta hisobvaraqaq debetlanib, bitta hisobvaraqaqning kreditlanishi tushuniladi.

Muddatli kreditlar - amalqilishmuddatio'tmaganssudalardir.

Muddati kechiktirilgan kreditlar - ayrim hollarda muddati etib kelgunga qadarqarzoluvchitomonidan iqtisodiy jihatdan asoslanganholda bankka taqdim etilgan yozma ariza asosida kreditni qaytarish muddatini kechiktirish to'g'risida qaror qabul qilinadigan ssudalardir.

Muddati o'tgan ssudalar - bank va mijoz o'rtasida tuzilgan ssuda shartnomasiga ko'ra o'z vaqtida qaytarilmagan suddalar. Bu toifadagi ssudalar muddatsiz hisoblanib, imkoniyat bo'lishi bilan undirib olinadi.

Muddatli marja - muddatli bitimlar bo'yicha narxlar va kurslar o'rtasidagi farq.

Muddatli jamg'armalar - ularning egalari tomonidan ma'lum muddatga, (1, 3, 6, 9 oyga; 1 yoki 1,5 yil) muddatga qo'yiladigan jamg'armalar.

Muddatsiz jamg'armalar - bu jamg'armalarga banklar tomonidan hech qanday muddat belgilanmaydi va ularning sohiblari hohlagan vaqtda jamg'armalarini istalgan miqdorida qaytarib olish huquqiga egadir.

Muddatli omonatlar – bu mijoz tomonidan bankka ma'lum muddatga qo'yiladigan qo'yilmalar bo'lib, ular orqali mijozga bank tomonidan yuqori foizlar to'lanadi. Bunda foiz stavkalari qo'yilmalarning muddati va miqdoriga bog'liq bo'ladi.

Muddatli Depozit hisobvarag'i - bu yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'lari. Tuzilgan shartnomaga asoslanib foizlar belgilangan muddatda to'lanadi.

Mulk - ishlab chiqarish vositalari va ular yordamida olingan mahsulotga kishilarning huquqiy munosabatlari bilan belgilangan iqtisodiy munosabatlarning majmuasidir.

Mulkdor – butunmol-mulkegasi.

Mulk obektlari - bu er, er osti boyliklari, ichki suvlar, suvhavzasi, o'simlik va hayvonot dunyosi, imoratlar va inshootlar, asbob-uskunalar, moddiy va ma'naviy madaniyat buyumlari, pullar, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulklar, insonni unumli va ijodiy mehnat qilish qobiliyatidir.

Mulk subyektlari - davlat jamoatlari, ularning uyushmalari, jamoat va diniy tashkilotlar, fuqarolarning oilaviy va boshqa birlashmalari va h.k.

Mulkiy munosabatlar - bu ishlab chiqarish vositalari va ularning yordamida yaratilgan mehnat mahsulini o'zlashtirish borasida kishilarning bir-birlariga bo'lgan munosabatlaridir.

Mulkiy huquq – bu huquq bo'yicha iqtisodiy o'zaro munosabatlar, subyektlar tomonidan mol-mulkka, moddiy boyliklarga, pul mablag'lariga da'vogarlik qilish huquqidir.

Muomala – Mehnat mahsulotlarini oldi-sotdi vositasida ayirboshlash munosabati.

Murakkab svodkalash - Deyilganda ma'lumotlarni dasturda ko'zda tutilgan belgilar asosida ayrim guruhlariga bo'lib o'rganish tushuniladi. Masalan, bank muassasasi tomonidan berilgan kreditlarni qisqa va uzoq muddatli kreditlarga ajratish.

Markaziy bank-o'z sarf-xarajatlarini o'z daromadlari hisobidan amalga oshiruvchi, iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa bo'lib, u davlat gerbi tushirilgan va nomi yozilgan muhriga ega. Markaziy bank-davlat banki bo'lib mohiyatan banklar banki hisoblanadi. U davlatning butun

iqtisodiy siyosatini tartibga solish pul muomilasini pul emissiyasi vositasida boshqaradi.

Maestro – daromad darajasidan qat'iy nazar har kanday inson elektron to'lovlarni amalga oshirish uchun ushbu kartochkadan foydalanishi mumkin. U orqalihalkarotizimlardagi «MasterCard», «Tsirrus» va Yevropatizimi «ET» bankomatlaridannaqd pullarniolishmumkin.

Masterkard Standart – butun dunyoda Tovar va xizmatlarni to'lash uchun qabul qilinadi. Bankomatlardan, naqd pullarni berish punktlaridan kartochkadagi qoldiqqa teng bo'lgan summani naqd ko'rinishida echib olish, Tovar va xizmatlar uchun to'lovlarni amalga oshirish, avia biletlni buyurtma qilish, mehmonxonalaridagi nomerlarni bron qilish, masofadan turib o'quv yurtlariga pullarni to'lash mumkin.

Mastercard Gold – halqaro debet/kredit kartochka bo'lib, u jismoniy shaxslarga mo'ljallangan. U yirik savdolarini amalga oshirish imkonini beradi. Kartochka egasiga u orqali meditsina, sug'urta, yuridik konsultatsiya kabi xizmatlardan foydalanish imkoniga ega.

Masterkard Biznes – korporativ kartochkasi tashkilotlar xodimlariga berilib, ushbu tashkilotning maqsadlari yo'lida ishlatiladi.

Maxsus zaxiralar - "Standart", "Substandart", "SHubhali" va "Umidsiz" deb tasniflangan kredit va lizing operatsiyalari yoki boshqa alohida muayyan aktivlar buyicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun zaxirata shkilqilinadi.

Muammoli aktivlar - sifati «qoniqarsiz», «shubhali» va «umidsiz» deb tasniflangan aktivlar.

Muddatli omonatlar – mijoz tomonidan bankka ma'lum muddatga qo'yiladigan qo'yilmalar bo'lib, ular boyicha mijozlarga bank tomonidan yuqori foizlar to'lanadi. Bankning foiz stavkalari qo'yilmaning muddati va miqdoriga bog'liq bo'ladi.

Moliyaviy iste'mol krediti - sotib olingan tovarlar (xizmatlar) haqini to'lash uchun pul mablag'lari tarzida banklar va boshqa kredit tashkilotlari tomonidan iste'molchiga beriladigan kredit.

Moliyalashtiriladigan faktoring – bunda mijoz MSO (mol sotib oluvchi)dan muddati kelganda olishi lozim bo'lgan to'lovlarni undirish huquqini bank (faktor)ga beradi.

Moliyalashtirilmaydigan faktoring - bank-faktor tomonidan MEB (mol etkazib beruvchi)ning debitor qarzdorligini inkassatsiya qilishdan iborat. Faktoringning bu turida MEB jo'natilgan tovarlarning hujjatlarini bank-faktor orqali MSOga etkazadi

Mikrokredit - qarz oluvchiga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng kam ish haqining ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada to'lovlilik, muddatlilik va qaytarish shartlari asosida beriladigan pul mablag'laridir.

Mikroqarz - jismoniy shaxs bo'lgan qarz oluvchiga eng kam ish haqining yuz baravari miqdoridan oshmaydigan summada muddatlilik va qaytarish shartlari asosida, shartnomada nazarda tutilgan hollarda esa to'lovlilik sharti asosida mikroqarz ham berilishi mumkin.

Mikrolizing - tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng kam ish haqining ikki ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada beriladi.

Muxtoriylik koeffitsiyenti - mijozning o'z mablag'larining barcha mablag'lar manbalari ichida tutgan salmog'ini, ya'ni korxonada faoliyatining qancha qismi o'z kapitali hisobidan moliyalashtirilishini ko'rsatadi.

Mulk - ishlab chiqarish vositalari va ular yordamida olingan mahsulotga kishilarning huquqiy munosabatlari bilan belgilangan iqtisodiy munosabatlarning majmuasidir.

Mulkdor – butun mol-mulk egasi.

Mulk obektlari - bu er, er osti boyliklari, ichki suvlar, suvhavzasi, o'simlik va hayvonot dunyosi, imoratlar va inshoatlar, asbob-uskunalar, moddiy va ma'naviy madaniyat buyumlari, pullar, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulklar, insonni unumli va ijodiy mehnat qilish qobiliyatidir.

Mulk subyektlari - davlat jamoatlari, ularning uyushmalari, jamoat va diniy tashkilotlar, fuqarolarning oilaviy va boshqa birlashmalari va h.k.

Mulkiy munosabatlar - bu ishlab chiqarish vositalari va ularning yordamida yaratilgan mehnat mahsulini o'zlashtirish borasida kishilarning bir-birlariga bo'lgan munosabatlaridir.

Mulkiy huquq – bu huquq bo'yicha iqtisodiy o'zaro munosabatlar, subyektlar tomonidan mol-mulkka, moddiy boyliklarga, pul mablag'lariga da'vogarlik qilish huquqidir.

Milliy valyuta tizimi - bir mamlakatda valyutaning amal qilishi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy va qonuniy munosabatlar yig'indisi.

Moliya bozori - bu jamiyatdagi moliyaviy xizmatlar ko'rsatish, xususan, kreditlar berishdan iborat bo'lgan munosabatlardir. Moliya bozori banklarda, fond birjasida va auksionlarda o'tkaziladi.

Monitoring –bozorning ahvoli va rivojlanishining ustidan kuzatish.

Monopolyadan chiqarish - Raqobat munosabtlarini rivojlantirishga qaratilgan davlat tomonidan tartib qoidalarining joriy etilishi.

Milliy bozor-muayyan davlat doirasida ishlab chiqarilgan, tovarlar muomilasi sohasi ni ifodalovchi tushuncha.

Milliy daromad - mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini belgilab beruvchi umumlashgan muhim ko'rsatkich. YA'ni ichki mahsulotning bir qismidan iborat. YA'ni ichki mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish xarajatlarining chegirib tashlangan qismi. Mamlakatda yil davomida vujudga kelgan barcha daromadlar yig'indisi.

Milliy valyuta tizimi - bir mamlakatda valyutaning amal qilishi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy va qonuniy munosabatlar yig'indisi.

Milliy valyuta qadrsizlanishi- xorijiy valyutalarni sotib olishga oldingiga nisbatan ko'proq milliy valyuta birliklari zarurligini bildiradi.

Milliy valyutani qimmatlashishi-xorijiyvalyutalarni sotib olishga oldingiga nisbatan kamroq milliy valyuta birliklari zarur bo'lishini anglatadi.

Moliya birjasi-qimmatbaho qog'ozlar, valyuta oldi sotdisi bilan savdo-sotiq qiluvchi tashkilot. U fondler birjalari deb ham ataladi.

Moliya bozori-moliyaviy mablag'larni vaqtincha haq to'lab ishlatish yoki ularni sotib olish yuzasidan bo'ladigan munosabatlar.

Moliyaviy munosabatlar- pul jamg'armalarining xarajati natijasida davlat va uning quyi va yuqori tashkilot idoralari, turli xo'jalik yuritish shaklidagi korxonalar, firmalar, birlashmalar o'rtasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar.

Moliya kapitali-bank kapitalining sanoat kapiatli bilan qo'shib ketishi natijasida vujudga keladigan capital.

Monetarizm- Iqtisodiyot nazariyasidagi g'arbda keng tarqalgan neoklassik nazariyalarining biridir. Monetarizm sof bozor iqtisodiyoti nazariyasi hisoblanib, uning bosh g'oyasi bozor mexanizmi iqtisodiy o'sishni ta'minkaydi, bu mexanizmning asosiy vositasi pul degan xulosadan iborat.

Monetar qoida-monetaristlar tomonidan ilgari surilgan qoida unga binoan muomiladagi pul massasi hae yili YAMM potensial o'shiga teng sur'atlarda oshib boorish kerak: pul massasi har yili izchillik bilan 3% dan 5% sur'atlarda oshib boorish zarur.

Monopoliya-(yunoncha-tanxo sotaman) iqtisodiyotning biron bir sohasidagi tanho hukumronlik.

Monopsoniya-bozor holati, unda bozorda bir nechta o‘zaro raqobat qiladigan korxonalar tovar ishlab chiqaruvchilar bo‘lib, xaridor esa tanho bo‘ladi.

Multiplikator samarasi-investitsiyalar va davlat sarflarining yalpi milliy mahsulot hajmini ortishgan ta‘sirini kuchayishi.

Mukammal bo‘lmagan raqobat-sotuvchi va xaridorlarni soni cheklanganligi, bozorga kirish va chiqish qiyinligi ayrim hollarda, umuman mumkin emasligi, bozor agentlari narx darajasi va ishlab chiqarish ko‘lamiga ta‘sir eta olish bilan xarakterlanadigan bozor strukturasi.

Muomladagi Federal Rezerv notalari (Federal Reserve notes in circulation)- muomaladagi Federal Rezerv Tizimi notalari (aholi qo‘lidagi va korxonalar kassasidagi notalar, bundan federal rezerv banklardagi va Moliya Vazirligidagi pul biletleri qoldig‘i mustasno.)

N

NASD - National Association of Securities Dealers – Qimmatli qogozlar boyicha dilerlar milliy uyushmasi.

NASDAQ - National Association of Securities Dealers Automated Netting — mijozning barcha pul talablarini uning barcha pul majburiyatlariga nisbatan hisobga olish orqali amalga oshiriladigan kliring usuli.

Nominal foiz stavka joriy davrdagi bozor foiz stavkasi hisoblanadi.

Narx dempingi- bozorda raqobatchilarini engib chiqish maqsadida mollar va xizmatlar narxlarini sun‘iy tarzda pasaytirish.

Narx navo o‘zgarishlarining eliminatsiyasi-mollar va xizmatlar narxlarining o‘zgarib turishiga barham berish.

NASDAQ ko‘rsatkichi-xususiy savdoga ega birjadan tashqari kompyuter tizimining etakchi ko‘rsatkichi.

Natsionalizatsiya- xususiy shaxslarning mol mulkini davlat foydasiga musodara qilish yoki davlat mulkiga aylantirish.

Negotsiant-yirik xalqaro savdo operatsiyalarini amalga oshiruvchi savdogar.

Neoproteksionizm-chetdan mol keltirishni cheklab qo‘yishning an‘anaviy shakllariga qo‘shimcha sifatida mamlakatlar joriy etadigan xalqaro savdo cheklovlari.

Netting-valyuta bitimlari miqdorini ularni yiriklashtirish hamda barcha savdo ishtirokchilari va birja bo‘linmalari faoliyatini muvofiqlashtirish yo‘li bilan qisqartirish.

NIKKEy ko‘rsatkichi - YAponiya qimmatli qog‘ozlar birjasida AQShning mashhur yirik kompaniyalari oddiy aksiyalarining maxsus ko‘rsatkichi.

Nokorporativ omonat- korporatsiyaga qarashli bo‘lmagan omonat.

Nolikvid aktivlar-korxonadagi keragidan ortiqcha yoki korxonaga uchun zarur bo‘lmagan moliyaviy aktivlari shuningdek qiyin sotiladigan tayyor tayyor mahsulotlar.

Nominalizm-pulni mol sifatida inkor etib uni xususiy qiymatga ega bo‘lmagan shartli belgilar sifatida tavsiflaydigan iqtisodiy nazariya.

Nostro hisobvaraqa- bankning vakil bankdagi hisob raqami. Unda bankning xarajat va tushumlari aks ettiriladi.

Nostro qo‘sh valyutali hisob raqam-bankning vakil bankdagi ham mahalliy ham joriy valyutada yuritiladigan hisob raqam.

Nostro overdrafti-bankning vakil banki hisobvarag‘idagi qoldiqdan ortiqcha olingan summa.

Notifikatsiya- veksel egasi vekselga norozilik bildirganligi haqida veksel beruvchiga yo‘llaydigan bildirish xati.

Nou-xau—yangilik hisoblangan ilmiy, texnikaviy, moliyaviy-iqtisodiy bilimlar hamda ulardan amalda foydalanish bo‘yicha muammolar yig‘indisi.

Nullifikatsiya-hujjatning huquqiy yoki kuvhdan mahrum etish.

Numizmatika-tangalar va karta kartalarini tarixiy, iqtisodiy, madaniy yodgorliklar sifatida o‘rganadigan fan: tangalarni yig‘ish bilan qiziqish.

Narx, baho – 1. tovar qiymatining pulda ifodalanishi xo‘jalik mexanizmida amal qiluvchi iqtisodiy vosita. Bozor sharoitida narx qiymat o‘lchovi, rag‘batlantirish omili, daromadlarni qayta taqsimlash vazifalarini bajaradi; 2. narsaning, buyumning pul bilan o‘lchanadigan qiymati, bahosi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar - bu korxonaga va tashkilotlar tomonidan tovar ayirboshlash, xizmatlar ko‘rsatish va notovar operatsiyalar bo‘yicha bir-biriga bo‘lgan talab va majburiyatlarni naqd pul ishlatmasdan pul mablag‘larini faqat hujjatlar orqali bir hisobvaraqdan ikkinchi hisobvaraqa o‘tkazish orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar tushuniladi.

Naqd pulsiz oborot - pul oborotining bir qismi bo‘lib, unda pullar harakati o‘zaro talablar hisobiga kredit muassasalaridagi hisobvaraqlar bo‘yicha pul o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi va bunda naqd pullar ishlatilmaydi.

Nomenklatura- buyumlar, narsalar ro'yxati.

Nominal-tovarda ko'rsatilgan narx.

Normativ-minimal talab darajasida belgilangan, pul ko'rinishidagi oborot mablag'larining rejadagi miqdori.

O

Obligatsiya - emissiyaviy qimmatli qog'oz bo'lib, u obligatsiyani saqlovchining obligatsiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligatsiyani chiqargan shaxsdan obligatsiyada nazarda tutilgan muddatda olishga, obligatsiyaning nominal qiymatidan qat'iy belgilangan foizni olishga bo'lgan huquqini yoxud boshqa mulkiy huquqlarini tasdiqlaydi. «Obligatio» – lotin tilida «qarz olish» mazmunini bildiradi.

Overdraft – bu bank tomonidan mijozlarini tezkor yoki operativ kreditlash shakllaridan biri bo'lib mijozning hisob varag'ida pul mablag'lari mavjud bo'lmaganda beriladi.

Obligatsiya - **1.** bu lotincha «obligation» so'zidan olingan bo'lib, u majburiyat degan ma'noni anglatadi; **2.** bu uning egasi qarz berganligidan guvohlik beruvchi va unga ushbu qimmatli qog'ozning nominal qiymatini unda ko'rsatilgan muddatda belgilangan foiz to'langan holda qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz; **3.** bu emitentning qarz majburiyati qat'iy foiz stavkasi shaklida belgilangan qimmatli qog'ozning bir turidir.

Oddiy aksiya – bunda aksiya egasi hissadorlar yig'ilishida ovozga ega bo'lgan va faoliyati natijasi bo'yicha dividendlarni olish huquqiga ega bo'ladi.

Oddiy buxgalteriya provodkasi - bunda, bir hisobvaraqa debetlanib boshqa hisobvaraqa kreditlanishiga aytiladi.

Oddiy hujjatlar – bu hujjatlarda faqat bitta operatsiya aks ettiriladi. Bu hujjatlarga: to'lov talabnomasi, to'lov topshiriqnomasi, akkreditiv ochish uchun ariza, kirim orderi, pul cheki va h.k. lar kiradi.

Oddiy ssuda hisobvaragi - bunda ssuda bir maromda mijozning hisobvaragi o'tkaziladi va shu hisobvaraqa foizlarni hisoblanadi va to'lanadi.

Oddiy svodkalash - deyilganda, olingan ma'lumotlarni guruhlariga bo'lmasdan, to'plam bo'yicha umumiy yakunlarni chiqarish tushuniladi. Masalan, berilgan jami kreditlarning (qisqa va uzoq muddatli) miqdorini hisoblab chiqishning o'zi kifoya. SHuning o'zi oddiy ma'lumotlarni yig'ish bo'lib hisoblanadi.

Oilaviy plastik kartochka – bu shaxsiy kartochka egasining ishonchnomasi asosida foydalanuvchiga berilgan kartochkadir.

Oilaviy tadbirkorlik - er-xotinning va ularga ko‘maklashadigan oila a‘zolarining shaxsiy mehnatiga asoslanadigan tadbirkorlik.

Ortiqcha likvidlilik riski – bankning yuqori likvid mablag‘larining kam daromad keltiruvchi yoki umuman daromad keltirmaydigan aktivlarga yo‘naltirilishi yoki qo‘yilishi natijasida aktivlarlar daromadlilik darajasining tushib ketishi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar – bu pul bozoriga ta‘sir ko‘rsatish maqsadida qimmatli qog‘ozlarni Markaziy bank tomonidan sotib olish va sotishdir.

Ochiq turdagi aksiya - egasi hissadorlik jamiyati hissadorlarining roziligisiz qo‘ldan qo‘lga o‘tishi mumkin bo‘lgan aksiyalarga aytiladi.

Ochiq faktoring operatsiyalari - faktoring kompaniyasining bitimdagi ishtiroki haqida qarzdorni xabardor qilgan holda to‘lanmagan qarz talabnomalarini boshqaga o‘tkazish.

Ochiq bozor operatsiyalari bo‘yicha Federal qo‘mita (Federal Open Market Committee (FOMC))- ochiq bozordagi operatsiyalar bo‘yicha Federal Qo‘mita. Ochiq bozordagi operatsiyalar orqali yagona pul siyosatini o‘tkazish va maqsadlarni aniqlash uchun Federal Rezerv Tizimi qoshida tashkil etilgan. “Open Market” ga qarang.

Ochiq factoring – bank mijoz o‘rtasidagi kelishuv. Bunda mijoz o‘zining mol sotib oluvchisi bilan bo‘lgan bitimlari va hujjatlarini bankka taqdim etadi va bank darhol ushbu hisobning 80 % summasini to‘lab beradi. Mijoz sheriklaridan tolovning jami summasini olgandan so‘ng factor - bankka olingan 80% kreditni foiz bilan to‘lab beradi.

Onkol ssudasi - birinchi talabga ko‘ra qoplanadigan qisqa muddatli qarz.

Operativ hisob - ma‘lum xo‘jalik jarayoni va oPeratsiyalarini ular yuz bergan joyning o‘zida kechiktirmay nazorat qilib boradi. Xo‘jalik operatsiyalarini amalga oshirishda bu hisob yordamida rejalashtiriladigan ko‘rsatkichlar bilan ham son, ham sifat jihatidan solishtiriladi.

Operativ lizing – bu shunday ijara munosabatlariki, bunda lizing obektlari (mulk) amortizasiya muddatidan kamroq muddatga ijaraga olinadi. Arendator (ijarachi) mulkni o‘z ixtiyoriga ma‘lum muddatga yoki bir ishlab chiqarish davriga oladi; odatda shartnoma 5 yilga tuziladi. Bu muddat tugaganidan so‘ng ijarachi to‘lovni to‘lashni to‘xtatishga va mulkni ijaraga bergan egasiga topshirishga haqli, yoki

shartnomani yangitdan tiklash, yoxud shartnomani tuzish vaqtidagi kelishilgan bahoda lizing obektini sotib olishi mumkin.

Opsion umumiy – malum vaqt oraligida yoki opsion davrida ozgarmas bahoda malum aktivlar (aksiya, tovar, fiyuchers va boshqalarni sotib olish va sotish huquqini beruvchi bitim.)

Opsion – bu bitimda ishtirok etayotgan tomonlarning biriga qimmatli qog‘ozlarning ma’lum bir miqdorini muayyan vaqt mobaynida belgilangan narxda sotib olish yoki kontragentga sotish huquqini beruvchi shartnomadir. Kontragent esa, mukofot evaziga ushbu huquqni amalga oshirish majburiyatini o‘z zimmasiga oladi.

Opsion put – sotish huquqini beruvchi bitim

Opsion cool - sotib olish huquqini beruvchi bitim.

Operatsion risk - quyidagi holatlar natijasida paydo bo‘ladigan zararlar riski: amaldagi qonunchilik talablari va bank faoliyati tavsifiga ko‘ra bank operatsiyalarining o‘tkazilish tartibining buzilishi; bank xodimlari tomonidan bank operatsiyalari o‘tkazilish tartibining buzilishi; bank foydalanadigan texnik va axborot tizimlarining to‘liq shakllanmaganligi.

Overdraft - **1.** CHek bo‘yicha olingan joriy hisob raqamdagi qoldiqdan ortiqcha summa; **2.** bankdagi kreditning oshib Ketishi; **3.** bank mijozning hisob raqamidagi qoldiqdan ortiq mablag‘ni hisobdan chiqarish yo‘li bilan beriladigan qisqa muddatli kredit.

Overdraft hisobvarag‘i - uning xususiyati shundan iboratki, mijozning asosiy talab qilib olinguncha depozit hisobvarag‘i bo‘yicha qisqa muddat ichida debetli qoldiq bo‘lishiga ruxsat beriladi.

Omonatchi - bu o‘zining kundalik ehtiyojidan ortiq pul mablag‘larini jamg‘arish uchun bankdagi hisobvaraqaqqa omonat sifatida pul mablag‘larini jamg‘arish uchun bankdan omonat daftarchasini olgan shaxsdir.

Oddiy vekselni karz oluvchi korxonaga karz beruvchi korxonaga beradi va tovarlar va kursatilgan xizmatlar uchun unga tulashtirish majburiyatini uz zimmasiga oladi.

Overdraft - bu bank tomonidan mijozning bankdagi shaxsiy hisobvarag‘ida pul mablag‘larining yo‘qligi yoki etmagan vaqtida bank tomonidan kredit sifatida berishidir. Bunda mijoz overdraft limiti doirasida kartochkadan maqsadlari yo‘lida foydalanishi mumkin. Hozirda bizning banklartomonidan overdraft bo‘yicha foiz to‘lovlari yillik 14% ni tashkil etmoqda. Qarzni uzish mudati bir yil.

Ochiq valyuta pozitsiyasi - bankning shu xorijiy valyuta bo'yicha aktivlarining majburiyatlaridan oshgan summasi tushuniladi.

Ochiq faktoring - debitor, ya'ni MEB (tovar hujjatlarida ko'rsatish orqali) to'lovni amalga oshirishda bank-faktor qatnashishi to'g'risida MSOni ogohlantiradi va tovar pulini undirishga oid barcha hujjatlar (debitor qarz hujjatlari) bankga tshlab berish uchun topshiradi. Bunda mijoz bankka o'zing sheriklaring bilan bo'lgan bitimlarning kapitalini taqdim etadi va bank darhol ushbu hisobning 80 % summasini to'lab beradi. Mijoz sheriklaridan jami bitimning summasini olgandan so'ng factor bankka olingan 80% kreditni foiz bilan to'lab beradi.

P

«Put-opsion» (put option)-sotiladigan opsion. sotish uchun yoki put-opsion egasi kelajakda kursi tushib ketishi mumkin bo'lgan valyutani nisbatan yuqori strayk bahoda sotish huquqini beradi.

Pul oqimi (Kesh flou) - naqd pullarning kirimi yoki chiqimi summasi.

Passiv operatsiyalar – bankning resurslarini shakllantirish bo'yicha operatsiyalari.

Praym-Reyt stavkasi - tijorat banklari tomonidan moliyaviy holati ijobiy bo'lgan, birinchi darajali qarz oluvchilarga kreditlarni berishda qo'llaniladigan foiz stavkasi.

Qayta moliyalash – Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan pul kredit siyosati vositalaridan biri bo'lib, u banklarning likvidlik holatini qo'llab-quvvatlashda muhim o'rin tutadi.

Qayta moliyalash krediti - bu kreditni O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining iqtisodiy normativlariga rioya etadigan, zahira , majburiy zahira shartlarini to'liq bajaradigan tijorat banklari olishi mumkin, ya'ni kreditni qaytmaslik riski yo'q va u muddatida foizi bilan to'liq qaytishi ta'minlangan holda beriladi.

Qayd etilgan valyuta kursi - bu xorijiy valyutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan bahosi bo'lib, unga valyuta bozorlaridagi talab va taklifning o'zgarishi ta'sir qilmaydi.

Qat'iy yoki o'zgarmas foiz stavka – qarz mablag'laridan foydalanish davrida qayta ko'rib chiqish huquqisiz o'rnatiladigan, o'zgarmaydigan stavkadir.

Qiymat riski - foyiz risklarinig bir qismi hisoblanadi. Foyiz stavkalarining o'zgarishi natijasida muddatli majburiyatlardan keladigan

to'lovlar oqimi ham o'zgaradi. Bularga mos ravishda muddatli majburiyatlarning bozor narxi ham o'zgaradi.

Qarz (zayom) konversiyasi – zayom (qarz)ning dastlabki shartlarining o'zgarishi yoki oblegasiyalar almashinuvi.

Qarz majburiyatlar – qarz instrumentlari (obligatsiyalar, veksellar, deposit sertifikatlari va hokazolar). Qarz munosabatli qimmatli qog'ozlar, obligatsiya, veksell va hokazolar bolib emitentining investorga qarzdorligini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz.

Qarz majburiyatlari tolovining oylik daromaddagi salmogi – qarzdorlik koeffitsiyenti. U korxonaga qarzlari summasining aktivlar jamisiga nisbatan orqali hisoblanadi.

Qarzni reorganizatsiya qilish yoki qarzni qayta tuzish, tashkillashtirish - qarz shartini o'zgartirish, masalan, ssuda bo'yicha foiz stavkani, kredit muddatining uzaytirilishi, so'ndirish manbalari uzgartirilishi va hokazo).

Qarz koeffitsiyenti – korxonaga (bank) qarz mablag'lari bo'yicha majburiyatlarning aksionerlik kapitaliga nisbati orqali aniqlanadi.

Qarzdor - bank tomonidan berilgan kredit bo'yicha qarzi bo'lgan har qanday jismoniy yoki yuridik shaxs "qarzdor" deb hisoblanadi.

Qat'iy garov - garov to'liq bank ixtiyoriga beriladi. Bank omborxonasida yoki garov qo'yuvchi omborxonasida bank qo'riqlovi asosida saqlanadi.

Qiyosiy tahlil – alohida guruh ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslash orqali nisbatan ijobiy yoki salbiy ko'rsatkich aniqlanadi. Masalan: reja va haqiqiy ko'rsatkich, normativ va haqiqiy va h.k.

«Qoniqarsiz» sifatli aktivlar - asosiy qarz va foizlar bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik muddati 90 kundan oshmagan aktivlar.

Qisqa valyuta pozitsiyasi - aniq bir valyuta bo'yicha passivlar va majburiyatlar aktivlar va talablardan yuqori bo'lsa, ya'ni xorijiy valyutani sotish uni sotib olishdan yuqori bo'lsa qisqa valyuta pozitsiyasi bo'ladi.

Qisqa muddatli likvidlilik koeffitsiyenti - to'lov muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan bank aktivlarining bankning muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan depozitlari va jalb qilingan mablag'lari va kapitaliga nisbati sifatida aniqlanadi

Qimmatli qog'oz – o'zi bilan bog'liq mulkiy huquqlarni aks ettiradigan hujjatdir, u daromad manbai bo'lib xizmat qiladi, fond bozorida muomalada yuritilishi va oldi-sotdi vositasi bo'lishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar — hujjatlar bo'lib, ular mazkur hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi.

Qimmatli qog'oz hosilalari – bular shunday qimmatli qog'ozlarki, ularning foydasi yo'ki zarari bir nechta bozor ko'rsatkichlari bilan, ya'ni bozor indeklari bilan bog'liqdir. Qimmatli qog'ozlar xosilalari – «options» yoki «fyucherslar» ko'rinishida bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlarni rivojlangan bozorlari - xalqaro moliya korporatsiyasi taklifida ularga 24 mamlakat bozori shug'ullanadi, AQSh, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya va hokazo bozorlari kiradi.

Qimmatli qog'ozlarni opsiioni — emissiyaviy qimmatli qog'oz bo'lib, u o'z emitentining muayyan miqdordagi qimmatli qog'ozlarini unda nazarda tutilgan muddatda, qat'iy belgilangan narx bo'yicha sotib olishga bo'lgan huquqini tasdiqlaydi.

Qisqa mudatli kreditlash statistikasi deganda –bu qisqa muddatga kreditlar berishda, uning ishlatilishi ustidan nazorat o'rnatish va qaytishini tekshirishga aytiladi.

Qisman rezervlar (Fractional reserves) - bank tomonidan jalb qilingan moliyaviy resurslardan bir qismi ehtimoliy yo'qotishlar uchun ajratiladi, ya'ni rezervlar Markaziy bankda naqd pul, likvid qimmatli qog'ozlar ko'rinishidahisobda turadi.

Qogoz pullar (Fiat money) – qogoz pullar (qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlanmagan pullar).

Qoplash koeffitsiyenti - barcha qisqa muddatli majburiyatlarga qancha likvid mablag'lar to'g'ri kelishini ko'rsatadi yoki barcha likvid mablag'lar qay darajada qisqa muddatli majburiyatlarni qoplay olishi mumkinligini aks ettiradi.

R

Rasmiy foiz stavkalari - (hisob stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi) har bir davlatda Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Real foiz stavkasi – bu aktivning foydalanish muddati davomida kutilayotgan kelgusi pul tushumi oqimlarini diskontlash uchun va aktivning boshlang'ich balans qiymatiga tenglashtirish uchun zarur bo'lgan foiz stavkasidir. SHuningdek, real foiz stavka - inflyatsiya

jarayonlari ta'sirida pulning qadrsizlanish darajasini inobatga olib nominal stavkaning qayta ko'rib chiqilgan salmog'i hisoblanadi.

Real foiz stavkasi usuli - aktivning (majburiyatning) xizmat muddati davomida diskontni yoki mukofotni foizli daromadga (yoki xarajatga) amortizatsiya qilish yoki kechiktirilgan foizli to'lovlarni (masalan, har oyda emas, har yili olinadigan yoki to'lanadigan) taqsimlash orqali o'zgarmas foiz stavkasini tan olishga olib keluvchi usuldir.

Real kurs – real kurs bu nominal kurs - o'z mamlakatida ishlab chiqarilgan tovarlar bahosi, xorijiy tovarlar bahosi.

Regress huquqi bilan faktoring(recourse factoring) - bank yoki faktoring kompaniya o'z mijozining debitor qarzini regress huquqi bilan sotib olish bo'yicha shartnoma tuzadi. Buning mohiyati shundaki, agar bank (faktor) mol sotib oluvchidan tovar hujjatlari bo'yicha to'lovni undira olmasa, u mol etkazib beruvchiga bank to'lab bergan mablag' (qarz)ni qaytarib bankga to'lash to'g'risida talabnoma qo'yishi to'g'risida kelishib oladi.

Regress huquqsiz faktoring(non recourse factoring) – faktoringning bu turida regress huquqidagidek imkoniyat bo'lmaydi. Faktoringning bu turida mol sotib oluvchi mol etkazib beruvchining talablari bo'yicha to'lamagan taqdirda ham barcha xarajatlarni bank qoplab berishi lozim bo'ladi

Revolver kredit - qayta tiklanadigan, kop marta qollaniladigan kredit liniyasi bo'lib hisoblanadi.

Remissiya – hisob raqam boyicha tolanayotgan mablag miqdorini kamayish tomonga yaxlitlashtirish.

Regulyativ kapital — bu bank faoliyatini boshqarish va iqtisodiy me'yorlar hisob-kitobini o'tkazish maqsadida hisoblash yo'li bilan aniqlanadigan bank kapitalidir. O'zbekiston respublikasi banklari faoliyatida ham regulyativ kapital I darajali kapital va II darajali kapitaldan tashkil topgan.

Regulyativ kapitalning etarlilik koeffitsiyenti K1 quyidagi tarzda hisoblanadi: $K1 = RK / TAUS$, ya'ni regulyativ kapitalning riskni hisobga olgan holdagi aktivlarning umumiy summasiga nisbati.

REPO operatsiyasi – bu qimmatli qog'ozlarni keyinchalik yuqoriroq bahoda sotish (sotib olish) majburiyati bilan sotib olish (sotish)dir.

Repo rate – Angliya Bankining REPO stavkasi – bu foiz stavka bo'yicha Angliya Banki REPO operatsiyasida qimmatli qog'ozlar garovi

ostida qisqa muddatli qarzlari beradi. Repo rate Angliyada asosiy foiz stavka hisoblanadi.

Riskdan holi bo'lgan aktivlar - naqd pullar va turli kassa hujjatlari, Markaziy bankdagi «Nostro», «Vostro» hisbvarag'idagi mablag'lar, majburiy zahira hisobvarag'idagi mablag'lar, xazina veksellari, davlat obligatsiyalari, Markaziy bankning qimmatli qog'ozlari va obligatsiyalari kiradi.

S

Salbiy gep - (Salbiy farq) – o'zgaruvchan foiz stavkali bank majburiyatlarining o'zgaruvchan foiz stavkasi bank aktivlaridan o'sib ketishi.

Salbiy GEP tahlil – tashqi va ichki omillar ta'sirida kelajakda yuz berishi mumkin bo'lgan holatlarni aniqlash va ular bo'yicha limitlar o'rnatish mumkin bo'ladi.

Selektiv risk – qimmatli qogozlar turini notogri tanlash bilan bogliq risk.

Svop operatsiyasi – bu bir vaqtning o'zida chet el valyutasini har xil sanaga turli hisob-kitoblar shartida teng summaga sotib olish va sotishdir. YA'ni svop – bu valyutani kelajakda sotib yuborish garovi bilan qandaydir vaqtga sotib olishdir.

Sinditsiyalashtirilgan kredit - bir necha banklar tomonidan yirik investitsiya loyihalarini birgalikda kreditlash uchun ajratilgan kredit.

Sifat jihatdan GEP tahlil – GEPni hisoblashda yalpi farq (разрыв) ning bankning umumiy aktiviga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu koeffitsiyent risk darajasini baholash imkonini beradi.

«Standart» sifatli aktivlar - Qarz oluvchi moliyaviy holati barqaror bo'lib u qarzlarni o'z vaqtida to'laydi va bunday aktivlarni qaytarilishida muammolar kuzatilmaydi.

Standart kreditlar - o'z muddatida to'lanishiga shubha tug'dirmaydigan aktivlar yoki kreditlar sifati «standart» deb tasniflanadi.

Standart kredit uchun zaxira - bank zaxira kapitali tarkibida ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining 1 foizi miqdorida zaxira shakllantirishi lozim.

Substandart kreditlar - kredit olgan mijozning moliyaviy holati barqaror bo'la turib ba'zi bir salbiy oqibatlar natijasida uning moliyaviy axvoli yomonlashib kreditni va u bo'yicha foizlarni to'lay olmaslik ehtimoli yuzaga kelishi mumkinligiga shubha tug'lsa, bunday kreditlar «substandart» deyiladi.

Stress-test - minimal xarajatlar bilan banklarning shok yoki inqiroz va boshqa salbiy jarayonlarga chidamliligini aniqlash imkonini bildiradi va kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan shunday hollardan himoyalash uchun banklarda immunitetni ta'minlaydi.

«Substandart» sifatli aktivlar - Qarzdorning moliyaviy holati barqaror bo'lsada, lekin faoliyatida ba'zi bir salbiy holatlar yuzaga kelsa va u kamchiliklarni bartaraf etilmasa, kredit olgan subyektning kreditni o'z vaqtida to'lashida shuhba paydo bo'ladigan aktivlar.

Suzib yuruvchi foiz stavka – kredit berilgan muddat ichida vaqti-vaqti bilan foiz stavkasi qayta ko'rib chiqiladigan o'rta va uzoq muddatli kreditlarga qo'llanadigan stavkadir.

Suzuvchi foiz stavkali nota (Floating rate note (FRN) - obligatsiya turlaridan biri. YA'ni foiz davriy ko'rib chiqiladi. (masalan: bazaviy Stavka : LIBOR + fiksirlangan marja.) Bazaviy stavkani o'zgarishi bilan va obligatsiyalar bo'yicha foiz stavkasining o'zgarishi - Evrobozorda keng qo'llaniladi.

«Spot-kurs» bu naqd (kassa) bitimlarining kursidir. Spot-kurs - bu bir mamlakat pul birligining shartnoma tuzilgan vaqtda o'rnatilgan baho bo'yicha boshqa mamlakatlar pul birliklarida ifodalangan bahosidir. Bunda valyutani valyuta bitimi tuzilgan kundan boshlab 2 ish kunida almashtirib berish shart hisoblanadi.

Sotuvchi kursi - bankning valyutani sotish kursi.

Songgi qarzdor (Final borrower) - qarzlarni qatori ketma-ketligida oxirgi ssuda olgan shaxs.

Spred – aktivlar boyicha olingan ortacha tohtilgan stavka va majburiyatlar boyicha tolangan ortacha tortilgan stavka ortasidagi farq.

Sof barqaror moliyalashtirish me'yor (SBMMK) - barqaror moliyalashtirishning mavjud summasini barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga nisbati sifatida aniqlanadi. SBMMK 100 foizdan kam bo'lmasligi lozim.

Subordinar qarz - bu bankning qarz majburiyatlari shakli bo'lib, bank kapitalini aniqlash maqsadida hisob-kitoblardan so'ng I darajali kapitalning uchdan bir qismidan oshmasligi kerak. II darajali kapitalga kiruvchi subordinar qarz to'lash muddati etib kelgunga qadar oxirgi 5 yil davomida yiliga 20 foizga kamayib borishi shart.

T

Talab qilib olinguncha depozitlar – bu bankni oldindan ogohlantirmay mijoz tomonidan xohlagan vaqtda talab qilib olinadigan mablag‘lardir.

Ta‘lim krediti - Oliy o‘quv yurtlarida to‘lov-kontrakt asosida o‘qish uchun ajratiladigan kredit.

Taqsimlanmagan foyda – rezerv fondiga ajratmalar va dividendlar to‘langanidan so‘ng qoladigan foydaning bir qismidir.

Telefon banking – bu masofaviy bankingni eng ommabop turi bo‘lib, bu telefon orqali bank xizmatlarini ko‘rsatishdir.

Tovar iste‘mol krediti - iste‘molchiga iste‘mol tovarlarini (ishlarni, xizmatlarni) ishlab chiqaruvchi korxonapar yoki realizatsiya qiluvchi tashkilotlar tomonidan sotib olingan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki ko‘rsatilgan xizmatlar haqini bo‘lib-bo‘lib to‘lash tarzida beriladigan kredit..

Tashqi qarz konversiyasi – davlatning olgan tashqi krediti, shakli, qaytarish muddati, foiz stafkalari shartlarining o‘zgartirilishi natijasida tashqi qarz majburiyati umumiy miqdorining qisqartirilishi.

Tashqi konvertirlanish-milliy valyutaning xalqaro hisob-kitoblarda ishlatilish imkoniyati, chet el valyutasining milliy valyutaga erkin ayriboshlanishi va teskarisi.

Tijorat banklari- bu iqtisodiyot tarmoqlari va aholiga xizmat ko‘rsatishda bosh bo‘g‘in bo‘lgan mustaqil tijorat banklarning tarmog‘idir. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga shartnoma asosida turli hisob-kitob, kredit va investitsiya operatsiyalarini hamda boshqa turli bank xizmatlarini ko‘rsatish bilan bog‘liq operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Tijorat banklarining imtiyozli kredit berish maxsus jamg‘armasi mablag‘lari - banklar foydasining 25 foizigacha miqdorini ajratish hisobiga shakllantirilishi va jamg‘armaning berilgan kreditlari hisobiga olingan daromadlari daromad (foyda) solig‘idan 5 yil muddatga ozod qilinishi belgilangan.

Tijorat banki umumiy kapitalining etarlilik koeffitsiyenti - riskka asoslangan kapitalning umumiy summasi (bu summa chegirmalarni hisobga olgan holda 1-darajali kapital va 2-darajali kapital yig‘indisidan iborat)ning riskni hisobga olgan holda (yoki riskka tortilgan) aktivlarning umumiy summasiga nisbati. Bu summa chegirmalardan keyin riskni hisobga olgan holda balans va balansdan tashqari aktivlar yig‘indisi sifatida aniqlanadi.

Tijorat banki I-darajali kapitali etarlligi – birinchi darajali kapitalning riskni hisobga olgan holda aktivlarning umumiy summasiga nisbati.

Tijorat banklarining nodepozit operatsiyalari - tijorat banklarining yirik pul bozorlaridan pul mablag‘larini jalb qilish, qimmatli qog‘ozlar, veksellarni, obligatsiyalar vositasini muomalaga qo‘yish yo‘li bilan mablag‘larni jalb qilish sohasidagi operatsiyalari.

Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan aktiv operatsiyalari - bank o‘z yoki jalb qilingan boshqa mablag‘larini har xil qimmatli qog‘ozlarni sotib olishga joylashtirilishidir.

Tijorat banklarni qimmatli qog‘ozlar bilan passiv operatsiyalari - deganda, bankning qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarish va ularni sotish evaziga bankga pul mablag‘lari jalb qilish bilan bog‘liq operatsiyalari tushuniladi.

Tijorat banking foiz siyosati - bank umumiy siyosatining muhim elementlaridan biri sifatida bankning pul mablag‘larini jalb qilish va joylashtirish sohasida foizlar o‘rnatish bilan bog‘liq chora-tadbirlar majmuasidan iborat bo‘lib bankning likvidligi va rentabelligini ta‘minlashga yo‘naltiriladi.

Tijorat banking likvidligi - bu bankning barcha mijozlari va boshqa subyektlar oldidagi qarz va majburiyatlarini to‘liq va o‘z vaqtida to‘lay olishidir.

To‘g‘ri kotirovkalash - xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko‘rsatilishi, ya‘ni xorijiy valyutaning bir birligiga to‘g‘ri keladigan milliy valyuta miqdori ko‘rsatilishi.

Toliq to‘lov - to‘lov summasi, vositalarning hisob baraqdagi teng miqdordagi qoldig‘i (mablag‘larni olishda qoldiq nol qolishi kerak).

Toliq ovoz huquqi - ovoz berishdagi jami huquq (trast hisob varagida joylashgan qimmatli qog‘ozlarga egalik qiluvchiga trastni boshqarish huquqi beriladi, bu holda eng so‘nggi kishiga o‘zi mustaqil qaror qabul qilish huquqi beriladi)

To‘lovga layoqatlilikni yo‘qotish riski – bankning talab qilib olinadigan passivlari bilan yukori likvid aktivlari orasidagi balans buzilishi natijasida bankning o‘z joriy majburiyatlarini bajara olmasligi natijasida yuzaga keladi.

Tranzit komission bitimlar - birjada qatnashish huquqiga ega bo‘lgan banklar tomonidan boshqa, ya‘ni bunday operatsiyalarda qatnashishga ruxsat berilmagan banklar va boshqa kredit institutlarining topshirig‘iga binoan amalga oshiradigan operatsiyalar

Trast operatsiyalari. - bank jismoniy va yuridik shaxslardan pul mablag'larini ma'lum bir muddatga jalb qilib, shu muddat ichida ishonchga olingan mablag'ni yuqori foyda olib keladigan operatsiyalarga joylashtiradi, ularni boshqaradi, mijozning topshirigi boyicha yonaltiradi.

Trast xizmatlar - bu mijozga tegishli bo'lgan va boshqa aktivlarni boshqarish bo'yicha olib boriladigan operatsiyalardir.

Trassant – to'lovchi (tratta, inkassa qo'yiladigan shaxs); trassat, tratta yozilgan va tratta bo'yicha to'lashga majbur bo'lgan shaxs.

Tsessiya – qarzdor hujjati bo'lib, unga asosan qarzdor o'zining talablari yoki mulkiy huquqlarini kredit ta'minoti sifatida bankka o'tkazishi.

Treyder – malum tovar (valyuta, qimmatli qogoz, xom-ashyo va boshqalar)ni sotish va sotib olishni taklif qiluvchi birja savdosi ishtirokchisi.

U

Uzun valyuta pozitsiyasi - agarda bankning sotib olgan valyutasi bo'yicha aktivlari va talablari uning shu valyuta bo'yicha passiv va majburiyatlaridan yuqori bo'lsa bankda mazkur valyuta bo'yicha holat . uzun valyuta pozitsiyasi deyiladi.

Umumiy zaxiralar — bank faoliyati davomida umuman yoki biror-bir faoliyat turi (kreditlash, investitsiyalash) natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash (masalan, yaxshi kreditlar bo'yicha zarar ko'rib qolinsa) uchun, lekin ayrim muayyan operatsiyalar bo'yicha zararlarni qoplashga mo'ljallanmagan zaxiralar hisoblanadi.

«**Umidsiz**» aktivlar - shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmagan yoki qaytmasligidan dalolat beruvchi omillar yoki alomatlar mavjud bo'lgan hamda qaytmaydigan yoki qiymati juda pastligi tufayli hisobini balansda aktiv sifatida yuritilishi maqsadga muvofiq emas deb baholanadigan, aktivlarni undirilishi sud jarayonida bo'lgan, qarzdor va lizing oluvchidan undirilgan, garovga qo'yilgan mol-mulkka bo'lgan huquqlardan foydalanish yo'li bilan tijorat banki tomonidan balansga qabul qilingan kundan boshlab uch oy muddatda sotilmagan va bank faoliyatini kengaytirish uchun sotib olingan binodan ikki yil mobaynida foydalanilmagan hamda bank faoliyati uchun ortiq foydalanilmay qo'yilgan paytdan boshlab bir yil mobaynida sotilmagan, aktivlarning to'lash muddati uzaytirilgan, asosiy qarz va foizlar bo'yicha

180 kundan ortiq kunga muddati o'tgan qarzdorlik mavjud bo'lgan aktivlar.

Umidsiz kredit - agar mijoz tomonidan olingan kreditlar shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmasa yoki qaytmasligidan dalolat beruvchi omillar yoki alomatlar mavjud bo'lsa hamda qaytmaydigan yoki qiymati juda pastligi tufayli hisobini balansda aktiv sifatida yuritilishi maqsadga muvofiq bo'lmagan kreditlar.

Universal banklar - xilma-xil operatsiyalar bajarish, xar xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo'lgan banklar.

Uzoq muddatli aktivlarning aylanishi (Fixed assets turnover ratio) - fiksirlangan aktivlarning aylanuvchanlik koeffitsiyenti, sotilgan aktivlarni netto fiksirlangan aktivlarga nisbati tariqasida hisoblanadi.

Uzoq muddatli likvidlik — bankning bir yilga joylashtirgan depozitlari va bergan kreditlari hisobiga kapital hamda uzoq muddatli bank majburiyatlarini qoplay olish qobiliyati tushuniladi. Bunda likvidlikni uzoq muddatlarga hisoblash, prognozlash, boshqarish strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

V

Vasiy - mas'ul shaxs bo'lib vasiylik davrida bankni muvaqqat ma'muriyat boshqaradi.

Vasiylik - Markaziy bank tomonidan kompleks ma'muriy-huquqiy, tarkibiy, moliyaviy choralar ko'rish orqali tijorat bankining faoliyatini yaxshilash, qonun talablari asosida ish yuritilishini ta'minlash, agarda uni moliyaviy barqarorlashtirish iloji bo'lmasa bankni qayta tashkil yoki uni tugatishga tayyorlash uchun tayinlanadigan jamoa.

Valyuta - ital.so'zidan olingan bo'lib, «qadrlanmoq, qiymat» degan ma'noni anglatadi. Baho, qiymat belgisi bo'lib, mamlakatlarning milliy pul birligi hisoblanadi.

Valyuta atribtaji – bu valyutani sotish yoki sotib olish bo'lib, keyinchalik teskari bitim tuzib, valyuta kurslari farqi yordamida foyda olish maqsadida o'tkazishni ifodalaydi. Valyuta arbitraji turli valyuta bozorlaridagi valyuta kursining farqi yoki valyuta kursining vaqt mobaynida o'zgarishi hisobiga foyda olish maqsadida tuzilgan valyuta bitimi.

Vakolatli bank - chet el valyutasida operatsiyalar o'tkazish uchun bosh yoki ichki litsenziyaga ega bo'lgan bank va bu bank qonun

talablariga muvofiq litsenziya shartlari asosida o'z faoliyatini amalga oshiradi.

Valyuta pozitsiyasining umumiy summar holati (summasi) - barcha valyutalar bo'yicha uzun(qisqa) pozitsiyalar umumiy summasi tushuniladi.

VA-Bank - katta risk bilan bog'liq faoliyat, o'ta qaltis harakat qilish.

Valyuta bilan tartibga solish - davlatning xalqaro hisob kitoblari valyuta boyliklari bilan bitimni bajarish tartibini qat'iy belgilashga qaratilgan faoliyatdir. Davlat valyuta bilan tartibga solish yordamida valyuta operatsiyalarni xorijiy yuridik va jismoniy shaxslarga kreditlar va qarzlarni berish valyutani olib kirish, olib chiqib ketish hamda chet elga o'tkazishni nazorat ostiga olish va shu tariqa milliy valyuta, to'lov balansining muvozanati va barqarorligini saqlashga harakat qiladi.

Valyuta bozori - moliya bozorining bir ko'rinishidir. Bunday bozorda turli mamlakatlar valyutasi oldi-sotdi qilinadi. Bozorda korxonalar, firma, davlat idoradari va fuqarolar qatnashadi. O'zbekistonda valyuta oldi-sotdi qilish operatsiyalari bilan Respublika Markaziy banki, Valyuta birjasi, Respublika tashqi iqtisodiy milliy banki va shunday faoliyat uchun ruxsat berilgan banklar va boshqa tashkilotlar shug'ullanadi.

Valyuta birjasi - xorijiy valyuta oldi-sotdisini bozor narxlari bo'yicha muntazam va tartibli ravishda boshqarish asosida amalga oshiriladigan birja.

Valyuta blockadasi- 1.hukumat tomonidan o'z valyutasini boshqa davlatga chiqib ketmaslik uchun choralari. 2. mamlakatda boshqa davrlar valyutasining muomilada bo'lishini majburiy cheklash choralari.

Valyuta munosabati - bu bir davlat valyutasining boshqasiga ayirboshlashdir. Valyuta munosabati ma'lum valyuta kursi asosida amalga oshiriladi.

Valyuta deklaratsiyasi - valyuta miqdori ko'rsatilgan hujjat: bojxonaga chegaradan valyuta olib o'tkazilayotganda ko'rsatiladigan hujjat-ariza.

Valyuta intervensiyasi - Davlatning valyuta bozorida muammolarga milliy yoki chet el valyutasi kursini oshirish yoki tushirish maqsadida chet el valyutasining yirik summasini yoki oltinni sotish yo'li aralashuvi.

Valyuta kursi – bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida yoki xalqaro valyuta birliklarda ifodalangan bahosidir.

Valyuta rezervi - biror mamlakatning valyuta mablag‘lari yoki oltin jamg‘armalari.

Valyuta siyosati - valyuta munosabatlarida iqtisodiy, huquqiy va tashkiliy tadbirlar va shakllar yig‘indisi. Bu vositalar yordamida xalqaro moliya-kredit tashkilotlari , davlatning moliya va bank muassasalari valyuta munosabatlarini taribga soladi.

Valyuta tizimi - valyutalar ularning o‘zaro ayirboshlash va qo‘llash qoidalari va normalari, to‘lov vositasi sifatida qo‘llanishi bilan bogliq pul - kredit munosabatlarining yig‘indisi.

Valyuta chegaralari-bir mamlakatda valyuta operatsiyalari bo‘yicha cheklash tadbirlari. Mamuriy va qonuniy tartibda belgilangan xorijiy valyutasi va boshqa valyutaga tegishli qimmatli narsalar bo‘yicha operatsiyalarni cheklash uchun yo‘naltiriladi

Valyuta qarzi-bir mamlakatning boshqa mamlakatlardan qarzga olgan valyuta qarzlari: valyuta qarzi davlat yoki tijorat korxonasiniki bo‘lishi mumkin.

Valyuta konversiyasi-amal qilayotgan valyuta kursi bo‘yicha bir valyutani ikkinchisiga almashtirish.

Valyuta operatsiyasi-chet el valyutasi oldi-sotdisi jarayoni.

Valyuta opsioni – muddatli valyuta operatsiyaning bir turi bolib kelishilgan muddat ichida kelajakda belgilangan kurs bo‘yivha xorijiy valyutaning muayyan miqdorini xarid qilish yoki sotish huquqini , tomonlarning biriga belgilangan mukofotni tolagan holda berish boyicha kelishilib olingan ikki tomonlama shartnomadir.

Valyuta pozitsiyasi – bank yoki dilerning talab va majburiyatlari nisbatidir. U ikki qismdan, ya’ni "uzun" va "qisqa" pozitsiyalardan iborat. "Uzun" pozitsiyada dilerning talablari aks etadi. Diller tomonidan valyuta sotib olinganida dilerda sotuvchiga nisbatan talablar hosil bo‘ladi."Qisqa" pozitsiyada dilerning majburiyatlari aks etadi. Diller tomonidan valyuta sotilganida sotib oluvchi oldida dilerning majburiyatlari hosil bo‘ladi. Agarda dilerning talablari majburiyatlaridan ko‘p bo‘lsa, unda valyuta pozitsiyasi "uzun" pozitsiya bo‘yicha ochiq hisoblanadi. Agarda dilerning majburiyatlari talablaridan ko‘p bo‘lsa, unda valyuta pozitsiyasi "qisqa" pozitsiya bo‘yicha ochiq hisoblanadi. Dillerning talab va majburiyatlari o‘zaro teng bo‘lsa, unda valyuta pozitsiyasi yopiq hisoblanadi.

Valyuta revalvatsiyasi- bu, xorijiy valyutalar yoki xalqaro valyuta irliklariga, oltinga nisbatan milliy valyuta kursining ko‘tarilishidir.

Valyuta savati- kursi har xil tendensiyalarga ega bo‘lgan valyutalar yig‘indisi.

Valyuta hisob varagi - yuridik yoki jismoniy shaxslarning bankdagi chet el valyutasidagi hisob raqami.

Valyuta transferti- bir mamlakatning va chet el tijorat banklarining oldindan kelishilgan summadagi pulni va valyutani shartnomadagi kursi bo‘yicha o‘zaro almashtirish bo‘yicha bank operatsiyasi.

Valyuta riski- chet el valyutasi oldi sotdi bitimlarini amalga oshirish jarayonida ularning kursi o‘zgarishi bilan bogliq bo‘lgan zarar ko‘rish yoki yoqotishlar ehtimoli. .

Valvasiya-xorijiy valyutaning milliy pul birligida kursini belgilash. Buning balazariyasidan farqi shundaki, valivasiyda kursning pasayishiga yoki oshishiga moyillik ko‘zda tutilmaydi.

Valyuta brokeri-valyuta birliklarida bitim tuzish paytida vositachilik bilan shugullanadigan shaxs.

Valyuta devalvatsiyasi - milliy valyuta kursining xorijiy valyutaga nisbatan rasmiy tarzda pasayishi.

Valyuta dempingi- turli mamlakatlarning yagona pul kredit siyosati asosida o‘zaro bog‘langan holda rivojlanishi.

Valyuta kliringi- etkazib berilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlarning qiymat tengligidan kelib chiquvchi muqobil talabnoma hamda majburiyatlarni o‘zaro majburiy hisobga olish haqidagi hukumatlararo shartnoma, tashqi savdo va boshqa boshqa mamlakatlararo iqtisodiy munosabatlar shaklida xalqaro to‘lov bitimlari asosida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar.

Valyuta laji-valyuta bozor kursining ularda qayd etilgan qiymatiga nisbatan oshib borishi.

Valyuta makleri-valyuta operatsiyalarida vositachilik bilan shug‘ullanuvchi dallol.

Valyuta pariteti-ikki valyuta o‘rtasida qonunan belgilanib, valyuta kursining asosi hisoblanadigan nisbat.

Valyuta svopi-xorijiy valyutani mamlakat valyutasi evaziga keyinchalik qayta sotib olish sharti bilan sotish.

Valyuta forvard bozori- muddatli valyuta bitimlari tuziladigan bozor.

Valyuta forvard kursi- valyutaning muddatli bitimlar bo‘yicha kursi.

Valyuta fyuchersi- muayyan turdagi valyutani bitim tuzish paytida kelishib olingan kurs bo'yicha belgilangan kelgusi sanada sotib olish majburiyatini ko'zda tutuvchi valyuta bitimi.

Valyuta foiz xeji-foizlar o'rtasidagi farqdan olingan daromadni qayd qilish va shu vaqtning o'zida valyuta kurslarining ko'zda tutilmagan o'zgarishlaridan sug'urtalash imkonini beruvchi valyuta foiz bitimlari turi.

Valyuta zonasi - Bir guruh davlatlarning kelishgan holda bir valyutadan foydalanishdir. Valyuta guruhiga kiruvchi davlatlarda kelishilgan valyutada ichki, tashqi to'lovlar olib boriladi va rezervlar ham ushbu valyutada jamlanadi.

Valyuta kassasi - davlat hisob-raqamiga kelib tushadigan naqd, naqdsiz ko'rinishdagi va omonat ko'rishidagi xorijiy valyutalar yig'indisidir.

Valyuta korzinasi - bir necha davlatlar valyutalarining yig'indisi bo'lib, ushbu valyutalaga nisbatan milliy valyutaning o'rtacha tortilgan kursi aniqlanadi.

Valyuta kotirovkasi - mavjud me'yoriy hujjatlar asosida xorijiy davlatlar valyutalarining kursining aniqlanishidir.

Valyuta likvidligi - davlatlarning tashqi qarzilarini to'liq va vaqtida to'lash qobiliyati.

Valyuta aferasi - valyutalar yordamida qilinadigan noqonuniy operatsiyalar.

Valyuta zaxiralari - davlatning konvertatsiyalanadigan valyutadagi zaxiralari va fondlari yig'indisi bo'lib, u davlatning to'lov qobiliyatini aniqlashga yo'edam beradi.

Valyutali kredit- pul ko'rinishidagi kreditlarning bir turi bo'lib, odatda kredit berayotgan davlatning valyutasida beriladi. Ushbu kredit asosan tovarlarni sotib olishga va to'ov balansi passividagi saldoni qoplash uchun beriladi.

Valyuta koridori- davlat tomonidan belgilanib qo'yiladigan valyuta kursi tebranib turadigan intervaldir. U markaziy bank tomonidan valyutalarni sotish yoki sotib olish orqali tartibga solinib turiladi.

Valyuta koeffitsiyenti – joriy hisob kitoblar uchun ishlatilayotgan kurs hisoblanib unga ko'ra milliy xorijiy valyutadagi narxlar bo'yicha to'lovlar milliy valyutada olib boriladi.

Valyuta transferti – ikki davlat tijorat banklari o'rtasidagi oldindan kelishilgan jarayon.

Valyuta va qimmatli qog'ozlar konversiyasi – biror valyutaning (aksiyaning) boshqa bir valyuta (aksiya) ayirboshlanishi.

VAR (VaR) (risk ostidagi qiymat) – bu shunday summaki, bank undan yuqori yo'qotishlarga uchramaydi. Yoki bank ola olmaydigan daromad, yoki qimmat resurslarni jalb qilish natijasida bank ko'radigan zarar miqdori aniqlanadi.

VAR (VaR) usuli – likvidlilik riskini qiymat jihatdan tahlil etish va baholashda qo'llaniladi. Aktiv va passivlar muddati bo'yicha tahlil qilish asosida bankning likvidlilik riski, uning bank moliyaviy natijalariga va kapitaliga ta'sirini taxlil qilish mumkin bo'ladi.

Varrantli zayom – varrant garovi asosida berladigan krediti turi.

Vaqtinchalik valyuta – vaqtincha amal qiluvchi pul birligi, pul belgilari, kredit vositalari.

Varrant-tovar omborlari tomionidan tovarni saqlab turish uchun qabul qilinganligi to'g'risida berilgan guvohnoma.

Vaqtinchalik opsiyon – aktivini ixtiyoriy paytda aniq bir muddatgacha yuborish yuki sotib olish huquqi.

Veksel-qat'iy belgilangan shaklidagi tolov boyicha bergan yozma qarz majburiyati. Veksel egasi muddat tugagandan so'ng belgilangan pul summani talab qilishga haqli yoki veksel beruvchining yoxud vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel beruvchiining vekselda ko'rsatilgan summani to'lash berishiga doir qat'iy majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz va to'lov vositasi hisoblanadi.

Vekselni akseptlash-veksel qiymati to'lanishiga rozilik berish.

Veksel beruvchi- veksel yozuvchi yoki chiqargan shaxs.

Veksel oluvchi-vekselni qabul qilgan shaxs.

Veksel prolangatsiyasi- vekselni qoplovchi va veksel egasi o'rtasidagi o'zaro shartnoma bo'yicha vekselsing amal qilish vaqtini uzaytirish.

Veksel brokeri-qimmatli qog'ozlar birjasida veksellar bo'yicha bitim tuzish paytida vositachilik qiluvchi shaxs yoki firma.

Veksellar portfeli - muayyan davr mobaynida bankda yoki korxonada jamlangan veksellar majmui.

Veksel egasining diskont bahosi bo'yicha joylashtirilgan daromadi- nominal bahosi va qarz summasi o'rtasidagi farq.

Veksel sotib oluvchining daromadi- vekselsing nominal va sotish o'rtasidagi farq.

Venchurli moliyalashtirish- bunda kapital asosan mahsulotni yangi turini yaratish maqsadida yangi texnika va texnologiyalarga jalb etiladi.

Venchur biznesi - biznes turi bo‘lib ilmiy izlanishlarning natijalari hali amaliyotga tadbiq qilinmagan yangi texnika va texnologiyalarni amaliyotga qo‘llab ko‘rishni mo‘ljallaydi. Bu biznes har doim yuqpri risk bilan bog‘liq bolib, riskli biznes sanaladi.

Vostro hisob raqami - Xorijda mahalliy valyutada yuritiladigan hisob varaq.

Valyuta transferti- ikki davlat tijorat banklari o‘rtasidagi oldindan kelishilgan miqdordagi valyutalarni almashtirish operatsiyasi.

Video banking – bu interaktiv muloqot sifatida bo‘ladi va buning uchun «kiosk» deb nomlangan qurilmadan foydalaniladi.

X

Xalqaro faktoring (international factoring) - eksportyor va importyor va bank yoki faktor turli mamlakatlarda bo‘lib mamlakatlararo faktoring munosabatlari yuzaga kelsa, bu xalqaro faktoring (international factoring) hisoblanadi

Xayring-ijara mulki bo‘yicha tuzilgan o‘rta muddatli shartnoma.

Xaridor opsiioni-bazis aktivini aniq 1 kunda aniq baho bo‘yicha xariddan voz kechishi mumkinligi sharti bilan olish huquqi.

Xaridor kursi - bankning valyutani sotib olish uchun qabul qilingan valyuta kursi.

Xalqaro valyuta fondi- kredit tashkiloti hisoblanadi. 1944-yil tashkil qilingan. Unga 1998-yil 167 ta mamlakat a‘zo bo‘lgan kapitali 120mlrd dollarni tashkil qildi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar- xalqaro mehnat taqsimotiga asoslangan turli milliy iqtisodiyotlar o‘rtasidagi xo‘jalik aloqalari tizimi.

Xalqaro likvidlar-davlat, tijorat va moliya operatsiyalari bo‘yicha o‘zaro hisob-kitoblarda foydalaniladigan to‘lov mablag‘lari.

Xalqaro lizing – ko‘pincha bu moliyaviy lizing (moliyaviy lizingni-*qarang*) bo‘lib, bunda bir tomonda chet el hamkori (sherigi) turadi.

Xalqaro savdo-mamlakatlar o‘rtasida savdo sotiq, tovarlarni chetdan olib kelish, import va chetga chiqarish-eksport, jahon iqtisodiy munosabatlarining shakli.

.Xedj-1) baho bo‘yicha risk sug‘urtasi. 2) Fyuchers shartnomasi.

Xedjirlash-valyuta kursi yoki qimmatli qog‘oz qiymatining kelgusidagi o‘zgarishi xavf-xatari ehtimolini ko‘zda tutuvchi bitimlar tizimi.

Xufyona iqtisodiyot- davlat tomonidan nazorat qilinmaydigan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste‘mol qilish, ya‘ni soliq to‘lamaydigan, qonunlarga bo‘ysinmaydigan ishlab chiqarish va xizmat qilish.

Xalqaro lizing – ko‘pincha bu moliyaviy lizing (moliyaviy lizingni-*qarang*) bo‘lib, bunda bir tomonda chet el hamkori (sherigi) turadi.

Xotira plastik kartasi – bu ma‘lumotlarni xotirasida saqlovchi eng oddiy elektron kartochkadir.

Xorij valyuta – xorijiy davlatlarning pul belgilari

Xususiy kapital – bu ustav kapitali, qo‘shilgan, zahira kapitali hamda taqsimlanmagan foydadan tarkib topadi.

Xususiy tadbirkorlik – bu jismoniy yoki yuridik shaxslar tomonidan amalda o‘zining shaxsiy mulki asosida tashkil etiladigan faoliyat turi.

Xorijiy o‘tkazma vekseli (Foreign draft) – resident bankdan chet el bank-korrespondent bankka yozilgan o‘tkazma veksel.

Xorijiy portfel investitsiyasi (Foreign portfolio investment) – boshqa davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari texnologiyalar o‘tkazmasdan, qo‘shma korxonalar tuzib ichki capital bozorida qimmatli qog‘ozlar portfeli bilan investitsiyalashi.

Xususiy bank – ustav kapitalida muassislar (aksiyadorlar) bo‘lgan jismoniy shaxslarning ulushi kamida ellik foizni tashkil etishi lozim bo‘lgan bankdir.

Y

Yakuniy bank oborotlari – bu operatsiyalarni tugallangan bankdagi oborotlari.

Yaxshi kreditlar - bu asosiy qarz summasi va unga hisoblangan foizlar o‘z vaqtida yoki muddatidan ilgari qaytarilgan ssudalar.

Yakka tartibdagi tadbirkor - bu yuridik shaxs maqomini olmasdan xususiy tadbirkorlik bilan shug‘ullanayotgan jismoniy shaxs.

Yevro (Evro) - evropa ittifoqi davlatlarining pul birligi.

Yevrodollarlar – yevropa banklarida dollarda qoyilgan bank omonatlari.

Yevrokarta - (Eurocard) – evropa bank tizimiga kiruvchi davlatlarda ishlatish huquqini beruvchi (ishlatish mumkin bolgan) xalqaro kredit karta.

Yevropa Markaziy banki (YMB) qayta moliyalash stavkasi (Refinancing tender rate (ECB)) – u YMBning tenderida mablag‘larni jalb qilish bo‘yicha taklifning minimal stavkasi hisoblanadi

YMBning depozitlar bo‘yicha foiz stavkasi (Deposits rate (ECB)) - vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘lari mazkur foizda joylashtirilishi mumkin hamda bu foiz overnayt foiz stavkalari bozorida eng past foiz chegarasini belgilab beradi.

YMBning zaemlari bo‘yicha foiz stavka (Marginal lending rate (ECB)) - bu foiz stavkasi bo‘yicha EMB tizimidagi muassasalardan tijorat banklari o‘z joriy likvidligini ta‘minlash uchun kreditlar olishi mumkin

Yetkazib berish riski - tuzilgan bitimning sotuvchi yoki xaridor tomonidan bajarilishida moliyaviy instrumentlarni etkazish bo‘yicha o‘z majburiyatlarini bajara olmaslik. Masalan, qimmatli qog‘ozlar qisqa pozitsiyasi bilan sotuvda uning sotuvchi tomonidan etkazilmasligi.

Eurocard I Master Card Mass Direct Debit - bu «qimmat bo‘lmagan» xalqaro to‘lov plastik kartochkasidir.

Eurocard I Master Card Mass Revaluing credit – avtomatik oylik qayta boshlanadigan (revlver kreditli) kredit kartochkasi.

Eurocard I Master Card Business – tashkilot va korxonalarining xizmatchilari uchun hisob-kitob kartochkasi, xodimlarga oylik berish, xizmat safari xarajatlarini to‘lashda qo‘llaniladi.

YUqori likvidli aktivlar – bu kassadagi pullar, Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag‘idagi qoldiq mablag‘lar, Markaziy bankdagi rezerv hisobvarag‘idagi qoldiq mablag‘lar, qimmatbaho qog‘ozlarga aylantirilgan mablag‘lar.

YUqori riskli aktivlar - boshqa banklarga berilgan kreditlar, boshqalar uchun bank bergan garov va kafolatlar. Bu aktivlar bo‘yicha risk 50 foiz ga teng.

YUridik shaxsni tashkil etmasdan faoliyat ko‘rsatuvchi tadbirkor, jismoniy shaxs – o‘z tavakkalchiligi asosida yakka tartibda mehnat faoliyatini tashkil etgan, bankda hisob-kitob hisobvarag‘iga ega bo‘lgan va mustaqil faoliyat ko‘satuvchi shaxs.

YOpiq turdagi aksiya – aksiya egasi hissadorlarning roziligi bilan qo‘ldan-qo‘lga o‘tish mumkin bo‘lgan aksiyalar.

YOpiq valyuta pozitsiyasi - agar valyuta bo'yicha talablar va majburiyatlar teng bo'lsa **valyuta pozitsiyasi yopiq** bo'ladi.

YOilmagan Federal Rezerv Tizimi notalari - bu ko'rsatkich muomaladagi pul biletleri va Moliya Vazirligidagi pul biletlaridan tashkil topadi.

Yillik foiz stavkasi usuli - kredit bo'yicha yig'ilgan to'lovlarni kredit summasiga bo'lgan nisbatini ko'rsatadi, ya'ni daromadlilik stavkasini ifodalaydi.

YOsh oilalar uchun ipoteka krediti — yosh oilalar (har biri 30 yoshdan oshmagan, birinchi marta rasmiy nikohdan o'tgan yoshlar kiradi)ga sotib olinayotgan ko'chmas mulkni garovga olish orqali uy-joy qurish, rekonstruksiya qilish va sotib olish uchun beriladigan kreditlar.

YOpiq faktoring - hisob-kitoblarda bank ishtirok etishi, debitorning bank bilan faktoring xizmat ko'rsatish to'g'risida shartnomasi mavjudligi, mol etkazib beruvchining to'lov hujjatlari faktoring kompaniyasiga o'tkazilishi to'g'risida MSOga xabar berilmaydi.

Z

.Zakalat-shartnoma tuzayotgan tarflardan biri shartnoma tuzilganligini isbotlash va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan beradigan pul summasi zakalat hisoblanadi. Zakalat to'g'risidagi kelishuv, zakalt summasidn qat'iy nazar yozma ravishda tuziladi.

Zakalat - garovga qo'yiladigan mulk garovga qo'yuvchi tomonidan garovga oluvchiga o'tkazilganda garov zakalat deb hisoblanadi.

Zararlar - ishlab chiqarish xarajatlarining daromaddan oshibk qismi.

Zaxira kapital-aksionerlik jamiyati hisobiga tashkil etiladigan va ko'zda tutilmagan har xil zararlarni qoplash, dvidentlarni to'lash uchun saqlanadigan kapital.

Zaxiradagi valyuta-konverlashtirilgan valyutaga xalqaro zaxira vositali va boshqa mamlakatlar valyuta kursini muvofiqlashtirish vositasi sifatida foydalaniladigan valyuta.

CH

CHaka – mis, jez singari metallardan yasalgan mayda, tanga pul.

CHAqirilmaydigan kafolat – kafolat chaqirilishi, bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi (agar oldindan kelishib olingan bo'lmasa) mumkin bolmagan kafolat..

CHek – bankka berilgan farmoyishga ko‘ra shaxsning joriy hisobvaraqa ko‘rsatilgan summani berish to‘g‘risidagi maxsus hujjat.

CHeklar inkassasi - bank o‘z mijozining topshirig‘iga ko‘ra jo‘natilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun chek asosida to‘lanishi lozim bo‘lgan pul mablag‘larini haq to‘lovchidan oladi hamda bu mablag‘larni o‘z mijozining bankdagi hisob raqamiga o‘tkazadi.

CHet el banki - bu bank chet el bankining filiali bo‘lib, unda uning ustav kapitali to‘liqligicha chet el banki tomonidan shakllantiriladi va u o‘z faoliyatini O‘zbekiston Respublikasida amalga oshiradi.

CHet el kapitali ishtirokidagi bank – chet ellik investorlarning ishtiroki bank ustav kapitali umumiy summasining kamida 30% ini tashkil etadigan bank. Bunday bankning ustav kapitalini shakllantirishda rezidentlar va norezidentlar, jismoniy va yuridik shaxslar, shuningdek, norezident banklar ishtirok etishi mumkin.

CHet el banki vakolatxonasi - CHet el bankinig u joylashgan erdan boshqa joyda ochilgan alohida bo‘linmasi bo‘lib, u bank va boshqa tijorat faoliyati bilan shug‘ullanish huquqisiz bank manfaatlarini ko‘zlab ish olib boradigan bank bo‘linmasidir.

CHet el banki vakolatxonasini akkreditasiyalash - CHet el banki O‘zbekiston Respublikasi hududida o‘z vakolatxonasini ochishi va uning faoliyat olib borishi uchun ruxsatnoma olishi hamda vakolatxona boshlig‘ini tayinlashi.

CHeklangan darajada «suzib» yuruvchi valyuta kurslarining o‘zgarishi - ayrim valyutalar yoki bir guruh valyutalar (valyuta savati) kursi o‘zgarishiga bog‘liq. Misol uchun «uchinchi dunyo»ning ko‘pchilik mamlakatlari o‘z valyutalarini AKSH dollariga, evropa mamlakatlarining “EURO”siga va boshqa boshqa xorijiy valyutalarga bog‘laydilar

O‘

O‘zaro daxldor qarzdorlar guruhi — bu qarzdorlarning birida moliyaviy qiyinchiliklar yuzaga kelgan taqdirda to‘lov bo‘yicha muammolar qarzdorlarning boshqa qismida ham yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ikki yoki undan ortiq qarzdorlar guruhidir.

O‘zbekiston Respublikasining g‘azna majburiyatlari — emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar bo‘lib, ular emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar egalari tomonidan O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjetiga pul mablag‘lari kiritganligini tasdiqlaydi va bu qimmatli qog‘ozlarga egalik qilishning butun muddati mobaynida qat’iy belgilangan daromad olish huquqini beradi. G‘azna majburiyatlari butun

aylanish davrida aniq chegaralangan foizni to‘lab berish majburiyatini guvohlovchi qimmatli qog‘ozdir.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank tizimining bosh banki bo‘lib, pul-kredit siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi va milliy pulning barqarorligini ta‘minlovchi muassasa hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi **Markaziy banki yuridik shaxs** bo‘lib, faqat davlat mulki hisoblanadi, u iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa, o‘z xarajatlarini o‘zining daromadlari hisobidan amalga oshiradi.

O‘zgarmas, fiksirlangan foiz riski – kredit boyicha ozgarmas foiz ornatilib, depozitlar va boshqa jalb qilingan mablaglar boyicha foiz ozgaruvchan boladi.

O‘tkazish — (sessiya) bank hisobiga qarzdorning ehtiyoj va talablarini uchinchi shaxsga o‘tkazish.

O‘z o‘zini likvidlovchi-qoplovchi (self-liquidating loan) **ssuda** - bunda ssuda ta‘minoti bo‘lib, tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum xizmat qiladi.

SH

Shubhali» sifatli aktivlar - Sifati «qoniqarsiz» deb tasniflangan aktivlarga xos barcha xususiyatlarga ega bo‘lib, mavjud sharoitda aktivlarning to‘liq qaytarilishini shubha ostiga va kam ishonchli qilib qo‘yadigan, «qoniqarsiz» aktivlarning hech bo‘lmaganda birorta ko‘rsatkichi, shuningdek ayrim boshqa salbiy tavsiflari mavjud bo‘lgan, yaqin kelajakda aktivning qisman to‘lanish ehtimoli mavjud bo‘lgan, asosiy qarz va foizlar bo‘yicha 90 kundan ortiq lekin, 180 kundan oshmagan muddati o‘tgan qarzdorlik mavjud bo‘lgan aktivlar.

3 month LIBOR range – bu **SHveytsariyada** uch oylik zaemlar bo‘yicha foiz stavkalar karidori bo‘lib SHveytsariya Milliy banki qisqa muddatli foiz stavkalarni nazorat qilish maqsadida shveytsariya franki bo‘yicha LIBOR uch oylik foiz stavkani 1% diapazonida o‘rnatadi va ushlab turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: O‘zbekiston, 2014. 73 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. T.: Norma, 2008.416 b.
3. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. T.: Adolat, 2010. 520 b.
4. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi qonuni. 1995-yil 21-dekabr. 154-1-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 5-29 b.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni. 1996-yil 25-aprel. 216-1-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 29-47 b.
6. O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi qonuni. 2003-yil 11-dekabr. 556-11-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 55-69 b.
7. O‘zbekiston Respublikasining “Bank siri to‘g‘risida”gi qonuni. 2003-yil 30-avgust. 530-11-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 69-76 b.
8. O‘zbekiston Respublikasining “Garov to‘g‘risida”gi qonuni. 1998-yil 1-may. 614-1-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 185-213b.
9. O‘zbekiston Respublikasining “Lizing to‘g‘risida”gi qonuni. 1999-yil 14-aprel. 756-1-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 226-238 b.
10. O‘zbekiston Respublikasining “Iste‘mol krediti to‘g‘risida”gi qonuni. 2006-yil 6-may. O‘RQ-33-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.:O‘zbekiston, 2011. 331-340 b.
11. O‘zbekiston Respublikasining “Mikromoliyalash to‘g‘risida”gi qonuni. 2006-yil 15-sentabr. O‘RQ-50-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 340-349 b.

12. O‘zbekiston Respublikasining “Ipoteka to‘g‘risida”gi qonuni. 2006-yil 4-oktabr. O‘RQ-58-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 349-398 b.

13. O‘zbekiston Respublikasining “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi qonuni. 2008-yil 22-iyul. O‘RQ-163-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 398 b.

14. O‘zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyatining erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi qonuni. 2000-yil 25-may. O‘zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 7-34 b.

15. O‘zbekiston Respublikasining “Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonuni. 1998-yil 30-aprel. O‘zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 52-68 b.

16. O‘zbekiston Respublikasining “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonuni. 2004-yil 26-avgust. O‘zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 68-86 b.

17. O‘zbekiston Respublikasining “Xorijdan mablag‘ jalb qilish to‘g‘risida”gi qonuni. 1996-yil 29-avgust. O‘zbekiston Respublikasining valyutani tartibga solishga oid normativ-huquqiy hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 18-24 b.

18. O‘zbekiston Respublikasining “Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida”gi qonuni. 2012-yil 26-aprel. T.: O‘zbekiston, 2012.

19. O‘zbekiston Respublikasining "Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida”gi qonuni. 2006 yil 2 sentabr. T.: O‘zbekiston, 2006.

20. O‘zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 726 b.

21. O‘zbekiston Respublikasining valyutani tartibga solishga oid normativ-huquqiy hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 453 b.

22. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 447 b.

23. Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta‘minlash, ularni jadal rivojlantirish yo‘lidagi

to'siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 2015. 15 may.

24. Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 2015. 24 aprel.

25. Yosh oilalarni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 2007. 18 may.

26. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 10-noyabrdagi PF 4051-sonli "Mikrokreditbank" aksiyadorlik tijorat bankining tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash borasidagi faoliyatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. T., 2008. № 46. B. 3-4.

27. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 18-noyabrdagi PF-4053-sonli "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. T., 2008. № 47. B. 3-5.

28. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrdagi PF-4057-sonli "Fuqarolarning O'zbekiston Respublikasi tijorat banklaridagi omonatlarini himoyalash kafolatlarini ta'minlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. T., 2008. № 48. B. 4.

29. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrdagi PF-4058-sonli "Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qullab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida"gi farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. T., 2008. № 49. B. 4-5.

30. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 5-avgustdagi PQ,-147-sonli "Banklardagi depozit hisobvaraqlardan naqd pul to'lovlarini uzluksiz ta'minlash kafolatlari to'g'risida"gi qarori. O'zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. T.: Kartografiya, 2005. B. 19-22.

31. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 7-noyabrdagi PQ-726-sonli "Bank tizimini yanada rivojlantirish va bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga jalb etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi

qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2007. № 45. B. 21-23.

32. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 24-iyuldagi PQ-927 sonli “Xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb qilish hamda o‘zlashtirish jarayonini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2008. № 29-30. B. 21-23.

33. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 19-apreldagi PQ-1325-sonli “Bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda hisob-kitob tizimini rivojlantirishni rag‘batlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora- tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori.

34. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 6-apreldagi PQ-1317-sonli “Bank tizimining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va uning investitsiyaviy faolligini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2010. № 4 B. 9-12.

35. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrda PQ-1438-sonli “2011-2015-yillarda Respublika moliya-bank tizimini yanada isloh, qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi qarori.

36. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 11-martdagi PQ 1501-sonli “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga kredit berishni ko‘paytirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2011. № 4. B. 4.

37. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 16-iyundagi 175-sonli “O‘zbekiston Banklar uyushmasi huzuridagi Investitsiya loyihalari bo‘yicha loyiha hujjatlarini tayyorlashni moliyalashtirish jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2011. № 24 (472). B. 22-24.

38. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 2015. 16 may.

39. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2017. 6-son. 70-modda. 20-son. 354-modda.

40. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296-son farmoni 2018. 9 yanvar.

41. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 20-dekabrda PF-4891-sonli “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "O‘zbekiston Respublikasi milliy valyutasining ichki erkin almashtirilishini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 1995 yil 27-iyundagi PF-1193-son farmoniga o‘zgartirish kiritish haqida”gi farmoni.

42. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947 sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni.

43. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 10-fevraldagi PQ-2768-sonli “Kichik tadbirkorlikni rivojlantirish kafolat jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori.

44. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2017-yil 10-iyundagi 12/1-sonli “Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi nizomga kiritilayotgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar to‘g‘risida”gi qarori.

45. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296-son farmoni. T., 2018. 9 yanvar.

46. Respublikada bank plastik kartochkalari asosida naqd pulsiz hisob- kitob tizimini yanada rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2017. 6-son. 72-modda.

47. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2017-yil 17-iyundagi 13/1-sonli “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklariga ta‘minotsiz kreditlarni berish tartibi to‘g‘risida”gi nizom.

48. “Glob Uz Card” banklararo universal chakana to‘lov tizimi faoliyati to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2017-yil 15-mayda ro‘yxatdan o‘tkazildi, ro‘yxat raqami 2884.

49. O‘zbekiston Respublikasi banklarida ochiladigan bank hisobvaraqlari to‘g‘risidagi yo‘riqnomaga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2017. 12-son. 192-modda.

50. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yilning 17-avgustida “Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi PQ-3225 – sonli qarori.

51. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. T.: O‘zbekiston, 2017. 104 b.

52. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296-son farmoni. T., 2018. 9 yanvar.

53. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O‘zbekiston, 2016. 56 b.

54. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T.: O‘zbekiston, 2017. 46 b.

55. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga ko‘ramiz. T.: O‘zbekiston, 2017.

56. Abdullaeva Sh.Z. Pul kredit va banklar. T.: Moliya, 2008.

57. Abdullaeva Sh.Z. Pul muomalasi va kredit . T.: ILM ZIYO, 2017.

58. Abdullaeva Sh.Z. Bank ishi: Darslik. T.: Iqtisod-Moliya, 2017.

59. Abdullaeva Sh.Z. Kredit va kreditlash amaliyoti. T.: Iqtisod-Moliya, 2017.

60. Abdullaeva Sh.Z., Ortiqov U.D. Bank resurslari va ularni boshqarish. T.: Iqtisod-Moliya, 2009.

61. Abdullaeva Sh.Z., Safarova Z. Tijorat banklarining moliyaviy resurslarini boshqarish. T.: Iqtisod-Moliya, 2007.

62. Бочаров В.В. Финансово-кредитная методика регулирования рынка инвестиций. М.: Финансы и статистика, 2014.

63. Лаврушин О.И. Банковское дело: Учебник. М.: Финансы и статистика, 2012.

64. Наговицин А.Г. Валютная политика. М.: Экзамен, 2013.

65. Роуз П.С. Банковский менеджмент. М.: Дело, 1995.

66. Черкасов В.Е. Финансовый анализ в коммерческом банке. М.: ИНФРА-М, 2014.

67. Kotler F., Keller K.L. Marketing, management. 2006. 431 s.

68. Shelagh Hefferman. Modern Banking. John Wiley and Sons, Ltd. USA. 2012. 717 p.

69. Kent Matthews and John Thompson. The economics of Banking. John Wiley and Sons, Ltd. USA. 2008. 295 p.

70. David C. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, Markets and Money. New York, 2014. 751 p.
71. Murray N. Rothbard. A History of Money and Banking in the United States. Ludwig Von Mises Institute, 2002.
72. Murray N. Rothbard. The theory of Money and Credit, Ludwig Von Mises Institute, 266 p.
73. Murray N. Rothbard. The Mystery of Banking second edition. Auburn, Alabama. 2008. 298 p.
74. SHelagh Hefferman. Modern Banking regulation. 2004.
75. Richard Scott Carnell. The Law of Banking and Financial institutions. Statutory Supplement. 2011.
76. Korol K. Spars, Harding C. Williams The keys to Banking Law: A handbook for lawyers. The Principles of Banking. John Wiley and Sons Singapore pte Ltd, 2012
77. John Wiley and Sons. Bank asset and Liability Management. Singapore pte Ltd, 2007.
78. Carl Felsenfel, David Glass. Banking Regulation in the United States.
79. Moorad CHoudhry. An introduction to Banking.
80. Jean Dermine. Bank Valuation and Value Based Management: Deposit and Loan Pricing Performance evaluation and Risk. 2014. 514 p.
81. James W. Kolari, Benton E. Commercial Banking: The management of Risk. Gup, 2005. 530 p.
82. Community Banking Strategies: Steady Growth, Safe Portfolio Management and Lasting Client Relationships. Vince Boberski, 2010.
83. John Wiley and Sons. Banking Systems, Center for Financial Training. Ltd, USA 2012. 495 p.
84. The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C. 2014.
85. Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.
86. William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.
87. Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

Internet saytlari

- www.cbu.uz <<http://www.cbu.uz>> - O‘zR MBning rasmiy veb-sayti.

- www.ahbor.uz <<http://www.ahbor.uz>> - “Axbor reyting” RAning rasmiy veb-sayti.

- www.minfin.uz <<http://www.minfin.uz>> - O‘zR Moliya vazirligining rasmiy veb-sayti.

- www.bankir.uz <<http://www.bankir.uz>> - norasmiy veb-sayt.

- www.lex.uz <<http://www.lex.uz>> - O‘zR Milliy qonunchilik tizimining veb-sayti.

- www.uzreport.com <<http://www.uzreport.com>> - O‘zR Hisobotlar tizimining veb-sayti.

- www.bis.org <<http://www.bis.org>> - Xalqaro Bazel qo‘mitasining rasmiy veb-sayti.

- www.wikipedia.org <<http://www.isda.org>> - Global internet tarmog‘i ensiklopediyasi.

- [www.universal bank.uz](http://www.universalbank.uz)

- www.state.us

- www.ser.uz.

- www.nbu.com

- www.tfi.uz

- www.bir.uz

- www.bma.uz

- www.finance.uz

- www.review.uz

- www.gov.uz

- www.bankir.uz

MUNDARIJA

Kirish	3
--------------	---

I BOB. BANKLAR, BANK TIZIMI VA BOSHQA KREDIT MUASSASA LARI

1-§. Banklar, bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlari	10
2-§. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining vazifalari va funksiyalari	25
O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalash stavkasi.....	34
3-§. Mahalliy va xorijiy amaliyotda tijorat banklarining turlari va ularni tashkil etish xususiyatlari	38
4-§. Tijorat banklarining funksiyalari, faoliyati tamoyillari va operatsiyalari	46
5-§. Rivojlangan davlatlar bank tizimi va ularning o‘ziga xos xususiyatlari	55
6-§. O‘zbekistonda nobank kredit tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish asoslari.....	68

II BOB. BANK TIZIMINI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYASI

1-§. 2017-2021-yillarda O‘zbekistonda iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari.....	78
2-§. Banklar faoliyatini strategik rejalashtirish, uning mohiyati va zarurligi	82
3-§. 2017–2021-yillarda bank tizimini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari.....	99

III BOB. TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI TASHKIL ETILISHINING HUQUQIY ASOSLARI

1-§. Tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning zarurligi va ahamiyati	110
2-§. O‘zbekistonda tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari.....	112
3-§. Banklar faoliyatini tugatishning huquqiy asoslari.....	126
4-§. Banklarga vasiy tayinlash	129
5-§. Xorijiy davlatlar amaliyotida banklarni bankrotlikdan olib chiqish yo‘llari.....	132

IV BOB. BANK PASSIVLARI VA ULARNING DIVERSIFIKATSIYASI

1-§. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari va uning turlari	139
2-§. Tijorat bankining resurslari va ularning tarkibi.....	142
3-§. Tijorat bankining o‘z mablag‘lari.....	146
4-§. Tijorat bank kapitali va uning tarkibi	154
5-§. Jalb qilingan mablag‘lar.....	165
6-§. Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalas operatsiyalari	177
7-§. Xorijiy banklar amaliyotida banklarning resurs bazasini shakllantirish usullari	180

V BOB. BANK AKTIVLARI VA ULARNING DIVERSIFIKATSIYASI

1-§. Bank aktivlari, ularning mohiyati va tarkibi.....	191
2-§. Bank aktivlarining sifat darajasi	194
3-§. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari va ularni boshqarish	206
4-§. Tijorat banklarining kredit portfeli va uning iqtisodiy mohiyati..	209
5-§. Tijorat banklari kredit portfelinin sifat tahlili.....	211
6-§. AQSh tijorat banklarining aktivlari va ularning tarkibi	221

VI BOB. KREDITLASHNI TASHKIL ETISH ASOSLARI

1-§.Tijorat banklarida kreditlashni tashkil etish. Kreditlash tamoyillari.....	229
2-§. Kredit munosabatlarining obyektlari va subyektlari	233
3-§. Bankning kredit operatsiyalari va ularning xususiyatlari.....	237
4-§. Bank kreditlarining turlari va shakllari.....	239
5-§. Kreditlash uslublari va ssuda hisobvaraqlarining shakllari.....	243
6-§. Tijorat banklarining kredit siyosati va uning zarurligi.....	252
7-§. Kredit siyosatining mezonlari va o‘ziga xos xususiyatlari.....	255
8-§. Kredit paketini tashkil qilish va kredit berishni hujjatlashtirish tartibi.....	260
9-§. Kredit shartnomasining mazmuni va ahamiyati	264
10-§. Kredit shartnomalarini qo‘llash bo‘yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi	275
11-§. Xorijiy davlatlarda kreditlash amaliyoti	278

VII BOB. MIJOZLARNING KREDITGA LAYOQATLILIGINI BAHOLASH USULLARI

1-§. Aylanma mablag‘lar tushunchasi va ularning tarkibi.....	292
2-§. Aylanma aktivlarni tashkil qilish manbalari.....	296

3-§. Mijozning kreditga layoqatliligi va uni baholashning manbalari	300
4-§. Mijozning kreditga layoqatliligini baholashning asosiy ko‘rsatkichlari	308
5-§. Kreditga layoqatlilikni baholashning qo‘shimcha ko‘rsatkichlari	316
6-§. Rivojlangan davlatlarda mijozning kreditga layoqatliligini baholash usullari	321
7-§. Kredit monitoringi va uning amalga oshirilishi	354

VIII BOB. KREDITNING TA’MINOTI VA UNING SHAKLLARI

1-§. Kreditning ta’minlanganligi to‘g‘risida tushuncha	362
2-§. Kafillik va uning ahamiyati	365
3-§. Bank kafolati va uning kreditlashdagi o‘rni	371
4-§. Kreditning qaytarilishini ta’minlashda garovning ahamiyati	378
5-§. Xorijiy amaliyotda kreditning ta’minlanganligi	393

IX BOB. MAHALLIY VA XORIJIY AMALIYOTDA KREDITLASH TURLARI VA USULLARI

1-§. Alohida ssuda hisobvarag‘idan kreditlash tartibi	400
2-§. Kontokorrent hisobvaraqdan kreditlash	405
3-§. Overdraft bo‘yicha kreditlash	409
4-§. Lombard krediti va undan foydalanish imkoniyatlari	412
5-§. Tijorat banklari tomonidan revolver kreditlari berish tartibi va uning ahamiyati	415
6-§. Iste‘mol krediti, uning turlari va ahamiyati	418
7-§. Ta‘lim kreditini berish tartibi va uning ahamiyati	422
8-§. Ipoteka kreditlari va ulardan foydalanish imkoniyatlari	424
9-§. Tijorat banklari tomonidan yosh oilalarga ajratiladigan kreditlar va ulardan foydalanish shartlari	429
10-§. Tijorat banklari tomonidan sindikatlashgan kreditlarni berish tartibi	433
Glossariy	436
Foydalanilgan adabiyotlar	526

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN

**ABDULLAEVA SHARBAT ZULPIKAROVNA
AZIZOV ULUG‘BEK O‘KTAMOVICH**

BANK ISHI

Darslik

Muharrir **Sh. Bazarova**

Badiiy muharrir **K. Boyxo‘jayev**

Kompyuterda sahifalovchi **K. Boyxo‘jayev**

Nashr. lits. AI № 305. 22.06.2017.

Bosishga ruxsat 17.07.2019-yilda berildi. Bichimi 60x84/16.

Ofset qog‘ozi. «New Times Roman» garniturasini.

Shartli b.t. 31,1. Nashr hisob t. 32,4.

Adadi 110 dona. 33-buyurtma.

“IQTISOD-MOLIYA” nashriyoti.
100000, Toshkent, Amir Temur, 60^{«A»}.

“DAVR MATBUOT SAVDO” MChJ
bosmaxonasida chop etildi.
100198, Toshkent, Qo‘yliq, 4-mavze, 46.